

Л2015

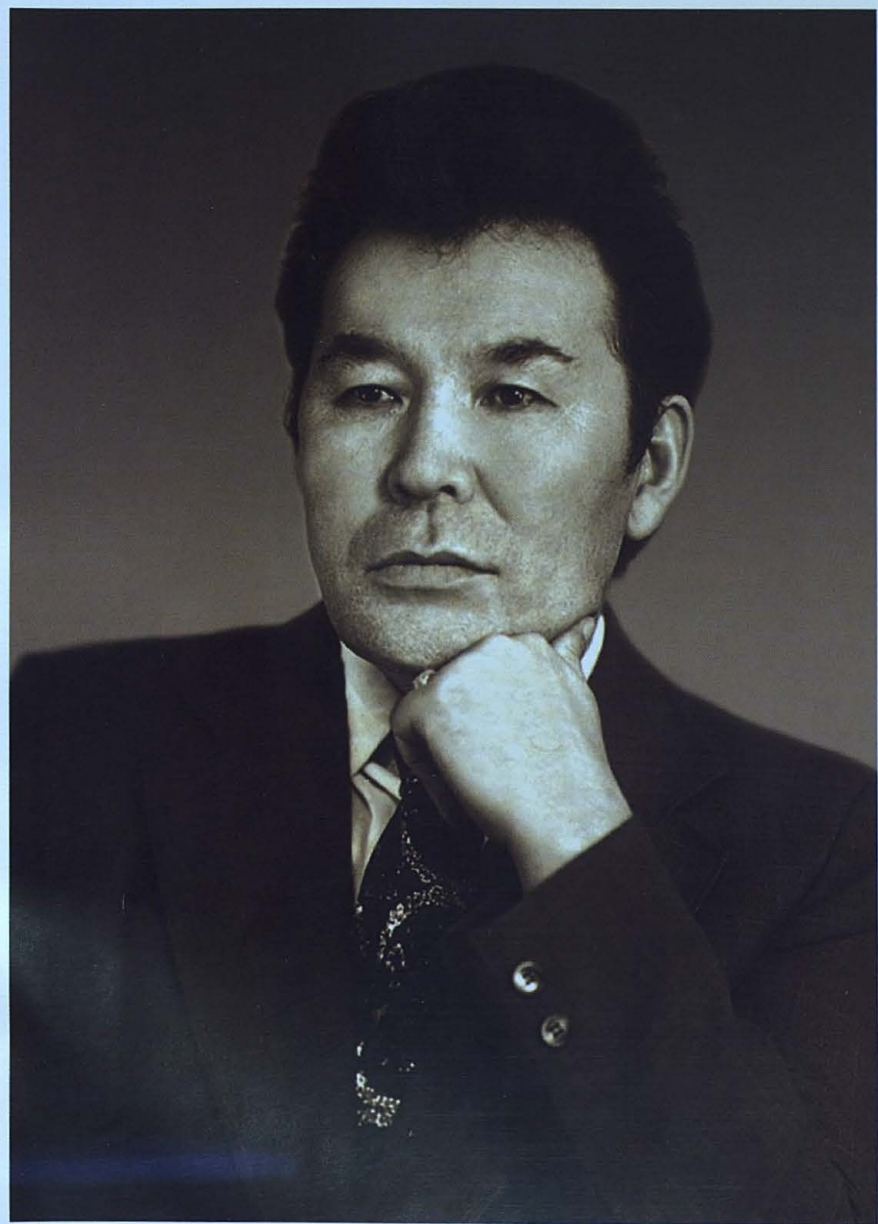
1938 к

Досан
ЖАНБОТА

ЖЕР
УҒЫ

I ТОМ

11 2015 / 1950 k

ДОСАН ЖАНБОТА

Бірінші том

ЖЕР ИЕСІ

Алматы
2015

ӘОЖ 821.512.122-21

КБЖ 84(5қаз)-44

Ж26

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жанбота Д.

Шығармалары 2-томдық/ Досан Жанбота, – Алматы:

«Қазақ энциклопедиясы», 2015.

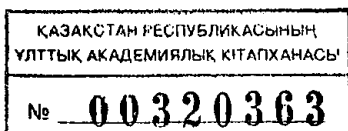
ISBN 978-601-7472-79-5

Т. 1: Жер иесі –560 бет.

ISBN 978-601-7472-80-1

Ж26

Бұл кітапта «Дала оттары» және «Жер жылуы» атты бұрын жарық көрген кітаптарымен қоса «Жер иесі» деген жаңа романын ұсынып отырған жазушы жан дүниесін толғантқан шындықты ұсынады. Екі қоғамдағы екі түрлі құбылыстарды салыстырғандай бұл шығармалардан жағымды, жағымсыз кейіпкер іздеп әуре болудың қажеті жоқ. Сондай-ақ «XXI ғасырда бүкіл қазақ саясаткер болғанда Жаныс неге далада қалған» деп кінә тағудың да орны жоқ. Жаныс та, оның отбасы да – тарихи тұлға емес, өздеріңізбен күнде бірге жүрген пенделер. Романды қабылдау, бағалау оқырманның еркінде.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84(5қаз)-44

ISBN 978-601-7472-80-1-(Т.1)

ISBN 978-601-7472-79-5

© Жанбота Д., 2015

© «Қазақ энциклопедиясы», 2015

Бірінші бөлім

ДАЛА ОТТАРЫ

повесть

ДАЛА ОТТАРЫ

Повесть

1

Әке, Таңбалытастың айналасын талқандап тастады.

– Не дейді?

Есіктен кірген жапалақтай тарбақ, тапал Қалиға қаһарын төге шалқалай қараған Бекәділ қолына ұстап отырған қамшы өрімін жылан лақтырғандай шошына алдына тастай салды. Қали содан сескенді ме, әлде шалдың кәрінен тіксінді ме, шегіншектеп кетті. Оң босағаның түбінде жатқан астау кеуде, қақпан бел, шашақ құлақ қара тазыны баса жаздап, бойын жиып алды. Кешкі ала көлеңке үй ішінде екі көзі оттай лапылдаған тазы ырылдап еді, ұзын мойны күдірейіп, қанжар жүзіндей аппақ өткір тістері анық көрінді. Қамыт аяғын жимаған Қали оған көз қиығын тастап сәл іркілді де, Бекәділге жүзін қайта бұрды.

– Иә, Беке, Таңбалытастың тепсеңін жүнін жұлған бөденедей етті, – деп қайталады.

– О, шіркіндер, ерінің ерлігімен, жерінің кеңдігімен елдігін сақтап, осы бақытты өмірге жеткен халық еді ғой. Бұл жолда аз құрбандық шалған жоқпыз. Енді ел аман, заман тынышта бүгінгі тірілердің бостандығын қорғап мерт болған ардагерлердің аманатын сақтап, болашақ ұрпаққа табыс етердей көрінетін тоқымдай жерді торқа өссе де, бүлдірмеуге болар еді ғой. – Бекәділдің кейітін де жөні бар. Басы бірікпей, әр жерде көшіп-қонып жүрген кедей шаруалар 1916 жылы осы Таңбалытасқа қан тамызып серт байласып, ақ патшаға қарсы тұңғыш рет қарулы көтеріліске шығыпты.

Ол уақиғаның ұмытыла қояр орны жоқ. Бүкіл әлем Ленинградты революцияның бесігі деп білсе, Бекәділ Таңбалытастың уақиғасын сол даңқты даладан Хантәңіріне келген қасиетті бастама деп ерекше қадірлейтін. Тарихқа жазылсын, жазылмасын, Бекәділдің жүрегіне қанмен жазылған. Тіршілігінде оны өшіруі мүмкін емес. Кейде кинолардан тарихи жерлерге ескерткіш қойылғанын

көргенде: «Біздің Таңбалытасқа да ескерткіш қойса», – деп қиялдайтын. Ерте ме, кеш пе, бұл арманының орындалатынына сенетін. Қалидың мына хабары қақ маңдайынан салып өткендей болды.

– Болар еді ғой, – деп, Қали қамыға күңгір етіп, қарттың көңілін демемек еді, онысы әр қиялда отырған Бекәділдің жүрегін осып жібергендей әсер етті. Ол ала көлеңкеде оюлы сырмақ емес, қып-кызыл шоктың үстінде күйсе де күйдім демей, ерлікпен төзген адамдай құдіреттеніп көрінді.

«Бар жазығым көргенімді айтып, көңіліме сыймаған өз пікірімді ортаға салып, мұң шаққалы келгенде, көрген сыйым осы ма? Жә, Тәйірі, бұл пәни жалғанда жайды білер пенде болмағаны ма?» – Қалидың іштей айтқан назасын түпкі үйдегі қакырынған кемпірдің үні бөлді.

Бекәділдің мұртының әр талы жыңғылдың гүліндей түтеленіп, қырым еті жоқ жүзі, тіпті, айбатты. Тізесінің астындағы тобылғы шыбықты сығымдай ұстап, қалшиып әлі отыр.

– Менің жазығым не, көргенімді айта келдім. Естігенім, жоғарыдан егістіктің көлемін өсір деген тапсырма болыпты. Оны орындаудың оңай жолын тапқан аудан басшылары әлдеқашаннан шаруашылыққа пайдалы жерді игерді де тастады.

Бұл жолы үні әуелгідей емес, қатқыл да ызалы шықты. Күндізден жүрегін сығымдаған ішқыстасы ма, әлде көңіл кірін айтып, шер тарқатқалы келген адамынан көрген зәбір-жападан ба, даусы зілді естілді. Өзі солай сезінді.

– Тәйт! Токтат! Жөн айтуға келгенде Аңсаған Жақсылықов екеуін алдарыңа жан салмассыңдар. Апырай-ә, апырай-ә... – Енді Бекәділ өзіне-өзі тіл қатқан жандай күңірене сөйледі. Көктемі кеш шығатын, қары жаз ортасында ат бұра тартпастай түсетін Хантәңіріне бидай екті дегенді кім естіпті. Бір сүрінген жеріне он сүрінбей тағлым алмайтын болған ба, бұл адамдар. Жәрменкенің жазығына астық екті. Жыл сайын кеткен еңбектің бодауы да өтелмейді. Жал-жал шымға айналды, қыруар малдың жайылымы шаңытып жатыр.

Бекәділ қараптан-қарап отырып таусылып, ойын тамамдады.

Қойды көбейтеміз дейтін көрінеді. – Төргі бөлмеден ағарандап сөйлей шыққан ақ кимешекті кемпір керегені жағалап барып, электр шамының түймесін басып еді, жарқ ете түсті. Сол сәтте Бекәділ Қалиға тобықтай-ақ болып көрінді.

– Сенің дабырың жетпей жатыр еді. – Шақырайған жарықта Бекәділдің ызалы көзі кемпіріне инедей қадалып, қалт етіп қараған күйі Қалиға сұрақ қойды:

– Сендер қайда жүрдіңдер?

– Біз сонда болдық. Қайда жүрдіңіз деріңіз бар ма?

– Им, сонда болдық де... – Ойын аяқтамай, мысқылдай мырс етті. – Тірі тұрып, құдай да болса, бір ауыз уәж айтпаған соң, тіршілігіңнен не пайда? Таңбалытастың тағдырын енді кім жоқтайды, біз жоқтамай...

– Ойпырмай, Бек ағай, – деді Қали бет алдындағы керегеге қағылған бұғы мүйізінің түбіндегі аласа орындыққа отыра бере.

– Тау етегіндегі бір түйір тасы жоқ, жасыл жазықты бауырдай тіліп келе жатқан «К-700» дейтін он тракторға қарсы шабуға менің әлім келер ме, обкомның, райкомның секретарьларына уәж айтып, ұсыныс өткізуге сөзімнің парқы жетер ме? Ол жердің тарихын осы ел менен кем біледі дейсің бе?!

– Мұқаметжан қайда еді? Асанның өзі болды ма?

– Асан Ақболатовты көргем жоқ. Райкомның секретары жүрді. Мұқанды байқамадым.

– Жаңа обкомның секретары болды дегенің кәне?

– Жалғыз Асан обком емес қой. Әрі Таңбалытасты егіске жыртықан «Қызыл қайрат» совхозы.

Сонда біздің совхоз егістік жерді көбейтпей ме екен? Ә, негізі шаруашылық қой өсіру ғой, дұрыс болған.

– Білетіндердің айтуына қарағанда, біз Ереуілтөбенің айналасындағы жылдағы жайлауды игеретін көрінеміз.

Алғашқы хабардың әлгіндегі ыстығы қайтып, суарылған болаттай қата қалған. Бекәділ бұл жолы Қалидың жауабын естімегендей түйіліп отыр. Кемпір бір тостаған қымыз құйып, маймандай келіп Қалидың қолына ұстатты. Қышқылтым қымыз ісі бұрқ ете түсті.

Осы бір бөренеден қиған шағын екі бөлмелі үйдегі бар жылылық ескі күміс білезігі жүгіріп жүрген кемпірдің арық білегі, суы тартылған бұлақтың арнасындай көктамырлары көрінген тамырлары саусақтары арқылы өзіне жаңа жеткендей сезінді Қали. Еденіне көлденең жіп жатқызбайтын, ыдыс-аяғына шаң жуытпайтын, Бекәділдің орта бойлы, дөңгелек бет, самай шашы ақ күмістей жылтыраған арық, ақ сары кемпірін осы ауылдың үлкен-

кішісі жас кезінде ақын болған деседі. Олары да шын болар. Оны да ұмыта қояр уақыт өткен жоқ.

Өйткені бұл ауылдың ауыл болып ірге көтергеніне де көп болмаса керек. Кемпірдің айтқанын тыңдап, жорамал жасаған кісі жарты ғасырды жайымен санап алады. Кейде бір келіндеріне: «Көккөз жәкем Қарасайдан «Қосшы» боламыз деп көшкенде, біз Ұзынбұлақта отырғанбыз. Ертесіне қара қасқа сиырға жаппамызды артып, Досшыға келіп қосылдық. Осы дүниені мына қолымызбен орнаттық десек, күлесіндер. Ескі мектептің кірпішін жалаң аяқ айдап құйғанбыз. Енді кейбір келіндер еңкейсе, етегімен жерді сүйреп жүргендей тепсінеді. Онда осы шал қылшылдаған жігіт болатын. Ең алғаш Бірінші Майды тойлағанда таң атқанша айтысқанымыз бар. Бұл аталарынның да өкпесінде жел бар. Ой, шіркін дүние-ай, заулап қалай тез өткен», – деп отыратыны бар.

Қали да оны талай естіген. Қымызды созылта сіміріп, шалының жанына барып тізе бүккенше, кемпірден көз жазған жоқ. Жаңа байқады: кемпірдің де қабағында бір салқын кірбің бар. Жайланып болған соң:

– Шал, сен осы Таңбалытаста партияға өтіп едің-ау. Билетті Ораз Жандосов деген секретарьдан алып едің ғой. Әлі есімде. Дәл бүгінгідей көз алдымда тұр, – деп, қамшы өрімін жерден қайта көтерді.

Ол жылдарды Бекәділ ерекше бағалайды. Жастық шағында дүние тарлығын қаншама көп көрсе де, тамсанып отырып еске алмайтын адам кемде-кем. Соның бірі – осы Бекәділ. Күні бойы жаңадан құрылған Қосшы жұмысын істеп, кешке кедейлер болып жиналған бір үйір жылқыны бағатын. Сол жылқыны кешеге дейін бақты. Ең алғаш Бөртетайды еңбек күніне сыйға алғандағы қуаныштарын айтпа. Табиғатынан бар деп асып-таспаған, жоқ деп жасып-жабықпаған Бекәділ бүгінгі корек етері болса, ертеңін ойламайтын. Оған да өмір көндірген. Сол адал еңбегіне алғаш алған Бөртетай босағасына ырыс болып байланды. Содан бері есігінен бір бие кетпеген, мама ағаштан жүйрік ат үзілмеген, басқа мал бітпеген, бітсе де, құтаймаған Бекәділ бүкіл ел қастерлеген атақты жылқышы болды. Жоқ болып құрып, бар болып маңдып көрмеген, қабағы түксиген қызыл көз, сары шалға бұл ауылдың кәрісі де, жасы да ғұмыры қарсы келіп көрген емес. Бүгінге дейін бар байлығы осы. Алдағы уақытта қалай боларын кім білген...

Тіпті, бұл үйде басы артық дүние жоқ. Оны талап етер бәйбішесі де жоқ. Қашан көрсен: «Кұдай-ау, біздің шалға не керек? Кімнен озып, кімнен артылайын деп жүрміз. Біздің шалдың мақсаты – біреудің ала жібін аттамау, жалған сөйлемей. Қолынан келсе, қысылып-қымтырылып жүргендерге көмектесу, ендігі қалған ғұмырымыздағы арманымыз осы», – деп отырғаны.

Өздерін көп елден ауқатты есептейтін бәйбішенің бұл сөзіне үй жайын көргеннен кейін күлкіңіз келер еді. Қалидың сусыны қанды ма, тампыш танауы терлеп, бойы жазылып, жайлы бір күйге түсті. Әлгіндегі өзі сүйенген босағадан бастап бар затқа асықпай, жағалай қарап шықты...

Есікке қарсы керегеге сала-сала бұғы мүйізі қағылған. Сол қасиетті бұғы мүйізінде құндызға құратын тот басқан шынжыр баулы екі кіші, қасқырға салатын бір ара тіс үлкен қақпан ілулі тұр. Ол Қали білгелі ілулі тұрады. Бекәділдің қашан аңға салатынын да көрген жоқ. Кешке тарта май сіңген ақ күмістен зерендеген Бекәділдің беліндегі кемер белдік бұғы мүйізінің бір саласына ілінеді. Ол да бұлжымайтын әдет.

Сірә, осы үйде ел қызығар, жылтыраған бір зат болса, сол күміс белдік шығар. Дәл мүйіздің түбінде жатқан ақ бұйра ешкі терісінің үстінде үлкендігі нардың тік өркешіндей, терісі қара қылмен көктелген сары саба тұр. Рауғаштың ба, алтын тамырдың ба бояуына боялған. Балқыған алтындай толқиды, Қалидың білуінде ол да қысы-жазы қозғалмайды. Жіңішке қылта мойнына оралған ақ дәкеден қайың піспектің сабы көрініп, қышқылтым қымыз исі мүнкіп, Қали тағы да құмартты. Бұл жолғысы шөл емес, шөлден күшті аңсау еді.

Бекәділ жылда суық түскен соң, жирен биесіне қосып бір-екі қысыр сауады. Қолының қарына қыстырған ескі тері шелегінен сүтті сыздықтатып құйып тұрғанын Қали талай көрген. Сонан соң қайың піспекпен сабаның бүйірін бүлкілдетіп ұзақ пісетін. Қали көбінде ертемен қымызды сабадан қопарар шақта келетін. Сол сәтте терезеден түскен күннің нұры әуелі көкбуырыл тартқан Бекәділдің самайына, сосын сары сабамен шағылысып, бұрыштағы қара қазанның бетінде толқымалы бір иірімделген ақшулан сәуле дірілдейтін.

Бекәділ сабаны біраз піскеннен кейін ескі шолақ қара тонына орап, сол жақтағы пештен жоғары төселіп жатқан өрнекті

сырмаққа барып тізе бүгеді. Шор-шор жуан саусақтарының ақ жем болған көбелеріне қарап сәл отырып, қоңқақ мұрнының астындағы мұрттын ширататын. Сонан соң еті қызарған жанарын әуелі ақиықтың түлегіне қадап, жеңіл күрсініп қоятын...

Қали қарттың әр қимылын бағып отыр. Әлгіндегі әңгімеден кейін ләм деп тіл қатпай түйіліп қалған Бекәділ әдеттегідей күрсініп жіберіп, қыранның тұғырына қарады. Қарады да, сүзіліп, тағы да ұзақ қозғалмай қалды...

Шалдың өткен жылы қыран құсын жаз ортасынан баптаған. Үш тәулік бөртпе беріп, одан кейін сықпамен жемдеп, дер бабына келтіріп, енді-енді қызығын көрем бе, деген дәмемен жүргенде, ақиық бүркіті қапияда мерт болды. Аңғал қыран алғашқы сонар қарда қасқырға түсіп еді, топшысын бөрінің аузына салып апат болды.

Бұғы мүйізінің бір саласына ілінген ұзын жең таутекенің мойнағынан жасалған ақ түте қолғап пен томағаға сығырая шүйіліп, өкініші сонда кеткендей қытымырлана, тісіне тісін басып, ақырында, бәйбішесіне көз тастады.

Есік алдында етпеттеп жатқан қара тазыға көз қиығын салып, ыдыс-аяқтың арасында жүрген бәйбішесі дастарқан жаяды. Содан соң гүлді дастарқанға бір астау бауырсақ әкеп төгеді. Бәйбішесінің бұл да бұлжымас әдеті. Он адамға да, бір адамға да жасалатын сый-сияпат. Дастарқаны тартылмауы керек. Қали ол сәтті тоспады. Отырған бойы қалпағын киіп, барбиған қысқа саусағымен тізелерін шенгелдей ұстап, «кетемінді» білдіріп, тамағын кенеп қойды. Сонда ғана Бекәділ бетіне қарады.

– Ертең не жұмыс істейсің? – деп сұрады. Бұл жолы үні жай, мейірімді, жұмсақ естілді. «Әп деп келгенде апүмен айтылған артық-ауыс сөзімді көңіліне алып қалды ма», – деген күдік сыртқа осы сөзімен бірге шыққандай болды.

Қали кісі көңіліне қарап өскен «жетімек» қой, шалдың ойын бірден сезе қойды.

– Білмедім. Бастық қай жұмысқа жіберсе, біз сонда баратын адамбыз. Көктемгі көк балдыр уақытта қол күшін керек еткен іс көп қой. – Шынын айтып отыр. Жайлап сыртқа беттеді. Тау ішінің талықсыған талмау мақпал қара түні. Ту зеңгір қара көк аспанда жұлдыздар жанып жатқандай. Қойнауадағы көп ауылдың көшелерінен жанған Ильич шамы аспандағы сол сансыз жұлдызбен

жалғасқан жарық сәуле пашып, Қалидың жабыққан жанына жарасымды сезім сыйлағандай болды.

* * *

Селоның ортасындағы гүл-бақ ораған Ильичтің биік тұғырда тұрған қоладан құйылған ескерткішінен арғы екі қабат үй – совхоз кеңесесі. Алатаудан бастау алған көп бұлақтар жазыққа түсе, екі өзенге бастарын құрайды. Ауылдың күншығыс шетінен Кеген өзенінің суы ағады.

Хаңтәңірінен басталған ақ таулардың аясына биікте тұрып күйшінің көңілімен, ақынның асқақ сезімімен көз салып, ой толғасаңыз, шыныдай тұнық заттан жасаған домбыраға ұқсатар едіңіз де, ортасындағы созылған егіз өзенді қос ішекке теңеген болар едіңіз. Асау ағысты Қарқара жан-жүйенді шымырлатып, етбауырыңды езілтер сәтте шертуді күткендей. Ал Кеген өзенінің ағысын кеңінен шалқыған кемел бір ой толғаған сылқым сылаң күй сазы деп қабылдауыңыз хақ.

Ауыл сыртында биік ақ шағыл шың тұр. Оны жергілікті ел Жалаулы дейді. Бекәділдің айтуынша, кедейлер өкіметін орнатқан соң бүкіл әлем көрсін деп, өздерінің алқызыл туын тігіпті.

Ауылдан төменгі Қарқара мен Кегеннің түйісер жеріндегі түйе өркеш қара шоқыны Тиектас дейді. Ол да зерделі жүрек, зерек сезімді іздеп, ауада тұрғандай жеңіл. Тиектастың жоғарғы жағындағы қолтық иіннен тоғыз қайнар шығады. Жазда ішсең, сусының бір қанатын, қыста мәңгі қатпайтын, күні-түні ақұлла буы бұрқырап жататын тоғыз мөлдір қайнардан осы Жалаулы шыңының күнгеі мен теріскейін не заманнан мекендеп келе жатқан Қалыбек, Әлмерек деген ағайынды екі жігіттің үрім-бұтағы күзде бір, көктемде бір бас қосып, дәм татады. Бұл да өзгермеген, өзгермейтін ғұрып.

Ал ауылдың күншығыс босағасында көп зират бар. Ғұмырларын бар хал-қадарынша өткеріп, тірліктегі ырызғысын бітіргендерді аққа орап, арудай ұзатып осында жерлейді. Бұл зираттан мекен тапқандар енді қуанбайды да қайғырмайды.

Ауыл ортасында ақ шатырлы үйлер ғана жыл сайын жаңарып, жасаңғырап тұрады. Бірі қыз ұзатса, екіншісі келін түсіріп, жас шаңырақ көтеріп, түтін түтетеді. Екі қабатты кеңсенің қатарындағы Бекәділдің о бір жыл бөренеден киып салған, шатыры қызыл

қаңылтырмен жабылған, табан тасы биік екі бөлмелі үйі де сол түгін түтеткен ұрпақтың біріне саналады.

* * *

Ол әдеттегідей наурыздың аяғында жирен биені жылқыға жіберіп, құлындағаннан кейін-ақ елден бұрын байлаған. Түнде түбекке арқандап шығады. Көктемгі көкке тісін тигізбей, баптап жүрген Бәйгібоз ғана ашық қорада тұратын. Түндегі Қалидан естіген әңгімеден кейін қарт таңға көз ілмеді. Біресе Бәйгібозға барды. Біресе қайта оралды. Жастыққа басы тиісімен, астынан су шыққандай қарғып тұрып, қалқайып, тас мүсіндей ұзақ отырды. Кейде Кемпірі оянып: «Ей, шал, жат, – дейді. – Өзгермей қалған ештеме жоқ. Бәрі өзгерді. Одан зиян да шеккен жоқсың. Соның бәрі осы жаңа заманның арқасында. Жеті атам жүріп өткен жол еді деп, жер бетіне телміріп қарап отырсаң, не мұратқа жетер едің. «Құдай береді деп кол қусырып қарап отырсаң, аштан өлесің, аузыңа құдай қара су да тамызбайды», – деп, өзін айтатын едің ғой. Бұл да сондай жақсылықтың бастамасы болар», – деп күңгірлеп сәл жатып, ұйқыға кеткен.

Содан қайта оянбады.

Бекәділ әуелде: «Осыныкі де жөн шығар», – деп бір сәт тыншығандай болып еді, соңғы жылдардағы өкіметтің тарихи жерлерге жасап жатқан жақсы қормалын ойына түсіріп, тыпыршып, қайта тұрып кетті. «Кешегі күннің бергенін ұмыту ертеңгі келер жақсылықты қадірлемеуге жасалған қадам ғой. Барды сыйламау бақытынды бағаламаумен бір еді ғой», – деп кірпік айқастырмады. Енді ойласа, өткен күннің бәрі қадірлі секілді. Оның ішінде әр адамның жеке басына тән жақсылық қаншама десеңші. Жамандық қаншама десеңші...

1916 жылы бүкіл ел болып: «Ақ патшаға соғысқа бала бермейміз, жас өлмесін, шал өлсін» деп, Жәрменке, Ұзақ қарулы патша солдатына қарсы шыққанда өзі он алтыда екен. Жәрменкедегі патша бекінісіндегі қырғынды көзімен көрді. Ертең егін салуға айдатқалы отырған Ереуілтөбеге қырғыз-қазақ жиналып, қарулы қол құрағанда үш бірдей ағалары қосылған. Патша солдатының түтеп тұрған оғына қарусыз қарсы шауып, он сегіз бен отыздың арасындағы бауырлары көк шыбықтай қиылып бір қалды. Таптал түсте иесіз ер-тоқымды аттар шыңғырып Мыңжылқының

Бірінші том

жазығында шауып жүргенде, ақ сүтін берген аналар ботасы өлген інгендей боздағанын, ақ жаулықты ару жеңгелерінің кара жамылып жоқтау айтып зарлағанын естіп, алғаш рет етбауыры езіліп өзі де жылаған.

Одан: «Кедейлер өкіметіне бағынбаймыз, балақтағы бит басқа шыққанын көргіміз келмейді», – деп, жергілікті байлар елді еліктіріп кеткенде, ең, алғашқы колхозға мүше болғандар егіз болса бірінен, жалқы болса жарымынан айырылып тағы қалған. Бекәділ ес білгеннен бергі көргенін көз алдынан өткізіп шықты. Соның ішінде осы жердегі, Хантәңірін мекен еткен халық үшін Таңбалытас, Ереуілтөбе оқиғасынан өткені жоқ екен.

Бекәділ таң қараңғылығында далада тұрып осылай ой түйді. Содан шығыс жиек бозалаң тартып, қараңғылықтың көбесі сөгіліп, қызғылт сәуле жүргенде, Бәйгібозды майпаздап жабуылдап ерттеп, қырға кеткен...

Әне, үйіне қайта оралды. Аттың қолтығы, шабы терлеп, бусанып алыпты. Бәйгібозды өткен жазда Қали інісі бір мініп, қызылмай жасаған. Тоқтай шапқан аттың еріген майы қан тамырына сіңіп қатты бұзылған. Ақыры, ұзаққа жүгіре алмай, деміге беретін. Күзде алғашқы қар түсісімен жіберіп, қасат қар тептіріп, содан көктем суымен ұстап, көбіктерін шығарып, жаңа-жаңа бабына келтіре бастаған кезі еді.

Бұл жылқы да сонау ең алғаш еңбекақысына алған Бөртетайдың тұқымы. Бестісінде бәйгеге бір қосып, талай-талай жалғыз кара күтіп алған. Манайдағы колхоз, совхозға Бәйгібоз деген атағы тарап, ауылдың даңқы шыққан еді.

...Ақжардың топырағын жалаған жылқы тұлпар болады. Жүйрік шығатын ауылдың, құмай тазы жүгіртіп, қыран бүркіт баптайтын ауылдың азаматы екенсің ғой, – деп көрші колхоз-совхоздың адамдары сый-құрмет жасап жатады.

Құрметті демалысқа шыққаннан бері Бекәділ сол бір үзілмей келе жатқан жақсы дәстүрді жалғастырмақ ниетпен осы жаздағы шопандар тойына дейін жаратып, жүйірігін бәйгеге қосқалы жүр. Дүниеде атақ-даңққа, сый-құрметке пенде шіркін тойған ба, тоймайды.

Бәйгібоздың тұлғасы осындағы жылқы тұқымынан дара жаралған – сурет. Оны мініп топқа қосылсаң, мың сан қолдың жалауындай жалтылдап алдында жүресін. Қарт шабандоз баппен мініп, сүйегі әбден жетілген...

* * *

Мұқаметжан кеңсеге ерте келді. Басындағы қаулаған ойдан күнделікті бітпейтін жұмысқа араласып құтылмақ еді. Оның да реті келмеді. Ол бұл жолы жылдағы жазғы жайлауды ойлады.

«Совхоз қой басын алпыс мыңға жеткізуге партия мен өкімет алдында уәде берді. Семіздің аяғы сегіз» деп жүрміз.

Семірмесе, қалай сегіз болады. Қойды қыста емес, негізінен жазда семіртеді. Сол қой семіретін жерді жырт дейді. Сонда қойды Хантәңірінің қарына жаймақпын ба? – деп директор да көз шырымын алмай, ала таңнан тұрған. Ереуілтөбе айналасындағы жазықты егінге көтеріп, бидай ек дегелі іш қыстасы ішінде болып, еш адамға айтпай-ақ бітірмек болып еді, аудандық партия комитетінің секретары келіспеді. Кеше кешкісін ең ақырғы тапсырмасын берді. «Жетеді, бітер іске кедергі болуды қой. Онсыз да кешеуілдегіп келдің. Тез соқа сал», – деп, кеңеседен шығарған. Бұл секретарьдың ақырғы сөзі. Бәлкім, ол да жоғарыдан дәл осындай тапсырманы арқалап шыққан болар...

Орнынан тұрып, терезе алдына барды. Көп үйлердің мұржасынан көк жібек жіптей түгін көтеріліпті. Есік алдындағы сиырлардың бауырында отырған үй иелерінің қызыл, жасыл шаршыларына қарады. Өзен үстінде ақ бу шөгіп жатыр. Иін-иінге арқандаған бірлі-жарымды құлынды биелерін жетелеп біреулер келе жатыр. Сонау Қараш батырдың төбесіне дейін екі өзеннің аралығындағы жазық арал жап-жасыл түрге еніп, түктеніп кетіпті.

Осы шақта кеңсенің айналасын қоршаған әудем жерді орайтын саябақтың бұрышынан Бәйгібозға мінген Бекәділ өте берді. Содан есіктің алдына барып, мама ағашқа атын байлағанша көз жазбады. Төс тартпасын босатып, асықпай жүріп, айналып шықты. Қартыңның да сонау жас кезіндегі қатқан тобылғыдай сұңғақ денесі еңкіш тартыпты, әдемі ақ сары өңі қоңырқай қораш секілді болып көрінді. Бекәділ осы ауылдағы ең алғашқы коммунист болса, өзі комсомол мүшесі болыпты. Тұңғыш «Қосшыдан» ірі совхоз болғалы жарты ғасырдай уақыт өтіпті. Өзі республика бойынша бірінші сапта бейбіт өмірдегі ең құрметті атақ – Социалистік Еңбек Ері деген атақты алса, Бекәділ Ленин орденінің кавалері екен.

Алғашқы «Қосшының» жылқысын тап жаулары тартып әкеткенде, осы Бекәділ ер-тоқымын жаяу көтеріп келіп, Мұқаметжан-

ның әкесінің қара байталын сұрап мініп, соңынан қуған. Терең-қабырға, Тайасуға дейін қуған...

Жете алмай, жерге қарап қайта келген. Қайта келіп жарлы-жалқының бір-бір қыл құйрығын жиып, тағы жылқы баққан. Кейін бір жылы ер-тоқымын құшақтап тағы қалған. Тағы да колхозға мал жинап, тағы жылқышы болған. Бұл күндегі он жылқышы бағатын екі мыңнан астам жылқыны соғыс жылдары жалғыз өзі баққан. Мұқаметжан соғыс бітер жылы қолынан жарадар болып келгенде жүз биеден жүз құлын алыпты.

Өзін колхозшылар басқарма етіп сайлағанда шалың баладай қуанғаны бар. Бір оңаша отырғанда: «Ой, бауырым-ай, өткен күнде белгі жоқ деме, ол мына біздің бетімізде, жүрегімізде, алақанымызда, ертеңгі аңыз етіп айтар әңгімемізде» – деген-ді. Сонда неге бәрін айтпайсыз деп сұрағаны бар. Бекәділ жылаған, үндемей жылаған. Өксіген де жоқ, тек: «Жетім құлындарды баққан аянышты екен», – деп қана қойған.

Мұқаметжан кейін елден естіген, соғыс жылдары кілең арғымақ, жирен қасқа биелерді құйрық жалын күзеп майданға мініске жібергенде, жас құлын бағып қалыпты. Сонда бір жылапты. Жетім қалғандай күйде жүргенде келген екен. Содан кейін-ақ қайта ширап, қайнаған өмірдің қым-қуыт тіршілігіне кіріп кеткесін, бәрін ұмытқан.

Мұқаметжан енді ойласа, ол да ертеңге айналып барады. Сол сәтте көкірегіне сыймаған ойын айтып, бір жеңілдеп қалғысы келді.

Шалды шақыртпақ болып, ауызғы бөлмеге барып еді, секретарь қыз әлі келмепті. Өткен күннің бір елесін еске алған директордың қапсағай денесі құнысып, орындығына қайта отырды. Алдында жатқан қағаз бетіне қараған күйі төс қалтасынан көзілдірігін алып киді. Кеше экономиске міндеттеменің орындалу барысын түсір деп тапсырма берген. Сол екен. Бітіріпті. Ақ сауытқа қарамаған күйі қолын созып, қарындашты алды.

Міндеттеменің бел ортасына жете, үлкен кедергіге тірелгендей бөгелді де, ақыры, қарындашпен белгі қойды.

Ол еңсесін көтеріп, шалқайып отырған күйі шылым шығарып, оттығын жақты. Күннің қызғылт сәулесі кеңсе ішіндегі бар затқа ерекше арайлы нұр төгіпті. Қара костюмінің жағасы көмкерген ақ жейдеге таққан галстугін түзеді. Сол сәтте омырауындағы Алтын

жұлдыз бен Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаттық значогі ұшқын шаша анық көрінді. Кең маңдайындағы көлденең тартылған қат-қат жіңішке сызықтар тередеп, бір кездегі лапылдаған жалынға толы, қазірде салмақты қой көзінің айналасына өрмекшінің торындай әжімдер қонақтапты...

Тегінде, Мұқаметжан биік бойлы, жалпақ жауырынды ер көңіл адам. Айдыңды ашық қара сұр ажары сұсты да, қатал. Бір көргенде ғана солай. Ал ішкі жанына үңілсеңіз, оның да еңісі бар, өрі бар. Ағынан жарылып, алдында ақтарылып жатқан сәтін көрсең ғой... Сонда ғана томпақ қабағы керіліп, қысыңқы көздерінен ынтық ұшқын жылтылдап, өңіндегі иірімді сырлы бір жылылық өзіне тартып алғанын аңдамай да қалатын кезіңіз болады.

Қазір әлденеге көңіл толмағандай, томпақ қабағын керіп, кабинеттегі бар-бар затқа көз жүгіртті...

Оң қабырғаға ілінген Ильичтің жымиып отырған үлкен полотнолы бейнесі «Осыны армандаған едім. Орындалды Ауылдың қала болғаны деп бүгінгі сендердің совхозыңды айтады», – дегендей болды. Қарсы алдына қойылған аудан картасында Қарадала ғана қаңсып бос жатқан. Өткен жолғы кездесуінде Бекәділ: «Қат-қат байлық осы жерде жатыр. Ал біздің аудан басшылары сол байлықты Хантәңірінің түбінен іздеп жүр. Тапса – жақсы, таппаса не бетін айтар екен», – деп әзілдегенсіп, астарлы бір әңгіменің ұшын шығарған.

Сол бойынша күнделікті айтылатын сөздің бірі болып қалған еді ғой. Енді Мұқаметжанның жүрегінің соғысы жиілеп кетті.

«Бекәділді шақырту керек. Осылар-ақ сағат санап, уақыт бағып...» – деп секретарь қызға кейіген. Ортадағы айналасын әсем орындық қоршаған, үстіне жасыл пүліш жапқан ұзын столға қытымырлана көз жүгіртіп.

«Қытымыр да қызба, ақылды да ақ көңіл, қатал да қарапайым, шалғы мұрт шалдарым қайда? Шындық десе, шаншылып тұрып алатын тұнық көңіл жастарым қайда? Көз көрген жерге көңіл жетіпті, одан арғысын неге игермеске».

Ол әрқашанда жанынан табылатын достарын іздеді. Табиғат дегеніңіз қызық та, жомарт қой. Қызығы – қилы-қилы пенделерді жаратқаны. Солармен ғана мына дүние көңілді. Егер олар болмаса, ертеңгі келер күннің күйініш-сүйінішін сезбей де қалады ғой. Мұқаметжан да дәл қазір солардың ақыл, кеңесіне зәру еді. Екі

колын столға салып, қарсы алдындағы рамадағы озаттардың суретіне қарады. Жүздерін күн қақтап, жел сорған әртүрлі бейне жанды адамға айналып: «Саспа, Мұқа, бұндайдың талайы бастан өтіп еді ғой. Сәл шыда, бір жолын табармыз» деп кеңес айтқандай болды.

Анау шеттегі таңқы мұрын, жалпақ бет сиыршы да, жез мұрты дүрдиген жапалақ көз атақты шопан Дәулет те, дүниедегі бар қызықты өзі ғана көргендей жымыып отырған жас тракторшы Тұмар да солай дейтіндей...

Шынында да, Мұқаметжанның бір қиналған жері осы еді. Өмірде талай тар жолдардан өткен де шығар. Ол кезде жас еді. Қайран жастық жалын-ай. Келер күндердің алдынан жарқылдап шығуға ұмтылатын. Артында қалған артық-кем қадамына осы күнгідей шүйіліп көңіл бөлмейтін. Кейбір ауыр жұмыстар әуелде асқар таудай қомақты болғанымен, ә дегенше артта қалар еді.

Енді ғой тіпті олай емес. Әрбір қадамына қара нардай қажыр, қайрат іздейтін болды. Мұлт кетіп мүдірсе, баяғы жас кезіндегідей: «Қайта түзеймін» деп ақтала алмайды. Онысы әлдекімнен жасқанып, жалтақтағаны емес, алдағы келер ұрпақ алдында ағалық міндетін адал атқарып қалу секілді жауапкершіліктен туындап жататын.

«О, шіркін, жастық, – Мұқаметжан мырс-мырс күлді. – Ол шақта кемшілікті жіберу де, оны жұрт көңілінен шығарардай етіп түзеу де жарасымды екен-ау. Мақтануға да, мақтауға да, ұялмайтын едік», – деген ой түйді.

Бұл күнде қарт бастықтың ең басты мақсаты әділдік, адалдық болатын. Ал шаруашылық жыл сайын жаңармаса, жараспай, оның ағынды шабысына ілесе алмаса, жабыдай жасып қалатын.

Екі-үш мың адам жұмыс істейтін өндірістік сипат алған совхоз жерін тиімді пайдалану қашанда күн тәртібінің ең басты мәселесі болып қала бермек.

Өзі болса, ешкімнің бет-беделіне қарамайтын өмірдің әділетті заңына бағынып, ақ сақалды қартқа айналмақ. Алдыңғының аңысын аңдыған ақылды жастар ағалар бойындағы бар қабілетті қалт жібермей қағып алып, қайтадан өзіне сыйламақ...

– Ақылдасу керек, ақылдасу керек, – деп күбірледі. Кеңсеге келе бастаған адамдардың тықырын тыңдап сәл отырды. Енді бір сәттен кейін қарбалас жұмыс басталады. Бірі демалысқа шығу керек,

бірі жұмыс сұрайды. Енді бірі отын, шөп, пай-пай, адам тіршілігіне бәрі-бәрі керек. Көңілдегідей етіп орындауын талап етеді. Олардың талап-тілегін қанағаттандырмау тағы ұят. Осы молшылық кезде, дүние кемдігі жетілген шақта адам көңілін сындырып, жүрегін мұздатуға дәті шыдамайды.

Ертенгі ауаны жаңғыртып көшеден машиналар өте бастады. Жақын маңнан әлдекім: «Бригадирді көрдің бе?» – деп дауыстады. Оған берген жауапты ести алмады. Сол шақта радиодан ән берілді. «Өттегені, соңғы хабарды ести алмай қалдым-ау» Мұқаметжан оңға бұрылып, артындағы тумбочкада тұрған радионың құлағын бұрап, даусын көтерді.

Ән. Әуелей көтерілген ашық әуез жүйе-жүйесіне түсіп, ыңылдап өзі де қосылды. Көңіл ғой. Көктем де келді, көк белеске шығайық, дейді ән. Енді сол ақын мен композитордың меңзеген көктемнің көк белесіне Мұқаметжан шыға алар ма екен...

Әйтсе де, ән ырғағымен толқи отырып, алдында жатқан міндеттемелер мен оның орындалуы түсірілген әлгіндегі қағазға көз қиығын салды.

Қол жеткен табысты бағаламауға дәті бармайды. Талай-талай жақсылыққа жетіпті. Дикандар мемлекетке астық өнімін екі-үш есе мол берсе, малшылар әр жыл сайын тұрақты төл алыпты. Бір кездегі бес колхоз ірі бір шаруашылық болды. Жасыл желекке оранған жаңа жобалы мәдениет орны, мектебі, клубы, кітапханасы бар дәулетті де, сәулетті бес село екен. Қарап отырса, бәрі-бәрі осы өскелең өмірге сай жаңа тұрмыс қажетін талап етеді.

Өткен бесжылдықта барлық елді мекенді радиомен, су құбырымен, теледидар орталығымен жарақтаған еді, биыл әр үйді орталық жылу жүйесімен жылытуды қолға алыпты...

«Елдің дәулеті шалқып тұр-ау, – деп, ашық жатқан қағазды ілгері ысырып қойды. – Кейде осы қызығын көріп отырған дүние көзге көрінбей кетерін қайтерсің. Пендешілік қой. Күні-түні келгенде бәріміз де көлеңкені көбірек көріп, қанағатсыздық жасаймыз. Егер енді соғыс болмай тіршілік етсек, жарты ғасырдан кейін бұл Қарадаланың әр шаршы метр жері бос жатпас егінді өнімді алқапқа айналар».

Бірақ сол сәтте Мұқаметжан көп мәселені ойланбай аттап өткен. Егін егуге, бау-бақша салуға әбден болатын, суға шөлдеп жатқан қуаң жер осы совхозда, тіпті, ауданда да әлі де жеткіліксіз еді. Төрт

Бірінші том

түлік малға жайылымдық жасаймыз, екпелі шөп егіп, тұрақты мекен-жай етеміз дегелі он шақты жылға таяу уақыт та өтіп бара жатқан-ды. Сол баяғы болжам күйі жылдан-жылға жылжып келеді. Соның бірі Қарадала. Әлгіндегі Мұқаметжан «ақылдасу керек» дегенде совхоз жерінің көлеміне жайылымдық ретінде есепке еніп, соған сай жылдық жоспар жасап, міндеттеме қабылдайтын бос жатқан Қарадаланы көтертіп, осы «егіндік жердің көлемін көбейту» деген міндеттің «көпірінен» өте шығу санасына сап ете түскен. «Оның арты не болады», – деп тереңдеп ойланбай, ән әуезіне елтіп, елеусіз күйі қалдырған. Есіне сол ой қайта түсіп, осы ойын шашыратып алатындай орнынан баппен тұрып, совхоз жерінің картасынан әлденені көргендей, еңкейе қадалып жүріп, бетпе-бет келіп тоқтады.

Дәл бір жаңа көргендей жанарын тайдырмай, демін ұзақ алмай үңілді. Бағанағыдай емес, кеңсенің алды абыр-дабыр әңгіме, машинаның гүрілі тынымсыз гүілдей бастаған. Мұқаметжанның құлағы сол мол шуылдың бірін естімеді. Ол осы сәтте Қарадаланың жүрегінің соғысын сезінді.

Жаздың аптабында түйенің табанындай айырылып-айырылып кететін боз жусанды дала бозторғайдың шырылы арқылы оған мұң-зарын айтқандай. Өңі куқылданып, танауы қусырылып, сұп-суық тер шыққандай болды.

«Иә, иә. Бұл Қарадаланы қашанғы қойдың қара тұяғы тоздыра бермек. Сенің де бір түлеп, дүр сілкінетін кезің жетті-ау. Цифрды өсіріп, сыйлық күту, табиғат әу бастан игеріп берген Таңбалытас, Ереуілтөбе секілді шұрайлы жерді ақ шулан шаңға айналдыру, «осы жер биыл болмаса, келер жылы өнім берер» деп оны қазбалай беру ертеңгі күннің мақсат-мүддесін, адамдардың арман-тілегін өтей алар ма?».

Мұқаметжан шұғыл бұрылып, столына асығыс барып екі қолымен шетінен тіреп тұрған күйі жұмыс графигіне қадалды. Бүгін барлық төлдейтін отарларды аралап шықпақ. Механизаторлармен кеңес өткізіп, техниканы жазғы маусымдық жұмысқа әзірлеу жайлы ақылдаспақ екен.

Оны ертеңгі күнге қалдырды. «Осы дұрыс, дұрыс, – деп өзіне-өзі кеңес берді. Сонан соң: – Алдымен ақсақалдармен ақылдасалық. Аудан басшылары бізбен ақылдаспаса да біз шалдармен ақылдасалық», – деді.

Шаруашылық негізінен қой өсірумен шұғылданса да сегіз мың гектар жерге әртүрлі дәнді дақыл егетін. Биыл соған аудан басшылары тағы да егістік жердің көлемін ұлғайтуды міндеттеп отыр. Ондай игерілмеген жердің бары бар еді, бірақ оның Қарадаладан басқа алқабы шабындық та, жайылымдық та болатын.

Қарадалаға қой қыста ғана түсетін. Онда да соңғы жылы өріске шықпай, қолға қарап, ертең көтергелі отырған Ереуілтөбеден шабылған шөппен көктемге жететін.

Жазғы ауа райының қырық құбылуы нәтижесінде соңғы жылдары Қарадаланың боз жусаны да өспей қалған. Қар қаншама жұқа түскенімен, тіске тістер түк болмағандықтан шопандар кейде өріске қарлатуға ғана аз жайып қайтатыны бар-ды. Шөп үнемдемек оймен ұзақ андыздатса, ертесіне қойдың қызыл иегі ойылып, жемшөп жей алмай қор болғаны жүректеріне тиіп, көңілдері шайлығып біткен.

– Иә, – деді ол. Сонан соң шылым тұтатты. Құшырлана сорып, түтінін үрлеп жіберді – Бүгінгі жастар аға ұрпақтан мұраға жақсы істердің бастауы, жарқын ғұмырдың соқпағы қалса деп тілейтін болар. Өздері содан үлгі алып, өздерінен кейінгілеріне айта жүрер. Иә, солай, – деп қайталады. Сонан соң: «Әкесін көріп ұлы өсер, шешесін көріп қызы өсер инабатты халықтың ұрпағымыз. Ұлылық пен кішіпейілдіктің, ізгіліктің асыл қасиеті анамыздың ақ сүтімен қанымызға сіңген, ата-бабамыздың асыл қасиетімен жан жүрегімізге бойлап кетіпті-ау, енді жаңа заманның шұғыласында, тіпті, жайнай түсті. – Секретарь қыз кетісімен Бекәділге жұмсады. Бірақ ойына қайдағы-жайдағы оралып, байыз тауып отыра алмады. Сол шақта есік жартылай ашылып, ар жағынан Қалидың табақтай беті, талпақ танауы көрінді. Кіре ме деп ойлап еді, қалқаланып қалт тұра қалды. Шыдамады:

– Кірсенші, неге тұрсың? – деді. Әдейі осы қолқалауды күткендей алқа-салқа болып Қали кірді. Теңселе басып келе жатып:

– Саламатсыз ба, аға! – деп жалпалақтап қолын ұсынды. Быр-тиған саусақтары жып-жылы екен. Төртпақ денесін мәндене қозғап, күн қағары самолеттің қанатындай делдиген қоңыр қалпағын алып, енді директордың әр қимылын қалт жібермей, бағып, қас-қабағына қарай қалды.

– Кел, отыр. Шаруа қалай? Келіннің денсаулығы жақсы ма? Балалар оқып жүр ме? – деп Мұқаметжан бастырмалата сұрақ

Бірінші том

қойып жатса да Қали: «Осы шын көңілден қойылған сұрақ па» – дегендей, әңгіменің аңысын аңдып әлі тұрған. Бетіне Мұқаметжан жалт қарағанда ғана дүрдік еріндері жайылып, ыржиған болды.

Қали осы аз ғұмырдың ішінде жақсыны да, жаманды да көрді. Отан соғысы басталғанда он үш, он төрттер шамасында ғана еді. Екі борбайы қызарып соқаның атына мініп, қайрақ тастай болып қатқан-ды. Пысықтығына қарап: «Түбінде адам болады» деген жастың бірі болатын. Ақыры, адам болуын болды, ал ел күткендей білімді, білікті азамат болуына уақыт, тіршілік, мүмкіндік бермеді. Кәрі шеше, жас інілеріне қарайлап, ауылдан ұзап шықпады. Енді шағын шаруашылықтан кішігірім мансап іздеп еді, аяқ астынан оның да реті келе кетіп, кіші есепшілік қызметі бұйырды. Өмірден алған сабағы солай шығар, шындық дегенде шыбын жанын шыт шүберекке түйіп, сәл әділетсіздік көрсе, дәл сол жерде түзеп, түп тамырына балта шауып тастайтындай шүйілетін болды. Онысы шолақ белсенділерге жақпай, шындап түбегейлі мәселе шешілерде осы әділетті директордың өзі солардың сөзін сөйлеп кетті де, одан да шеттеп қалған. Ұзап шығып, орталау біліммен оқып кетуге енді өзі балалы болып, бұл күнде совхоздың қол еңбегін қажет ететін қай жұмысы болса да белсене араласып жүрген. «Сол жымсықсы белсенділерді; Мұқаметжан білмейді дейсің бе, білер» деп іштей дүдәмал болатын, болатын да қоятын. Ашып айтудан жасқанатын. Ойым дұрыс болмай шықса, көңіліне ауыр алып қалар деп өзіне-өзі басу айтатын. Әйтсе де, сол іштегі кекесін кейде сыртқа теуіп, пендешілігі жеңіп, белсенділердің сәл қателескенін аңдып, жиын-мәжілісте бет-жүзін демей, мінеп-сынап тастайтын. Оның осы осал жерін пайдаланған Аңсаған секілді атақты арызқойлар кейде отқа тығып жіберіп те жүр. Бұл қылығын жаратпаған ағайын-тумаларына: «Адам анадан арызқой болып тумайды. Қолыма арыз ұстап тумағанымды өз көздерімен көргенсіңдер. Қойсам қоя салам. Тек ақ, адал еңбегімізге суық қолын сұқпасын», – дейтіні бар.

Дәл осы сәтте де оның жүрегін сол ескі әдеті тырнап өткен. Оңашада ойындағы көптен жүрген запыранын төгіп кеткісі келді.

– Отыр. Шаруаның жайы қалай? – деп қайта сұрады директор.

Қали Мұқаметжанның қарсысындағы креслоға барып отырды. Сонан соң:

– Сіз шаруаның жайын сұрасаңыз, мен айтайын, – деді.

– Иә, айт, айт. Халық әділ қазы ғой. Бәрін таразылап отырады.

Адам өз кемшілігін өзі көрмейді. Көп көзден ештеме қаға беріс қалмайды.— Мұқаметжан жүзін толық бұра шалқалап, Қалиға тура қарады.

– Ел жағдайы жаман емес. Біздің де бала-шаға аман сау, келініңіз үй шаруасынан шыға алмай жүр. Мен, мен...— деп сөзінің соңын жұтып қойды.

Жаңағыдағы бір көкірегіне сыймаған ойы торғайдай тозып, қуыс үнгірдей аңғал-даңғал болып қалғанын байқамай жалтақтай берді. Қипақтап сәл отырып, езуінен жымыды. Өңінде бір ащы мысқыл ойнайды. Өзінің жалтақ жасықтығына күйінуі еді бұл.

– Сен қысылма, әлде не керек болса көмектеселік. Шүкіршілік, бәрі бар. Ал, қызметтің қазір реті болмай жүр. Еңбекақыны көбейту үшін кейбір қызмет орнын қысқарт деген де сөз шығып тұр. Алда тағы көрерміз. Бір жайы болар. Өзің де бірге жүрген адамдармен шығыспадың,— деп іркіліп қалды.

Қали тағы езуінен жымыды. Көз отында: «Аңқаусыма, білмегенінді қой», дегендей бір ұшқын ойнады. Өні отқа қақтағандай алабұртып, Қалидың көз алды перделеніп кетті.

– Рақмет, аға, рақмет, – деп екі құлағы қалқайып, еңкейіп отырды.

– Білемін, жақсыны да, жаманды да көрдік. Жұмыс барысында кейде артық, кейде кем айтармыз. Бірімізді біріміз кешірсек, тағы болмайды. – Мұқаметжан ағынан жарылып, ақтарыла сөйледі. Әрі бұнысы кемшілік болса, кеш дегендей естілді. Қали солай түсінді.

– Ілтипатыңызға рақмет! – Енді бойы жеңілдегендей болды. Жылы-жылы айтылған бұл сөз жүйе жүйкесін босатып, даусы дірілдей сөйледі. – Дүние кемдігі жоқ. Пейіл, ниет кеңдігі жетпей жатыр. Бір уыс қара талқанды, бір қасық қара суды бөлісіп ішіп те күн көргенбіз. Оны білесіз. Ол күн енді қайта айналып келмей-ақ қойсын. Біз көрмей-ақ қоялық. Қазір ең жарлымызда алты бөлмелі ағаш үй бар. Сол үйімізге басқа қабырға ағайынның жайы басқа, күні-күні келгенде, шақырмасак, бірге туған бауырымыз да кіріп шықпайды. Қайтсін, не қажетінің бәрі өз үйінде бар. Ағайын көңілі ақ көйлектің астарына түсіп кетті ғой.

Өзі де күлді. Мұқаметжан да күлді. Мұқанның мұндай әңгімені көптен бері естіп отырғаны. Елді тыным таппай аралап жүр. Арман-тілектеріне де араласады. Көпшілігінің айтатындары

Бірінші том

алдағы күннің ауқымына сай әңгімелер. «Москвичті» менсінбей, «Волга» алуларына көмектесуін өтінеді. Бұл – екінің бірінің тілегі.

Дәл сол шақта тобылғыдай қайқайып, Бекәділ кеңсеге кірді. Мәз-мейрам болып отырған бірі ұзын, бірі қысқа танысына қарап, табалдырықты аттасымен үдірейіп, қалт тұра қалды. Терезеден сынып түскен күн сәулесі еденде үш бұрыш етіп қиған қызыл жібек атластай болып жатыр.

Бекәділ соған, сонан соң жиекті көк кілемді басуға батпағандай қипақтап қалды. Қали орнынан тұра бере:

– Жақсы, аға, мен қайтайын, – деп еді, Бекәділге құшағын жая ұмтылған Мұқаметжан:

– Жо-жоқ. Әлі бәрін айтып бітірген жоқсың. Отыр, бауырым, Бекен де естісін. Сенің тозағыңның отына жалғыз күйгім келмейді. Мүмкін, бұл қария да шақырмасаң, табалдырығыңды аттап үйіңе бармайтын болар.

– Ехе, енді үйіме келмейді деп арызданып жүр ме? Тамақ таппай жүргеміз жоқ. Ал сыйласуға тұрмайтындай кімнен кембіз.

Бекәділ Мұқаметжанның қолын алған соң, шарт түйіліп, Қалидың қарсысындағы креслоға жайғасты. Сонан соң оң қабырғадағы Лениннің үлкен портретіне қарады.

Бекәділдің бұл бұлжымайтын әдеті. «Суретіші де мықты екен. Қашан, қай жерде көрмейін, осы ұлы адамның мейірімді, жайдары жүзі тек маған ғана қарап тұрғандай болады...» – деп ойлады.

Мұқаметжан замандасының бұл сырын жақсы біледі. Әм, оның осы бір өткен өміріне іштей есеп беріп, тәубесіне түсетін тылсым тыныштығын дүние өртеніп бара жатса да, бұзбауға тырысады.

Сәлден соң шалдың көзі күлімдеп, жүзі жылып, жайдарылана бастады. Ерекше бір шапағатты, мейірбан күйге елтіп, кеудесін кере шалқайды. Мұқаметжан да мәз. Қали ғана қытымырланып, екі таудың арасындағы ақшақарда қалай қашарын білмей арсалақтаған қызыл түлкідей қылпылдай бастады.

– Жарықтық, неткен данышпан десеңізші. Өзінде адам баласына бітпеген ақ айдын нұр бар. Жә, бүкіл әлем мойындаған қасиетті мен қайталағанда, не пайда? – деді шал.

«Сенің айтуың жетпей жатыр еді, жарылқадын», – деп ойлады Қали. Жымыып, портретке әлі қарап отырған Бекәділ өзінің жеңілтектігіне қысылып, қылт етіп, тағы да шаншыла қалды.

– Екеуіңіз де жақсы келдіңіздер. Ақылдасатын бір жай бар.

Бекәділ мен Мұқаметжан біріне-бірі тандана қарасты. – Өздеріңіз білесіздер, шаруашылықтың жайы жаман емес. Енді күйек те бітеді. Қыстан күйлі шыққан саулық үмітіміздің үдесінен шығар деген ойдамын. Сонан болар, аудандық партия комитетінің хатшысы ет жоспарына көтеріңкі міндеттеме ұсынып еді, біздің Жұматай елпектеп, етпетінен түсердей, қуана, құлшына құп алды. Ойланып, ішкі мүмкіндіктерді талдауға мұрсат болмады. Бюро мүшелері де қолпаштап көтермелеп кетті. Қартайғандықтан ба, иә көп алдында қақпақылдасқым келмеді ме... – Ол біртүрлі салмақты кейіпке еніп, әрі іштегі өкінішін жасыра алмай, торығып сәл отырды да: – Қарсылықсыз көндім... – деді. – Иә, көндім. Алайда, бірді екі жасауға ішкі қорды ұтымды пайдалансақ болар. Міндеттемені үш есе артық орындады деген атақ керек болса, оған да биыл жетерміз. Ал келесі жылы не бітіреміз? Ойлай-ойлай, ой түбіне жете алмай қойдым.

Қали жыпылықтай қимылдап, күмілжіп, әңгімеге қосылғанша Бекәділ шақ ете түсті.

– Жылдық жоспар жасалмап па еді?

– Жасалған, – деді Қали.

Жалпы жиналыста жоспар жан-жақты талқыланған. Бекәділ әдейі сұрап отыр. «Біле тұра, несіне сұрайсың» дегендей Мұқаметжан елеусіз ғана сыртқа көз қиығымен қарады.

Сол күні осылай басталған әңгіме қыза-қыза келе, егістік жердің көлемін көбейту мәселесіне тірелді. Бекәділ қыж-қыж өкпе-назын да, әсіресе кешегі өзін озат деп қолпаштайтын белсенділерді енді елеусіз қалдыратынын, одан Таңбалытас тарихын айтты. Ең ақырында Ереуілтөбе айналасындағы жайлауды егіске көтеруге келгенде, шыдай алмай орнынан қарғып тұрды. Сонан соң: «Әлгінде бас зоотехник етті көп беремін деді, мен қарсы болмадым деп отырсыңғой. Білгенсің. Жайлаудан шөпке тойып түскен арық қойды күздің аяғында өзің де ет комбинатына жібересің. Ет комбинаты да, сендер де жоспарларыңды артығымен орындайсыңдар» дей келе: «Ереуілтөбе – екі елдің жазылмаған тарихы. Сол бір тоқымдай жерге дән еккенде, не ұтасыңдар? Көк шалғын жайылым емес пе? Ендеше, игерусіз жатқан қуаң жерді – мынау мылқау Қарадаланы неге игермеске. Ал Ереуілтөбеде ертеде не болғанын екеуміз де білмейміз. Кешегі осы бақытты өмірді орнату жолында «бала өлмесін, шал өлсін» деп жанын қиғандардың қаны әлі суыған

жоқ. Тіпті, Мұхтар, Илияс, Ораз бейнесі дәл тірі күніндегідей көз алдымызда тұр. Әрі қой өсіремін десеңдер, бір түнде қайта түлеп, түрленіп шыға келетін жайылымды жасытпаңдар. Жаксынды жасытқанмен тең...» – деп бір іркілгенде:

– Ту-у, Беке-ай, ақылдасу ретінде айтып едім, сүйегімді сырқыратып жібердің ғой,– деп оның сөзін бөлген Мұқаметжан шыдай алмай, орнынан тұрып кетті. Бұл ойланбаған жайы екен. Әрі осыншалық мән берер деп күтпеген еді.

– Мамандармен шешетін мәселе деп әуелде-ақ айттым. Біз қартайдық қой. Өздерің ойласарсыңдар. Егер сөзімізді елеп, ескерсеңдер: ендігі еншімізге қалған айтулы оқиға өткен жермен, жаңалыққа қайшы келмейтін салт-дәстүрімізге тимесеніңдер екен деп, тілейміз. Ендігі бізге қалған енші де сол. Ал мен кеттім,– деп өзімен ілесе сыртқа шыққан Қалиға жүре сөйледі.

– Осы Бәйгібоздың ащы терін шығарып бермесең, болар емес. Сен өткен жаздағыдай «тәтті суынды» ішіп алып, ала өкпе ете көрме. Бұл жолы абайла. Жануардың саны сол жолы қатты бұзылыпты. Енді ағайындықтан кетеміз. Тойға да аз қалды ғой,– деп бұйырды.

2

Мұқаметжан кабинетінің есігін жұлқа ашты. Жалтыр қоңыр стол үстіндегі ақ телефон беу-беулей шырылдап жатыр. Бас киімін ілмей, асығыс аттап келіп, тік тұрған бойда құлағын көтерді.

– Совхоз директоры тыңдап тұр.

Кең кабинетте ар жақтағы адамның сөзі анық естілді.

– Сәлеметсіз бе, Мұқа!

– Сәлем, жолдас секретарь. Денсаулығыңыз жақсы ма?

– Ілтисатыңызға рақмет, Мұқа! Сіздер, аудандық партия комитетінің егістік жерді кеңейту туралы шешімін неге қолға алмай отырсыздар?

– Кешірерсіз, бізде елу мыңға тарта қой бар ғой. Сіздер соның жайлаулық, күздеулік жайылымын егіске көтер дейсіздер. – Ол Бекәділден естіген, өзі жақсы білетін себеп, дәлелді айтқан жоқ. Егер айтса, аудандық партия комитеті хатшысының: «Ол тарихтан бұл тарихи бастама маңызды» – деп, саясат ұстанып, шалдырмай кететінін біледі.

– Алло!.. Алло! Мұқа, сіз, тыңдап тұрсыз ба?

– Иә, жолдас секретарь! Біз егістік жерді кеңейтеміз.

– Ендеше, мезгілді өткізіп неге қарап отырсыздар?

– Бірақ, Ереуілтөбе жайлауынан емес.

– Енді қайдан?

– Қарадаладан!

– Жолдас директор! – Секретарь іштегі келіспейтіндігін осы екі сөз арқылы жеткізгендей мәндене түсті. – Қарадалаға егін егу барып тұрған еріккендік емес пе, ертегі емес пе?

– Жолдас секретарь...

– Иә, Мұқа, әуелі сөз тыңдап алыңыз. Сіз бар жұмысты өзіңіз тындырып кетуге тырысасыз. Оныңыз бола қояр ма екен? Келешек ұрпақ істейтін де бір шаруа болуы керек қой. Қарадалаға егін егуді соларға қалдырсақ қайтеді.

– Жолдас секретарь, сөзіңізді бөлгеніме кешіріңіз!

Кешіріңіз деймін! – Қызынды ма, даусы қатқыл шығып кеткенін байқап қалды. Сол қолындағы қалпағын умаждай сәл еңкейді. – Оларға біз сыйлайтын сыбаға онсыз да жетіп жатыр. Аз емес. Біз бастап қойдық.

– Обкомға хабарлаймын. Мәселеңізді, жеке басыңыздың партиялық тәртібін бюрода қараймыз.

– Неге болса да, мен риза!

Мұқаметжан ерекше бір сеніммен айтты. Қолындағы телефон құлағының зың-зың үнін ести тұрып: «Біз бір күндік жоспар мен міндет үшін еңбек етуге тиісті емеспіз ғой. Жарық дүниеден кеткенімізге тіршілік жасауымыз керек. Оларға бізден қалған іске ие болу да оңай олжа емес», – деп ойлады. Бірақ «олар» дегенінің кімдер екеніне де мән берген жоқ. Телефон құлағын қолына ұстап тұрған бойда ашылған есікке бұрылды. Дәулет екен. Кәдімгі атақты шопан Дәулет.

– Кірмейсің бе? Неге бөгеліп тұрсың?

– Асығыспын, Мұқа! Сәлемдесе кетуге ғана мұрсатым бар.

* * *

Екі қапталын мәуелеген өрік, алма ағаштары өрнектеген күре тамырдай кең асфальт жолда қара «Волга» алау күнді ақ жамбыдай маңдайына қадап, бір түйір сынаптай ағып келеді.

Қамшылар жақтағы бауыры жасыл, басы қар ақ таулардың етегіндегіден ерте көктепті. Ертеңгі ерке самал қытықтай ма,

Бірінші том

егін көгілдірінде бір нұрлы толқын ойнайды. Жердің осы жасыл бояуына күн сәулесі шағылысып, дүние шапағатты бір арайға оранған. Қыста қар тоқтатуға, жазда ылғалдылық сақтауға ыңғайлай отырғызылған қайындар жапырағын өріп, ақбоз аттай жарысып, қалысар емес.

Шахмат тақтасындай шаршы ұямен егілген алма бақ кешегі ақ бүршік гүлін төгіп, түйін тастай бастапты. Бір кездегі андыздай ағатын тау бұлақтары ақ мәрмәр тастай құйылған науада бүлк-бүлк аунап, бүкіл егіндік пен абат бақтың түбін шарлап кеткен. Өмір нәрі «өзен бойын жағалаған пенденің өзегі талмайды» – деп халық бекер айтпаған екен-ау...»

«Волганың» артқы жағына жайғасқан обком секретарының дөңгелек өңі жайрандап, айналасындағы бар көрініске аңсары ауып, алаңсыз қарай отырып, терезені ашты.

Тау етегінің ертеңгі кәусар ауасы аңқиды. Жаңадан ақ күміс қылау кіре бастаған қою қара шашын, кең маңдайын лүпілдеген майда жұпар самал сипалайды.

Ол костюмін шешіп, иығына желбегей ілді. Сонан соң қара галстугін босатып, ақ көйлегінің алқым түймесін ағытты. Сол шақта дәл төбелерінен самолет қалқып өтіп қонуға беттеді. Осындай самолет ұшып өткенде ауылдағы бүкіл бала есік алдына жүгіре шығып:

*– Самолет, самолет,
Ойламағын бала деп,
Сағынып жүрмін көкемді,
Мені сонда ала кет!–*

деп, жамырай айқайлайтын. Ол күндер Асанның әлі есінде. Сонан соң көрші үйдің сотқар қара баласы қыңырая келіп: «Мен айтқан сөзді неге қайталайсың сен»? – деп тиісетін еді-ау өзіне. Оның озбырлығын әжесіне айтпақ болып оқталғанда, жуан қара жағасынан шап ұстап, «ойнаймызды» желеу етіп, оңаша алып шығатын да:

*Ойнамасаң, ойын бақ,
Қарабайдың қойын бақ,
Әжең сенің мықтаса,
Қояр менің тайымды ап,–*

деп, кеудесінен итеріп жіберетін.

Әжесі алар тайы да жоқ, тайды алар әжесінің ойы да жоқ-ты.

Кісімсінгені. Оның озбырлығына Асан намыстанып сәл тұратын да, отыра қалып, жер сызғылайтын. Әуелі арық тартатын, одан кейін саусағымен борозда жыртып, қиялмен құлаштай шашып, бидай егетін. Алақандай жеріне әлем дүниені сыйғызатын еді-ау...

Егін егетін. Орақ тартатын. Бау баулайтын. Сүйретпе шанаға тиіп, қырман шетіне жал-жал дән маясын тұрғызатын. Көз көргеннен көңіл шіркін асқан ба?

Бәрі балалық сезім, балалық балаң ой екен. Енді есейгенде пайымдаса, санасында соның балдай тәтті шырын дәмі ғана қалыпты.

Міне, «Волга» бет шарпыған қапырық аптаптан мұнартып алған Ақдалаға шықты. Асан осы далада туып, осы далада өскен. Бозбала кезінде боз жусанға шалқалап жатып, көк зеңгір аспандағы жалғыз ноқат болып, бір орнында шырылдайтын бозторғайдың әнін тыңдауға құмар еді. Ол сонда аспан мен жерді сиқырлы пернесі бар бір ғажайып дүниеге ұқсататын.

Есейген соң, ел санатына қосылсам деген арман ағысында малтығанын өзі де байқамай қалыпты. Адам көзде нұр, бойда қуат барда жақсылықты, жарасымдылықты көріп болдым дер ме? Егер ондай тоқмейілдікке, тоғышарлыққа тоқыраса, одан әрі оның өмір сүргенінен не пайда, жылтырап күлгенінен не пайда?

Ер жетсем, ес тоқтатсам деп, ертеңгі келер күндеріне жетуге асығушы еді. Бастауыш комсомол ұйымына алғаш секретарь болып сайланғанда, өзін бір ебедейсіздеу сезініп, не үлкендердің шегіне, не жастардың шоқтай жайнаған тобына қосыла алмай, дел-сал бір күйде жүрді. Арнайы кеңес, жиын мәжілісте болмаса, сыйласу-сырласу санатында үлкендер тобынан көбінде шеттеп, ескерусіз қалатын. Ондайда ойға не кіріп, не шықпайды: жақсыны да, жаманды да ойлайтын. Әлі есінде: алғаш комсомолдардың жалпы жиналысын ашарда өзі қатты толқыған. Бетінің ұшы дуду жанып, денесі дірілдеп, сөздері қиылыспай, қобырап кеткен. Президиум мүшелігіне сайланған аудандық комсомол комитетінің секретары жанына отыра бере:

– Көп алдында өзінді салмақты ұстауың керек, – деп күбір еткен-ді. Сонда барып үлкен жауапкершіліктің алғашқы салмағын ерекше сезініп, бойын тіктеп алған.

«Волга» бір белеңге лып етіп көтеріліп, шайқалып кетті. Сол кезде Асанның ойы да үзілді.

Көгілдір жазықта мал жайылып жүр. Көк дөңесте топ-топ қайың, терек тербеледі. Жолдан төменде шопандар қалашығы көрінді. Ақ шағыл сәулетті үйлерді даланың мұнар сағымы жібек жіптей орап жатыр.

Асан дала төсіндегі жайылым мекенге қарап отырып: «Халқымыз ықылым заманнан көшіп, ұшы-қиырсыз бетегелі белбелесті боз көделі даласын игілігіне қора-қора қойының тұяғымен бағындырыпты-ау, бағзы біреулердің: «Туған жерімізді қылыштың жүзімен қорғадық» дегені қателескені. Біз қан тілеген қарақшы халық емеспіз. Біз досына достай қайырымды, мейірімді халықпыз. Елдігіміздің де, ерлігіміздің де табан тірер тастұғыр кәсібі осы – қой болған. Бұл күнде баяғыдай ен далада тұратын қадау-қадау қараша үйлер жоқ. Қой өсірудің ата-бабалар қолданған ол әдісі өткен тарихтың еншісіне қалды...» деп ойлады.

Енді алдындағы арыстандай бүктеліп жатқан Бұғыты тауының етегін қырпи жүріп, сәлден соң қылт етіп, малта тастан әдейі үйгендей шоқылардың арасына сүңгиді. Ол содан кең аңғарға бұрылғанша: қой өсіру әлі де шаруаның жетекші саласы болып отырғанын, өскелең өмірде бұл ата мұраға ие болу да бақыт екенін, оны өсіру үшін әр ұрпақтың алдына уақыт жаңа міндеттер қойып отыратыны жайлы толғанды. Шынында да, бір жылы қой бағуға жастар пәлендей ынталы да емес еді. Оның ең негізгі кінәраты еңбек тәсілінің ескі, байырғылығы болатын. Жастар сондықтан қашатын. Соңғы жылдары еңбек тәсілін ұйымдастырудың жаңа прогресшіл түрлері табылды. Соның бірі осы діттеп келе жатқан – «Ленин» совхозының комплексті механикаландырылған шопандар бригадасы.

«Кім біледі. Ол да әлі толық жетіліп бітпеген болар. Алдағы күндерде ертеңгі жарқын өмірімізде бұдан да жаңа, өзіндік өрнегі табылар. Айталық, қазіргі космосты игерген дәуірде барлық жұмысты техника меңгерер. Шопандар далада тұрып та қой бағу дәрежесіне жетер. Дыбыстан ұшқыр әуе трансформаторы әр алты сағаттан кейін қой қораларына көмекші шопандарды жеткізіп, қатынас жасар. Ең жайлы мекен-жай салынып, қой сонда бағылар. Барлық жем-шөппен коректендіруді, суаруды, орнын тазалауды шопандар қалада отырып экраннан көріп электр жүйесі арқылы атқарар...»

Әуелде Асанның өз ойы өзіне ерсі секілді болды да, күліп

назарын бөлмеуге тырысты. Жаңадан басталған әңгіме осылай кілт үзілді.

Кім біледі, талай уақыттан бергі жол серігінің ақтарар сыры да, айтар әңгімесі де көп болар. Адамдар күнде бірге жүргенмен, үнемі бір-біріне ағынан жарылып сыр айта бермейді ғой.

Бірде онысы, бірде мұнысы көлденеңдеп, дер кезінде айтылса, құнды пікір болып табылатын көп ойлар уақыт өткен сайын көнеріп, ақыры «көрдім, жоқ» боп бітпей ме. Өмірдің бір сәттік жақсылығына не жетсін?

Асан шопырдің бар қимылына: жалпақ жауырынының қозғалғанына: бұлшық еттердің жылдамдықты ауыстырғанда бұлк-бұлк етіп ойнақтағанына, не керек, қорғасыннан құйған мүсіндей тұтаса біткен иығына қарады.

Ол адал жол серігі жайлы ойлады, бір ғана ол жайлы емес-ау барлық адамның сағаттар, апталар, айлар, жылдар бойы өмірі, жылжыған тағдыры, тіпті, жалпы өткен-кеткен, келер өмір туралы ойлады.

Бүгін дала балқып, керіштенген қара топырағы жалғыз тал жусан тамырлары арқылы иіп, күн сәулесінің құдіретімен қозданып жатыр. Көктем жас шағын қайта сыйлапты. Болашақта жайқалған ақ бидайдың анасы деп үміттенген бұл даланың өзіне тән өмір сұлулығы бар. Анау бір жолғы ақ нөсер жаңбырдан соң қаулай өскен жауқазын гүлдері сары алтындай толқып, көзді арбап, сонау көкжиекке дейін көлбейді.

Кем дегенде жаңадан бес шаруашылық орнайтын құлынның сауырындай, құйкалы тау аңғары әлі сусыз шөліккеп жатыр. Талай жоба жасалды. Талай жоба жасағандар еңбекақысын алып, игілігіне пайдаланып та үлгерді. Алайда, бұл далаға соқа түреңі тиген жоқ. Диканшылар сора-сора терге малшынып, арпа-бидайын егіп, орған жоқ. «Жер ананың аяры жоқ, ала біл!»

Асан осы бір түйінін шешуге, толығымен мүмкіндігі бар игілікті істі жүзеге асыруға неге кіріспей жүр. Әлде... әлде не өзі қабілетсіз жетекші де, не «оқып, жетіліп кетті» деп кез-келген уақытта мақтанышпен есімін атайтын мамандары біліксіз, білімсіз.

«...Жер-Ана. Біз сол ананың тіршілігіміздің негізгі арқауы екенін ертеден-ақ біліп үлгергенбіз десек те, бар қадір-қасиетін бағалай білу, дер кезінде оны игеріп алу – мыңнан бірдің ғана талайына бұйырған бақыт шығар, сірә? Нанның дәмін қаз-қаз басқаннан

білгенбіз. Кешегі соғыс кезінде бір жапырақ нан үшін... иә, өткенді еске алмайық, енді қайтып оралмайды деуін десек те, сол бір күндер ойымыздан сәл шықса, басымыздағы бақытымыздың, қолымыздағы алтынымыздың қадір қасиетіне жетпейтіндейміз...»

Асан мұнартып жатқан далаға жолай қарап отырып, осындай қилы-қилы ойға шомды. Әділетті ме, әділетсіз бе өзін де, өзгені де жазғырды. Өткен күзде астық ерен шықты ғой. Диканшы механизаторлар табиғаттың бар қаталдығына қайыспай қарсы тұра білді...

Еніске қарай заулап келе жатқан «Волга» қайқаң етіп екінші белеске көтерілді де, қаулай өскен бәйшешек пен қызғалдақты қолтығына қыса жолдан шығып барып тоқтады. Алдарындағы тау қойнауындағы ауыл – Ленин атындағы совхоз. Одан әрі көгілдір аспанмен таласқан тау. Қарыс жердегі жасыл шалғынды биік таудан көп бұлақ ағады. Жергілікті халық «Ұзынбұлақ» дейді. Сол бұлақтың суы жетпей діңкелеп, тік аяқта кезеріп Қарадала жатыр.

Ойлы көзін осы ен далаға қадаған Асанды жол бойы мазалаған өткен-кеткен өмір белестері мұңайтты ма, даладан шыққан сәттен сергек сезімі мұңға ұласып, жабырқай қарап тұр. Жас кезінде алдағы күнге асығатын. Күнім тез өтсе екен деп тілейтін. Нені болса да, бітіріп үлгерсем деп ойлайтын. Енді сәл аялдаса, алдына қойған арман, мақсат бір ғасырға кейін шегініп кететін секілді көрінеді. Есейген сайын алдағы атар таңы, батар күні адамға соншалықты қастерлі екен-ау. Енді бір күннің өткеніне өкінеді.

Асанның көңілін қарсыдағы таудан соққан самал жел желпіндіріп, біртүрлі жеңілденіп қалды. Осы мезгілде шопандардың алды жайлауға шығып, соңы көктеуде отыратын да, қыстау бұйығы бір тылсым тыныштықта қалатын. Әсіресе бұл кезде Қарадалаға қараған адам бетін қапырық жалын шарпығандай жайдан-жай тұрып ыстықтап, пысынайтын. Лүп етіп жел соқпайтын тұғыл. Ә дегенде байқамапты, сол тұғылдан трактордың гүрілін естігендей болды. Өз құлағына, өз көзіне өзі сенбеді. Қолындағы шылымды тұтатпай, ұзақ қарады.

Қарадаланың бір шегі қара бұйра елтірідей жылтырап, көзінді қарып, төңкеріліп жатыр. Аңыздың арғы шетін жағалап «К-700» қызыл трактор кетіп барады.

Бірқалыпты соққан мотор үні даланы жаңғыртып тұр. Асан сонда ғана барып, борозданың бергі шетінде тұрған машинаны

анық көрді. Трактордан жанарын тайдырмай еңкейе, шылымын тұтатты. Тез-тез сорып жіберіп, машинаға қарай асығыс адымдады. Шопыр жігіт секретарьдың ойын бірден түсінді. Моторға от берді. Кең далада жеңіл машина бірде іркіліп, бірде ағындай заулап келеді. Бұрылайын десе, жол шетіндегі жарлауыт арық – шыға алар емес. Іркіле жүріп, қайшылай қиып өтетін тап жолдыбай ізге жете бөгелді. Жігіт кейінге шегініп барып, көлбеулей сырғытып, қабақтан еңкейе берді. Секретарь кеше кешке тарта совхоз директоры Ділдебаевқа телефон арқылы баратыны жайлы айтқан. Бұл күнде обком секретары шаруашылықты аралаймын десе, директорлар құрақ ұшады. Қолдағы бар техниканы ұқсата алмай жүріп, көмек сұрауға әзір. Сөйтіп, өз кемшілігін жуып-шаюдың, ақталудың алғы шартын жасап алуға тырысады. Ал Мұқаметжан жайын ашық айтты. Бұрын бар жағынан үлгі-өнеге тұтатын, жоспарын артығымен өндіретін «Ленин» совхозы соңғы тоқсанда ет тапсыруды салғырт, самарқау әрең бітірген, оны да жасырмады.

«Егіндік жердің көлемін ұлғайту үшін Ереуілтөбенің айналасын тыңнан көтеріп, егін салуды міндеттеп еді, Мұқаң уәжге келмеді» деп, аудандық партия комитетінің секретары да құлаққағыс ете берген.

Асан шаруашылық жайын өз көзімен көріп қайтпақ. Мынандай күтпеген бастамаға тап боламын деп ойлаған жоқ еді. Бұл мәселе жайлы бұрын-соңды әңгіме де болған емес-ті. Жақындай бергенде трактордың артқы терезесінен тракторшының педальді басқанына, жылдамдықты ауыстырғанына көз тастады.

Борозданың арғы шетінде бір топ тырна жүр. Бұрын-соңды бұл Қарадаладан жылдың осы шағында көрмеген құсы. Ерте көктемде келуін келер еді, содан ғайып болып кететін. Асан тұсына келе бергенде, тракторшы кабинадан басын шығарды. Балауса қыз күлімдей қарады. Көк шаршысын желкесінен бір тартып байлап алыпты.

«Волгаға» қарсы келгенде кілт тоқтады. Күннің аптабы, трактор кабинасының қызуы екі бетін анардай қызартыпты. Асанды көргенде өңі бал-бұл жанып:

– Сәлеметсіз бе, аға! – деді.

Ол дәл бір Қарадалада жаңа ғана бүршік жарған жалғыз тал қызғалдақ секілді. Трактордың қызыл бояуы күн сәулесімен шағылысады. Тракторшы қыз кабинадан секіріп жерге түсті. Болат

тісті соқа түрені ғұмыр бойы қара тұяқ таптай-таптай сазарып, тусып кеткен керіш даланы бауырдай тіліп, төңкеріп тастапты.

Асан осы бір жас қыздың ажарынан, тез қимылынан, бұрын-сонды ешбір адамнан кездестірмеген сұлулықты, уыздай ұйыған инабаттылықты көріп тұр. Жас кезінде мұндай әсемдікті қиялымен жасап, тек түсінде ғана көретін. Оның өзі де қайта оралмай, сарғайтып ұзақ күттіретін. Қарсы алдында теңдесі жоқ сұлу сымбат тұр. Сұлулық...

Ешбір жасандылық жоқ сұлулық. Әлде мына жапан далада одан басқа жан адам болмағандықтан ба, Асанға ерекше әсер еткен болар.

– Жол болсын, аға! – деді тракторшы қыз.

– Рақмет, қалқам! – сол сәтте құбыла жақтағы терең шатқалды сайдан бір топ қара қарға ұшып шығып, бороздаға үймелей қонып, үдіре көтеріліп, қайта ұшып жатты. Асанның назары қарғаларға ауғанын байқап қалған қыз:

– Аға, бұлар Шауқарға, өзен жақтан келеді. Су бойы тоғай ғой, – деді. Асан енді табанының астындағы су жетпей, трактордың күшімен, болат темірдің тісімен кезере төңкерілген сүдігерге қарады:

– Соқаны қашан салдыңдар?

– Бүгін үшінші тәулік. Әкей: сәл кешігіп қалдық, сонда да топырағын босату керек дейді.

Асан еңкейіп, борозданың шетінен салқын, дымқылығы бар бір уыс топырақ алды. Қаншама қуаң дала дегенмен, жер қойны суық екен. «Япыр-ай, мезгілсіз уақытта бұл неткен қарекет?..» – деп ойлады.

– Анау жүрген кім?

– Әкей ғой.

– Мұқаң ба?

– Иә. Шақырайын ба?

– Жоқ. Өзіміз барамыз.

Машинаға отырған соң, әрнені ойлап тұрып, тракторшы қызға сау бол айтпағаны есіне түсіп, ту сыртына жалт қарады. Трактор ілгері қозғала берді.

Қарадаланың бұйраланып жатқан топырағын көрген Асанды қуанышты бір сезім биледі. Түзу борозданы жағалап, боз жусанды жанши заулаған «Волга» Мұқаметжан тұрған арғы шетке жет-

кенше асықты. Қозыкөш жерді орайтын тың даланың пұшпағында, сусыз далада жалғыз өскен қара емендей, шақырайған күн астында жалаң бас Мұқаметжан тұр. Өлгінде оң аяғын созып, өзіне бұрылған машинаға қарап, ілгері аттай беріп, тоқтаған. Өлі қозғалған жоқ, «Волга» жалт бұрылып, жанына таяу келіп тоқтады. Сыртқа салған шолақ жең көк сұр жейдесі қолқ-қолқ етеді. Лүп еткен самал жоқ. Машинадан шыққан адамға жіті көз сап қозғалмады.

«Аудандық партия комитетінің хатшысы болар, әрине, ол екеуміз дәл осы сәтте ортақ тіл таба қоймаспыз»,— деп қамықты. Аудандық партия комитетінің хатшысы: «Қарадалаға соқа салып, малдың қыстық жайылымын құртқаныңыз үшін жауап беретінінізді ұмытпаңыз. Осы өз білермендігіңіздің өтеуі сізге өте қымбатқа түсер. Іс насырға ұрынбай, дерт ұлғаймай тұрғанда, тоқтатыңыз! Сізден өтінемін. Інілік ілтисипатпен сұраймын»,— деп, бүгін де ертемен телефон соққан. Мұқаң «тоқтатамын» деп те, «тоқтатпаймын» деп те ашық айтқан жоқ. Секретарь: – Міндеті түрде тапсырманы орындаңыз!» – деп трубкуны қоя салған.

Кабинаның артқы есігі ашылғаннан-ақ, аудандық партия комитетінің бірінші секретары еместігін бірден білді. Ол жігіт ылғи да алдыңғы орында отырады.

Іле кең маңдайы жарқырап орта бойлы, қара торы жігіт ағасы сыртқа шықты. Директор Асанды көргенде, әкесі келгендей қуанып кетті. Қасы керіліп, жайрандап күлімдеп, биік бойы арбандап, ұзын сирағымен кеуіп кеткен борозда жалдарын шаңдата аттап, машинаға қарай асыға жүрді. Едәуір жер екен. Таяу келгенде алқынып қалды. Айдаудың шетіне жете бере, қалтасынан ақ орамалын шығарып, самайындағы терін сұртті. Ол таяу келе бергенде:

– Ассалаумалейкүм, Мұқа, – деп, Асан інілік ізетпен алдымен сәлем бергенмен, сол сәтте өңі катал еді. Оны көрген Мұқаметжан енді әлгіндегі баладай қалбақтап ұмтылғанына өкінгендей іркіліп қалды. Өңі өрт сөндіргендей сұрланып, күмілжі:

– Хош келіпсіз, жолдас секретарь, – деді.

– Іске сәт!

– Айтқаныңыз келсін.

– Көп болып ақылдасып шешкен боларсыздар бұл істі?

– Иә!

– Атап айтқанда, кімдермен?

Бірінші том

– Осы жерде туып-өскен тұнба көкірек, көнекөз қарт дикандармен.

– Зерттелмей, бағыт-бағдарына жетпей, ел аузындағы ертегі демексіз ғой. Өзіңіз білесіз, қиялдағыны шындыққа айналдырған біздің заманымыз соқыртеке ойнауды көтермейді ғой, – деді Асан.

– Сол шындығымыздың да осы далаға жететін кезі келмеді ме? Қолдан жаңбыр жаудырғанымызша, қолтық астында жатқан өзеннің мол суын қол созым жерде тұрған осы Қарадалаға жеткізуге көмектесерсіздер. Сонда ғана құлан жортқан қу дала нұ далаға айналар. Біздің қарттар қиялдың шындыққа айналуы деп соны айтар еді.

Салмақты да сабырлы, көпті көрген сұңғыла көңіл шаруашылық командирінің асығыс та болса, батыл айтқан сөздерін күлімдей тұрып тыңдады Асан. Осы даланы игермеген кінәлілерді іздесе, таяқтың бір ұшы өзіне келіп тірелетінін анық сезді. Бұл облыс соңғы он жыл ішінде үш жүз мың гектар егіндік, шабындық жерді суармалы танапқа айналдырдық деп есептейді. Дәл бүгінгі күннің талап-тілегімен саралап шыққанда, оның да кем-кетігі жеткілікті. Кей шаруашылықтардың игерген жері сол танапты толық қанағаттандыра алмайтындай қара дүрсін екенін Асан соңғы күндері байқағандай еді.

Біраз шаруашылық бастықтары ылғалды, тұқым сепсе, шығатын мүмкіндігі бар құнарлы жайылымдық жерді «егіндік жерді кеңейттік» деп дән егіп, кей жылдары жақсы өнім алып, атақ-данққа ие болып та жүр. Сол дақпыртты қалқанға айналдырып алғандар да баршылық. Көпшілігінде үсік, кей жылы ыстық ұрып түк өнбей қалған жайылымдық танап шаңытып, ешкінің шарбысындай шатынап жатады. Бүкіл Алатау баурайы гүл жайқалып көктегенде, Хантәңірінің етегінде қар жаңа ғана кетіп, жетім лақтың тіліндей қалтып, көк әрең көрінді. Бұл жылдағы әдеті. Оған кейіндеп егілген егін бетегеге айналып, мизамда қар басады. Ал оның есесіне мына Қарадала негізі малға жайылымдық пайдалы жер ретінде есептеліп, кіріске енеді. Есептелгені болмаса, екі айыр шөп шабылмайды. Түптеп келгенде, бұл даланың ер қызығын аңсап есейіп кеткен ерке сұлудай ерні кезеріп жатқаны шындық. Анау бір жылғыдай кәрлі қыстың қырына ілінсе, боз жусан, болымсыз ғана өскен бетеге қар астында қалып, қой тебіндеп жайылмақ түгіл, тіскебасар бір түйір шөп таппайды. Оны өмір көрсетті. Биылғыдай

жанбырсыз жазда торғайоты да, жусан да өспей сұрланын алады. Ендеше Асанның өңі қаншама күлімдегенсіп тұрғанымен, лезде жүйке тамырын шарпып өткен бұл ойлардың өзі мұздай суық еді. Сонда да ол: ғылым, білім деген заңды шарттылықтан дәл осылай шығып кетуге қарсы.

– Аудан басшылары да, мамандар да келіскен болар?

– Жоқ.

– Мұқа-ау, енді кімдермен ақылдастыңыз?

– Досекеев Дәулет, Жақсылықов Аңсаған, Әлмерекөв Бекәділдер қай басшы, қай маманнан кем?

– Ой, қызықсыз. Жақсылықовыңыз әлгі арызқой емес пе?

– Дәл өзі. Жолдас секретарь, кейбір арыздың да астарында шындық бар. Адам жайдан-жай аққа күйе жақпайды. Кейде сол шындықты не айтып жеткізе алмайды, не асыра сілтеп жібереді. Қалай болған күнде де, арыз шыққан жерде бір қоңырсыған иістің бары шындық.

Асан жүрелеп отырып, аңыз топырағынан тағы да бір уыстап алды. Қалың кара қасының ортасындағы мандайынан тік түскен сызық тереңдеп, телміре қарап, топырақ түйіршіктерін саусақтарымен үте бастады. Ертеде адамның жасын мандайына түскен сызық әжімдеріне қарап ажырататын болыпты деседі ғой. Ол да шындық шығар. Сол кең мандайында бес «жылға, бұлақтың» ізі бар. Оның қашан, неден бастау алғанын, қалай ағып өткенін өзге түгілі, өзі де білмей қалған болар.

Орнынан тұрып, кабинаның есігін шалқайта ашып, жалпақ табанымен бір шоқ жусанды мыжғылай басып, аңыздың арғы шетінен қайта айналған тракторға көз қырын тастады. Кернейінен көтерілген бір шүйке түтін аспанда бүктеліп қалқып барады. Қарадаланың бар қимылына алаңсыз қарап тұра қалған Мұқаметжанға секретарьдың күлкісі келді. Өйткені көз алдына кинодағы Дон Кихоттың осылай бір тұратыны елестеді. Жандарынан зып етіп көк ала кесіртке өтті. Мұқаметжанның күлкі үйірілген қой көзінің айналасын өрмекшінің торындай әжімдер қоршай қалыпты.

Қайнаған жұмыстың ортасында айналадағы жақсы адамдардың арасында жүргенде күннің қалай батқанын, таңның қалай атқанын білмей де қаласың ғой. Күн иықтан ауып барады. Оған алаң болған бұлар жоқ. Қызыл трактор арындап келеді. Асан оның

аршынды қадамына ырза бола қарады. Сол сәтте: «Ыбылжыған күйкі тіршілікті, жұмыр басты, екі аяқты адам емес, төрт аяқты, тобық басты итке бермесін. Итше ырылдасып, мысықша аңдысып тындырған ісің кімнің кемтігіне толым. Ненің жыртығына жамау болар дейсің. Одан да, не болса да, осылай алыппен алысып жығылған да бақыт қой. Жығу да рақат қой...» деп ойлады.

Ол алғашқы артель председателінің кейпіне, оның ғасырлар бойы меніреу жатқан Қарадаланы оятып, қиялды шындыққа жақындатып, соқа түренін салғанына һәм риза бола, һәм қызғанышқа толы жанармен қарады.

Жаңағы трактор қайта айналып тұсына келгенде, Мұқаметжан «тоқтат» дегендей белгі берді. Кабинаның терезесінен басын шығарған Тұмар оның бетіне күлімдей қарады.

– Әке, неге тоқтаттыңыз?

– Мен енді ауылға қайтамын. Кеш тарта машина жіберермін.

Қыз жымың етті де:

– Құсбек келе ме? – деп сұрады. Мұқаметжан үндеген жоқ. Өңгіменің біткені. Трактор Қарадаланың сауырын таспадай тіліп, жүріп кетті. Мұқаметжан сосын Асанға бұрылды.

– Ауылға бара кеңесейік, секретарь жолдас. Бұл далаға екеуміз де бірдейміз. Бүгінгі жұмысымыздың дұрыс-бұрыстығына уақыт қазылығын қолма-қол айтпайды. Ертенгі күн әділдігін айтар, – деп ұсыныс жасады...

Күн төбеден ауған жақта екі машина тау етегіндегі бел-белесте толқыны тулаған теңізде жүзген қасқалдақтай қалқып бара жатты. Жол-жөнекей Асан: «Жарайды, ерте ме, кеш пе, бұл дала игеруге тиісті еді ғой. Тіпті, біз үлгере алмасақ, бізден кейінгілер бар емес пе? Алайда, әр нәрсенің өз мезгілі, өз кезегі болса керек-ті. Егер егіндік жердің көлемін кеңейтуді осылай шешкен екен, ертерек қамдану қажет еді ғой. Ұсыныс жасауға болмай ма? Тегі, көктемде не бітірген?» – деп ойлады.

Мұқаметжан: «Ғылыми жолмен зерттеуге менде дәрмен жоқ. Бірақ ғылым әр жердің табиғатына ыңғайланбай ма немесе табиғат ғылымға ыңғайланбай ма? Ендеше, біз бастаған бұл іске ерте ме, кеш пе ғылым да араласар. Ең бастысы – жақсылыққа қадам жасау. Ол жолда жаңылыстық кетсе, әдейі жасалған зиянкестік емес. Алайда, нендей іс болмасын, алғашқы сәтте әлденеше қиыншылық пен түсініспеушілік кездеседі. Жүз шайысармыз, қалай болған

күнде де, бәрінің өзіндік себеп-салдары бар. Неге болса да, мықтылық қана шыдайды. Жақсылықтың аты жақын, өзі алыс. Осы адамдардың бәрі-ақ жақсылық үшін күреспей ме? Демек, сол күрес жолында жасықтар ғана жарты жолда қалады... Менің ісіме секретарь жақсы да, жаман да демеді. Неге, неге?..»

Қарсы алдындағы үзік арқандай арық ойын бөлді. Ол жылдамдықты баяулатып барып, еппен ғана қалқып өте шықты.

Сол кезде Асан артына қарады. Соңындағы директор рульде отырған газик шошаң-шошаң етіп ылдидан өрге қарай домалап келе жатқандай. Неге екенін, бүгін өзінің көңіліне қошамет, қолпаш жетіспегендей сезінді. Өзінен-өзі қоңылтақсып келеді. Арнайы жолға шыққанын білгенде аудан активтері алдынан құрметпен қарсы алатын еді-ау. Өлі есінде...

Секретарь болған соң осы ауданға алғаш келгенде, бағанағы кезеңнен асып, өзі тоқтаған жерде жеңіл машиналардың жанында тұрған аудан басшыларын, белгілі шаруашылық жетекшілерін көргенде, әуелде ыңғайсыз санап, қатты қысылып еді ғой. Тіпті, ұмытпаса, қызараңдап ұялған. Асанның ыңғайсызданғанын біле қойған, алыстан сезгіш, ауқымды жерді орағытқан білгіштер:

– Қош келдіңіз!

– Сау-саламат болыңыз!

– Екі жүріс жасап, уақытты ысыраптағанша, бірден шаруашылықтың осы шетінен аралаталық деп жиналды, кешіріңіз, – деп бірін-бірі сүйемелдеп, ойын жеңілдеткендей болған.

– Иә, иә, уақыт деген қымбат қой, – деген еді.

Сонда таныс, бейтаныс шаруашылық бастықтарымен етене араласа келе, әлгіндегі алғаш кездескендегі ыңғайсызданғаны ойына оралған. «Осыншама сый-сияпаттың, салтанаттың керегі не, жағымсыз-жалпақ дегеніміз осы емес пе, – деген секілді әуелгі ойы, кейін серпіліп, – баршылықта, бақытты дәуірде күліп-ойнап жүріп, еңбек етуге бұлар да толық қақылы ғой. Олай болған жағдайда бұл да соның бір көрінісі емес пе?!» – деген жарқын сезімге жол берген.

Адам бәріне көнеді. Қаншама білімденген сайын, соншама амал-айла да тапқыш. Күнделікті жаңа сый-сияпаттарды да тудырып жатады. Ер сыйлаған халықтың ұрпағы ғой. Бәрі де жарасымды. Асан да атақ-даңққа дандайсып кетпедім бе деп, сол жолдан кейін көп ойланбапты да. Бүгін ғана қайта жаңғырыпты.

Әу кезде уақыт мойындаған сәтті кадам, әділеттік пен ізгілікке деген ынтық көңіл күнделікті қошамет-құрметтен шөлденіп, өзімшілдікпен алмасып кетпесін деп, әр күнін қатал сын көзімен шолып шығатын. Соңғы уақытта қалтқысыз, қателіксіз өмір сүрудемін деген сенім еркін әбден билеп алғандай ма, қалай. Көптен бері өзіне-өзі көлденең бір көзбен қарамапты.

Бұл да бір ауру. Бітеу жарадай ұлғайып, табиғатында бар бір кездегі кішіпейіл-ізеттілік байқатпай менмендіктің астарына айналып бара жатқанын адам кейде аңдамай да қалады ғой.

«Кім біледі, соның көпшілігі бос жалпаң шығар. Менімше, сонда осы Мұқаметжан болған жоқ...»

«Волга» ауыл шетіне ілінді. Бұл ауылда өн бойын шымырлатқан шырын сезімді ұстай алмай, бақытсыздыққа тап болғандар да, бармақтай бағын бар қадірінше бағалап, бақытты болғандар да бар. Отан соғысы жылдары аяқ-қолын оққа беріп оралып, балаларының бүгінгі бақытты ғұмырын, жақсы тіршілігін көріп, сый-құрметіне ие болған аяулы адамдар да бар. Есептеп келсең, ол да некен-саяқ екен. Алпысбай, Бекқожа, Мылқайдар, Молдажан, Иса, Молдасандар: «Балаларымыздың бетінен соғыстан оралғанда ғана сүйеміз», – деп, бабалар дәстүрін әкелік борышынан артық қадірлеп, аттанып кетерін кетсе де, Тілегіне жетпепті, қайта оралмапты. Олар бүгінгі-ертеңгі жарық күнге ұмтылып, болашаққа талпынғандарды фашистерден қорғап мерт болыпты. Ерекше ерлік жасап, батырлықтың данқына да ие болмапты. Елін, жерін қорғау үшін жауға аттанып, мерт болған соларға ауылдастары халқымыздың әдет-ғұрпымен «ой бауырымдап» ат қойып, ас-су да бермепті. Олары да дұрыс. Ол бауырлары бұл ауылдан кебін емес, кебенек киіп аттанды ғой. Демек, олар әлі тірі. Рухтары ұрпақтарының ой-арманымен жалғасып, алдағы бақытқа асыға басып бара жатыр. Олар әлі жап-жас. Әрбір үйдің қабырғасынан өздеріне-өздері мәңгілік өмірдің ескерткішін орнатып алған. Өндерінде қызыл шырай нұр ойнайды. Жаңа тебіндей бастаған қияқ мұрттары, қой көздері күлімдеген қара торы жігіттер отызыншы жылғы киімдерімен әр үйдің төрінен күн сайын күлімдеп қарап тұрады. Олар әлі демалысқа да шыққан жоқ. Әлдекімді ренжітіп, әлдекімнің ала жібін аттамапты да. Әлдебіреуді қуантып, әлдебіреуді өкпелетпепті де. Мүмкін, олар осынысымен бақытты шығар.

Алғашқы колхозды қолымен қалағандар Отан соғысының жауынгерлері осы өмірдің мәңгілік екеніне, сірә, ешқашан да күмәнданбаған болар. Оны іс жүзінде дәлелдеді ғой...

Мұқаметжан рульді тек үйреншікті әдетпен басқарып келе жатқаны болмаса, оның да ойы он саққа ала қашып келеді. Көз алдына сонау 1930 жылы осы ауылдың бейнесі елестеді. Баяғы ығы-жығы соқпа тоқал үй ауылдан, оның ортасындағы қоржынның басындай үш бөлмелі мектептен осы Асан секілді талайлар озып шығыпты.

Қазір ауыл да, мектеп те, тіпті адамдар да жаңарды. Қырқадағы сиырдың тіліндей егіндікке уыстап тұқым сепкендерді қабырғасы қайысып, қары талып, қара өзегі үзіліп, орақ, шалғы тартқандарды кездестіре қояр ма екенсің. Егер әдейілеп кездестіргің келсе, кездесерсің. Бүгін олар кешегі керме иық, кеңқолтық, бура сан бұла күштің иелері емес. Бекәділдің тілімен түсінік айтқанда: «Туғанда бір бала, қартайғанда бір бала» болып жүрген секілді. Шындығында, отбасының қуатын, өскен ауылдың ынтымақ бірлік ақ ниетімен тілейтін қазына пейіл қартқа айналыпты. Егер сен көргің келсе, бұл ауылдан 1930 жылдардағы үйлердің де орнын табарсың. Иә, табамын десең, табасың...

Уақыт озып, бағы тайып, еңсесі мұқалған төбешіктер бұл күнде ешкімді де таңдандырмайды. Алайда, ол көз көргендерге қымбат, көңілге ыстық. Ордалы ойлардың оты жанған ошақ...

Қаз қалпында Мұқаметжанның көз алдынан тізіліп өтті.

Енді бірде жалпақ жауырынды, ай маңдайларын күн сүйіп, бұлшық еттері бүлк-бүлк ойнаған денелері болаттан құйылғандай мығым өз замандастарының келбеттері елестеді.

Көкқырқаның етегіндегі тепсеңге егілген егіндіктің жиегіндегі машина жүретін қара жолмен айналған ақ «Волга» көк лентадай асфальт жолға бұрылар иінге жете тоқтап еді, соңындағы қара «Волга» қатарласа кеп тұрды.

Машинадан Ұлан мен жаңа сайланған аудандық совет атқару комитетінің председателі Сырым Сейсенбаев сыртқа шықты. Сырым денесіне сылаң ғана шыр байлаған жігіт ағасы. Кең маңдайлы, дөңгелек, қызыл шырайлы жүзіне толқынды қара шашы жарасымды. Самайына ақ күміс кіргенімен, кейпеті жас. Сарғыш көзі салмақты да, сабырлы.

Асан ақ тауларға қарап, шалқая еркін дем алды. Сабат ауаны

Бірінші том

саумалдай жұтты. Өзенге салған көпір үстінде өздеріне қарай келе жатқан жүк машиналарға қарап, қабаттаса тұрған Ұлан мен Сырымға бұрылып:

– Уақыт тез өтіп кетті-ау, – деді.

Асан бұл сөзді өзіне-өзі айтқандай еді, екеуі де естіп, жалт қарады. Сырым сағатына көз қиығын салып:

– Аялдамай жүрсек те, Ақтастыдағы егінжайға белгілеген мерзімде жетіп үлгере алмадық, – деді.

– Өткендегі бір нөсер жаңбырдан кейін көгі қаулай өсіп, тау бауыры жайнады да кетті, – деді Ұлан.

– Ленин атындағы совхозға қай уақытта жетер екенбіз? – Асан дәл төбеден шырылдаған жалғыз ноқат бозторғайды іздей тұрып, сауал қойды.

Кеше кешкісін барлық аудан басшыларымен кеңес өткізіп, кеңінен ойласып ақылдасқан. Ақылдасқанда, жамандық жасау әркімнің қолынан келеді, жақсылық жасау қиын. Ділдебаевтың бұл ісі жақсылықтың алғы шарты. Ойланып бастаған іс. Тіпті, тәуекел жасаған десек те, бұл әлдеқашан жүзеге асатын мәселе болатын. Кез келген мұндай орынды іске арнайы мәжіліс, жиын, бюро шақырып, даурықтырып, уақыт өткізбей-ақ, қандай негізге сүйенгенін білелік. Көп болып көмектеселік. Осы мәселемен айналысатын мекемеден мамандар жіберіп, игерусіз жатқан жерді пайдаланалық деп шешкен. Берік байлам жасаған. Әйтсе де, ауыл қарттарын жиып ақылдасалық, пікірін білелік деп келіскен. Ертемен осы шаруашылықтарды аралауға шығарда, Мұқаметжанға телефон арқылы айтып, уақытына келіскен. Асан соны еске салып тұр.

– Түс ауа жетерміз. – Ұлан сәл ойланып қабағын шыта сөзін жалғады. – Әу баста айтқанда іс дәл осындай шиеленбес еді, ширьқпас еді. Әрине, Қарадаланы игеруге мен де қарсы емеспін. Сонда да, ойлану керек еді. Бүгін көреміз, Мұқанның қандай негізге сүйенгенін, – деп әлі де кобалжыған көңілінен сыр білдіргендей болды.

Асан оған тіктеп қарады. Бұл қарасынан әркілі ой түйгенін жасауға болар еді.

«Қарсы болмасаңыз, кімнің ақылын күттіңіз? Егіндік жердің көлемін көбейту жайлы мәселе қаралып, тиісті шешім күткелі қашан. Ойлануларыңызға уақыт аз кеткен жоқ. Сізге пәлендей

жерді игер, оған егін ек делінген нақтылы тапсырма берілген жоқ. Мүмкіндікке қарай игерусіз жатқан Қарадаладай жерді пайдаға асыру міндеттелген.

Сонда нұсқауды тез орындау үшін биыл Ереуілтөбені жыртып астық салдық делік, ал енді келер жылы жоғарғы жақтан тағы тапсырма берілсе, Алатаудың басына бидай екпексіндер ме?» – деп тұрғандай еді. Сондай-ақ бұл көзқарас: «Жоғарғы жақтан нұсқау бар» деген дақпыртпен міндеттемені оңай орындау жолы осы дегенді меңзеді. Бірақ айтпады.

– Ол совхозға сіздер барып қайтарсыздар. Мен «Қызыл қайрат» совхозының партактивіне қатысамын, – деді Сырым.

Осы сәтте асау ағысты өзенге қырқадан бір табын жылқы құлады. Қара құлақ құлындары ойнақтап, құлдырай шауып, жағалауы тастақ үлкен жасыл иінге бұрын жетті. Көктемгі көбік қардың желігімен көкке тойған салпы қарын, шуда жал, бұлаң құйрық биелердің сауыры копсып, шоктыктанып алыпты. Бастарын көтеріп, құлақтарын түріп: «арқамдағы ауыртпалығымды алған айналайын машина қайдан жүрсің» дегендей сүзіле карап, сәл бөгелді де, ақ көбік бұрқыраған өзенге тұмсығын тығып, ағысқа қарсы жүзе, су ішті.

Асандар машинаға отырып, әлі із түспеген жайлау шалғынымен жүзе, асфальт жолға төте тартты. Қамшылар тұстарында терістік беткейі ну карағай, күнгей жағы жасыл торқадай толқыған шалғын шабындық, жайылым қалып барады. Одан жоғарыда ақбас шоқылар. Хантәңіріне жалғасқан ақ таулар. Өзенге салынған ұзын тас көпірден өтіп бара жатқандарында Мыңжылқы жазығы көз қари шар айнадай жалт етті де, Шөладырдың көк мұнар өркешінің қалқасынан көрінбей қалды.

3

Кабинетке көңілдене сөйлей кіріп келе жатқан Асан мен Ұланды көрген кезде Мұқаметжан қапалақтай тұрып, қуана қарсы жүрді. Қол алысып аман-саулық сұрасқаннан кейін:

– Жоғарылатыңыздар, – деп төрге оздырды.

– Рақмет, Мұқа. – Ұлан жайсаң жайраң мінезіне басып Асанға жол берді. Сонан соң:

– «Ауулыңда қарт болса, жазылып қойған хатпен тең» деген ғой, Мұқа, – деді.

Бірінші том

– Ерте кәрілікті мойындайын деген ойым жоқ еді, Ұланжан.

– Жо, жо, Мұқа, бұл қартайдық дегенім емес, қазына ойлы ағамыз бар деген ниетім. Соны, ізгі пейілімді жеткізе алмай айтқаным ғой,– Ұлан шашын тараған тарағын сүртіп, төс қалтасына қайта салып жатып, ойын жалғады: – Бүгін біз сіздермен бір ағайын адамдардай ашық әңгімелеселік деп келдік,– деді.

– Ниеттеріңізге рақмет. Бәрі әзіл ғой. Елу дегенің – ердің жасы. Ерттеулі аттай тыпыршып тыныш тұра алмайды екенсің. Күлгендерің жақсы. Осы ауылдағы Қосай деген қарт: «Келіспейтін жақыныңның жат болғанынан, келіспейтін жаманның дос болғанынан сақтан» дейтін еді маған. Байқайсың ба, бұл ауылда менен де көп білетін ақсақалдар бар. Оқымаған академиктер.

– Соның бірі – Бекәділ демекшісіз ғой. Дұрыс, дұрыс. Көп білгеннен гөрі көпті көргеннен сұра деген ғой,– деп Асан құптай күлді. Мұқаметжан есікті ашып, секретарь қызға: – Қарағым, Бекенді, бар болса, Дәулетті, бас зоотехник Жұматай мен агроном Шайханды шақыр. Тез келсін, – деп Асан мен Ұланға қайта бұрылып, көрші шаруашылықтардың жай-күйін сұрады.

– Мұқа-ау, оларды біз күнде көріп жүрміз ғой. Өз балаңның жамандығы, жақсылығы өзіңе біліне ме, көршіңнен сұра деген ғой. Асекең айтсын, – деп, Ұлан әзілге сүйей әз ағаның пікірін біліп қалу ойы барын сездірді.

Осы кезде Бекәділ бастаған әлгіндегі шақырылған адамдар кірді. Қарттарға Асан мен Ұлан орындарынан тұрып, ілтисатпен сәлем берді. Жол сұрасып болған соң, Мұқаметжан шаруа жайын баяндап шығуды Жұматайға тапсыра келе, осы әңгімені басқаруды да жүктеді.

Соңғы он жылда совхозда көптеген әлеуметтік, экономикалық ірі-ірі өзгерістер жасалыпты. Қол еңбегінің көбі механикаландырылыпты. Әсіресе қой өсіру саласы өндірістік сипат алыпты.

Жұматай бар жайды қысқа айтып шықты. Тыныштықты аудандық партия комитетінің секретары бөлді.

– Бұл – қол жеткен табыс. Жақсы. Енді қандай игерілмей жатқан байлық көзі бар деп ойлайсыздар? – Отырғандарға жағалай қарады. Сол сәтте әңгімеге жетекшілік міндеті есіне жаңа түскендей, Жұматай:

– Кәнеки, ақсақалдар, кімнің қандай пікірі бар? Беке, сізде, – деді. Бұрышта жез қармақтай иіліп отырған Бекәділге бәрі қарады.

Қарт мұртын сипап ойланып қалды. Содан соң орнынан созыла, сөйлей тұрды:

– Несін жасырамыз. Кейбір басшылар міндеттеме және оны орындау секілді жауапты жұмысты қолма-қол шешіп тастауға тырысады. Ақылдасалық деген екенсіңдер, ақылдасалық... – Үндемей қабағын шытып аз тұрды. Сонан соң тамағын кенеп алды да: – Осы Қарадаланың мәлесінде талай жылдан бері сыйлас ағайындармен сөзге келгендей болдық. Халық игілігіндегі дүниені жалаң немесе жалпылама әркім өзінің күнделікті қызметіне ыңғайлап пайдалана беруге болмас. – Неге екенін, соншама көңілсіз айтты.

– Ақсақал, негізі мәселеге ойысыңыз. – Жұматайдың ескертуін Асан бөліп:

– Айтыңыз, айтыңыз. Ойды бөлменіздер, – деп ескертті. Іркіліп қалған Бекәділ енді қатты сөйледі. Қолындағы бөрігін жұмарлап, басын көтерді.

– Айт дедіңдер, айталық. Бізде, менің білуімше, қойдан алынатын бар өнімді арттыруға, оның ішінде етті көп өндіруге ерекше көңіл бөлінген.

– Ендеше ет планын орындауда неге артта қалып жүрміз,– деп сөз қыстырды Ұлан. Бұл сауалды неге қойғанын өзі де байқамай қалды. Оған жауап беретін адам Бекәділ емес те ғой.

– Тауып айттыңыз. Оны менен емес, оңаша отырғанда өзіңізден өзіңіз неге сұрамайсыз? – деп, қарт шап етіп, жабыса кетті.

Мұқаметжан мырс күліп жіберді. Отырғандар елемегенсіп төмен қарады. Алдындағы қалта дәптеріне әрбір ойды өзінше түсіріп отырған Асан ғана Бекәділден жүзін аударған жоқ. Жұматай елден бұрын сөз бергеніне өкінгендей қызарақтап, орнынан әлденеше қозғалды. Манадан жанында дөңкиіп отырған, өкше басар замандасы Дәулет бақырайып, қарт досының тамағының астынан қарап еді, жапалақ көзі қат-қат мойнын көрді. Бекәділ қалтасынан орамалын алып, аппақ қудай басын сүртіп, тамағын кенеп тастап, ойын жалғады:

– Иә, жаңа айттым ғой. Солай. Берген мәліметі бойынша «жақсы» деген жылы сөзге ие болып, ілтипатқа ілініп, іске қабілеттілігін көрсетіп қалуды ойлаған белсенділер: жан-жақты есептеліп, иә, қолдағы бар мүмкіндікті шотқа салып, жыл басында қабылдаған жоспарды өсіріп, шаруашылық қордың шеңберінен тыс қосымша

жоғары міндеттеме алатынды шығарып жүр, жолдас секретарь, осы дұрыс па? – Ол аудандық партия комитетінің секретарына сұраулы жүзбен қарап, сәл тұрды да: – Сіз сонда оларға «қандай негізге сүйендің?» деген заңды сұрақты неге қоймадыңыз? – Егер сондай талапты қойған болсаңыз, олар қандай дәлелді жолын айтты?

Ол қалтасынан бір буда қағаз шығарды да, аспай-саспай қарап, ортасынан бір парағын суырып алды.

– Мысалға, қарапайым есеп жасайық. Осы біздің совхозда елу мың қой бар. Төрт-бес мыңға жуық жылқы-сиыр бар. Жарайды, тағы басқа аздаған шошқа секілді түлік, құс түрі бар дел. Негізінде, бұл түліктердің алпыс проценті аналық бас. Жыл басында осы есепке байланысты көтеріңкі жоспар қабылданған. Егер біздің совхоз соны орындаса, малды өз төлінен өсіруге де, жұмсалған мемлекеттік қаржыны өсімімен өтеуге де, келер жылы одан жоғары жоспар қабылдауына да болар еді ғой.

Бекәділ алқынып қалды. Талайдан ойына сыймай жүрген пікірлерін кеше, осы әңгіме болады дегенін Мұқаметжаннан естігелі бері дәптерінің парағына түсіріп, бүгін соны: оң ба, теріс пе деп талғамай төгіп тастады. Шал сөйлегеннен бері әр сөзін тұқыра жазып отырған Асан да кеудесін көтерді. Қарттың ойы ортайып қалғандай болса, оның кеудесі толған секілді.

– Сонымен, – деді Бекәділ, – қолдағы мүмкіндіктен артық айтылған сөзге бүгін бәрімізге де жауап беруге тура келіп отыр. Мен коммунистпін, – ол білегін созып, барбиған саусақтарын жайып, – былай, жиналған осы байлықтан сендер мені демалысқа кетті деп, қаншама сырт қаққандарыңмен, арымның алдында өлгенше жауап беремін. Өйткені – ол менің еңбегім, – деп отыра кетті.

Тұрғанынан отырғаны оңай болды. Қарт қазір де етек алып жүрген кейбір орынсыз жайдың жібіне жармасқандай. Оны совхоз парторгі жақтырмағандай кейіп білдіріп, елеусіз қарай сыпыртып өте шыққысы келгендей сыңай танытты. Өйткені әлгі «мүмкіндіктен артық айтылған сөзге» жауап беруге тура келген соң, жандары қиналып әлі пісуі жетпеген, жарық дүниеге келгенше де, келген соң да не қиын ауыртпалықты арқалаған адамдардың адал еңбегін ақтамаған – мал төлдерін мезгілсіз сыпыртып етке өткізген де уақыттары бар-ды. Оған орындалмай бара жатса совхоз еңбеккерлеріне салмақ салып, жекелік төлді шаруашылық

есемінде сатып алып, мемлекетке етке тапсыруға мәжбүр болып жүрген жайлары аз емес. Тіпті, соңғы жылдары көктемде туған төлдерді таңдайынан уыз дәм кетпей жатып, бар-жоғы екі-үш айға жеткізбей салмақ та, сапалы өнім де бере алмайтын уақытында етке өткізіп жоқ ете бастаған. Егер сол төлдерді ең болмағанда тоқты-тұсақ болғанша бақса, сапалы жүн, майлы ет тапсыруға міндетті түрде кепілдік берер еді. Амал не, олар күнімдік бедел алудың құрбандығына айналып бара жатқанын іш сезеді.

Бұл – өткерген бесжылдықтың барлық жылында шаруашылық міндеттемесін артығымен орындады деген абырой-атаққа ие болуды мақсат еткендердің ғана айла-тәсілі. Егер шаруашылықтың алдағы күнін, ертеңгі шығар биігін түбегейлі ойлаған, қоғамдық малды өсіріп, одан алынатын өнімнің түпкілікті берік қорын жасауды мақсат еткенде тіптен де бұлай жасамаған болар еді.

Шалдың сөзі даурықпа міндеттемеге, әсіреқызыл белсенділікке бой алдырып жүрген шаруашылықтың кейбір жетекшілерін тұқыртып кетті. Әрқайсысын әртүрлі ой арнасына салып, әңгімені бастау үшін енді айналасындағыларды анди бағуға мәжбүр етті. Мұқаметжан сол бір сәтте: «Қазір сонау бір колхоз-совхозды алғаш құрған кездегі ұсақ-түйек кемшіліктерге сүріне беретін уақыт емес. Осы бақытты дәуірде алақтатып келіп, асығыс кететін беделге қызығуымыз жарасымсыз екен-ау» деп ойлады.

Асан жазуын қоя салып, ана бір жолғы көргеніндей емес, қартайып қалған Бекәділге қарап: «Қайран ақ көңіл қарттар-ай, ағыңнан ақтарылып қаласың. Егер бүгінгі оқып, білдік деген жастар сөйлесе, әліптің артын бағар еді-ау. Біздер үшін өмірдегі бар байлықты сыйлағың келсе-дағы – пейілің, көңілің жеткенге қолдағы байлығың жетпейді. Кейде тірі жүрген пенденің бірде-бірі естімеген бір ғажайып ақыл-өсиет айтқың келгенімен, ойың жетсе, тілің жетпей, тілің жетсе, ойың жетпей, ортамыздан бір күні кетесіңдер-ау, қасиеттерім-ай», деп бір ықылым елжіреген сезіммен үнсіз отырып қалды.

Совхоз парторгі: «Келелі мәселені әңгімелегенде ақсақалдық керекті бір пікір айтады екен деп сөз берсең, жоқтан өзгені езіп кетеді. Елдің атақ-абыройында не шаруасы бар? Мансабына не ортақтығы бар. Одан да кішіні әке, үлкенді жәке деп, қазыналы карт болмай ма?! «Көп қырған қазан түбін тесер» деген осы-ау. Мұқанның төмен қарап қалғаны да, анау обком секретарының

ойлана тесіліп отырғаны да шалды ұнатпағаны болар» – деп мойнын тұқырайтып, мұрнын тарта берді.

Ал Қали болса «біздің кәрия ешкімнің бет-беделіне қарамайды» – дегендей қырланып, шалқалай, айналасына көз жүгіртті.

Күйініш-сүйініші белгісіз Дәулет Бекәділмен иық тірестіре, шалқалап отыр. Аудандық партия комитетінің секретары осы кеңседе отырғандардың әрқайсысының бағыт-бағдарын қалт жібермей аулап: «Бәрінің пікірі осылай ма әлде шал ғана шаптан түртіп отыр ма?» – дегендей сыпыра сүзіп өтті. Осы тылсым тыныштықты парторгтің тығыла, тұншыға шыққан үні бұзды.

– Бүгінгі ашық әңгімедегі негізгі мәселе: егістік жерді тиімді пайдалана отырып, көлемін ұлғайту екенін ұмытпағандарыңыз абзал, – деді.

Бұл бір Бекәділге емес, ендігі сөйлейтіндерге құлақ қағыс еткені еді. Сол сәтте Бекәділ орнынан лып етіп қайта тұрып: «Мен тағы сөйлеймін», – деді. Отырғандардың бәрі ақырайып, ақбас шалға қарады. Ол бұл жолы парторгтің келіскен-келіспегеніне қарамай, бұрыштағы орнынан тұрып, алға аттап, ортаға шықты. Кабинеттің төбесіндегі үлкен шам шынысының дәл түбіне келіп тоқтады да:

– Солай, – деді.

– Сөйлеушілерге уақыт белгіленсін, – деп күнк етті шеттен біреу.

– Иә, сөйткеніміз дұрыс, – деп коштады парторг жақтырмаған кейіппен. Шал еш сөзге елең етпей:

– Асан қарағым, ат терлетіп алыстан келсең, рақмет. Әм жақсы келдің. Мен шешендігім қысқан соң сөйлегелі тұрғамын жоқ. Не істесек те, бәрімізге абыройлы болса екен деп тілейміз. Баяғы тап жауы деген пәле құрыған. Ол ескірген ұғым. Осы үкіметтің арқасында ел санатына қосылғанбыз, жасымыз да жетпістен асып барады. Ендеше осы өмірдің, болашағына инедей көлеңке түссін деп тілеген адам да адам емес, айуан. Алайда әр дәуір өзіне сай өзімшіл пенделерін тудырып, кесірін тигізер кедергілерін жасайды екен. Мен әділін айтып өлсем деп тілеймін. Осы күнгі тірі жүргендердің енді келтірер зияны – кер жалқаулығы, жарамсактанып қалуға тырысатыны, сол үшін арын сататын жағымпаздығы. Атаққұмарлығы.

Тың жерді игер дедіндер. Аудан басшылары апай-топай жаз ортасында қар түсетін таудың түбіндегі атакты Жәрменкенің орнын аударып тастады. Егін екті. Орақ салдық деп мәлімет бергеніне көп

болды. Жылда тракторшыларға еңбекақы төленіп, алтындай аппақ дән себеміз. Алайда, күзде сапалы астық ормаймыз. Неге? Иә, неге екенін өздері де айтар. Биыл соның жанындағы Ереуілтөбенің айналасын жыртып, дән егесің деп біздің совхозға міндеттеме берді. Директор бізбен ақылдасты, кеңесті. Әуелде кеңестен аттонымызды ала қаштық. Онда басқадан емес, өміріміздің ақырына таянғанда бүйректен сирақ шығарып, алакөз болмайық дедік. «Мамандар бар ғой» деп сытылмақ болып едік, «Олар әлі жас, сендерден үйренсін» деп болмады. Ақыры Ереуілтөбенің тарихын біле тұра, бүгін оның жанына егілген астықтың үмітті ақтамай жүргенін көре тұра, айтпай қалуға арымыз шыдамады. Адам тірі жүргенде бірінің қадірін бірі білер, я білмес. Тарих алдында жазықты болып өткіміз келмейді. Ауылдың ақсақалдары кеңесе-кеңесе келіп, сол жерден көтеретін тың егістікті Қарадаладан көтер деген ұсынысты директорға біз айттық. Келісті. Бұл далаға соқа салдырған біз. Кінәлі де біз, партия коммунистерді мансабына қарай жазаламайды, коммунист ретінде жіберген қателігіне шара қолданады.

– Сонда сіздер қандай негізге сүйендініздер? – Асан ұзақ уақыттан бері байыбына жете алмай жүрген сауалына жауап күтіп тіктеп отырды.

– Ә, міне, соны айтсаңшы, – деді Дәулет.

– Сіз де біледі екенсіз ғой? – деп аудандық партия комитетінің секретары Дәулетке қарай елең ете түсті. Өйткені ол жай Дәулет емес, аудандық партия комитетінің мүшесі ғой.

– Бұлар бір ағаштың бұтағы емес пе? – деді Жұматай.

– Осы далада туып, жетпіске келгенше осы даланың табиғатын білмесек... – Дәулет сөзінің соңын әдеттегісінше жұтып қойды.

– Е-е, онда неге әу баста осылай ойларыңызды ашып айтпадыңыздар?

– Осылай бас қосып, ойларыңды ортаға сал дегендерің болды ма? Ауданға жеке-жеке шауып барып айтсақ, кейбір түсінбегендерді «Жақсылықовтың шабарманы болып, арыз тасып жүр» деулері де мүмкін. – Отырған бойда сөйлеген Дәулет ойымдағыны айтып болдым дегендей денесін нығарлай түсіп еді, орындығы сықырлап кетті.

Қарт әрқайсысының бетіне қадала қарап тұрып, көлденең сөздерді тыңдады. Мұқаметжанның жанындағы аудандық партия

комитетінің секретары – жұқа өңді қағылез сары жігіт. Дөңгелек жүзі қызарандап, қалт еткен қозғалысты көріп үлгеріп, қытымырлана бағып қалған түрі бар.

Соның қас-қабағынан көңіл күйін сезгенсіп, Жұматайдың қабағы қылт-қылт етеді. Көзіне тіке қарағанда болмаса, жылтыраған қатпа қара өңінен ішінде тулаған көңіл-күйді сезуің мүмкін емес-ті. Асан ғана қарттың ағынан жарылып, айтатын сөзін күтуде. Қали да жыбырлап, байыз таппай кетті. Онысын елдің бәріне хабарлайтын, сықыр-сықыр ететін орындығы.

– Асанжан, мен ғалымдарша дәлелдеп жеткізе алмаспын. Кәдімгі қарапайым... – Отырғандар ду күлді. Әлгіндегі қас-қабақ аңдысқан тыныштық бұзылды. Бәрі жеңілденіп кетті.

– Онда сені бекерге дала инженері деп жүр екенбіз!

Қуңк ете түскен жанындағы Дәулеттің сөзін Бекәділ анық есітті.

– Онша қаражая емес көрінесіз, Беке. – Қарсы алдында отырған аудандық партия комитетінің секретары мысқыл үнмен сөйлеп, жымың қақты.

– Ойыңызды мүмкіндігінше толық айтыңыз. – Асан ашық жатқан дәптердің ортасындағы қаламын көтеріп, екінші бетін ашты.

– Жарайды, айт дедіндер, айтайын. Бұл даланың тарихын сендер менен жақсы білесіндер. Қарадала деген атын естісе, көрмеген адамның өзі-ақ бүкіл болмысын көз алдына елестететініне өз басым сенеді. Онысы көзге ғана солай. Ішкі сырына үңілсеңіз, қазыналы дала. Тек бабын табуымыз керек. Ол үшін не істеуіміз керек? Иә, не істеуіміз керек... Ол сәл ойланып қалды. Енді мәселені тереңдеткісі келгендей кейіптеніп. – Қысқа айтайын, су жеткенше, ерте пісетін дәннің тұқымын күзде сеуіп, қыста қалың қар тоқтатсаңыз, жаздың аптабы басталғанша, Қарадаланың астығы дәнденіп те үлгереді. Егер бұл пікіріме сенбесеңіздер, әуелі тары, кәдімгі қызыл тары егiңiзшi. – Оның жүрегіндегі қыж-қыж қайнаған Жәрмеңке жазығын тыңға көтеру сияқты соңғы жылғы ойланбай шешілген мәселе козданып, әжімі жиілеп, көзі құдықтың түбіндегі судай жылтырап, тілі жылтылдап кетті.

– Жәрмеңке, Мыңжылқы жазығы жазда шөбі белуардан келетін жайылым. Жердің көркі еді. Көкірегі соқыр адамдай талқандадық та тастадық. Ол жерге жаз ортасында қар жауады. Астықтың дәнін сүтке жеткізбей суы құрып, сап-сары сабанға айналады. Астық

ордық дегенімізбен алынған дәнінде сапа жоқ. Қаншама дүние үсіп кетеді. Ал оған кім жауап береді? Оны былай қойшы, табиғат алдында айыпты кім? Жоқ-жоқ. Ол ерте ме, кеш пе жауап беруге міндетті. – Әлгіндегі тобылғыдай қатқан денесі қоғадай қалтылдап, мұрты жыбырлап, көз алды торланып, саусағын жайған тарамыс қолдары дірілдеп, бейне бір шынжыр бұғауды үзіп жатқандай болды.

Шошақ иегі қайқайып, ерні көгере кезеріп, ыс шалған ақ буырыл мұрты пышақ жанығандай арық жағында селтиіп, ілмек тұмсығы садақтың жебесіндей қадалып, тік маңдайы тайқиып отырғандардың бәріне қолын жайған күйі шалқалай қарап шықты. Сонан соң жұтынып:

– Болдым енді, – деді. Түйілген жақ еті жазылып, сылқ отыра кетті.

– Болды, – деді Дәулет. Оның да айтатын ойы артық па, кем бе, айтылған секілді. Тұқырап қалған Қалидың көз алдына сонау бір соғыс жылдары осы Қарадалаға өсетін қодыра-қодыра қызыл тары елестеді. Оны қашан, кім еккенін басқалар білсе де, Қали білген жоқ. Бұл ауыл адамдары түгелдей масақтап теріп қайтатын. Содан әр үйдің қазанында қызыл алтындай тары қайнап, қолма-қол қуырылып жататын...

– Енді кімнің қандай ойы бар?

Қали селк ете түсті. Жұматай екен. Ешкім де үндеген жоқ. Сәлден кейін аудандық партия комитетінің секретары орнынан тұрды. Орта бойына жарасымды шалқақ кеудесін кере демін алып:

– Әділ сын. Ашық пікір. Әрі тиімді кеңес. Теңіз деңгейінен көп биіктікте жатқан жерге өсетін астық тұқымын анықтамай, не оны ауа райына қарай қалыптастырмай егіндіктің көлемін кеңейту деген тапсырманы тез орындаудың қызуымен бірде шыңның бауырын шымға айналдырып, мал жайылымын рәсуа еткеніміз дұрыс емес екен. Біз партия солдатымыз. Кемшілікті мойындаймыз. Бұл жайда дәл осы сәтте ақталып кетейік деген де ойымыз жоқ, – деді.

Ол мол астық береді деп тау етегінен көп дәмелі болғандығын, қазір де Мұқаметжан Қарадалаға сондай тәуекелмен соқа түреңін салғанын, ертең сол үміт ақталатыны, ақталмайтыны әлі белгісіз екенін, бір қателікті екінші рет қайталауға тура келетіндей күн туса кімдердің жауапты екендіктерін ұтымды да, түсінікті етіп әңгімелеп, орнына қайта жайғасты.

Мұқаметжан ойланып отыра-отыра, тамағын кенеп, қозғалақтап қалды. Сол сәтте Асан:

– Мұқа, сіз...

– Ия, мен, – деп орнынан тұрды. Танауы қусырыла, күлімдеп отырғандарға қарады. Бала күнінде мертігіп, құныс біткен оң шынтағын сыртқа қаға қолын созып, алдында жатқан қағазды ілгері жылжитты. Сонан соң:

– Бәрі айтылды. Оған менің қосарым. «Адам түгілі, мал еңкейсе, жер ийді» дейтін еді Қосай қария. Қазірше қателессек те, келешекте жеңеміз. Барлық кінәлі кінәсін мойындай бере ме? – Отырғандар жымың-жымың етіп, біріне-бірі қарасты. – Бұл сөзді айтқанда Қарадаланы егістікке көтерткендегі кемшілігін жуып-шайғалы тұр деген ойдан аулақ болыңыздар. Негізінде ауданның барлық егіндік жері суарылмайды. Табиғаттың өз ылғалымен, өз жылылығымен өседі. Біз, қазір тек жөндеп күтіп-баптап, дер кезінде жыртып, тұқым сепкендіктен ғана дән алып, ұтып жүрміз. Қарадала сол мейірімді жердің бір пұшпағы ғана. Бекәділ бәрін айтты. Бұл жалғыз менің өз білерменімнің қарекеті емес. Осы шаруашылықты қолымен құрған көп адамның шешімі, ой-түйіні. Сіздердің білмеулеріңіз де мүмкін. Бір кезде жергілікті дикандар бұл далаға тары егетін. Өлшеп жатқанын көргенім жоқ. Білетінім: дағар-дағар өнім алатын...

Бәрі ду күлді.

Ол ғасырлар бойы кезеріп, керіш шым болып жатқан жердің жазғы нөсер жаңбырдың суын бойына сіңірмегендіктен ылғалдылық сақтай алмайтындығын, сол сияқты күн қызуын бойына тартпағандықтан сәл жылылық болса бу болып ауаға қайта көтеріліп, бет қаратпайтындай қапырық ыстық болатынын баяндап өтті. Сол себептен де көктемде басқа шаруадан күш артылмай, бүгін мезгілсіз уақытта кешеуілдеп болса да, соқа салдырғанын қысқаша әңгімелей келіп:

– Енді жақсылап екі рет дискі жүргіземіз. Топырақты алақанымен майлағандай сылап, жұмсартсам ол жаздай жаңбыр суын бойына тартып, күн нұрын тереңіне сіңіріп, құнарлана түседі. Күзгі науқан кезінде осылай кеңінен тағы ақылдасып, қандай тұқым себетіміз жайлы мамандармен кеңесіп шешеміз, – деді де, «енді түсіндірген болармын» дегендей, иығын қомдап, айналасындағыларға ашық жүзбен қарады.

Бәрі Қарадаланы егінді алқапқа айналдыру керек деген бір байламға келді. Тегінде, ойлаған ойдың ақиқаттығы – алдағы бітіретін игілікті жұмыстың айқын көрінісі. Егер айтылған сөз тыңдаушының көңіліне қонса, жүрегіне қонақтаса, сол сапарда адам қандай қиындық көрсе де өкінбейді, мұқалмайды. Әбден пісуі жеткен мақсат, арман қашан да өзінің дйттеген нысанасына бір жетеді.

Осы отырыстағы ашық айтылған, ащы айтылған шын пейілден шыққан сын, ұсыныстар ешкімнің көңіліне көлеңке, жүрегіне кір түсірген жоқ. Бәрі ойларын бүкпесіз ортаға салды. Күзде Қарадаланың қалған жерін егістікке көтеруге келісті. Облыс тарабынан да көмек беруге жағдай жасалатын болды. Ал қандай өнім егу жайын зерттеуді агроном Шайханға міндеттеді. Бекәділ қарияның тары егілсін деген ұсынысын ұмытпауды ескертті. Мұқаметжан Ділдәбаев әуелі көп жылдық шөп егіп, тұрақты мал азығын жасағалы жүргенін ашық айтты.

Асан кеңеске риза болды. Кейде облыста осындай келелі мәселені шешуге бағытталған арнаулы жиналыс, мәжіліс өткізіледі. Сонда сөйлегендердің көбі-ақ не ғылымның, не күнделікті алда тұрған міндеттердің ауқымынан әрі аса алмай, ия, әлдебір лауазымы басым адамдардың ығын ықтап, дұрыс болсын, бұрыс болсын, соның сөзін мақұл деп, шешіле сыр шертіспей тарқасатын да кездері болады.

Мына әңгімеге қатысқандарға: «Жер көркі – ел, ел көркі ер болар» десек, сол сендерсіндер ғой...– деп әлденеше қайталап айтқысы келді. Неге екенін, сол ыстық ыдыласы – көз нұры арқылы әркімнің көңіліне нұрлы шапағын түсірді, түсіністі. Қазір де жұртқа жасынның үлкендігін, мансабынның биіктігін міндет етіп сыйлы болу тіптен де мүмкін емес-ті. Сол бір оңайға түспейтін азаматтық абыройға жігіттің жігітінің ғана қолы жетеді. Асан оны еңбегімен, қиын сәтте жол тапқан зерек білімдарлығымен, қуанышты шақта сөз бастаған тапқырлығымен жеңіп алған азамат.

Көптің ішінде кім жоқ дейсіздер. Қас қаққандай сәтте асау тайдай тулайтын тарпаңдары да, әр шөптің басын бір шалған сырғанақ мінезділері де бар. Бір қызығы, бір қуаныштысы – солардың бәрінің де оқу-білімнен қара жаяу еместігі. Бұл күнде осынау қилы-қилы мінезді пенделерімен ортақ тіл табыса білу де оңай емес.

Жаңағыдай емес, күлмiң қаққан Бекәділ егеудей саусақтарымен машинаға отырған Асанның жұмсақ алақанын қысып тұрып:

– Жақсы болды. Бітер істің басына, жақсы келер қасына. Иә, есімнен шығып барады екен-ау. Айтайын дегенім: әлгі кіші інің қалада оқиды. Азамат болып кетуіне көмектес, – деді.

Бұл – ауылдағы барлық қарттың айтар сөзі, қояр тілегі. Олар сонда балаларым үшін оқы демейді. Осындай жақсы ісіңмен өнеге, үлгі бол дегенді айтқысы келеді. Оны Асан жүрегімен түсінеді.

Құптаған кейіппен жайраңдай күліп отыр. Қартыңа соның өзі де жетеді. Басқа байлықтың да, бақыттың да, уақытша көңіл жұбатар жағдай, жалпақ сөздің де керегі жоқ.

– Жолың болсын! Қашанда да, қайда жүрсең де тілегіміз сол.

«Волга» жай қозғалып, ілгері оза берді Ұлан, Мұқаметжан, Дәулет бастаған топтың соңында Қали тұр, көтерген қолы арқылы бар жақсы тілек, ниетін тілсіз жеткізіп тұр. Бекәділ қара «Волганы» тұра қуардай кеудесі алға кетіп, иіле қалған. Машина екі қабатты керегелі шыныдан жасалған дүкен мүйісін айналып кеткенде ғана, құнжиып артына бұрылды. Бүйірдегі көше бойында сыпсыңдай басып келе жатқан Жақсылықовқа көзі бірден түсті. Оны көргеніне сүйінген де, күйінген де жоқ.

– Жақсы, і-і-м. Өрістен мал қайтар мезгіл де болып қалыпты-ау. – Үйіне жеткенше Бекәділ бәрін де ойлады.

Ештеме бітірмепті. Әлі көргенінен көрмегені көп секілді. Қалидың үйінің жанында бірін-бірі аяп, біріне-бірі қормал, пана болып, алаңсыз асыр салып ойнап жатқан балаларды көріп, жол ортасында қалқайып, бір сәт бөгеліп тұрып қалды...

О, өз балалары да бір кезде ауласын бәйгеге ат қосқандай дүбірлетіп жататын... Үлкен ұлы Сейітхан кішкентай күнінде-ақ өзімшіл, өркөкірек еді. Мінезі қаншама шырт-бырт болғанымен, қолына алған іске тастай берік болатын. Сүтпен бірге біткен мінез сүйекпен кетеді деген рас екен, әлі солай. Не жар қызығын көріп рахаттанбай, не дос, жолдас тауып мандытпай, инеліктей қатып жүр. Қуанжаны екі баласына да ұқсамайды. Қызық. Өз өзегінен өрбіген үш баланың кескін-келбеті бір-біріне қаншама ұқсас болғанымен, мінез, қарекеттері қым-қиғаш. О бір жол балаларымен дастарқан басында отырып келешек жайлы ойланғанда «Сейтханым келіншек әперсем» деп армандаған, сонда Қуанжанының «Бәрімізге бір әйел жетеді ғой, әке» дегені бар.

Бұл да бір Бекәділдің есінде мәңгі қалатын қызығы мол, қылығы ұмытылмас ыстық сәттер екен. Енді бәрі де жолаушы.

Әрқайсысының өз ойы, өз шаруасы бар. О бір жол Сейтхан құлап түсіп, ғашық болып, әкесінің барын салып бір қызға үйленіп еді, отаспады... Ал Дәурен әлі жас. Алматыда оқып жүр.

– Ата! Ата! Ата! – Жүгіріп келе жатқан Қалидың қара домалақ балалары ойын бөліп жіберді. Онысы да жақсы болды.

4

Осылай жайын таудың бауырында жаз да басталды... Қар астында қыстай жатқан өткен жаздың шөбі көктемде қайта қаулай өсер еді ...Сол шақта жалаң аяқ бір жүре қалсаң, табаның кілемнің түгіне тигендей болатын. Жұмсақ еді. Жылы еді. Сен сонда жер ананың мейірімін ерекше сезінер едің.

Айналасын тау қоршаған кең жайлау бұл уақытта құлпыра түсер еді. Осы сәтте: «Ұрпақтарым менің, өзім сендер арқылы жылынып жатырмын» дегендей болатын.

Ұзынды күнге мыңдаған мал жайылған жайылым ертесінде қайта түлеп, тұяқ тимегендей жайқалып жататын. Таңбалытастан Көкбиікке дейінгі, Хантәңірінен Ереуілтөбеге дейінгі, Алатаудан Шөладырға дейінгі жасыл жазықты екі республиканың төрт түлік малы жаз бойы жайлайтын. Майға мамырлап, күзде қайтатын.

Алатаудың – Қабанды, Қайыңды, Керегетас аңғарларынан атойлай ағып, жасыл жазыққа шығатын үш Қарқара өзені сыландап, сыбызғылата сылдырлап ағып жатыр. Ол өзгермейді.

Басқа жердің бәрі өзгерді. Бүкіл ел болып тарихында тұңғыш рет әділдік іздеп, қылыш жүзін сүйіп ант еткен, сөйтіп, бостандық күресін бастаған халықтың қасиетті жері – Таңбалытас та өзгерді.

Оған егін егілгелі көп болды. Өнбей тұр. Күндізгі жылылықтан нәр алып, сәл көктесе, кешкі суық ұрған астықтың көк собығы ертесіне жетім лактың тіліндей боп-боз болып тұрады.

Бүкіл жер әлемнің жүрегі жібіп, көнтерісі жұмсарғанда да, айғайласаң даусың жетер жерде ақ қар, көк мұзға оранып: «Бұларын қалай, ақ көйлекке қара шыт мата жапсырғандай болдыңдар ғой. Одан нені ұтасындар» дегендей қатқыл қарап Хантәңірі тұр.

Онда да оны мына егіндіктің шетінде тұрған адам ғана солай сезініп, солай көруі мүмкін. Болмаса, Хантәңірі де жаралғалы өзгерген жоқ.

Осы Хантәңіріне қарама-қарсы, жайлаудың күнбатысында көзге қораш дегені болмаса, атақ-даңқы бар биіктен кем емес. Ереуілтөбе тұр. Осы Хантәңірінің бауырын мекендейтін қырғыз-қазақтың көңілі, пейілі дастарқанда түйіссе, өмірі мен жері Ереуілтөбеде қосылады.

Таңбалытас жайлауы егіндікке көтерілгелі әртүрлі әңгіме шығып, ақыры осы тұғырға тірелгенде: «Әй, солай-ақ болармыз. Өйткені кеше өзі жылқы бағып, атағы гуілдеп тұрғанда, аузынан шыққан лебізі жерге түспей жүрген кезде қандай тілек, талап қойса да, іске асып жатты ғой. Бекәділ әлденеше рет республикалық, облыстық советке депутат болмады ма? Сонда ойына кіріп шықпаған ақсақалдың ендігі шырылдауы жараспай-ақ тұр» – деушілер көп-ақ.

Екінші білгіштер: «Қарт бір жолға Ереуілтөбені қорғап қалды. Ғасырлар бойы мылқау жатқан Қарадаланы қызыл трактордың күшімен дүр сілкіндірді. Бәлкім, ол осысымен-ақ ел алдындағы өз парызын өтеген болар. Ал біз олардың жасап кеткен жақсылығын немен ақтар екенбіз», – деп қиналғанып жүр.

Ел аузында алғашқыда осындай пікірлер жүрді. Ауыз шіркін дуалымыз, дуасызбыз деп жатпады. «Қарадаланы рұқсатсыз егіндікке көтерткені үшін Мұқаметжан құритын болыпты. Бекәділге не істейді. Демалыста. «Алпыстағы әкеннен ақыл сұрама» деген секілді сөз де лаулаған. Ақыры... ол да ұмыт болып барады. Әсілі, сөздің құны кете бастаған ба, қалай. Осы айтылған сөздердің бірдебірі «жақсы» деп бағаланбай, «жаман» деп әділ қазы төреліктің кәріне ілінбей, бәрі де жайына қалды. Қанша дегенмен сөздің де бір тоқтайтын жері болса керек қой. Болуы керек...

«Болуы керек, болуы керек» десіп жүріп, көктемнің қалай өткенін, жаздың қалай келгенін осы ауылдың адамдары білмей қалғандай еді. Маусымдық міндеттемелер де, жоспар да артығымен орындалыпты. Егін де егіліп, көк сабағы көтеріліп қалды. Дабырласып жүріп Қарадаланы да тыңнан көтеріп тастады. Бұл жердің ғасырлар бойы өзгермей келе жатқан сол кейпі өзгерді, өзгергені сол – күре тамырдай асфальт жолдан төменгі кара маймен сылағандай бос топыраққа қайта тамыр сіңірген жусандар көгірленіп, басқаша шықты. Бетеге де өсіпті. Сары күйіктеніп, қолыңа тікендей қадалады. Онысы судың тапшы, күннің ыссылығынан болса керек.

Шопандар да қойын қырқып, жүнін артығымен өткізіп, жайлауға көшті. Дәулетті ел: «Демалысқа әне шығады, міне шығады», – деп жүруші еді, ақыры ол да жайлауға көшті. Жел соқпай шөп басы кимылдамайды емес пе, сірә, бұл оның ең ақырғы көші болар...

Бекәділ баяғысынша біреулерге жағып, біреулерге жақпай қорықшылығын адал атқарып жүр. Пенде шіркін осылай тыпырлай берсе, ғұмырының біткенін де білмей қалар. Бәйгібозын бір күн жабуылдап мініп, бір күн жайдақ мініп, шопандардың тойына жаратып еді. «Әлі бір суытуы кем» деп жүргелі ай өтіп барады, бірақ ол әлденеше суытты. Кеше де: «Бір ащы тері бар. Бір суытуы жетіспейді», – деп кеткен. Онысын уақыт тоса ма? Ертең шопандардың тойы. Бұл атты суыса да, суымаса да бәйгеге қосулары керек.

...Ертеде «Түзкен» деп аталған Шөладырдан шығатын бір бұрым тұзды бұлақтан өткен соң, қылт етпе қыратқа көтерілесіз. Дәл сол жерден Мыңжылқы жайлауы басталады. Бұл да бір әлемге аян «Жібек жолы» бойындағы ертеде Батыс пен Шығысты түйістіретін Қарқара жәрменкесінің орны. Биыл егінді жердің көлемін көбейту де осы жерден басталған. Аңыздың көк сабағы жаңа ғана сынық сүйем көтеріліпті. Арасындағы жолдың шаңын будақтатып машиналар өтіп жатыр. Шопандар тойына бара жатқан ел. Тойдан қалған емессіз ғой. Ақ шаңға қақалып кузовтағылар әндетіп барады.

Зуылдаған машиналардың осы шаңынан Бәйгібозды қашық ұстағысы келген болар, Бекәділ өзеннің күнбатыс жағындағы жар қабақтың үстіндегі жалғыз аяқ жолмен асықпай, аптықпай аяңдап барады.

Осы жайлаудан ес білгелі дәл осындай шаң көрсе Бекәділдің көзі ақсын. Көрмепті. Оның үстіне көңілін басып, езгілеп келе жатқан – жай жазықтың егіні бас алғанда, бұл жердің егіні әлі алақан жайып көтерілмепті. Бейне осының бәріне кінәлі Хантәңіріндей шүңірек көзін шүңірейте қарап, мұңая бір күрсініп тастады. Көңіл сергіп қалғандай болды.

Ауылдан Бәйгібозды жетелеп, елге қосылмай, ерте шығып кеткенімен Ереуілтөбеге түс ауа жетті.

Бұл бір жайлаудың дер шағы. Шөбіне әлі мал тісі тимеген кез. Айдалмай қалған Ереуілтөбенің айналасы гүл шешекке тұнып тұр. Жасыл жазыққа екі қатар боз үй тігіліпті. Совхоз-совхоздың көркемөнерпаздары болса керек, шоғыр-шоғыр ұлттық

киімін киген қыз-бозбаланы көргенде, қартың, тіпті, риза болып қалды. Қарқылдаған күлкі, жарқылдаған жүздері гүл жайнаған адамдардың ашық жарқын көңіл-күйі кәрі кеудесіне қуаныш құйып жатқандай болды.

Алқызыл маталарға өрнектей жазылған ұран, міндеттемелер бейне Алатаудың әр кеудесіне қадалған атақ-абыройдай айдынын асырып жіберген. Әлгінде бұрын-соңды Бекәділ көрмеген артынан бір шуда шаң ерткен ағыл да тегіл жүйткіген «Волгалар» мен «Москвич», «Жигулилер» кеудесін желге сүйгізіп, жасыл шалғынды жүзіп келіп, тоқтап жатыр. Тоқтап жатыр. Қызыл матамен кузовын орап тастаған газиктен жастар шоғыры гармонға қосылып шырқаған бойда Ереуілтөбеге жете аялдады. Кузовтан ең алдымен сорайып Құсбек түсті. Кеудесіндегі жайылып кеткен гармонды дар еткізіп жиып алды. Бәйгібозды оңаша жетелеп жүрген Бекәділдің кәрі кеудесін бір түрлі қуаныш кернеді.

Өзінің бүгінгі осы бақытты заманнан бұрын туып, жастығын көңілсіз өткізгенін де ұмытты. Көздері жыпылықтап, қаладағы оқудан келетін кенжесі Дәуренін жастардың арасынан іздеді.

Адам деген қызық қой. Әрқашанда өз өмірінің заңды жалғасын іздейді. Бейне бір гүл шоғына ұқсаған топтан Дәуренін таба алмаған ол: «Япыр-ай, неге келмей қалды екен? Бәйгібоз мұратқа жеткізетіндей, соңғы күндері баланың да көңіліне қарамай кеттім бе? Қала халқының дүбірлі өмірі де қызық шығар. Бірақ, тауда өскен бала, бұрын үлкен даланың тіршілігінен шет жүрген бала, торда баққан бұлбұлдай әке мейірімін аңсап, кең даласын сағынып келмеді ме...»

Желігі басылып, жіңішкеріп, жүндерін ширатып, сабырлы қалыпқа түскен Бәйгібоз ауада тұрғандай жеңіл. Айналасына сергек, сезімтал, елегізе қарайды. Бапкер, тұнба кеуде қарияның бағалауынша бір ащы тері шықпай қалды. Сонда да бас бәйгеден мол дәмелі Бекәділдің тарамыс саусақтары күлтеленген жалына тигенде, ұшын тартып, бауырын жазып, керіліп алды. Шал ұзаққа шабар алдындағы Бәйгібоздың бұл сырына қанық еді, көңіл бөлмеді. Қалпағын көтеріп, қарай-қарай талықсып жасаураған көздерін сүртті де, жастар шоғырына тағы бір қадала қалды. Оң жақтағы кермеге байланған жүйріктер жаққа бұрылып бара жатқан Құсбек пен Дәуренді енді жыға таныды. Біртүрлі іші жылыды. «Әкеден бала туса игі, әке жолын қуса игі».

Бұл сөздің ойына қайдан сап ете түскеніне мән бермеді. Көңілі орнына түсіп, өзі де бәйгеге қосылардай саңлақтанып, Бәйгібозды жетелеп, шеттеп кетті. Бір суытуының кемдігін ойлағанда, кешеден бері іші удай ашитын еді, мына манайын қоршаған көрініс соны да ұмыттырғандай.

Ереуілтөбеге той төрешілері көтерілгенде, қозыкөш жерге тігілген боз үйлерден шыққан адамдар легі солай қарай беттеді. Көшпелі рациядан берілген ән шалқи кең жайлауды жаңғыртып жібергендей болды. «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан».

Бекәділ өзінен-өзі күбірлеп, құйрық-жалы, кекілі әртүрлі лентамен шарт буылған бәйге аттары жаққа бұрылды. Көрмедегі не керемет сәйгүлектерді сүзіп өткен Құсбек пен Дәурен аттардың жалпақ қабырғасына, толағай толарсағына, бауырына көз жүгіртіп жүріп:

– Ауылдан Бәйгібоз озса жақсы-ақ болар еді, соған жүрегім сенеді, – деді Құсбек.

Осындай ойлары әр саққа жүгіріп тұрған Дәурен жанына келген әкесін байқамай қалды.

– Әй, жігіттер, Толыбай сыншы секілді әр атқа шұқшия қарадыңдар, қайсысының маңдайы жарылып тұр екен?! – деген шалға екеуі де жалт қарады.

– Кім біледі, ақсақал, жақсыны көрмек үшін деген ғой. – Құсбек жарқылдай күліп, қолын ұсынды. Бекәділ алақанындағы қыл шылбырға қоса оның қолын қатты қысты. Бәйге сиқыры баурап, көздері жымың-жымың етеді.

– Кәне, жануарларды бір шолайын, – деп, Бәйгібозды Дәуренге ұстатып, көп жүйріктің басынан аяғына дейін тағы да бір қарап шықты. Күнде көріп жүргендей Дәуреннің маңдайынан сүюді ұмытып кетті. Маймаңдай басып, көрші совхоздан келген жирен қасқа аттың тұсына келгенде, үлкен кедергіге бөгелгендей, ұзақ тұрды. Сонан соң жуан тірсек, қақпан бел, қоян жонды ақтабанның салбырап тұрған құлағына қарады. Ақтабан – Дәулеттің қойға мінетін аты.

«Бұл немене, бәйгені мазақтауы ма, – деп сәл тұрды да, – жай қатарға байлаған болар...» деп өзін-өзі жұбатты. Бұлардың ойын Ереуілтөбеден бас төрешінің бәйге аттарын көмбеге әкелуді бұйырған даусы бөлді.

Бекәділ Дәуреннің қолындағы Бәйгібоздың шылбырынан

Бірінші том

іліп алып, қыңырайып жөнеле берді. Дәурен Құсбекке қарап жымың етті. Елендеген көп жүйрік бір сызық бойында ойқастап ат айдаушының соңғы әмірін күтіп желеулеп тұр. Ақтабанды омыраулатып, бәйгеге қосылатындардың қатарына Қали келіп тұрғанда: оны танитындар не істерін білмей, абдырап, той ағаларына бір, Қалиға бір жалтақтай берді.

Батылдық жасап тұра жүгіріп шаужайына жармасатын жігіттер де болмады. Сабазың ішіп алған болу керек, үзеңгі бауды кере, тұрпатына қарамай, шалқайып, маңайына паңдана көз салып тұр.

«Жарамаған атты бәйгеге әкеп қосты. Ақжарлықтар – маскүнем» деген сөз болмасын, ешкім байқамаса, үндемейік дегендей парторг Жұматай жанындағы Мұқаметжанға қарады. Қарт бастық оның ойын айтқызбай білді. Енді өз күдігімен әлек болып тұрған Бекәділ де байқаған жоқ.

– Бәйгеге сәт сапар! – Бәйге аттарының шетінде тұрған жігіт қызыл жалауын сілтеді.

– Жол болсын, жол болсын!

Шалдың құлағы шыңылдап кетті. Беторамалымен қыртыс-қыртыс маңдайын сүртіп, сондарына бір буда шаң ертіп, түйдектеліп бара жатқан көп жүйріктің соңынан тұра жүгіргендей селтиіп, қалбаң-қалбаң етіп тұрып, ең соңында жалбаңдап бара жатқан Ақтабанды көрді.

Жүрегі сонда ғана су еге түсті. Ол әлгінде «ойнап жүрген шығар» деп күдігін жуып-шайған.

«Үстіндегі Қалидың өзі ме?!» дегендей шақшиып тұрды да, айналасына алақтап, директорды іздеді.

Оу, көз көрім жерге ұзап барып, қызыл жалау қыстырған белгіден қиястай айналғанда, алдында тұрғандарды қақ жарып, жұлқына алға шықты. Сол сәтте репродуктордан комментатордың:

«Жүйрік шапты тұяғын тасқа жанып,

Жігіт қойды қамшысын жасқап алып.

Көрермен тұр көз алмай көп жүйріктен.

Жабылар тұр шаба алмай босқа налып», –

деген өлеңін естіді. Үзеңгі қағысып, құйысқан тістесіп, бірін-бірі ұзатпай ағындап барады, ақ қылаң аралас көп жүйрік. Айналып, көмбенің тұсынан өткенде Бәйгібоздың ауыздығымен алысқан Айдынды Бекәділ анық таныды.

«Жарайды»,– деп күбірледі. Көп жүйріктің ортасында тұқырая, тонқандай шапқан Ақтабан кең танауынан бұрқыраған бу үріп, жентек-жентек тезек тастады.

«Қалай, өзі жуан ортада жүр»...

Бекәділдің біртүрлі іші жылып қалды. Енді оның ішіндегі қызуы басылып, нағыз құмарпаздарша тістеніп қалып тұр.

«Он екі айналым, жиырма төрт шақырым. Әттен, бір қиырдан айдаса ғой...»

Шеңберді төртінші айналғанда, ұзақ ұшып көктемде қайта оралған аққудай мойыны созылған Бәйгібоз қалың топтан дара шыққан еді. Шалды ол да жібітпеді. Терге бөгіп, қара буырыл тартқан атына жаны ашып кетті. Артындағы жұрт қыса-қыса, той ағалары тұрған көмбеге жақындап қалғанын да сезген жоқ. Бәйгібоз дәл қазірде қамшы салым емес, құрық бойы емес, оқ бойы алда жүр. Басы бір байлам ақ атлас байланған Айдынның екі тізесі далақтап, көйлегінің етегі жалпылдап, тізгінді бос жіберіп кірпік қақпай қарап тұрған шалдың құйқа терісі шымырлап, алқымына бір кесек тіреліп, алдынан өте берген Айдынга: «Тізгінді тарт!» деп ақырып қалды. Даусы жарықшақтана шықты.

Сол сәтте қол созым жерден шоғырланған үш ат өте берді. Бірі – Ақтабан, қос жирен қасқаның ортасында Ақтабан кешегі мес қарын, қысқа мойын Дәулеттің ғой бағуға мінетін тұрқы бір тұтам жабысына тіптен ұқсамайды. Ұзын-ақ. Созылған кезде есік пен төрдей жерге керіледі. Артқы аяғы мен алдыңғы аяғы айқаса қалып, бар күшімен серпілгенде, болат шыбықтай созылады. Салпаңдаған құлағын қайшылап, соңындағы дүбірді де, үзеңгі қағысып келе жатқан қос жирен қасқаның әр қимылын да аңдып, ерекше сергек күймен түйіліп келеді.

Ақырғы айналымның арғы шетіне ілінгенде, Ақтабан қатарындағылардан суырылып шыға берді. «Апыр-ай, анау ит басын тартып, жуан сіңірін шаптырып алар ма екен. Өзі ішкен-ау, сірә» деп уайымдады. Көмбеге жақындағанда Ақтабан Бәйгібозға қамшы сілтем жақындады. Бекәділ орнында тұра алмай тыпыршыды.

Жұрт: «Енді бір айналым, әттен, шіркін. Ойпырмай өзінің тұрқы не деген ұзын» деп гуілдеп кетті. Бұл сөздер кең жайлауды жаңғыртып барады. Төреші жалау сілтегенде терге малынып, ентігіп, әлсіреген Бәйгібоз алдынан өте берді. Шал шаужайына жармасты. Қалбалақтап қимылдаған соң ба, қалпағы ұшып кетті.

Бірінші том

Ақтабанның басына ие бола алмай, аты шаппай, өзі шапқандай, тынысы қысылып, таңқы танауы дүрбідей көкке шаншылып, жалпақ беті албырап, Қали тұсынан ағындап өте шықты. Сол сәтте Бекәділ қырылдап:

– Байқа, аяғын ұрып алмасын, – деп айқайлады. Алқам-салқам болған оны той төрешілері қолпаштай қауғалап, озған ат тұратын тұғырға бастады. Сол сәтте бүкіл дүниені әсем ырғағымен, шалқыма екпінмен тербетіп, «Тойбастар» күйі толқындады.

Әдетте Бәйгібозды осылай бәйгеден күтіп алғанда көңіл теңіздей шалқитын қартың басқалардан өзін биік ұстап, саңлақтанып соңынан келген аттардың терін сұқ саусағымен сүртіп алып, тілінің ұшына тигізетін де: «Пах, пах, жануар-ай. Жүгіретін-ақ мал екен. Ащы терін шығармапты». – Бәйгібозды жетектеп, солығын бастырып, шетте жүрген Айдынға аруақтана айғайлап: – «Ай, балам, елдің самал жағына шығарсаңшы» дейтін-ді. Бүгін тіпті олай емес, соңындағы көп қолпаштаушылардың арасында елеусіз келе жатқан Ақтабанға қытымырлана көз қиығын тастап, иығын қомдап, көтеріліп қойды. Қарсы келіп, қол ұсынған бас төренің бетіне шалқая қарады да, құрғаған тамағын кенеп алып:

– Рақмет, балам, рақмет, – деді.

Даусы да біртүрлі дірілдеп шықты. Оның шабандоз болғаннан бергі, саятшы болғаннан бергі, табиғат сырына үңілгеннен бергі бұл тұңғыш рет кішірейгені. Алғашқы рет ат танымай қателескені еді. Одан құшақтасып жүрген Құсбек мен Дәуренге бұрылды. Бұл жолы бала екен деген жоқ. Байыппен барлай қарады.

Бұлар да біз байқамай жүрген түп-тұнық бұлақ шығар, бабын тауып, бәйгеге қосса, жеке-дара келер нағыз жүйріктің өзі болар. Осы біздің бірге жүргенде бір-бірімізге неге қасиетіміз, қадіріміз жоқ», – деп, іштей түйіліп қалды.

Сол сәтте Бекәділ әкенің балаға небір әдемі сөзбен айтып жеткізе алмайтын ақыл өсиеті барын, оны тек бар жүрегімен түсінетінін, ал бала болса, әкенің қарапайым тірлігінен өмірінің ақырғы тынысы біткенше мысқалдап қана үйренетінін байқаған жоқ.

Қарт аз жылдан бері ұмыт болып бара жатқан алтын тұғырына көп еңбекпен қайта көтерілгеніне қаншама қуанғанымен, көңіл әлденеге толмай, әлденесін жоғалтып алғандай, айналасына алаңдай береді. Өзімен жылда көрші отырып, сыйласып, достасып

кеткен қанаттас ферманың озат шопаны Тоқатайдың еңбек бәйгесінен озып, сыйына «Москвич» алғанын естігенде, балаша мәз болған.

«Бақытты заман деген осы-ақ шығар. Ақ, адал еңбектің қадірі артқан уақытта: «табан ақы, маңдай терім ақталмады», дегендер болса – өз соры. Ілгері басқанның иті оттайды. Қарағым Тоқатай сертінде тұрдың-ау...» деп көрмей жатып, сыртынан жік-жапар болып, қуанышын қоярға жер таппаған еді.

Енді көк «Москвичті» айдап, көп елдің алдынан көлденеңдей жүріп, ақборыктанып ашы тері шығып, қызуы жаңа басылған Бәйгібозды жетектеп елден оқшау жүрген өзін діттеп келе жатқан оған сүлесок қарады. Машинаға таяна беріп, тоқтап, кабинасының есігін ашып еді, үпір-шүпір қара домалақ балалары ұядан ұшқан қарлығаштың балапанындай «аталап» бұған тұра ұмтылды. Бекәділ сонда ғана ұйқысынан оянғандай, дүниенің бәрін ұмытып, бірінің бетінен сүйіп, бірінің маңдайынан сипап, бірін бауырына басып, мез-мейрам болды да қалды. Жалпақ жауырын, қысық көз нарттай қызыл, құс тұмсық Тоқатай келіп, алдымен Бәйгібоздың озып келгенімен құттықтап қолын қысты. Шал етегіне жармасқан балалардың ортасында талтайып тұрып, не айтып, не қойғанын да өзі білген жоқ. «Жақсы болды. Жақсы болды...» дей берді. Тоқатайдың үлкен ұлы Бәйгібозға мініп, екіншісі үзеңгіге жармасып, жапырылыса атқа жүгіргенде:

– Заманның жүйрігі жақсылығына бұйырсын, – деді.

– Дәулет ақсақал да кілем алды... – Тоқатай қызараңдап Бекәділдің қолтығынан демеп, машинасына жақындата беріп:

– Алғашқы километрін өзіңізбен бірге жүргісі келеді. Тұсау-кесер сыбағаңыз да бар.

– Мені сен елесен, сені елің елесін?! Мені елесен, сені елің елесін, – ол бұл сөзді қайталай берді.

Сол шақ оның алқымына бір өксік тіреліп, жүрегі жібіп, көзін жас торлап кетті. Бұл пайғамбар жасынан асып бара жатқан қариялардың ішіндегі ес білгелі «құдайды» аузына алмайтын бірден-бір адам. Әлдекімнің «құдайым бар ғой» дегенін естісе: «әрқайсыңның бірден құдайың болса, жақсы болды ғой. Жақын жерден жебеп жүрер» деп мысқылдай күлетіні бар. Бірде осы Тоқатай дәл түсте қымыз ішіп келгенде: «Жаным-ау, қойда біреу қалды ма?» деп сұрағаны бар.

– Ата, құдайға тапсырдым, – деген ол. Сонда Бекәділ Дәуренді тайына мінгізіп жатып:

– Бүкіл адам сыйлайтын жалғыз құдайға қой бақтырып қойғанымыз ұят болар. Ағаң барғанша, жанында бол! – деп ауылды күлдірген... Бәйгібозды Айдынға ұстатып, машинаның кабинасын ашып, алдына отырып жатып:

– Құдай тілеуінді берсін, жақсылығына жарат, – деді. Құдай деген сөзді алғаш рет аузына алғанына өзі де мән берген жоқ. Әлгіндегі қуаныштан езіліп кеткен ет бауыры енді беки қалды. Гүлге жарық сәуле қалай керек болса, көңіл де сондай. Айналасындағы дүниенің бәрінен: жылылықты, мейірімді, елеп-ескеруді іздейді. Ол кәріге де, жасқа да ортақ. Егер адамдар бірін-бірі қадірлеп, қастерлеп тұрса, мәңгі қартаймас та болар. Бекәділ де білгенге шыңға біткен ақ шынар да, білмеске сүйенетініміз бір тал шыбық. Күрмеуге келмейтін қысқа күнде жайды білер үзеңгі жолдастарын бірде сыйласа, енді бірде бабын таппай, осылай баладай жасып қалады.

Ереуілтөбенің айналасындағы жасыл жазық. Ашық күн, көңілді адамдар. Жаңа машинаның жеңіл жүрісі қартты қайта қанаттандырып жіберді. Тоқатай өзен бойындағы қаз-қатар тігілген ақбоз үйлердің тұсынан Алатауды бетке алып ағындап өте шықты. Бекәділ шалқалап отырды. Әлгінде ол ауданның даңқты адамдарының бірі болып, ылғи да аталатын өз фамилиясын бұл жолы тағы естімегесін де, жүрегі тулай сыздап, ойға толып, сазара қалған еді. Тегінде кіді қария ғой. Бір емес, екі рет елеусіз қалғаны көңіл мұңайтып кетті. Бұрын қаладан жазушы, тілші келсе: «ауданымыздың ардақты ақсақалы» деп алдымен осының атын ауызға алатын. Республикалық озаттар жиналысынан қалмаушы еді ғой. Соңғы кезде мына алақандай өз аулына өгей баладай бола қалғанын жаңа сезгендей болып еді. Енді бәрін ұмытып иықтанып алды.

5

Екі қатарлы кеңсенің әйнек есігі жарыла ашылды. Шыға беріс едені ақ мәрмәр тас. Алдындағы кең асфальт жолдың қарсы бетінде машина тоқтайтын аялдама бар. Сонау бір жылы көшені бойлата еккен қайың-терек қазірде мәуелеп тұр. Жапырағын самал қытықтаса, күн нұрымен шағылысып, қырық құбылады. Машина тоқтайтын сол аялдаманы қоршаған бір үйір талдың саясындағы

шарбағы түрлі бояумен боялған арқалықты орындықта шалқайып Дәулет отыр.

Кеңсенің есігінен кірген-шыққандарды қалт жібермейді. Бірақ іздегені табылмай, күткені көрінбей күмпиип ызадан жарылардай сызданып отыр. Өзен бойындағы жаңадан жасалып жатқан құс базы жақтағы көшенің мүйісінен көрінген ақ шаңқан машина жалт бұрылып, Дәулеттің жанына келіп тоқтады. Аспан түп-тұнық. Ұлытауды діттеп аққулар ұшып келеді.

Сыбызғыланған сырлы әуез бірте-бірте жақындай түсті. Тау аңғарындағы айна көлді, мөлдір бұлақты, кәусар ауаны, жасыл шалғынды аңсаған сағыныштан шыққан ән жүректі шымыр-шымыр сыздатады. Сонау көк зеңгір биіктікте, дәл ауыл үстінде тырнарлар қиқулайды. Аққулар үні дүниедегі барлық дыбыстан ерекшеленіп, барша әлемді мұңлы үнге ұйытып, ет-жүректі, тіршілік иелерін еріксіз елең еткізердей ентелейді.

«...Қасиетті құс кештете келді-ау...»

Дәулет «Волгаға» селқос назарын тастай отырып, осы сөзді әлденеше рет қайталады. «Неге айттым-ау», – деп ойлаған жоқ. Толқынды қара шашы таралмаған шопыр жігіт шықты. Оң қолындағы пластмассадан жасалған екі аюдың баласына ұстатқан шығыршықтағы кілтін орта саусағына сақинаша қыстырып, аққулар үні шыққан бағытқа шалқая қарады. Дәулет оны көрмегендей, контордан көз алмай әлі отыр. Өзі қарулы, тұғыжым денелі, сөзге доғал адам. Жұмысқа араласып кеткенде, бұлшық еттері бұлт-бұлт ойнап, бұл күнде ақ кірген тікенектей жирен шашының әр талынан аққан тер омырауына бұршақ-бұршақ тамып, бұрқан-сарқан қимылдайды. Бастаған жұмысын тындырмай тыным таппайды. Ол шақта: «олай істемей, былай жасағанда, жақсы болар еді» дейтіндер де аз кездеспейді. Дәулет оларға жауап та қатпайды. Сол сәтте өзінің демалғысы келе ме, әлде кім екенін танып алайын дегендей әдейілеп қарай ма, ақыл, кеңес айтушының бетіне нарттай қызарып кеткен шараяқтай өңін толық бұрып, танымай тұрғандай, бажырая қарайтын. Сәлден кейін шарболаттай бүктеліп, іске құлшына қайта кіріседі. Сонда ғана Дәулет бітіп қалған, енді басқаша істеуге келмейтін жұмысқа ақылгөйсiгенше, өзiн неге солай жасап алмайсың деп күбiрлейдi.

Дәулет сияқты қажымас қайрат иелері өз мақсатына жету жолында күй тандап та, талғап та жатпайды. Әлдекімдерге кісілігін де

міндет етпейді. Кейде бір түкке тұрмайтын сөзге жасып, кірпідей кіртііп, жиырыла қалады. Онысы да көпке бармайды. Өзіне қажетті жұмысқа жолдағы бар кедергілерді бағындырады. Осы сапарында мұндай пенделер апталап көз тиіلمесе де, «жадап-жүдедім» деп, бір адамға наз, мұң айтпайды. Жұмысы сәтсіздікке кездесе, жайда кеудесі алақаптай болып жүретіндер жасып, ит мұжыған ешкінің асығындай жадап-жүдеп кетеді ғой. Тіпті, кейбірі ғұмыр бойы қайта күйіне келмей, тоз-тоз болады. Ал Дәулет ондай жағдайда қайраған пышақтай, ертесіне жалаңдап, қайта шыға келеді. Ол соғыс кезінде жұмысшылар батальонына алынды. Онда да алысқа барған жоқ. Қарағанды шахтасында жұмыс істеп, соғыс біткеннен кейін бір айдан соң, хат-хабарсыз ата-мекенін аңсап, ауылға келді. Жиырмасыншы ғасырда Қарағанды мен Хантәңірінің арасын жаяу жүріп өткен жалғыз пенде осы ауылда бар болса, ол Дәулет шығар.

Кейде балалар: «Ата, поездға неге мініп келмедіңіз. Қалай жеткеніңізді айтып беріңізші», – деп, шылдай шырылдап, қоршап алғанда, амалсыздан бір әңгімелеп беретіні бар.

– Қойсандаршы, қарақтарым, – дейді ол, сірә, ақсақал болып сөйлегісі келетін жері де сол болар. – Тірі пенде өзіне керекті тірлігін өзі жасап алуы керек. Дүниеде не көп, арман-тілек көп. Оның бәрі орындала да бермейді. Поезд мен түгілі, майданнан жаралы болып қайтқандарды әкелуге жетпей жатқан уақыт болатын. Егер мен поездбен жүйткіп жетемін деп жүрсем, үш ай тосқан болар едім. Иә, әрі ойлап, бері ойлап ауылға жаяу тарттым да кеттім.

Елді жерде ер-азамат өлмейді. Бір айда жетіп келдім, – дейді. Соғыс жылғы өмірін осындай сәбилер өтініп қыр соңынан қалмағанда ғана жылына бір рет айтса, айтады, айтпаса, о да жоқ. Табан ақы, маңдай тердің арқасында Дәулеттің жұлдызы оңынан туды. Бекәділ екеуінің есімін бұл аудандағылар жастарға үлгі, өнеге етіп айтады. Әлі де тұғырларынан тайған жоқ. Осы Дәулет сырт көзге өз ісіне қаншалықты мықты, момын адам секілді болғанымен, ішкі жан-дүниесіне үңілсең, тіпті басқа. Ол үш Дәулеттің міндетін атқаратын.

Орта бойлы, толық денелі, көк тұқыл дүрдік ерін, қырма шаш, бажырақ сарғыш көзді, шикіл сары Дәулет – бұл тіршілігінде біреудің ала жібін аттамаған, басқаның сыртынан артық ауыз сөз айтпаған, бағзы сәттен шалыс-шәлкес қадамына жұбату айтқандарды дәл сол мезгілінде көруге жиренетін, жақсыға жарты

еңбекақысы кетсе де сұрамайтын, жасық, жылбысқаларға бір тиыны ауыса алмай тынбайтын Дәулет.

Ал көздері шақырайып, екі беті қызара бөртіп, талаулап, шашы тік тұрып кеткендегі Дәулет – көрден әкесі тіріліп келсе де жібімейтін, дүниеден бір пайдалы затқа көңілі шындай құласа, қолына ұстамайынша тағат таппайтын, дегеніне жетпейінше, жер бетінде тыпырлап тұра алмайтын мазасыз Дәулет.

Өмірге деген ынтық көңіл жалындай алаулап, жас ортасынан ауып кетсе де, бозбаладай алаңсыз, аусар көңілімен тіршіліктің қайнаған қазанына түсіп, шығып жатпайтын Дәулет – бар күшқуатын еңбекке терін, оның өнімін етектеп төгіп жүрсе де, болдым, толдым деп сабасынан шығып көрмеген көл кеуде Дәулет.

Оны Мұқаметжан жайлаудан арнайы шақыртып алған. Бұл екеуінің жұмыс жайлы әңгімесі өте құпия өтеді. Кеңсеге кіргенде екеуі екі мемлекеттің елшісіндей өздерінше ерекше саясат ұстанады. Кешеден бергі келіссөз түнде Ай батқанша созылып, біткен. Енді бүкіл қыстаудағы қораларды, үйлерді, жайылымдарды аралап шықпақ. Оны да қазір екеуінен басқа тірі пенде білмеуі керек. Мұқаметжанның шаруашылықты басқару тәсілі де өзгеше. Ешкімге ұқсамайды. Оның ойынша әр кезеңнің жұмысында өлшем болуы керек. Жазда жөндеуден өтетін қысқы қора-жайды, жайылымға керекті жерді күтетін мәселелермен әуелі сол ыстық-суықты басынан өткеретін, бетің бар, жүзің бар демей тура айтатын, артық талап қойып жұмақ іздемейтін Дәулет секілді еңбек адамдарымен алдын-ала ақылдасуы керек. Бір емес, бірнешеуімен ақылдасады. Осылай аралап, жай-күйін көреді. Бірақ сол шақта бірінің сырын бірі білмейді. Оның жалғыз жанды куәсі – бұйра шаш қара шопыр де, жансыз куәсі – ақ «Волга».

Содан пайдалы ортақ қорытынды шығарып: білімді, оқыған мамандармен бірлесе отырып, шешуші жоспар жасайды. Экономикалық шығынды, техника күйін, жұмыс жабдығын, еңбек ететін адамдарын бөледі. Барлығының келісімімен жұмысты бітіретін күнді белгілейді. Бұл қызу іс үстінде кемшілік кімнен кетсе, сол күнгі жұмыстан түсетін мемлекеттік қор да, жұмыскердің күндік табысы да, техниканың бір күнгі шаруашылыққа тигізетін пайдасы да жауапты адамның айлық табысынан өндіріліп отырады. Міндеті іске кіріскен соң, Мұқаң ол адамдардан жұмысты мезгілінен бұрын бітір деп те талап қоймайды. Егер

олар әлдеқандай сауық сайрандармен жүрсе: «жұмыс неге бітпей жатыр» деп те ренжітпейді. Бәлкім кемшілігінің бірі де осы болар. Қысқасы, бар жұмыс қолдағы жабдықтың, адам күнінің ең жоғарғы мүмкіншілігіне тірелген есепке құрылған.

«Егер жалқаулық жасасаң, ауырмаған жамбасыңмен жата бер. Халық қазынасы бір адамның кесірінен кемімейді деген байлам жасағалы қашан...

Мұқаметжан баспалдақтан түсіп келеді екен. Дәулет аққулар әніне ұйып отырып, байқамай қалыпты. Инеліктей қатқан, бетіне пышақ жанығандай арық, пістемұрын, түбіт кірпік, көзіне көзілдірік салып жүретін, сұқсыңдаған сүмелек, бүкіл ел «арызқой» деп білетін Жақсылықов соңынан тас кенедей жабысып келеді. Аша-жаба, ақжем болған портфелін қолтығына қатты қысқанда, арық иығы шошайып, қаңқайған жарғақ құлағына тиеді екен. Сыпсындап, тынымсыз сөйлеп келеді, сөйлеп келеді. Кейде айналасын тез шолып, тесіп өтердей тездікпен Мұқаметжанның алдын кес-кестейді. Ол соғыстан кейін Түргендегі мұғалімдер даярлайтын училищені бітірген. Бұл күнде мектеп-интернаттың шаруашылығын басқарады. Жақсылықовты көрген сайын Дәулет өз сырына қанық даланы елестетеді. Иә, даланы елестетеді...

...Дала, әр жерде сексеуіл селдіреген құм көшкен дала. Көктемде су ескен арнаның жағасындағы бір топ қу сексеуілдің ық жағында бүк түсе шоқайып, бүкір бел кәрі қасқырлар отырар еді. Ол бүкіл маңайдағы қозғалысқа сұқтана көз салып, алыстан иіс аулап, таяу маңдағы тышқанның тықырына дейін сезетін. Сол бір даланың жексұрын тіршілік иесі Аңсаған Жақсылықовқа көбірек ұқсайды.

Бәрі, шіркін, осы ғұмырында кімге жамандық, кімге жақсылық жасағанын да білмес. Бұл да сондай. Кім біледі. Мұның жақсылық шарапаты тигендер де бар шығар. Бәлкім, олар да өзі секілді ықтасын іздеген ептілер мен саққұлақтар болар.

«Бір қызығы, бұл пенде жүргенде де пісте тұмсығын көтеріп, сыпсыңдай басады екен-ау... Мұқаметжанның оң жақ бүйірінен тікендей қадалып бөгелткен Жақсылықовтың әр қимылына, жүрісіне Дәулет таңқалып отыр. Амалдың жоғынан аялдап, сөзін тыңдап тұрған Мұқаметжан асығыс ілгері аттай берсе, бірдеме деп күбірлегендей болды. Сол шақта:

– Есіңізде болсын, Мұқа. Сіз түсінесіз ғой,– деп Жақсылықов шақ ете түсті.

«О бір жылы жұмыр қарағайдан салған бес бөлмелі ағаш үйін өткен жылы сатып жіберген, сірә, енді үй сұрап тұр-ау», – деп Дәулет ойлап үлгергенше, ине түссе көретіндей асфальтты жарып өскен бір тал ақселеудей селтиіп Мұқаметжанның соңында қала берді. Шопырдің екі көзі Аңсағанда. Оң аяғымен ұлтарактай темір қалақты басып жатып:

– Әй, пәле-ай, бағылан қозы жегелі бара жатырсындар деп тұрсың-ау, ә? – деп күбірледі.

«Волга» тез от алды. Мұқаметжан биік бойын шалқалай ұстап, кең жолды қиып, нығарлай басып келе жатып, машина маңынан Дәулетті көрмеген соң, жалпақ иығын бұрып, соңына қарады. Бар қадамын санағандай артында қалқайып әлі тұрған Жақсылықов көзіне тікендей қадалды.

– Ой, сен әлі осында екенсің ғой?!

– Иә, иә, Мұқа, – Жақсылықов қысылғанып, қипақтап қалды. Өзі-өз болып бір ыңғайсызданған жері осы шығар.

Сол сәтте Мұқаметжан: «Осыны ала барып бір көрейін» деген оймен:

– Әй, Аңсаған, бері келші, – деді.

– Е, Мұқа.

– Бос болсаң, бүгін бізбен жүр.

– Рақмет, Мұқа, рақмет. Сізбен бірге жүргенге не жетсін, рақмет.

Тал түбіндегі орындықтан дөңбекшіп тұрып, өздеріне қарсы жүрген Дәулетті көрген Мұқаметжан:

– Мұнда екенсің ғой, көрінбеген соң, кеңсенің бір кабинетінде отырған болар деп едім, – деп қуанышын білдіргенде, Жақсылықов:

– Жаныңызда Дәукең бар екен ғой, – деп, іш тартып, тіксіне, тартыншақтап тұра қалды.

– Е, Дәукең болса, жақсы емес пе?

– Иә, иә, Мұқа! Жақсы астан жаман қарын садаға кетсін деген ғой.

Оның бұл сөзін естіген Дәулеттің жуан денесі селкілдеп, қатты күлді.

Шопыр жаңағы айтқаным тура шықты дегендей, қуақылана жымыды. Бұлардың ойының байыбына жетпесе де, жанары солғын қысыңқы көзі күлімдеп Жақсылықов күдіктене, өтірік көлгірсіген болды. Бұл күлкісі, бұл жақсы аттанғаны бұрынғы тәсілінің біріне де ұқсамады.

Бұрын ол: «Ісің бітті, бауырым. Сен бекерге мәз болып тұрсың. Пәлендей мансабыңнан айырылмасаң да, ел алдындағы бұрынғы беделіңнің бедеріне шаң қонады. Ол бұл дәуірдегі азаматтар үшін үлкенмін. Неге жетісіп ыржындайсың, ырысың шайқалдыны...» білдіргендей ащы мысқылмен күлетін.

Ал қазіргі күлкісі «...Аңдаусызда өзім алданып, қолға түсіп қалмадым ба...» деген секілді күмәннан қысыла шыққан аяр, аянышты күлкі еді.

Мұқаметжан алдыңғы есікті шалқайта ашып:

– Ал, машинаға отырындар, – деді.

– Артқы орындыққа әуелі Дәулет, одан кейін құйрығынан ит кабатындай қорынып, қолтығындағы папкасып өзінен бұрын кіргізіп, Жақсылықов жайғасты. Аяқ-қолын жиып алмай жатып:

– Анада, бір ойлап отырсам, бұл ауданда жаңа «Волганы» алғаш алған сіз екенсіз, Мұқа. Атақ-абыройыңыздың арқасында аулымыздың да даңқын шығардыңыз, – деп қалды.

– Қыстауға тарт, – деді Мұқаметжан.

– Қарадалаға ма? – деп шопыр жігіт жылдамдықты ауыстырды.

– Мұқа, шопандар жайлауға көшіп кетті деп естіп едім, – деп

Жақсылықов отырғандарға жалтақ-жалтақ қарады.

– Жазда бастықтар қыстауға бармайды деп сізге кім айтты?

– Хи... хи... хи... Мен жайлауды аралар деген едім.

– Қыстауды да көріп қайтыңыз.

– Күн ыссы ғой, Мұқа.

– Біз сол ыстық-суықта күн көріп жүрміз, – деп Дәулет күнк ете қалды.

– Ә, ә... Сіздің организмдеріңіз мықты ғой. Соңғы кезде денсаулық та болмай жүр. Давление дей ме...

– Давлениеге төменгі жер жайлы емес пе, биіктеген сайын қанның қысымы жоғарылай береді ғой, – шопыр жігіт бұл сөзді өзінше бір қытыққа тиер, шымшыма дауыспен айтты. «Саған не жоқ» дегендей Жақсылықов жыландай созылып, оған сыздана қарады.

Тау бауырындағы қатпар-қатпар қырқалардағы жасыл желек жібектей есілтіп, ерекше бір бұйралана толқиды. Сол шалғын арасында өрілген қос бұрымдай машина ізі алдағы беткейді қасқалап, сұлап жатыр. Көк бұйра қырқалардың етегін көктейтін осы соқпақ түйе мойнақ кезеңге жете, үлкен жолмен түйіседі.

Ол жерден Хантәңіріне дейінгі аралықтағы жер әлемнің бәрі-бәрі көрінеді. Жолдың күншығыс жағасы бүктеліп-бүктеліп келіп, қайнасып қатып қалған қарағайсыз, қайыңсыз жалаңқай. – Сарытау. Ақшағыл шатқалдардың қағаберіс қолтығынан үріккен киіктей бірді-екілі – тал, терек, торалғы кездеседі. Одан жоғарғы биіктік – ботасы өліп, зар күйіктен тандыр тамыры тартылып, қатып қалған көкбуырыл інгендей сазарып, қаңқайып тұр.

Етекте текеметке салған өрнектей өзен ағып жатты. Иірім-иірім аққу мойын иіннің суы дәл төбедегі күнмен шағылысып, ақ алмас сәуле шашады. Өзеннен өтісімен биік дөңге көтерілесіз. Үсті жазық, қариялар «Қатпатөлектің кемері» дейді. Бұл сөздің қай заманнан айтылып келе жатқанын дәл білетін ешкім жоқ. Үлкеннен кішіге қалып келе жатқан әңгімеге қарағанда, ауылдың тұсынан амандаспай өткендерді шақырып алып, сабайтын бір Төлек дейтін тентек қатпа-қара шал болыпты. Оның жалғыз зираты оу бір жылдарға дейін тұрды. Осы дөңнің өзіне ғана тән, кейде бір тынбай соғатын желі бар. Бұдан жүз жыл бұрын атақты «Жібек жолдың» жолаушылары аялдайтын бекет болыпты. Қысқасы, жақсы да өткен, жаман да өткен қара жол. Соңғы жылдан бері бүгінгі мәдениеті өскен көршілес «Қызыл Ту» совхозы ірге көтеріпті. Қазірде аудан орталығы – сәулетті үлкен село. Одан әрі, сонау үзілген белбеудей Шалкөлде қырқасына дейінгі созылған – бұл жердің табиғатына тән емес бұйрат-бұйрат қызыл құм. Оны бүкіл ел осы күнге дейін Құмкент дейді.

Көп жасаған, көпті көрген атақты Қосайдай тұнба көкірек зерделі қарт осы ауылда өмір сүрген. Мектептен туған жерінің табиғатын білуге құштар оқушылардың сұрағына жауап бере алмай қысылғанда Бекәділ: «Қосай аталарыңнан сұраңдар» деп жол сілтеп құтылатын. Сонда жасы 90-ға келсе де, биік тұлғасын тік ұстайтын ұзын бойлы, сол көзінің көк еттері салбыраған, тарамыстай түйілген ат жақты, омырауын аппақ қудай сақалы жапқан қара сұр шал қақырынып тастап әңгіме шертетін. Әңгіме шерткенде «кент деген сөз – қала» деп бастайтын. Егер ел аузындағы ертегіге сенсең, ерте-ерте ертеде осы құмның астында Шығыс әлеміне әйгілі әсем шаһар болған дейтін ол. Соны күндердің күнінде құм басып қалыпты. Егер оның айтқаны шындық болса, сол қаламен бірге бүкіл халықтың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, білім-ғылымы жасырынып жатыр... Ғалымдар тасқа сызылған Арқар, Таутекенің

суретін іздеп, шығындалғанша, заңғар таулардың ортасында шырақтай жанып мен мұңдалап жатқан Құмкентті неге көрмейді екен деп жазғырып әңгімесін аяқтайтын.

Оның жазғыруы орынды ма, орынсыз ба, кім білсін. Балалар: «Міндетті түрде зерттейміз», – деп тарасатын. Бұл шақта сол бір қарлығаштай бүлдіршіндердің алды елу деген ер мінетін сәйгүліктей жастан асып барады. Айналасын топ-топ оқушылар тобы қоршаған Қосай қарияны Мұқаметжанның өзі де талай көрген. Бәлкім, әңгімені алғаш рет естіген де өзі болар. Сол ақылгөй ақсақал: «Мұқаметжан балам, туған ауылына сыймаған азамат өзге ауылға барғанда да сыйлы кісі болып жарытпас», – дейтін.

«Волга» кезеңге шыға тоқтады. Алдарында таудың қия қабырғасын қиып жасаған бір сабақ көк жібек жіптей шұбатылған асфальт жол жатыр. Жолдан төменгі шыңыраудың табанында алқасалқасы шыққан «ЗИС» машинасының қаңқасы көрінеді. Сыры тозып, тот басқан кабинаның үстінде жарбаң қағып жапалақ отыр.

Бүк түскен бел-белестер тепсеңге жете түйіседі. Одан арғы ойпаңға жаңа жобалы биік шатырлы қой қорасы соғылған. Кең терезелері тау жаққа қараған қобдидай төрт бөлмелі екі үй тұр. Бұл – Дәулеттің қысқы мекен-жайы. Заңғар биіктік шөге-шөге, төбешікке айналып, ақыры, қопалы, қорымды бозшеңгелді, қышқылтым иісі бұрқыраған жусанды даламен жалғасады. Екі таудың буынын жалғайтын сіңірдей созылған бұл жазық қашаннан ерте көктейді. Жас шағына ерте оралады. Қыс бойы құн нұрының табында жатқан күлшедей бір аптаның ішінде пісіп жетіледі. Сонан соң... иә, сонан соң, жүз жасаған Қосай қарттың көзін торлаған әжімдей не заманнан шопандар ауылын жалғастырып жататын, айқыш-ұйқыш құм табанды жолдардан ширатқан тарамыстай тағы бір соқпақ бастау алады.

– Дала қалай құлпырып кеткен! – Жақсылықов ілмиіп, көктемнің алғашқы нөсерінен кейін бүршігі бұрқырай шешек атқан қызғалдақты, сарғалдақты Қарадаланы бірінші рет көргендей тамсанып тұр. Мұқаметжан гүлі шайқалған даланың ортасындағы шопандардың екі қалашығының ертеңгі тағдыры жайлы ойласа, Дәулет қысқы жайылымға жазда тылсым тәнірдің жаңбыры көп жауса, шөбі шүйгіндей жақсы шықса деп тілейді. Ал шопыр радиатор қақпағын самалға қарсы көтеріп қойып, күйбендеп сүртіп жүр. Ол нені ойлап жүр...

Жақсылықов болса, көзіне көрінген бар дүниеден мін іздеп, біткен істі місе тұтпай, айналасына қанағатсыздықпен қалады. Қазірде шопандар қалашығын төрт отар қой қыстайды. Шынында да, қала сияқты өзіндегі жаңа жобамен салынған әсем үйлердің кең терезелерінен арайлы күннің ақ шуағы төгіледі. Шыны дәлізді сол төрт бөлмелі үйлердің арасын жіңішке тас жол мен бағаналар басындағы сым темірлер қосады. Тау ішіндегі шопандар ауылын сонау Москвамен жалғастырады. Ортадағы «Қызыл отау» деген тарихи аты әлі ұмытылмай келе жатқан қуыршақтай үйге биік антенна орнатыпты.

Бұл жерде қыс күндері жауған қар күн жылт етсе еріп, Қыземшекті, Бестамақты, Тамшылыдағы қораны қыстайтындар кей жылы ауызсуды шыңыраудағы Шарын өзеннен көлікке артып алып шығады. Шопандар қалашығына жете тоқтаған «Волгадан» шыққан үшеуі түйілген жіптей тіркесіп, шатырлы қораның алдына салынған саулықтар қоздайтын кепелектің босағасына жете тоқтады. Қой көңінің қоңырсыған иісі бұрқырады. Қозылар тұратын жеке-жеке бөлмелер, кілеттер қазірде бос. Еңкейіп қозы қораны алғаш көрген Жақсылықов:

– Жағдайы жақсы екен, – деп тамсанды. Шынында да, «шопандар өмірі жанарды, жақсарды» дегенді газет-журналдан оқып, суретін байқағаны болмаса өз көзімен көріп тұрғаны осы.

– Өткен қыста жем-шөп жеткілікті болды, – деді Дәулет.

– Қыс та жылы өтті, – деп Мұқаметжан қоштады.

Сол сәт басын жыландай қақшан еткізіп көтеріп алған Аңсаған:

– Сірә, анау қыстан қалған артық шөп-ау, – деп әлгінде жолай көрген сырттағы шөккен түйедей айналасы шашылып жатқан екі маяны көрсетіп. Айтпай шыдауға халі жоқ еді. Енді сәл төзсе жарылып кетердей сезінген. Айтуын айтқанмен, артына сақтағаны да бар еді. «Бар шөп рәсуа болып жатыр. Келер қысқа азық болуға жарамайды. Бұлар сонда да «екі жылдық шөп қорын жасадық» деп мәліметке қосады. Дер кезінде жазу керек» деп қас қаққандай уақытта жамандықты ойлап та үлгерген. Ол әлі талай пәле, жаланы қосар еді. Дәулет бүйірінен түртіп:

– Қол бары осы. Әліміздің келгенінше еңбектеніп жатырмыз, – деді. Аңсағанның шашылып жатқан шөпке қадала қалғанын сезіп, кінәсін жуып-шаймақ ниетпен айтты бұл сөзді. – Көзі ашық, хат танитын адамдардан ақыл-кеңес алатын жұмыс аз емес, – деп үстемеледі.

– Айтыңыз, Дәуке, айтыңыз. Біз осы уақытта жауырды жаба тоқуға әбден көндігіп алғанбыз. Халық қазынасына жаны ашып шындықты айтсаң, көпшілік, бастықтар өзінді жамандайды, жыласаң, көзінді жамандайды. Иә, әлгі сөзіміздің жаны бар. Бәрімізге ортақ дүние. – Жақсылықов Дәулеттің іші-бауырына кіріп, ілмийп қадалып тұр.

Мұқаметжан өз ойымен өзі болып «пішіндеме» деп өткен жылы айналасын қоршағаны болмаса, тегінде шөп сақтауға жарамайтын Аңсаған шүйілген жаққа қарағанымен, әңгімені тыңдаған.

– Солай ғой, Мұқа. Қаншама еңбек, қаншама мемлекет қаржысы. Түу, бұл жалғыз ғой дейсіз бе, – деп енді директордың оң бүйірінен қадала кетті Аңсаған. – Біз айтсақ, арызқой дейсіздер, еңбек адамы айтса. – Ол бұл сөзге мән бере әспеттей сөйледі. – Айтуы жетпей жатыр. Ойы таяз дейсіздер. Өздеріңіз: «Байқамаппыз, халық қазынасына жан ашырлық жасаңдар», – деп салмақты елге итересіздер. Сонда осы бастықтарға кім жағады. Ойлаңызшы, иә, ... иә, ойлаңызшы. – Мұқаметжанның бетіне көлденеңінен қарап, қақылдап «Кінәжізбін, тәжірибем жетеді. Бар ісім жөнді дейсін ғой. Кемшілік сенде де жетедіні» тура айтпаса да, тұспалдап бетіне басқандай еді.

Мұқаметжан жаңа көргендей, оған таңдана қарады. Бір кездегі өзінің Асанға айтқан сөзін есіне алды. Сонда Аңсағанды ақтап еді-ау. «Жел соқпаса, шөп басы қимылдамайды. Әр арыздың артында адам тағдыры, әлем еңбек шығыны бар» деген еді ғой. Рас екен. Бірақ оны дәл Аңсағандар секілді алақашпа шабуыл, шапқын жасамауға да болмай ма, иә болады.

Күліп жіберді. Арызқойын ауылдан арнайы өзі әкелгендей еді. Сол күлкісін жимай:

– Жарайды, Аңсаған. Сенің бұл күйінуің жаның ашығандық болар. Түсінем. Біз бұл жерге жай келгіміз жоқ. Айталық, сен менің орнымдасың. – О, о-о бұл Жақсылықовтың ғұмыр бойғы арманы. «Шіркін, мен бастық болсам, олай істемей, бұлай істеген болар едім», – демейтін күндері жоқ та шығар. Орындалмай, бос қиял күйінде қалып келе жатса да, әлі күдер үзбейтін. Көзі бағжаң ете түсті. – Иә, дәл менің орнымдасың. Сонда ертең не істер едің?

Ойлаудың оңайы-ай... Тіліне бір дәйекті сөз түспей, екі көзі жасаурай күлміндеп Дәулетке бір, Мұқаметжанға бір қарай берді. Сәлден кейін:

– Мм... мм... мен бе, Мұқа? Маған ондай бақыт қайдан келсін.
– Соңғы сөзі жыламсырағандай әрең шықты. Әрі жаман сөзді неге айттым деген өкініші өксіктей болып естілді. – Кім біледі солай да болар, сөзіңіз дауалы адамсыз ғой. Ер жігітке бақыт үш келіп, үш кетеді деген ғой. Айтқаныңыз келсін,– деді күмілжіп.

– Иә, жақсы сөз жарым ырыс деген де бар. Шын айтам, сен бастық болдың. Сонда осы бүгінгі шопандар қалашығын қалай жасаған болар едің?

– Қызықсыз, Мұқа. Оны зерттеу керек қой.

– Зерттеу керек. Біз шопандар еңбегін жеңілдету, олардың тұрмысын жақсарту деген мәселені зерттегелі қашан. Бүкіл ел болып қолға алғалы не уақыт. Сен соның белсенді бір мүшесісің, осығанға дейін не ойлап жүргенсің, бауырым-ау. Ойлау оңай, қиялдау оңай... ал іс жүзінде жүзеге асыру...

– Қиын. Түсінем, Мұқа, қиын...– деп қабаттасты.

– Ал, жақсы, Аңсаған айтыңызшы, бәрін аралап көрдіңіз, қандай кемшілік бар? Артық айтты деп кінәламаймын. Кім айтты деп өкпелемеймін. Жасқанба, жалтақтама. Тура айт. Нені қайта жасауға болады. Жұмсалатын қаржы жыл басында бөлінген. Жетеді.

– Өзілдейсіз ғой?

– Адал ниетім.

– Аңсаған-ау, Мұқаң әділін айтып тұр. Өзілдейтін бала дейсіз бе, тәйірі. Көп болып пішкен тон келте болмас деген ғой. Жақсылығың болса аяма. Қызығын көрелік, – деп Дәулет қоштады. Дәулет те шынымен сенген.

Аңсаған қипақтай тұрып-тұрып кеңкілдеп өзінен-өзі күлді. Сонан соң:

– Қызықсыз, Мұқа, – деді. – Егер сіз кеңшілік етсеңіз, мен, мен бәрін-бәрін қайта жасар едім,– деп шалқайды.

– Кешіктірмей сол жобаңызды маған әкеліңізші!

Мұқаметжан ащы мысқылмен жымыған бойда алға аттады. Сонда: «Бұл қайта жасап біткенше қалай жұмыс істейміз. Қайта жасамақ. Иә, қайта да жасар. Мәңгілік дүние жоқ. Осыдан он жыл бұрынғы қой қорасы қандай еді. Ұмытқан екенсіз. Мүмкін, бұл да енді он жылдан кейін ескіріп, елеусіз үйшіктей болып көрінеді. Халық «көрмес, түйені де көрмес» деп бекер айтпаған-ау...»

Мұқаметжан осындай оймен «Волгаға» келіп мінеді. Дәулет пен Жақсылықов та жетті. Қарадалаға тастап кетер деп күдіктенгендей апалақтап, күйбеңдеп, есіктің тұтқасына қатар қол созды.

...Қыс бойы жайылыммен шығатын қойға арнайы шабылған шөп бір жылдары қораға жеткізілмей, қырқа-қырқада қалатын. Кейбір қоңы төмендеген отарларға ол шөпті күнделікті шанамен жеткізіп тұратын. Сондай бір жылы осы тау ішінде естіп көрмеген сұрапыл қыс болды. Кейбір жетпістегі қариялар сонда ғана: «Менің жеті-сегіз жасымда осындай қыс болыпты. Қарадалада ақ сүйек қалған» деп бала шағын еске алғансыды. Қыс болғанда да қатал қыс еді. Шыны керек, Мұқаметжан қырық жылғы қызметінде дәл сол жылғыдай қысылған жоқ.

...Тау арасындағы кең жайылым, осы Қарадалаға қар бір түнде ат бұра тарта алмастай қалың болып түсті де қалды. Рас, ондай қар талай жауған, талай кеткен. Бірақ бірер күндіз қызыл шұнақ аязы отқа қақтағандай қарып өте шығатын. Әуелде оған бүкіл аудан, тіпті, республика шаруашылықтары сондай өтпелі қыстың қытымыр күш болар деген болжаммен елеусіз қарады. Бірақ іс жүзінде тіпті олай болып шықпады. Арада екі-үш күн өтпей, жапалақтап қар тағы төпей жауды. Ертесінде таудың үскірік суық желі қарды жемірдей суарып, ақ болаттай жалтыратып кетті. Сонан соң қойды өріске өргізу түгілі қораның алдына шығара алмай қысылды. Шопандар күн жылынар деп үмітін үзбеді. Ара-тұра бірді-екілі қой қыста да төлдеп қалатын сол төлге арнап ашып қора жанына азғана шөп сақтайтын. Кеше соған барар жолдағы қасат қарды бүкіл ауыл болып бұзып, әрең жеткізді.

Өмірдегі қуаныш, реніш, сағына-сарғая күтудің бәрі бірдей санада сақталмайды. Есейген кезден жіберген қателігі тайға таңба басқандай өмірінде өшпестей із қалдырған сол бір күнін Мұқаметжан ұмытар ма?.. Керегесінің биіктігі кіндіктен жоғары ғана, Төбесі жартылай жабылатын тас қораның ішіндегі бірінің жүнін бірі жеп, ұлардай шулаған қоралы қойға Мұқаметжан оң босағадағы қызыл тастың үстінен қарап тұр.

Өзінен басқаларға өктемдік жасап, айналасындағыларды жан таптырмай қуырып жүрген ұзын мойын, жылда егіз қоздайтын, атақты ақ саулықты атып жіберердей тісі шақыр-шақыр етеді. Қоралы қой қайнап жатыр. «Дүниедегі ең момын жануардың басына күн түскендегі көрінісі мынау. Басқа жыртқыш, ақыл-

айлалы тіршілік иелерінің басына осындай ауыр күн туса, нені күтуге болады? Енді сәл кешіксе бірін-бірі жейді ғой. Жейді...»

Мұқаметжан шыдамай кетті. Өмір үшін күресіп, өрттей шалқыған қойларға ақыл айтқысы, араша түскісі келеді, екі қолын созады. Дауыл соққан шындағы шынардай иіліп, енді көз алдындағы момындықтың зұлымдыққа, әлсіздіктің жауыздыққа айналуын көруден жиреніп, бетін жалын шарпығандай, мойнын қораның ық жағындағы өзектегі шөпті шанаға басып жатқан Дәулет пен Қалиға бұрып:

– Болсандаршы, әй, болсандаршы, ұйқысырап жүргендей қимылдауларын қарашы... – деп айғайлады. Айыр ұшындағы бір түйдек шөбін ақ түтек боран суырып, қақаған қара суықта боранмен алысып жүрген Дәулет пен Қали естіген жоқ. Күйіп кетті білем:

– Әкесінің аузын ұрайындар-ай, әлдеқашан тасып алатын шөп емес пе еді?! – деп салды. Бұл да оның «Аға!» деген ардақты атауды естігелі аузынан шыққан аңғал сөзі еді.

– Әкесіне тіл тигізбеңіз! – Табан астынан шақ еткен дауысқа жалт қарады. Уақытта көмекке келген Қалидың әйелі. Боран үрген дода бас, домалақ сары Бәтижамал тұр ту сыртында. Жақ, еті түйіліп, «жағын айырып жіберсе» деп ішінен кіжінді. Сол сәтте ақ қырауға оранған ақтабан торы шөп толы шананы сүйреп, тасбақадай тырыса ұмтылып, алдынан өте берді.

Үш жерден шашалық, үш тұстан аздап шашпасан, бірін-бірі басып, қырылып қалар!

Мұқаметжанның бұл сөзін шолақ қара тоны түймеленбей, алқа-салқа болып, шананы атпен бірдей сүйреп келе жатқандай желге қарсы ұмтылған Дәулет тағы естіген жоқ. Қали шанадағы шөптің бір кесегін Мұқаметжанның алдына аударып тастап, алға жылжыды. Бәтижамал сүйеніп тұрған айырмен қораның керегесін жағалап лақтыра бастады. Сол шақта бір уыс шөп үшін бірін-бірі баса-көктеп, бүкіл қой үйіліп қалды. Жанды төбешікке айналды, құмырсқаның илеуіндей. Бірі кіріп, бірі шығады. Мына қыжалат өмірден құтқаршы дегендей кейбіреуі өзіне қарап маңырайды. Лезде дүние шу болып кетті. Шымылтыр ауа, өкпек жел. Маңыраған қой даусын қағып алып, қаңғып Қарадалаға кетіп жатыр. Сол сәтте дүние құлаққа ұрған танадай тына қалды. Ызындаған желге алақандай қораның ішіндегі қой ғана жамырай маңырап мұңлы үн қосады.

Әлсіздерін әлділері езіп жатыр. Енді Мұқаметжан аша тұяқтары айырылып кетердей төрт тағандап тырысқан өмір үшін күреске айызы қанғандай қызынып, үйіліп қалған қойға біртүрлі құмарта, құшырлана қарады. Олар бейне бір қас-дұшпаннан кегін алып жатқандай, Мұқаметжан болса «ұмтыла түс, ұмтыла түс» деп жігер беріп тұрғандай. Қоралы қойды жарылқап, оған күш демеу беріп тұрған өзі секілді. Көңілі әлгіндей емес жайланғандай. Бойын сиқырлы бір күш кернеп, тастан секіріп түсіп, Қалидың жанына барып тепсініп тұрып:

– Таста! Лақтыр! Бол, бол! – деп айғайлады.

Басынан аққан тер елтірі бөркінің астарындағы кірді езіп, бетін айғыздай аққан Қали Мұқаметжанның бетіне бірде бедірейе қарады. Алқынып, айырына сүйеніп, оң қолының қырымен мандайындағы терін сырып тастамақ бола бергенде, Мұқаметжан шананың артына көлденең қойған кеспелтек жұмыр ағашты жұлып алып:

– Болсаңшы, иттің баласы. Мына мал қырылатын болды ғой! – деп тап берді де, қасқа мандайдан салды да жіберді, Қали ләм деп аузын ашқан жоқ. «Не жазығым бар еді?» – деп сұраған да жоқ. Кеудесіне тақалған, аяздан ұшы жылт-жылт құбылған Бәтижамалдың төрт аша айырын көргенде Мұқаметжан үрейлене шегініп, шалқалақтап кетті. Дәулет көзімен атып, қолындағы кеспелтекті жұлып алып тұрып тістене:

– Тез кет бұл жерден. Жаның қиналып, бір айыр шөп тасыдың ба? Айғайыңның ақысын төлемейміз. Ақтылы қойға айғай азық болмайды. Кет. Табаныңды жалтырат! – деді.

– «Адам адамға дос, бауыр, қысылғанда қиын күнде қайырымды қолын беруге тиіс», – деп жиын топта талай-талай зарлаған Мұқаметжан жәбірленеген Қалиды сүйеуге де жарамады. Жақындауға ары шыдамады. Жаңа ғана Отан байлығы үшін жанын қоярға жер таппай, қырлана кінәліні іздеп тұрған директор – бұл жерде енді құнсыз екенін ойлап, жасып, жалпақтай басып, ықтасынға байлаған қаражорға атқа қарай бара жатып қателіктің түпқазығы өзінде екенін сезді. Беті ду ете түсті. Мағыналы түрде шымшымдап сезінген сайын, жүрегі сыздаса да, директорлық құдіреті қолдап, соңына жалт қарады.

Тамыры туған жерінің тереңіне сіңген, біріне-бірі сүйенген үш бәйтеректей, бірінің жарасын бірі таңып жатқан шопандарды

көргенде, бетіне от баскандай, жалт бұрылып, енгезердей денесі қаңбақтай жеңілденіп тұра жөнелді.

Астанамен төрт ауданды жалғайтын асфальт жол, асқар-асқар тауларды асатын ақ жол. Машина еркін жүретін дала жолы суалған тамырдай тартылып, сол жылы шопандар өлген қойдың сүйегінен қораларын қайта жасады. Еркек біткен ай бойы өз үйінің босағасын аттаған жоқ. Аядай шаңырағын, аумақты, елдей бала-шағасын көріп, өз үйінің отына жылынған жоқ. Шөп, жем тасумен жүрді. Мұқаметжан сол қыста қой отарларына қайта бармады. Баруға беті де шыдамады. Қателік жіберу тек білместерге ғана, қадір-қасиеті арзандарға ғана жеңіл, оңай. О, ол сол қыста өзі де тарамысына ілініп ерең шықты. Аштықтан жүдеген жоқ. Ар азабынан жүдеді.

Қарама-қарсы екі тауды сағалап салынған қой қоралары қара жолдан қашық емес. Күндіз-түні осы жол бойын мекен етіп, Жайықтың қамысын жан-жақтағы шопандарға өзі бөліп беріп отырды. Бұрын машина дүрілінен үркетін қой сол кезде машина дүрілін естіген жаққа қарай ұмтылып, зарлана маңырағанда, бүкіл даланың сай-сүйегі сырқырады. Сол бір күндері Бұғыты жолы бітеліп, бір тәулік бойы шөп келмей, қатты қысты. Мұқаметжан қара газиктің моторын сөндірмей, екі таудың ортасында ерсілі-қарсылы зулады да жүрді. Ол үшін қой даусын естігеннен гөрі, ұйықтамай алыста теңселуі әлдеқайда жеңіл еді. Келер күні таң алдында жол ашылды-ау. Аспанда шөкімдей бұлт жоқ. Көк тірердей заңғар тауларды, қойларға ажал, адамдар үшін ақ жібектей үлбіреген ақ қар басып қалыпты. Бұл көптен бергі бір ашық күн еді. Аяз тозаңы алау күннің сәулесінде жылт-жылт ойнайды. Төбелері қарауытқан шопандар үйінің мұржасынан бір тал көк жібек жіптей түтіндер ширатылып көк бетінде созылып барады. Бұл да Мұқаметжанның көптен көрген түтіні. Ақындардың «туған ауылдың түтіні ыстық» дегені рас екен-ау, – деп ойлады. Неше күн ұйқысыз күндерден көз еті ісінген, қызарып кеткен жанары талықсып, самайына айрықша ақ қырау сепкен еді. Алайда, көңіл сергек болатын. Табанының астындағы қара жол тіршілік тамырындай лып-лып соғады. Кезеңге алғаш көтерілген шопыр Құсбек болды. Қатарына келіп тоқтаған машинадағы – жаздағы өзен бойына қаулай өскен көк балдыр қамысты, қыстағы сартап жалпылдаған, қоңыр қоғаға қарауға дәті бармады. Манадан қолына ұстап тұрған шылымын түбінен үрлеп жіберді.

Бірінші том

– Жеткіндер-ау, ерлерім, – деді.

Сонан соң ышқына ыңырсып, көк жылтыр мұз бояған өрден шығып келе жатқан машиналар легіне көз қиығын тастады. Шылымын тұтатып, құшырлана сорып-сорып жіберді.

– Ал кеттік, менен озбандар. Шарыннан көтерілісімен, сен Құсбек, Қатуға тарт, – деді.

Өзі жол ортасындағы диспечерлік қосқа жете аялдап, машинадан шықты. Әу дейтін жерден қоралардан машинаның гүріліне қарай жанталаса жүгіріп, қасат қарға малти, маңырап тұрған қойлар оған бейне ұясында шырылдаған қарлығаштың балапанына ұқсап кетті.

«...Әттең, шіркін, дүние-ай! Қолда барда алтынның қадірі жоқ екен ғой, жаздағы таудың бауырдан келетін шөбін шауып, жиып алмайтын мына біздерді» деп кейіп, өз тілін өзі тістеді. Жанталасып жүріп, жем-шөппен қамтамасыз етсе де, қой қоғадай қиылып түсіп жатыр. Жер иісін иіскеп, шөп тамырын тартпаған, жылы мекенсіз тіршілік иесінің жегені желімдей ағатынын көзімен көрді. Мал ең алдымен тамақтан емес, буын-буыннан жұтайды екен. Он екі мүшенің ішіндегі ең төзімдісі аяқ-қол екен. Ыстыққа бұрын күйсе, суықта бұрын тоңды. Қойлардың аяғын баса алмай домаланып жатып, бір уыс шөпке етбеттей, ентелей езеуреп жатып, жарық дүниеге ең ақырғы рет алара қарағанын көрді. Тіршілікте ешкімге зияны жоқ жануар қарсы алдында қалқайған адамның өз ажалына айыптылардың бірі екенін білген жоқ. Оның топас, әлсіз түйсігі бәріне айыпты соңғы рет көзіне көрінген жылтыраған жарық деп түсінді.

Совхоздың партия ұйымының жиналысында әрбір коммунист жауапты жерлерді қабылдаған, сонда Бекәділ осы Тоқатаймен бірге бірде-бір бас шығын етпеуге уәде беріп, Мұқаметжан қосымша тапсырма ретінде Дәулеттің отарына жауап беруге міндеттеген еді. Сол жылы Тоқатай ғана қолда қалған қойын төлдетпек болып көктеуде қалды.

...Міне, әлденеше жыл өткен. Сол жолмен Мұқаметжан тағы да қайқанға көтеріліп келеді. Жанағы бір есте қалғандар кезінде жылға созылғандай ауыр болғанымен, енді қас қаққандай сәтте-ақ өте шықты. Өмір деген сол ғой: тыпырлап, тыраштанып жүріп, тығырыққа, тұңғыыққа тірелгенінді білмей де қаласың. Бұлар да талайға өкпелеп, талайды өкпелетіпті. Өкпе де – өмірдің бір тірегі. Бар адамға ортақ. Оның ішінде Дәулеттер ешкімнен бақыт алып,

бақыт бөліп бермесе де, бір пендеге зияным тимесе деп тілейді. Бұл сонау соғыс басылды деген хабарды естігеннен бергі айнамаған тілеуі. Басқаның атақ-даңқына, білім, беделіне қызығып, күншілдік пікірге келіп, күпірлік жасамапты да.

«Әркімнің өмірде алар өзеншісі бар, өзсыбағасы бар. Пенделердің оны қанағат етпей, әлдекімнің сыбағасына сұғанақтанып кесір, кесапат жасауы да бос әурешілік. Бұйырған кетпейді, жүгірген жетпейді. Ал жақсылыққа талпыну біреуге жамандық жасаудан тумайды. Өз тәлейіңе бұйырғанды жақсылығыңа жұмса, ол байлық жарыстырудан аулақ болсын... Артық жасаймын деп жүріп, тыртық жасағандар толып жүр. «Бола берсе, бола бергенің» соңына түсіп, соңыра сорға айналдырып алғандар да аз емес, оған менің көзім жетті, – деп Дәукең осы ауылдағы өзінен-ақ бірнеше мысал келтіреді. Бұл да Дәулеттің пәлсапасы. Өзіне ғана тән секілді...

Әлгіндегі бір ойынан серги алмаған Мұқаметжан, ақыры, артқы орындықта отырған екеуіне қарап:

– Естерінде ме, сол жылғы қыс сұрапыл болды-ау, – деді. Аңсаған әуелде бетіне тіксіне қарап, сәл бөгелді. Ақыры түсінді.

– Ой, Мұқа-ай. Ол қыс жайлы талай айтылды ғой. Көп шаруашылық бастықтары баяғыда ұмытып та кетті. Әдебиет әлемінде неше түрлі роман, поэмалар жазылып, кинолар түсіріліп, оны ел оқып, көріп үлгергенде еске алып отырсыз ба, одан бері де талай-талай оқиғаға толы жылдар өтіп кетті емес пе, – деп көп білгенсіп, таңдана Дәулетке бұрылды.

Жақсылықов әр адамның өмірінде қаншама уақыт өтсе де ұмытылмайтын, есінде жүретін қуанышты сәттері, өкінішті сәттері боларына көңіл бөлді ме екен. Мүмкін, бұл, яғни сол бір қыс Мұқаметжанның есінен өмірі шықпас...

6

Көктемгі қарбалас науқан біткеннен кейінгі саябыр – бір мезгілде болатын той-томалақтар да өте шықты. Әркім әліне қарай әрекет істеді. Біреулер жаңадан үй салуға қарекет жасап қыш құйды, бау-бақша салды. Енді бәрі шабындыққа шалғы салуға әзірлік жасауда. Әр бригадаға жұмыс белгілеп, техникадан да соған сай еншісіне ие болмадық. Белсенділер ет жоспарын орындауға кірісті. Бұл Жұматайдың көктемдегі алған көтеріңкі міндеттемесі. Бәрі қарбаласа соған шапқылап жүр.

Бекәділ қорықшы болды. Бұл жылдағы мансабы. Ауылдың ортасындағы қара жолды қақ жарып, жауырыны күдірейіп, жаяу қоймаға қарай ілбіп жүріп келеді. Оң иығына құс атар қосауыз мылтығын іліп алыпты. Қоймаға бұрылар жерге келгенде көнетөз сұр қалпағын тұқырта киіп, сәл аялдады да, айналасына кіржие көз тастады. Көктемнің аңызак желінде далада көп жүргендіктен бе, өңі айран құйған мөстөй өңезденіп кетіпті. Сығырайып, төңірегін қоршаған барлық жанды, жансыз дүниеге қарады. Ең аяғы Зөкір-Нүсіптің үйінің бұрышында жатқан қара бұзауға да ала көзін қадап өтті. Себебі бар, кеше қырқадағы жаңа көтерілген бидайға түсіп бүлдіріп кеткен. Қолына ілінбеді, ілінгенде, етінен ет кесіп алар еді. Енді жайына жатқан бұзауға тиісуі ұят қой.

Бұл жолы завхозбен кеңескелі келе жатыр. Жаңадан салған, ортасында астық кептіргіш қызыл аппараты бар, электр күшімен жұмысы атқарылатын қырман қоршаған қойма қызыл кірпіштен қаланған биік ақ шатырлы төрт үй.

Қыста бар техника осында тұрады. Қызыл, көк, сары тракторлар, комбайндар жемге қаптаған қырғауылдай тізіледі. Қаңтар өтісімен қауырсынын тастағандай айналасы қараң-құраңға толып, жөндеуден өтеді. Ол кезде астық тиегіш мойны қылқиған транспортерлер шөлден қайтқан түйедей арбайып, алыстан көрінеді. Көктем шыға тракторлар қайта құлпырып қырға кетіп бара жатады.

Өткен жылы анау ең шетте тұрған комбайннан өрт шығып әрең өшірген. Таң алдында сол күні егіні орылған аңыздан жылт-жылт от шыға бастағанда Бекәділ қырқада жүрген. Жүрегі әлденені сезгендей аттың басын бұра шапқан. Жете бергені де сол екен, комбайнның сабан жинаған шанағы вулканша аспанға атылды. Қара қошқыл жалынның арасынан жүгіре шыққан адамның ащы даусы әлі күнге дейін шырқырап құлағынан кетпейді. Өлгі адамның өн бойынан жылт-жылт от өріліп өрге өзіне қарай жүгіріп еді, таң алдындағы шатқалдан соққан жел үрлеп, от өршіп лаулаған. Қарама-қарсы келгенде, астындағы Бәйгібоз үркіп жалт беріп, өзі ауып барып әрең қалған. Апыл-ғұпыл ерге түзеліп отырып, жанай шауып келе жатып, екі аяғын үзеңгіден шығарып, құшақтай құлап, шекпеніне орап аман алып қалған.

Көзі ілініп кеткен комбайнер баланы қуып жете алмай келеді екен, апыр-топыр ол да жетті. Баланы құтқарғаннан кейін барып

өртке ұмтылғандары бар. Кейін білді, жұмсақ сабан үстінде шылым тартып отырып, қалғып кетіпті. Сол өрттен қалған «жарасы әлі жазылмай» арт жағы қара қошқыл болған қызыл комбайн да әне тұр.

«Қыстай жөндегенде бұл пақырлар не бітірген. Қоймалардың бұрышында жатқан қызыл бояуды көрмеді ме деймін-ау. Бояй салса нелері кетер еді».

Ол тағы да әлденені еске алар ма еді, бүйіріндегі көшеден ақыра шыққан көк есек ойын бөліп кетті. Салпаң құлағын қайшылап, ынтыға екі бүйірінен дем алып, болып тұр. Одан арғы қырқа түндегі жаңбыр суын жұтып құлпыра қалыпты.

Екі қолын костюмінің астына жүтіртіп, арқасына айқастыра ұстап, ілгері озды. «Су ағады сайменен, ат ойнайды тайменен, өмір өтер жайменен» деп әндете беріп, есіне әлдеқандай үрей үйірілгендей, тез қоя қойды. «Өмір неге жайдан жай өте салуға тиісті. Дүниеге шырылдап бірдемені бітіретіндей ентелей келіп, түк бітірмей, еңбектеп кетуге бола ма екен...»

Бекәділ тоқтай қалып, жол шетіндегі арыққа, сонан соң қарсы алдындағы өркеш-өркеш жасыл мұнарға оранған тауға көз салды. Талай тарихты бауырына басып, қордаланып жатқан ұлы тау: «Сенікі дұрыс. Өмірге келген екенсің, өз сыбағанды дер кезінде алып үлгер. Егер де ала алмасаң, айналандағы адамдарды кінәлама. Адамдар таза, әділетсіз емес, олар кінәласа аясы тар, азаматтығы төмен, таяздардың аяқ астында әлдекімнің сыбағасынан жұлып-жұлқып пайда тапқанды кінәлайды. Ондайларға сыбағанды жемтік жасасаң ол да өз жамандығың. Жақсының жанында жүріп жаман болсаң өмірді кінәлама! Осы бейбіт заманда аларыңды алып қал. Бар адам бірдей, тек лауазымдарда ғана айырмашылық бар. Ақылды адамдар аз күндік азыққа қызықпас болар. Жетер жеріңе тезірек жет» – дегендей болды.

Бекәділ бойын тіктеп алды. Өзінше айбарлы бір кейіпке келді. Бастан кешкен ғұмырына саналы сезіммен қарамақ болды. Шындығында, талай-талай жақсылықты көріпті. Қиналыпты да. Қиналғанда да, ар алдында емес, ақ адал еңбегінің қиындығын көріпті. Небір қатал күндер де, қақаған аязда қара басы көп жылқыны бағып, қыстан шығыпты. Осы ел: «Әй, азамат екенсің, болмайтын уақиғаны болдырып кеттің-ау», – деп жұмсақ алақандарымен арқасынан қағыпты...

Қырманның кең қақпасын ашып, машина доңғалағы таптаған табалдырығын аттады. Құлаққа ұрғандай тыныштық орнаған. Моторлардың үні өшкен. Бір керегені көрсетпей тұратын трактордан қазірде бір де бірі жоқ. Бәрі қырқадағы жұмыста жүр.

«Апырай, осылар шынымен-ақ шабындыққа шалғы сала ма, әй болмас, реті жоқ. Трактор даяр болғанымен, шөп жетілген жоқ».

Бекәділдің көк желкесінен үңіліп тұрған күн сәулесі енді оның жүрмесіне ерік бермей, емпеңдетіп, сиқырлы бір күшпен итеріп келе жатқандай. «Бүгін қырқадағы егіндікті түгел аралап шықсам, – деп ойлады. – Әлгі атты бригадирге бекер-ақ берген екенмін. Астында білдей бір газик жүріп, атқа жармасады».

Ұста дүкенінің тұсына келгенде, кібіртіктеп бөгеле берді. Тот басқан шөп машинасының сынған шалғысына, соқаның түресіне көз қиығын тастап іркілді. Белағашын қосқан, сақина темірі қабысып қалған, арбаға жете ақыры тоқтады. Әдеттегісіндей, сол қолымен желкесін қасып тұрып, қалпағын көзін бастыра, сырғытып қойды. Қарсысындағы ұста дүкеніне жанастыра салынған азық-түлік қоймасынан шақ-шақ еткен әйел даусы шығады. Әлдебір гүрілдеген еркек күнгір-күнгір сөйлеп отыр. Ал әйел:

– Бес кило етті өлшеп бер деген өзің, – деп шапылдайды.

Еркектің бұл шәңкілдек үнге әбден еті үйренген болуы керек, дауыс көтермейді.

– Бер дегеннің бәрін бере берсең, нең қалады? – дейді.

Сол сәтте ашық тұрған есіктен бір сабақ жіптей темекінің түтіні сыздықтай шықты.

Қойманың алдындағы топ торғай пырылдап ұшты да таразының табағы салдыр етіп жерге түсті. Іле-шала лақтырған буда кілттің сылдыры естілді. Сол сол-ақ екен әйел екілене:

– Сен бер дегенді бермей, елге жексұрын мен болуым керек екен ғой. Тапқан екенсің ақымақты. Ал кілтінді. Әйел ерге, ер жерге қарайды деген осы-дағы, – деп жұлқынып, сыртқа шықты. Дабылдайдың сүйіп қосылған қосағы.

Бекәділ келіншекпен қарама-қарсы келіп тоқтады. Шикі еттей қызыл ерні ісініп:

– Жай жүре ме бұл ел, шпиондай сыртыңнан тындап жүреді. Неге басбағып тұрсыз?– деді.

Бекәділ жауап бермеді. Қарсы сөз айтса әйел бетіне ыстық ботқадай жабыса түсетіндей.

Біраздан кейін қалпағын шалқайта көтеріп бұрылып келіншекке қарады. Етегі тізесінен сәл төмен түскен сары кримплен көйлекті тапал бойлы келіншек аяғын қаншама зілдене басқанымен, алыстаған сайын әдемі болып көрінеді. «Адам көркі – шүберек, деген осы да...» Шуақ күннің нұрына шомылып, жазғы жылбылықтың ақ күміс мұнарын оранғанда бейне бір гүлден гүлге қонақтаған көбелекке ұқсап кетті... Сонынан тұра қуатын баладай еңкейе қарап, имийп шал әлі тұр.

– Неге жетісіп тұрсыз?

Бекәділ жалт қарады. Жанында дөңкейіп Дабылбай тұр. Қоймашы. Қалың имек қасының астындағы қысыңқы қой көзі жылт-жылт етеді. Кесек денелі жігіт. Ер келбетті екі бетінен қан тамғандай. Далада көп жүріп, жүзі тотыққаны болмаса, шырайлы-ақ. Алып денесіне сай ақ жарқын аңқау мінезі де бар еді. Бұрын адамдардың сөзіне баладай сенетін. Бір-екі жылдан бері, қойма ұстағалы ширап, жақсы-жаманды ажыратқандай. Тастай қатты.

Егер кейбір саяқ қулар алдамаса, өйтпеген де болар ма еді. Талай алданды. «Ертең әкеліп бере қоямын» деп, совхоз мүлкін алады да, ақыры су аяғы құрдымға кетіп, жоқ болып, тісі тасқа тиіп, сақтана қалған шағы бұл.

– Сен осы байқадың ба, шөпті пісті деп ойлайсың ба?

– Онда сіздің қандай шатағыңыз бар. Жоғарғы жақтан міндеттелді екен, орында. Шабындыққа шалғы сал деді ме, сал!

– Әрине, менің басшылығым бұл жерде қажет емес. Оны білемін. Бірақ әр жыл сайын жердің өзгерісін, табиғаттың алмасу сәтінде ерекшелігін біліп тұру үшін мансапты болу міндеттілік емес қой.

Ол құнжиып Дабылбайдың қыры қылыштай сұр шалбарына, жүз көрінердей жалтыраған қара туфлиіне, одан шолақ жең, ақ жібек тор көйлегіне, жаңағы әйелі лақтырып кеткен қолындағы бір топ кілтке көз қиығын салды. Сонан соң қабағын түйіп, бетіне қарады да:

– Ал жер байлығын игерудегі дабыра далбасалықты дер кезінде айтып арылу – азаматтық міндетіміз, – деді.

...Бұл жолы көктем ерте келді. Сөйтсе де жаңбырсыз жабысқақ, ызғарлы көктем еді. Наурыз айының нар адым ұзаған шағында алғаш рет күркіреп нөсерлетіп бір өте шыққан. Содан көз көрім ұзарған көкегінде де, мамыражай мамырында да мандытып бір жаумай-ақ қойды.

Бауырдағы исі бұрқырап жататын: бетеге, жусан, сиыр жоңышқа, ермен, сүттеген ине бойындай қылтиып, мейірімді жылылыққа биыл зәру-ақ болып тұр. Бейне енесінен ерте айырылған киіктің лағындай жүдеу.

– Солай деңіз.

– Солайы солай. Кейбір шөп мезгіліне жетпей қуарып барады. Жылдағы таңнан оянатын бозторғай да жоқ. Шегіртке де шырылдамайды. Бұрын қырман осындай ма еді, қалақай, меңдуана, ошаған секілді шөп-шалам қаулай өспеуші ме еді.

– Бұл жылды қарттар «Аққоян» дейді екен ғой.

– Иә, наурыздың он үшінде жыл кіреді. Көрмейсің бе, кемірініп тұр. Кірісі мен шығысы қатерлі. Он үш жылда айналып соғатын Аққоянымыз осы.

Жер әлі қаншама сұрықсыз болса да жеңіл леп соққандай. Бекәділ кеудесін көтеріп, қырға көз қиығын тастады. Бұйра-бұйра көк шұбар қырқадан арғы тау етегі жасыл жалқын сағымға бөгіп, өзінше бір бөлек дүниедей, бөлініп жатыр.

«Жалпы өмірден жақсылықты ғана іздегеніміз занды шығар. Өйткені жыл сайын тұрмысымыз жақсарып, тіршілігіміз жеңілдегендей. Жан қиналып, ауыртпалық арқалап жүргеміз жоқ. Ендеше бет тырнасып, жүз шайысып, дүниеқоңыздық жасап, жақынымызды жат, жатымызды жау жасамай-ақ, өмір сүруге болады ғой. Баяғыдағыдай сауатсыз, саңылаусыз соқыр емеспіз. Олай болса, білімді адамдар арасындағы қарым-қатынастан күнделікті жұмыс үстіндегі қимыл-қарекеттен жақсылық іздеуіміз шартты да ғой.

Ал адам күшінен тысқары табиғаттың бар құбылысынан, тек жанға жайлы, өнімді, өсімді кезін ғана қабылдап, сәл тоңсақ, сәл өзегіміз талықсыса, заманды күстаналаған уақытты айыптағанымыз дұрыс емес қой, пендешілік қой...»

Лезде басына сап ете түскен осындай ой дариясы ішіне сыймады ма, Бекәділ өзін-өзі мысқылдағандай, сылқылдап күліп алды. Сонан соң:

– Бәріне де тәубе жасалық. Білесіз бе? Дабылжан, менің тақуаланатын себебім: қара басымның пайдасын ойлап, аштан өліп, көштен қалам дегендік емес. Тіпті, олай ойлама. Баршамызға ортақ игіліктің ірімтігі шығып кетпесін, жақсымызды жасытып алмасақ деген ізгі ниеттен туындаған тақуалық қой. Осы ойды қазіргі жасы есейгендердің бәрі-бәрі ойлайды. Кейде сол ақ, адал

пікірін әдемі сөзбен айтып жеткізе алмайды. Бірде үстіне шығып, бірде астына түсіп жатуымыз ықтимал. Сөйтіп, бағзы бір жаны кейіп жүргендердің көңіліне көлеңке түсіріп алуымыз да мүмкін. Ол негізі кек болып қалар мәселе емес, іләйім солай болғай.

Дабылбай күнде көріп жүрген Бекәділдің мына әңгімесіне таңғалып тұр. Шынында да, оның сөзінің өзегінде әзіл-шыны аралас, шымшыма бір астар бар.

– Қызық, – деді Дабылбай, – кейде жанымызда жүрген ғұламаны да көрмейді екенбіз ғой.

– Немене, – Бекәділ аяқ астынан шамдана қалды. Даусын қатайтып, қабағын шытып, – «Ағайынға қадірің жоқ бетінді көредінің» кері де. Болмаса, аспандайтындай, асқақтайтындай, сөз қадіріне жетпейтіндей қашаннан жетіле қалыппыз. Ертеден бабаларымыз жүйесін тауып сөз айтса, кімге де болса тоқтаған. Сонда ол қорыққандық дейсің бе, жоқ. Қормалдығы. Ал, сен бар ғой, – деп шүйліктегі ол, – бастықтың аузынан ғана бәтуалы сөз естігің келеді-ау. Байқа, бала. Мансаптылардың құрметіне бас шұлғимын дей жүріп, ел ішіндегі көзге көрінбейтін асыл жіп арқылы бірден-бірге жалғанып келе жатқан қасиетті дәстүрді тәрік етіп алып жүрме. Енді бұл ауылдың бетке ұстар белді азаматы сенсің, сенің замандастарың. Бұрында ауылына қарап азаматын біл деген сөз бар. Бұл күнде азаматына қарап ауылын тану абзал. Неге дерсің, білемін, айтқалы да тұрсың. Негесі сол, азаматқа телінді бар табиғаттың сырын білгендей, оны игергендей ой, қиялдың жеткізген мезгілінде ғұмыр сүріп отырмын. Ендеше азаматы білімді ауыл ажарлы, – деді.

Дабылбай өзінің әлгіндегі әзіл үшін айтқан сөзінің арзан екеніне қызарақтап, қипақтап, Бекәділдің иығынан жалпақ алақанымен сипалап, сылқылдап күле берді. Ал Бекәділдің көкірегін мұң кернеп, көңілі құлази жүдеп, үнсіз тұрып қалды. Көзін әдеттен бөлек бір сиқырлы жас перде көлегейлеп, көмейіне көлкілдеген бір діріл қонақтап, қобырап, қорбандап кетті. «О, шіркіндер-ай, міне, осылай, адам түгілі ит те жылы мекен-жайын, дәмді тамақ ішкен жерін қимай, қиналады емес пе, оған қарағанда біз ақыл-есі бар, түсіне алар тілі бар тіршілік иесімін ғой. Ендеше деймін-ау, бірімізді-біріміз ғұлама деп шалмай-ақ, шапқа түртпей-ақ, неге түсініспейміз. Сірә, мені ісі түсетін жылқышылықтан босаған соң, басқаға әкімдік көрсетердей қызметім болмаған соң көңіл тоқтар

сөз тауып айта алмайды деп топшылайсың-ау. Сонан соң кекетіп тұрсың ғой...»

Мылтықтың ұңғысынан шеңгелдей ұстап, табанынан ине шаншығандай тыпырлады. Енді көзінен от ұшқындап, бетіне ыстық қаны шапшып, шатынай қалды. Аяқ астында аңғармай ренжітіп алғанын сезген Дабылбай бейне бір шамкөңіл баланы мүсіркегендей, оны құшақтап, қолтығының астына тартып, ырсыр күле берді.

– Сізді сыйлаймыз ғой. – Ол көп сөз айтпақ болып еді, тіліне бір жылы сөз ілінбеді. Иықтарын қомпаңдатып, қолын ысқылап: – Сізді көргенде еркелегім келіп кетеді. Бізді несіне кінәлайсыз. Жас кезімізде еркелейтін әкемізді соғыс жалмапты. Одан кейін еркелейтін адам бар болса, ол да өзіңіз. Рас, кейде қадірлеріңе жетпей кейіп те алармыз. Тегінде, ер балаға әке тәрбиесінің көп мәні болады екен. Біз оның сол ықпалды күшін жас кезімізде көрмегендіктен бе, қазір де бағалай бермейміз. Құрбы-құрдас есебінде сезінеміз. Ал аналардың алдында тіпті де олай емес. Олардың ақ дегені ақ, қара дегені қара. Өміріне қарсы шыға алмаймыз. Бәрі солай. Шынын айтқанда, сіздерді құрдастай сезінеміз. Рас айтамын. Имандай шыным, кешір ата, ойпырай, аяқ астында қызарақтап кеттіңіз ғой, – деп, жалпандай қарап, сырын ақтарғандай, қарама-қарсы келіп, жайрандай бетіне қарады.

Жағасы жайлаудай далдиып, Бекәділ жайылып түсті. «Бұрынғылар үлкен – бор, кіші – тас деп осындай талайды басынан өткеріп барып, ой түйген болар. Міне, от айналмай жатып орнымызға түстік» – дегендей жымыңдап:

– Болды, болды. Сендер оқи алмай қалғандарыңды да, білместіктеріңнен қателессендер де, мәнін сол бір ауыр жылға жабасыңдар. Не деген зіл, залалы көп зарқом соғыс еді, – деп, енді өзі Дабылбайға есіркей қарады.

Бұл талма түстің кезі болатын. Күн жылылығын зарығып көргеннен бе, оның ыстық табына сүйсініп, екеуі де шақырайған ашық жерде тұр. Көгілдір көкке алмас қанжардай шаншылған Хантәңірінің қиыр шығысынан бір буда қоңыр бұлтты көзі шалды да, иығын қомдап алды. Сонан соң:

– Байқайсың ба, байқайсың ба, – деп жыпылдай сөйледі. – Сендер өскен шөпті шауып алуға асығасыңдар. Енді бір жеті тоссандар, нелерің кетеді. Ана бұлтты көрдің бе? – Маймақ саусағымен ұлы

пішенге шалғы салуды сәл аялдата тұрарсындар. Жарайды, мен кеттім, – деп қырға қарай жүрді.

Бекәділ екі аяғын жылдам-жылдам басты, сыбағасы суып қалатындай асығыс еді. Дәл жүрісіндей, ойы да тез болатын. Оның бәрінің орындалар, орындалмасына өзі де кепілдік бере алмайды. Ең бастысы, бұл жылғы құстардың үйренген жеріне келмей, кешеуілдеп жатқаны еді.

Осы бір табиғаттың ерке құстары бастықтың да, бригаданың да айтқанымен жүрмейді ғой. Ендеше сол құстардың аялдауында Бекәділге де жұмбақ сыр бар шығар. «Олардың біз секілді ауа райын зерттейтін арнаулы ғылыми мекемесі жоқ қой, сондықтан да біздің ауылдың жылынып кеткенін білмей жүрген болар...» деп, күнге күйген қыр желкесі мен костюмінің иісі бұрқырап, биік қырға жабыса өрлеп бара жатты.

7

– Ал, бауырларым, әңгіме айт дедіндер-ау. Неден бастасам екен...

Қарадаланың тау сағасына жақын пұшпағын бұл ауыл Далайты дейтін. Онда да ертеде айтқан, қазірде ұмыт болып барады. Соның ойпаңында тұрған ақ шифер шатыры жартылай жабылған, есік-терезесі аңғал-санғал, керегесі қызыл кірпіштен өрілген шала біткен үйдің бұрышында тұрған жігіттерге Қали жағалай қарап шықты. Олар әңгіме айтуды уақыт өткізуге сұрағандай немкетер ғана ықылас білдірді.

Алдында шыны сынығынан аяқ басар жер жоқ, жобасы жаңа өзі ескі бұл үйді қыста – қара қарға, жазда – қарлығаш мекен еткелі бес жылға тартып барады. Сол қарлығаштар тосыннан келген топ адамнан қауіптенді ме, әлде балапандарына жем әкелді ме, ауаны тіліп айналып ұшып, шарқ ұрып жүр.

Жаздағы пішен шабуға қаладан көмекке келгендер дәл төбендегі шақырайған күннің аптабынан бой тасалап, көлеңке сая бола ма деп кеп еді, пана жоқ екен. Соған намыстанды Қали. Өзегіне ыстық шық түскендей, булыға қалды. Маңдайынан шып-шып бір ащы тер шықты. Екі беті көріктің көмейінде жатқан темірдей қызарып кетті... Сонан соң айналасына жаскана, жалтақтай қарап, күмілжи күңгірлеп: «Арамызда бәрі де бар», – деді.

– Басқаны былай қой, мына үйді осыдан бес жыл бұрын

шопандарға арнап бұрынғы пемканың бас инженері салдырған еді. Ол кісі өз қалтасын толтырып, басқа қызметке ауысып кетті де, құрылыс бітпей қалды. Директордың бара-бара, тақымы тозды. Енді қанша жылда бітерін мен түгілі, совхоздың директоры да білмейді. – Ол әлденені айтуға оқталып, іркіліп сәл тұрды. – Пемка дегенді білесіздер ме, көшпелі құрылыс мекемесі деген сөз. Соның жаңа бастығы да...

Сол сәтте өзіне қарап, әңгімесін ұйып тыңдағандай меңірейе тізіліп отырған жігіттердің күнге күйген денелері білем-білем қызыл шетендей иіріліп, көзіне шоқтай басылды. Бүкіл бойындағы қан басына шапшып шыққандай еңтіге есіріп, әлдекімді іздегендей алақтап, төмен түсе:

– Солай, жігіттер, міне, бұл содан бері әлі тұр, – деп тағы қайталады.

Қызынып кеткенін енді байқады. Қарсы алдындағы жігіттердің жанарларында ешқандай күйініш те, сүйініш те жоқ екен. Бәрі бедірейіп, мына ыстыққа жер дүние күйіп тұрған шақта ең болмағанда жан қинамай бір сәттік қана тыныштық іздеп: «Е, бастықтарыңыз не бітіріп жүр», – деп немкетер көлденең сұрақ беріп, өзін қоздандырып жібергенін енді ғана сезді.

Ақ кенеп шәпкілерінің маңдайшасын тұқырайтып баса киіп, қырат жағалай қаздай тізіліп жайғасқан жігіттердің қатарына тізе бүге беріп, бір шоқ жусанды шеңгелдеп жұлып алды. Көңіл шіркінді қойсаңшы, әп-сәтте оттай шалқып, әп-сәтте ыстықтан аспан айналып жерге түскендей болып тұрса да, шытынып, мұздай қата қалады. «Осыларға бекер-ақ бригада болуға келіскен екенмін, бұларға не керек? Далада бәрі бар. Аз күндік қолқабыс жасағандары қолдың кірін жуғанмен бірдей. Өздеріне берілген өлшемді жұмысты ойнап-күліп жүріп бітіреді де тастайды. Оның ертеңін ойлап бастарын қатырып қайтсін?»

Обалы не, кінәлай алмаймын, айтқанымды екі етпейді. Еңбекақысымен есептесіп, елдіктен кетіп жатқан да бұлар жоқ. Алдағы келгендердің жұмысына ең төменгі еңбекақы төледі. Шіркіндер, белгілі мерзімдерін бітіргендеріне мәз болып жүріп, не алып, не қойғандарына көңіл бөлген де жоқ, осы күнгі адамдардың пейілінің кеңдігін-ай, оның қадіріне кейде жетпейміз де ғой...»

Қали көзін сығырайтып жаңа өзіне елден бұрын сұрақ қойған бұйра бас, өкше басар іні құралпы жігіт ағасына қырынан қарап сәл

отырды да, Құрөзектің аңғарындағы шабындық алқапқа жанарын бұрды.

Қарашағыл тау етегіндегі жусанды даланың сәске кезіндегі тылсым шағы. Жалаулының өркеш-өркеш шоқылары бұрынғыдан да күдіреттеніп, шалқайып алған.

Дәл қазірде сол шыннан төменгі әр бұтағы ел басынан өткен өмірдің хикаясын шертердей ауылға еміне төнген қарағайлы шоқыларды даланың бет қарырдай ыстығының жалыны перделенгендей мұнартып тұр.

Аптаптан бусанған жер-ананың бар жиған шырыны түтіне шығып балқып жатыр. Дестеленген шөптен соның қышқылтым исі бұрқырайды. Аспанында шөкімдей бұлт жоқ, шыныдай сыңғырлаған ауада тракторлардың үні жаңғырығып, қуатты бір өмір күйін шертеді. Биік маяланған шөптер тізбегін айналып жүрген салт аттыға Қали көтеріле қарап, бойын тіктеп алды.

«Япыр-ай, Бекәділ шалға не жоқ. Онсыз да бұл ауылдың белсендісі аз емес екен ғой» – деп түйіле қалды.

Маялардан бергі жіңішке сым темірмен буылған бар нәрімен, бар сөлімен мейіздей қатып, созылып жатқан сандықтай шөп көңіл құрышын қандырғандай жайдарылана қалды. «Бәрін техника жасап жатыр» деп қабырғадай бокестелген жусанды бумалап жүрген құмырсқа бел «Беларусқа» да, жаздай қой қораларына қорықшы болып, жыра-жырада отырған өзі секілді демалысқа шыққандарға да ат басын бұрмай, сылаң жүріспен әлі шөбі шабылмаған жерді аралап келе жатқан Бекәділге жанарын қайта тіреді.

Қали жалтыраған жалаңаш кеудесін көтеріп күлімдей:

– Шал атқа мініпті, ал жігіттер, енді талай кем-кетігіміз шығады. Оны директор әдейі жіберіп отыр, – деп алақанын ысқылап-ысқылап, ширғып кетті. Ағай, бұл кім? Ауданнан келе жатқан өкіл ғой деймін.

– Шынымен солай ма, ағай?

– Апырай тегі, сонша неге адам көрмегендей қобырап кеттіңдер. Өкіл болса қайтеміз, мына күннің күйіп тұрғанында жұмыс жасап өлеміз бе, түгі... – Жас актер қолымен жер тіреп тұрып кетті.

– Байқайсыңдар ма, райкомның секретарындай шұқшиып келеді. Біздің ауылда Бекәділ деген құрметті демалысқа шыққан «жас қорықшы» бар. Ол обкомның секретарынан да мықты. – Қали қалтасын түртіншектеп отырып, беторамалын алып самайынан

аққан терді сүртіп, орамалын жайып, желпіп-желпіп желектеніп: – Аудандық партия комитетінің хатшысынан артық талап қояды. Қатал. Бұлар ма, бұлар... – Ол басын шайқап қойды. – Бәрін көзімен көріп, қолымен істегендер. Хатшыларға сылтау айтуға болады. Бұлар үшін себеп-сылтау дегеніңіз бос сөз. Шын айтамын, бос сөз.

Бұл шақта Бекәділ буылған шөпті өзі тиеп кете беретін көк машинаның кіндік түбінде шалқасынан түсіп, әлденесін жөндеп жатқан шопырдің жанына жеткен еді. Оның қол сілтесіне қарап, Қали өзінше топшылап, болжап отыр. Алдыңғы баллонның артынан сыртқа шыққан ұзын сирағын жиған шопыр қолындағы кілтін бұлғай сілтеп, қартқа жауап беріп жатыр. «Сірә, көрші звено кім? – деді-ау. Бәйгібозын жаз бойы мініп шығатын болар. Несі кетер дейсің. Қарай көр. Қарай көр, тақымын қысып кабинада жатқан қобдишадан тағы бір кілтті лып еткізіп іліп алды. – Пысығын қара. Тақымында қосауыз мылтық жүр. Тойға келгендей киініпті...»

Ол осы бір сөздерді іштей айтып, өзімен-өзі әңгімелесіп әлек болып отырғанда, жігіттер дабырасып, айдаладағы қартты қақпақылдап қара терге түсіп жатты:

Ағатай-ау, мынауыңыз қарт емес, қаршығадай жігіт қой.

Бәрінен де атын айтсаңдаршы. Не деген ғажап сурет. Көгілдір теңіздей жусанды дала... Ескек жел қытықтаған теңіз бетіндегі бұйра-бұйра ақжал толқыннан аумаған буылған шөп, моторлы қайықтай көкқасқа машиналар.

Қарандаршы, қарандаршы, анау мая салып жатқандар бейне бір алып кемемен теңіздің ақ жайынын аулау үшін ау салып жүрген балықшылардан аумайды. Ал келе жатқан қария бейне бір ақбоз атты су патшасы секілді. Мына біздер, ақбоз атты су патшасынан қайыр-шапағат күткен жағалауды мекен еткен шаруаларға ұқсаймыз. Кәне, кәне, бәрің де көздеріңді жұмып, осы суретті елестетіңдерші..

Актер жұлынып тұр. Табиғаттың сахнасында ерекше бір осылай ойнауды көптен күткендей. Көкірегінде толқыған көлдей арман толықсып, шалқып кеткендей.

– Тек қана мына музыкантқа қобыз жетіспейді. Егер қобыз болды бар ғой, ертеде өткен қобызшылар сияқты ботасынан айырылған бозінгендей боздатпай, сылқым бір сырлы күйді тартқан болар еді. Дәл мына еңбек шабытын жүрегімен сезіне тұрып,

табиғаттың сұлулығын көзімен көре тұрып, жанында жүрген қыз-келіншектердің сылқылдаған сырлы күлкісін ести тұрып, өзінше бір күй тарта білмеген музыкантты жын ұрып кетпей ме?

Оның аузына ілінбеген әсерлі, асқақ, әдемі ойын от-жалын шашқан дөңгелек қара көздері, әр сөзді айтқан кездегі дауыс ырғақтары жанында тұрғандардың жүрегіне шымырлатып сіңіріп жатқандай.

Жігіттердің бәрі оны жаңа көргендей қоршап алыпты. Қали қалқайып таңдана аузын ашыпты да қалыпты. Жалпақ маңдайындағы айқыш-ұйқыш сызықтары терендеп, телміріп тұр. Жүгеріге дәрі себетін самолеттің қанатындай қамыс қалпағын желкесіне қайырып тастапты. Өртенген тоғайдай сақал-мұрт көмкерген көнтерідей ерні кезеріп, әлдебіреу ау деп қуса тұра қашатындай кең иығы құнысып кетіпті. Жас актер сол сәтте оң қолын алға созып, ерекше бір жылы леппен:

– Міне, достар, қасиетті ақбоз атты су патшасы да келді. Біздей шаруаларға тигізер шарапаты да мол, тағзым етіп, қасиеттеп, қастерлендер, – деп өзі ілгерілей берді.

Осы кезде ақбоз аттың үстіндегі жез шегедей қадалған қария қос төбенің етегіндегі жүнін жұлған қотыр түйедей үйден бергі өзіне қарап, шоғырланып тұрған Қали бастаған топқа таяп та қалған еді.

Жандарына жете бере бәрі бірдей жапырлай ұмтылып, тобылғыдай қызарып кеткен білектерін созып, бірінен кейін бірі қол беріп жатты. Бекәділ желең сұр плащының ішінен буынған өрнекті күміспен аптатқан үйіндегі жалғыз байлығы – жалпақ кемері белдігін көрсете шалқайып, шүңірек көзі күлімдеп, әрқайсысының өңіне ризашылықпен үніліп:

– Бақытты болындар, кіл бір оттай жайнап тұрған жігіттер екенсіңдер. Бәрекелде, бәрекелде, бітірген жұмыстарың да тыңғылықты. Жарайды, қала бізге өрімдей жігіттерін жіберіпті, – деп, тарамыс-тарамыс саусақтарымен ыстанған көкбурыл мұртын ерекше бір шалқыма көңілмен сипап қойды. Сонан соң, «басқаларың қайда» – деп сұрады. Жігіттер шалды ертіп, маяшыларға қарай беттеді. Қали шалқалап алдына түсіп, аршындай адымдап «К-700» сүйреген іркес-тіркес арбаларға шөп тиеп жатқан қыз-келіншектің жанына жетіп тұра қалды. Жоғары көтерілген шөпті кузовтың қырында тұрған екі қыз лып еткізіп алды. Сонан соң, текшелеп жиналған қатарға қойды. Қос анары дірілдеген, киіктің лағындай

елегізген қыздардың қарақаттай көздері жалтылдап, Бекәділ қарияны жарқын бір күлкілерімен қарсы алды. Дәуренін бауыр тартып, өз үйінде бірнеше рет болған ақ сары қыз:

– О, атай келді. Сыйлы қонағымыз болыңыз,– деп ақбоз аттың шылбырына жармасқан соң, қартың аударылып түсті. Жігіттер гүрілдеп тұрған моторды тоқтатып, ақсақалды қолпаштай, қошеметтеп, көңілін көтеріп тастады.

Сол сәтте ол тағы да: «Осылармен бірге жүріп жүз жасаудың өзі қызық шығар...» – деп әдеттегі тәтті бір үміттен дәметті. Шүңірек көздері өзінше жалындап, лапылдай қарсы алдында тұрған ет-жеңді жуан сарыкідір әйелдің өн бойын шарпып ойша аймалап өтті.

Оның жанарынан жасқанып, келіншек көк шалғынға отыра кетті. «Әлгі бір ойымды біліп қалды ма?» – деп, Бекәділ де қызарып, қипақтап жерге қарады. Сол сәтте ол: «Көңіл қартаймайды екен-ау. Бәлкім, біз өмірге осындайды көрген соң құштар болармыз»,– деп өзін-өзі жұбатып қойды.

– Сусын алыңыз,– ақ сары қыз қымыз ұсынды. Шөп астына қойған қымыз салқын екен. Бекәділ құшырлана сімірді. Жігіттер темекілерін бұрқыратып, тыныштала қалғанда.

– Қалай, азаматтар, жағдайларың жақсы ма? – деді жігіт ағасы сөзге араласып:

– Жақсы, қария. Бірақ демалыс жоқ, – деп еді, қорықшы шалқая қарқылдап қатты күлді де:

– Сендер үшін осының өзі демалыс емес пе?! – деді.

– Атай дұрыс айтады. Кең жайлау, жұпар ауа, салқын қымыз,– деп ақ сары қыз қошеметтеп іліп алып кетті.

– Міне, балам, бұл сөзің орынды. Ал анау таудағы жігіттерді білмейсіздер ғой,– иегімен Інкәр бригадир басқарған пішеншілер жақты мезгеп, – оларды қысы-жазы бел шешіп төсегіне бір жатпайды десе де болады. Бүгінгі жұмысшылардың арманы жоқ қой. Барлық істі машина атқарып жүр. Ал біздің жас шағымызда бірі де болған жоқ.

Бекәділ өткен өмірін есіне алып, жастарға сыр шертіп аттануға ыңғай білдіргенде, ақ сары қыз тағы да сөзге араласты.

– Атай, халқымыздың жақсы дәстүрін біз де ұмытпаймыз, кешке қосқа келіп, қонақ болыңыз! – деп өтінді.

Қыздар да, жігіттер де жымындап, ақ сары қызды қоштаған сыңай білдірді. Атына мінген Бекәділ:

– Балам-ай, қолқаң да, сөзің де орынды. Мен келістім. Енді, біздікі сендердің тілеулерінді тілеу ғана, қуаныштарыңа ортақтасу ғана. Бұдан артық жақсы күнді жаратқаннан сұрап кінәлі бола алмаймын. Кешке өздерің біздің ауылға келіндер. Ойын-күлкі сендерден, дастарқан менен, – деп жүріп кетті.

– Ой, пәле, сен қыз бар ғой, барып тұрған елші секілдісің.

– Бұл біздің ойымызға кіріп те шықпапты ғой.

– Қартың да жомарт екен.

– Көрмейсің бе, дене бітімі әлі жігіттей. Қарулы-ақ, әлгінде қолымды қысып жібергенде, саусақтарым сынып кете ме деп ойладым. Әлі мына Маруся жеңгейдей талай келіншекті қартайтатын сұры бар, – деді музыкант.

Салдырлай сөйлесіп, іске кірісіп кеткен жігіттердің бұл сөзін Бекәділ естіп бара жатты. Естіген сайын іштей қуанып, құдіреттеніп, ширеңдеп қойды. Ол жастарды бір сыйлап тастамақ болды.

Ымырт үйіріле, Қали бастаған пішеншілер қарттың үйіне келді. Бекәділдің жалпақ, сары кемпірі мен Қалидың келіншегі дәл бір көптен күткен құдалары келгендей, қуана қарсы алды. Көктемде боз шенгелдің айналасына құлпыра жайқалып қызғалдақтар өспей ме, қос қарияны қоршаған жүздері жайрандаған, бота көздері ұшқын атқан қыз-келіншектер бейне бір сол гүл шоғындай қаумалай орап алды. Көшенің бойындағы балалар тұтас жиналып, қутыңдай жүгіріп жүр.

Көрші үйдің алдындағы қызыл сиырды сауып отырған ұзын қара кемпір қалың топты көрісімен-ақ, шелекті салдыр еткізіп жанына қоя салып, тұра ұмтылды. Кимешегін жүре түзеп кібіртіктей беріп: «Келін түсіретінін алдын ала айтса нелері кетер еді», – деп кейіді.

Арық, қара кемпір аузындағы сөзін бітіргенше, қыз-жігіттер тобына жетіп те үлгерген еді. Батып кеткен күннің ең соңғы қан қызыл шапағына оранып, жымыып оқшау тұрған Бекәділге: «Келінің құтты болсын!» – деді.

Қонақтарын Бекәділ келін түсіру үшін әдейі шақырған ғой деп түсінген кемпір: «Келінің қайсы бала?!» – деп сыбырлай сұрады.

Кейде ауыл жігіттері қаладан осындай көмекке келген қыздарды «алып қашты» деген атпен үйлеріне әкеліп келіндікке түсіретін де кезі бар. Соның бірі деп түсінеді кемпір. Сол ойына сап ете түскен Бекәділ «қонақтарым ести қалса, ұят болар» дегендей күмәнданып, қара кемпірді білегінен тез ұстап, өзіне жақындатып, құлағына:

– Жеңеше, тегі, тілеуің қабыл болсын. Бұл балалар қонақтар ғой, – деді.

– Не дейді?

– Қонақтар ғой.

Өздеріне таңдана қарай қалған жастарға күле қарап, ақырын ғана:

– Апаларыңның құлағы естімейді, – деді.

Бәрі ду күлді. Кейбірі кемпірге иек қағып, ізетпен сәлемдесіп те үлгерді.

– Әй, бір ауылдың ақсакалы-ай, әлі қыз-жігіт жиғанды қоймап па едің? Анау қызыл сасық исініп кетті-ау, – деп, қара кемпір көк бұзауы жанаса емген сиырға қарай қаздандап қайта жүгірді.

Шынында да, бұл Бекәділдің көптен бері шақырмаған қонақтары еді. Бүкіл ауылды елең еткізетін де жөні бар. Кілең бір қызылжасыл киінген қыз-жігіттер. Солардың арқасында өз аулына өзі қонақ болып, төр алдында шалқалап Қали отыр. Осы келген қонақтың «ең үлкені» сол еді.

Кең дастарқан басында небір ұшқыр, орынды эзіл-қалжындар айтылып, жайда онша көп күліп, мээ-мейрам бола бермейтін тарамыстай қатқан шал бүгін бір ағынан жарылып, ақтарыла күліп, мээ болып қалды.

Аузына «ақан» тигенде, Бекәділге көрінуден қашып кісікиіктей безіп жүретін Қалекең бүгін айылын да жияр емес. Әңгіме бір іркіле қалғанда, бұрыштағы қара домбыраны алып, дыңғырлатып еді, домбырашының делебесі қозып: «Бере тұрыңызшы, аға», – деп, жабыса түсті.

Сол сол-ақ екен, шалқып ән көтерілді. Бекәділ мұртын сипалай берді. Бұл бір риза көңіл құштарлығынан туған қозғалыс еді.

Сол шақта ол: «Жақсыда жаттық жоқ» деп бұрынғылар бекер айтпаған-ау, жақсы деп осы заманның адамдарын айтса болар. Бәрі де ашық жарқын. Көңілдерінде кір жоқ. Адам біткенге адал жанымен қызмет етуге барын салады. Аяр-аянкестік жоқ. Өзілдерінде де астар, үндерінде ызғар жоқ. Бірі үшін бірі қоғадай жапырылады. Жаз дидарлы, жаз көңілді жақсы мұрагерлеріміз өсіп жетілген екен-ау. Бұл – қуаныш, қуаныш», – деп іштей тәтті бір ойға шомған еді.

Бұл кезде Қали қызара бөртеп, ғұмыры «әу» деп көрмесе де, ән бастады. Әнді де алыстан іздемеді. Кейде бір ауылдас замандас-

Бірінші том

тары бас қосқанда, кезек бұлардың үй ішіне тіреліп, «ән айтындар» деп қолқалап отырып алғанда, келіншегі айтатын ауылдың әнінен бастады.

Ерінің жарықшақтана шыққан даусына намыстанды ма, ақ самаурын жанында отырған келіншегі іліп әкетті. Жастар сыңғырлаған дауысқа таңырқай қарап, ілтипатпен тыңдай қалды. Қали енді үні шықса, әнді бұзып алатындай, қозғалыссыз бұғып отырып қалды.

Айшықты ашық үн, ырғақты-иірімді халық үні бұлардың бұрын-соңды естімеген әніндей әсер етті.

*Жез киікте сұр мерген,
Неге керек сөзге ерген.
Жаман-жақсы болса да,
Қимайды екен көз көрген, –*

деп қайырмасын дірілдете созып, еркелете аяқтады.

Сол түні жастарды бүкіл айналадағы көрші тұтас тамашалады. «Жастар жүрген жер жақсылығымен осылай есте қала берсе ғой. Кейде бір ақы төлеген концерттен де қызық болады-ау. Біздің қария мықты ғой» – деп, кемпір шалына мейірлене қарап қойды. Көктемде көкшағыл тау аңғарына әнімен, сәнімен құстар келетін. Әр мезгілдің өз қызығы бар. Сол әнші құстар жылы жаққа қайтқанда: «енді қайтып оралғанша кім бар, кім жоқ», – деп, бұл ауылдың бәрі де мұңайып қалатын. Жақсылықты көргенде қуанатын адамдар, өмірдің заңымен сол қуанышының басылатынына неге кейиді екен?

8

Құсбек үйленіпті.

– Қуаныш қой. Сүйінші сұрасаңшы.

– Сол серілерің өмір бойы үйленбей кетер деп ойлағанда, ішкен асымды жерге қоятын едім.

– Ессіз серіліктің екпінінің жеткен жері-ай.

– Е, осы тыныш өмір, мол дәулетті көтере алмай асқақтағандарға бір-бір «мылтықсыз милиция» керек-ақ еді.

Бекәділдің көршісі, бойы қалқиған, қасы мен шашының арасы бір-ақ елі қара кемпір балалары ығына жүгіретін аяулы келіндерін «мылтықсыз милиция» дейді.

Шынында да, осы ауылдағы айтулы серінің өзі үйленді. Құсбек үйленді. Қаладан көмекке келген әдемі сары қыздың өзіне үйленді. Құсбек сері шөпшілерге тамақ жеткізіп, өткен жетіде келген. Қыз-келіншектің арасында жақсы атағы қатты шыққан. Жақсыны қоя ма бұл қыздар... Түске жақын кузовы салдыр-салак көк газикті қыз-келіншекке толтырып алып, өзенге кетеді де, түс ауа бүкіл даланы әнмен жаңғыртқан жастарды қайтып әкелетін. Одан түннің біруағында Дәулеттің боз үйінің алдына жетіп тоқтайтын. Кейде қайда болғаны белгісіз, ертемен келіп, кабинаның есігін айқара ашып тастап, тізесіне қойған көк дәптерге әлденені сүйкетіп жазып отырады. Ол шақта өріске шыққан қой үйдің алдындағы қарағайлы беткейде жайылып жүреді. Жайлаудың кең аңғары маялаған шөпке толып, жайлау әдемі бір түрге енген. Жұмыс қызған шақта құмырсқа бел «Беларусь» тракторлар бүкшендеп, шабылған шөпті дестелеп бара жатады. Қамшының өріміндей десте-десте көк шабындық ортасындағы биік маяның үстінде тұрған жігітке жаулықтары желмен ойнаған қыз-келіншектер шөп көтеріп беріп жатады. Одан әріде сондай шоғыр-шоғыр топ. Қарағайдың шайырына көк шөптің бұрқыраған исі қосылып, көкірегіңді кереді. Қызыл моншақтай шашағы тізілген рауғаштың бауырына тығылған көлеңке бірте-бірте қысқарып, шаңқай түс болатын. Сонда Құсбек ойланып, басын көтеретін. Денесіне үйлеспейтін жұқа ернінен ағы маржандай тістері көрінетін. Ауыр бөксесі мен кеудесін жалғаған күзен белі үзіліп кететіндей әрең тұрады. Жұмыртқадай шошайған басы кабинаның төбесін тіреп, шалқайып отырып, шабыт тілегендей өзімен-өзі сөйлесетін.

– Ойда жүрген біраз шумақ бар еді, осындай қол боста жазып тастамаса ұмытылып қалады. Шабыт деген сиқырлы ғой, сиқырлы, – дейтіні бар. Ақыры үйленіп тыныш тапты.

Негізі, жұмыс басты болып кеткен серіге бұл да жұбаныш еді. Бәлкім, ойсыз, үмітсіз болғаннан гөрі талап, тілек еткен де жақсы шығар.

Бұл күнде жайлау төрінде отыратын Дәулет шалдың боз үйі қуаныштан шыр-көбелек айналып тұрғандай. Келін түсіп, керемет бір қуаныш үстінде әке де, шеше де маз-мейрам. Құсбек сері ақыры ойламаған жерден үйленді. Орта бойлы, денесі тығыршықтай Бекәділ білетін әдемі қыз Құсбек серіні оттай шалқып, өзіне

тартып алды. Енді Құсбек бұл ауылдың қызына қырындап, уақытын босқа өткізбейді. Дауылдатып өлең-жыр жазады. Енді ол Қалидың: «Әй, сері ауылға қайтпайсың ба, жаздың бір күні қыстың он күнін асырмай ма? Сенің осы жүрісің біткен болар», – деген сөзін де естімейді. Енді ол «осылар-ақ тықылдап өлең жазуға мұрсат бермейді. Бұлар бүгінгі жастардың асыл арманын түсінбейді. Біздің уақыт – өнердің уақыты. Өздері секілді ертеден кешке дейін түйтендеп жұмыс істесе екен дейді ғой» –деп мұңзарын да шақпайды.

Қалидың сөзін естіген сайын қалың елдің алдында азынаулақ авторитеті түскендей болатын. Сап-сары өңіне бар қаны шапши шығатын. Айналасындағыларға қарап, не айтарын білмей тығылып, бөгелетін де, ауылға қайтуға қарекет жасайтын. Түнерері бар да, жауары жоқ жігіт. Ұрыс-керістің де мәнін білмейді. Оның пайымдауында: өзінен басқа көп адамның өмірге көзқарасы шолақ. Сұлулық пен сыйластықты түсіне білмейтіндер. Соның бірі – осы Қали.

Қалидың түйтиген төртбақ тұрпатына қарап-ақ: «бойы тұрған жерде ойы тұр» деп кесіп-пішіп тастайтын. Сондықтан да ол мұндай адаммен сөз таластырып жатуды жөн деп білмеді.

Әй, қойыңызшы сіз, – деп кеше жүріп бара жатып, қолын бір-ақ сермеген. Сол сол-ақ екен, Қали да екіленіп:

– Қойды қой, шырақ. Сенің осында бостан-бос жүргенінді білсе де, Дәукеңнің атақ-абыройы үшін басшылар бір адамға ләм деп аузын ашқан жоқ. Оның әкесінің жұмысы емес. Екі жылғы шөптің жөнді дайындалмағанының азабын аз көріп жүр дейсің бе. Мал қоңы төмен болып, ет жоспары орындалмай... әй, жағдай қиын, соның кемшілігін биыл толтырам ба деп, жарғақ құлағы жастыққа тимейді. Ә, көріп жүрміз. Іш сезеді. Күні келгенде аяймыз да.

Аузын ашып таң-тамаша болып тұрған сері: «Қайдан шығып жатыр, автомат па?» – деп бұрын-сонды көрмегендей шұқшия қарайтын. Қалекен қызынып алғанда көмейі бүлкілдеп сөйлей бергісі келетін. Әлде өзінен кейінгі жастарды ұялта сөйлегеніне арқаланып кете ме:

– Иә, шырақ, соны ойлайтын сендер. Өйткені ол сендердің тең түс өскен замандастарың, – дейтін.

Ақыры сері арманына жетті.

Таңдап жүріп бір сұлу алмақ еді, алды. Сөйтіп, ауылды тойымен дүркіретіп тастады. Қазір замандастарының басы қосыла қалса:

– Қайран серінің саудасы біткен екен, – десе.

– Е, неге, – деп қабагтасады біреуі, – басын құрағаны жақсы емес пе?

– Ел ішінде бір сері жүре бергенде де болып еді-ау,– деп «мұнаяды» екінші біреуі. Айтты-айтпады, бір серінің еркелігі жарасымды еді. Ел өстіп жатқанда, Дәукең жан дүниесімен қуанды. Тау ішінің сәске кезіндегі тылсым шағында бар дүние күн сәулесінің шуағына малынып, бір аппақ нұрға оранған. Асқақ таулар мамыражай тіршіліктің құшағында мүлгіп тұрғандай.

Айнала жасыл шалғын. Заңғар басын қар оранған тәкаппар шыңдар бұрынғыдан да күдіреттеніп, шалқайып алған. Көңіл көгін көкжиегіне жетелеп, өзіне тартады. Адам осы табиғаттың ортасында ер жетіп есейгенімен, оның сұлулығына әркез үңіле бермейді.

Құсбек бастауыш мектепті бітірген соң жағдайы бола тұра, оқымай, қой бағып, әкесінің бір жағына шығысқан. Әуелде неге оқымадың деген әке-шеше, ағайын-туыстарына: «Ақын болу үшін оқудың қажеті жоқ, мен ақын боламын», – деп бет бақтырмай жүріп, енді «ақын» болуға кірісті. Өз билігі өзінде.

Дәулеттің тетелес інілері соғысқа кетіп қайта оралмай, жоқтан аузы күйіп қалған әке-шеше де, «жә, тірі болсын» деп, алдына шықпай алшандатып өсірді. Қой бағады деген аты болмаса, Дәулеттің жарау жал-құйрығын мініп, көбінде селода. Шақырсын, шақырмасын, шілдеhana, туған күн, сауық кештерден Құсбек қалып көрген емес-ті. Тіпті болмаса, екі тізесі ат мойнын қағып, ұзақты күнге салақтап, ауыл арасында жүреді. Солдатқа кетіп, екі жылдан кейін келген соң, қазақша ұмытып қалыппын деп, елдің бәрімен, келсін-келмесін орысша сөйлесіп, қызмет іздеп біраз уақыт ауыл кезіп бос жүріп еді.

Содан оны Мұқаметжан алты айлық шопырдың оқуына жіберген. Бітіріп келісімен, осы фермадағы жалғыз газикті соған берді. Солдатта жай жүрген жоқ. Ауылдағы сирағы өскен қыз біткенге елеңдетіп хат жазып қарық еткен. Бұрын өзі Қали ағасын мазақтайтын еді, енді өзін бүкіл ауыл мазақтайды. Кейде көшедегі балалар қосылып:

*Дарияның айдынында алтын қайық,
Құрбың жүр жер шетінде қанат жайып,
Өзіңді дүрбіменен көрдім-дағы
Аяғым палубадан кетті тайып,—*

деген Құсекеңнің өлеңін хорға қосылып айтады. Құсбек сері солдаттың сары гимнастеркасын әлі тастаған жоқ.

Омырауын толтыра таққан значоктің арасында октябрияттар мен пионерлік значоктан басқаның бәрі бар. Қайдан тауып алғаны белгісіз, «Спорт шебері» деген значок та кездеседі. Ақын болу арманы әлі суыған жоқ. «Серілік» тағынан да түсер ойы жоқ еді, әкесі қоймады.

9

Мұқаметжан жыл бойы көк қырқадағы егіндікке соқты. Бүгін шаршап келеді. Соңғы күндердегі қауырт жұмыстарға араласқалы ет қызулықпен оны байқамапты. Бірде пішеншілерге, бірде жайлауда отырған шопандарға шапқыласа, енді бірде егіндікті кезіпті. Бәрін бітіріп қалу керек. Бәрін істеп те үлгеру керек. Бүгінгі бар мүмкіндіктің ертең болмауы да ықтимал. Адамды уақыт билейтін сияқты. Дер кезінде бітіретін жұмысты ертеңге қалдырсаң, көп кейін шегініп кеткендей, кенжелеп қалғандай сезінесің. Шындығы да солай. Кеше Қатпатөлектегі егіндік жерді аралап көрді де, қайта тырмалатып тастады. Себебі: үш жылдан бері ақ арпаға қара сұлы араласа өсіп, дән орғандай болмай жүр. Әрбір жылы осы даланы атпен аралайтын. Совхозға бөлінген жер көлемі сол бәз-баяғы қаз-қалпы. Дәл мұндай егіні көп болмағанмен, шаршы метр жер қалдырмай, түгел көріп шығатын. Жастық па әлде ұмытты ма, дәл осындай екі иығы салбырап, салы суға кеткендей қиналған емес. «Волганың» аркалығына шалқая отырып, барқын түнді бүркенген көшедегі самаладай самсаған электр шамдарына қарады. Жақындап қалыпты.

...Кеше түні жайлаудағы малшылармен Дәулеттің үйінде алқақотан отырып ақылдасқан-ды. Әңгімелері қыза-қыза келіп, түн жарымына дейін жатпаған. Жігіттер ағынан жарыла келіп, көктемдегі көтере қабылдаған ет жоспарын жеке малдарының есебінен орындауға сөз байласты. Әу баста кейбіреулері:

– Осы қолда бар мүмкіндіктен тыс міндеттеме алуды қашан қоямыз. Асыра сілтеуден арылатын мезгіл жетпеді ме? – деуін десе де, деректі бір қорытындыға келген.

Азын-аулақ жеке мал ұстамаса болмайды екен. Оның да азабы аз емес. Амалдың жоқтығынан ұстайды. Сөздерінің жаны бар. «Жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп жүретін күнделікті азық-түлікпен, оның ішінде ең қажеті ет, сүт, маймен қамтамасыз етіп отыратын магазин болса, мал ұстап қажеті не? Жаз болса бадаға қосып, қыс болса жем-шөп іздеп аяғымыздан таусылып не азабымыз бар», – деп кейбіреулері мұңдарын шақты. Енді біреулері «Мың қой айдаса да, тері шалбар киетіндер біз дейміз бе. Төрт-бес қойдың қозысын жаздай көжеқатық жасаймыз. Өзіңіз білесіз, бір биенің құлынын қыс ортасына жеткізбей жайғаймыз. Тіпті, бізге ай сайын ет беріп тұруларыңыз да керек қой», – десіп жай айтты, сыр шертті. Дәулет қария үндеген жоқ. Құсбек үйленгелі мәз болып, масайрап жүр. Ішпей-жемей тоқ.

Не заманнан бергі ақ тілеуі сол еді. Орындалды. Келін түсіріп той жасау еді, немере сүйіп өз бауырына салмақ еді. Кенжелеп болса да, бәрі ойлағанындай басталды. Тек көрші шопан Тоқатай ғана: «Біздің үйде ауылдық советтің тізімінен тыс бір құнан, бір құнажын бар. Жасырмаймын. Оны етке өткізе де алмаймын. Себебі дейсіздер ғой, себебі Айдосым бір күні Құсбек ағасы секілді келін әкеле қалса, құданың алдына баруым керек. Оған ренжімеңіз. Мұқа, біз Дәукең сияқты атақты шопан емеспіз. Шоқпытымызды жаңа бүтіндеп келеміз. Мен айтпасам да жайымды жақсы білесіз. Анау бір жылдары ептеп...» – деп білгенше жайын айтқан.

Боз үйдің оң жақ босағасында екі қолын шүйдесіне төсеп, жұлдыздары жымындай құлпырған көк торғын аспанға қарап, Дәулет қаннен-қаперсіз жатқан. Осы сөзден кейін басын көтеріп, әңгімеге араласты.

– Мұқаң айтқан соң оны сөз етіп керегі не? Анау күні Ұланжан да бұл мәселенің шетін шығарып, салмағын біздің еншімізге тастағанын ішім сезген, – деп өткен жолғы аудандық партақтивте болған әңгіменің бір ұшын шығарды.

Біріне-бірі сүйеніп жатып, шылымдарын ширата сорған еңбектестері айтқан сылтау, себептің ұзын-ырғасын бір түйді. Сол сол-ақ екен, ешқайсысы үндеген жоқ. Келіскені.

Жайлаудың салқын самал түні. Ауыл іргесіндегі бұлақтың сылқым сылдырына терең қазып жер кепеге орнатқан электр жарығын беретін мотордың тұншыға шыққан дүңкілі қосылады.

Төр алдындағы құрақ көрпе үстіндегі жастыққа жамбастан сүйенген Мұқаметжан жанында отырған екі иығына құлаш жетпестей нар жігіттердің өндеріне риза көңілмен қарады. Алуан өнді, алуан мінезді інілерінің жүрек лүпілдерін де, табиғаттың тамаша тынысын да жанымен түсінеді.

Боз үйдің ортасындағы дастарқанның дәл төрінде етектегі шөпшілер қосынан келген Қали отыр. Нақ бір арнайы келген қонақ секілді. Салалы саусағы гүлді ақ кесені ұстағанда бейне бір үлкен жеміне шүйілген өрмекшіден аумайды. Оның жанындағы Тоқатай – жалпақ бөксе, жауырыны күдірейген, ұзын мойын, қызыл шырайлы жігіт. Шашын ылғи ұстарамен қырғызады. Ол кезде жалпақ бет пішініне қиылыспайтын шошақ төбесі жұртта қалған ескі ақжем қазыққа ұқсайды. Жайлауға келгелі шаштаразға әлі бір барған жоқ. Қайратты қоңыр шашы кірпінің жүніндей тікірейіп тұр. Сойдақ-сойдақ тісінен жел шығып, ысылдай сөйлейді. Кемпір иегі мен ернінің арасына қылшық өспеген, көсе. Одан төмен сол жамбасымен қырынан көлбей түсіп, шынтағын фуфайкесіне тіреп, барбайған саусақты жалпақ алақанымен қалқан құлағының түбінен сүйеп Құсбек жатыр. Ызылдап тұрған ақ самаурынның жанындағы жүзіктің көзінен өтердей жылтыраған Құсбектің келіншегі. Әрқашанда күлімдеп тұратын дөңгелек қоңыр көзінің қиығымен үйде отырғандардың бар қимыл, қозғалысын қалт жібермей қарап үлгереді. Қалидың қозғалысына, сөзіне күлкісі келеді. Сақ, қуақы адам. Жымындап жылмың қағады, күлмейді. Бұл отырғандар тұтаса жаратылған шор-шор шың тастарға ұқсаса, келіншек пен жанындағы қаладан шөп шабуға бірге келген дос қызы – Айгүл сол шындардың тәкаппар табандылығын да, айбынының асқар биік екенін де, сонысына қарамай жан дүниесін түсіне білгендерге мейірімді де, қайырымды екенін де айналасын қоршаған бар әлемге баяндап тұрған сиқырлы бір гүл секілді.

Дәл осы сәтте бар көрініс сол гүлмен ғана сұлу сияқты. Оны көрмеудің өзі күнә. Ендеше, әр тастың өзіне тән ерекшелігіне танданбай, тамсанбай, тек қана сезімсіздер өткен болар еді. Қазір де Құсбек күйлі көңілде. Әкесі қойын кештеп қоралап, әлгінде

ғана тізе бүккен еді. Мұқаметжан ақ «Волгасын» ағындатып, үйлерінің жанына келіп тоқтады. Іле-шала уәделесіп қойғандай айналасындағы шопандар да түгел жиналды. Әзір тұрған дастарқанға отырысымен, бірінің амандығын бірі сұрап-біліп те үлгерген-ді. Содан кейін барып Мұқаметжан әлгіндегі келелі әңгімені қозғап, міне, енді оны айтып бітіріп те тынды.

Құсбектің тізесіне сүйеніп, шалқалап Қожекей отыр. Директордың шопыры қолындағы қозы құйрық өрнекті қоңыр домбыраның бетін үйдегілерге көрсете ұстап нәзік, салалы саусағымен пернелерді аялай басып, ақырын ғана шертеді. Бұл бір жіңішке денелі, шүңірек көз, бұйра шаш, сіріңке қара жігіт. Осы ауылдағы кәрі бойдақ. Көне етіктіні бұл менсінбейді. Көк етікті мұны менсінбейді. Әңгіме доғарылып қалғаннан кейінгі тыныштықты тағы Қали бұзды.

– Әй, күнгірлетпей тартсаңшы бір жақсы әуенді, – деп шалқайып отырды. Қожекей осыны күткендей әдемі бір әуезге басты.

– Бүгін болған тамаша күнде бола берсе ғой.

Қос ішектен төгілген әуенге зер сала қалғандар осы бір өмірге деген құштарлықты ынтық-ықыласты жүректерімен сезінді. Әуен екілене, еліре шалқып, құйқылжи құйылып, ет жүректі шым-шымдап қытықтайтындай.

Жайлау күні көк барқыттай көлбеп, тау етегі көмкеріп алған. Биіктіктен соққан бір ескек салқын самал ән әуезі елірте түседі. Боз үйдің қыр желкесіндегі қатар-қатар шөккен қарлы шоқылар да: «Күнде бола берсе ғой» – деп желпінетіндей. Түңілігі жабылмаған шаңырақтан көкке шашыраған шам жарығы, аспандағы маздай жанған жұлдыздар шоғырымен жалғасып кеткендей. Тоқатай барқыраған даусымен қошемет жасап:

– Әй, шіркін, сылқым, сылаң шертіс-ай, – деп тастады.

Тау етегіндегі жасыл ойпаңнан басталатын жіңішке қырқа осы тұсқа келгенде теңіз түбіндегі жайындай көкжалқынданып, күндіз көрсең, көзінді арбайды. Не заманнан бері бұл жерді Көкбиік деп атайды. Көксенгір биіктіктен төменгі жалпақ дөңге тігілген екі боз үйдің жанындағы ақ «Волга» мен көк «Жигули» де жусап қалғандай. Қора шетіндегі электр шамының жарығы ақ қойлардың үстін қырпи, беткейдегі қарағайды қиып өтіп, қарсыдағы жалама жартасқа қадалып тұр.

Жарық дүниеге ессіз елігіп, ынтызар болған көбелек біткен жиылып, сол жарықтың ішінде сүттің көбігіндей шымыр-шымыр қайнап жатыр. Көкбиіктің күншығыс қапталына сары күйік бетеге өседі. Басын шың құздан алатын тар аңғардың, табанындағы асау өзеннің бұл жағасы жалтыр жар.

Өзен сарылы да әнге қосылғандай. Ән қызбалана екіленсе, ол баяу ғана ағатындай. Ән шалықтамай шабыт тілеп, жүрегін қытықтап, бүлкілдегенде, өзен екпінмен елпілдей емініп: «Енді аялдауға болмайды, қызығыңды, қызуыңды қылыштай сілтеп тағы да бір дүлдүлді шабыс жаса!» деп қайрайтындай. Сол сәтте домбырадағы әуез қайкай қайта шалқып, қайқаң бір ырғаққа басады.

*«Өмірдің келіп кетер біз қонағы,
Жамандар жақсылықты қызғанады;
Жүректің содан болар сыздамағы,
Жалғанның бар жыртығын жамай-жамай,
Өтіпті арамыздан талай-талай,
Сағынып бір көрсем деп келгенімде,
Ару қыз бұраласың қалай-қалай,
Бүгін болған бұл қызық,
Ертең де болар ма екен-ай».*

Қожекей ән емес, сырын шертіп отырғандай. Оның бұл сырын Құсбек серінің келіншегі ғана түсінгендей. Лапылдай қадалған Қожекейдің жанары түйісе кеткенде, жүрегі шымырлап, жанындағы замандасына қарайды. Ол қалада тұрады. Өзімен бірге шөпке көмекке келген. Құсбекке досы тұрмысқа шыққалы жайлауға жиі келетінді шығарды. Денесі тал шыбықтай солқылдаған. Ақ жүзі алаулай, қою қара қасы керіліп, ұзын кірпікті нәркес бота көзі ұшқын шашады. Толқынды қара шашын бір бұрым етіп бос өріп, оң иығынан алдына құлата жіберіп, жеңіл ғана қозғалып Құсбек ұсынған шыныны алды. Сол шақта жүрегін бір жұмбақ қызғаныш шымшылап өткендей болды. Бұл күй көптен бері жан дүниесін баурап алған.

Қожекей домбыраны алып, тиегін бұрап күйлеп, сәл кібіртіктеді де, ішектерді безектетіп, желдірте шертіп, желігіп отыр. Қара бұйра шашын кейде шұлғып тастайды. Сол сәтте күн қақты маңдайы жарқырап, қарақат көзіндегі жалын шақпақтың отындай жалт-жұлт

ойнайды. Әлгінде ол домбыраны алғанда Айгүлдің жүрегінде бір сикырлы діріл ойнап, бетінің ұшы ду-ду жанып, қызарып кеткен еді, енді өңі қуқыл тартып, әнді тебіріне тыңдап, әр ырғақтағы арман ағысын толық түсінгендей сезім бесігіне бөленген.

«А-а-ау, қасиетті Көкбиік, бауырың жазық жазира. Басың ақ тау, шың асқар. Арман күннің сәулесі алдымен саған түсіп, сен арқылы жаһанға тарайды. Бұл дүниеде сенен заңғар жер жоқ. Өйткені ұлы теңіздерден бес мың метр биік тұрған, қырандар самғаған ата мекенсің. Егер адамзат биіктік пен мөлдір тұнық тазалықты іздесе, оны тек сенен ғана табады. Сені мекендеген бүгінгі бақытты адамдар еңбектің қайнаған ортасында жүріп махаббаттың отын жағады. Құдіретті Көкбиік бүгін ерлік пен даңқтың алтын ұясысың. Ендеше, сенде туып, сенде өскен адамдардың жан дүниесі кіршіксіз таза. Менің арманым сенің бір ғана мөлдір бұлағың, бір сәтті алау шырағың, Арманым сенсің, ақ ерке...»

Қожекей туған жер жайлы, түп-тұнық махаббаты жайлы өз жүрегіннің күйін шертіп, оны отырғандар қызықтап, түн ортасына дейін дем алмаған-ды.

...Машинаның жарығы жол шетіндегі өскен көк шалғынды жалай келіп, өзенге салған ескі көпірге қадала қалды. Көпірдің екі қапталындағы жұмыр қарағайдан қиған кереге ағаштарға, алуан бояумен жазылған ауыл балаларының аты бірте-бірте анық көріне бастады. Бұл ескерткіш тақтадан Құсбек сері мен Қожекей бойдақ та еншілеріне ие болыпты. Көпірді алғашқы комсомол-жастар бригадасы өз күштерімен салған. Содан жаңармай әлі тұр. Табанына төсеген екі қабат тақтай да тоза бастапты. Өзен суы алаботаланып, кілегейлене, баяу ағып жатыр

Мұқаметжан көпірден өтіп, ауылға бұрылғанда айналаны ақ сәуле нұрына малып Хантәңірінің қиыр шығысынан толықсыған ай көрінді. Тау аңғары көк мұнарланып, көлбедеп кеңіп барады. Аспандағы ақ тарғыл бұлттар қызғылт сары нұрға шомылып, түп-тұнық айнаның бетінде жатқандай. Ай көтерілген сайын асқақтап биіктей түскен шоқылар бейне алтынның буына ұсталғандай. Мұқаметжан жол бойы Қожекейдің түндегі әнін іштей әлденеше қайталады. «Апыр-ай, жап-жас бала неге үйленбей жүр екен, өзі ісіне мықты, он саусағынан өнері тамады, асқақтата ән айтады. Ал анау жалғыз шешесінің ертелі-кеш самауырын көтеріп жүргенін

Бірінші том

көрмей ме екен. Сезімсіз бала емес», – деген оймен өз үйінің жанына келіп қалғанын байқаған да жоқ. Жартылай тартылған шылымын жерге тастап, табанымен басып өшірді де:

– Ертең жай келерсің, тынық. Машинаның тетіктерін майлап шық, тазала, – үйіне қарай жүре сөйлеп бара жатып ауласына егілген бала қайындарға көз салды. Жапырағы ай нұрына шағылысып, жылт-жылт ойнайды. Лүп еткен самал желпіп өтті, сол сәтте бір топ торғай жапырлай ұшып, ағаш бұтақтарына жалт етіп қайта қонып, қайта ұшып жатқандай болды.

Есікті ашқан үлкен немересі болды. Көрісімен, аталап келіп мойнына асылды. Сол сәттегі ас үйден жүгіре шыққан үбір-шүбір балалар етегіне жабысып, алдын орағыта берді.

Қаумалаған құшақтар жазылмай, мээ-мейрам күлкі, сұрақ тоқтамай топырлаған бойда жататын бөлмесіндегі кең диванға келіп отырды.

«Шіркін, балдай тәтті балалық ғұмыр-ай. Енді сен бізге қайта айналып келмессің. Біз осы қара домалақ немерелеріміздің қызығын қызықтап, сол бір балқурай балалығымызды қайталайтын болармыз». Мұқаметжанның ойын ауызғы бөлмеден айқайлаған кемпірінің даусы бөлді.

– Ей, енді қойындар, аталарың жуынсын, – деді. Мұқанның иығына жармасып алған, Серіктің қолынан ұстаған әлгі қара қызы:

– Қойсаңшы енді, атамыз жолдан келді ғой, жуынсын, – деп қағып жіберді. Мұқаметжан бұл күні шаршағанын ұмытты. Балаларының құшағында жатып тәтті ұйқыға кетті.

Алаңсыз ұйықтады. Шырын бір түс көріпті.

Түсінде Қарадалаға егін егіпті. Жайқалып өскен ақ бидайдан атты кісі көрінбейді. Өзі анда-мұнда ғана мінетін Қаражорғамен сол дән дариясын жүзіп келеді екен дейді. Сол сәтте алып бір қара жылан кесіп өтеді. Жаман ырымға жорып, тура ұмтылып қамшысымен сабалайды. Сол шақта жылан екіге бөлініп, басы құс болып ұшады. Қаражорғаға қамшыны басып соңынан жосылта қуып өне жете, міне жете бергенде...

– Ойбай-ау, Бекәділ пышақ ала жүгіріпті.

– Е, кімге? – Өз кемпірінің үні.

– Жұматай мен бөлімшенің бригадиріне. «Ет жоспары толмай жатыр, жекедегі артық малды өткіз деп қатты айтқан ба? Ол да ер

жүректі адам емес пе, ыза болып мама ағашта тұрған Бәйгібозды шешіп ала бастаған ба... Әйтеуір содан бастап шатақ шығып...

Сыпылдаған әйелдің бұл сөздерін анық естіді. Өте жақсы тынығып қалыпты. Әлгіндегі ақбидайы түсі екен де, мына естіген сөзі ауылда болған шындық әңгіме болып шықты.

– Мұқаң ұйықтап жатыр ма?

– Түнде кеш келді, тынықсын. Ақырын сөйле. Сонымен не болыпты?..

Көрші кемпірдің әңгімесі арқылы ол бар көріністі көз алдынан өткізіп жатты... Бір жылғы қатал қыста осы совхоздың ет жоспары орындалмай қысылған. Сонда қарттар: «бір байталды несін аяймыз»,– деп етке өткізген, содан бері сол жоспар жылда орындалмайтынды шығарды.

Шал Бәйгібозды жаратып жүрген. Бірде әңгімелесіп отырғанда, өзі: «Алда әлі айтулы талай тойлар бар. Ата дәстүріміздің жаңарып-жасарып тұрған шағы емес пе? Бәйгі болады дей қалса, үйір-үйір жылқы айдап отырып, не қымыз ішпегенімізді, не бәйгеге ат қоспағанымызды адам баласы кешіре ме? Әй, кешірмес...» – деп айтқаны бар. Онысын шал қуана құптаған. Кіді Бекәділ бар сырын елге ашып-шашып айта бермейді. Айтса да, бір-ақ рет айтады, қайталамайды. Совхоздың бас зоотехнигі қатты айтыпты. Күйініп кеткен ол... Одан әрі әйелдердің сөзін естіген жоқ, шығып кетті.

10

– Шал, әй, шал...

Бекәділ әуелде түсім екен деп ұйқылы-оюу жатып еді, ысылдаған сыбыр тағы шықты.

– Шал, әй, шал...

Кемпірінің даусын танып, қылт ете қалды. «Шал, шал... Шалқасынан түсірейін бе? Өз жаны тыныш. Басқамен жұмысы не, ұзынды күнге ат үстінде салақтап енді бір тынығайын деп едім, жанын алуға әңкүр-мүңкірі келгендей бұл неге үрейленіп жүр», – деп көзін ашпаған, үнін шығармаған күйі кіжініп қойды. Қаранғы үйде кең тігілген ақ көйлегі көлбендеп, кимешегінің ұшын тарамыс-тарамыс қолына ұстап, арық денесімен Бекәділдің дәл төбесінен үңірейе үңілген кемпірі:

– Әй, шал, жаның бар ма?! – Бұл жолы үні қатал, үрейлі шықты.

Бекәділ ызалана көзін ашып алғанда жүрегі су ете түсті. Кемпірі соңғы кезде орынсыз ешқашан мазаламайтын сары кемпірі, кәрі досы.

Бұлардың арасындағы бір кездегі ыстық-ынтық көңіл бұл күнде аялы достыққа айналған.

Рас, шалы о бір жылдарға дейін әр нәрсеге елегізіп, елтіп, бой жылылығынан үміт ететін, көңіл шіркін қартайған ба?

Адамдар арасындағы сол бір сөзбен айтып жеткізуге болмайтын табиғи жақындық бірте-бірте есейген соң, екінші бір мазмұнды мағынаға айналып, акіреттік ақ тілекті сыйластықпен ұштасады екен ғой. Осы күндегі өмірлеріне арқау болып кеткен сыйластық, әлгіндегі ішкі кейісін қайта сергітіп тастады. Әйткенмен, алқымына келіп қалған арынды лепті ірке алмады.

– Не болды! Не қуып келеді?! – деді зілдене.

Кемпірі оның нығарлай айтқан сөзін кек қылған жоқ.

Қайта үнін бұрынғыдан да нәзіктендіре шығарып, кимешегінің ұшын ұстаған қолымен түнгі қараңғылықтың күңгірт жарығы түсіп тұрған терезе жақты нұсқап:

– Шаршап келгенінді білемін. Тынықсын-ақ деп едім. Әлгінде түс көріппін, содан оянып кетіп, ұйқым ашылып, жүрегім алып ұшқан соң, жайлап тұрып терезеге барсам...

– Тфу, алжыған шіркін, айтарыңды тез айтсаңшы.

– Тоқтасайшы... Әрі ақырын сөйле, балалар оянып кетеді.

Бекәділ айқара жапқан шекпенін қымти жамылып, жерге салған төсегіне нығарлай жатып:

– Қылымсып қалыпты ғой. Бол, айтарыңды тез айтшы,..– деп аунап түсті.

– Жарықтық-ау, сөз тоссаңшы. Содан терезеге барсам, арал жақта бір машина жүр. Жарығы қараңғы түнді тілгілеуіне қарағанда сау емес. Әрі мұндай түн ортасында ниеті түзу адам шабындық пен егіннің арасында жүре ме?

– Былжыратпай бірден неге айтпайсың? Ой, алжыған, алжыған.

– Бекәділ орнынан от шыққандай алқын-жұлқын басын көтеріп алып, қараңғыдан қармалап, аяқ киімін іздеді.

– Заман өзгерді. Адам өзгерді. Дүние де жетеді. Ал ұрлық өзгерген жоқ. Өйткені алатын жазасы жеңіл. Баршылықтан болар

иттің балалары, қолыма түссең, сотсыз-ақ сойып алмасам. Әкеңнен қайта жаратылғандай етпесем... – Көкірегі сырылдап, жүрмей-тұрмай алқынып қалды.

Кемпір терезе алдына қалқайып тұрып алып, Аралға көз тастап, күбірлей сөйледі.

– Ой, шіркіндер-ай, десеңші. Не жетпейді екен өздеріне. Бәрі бар. Бәрі жетеді. Жан қиналмай мал тапқысы келеді ғой. Арам тамақ бойына сіңе де қоймас. Үкіметтің кеңдігі.

Шал шекпенін киіп, белін күміс белдігімен шарт буынып тұрып:

– Бұл иттер кеңдіктің қасиетіне жеткен бе? Заманы сыйламаған залымдарды қатаң заңмен жазаласа ғой.

Бекәділ қырғыз өрім қамшысын бұғы мүйізінен алып сыртқа беттегенде кемпірі:

– Байқа, бұлар баяғының бақан ұстаған ұрысы емес, ажал ұстаған ұры...– деді.

Содан шалы Бәйгібозға мініп, дүрсілдете шауып бар жатқанын тыңдап тұрып: «Баяғыдағы ұрылар ұрлық жасағанда жоқтықтан, күн көріс үшін жасар еді, сонда да батырлығын, мәрттігін, ерлігін сынау үшін ұрлық жасайтындай еді, ендігі ұрылар жырым жеттік тістенген тышқан секілді. Құдай-ау, тілеуің кесілгірлерге не жетпейді. Әлгі шал бейшара бірдемеге ұрынып қалмаса игі еді», – деп ойлады.

Бекәділ Бәйгібозбен қараңғы түнді жұлдыздай тіліп жалына жармасып ағып барады. Мойнындағы қос ауыз мылтықтың ұңғысы аттың қос құлағының ортасында үңірейеді.

Ызаға булығып жүріп, көпірді ұмытып, Аралға тартыпты. Әйткенмен өзеннің жайдақ жерінен дәл шықты. Қамшыны басып, жалдатып келеді. Арғы шығар жаға жарлауыт қабақ екен. Бәйгібоз қайқия қарғығанда, кездіктей ауаға шаншылып, үстіне дік ете түсті.

Бекәділ Бекәділ болғалы, Бәйгібозға дәл осындай қамшы салып, жанын ауыртпаған болар. Қамшыны сауырлата көміп-көміп жіберді. Арал жері саздауыт. Көктемгі ойдым-ойдым көлшіктің суы бұл кезде тартылып, зағип көзден аққан жастай қоңырсыған балдыр иіс бұрқырайды.

Бәйгібоз қоғасы қуарған сондай қорымға тура келе қалды. Жалтаруға екпінін тежей алмай, қойды да кетті. Малтығып әрен шықты. Белуарынан қара балшық, бар күшімен суырған аяғынан

Бірінші том

шашыраған борық топырақ Бекәділдің бетін де айрандай етті. Саздан шығысымен қайта заулады. Ол иесінің қараңғы түнде неге осынша алды-жұтты шауып келе жатқанына түсінбейді. Алайда оның алдында адал болып қалуға жанын салып аянбады. Ең шеткі есік пен төрдей ені бар карасудан бір-ақ секірді. Түбіне жұлдыз шеккен мөлдір судың бетінен суреті жалт етіп бір көрініп, даланы қайта дүбірлете шауып келеді. Сәл өрлеуде созыла жүгіріп қыратқа шыққанда, бет алдындағы екінші белесте шамы жарқырап тұрған машинаны көргенде, жанары жасқанды да, іркіліп қалды.

– Ә, бөлтірік, осында ма едің. Машинаң бүгінгінікі, қылығың құрыған замандыкі. – Бұл сөздерді ол кімге айтып тұрғанына есеп берген жоқ. – Енді құтылмассың, құтқармасын... – тістеніп тұрып, мойнындағы қос ауыз мылтықты алды. Белін опырып, қорамсағынан екі оқ алып салды. Жездерінің бәрі тұзбен оқталған еді, дәл осы сәтте ол ойына кіріп шықпады.

Бәйгібоз пысқырынып жіберді. Егіндіктен бөдене бытпылдықтады. Өзен жақтан жылқышы құс кісінеді. Бүкіл дүние мүлгіп, маужырай қалған. Сол шақта:

– Арқанмен мықтап байла! – деген сөзді анық естиді. «Шөп ұрлағандар екен. Бүкіл ел болып маңдай терін төгіп жиған дүниені жымқыра алмассың!»

Бекәділ ақылға салды. Жалғыз өзі жеңе алмасы есіне түсті. Сондықтан дыбырсыз барып машина нөмерін жазып алмақ болып таянып еді. Көзі жетпеді әлде бояп тастаған ба, ештеме көре алмады.

Ат жалына жабысып, еңкейе, үңіле-үңіле, көзі жасқа толып кетті.

Алпамсадай екі жігіт сыммен байланған шөпті «ЗИС» машинаға дүңкітіп тиепті. Жауыздықтың үлкен-кішісі жоқ. Бәрібір. Бекәділдің көз алдына жемін жарып тастап, біріне-бірі ырылдап, адал-арамына қарамай, көздері қанталап қылғыта жұтқалы жатқан даланың қос бөрісі елестеді. Ал мыналар адам еді, бірақ айырымы жоқ еді.

«Ал бұлар адам ғой. Осы жердің, осы елдің дәм-тұзымен күн көріп жүрген, оқып, жаңа заманның рахатын көріп жүрген, күнде өзімізбен бірге бір тілім нанды тең бөлуге қақылымын деп бел

шешіп таласатын, советтік заңның қамқорлығына еншілеспін дейтін адам емес пе?! Ой, жеті әкеннің аузын...»

Бекәділдің жүрегі тулап кетті. Денесі қызынып, даусының қалай шығып кеткенін байқамай қалды.

– Әй, жауыз иттер, шөпті түсіріндер.

– Опасыздар, атамын! Атамын да, заң алдына өзім барамын. Тексіз, нағылеттің балалары. Үкіметтің нан-тұзы ұрғырлар – қылғына сөйлеп, қиқулай айғайлап тұрып, мылтықтың құлағын қайырды.

Сол сәтте машина гүрілдеп, ілгері жылжып кетті. Бәйгібозды тебініп қалып, артқы доңғалағы боларсың деп, қос ауыздың шүріппесін басып-басып жіберді. Қою қараңғылықтың көкірегін күңіrentкен мылтық даусы саңқ етті де, жоқ болды.

Машина бар жылдамдықпен ау дейтін жерде қыратты қабырғалап ағып барады.

Бекәділ де ат тізгінін жіберді. Жылдағы орақта машина жүретін аңыз шетіндегі кара жолдың шаңы бұрқырап, қолқасын қапқан соң, қамшылар жақтағы жиекке шығып алып, әне-міне дегенше қуып жетті. Кабинаның терезесінен екі адамның бейтаныс өңі бұлдырайды.

Шопыр жағынан қатарласа беріп, кабинаға таяу келіп:

– Атамын, тоқта! – деп, сол қолындағы әлгінде ішіндегі тұз оғын атып жіберген мылтығын жоғары көтерді. Машина жазыққа түскен сайын, жүрісін үдете берді. Дүміне жалғасатын қылтадан мылтықты шеңгелдей ұстап, құлағын қайырып, терезенің арғы жағындағы адамды дәлдеп тұрып, басып-басып жіберіп еді, даусы шықпады.

Оғынын жоғы есіне сонда түсіп, ат басын іркіп, шауып келе жатып, тағы оқтады.

Шалдың қаны қарайып, өлмесе, тіршілікте жіберместей жанын сала шауып, тағы қатарласты.

Бәйгібоз екпінмен озып кетіп, алдын қиғаштай орап машинаның қамшылар жағына шықты.

– Тоқта... тоқ..! – Бұл жолы даусы шықпады. Ат та енді үркіп, машинаға таянбай қойды. Соны білді ме, кабинаны ашқан жуан бөксе есікті қалқалай көтеріліп:

– Ей, шал, неге сонша шабаландың? Сенің нең кетті? Бір

машина шөптен совхоз кедейленбейді. Босқа қара тер болғанша қойсаңшы?! – деді.

– Оны айтатын сен кімнің шікірәсісің, ей?

– Ұқпайды емеспін бе?

– «Ұқпайды емеспін бе? Ұқпайды емеспін бе?» Бұл иттер осы дәуірдің жақсылығын көргелі талай заман болып барады. Сонда да ұқпайды. Қашан ұғады...

Бұл сөзді ол жарыса шауып, дауыстап айтқандай еді, үні қарлығып шықпады. Аттың басын сәл іркіп, сол қолындағы мылтықты серпе ұстап, дәлдеп-ақ атты. Гүрс етті.

Ащы бір дауыс шығып, кабинаның есігі сарт етіп, қайта жабылды.

Машина жолдан толқып барып, жылдамдықпен төбе-төмпешікке қарай алапат жүріске салды. Бекәділ Бәйгібозға қамшыны басып, тағы қуып жетті. Енді алдына тұрып алып: «өлтіріп кет!» деуге бекем бел байлаған еді. Бәйгібозбен жарқыраған жарықты қиып барып, машина жақындады-ау дегенде, жалт бұрылып, алдын көлденендей бергенін бір білді. Өткір жарық бетін шарпыған шақта Бәйгібозбен бірге төңкеріліп бара жатты.

Есін жиғанда таудың шығыс шақ жиегі құланиектеніп, таң атып келеді екен. Мылтық бір жақта, Бәйгібоз бір жақта, өзі бір жақта жатыр. Сол көзі аштырмайды. Смола секілді бірдеңе жабысып қатып қалыпты. Басы мең-зең. Өрең кеудесін көтеріп, атына қарағанда сиқырлы бір күш орнынан жұлып алды. Шабынан ішек-қарны шығып, қанды жыны қорқырап ағып жатыр. Аттың жүрегі тулап, кеудесі біресе толып, біресе солады. Жаздың шыбын-шіркейі үстінде киіздей тұтаса ұшып жүр. Бәйгібоз шығар күнге қарай созылған кеудесін көтеріп Бекәділге қарады.

Қамыс құлағын түріп, бақи дүниедегі ең соңғы дыбысты естігісі келгендей, ұзын қара кірпігі қоршаған ботаның көзіндей мөлдіреген мұңлы жанарымен фани жарық дүниеге, пәк жанды иесіне қарағысы келгендей жібек жалын ертеңгі сабат самалға таратып, аққу мойнын созып, Бекәділ келіп, басын құшақтағанша шыдады. Сонан соң ауыздығын талмап, ауыр күрсініп құлай берді. Адал малын арам өлімге қимай, әрі көп қиналғанын көргісі келмеген Бекәділ жалма-жан кемері күміс белдіктің қынынан не уақыттан бері суырылмаған мүйіз сап пышағын алып:

– Жақсылығыма жансерік болған мал едің, жақсылығыма бұйырған боларсың, – деп, қылта мойынның сағасынан бауыздап жіберді. Бәйгібоздың манадан қозғалыссыз жатқан бөксесі созылып, сұлу денесі дірілдеп, аларып кеткен көзін жұмды.

Күре тамырдан шашыраған ыстық қан көкжиектен көтеріліп келе жатқан күннің сәулесіне шапшып, күлгінденіп кетті.

Жүген, ерді үнсіз сыпырып, Бекәділ пышақ қанын жерге сүртіп ауыр күрсініп, ауылға қарады.

Дүниедегі бар жақсылық-жамандықтан бейхабар биік таулар аласарып кеткендей. Өзегін бір өксік кернеп, тұрған бойда оңашада жылағысы келді. Бірақ көзінің жасы да таусылғандай. Жылау дегенді әлдеқашан ұмытқандай. Осындай некен-саяқ зұлымдар, сұмдар болмаса, оны есіне де алмаған болар ма еді.

Ауылдан шыққан жүк машинасын көргенде барып, денесінің ауырғанын сезді.

Ленин атындағы совхоздың шөбі ұрланып, ұрылар Бекәділдің жүйрік атын машинамен бастырып өлтіріпті деген дақпырт-дабыл гулеп кетті.

...Бір жетіден кейін: «Тұзбен атқан оқтан оң қабырғасынан, бөксесінен жараланған адамды жеңіл жәрдеммен қаладағы емханаға жөнелтті, халі ауыр. Үйінде жатып, асқындырып алыпты», – деген сыбыс шықты. Оны естіген Бекәділ: «Кудың құйрығы бір-ақ тұтам. Әділдіктің құрығы ұзын. Ұзамаған екенсін», – деп, кеңсеге қарай кетіп бара жатты.

Дәулет жайлаудағы елге той жасады. Той жасағанда айтпа, қырғыз-қазақ шопандарына көкпар берді. Той бітіп, «құтты болсын» айтушылардың аяғы сәл толастады-ау дегенде көрші-қоландарын жинап отау шығарды.

Селодағы ақ шатырлы үйіне көшіріп, өзі жайлауда жатып алды. Құсбектің үйленгенін өз қуанышынан кем түсінбеген Бекәділ:

«Иә, Жаратушы ием, енді елге тыныштық бер. Пендешілікпен не айтпаймыз. Кешіре гөр!» – деп өзінше күбірлеп, өзінше мінәжат етіп жүргені. Үйден шыққан кемпірі есік алдында тұрған ақ үрпек балапандай жалаң бас шалын көріп, ту сыртына аялдап, қолындағы қызыл атласқа ораған шашуын қайта қымтап жатып:

– Балалық-ау, құтты болсын айтсаң, күле береді дейді. Ей, шал, сенің Дәуренжаның үйленгенде қайтер екен-ай. Кешегі еркелік

Бірінші том

те, серілік те осымен біткен шығар. Тәуба, тіліміз тасқа, келін де алтын асықтай бала дейді. Ей, шал, қайыспен алысқанша, құтты болсын айтып келмейміз бе, осы қуанышты күн бізге де алыс емес қой.

– Шіркін, әкесі екеуі бірдей мәз-мейрам болғанша, құдаларына бармай ма екен?

– Е, ел емеспіз бе, барады да, қалыңмал беретін заман өткен. Күзгі жиын-терін біткен соң шалқалап бәріміз бармаймыз ба!

– Жә, сыпылдама. Қалыңмал беретін уақыт өткенмен, қазақ жекжат-жұратымен сыйлы-сипатты емес пе, құс қанатымен ұшып, құйрығымен қонады. Адамның да бірінсіз бірінің күні жоқ, – деп жүріп, шал-кемпір жұрт аяғы басылған шақ-ау деген мезгілде босаған құтты болсын айтып келді.

Құсбек сырқаттанып төсегінде жатыр еді, екеуін көрісімен, қарғып түсті.

– Ә, батыр, халықтың мақалы бар, оны бұзып түзеуге болмайды. «Қатын ал, қатын алсаң, отын ал» деген. Отбасың берекелі, дендерің сау болсын. Мына апаң екеуміз отауынды көргелі келдік. Міне, жігіт болды деп сені айтады.

Құсбек ыржалақтап, осы сөзді келіншегім естіді ме дегендей ашық тұрған есіктен ас үйге елегізіп қарай берді. Бекәділден төмен тізесін бүкті. Шал еті қашқан қолын көтеріп, мұртын сипады да:

– Әке-шешең келмеді ме? – деп тамағын кенеп қақырынып тастады.

– Әй, бұл үйде кім бар? Жәкеме қымыз әкеліндер, – деп есікке қарағаны сол еді, дабырласа сөйлесіп, Іңкәр бастаған бір топ адам кіріп келеді екен, көзі шалып қалды. Табалдырықты аттай бере:

– О, әкей де осында екен ғой, – деп жамырай сәлем беріп, жапырлай келіп қол ұсынды.

Бекәділ компандап риза пейілмен сау-саламат сұрасқан соң тұруға қамданып шығып кетуге ыңғайланып еді. Қали әлде не ішкен-ау, батылдана сөйлеп:

– Әй, Бәке, осы кезде бас қосып, бір шәугім шай да ішпейтін болдық қой, – деді.

– Оған кінәлі мен бе екен. Бұрынғылар «інінің үйі індей, қыздың үйі қындай» деп бекер айтпаған. Биыл жаным тірі болса, сенің осы бір тозбайтын арызыңды қанағаттандырмасам, бәлем.

– Жұмыстан қол тимейді, біз кінәлі..

– Ой, сен бүгін шақыршы, мына жаңбырды пайдаланып бәріміз барып көрелік, – деді Іңкәр.

– Е, деймін-ау, бұл Мұқаңа арнайы арыз түсіріпті дегенді көктемде естіген едім, шын болып шықты-ау.

Іңкәр сәл тына қалған сәтті пайдаланып, сөз бастап кетті.

– Сізге ақылдасайық деп барып едік, осында кетті деген соң Құсекеннің әкесіне сыйлар тәттісінен ауыз тиелік деп, бәріміз осында келдік.

– Ой, білгіш-ай, – деп Құсбек жалаңаяқ өнмендеп, сыртқа ұмтылып еді.

– Әй, Сері, отыр. Келіншегіңді іздеп барасың ба, әлгінде көрдік, шай әзірлеп жатыр,– деп Қали бөгеді.

– Осы сіздің көрмейтініңіз жоқ,...– деп, ыржалақтап, екі бүкте-ліп қайта отыра беріп. – Ойбай! – деп ауырсынын тыржыя қалды.

– Қалжаң мықты-ақ еді, – Қали өзінше Құсекеңе жиен жезде іспетті. Сондықтан да оған істеген зиянкестігін әзіл-әжуаға айналдырып, зілсіз аяқтады.

Іңкәр соңғы күндері бұрынғы аңқаулығын қойып, сақ болуға тырысады. Барынша байсалды болып, тізгінін бір ірке қалған сәті. «Әйтсе де, осы ауылдың әзілқой жігіттері ырық бермей» завхоз қатарымыздан кетті, атқоз құтыла алмас (олар тегінде бригадирді ат бастығы деп шығарып алған) деп қалжыңдайды.

Оның өзінде Құсбек секілді тетелес өскен, көңіл жақын жігіттерді өзімсініп өктемірек жұмсап, өктемірек сөз қатады. Жігіттердің бәрі Құсбекке қарап, жымың-жымың күлісіп алды. Әдемі күлкі.

Жұқа ақ косынканы алқымнан бір байлаған ақ сары өңі гүл-гүл жана қызарған жас келіншек аяғын имене басып, орталарына дастарқан жайып, тәттінің неше түрін, екі көмбе қызыл нан әкеліп қойды. Құсбек ыңқылды күшейте отырып, нан турады.

Қали шынысын ала бере:

– Немене, расында сырқаттанып қалғанбысың? – деп сынай, есіркей сұрады.

– Иә, мына белім кілт ете түсіп, апитет те болмай тұр,– деп Құсекең мүсіркене сыр айтқансыған болды.

– Иә, жұмысың ауыр...– Жігіттер қуақылана тағы күлді. Сол сәтте Іңкәр әңгімесін бастап кетті:

– Жәке, мына құс базы да бітті.

– Күнде көріп жүрмін. Өміржанның бригадасы жақсы болды. Қанша дегенмен өз аулымыздың балалары емес пе, адал жанымен жұмыс жасап жүр. Ал, сендер байқадыңдар ма, әне бір, қаладан көмекке келген шешендердің құрылыс бригадасының ісі, жүріс-тұрысы суық, маған ұнамайды. Оны Мұқаметжан көрмей жүр. Уақыты да жоқ қой, көрсе, мүмкін, басқадай жағдай жасалған болар еді. Өлгі Жаксылықовтарыңыз қайда кетті. Жайда арыз дегенді қардай боратады. Ал мыналарды неге көрмейді.

– Оған комиссия шығады. Қабылдауда ол бригаданың көз бояушылығына бұл жолы көне қоймаспыз, – деп, Іңкәр сөзін бөлді. Сол сәтте ұсынған шыныны ала беріп ойын қайта сабақтады.

– Осы жаңа құс базасына бригаданан менгеруші әзірле, – деп директор маған тапсырды.

– Өте дұрыс. Тағы да әлдекім келіп, баяғы шошқа фермасына ұқсатып, быдың-шыдыңын шығарып, ақыры қара жерге отырғызып кетпесін, – Бекәділ шайды соза ұрттады.

– Бұл шаруашылықты игере алсаң, ет жоспары дегеніңіз артығымен орындалып кетер-ау. Тіпті, таза пайда да табармыз. Оның үстіне баяғыдай...

– Баяғыдай арызқойларың да жалғыз емес. Мен бар, – Қали қарқылдай күліп: «осыны бәрібір сендер айтасындар, одан да өзім айтайын» дегендей кеудесін көтеріп қойды. Отырғандар ду күлісті.

– Құс базасына бригадир етіп Қали ағаны неге қоймаймыз?

– Мені қайтесіңдер. Әр дәуірдің өз қойшысы бар. Ол, тіпті, қойшы болмаймын деп, о дүниеге қашса да уақыт жібермейді екен. Мен Дәулет ақсақалдың қойын алуға арыз бергенмін. Құс фермасына мына атақты Құсбек серіні менгеруші етіп қою керек.

Ақыры, Құсбек құс базасына менгеруші болды.

Қолында құсы, үстінде ақ кіреуке, айналасында ағайын, ағынан жарылған армандастары барда сері сері ғой. Сонда басындағы бал дәуреннің, сал дәуреннің өтерін біліп пе, әй білмеген шығар-ау. Қырда жортқан қырмызы қызыл түлкідей бұлаңдап, қызыл иегін сыздатып, көк тамырын солқылдатып, күні батып, таңы ататын еді. Армандай алаулап, ақ керуен күні шығар еді. Енді міне, жауар күндей түнеріп отыр. Ақ сары келіншек те тасқа жаныған пышақтай қалың қораздың ортасында әпшісін қуырып, жүйткіп жүр.

Әттең-әттең дүние, үйтіліп бір кетсең де, әй бір еркектік жасар еді. Кінә өзінен болып, мысы құрып отырғанын көрмейсің бе?!

Айдары жарқыраған қораздардың да Күлшетайды атарға оғы жоқ. Адырая қарап, ақикөзденіп, анда-мұнда шақ-шақ етеді. «Күндегі күйің қайда, сыңғырлаған күлкінді шашқандай назды, сазды үнің қайда, ақ бидайдан беретін сыйың қайда. Біріміз ғана жазықты емеспіз бе, қораз біткенді неге сонша жәбірледің?» – дегендей қоқақтаған қалың мекиен қаталап, тор-тор ұяда тұр. Оны аз көрсең, мінеки дегендей Күлшетай қолындағы жем салатын ақ шелекті Құсбек пен ақикөз қораздардың арасындағы ашық алаңға алшысынан лақтырып жіберді. Алқын-жұлқын үстіндегі ақ халатты шешіп тастап:

– Кеше күнімен, түнімен қайда болдың? Қаңғырып ауыл-ауылдың арасында адасатын әтеш емессің.

Құсбек жауап қатпады. Жаңадан толықсып келе жатқан жас келіншегінің балтырына, бөксесіне, төсіне риза күйге түскендей сәл езу тартып күлмек болып еді, алабұртқан өніне тіке қарауға батпады.

– Шаруа ғой, жаным-ау, шаруа ғой, – деп мінгірледі.

– Сен қай шаруаға жауап бересің? Құс фермасына ма, әлде ауылдың қыз-келіншегіне ме?

«Осыған қай мінезі үшін Күлшетай деп ат қойған. Күлшесін алып тастап «Тай» деп қойса, жарасар еді-ау, тулап тұр. Байқамай үйленгендігім ғой, әйтпесе, қайда барып, қайда жүргенімде жұмысы жоқ ауылдың бір ақ маңдайын алмас па едім. Мынанын жайды түсінер түрі жоқ...»

Құсбек үндемесе, үйдей пәледен құтылатынын біледі. Үндемеді. Бірақ сонау бір есіл шақтарын есіне алды. Кешегі сауық кешке Құсбекті қолқалап шақырған бір пенде болған жоқ-ты. Делебесі қозып өзі барған. Келгеннен соң жастар кет деген жоқ.

«Қайран жайды білер қанжығалас жолдастар-ай, іні-қарын-дастар-ай. Қадіріне я жетеміз, я жетпеспіз. Обалдары не керек, хан көтеріп қарсы алды».

Бір кездегі сері деген атағы бар емес пе. Сонда да Құсбек тұсаулы аттай кібіртіктел, баяғыдай бір көсіліп, алқып-шалқып құмарынан шықпады. Бірі қарындас, бірі іні екен. Әйтеуір, бір ауылда туып-өсті дегені болмаса, ет бауыр ешқайсысы жоқ, бірақ

бетке перде болатын үлкендіктің кесірі. «Женгейді шақырып келейік» дегендер табылды. Оған өзі көнбеді, өзі жібермеді. Ондағы бір ойы үлпершектей қыз-келіншектің ортасында жеке бір шалқып, бар өнерін бір көрсетіп, кіші топтың да ойын-сауығынын көркі боларын көрсетіп тастағысы келіп-ақ еді. Ойлаған жерінен шықпады. Көңілі жас күніндегідей кеңінен шалқымады. Әй қойшы, соның бәрін қазір де салмақтап жататын жәйі жоқ.

Әне, Күлшетай әпшісін қуырып алдында тұр. Құдай мұның бағына келіншекті қызғаншақ етіп берді ғой. Ауылдағы сәл беті жылтырағанға күле қарады бітті, бозторғайдай шырылдап тынышын алады. Үйреніскен сайын батыл кетіп жүр. «Ағайынға қадірің жоқ, бетінді көреді, қатыныңа қадірің жоқ, етінді көреді.

Құсбек ызалана түкіріп жіберді. Өзі де оңбайды ғой. Күлшетайдың қызғануының да жөні бар. Осы ауылда басына жаулық байлағанның бәрімен құрдас. Болсын-болмасын, кездескен әйелмен ыржалақтасып жатқаны. Күлшетай кімнен кем. Ай қабақ, алтын кірпік, асқан сұлу болмағанмен, «Мынау менің құдай қосқан жарым» деп ұялмай айтуға болатын адам. Табиғаттың жаратылысына таңдануға бола ма? Кейбір елеусіз қыздар үйленген соң, тотыдай таранып, сұңқардай сыланып шыға келеді екен. «Қойшысының таяғынан болар...» Күлшетай да қыздар әлемінің сол тобына жататын болу керек. Түлеп тұр. Қолда барда алтынның қадірі жоқ дегеннен аулақ. Дәл бүгінде ағы ақ, қызылы қызыл. Орта бойына шақ ет-жеңді. Ақ төсі аршындап, ақ сары жүзі алаулап, дөңгелек қара көзі жүрегінің тұңғиық тереңіне жетелеп, жез киіктің лағындай елегізіп тұр.

Кейде бір осылай Құсбегіне кейігенде ғана домалақ мұрнының жұқа танауы қусырылып, қан қызыл ерні сәл түріліп, кезере қалғаны болмаса, ақ сарының әдемісі.

Күлшетай баздан оқшау салынған бір үйге қайқайып тартып отырды. Әлгіндегідей емес, үнінде бір жылылық бар. Құсбек орнынан тұра беріп, жымың етті.

«Әй, бұл кетісім шынында ұят болды. Бүкіл шаруаны жалғыз өзіне тастап, ойын-сауық қуып кеткенімді ауылдағы ақсақалдар естісе, ренжитін болды-ау. Бұдан былай шақырмаған ойын-сауыққа бармаспын. Барсам да, Күлшетайымды ертіп барармын. Басым да ауырып түсіп тұр. Өзіме де обал жоқ. Бір басталса өмір бойы сол

дыңғырлақтың ішінде жүре беретіндей әулекіленіп бәрін ұмытып кетем» деп ойлады.

Келіншегінің соңынан маң-маң басып келе жатып, үлгермей қалған жұмыстың кетік-кеміне көз тастады.

«Көрген күніне Құсбек тәубе де, ел қатарлы солдаттық міндетімді өтедім. Ақындық өнермен әлі айналысып жүрмін. Біреуден кейін, біреуден ілгері отау тігіппін. Бағы жанып әйелім де оңынан кездесті. Қала тәрбиесін көрген. Үлкен-кішісін сыйлайды. Дастарқан жасауы да тамаша, кімді де болса ұялмай қонақ етуге болады. Мансап-сансап іздеп жүрген тікті аяқты біреу емес. Қолына ұстағаны өз орнын таба қояды. Кеше ғана үйленіп, міне енді қайнаған еңбектің арасына қойды да кетті. Онысына өзі де риза».

Қара жолдың жиегіндегі ақ үйлер ертеңгі күннің шуағына оранып, одан арғы иір-қиыр өзен үстінде шұбатыла үстінде ақ бұлт жатыр. Күлшетаидың соңына ерген Құсбек түндегідей емес, мұнайып келеді. Көкірегі тығыла, тұншыға толып, көмейіне бір мұңлы ән оралады.

Базар дәурен, бал дәурен өтер, кетер,

Бұл дүниенің түбіне кімдер жетер,—

деп ыңылдады. Ол бұл өлең жолдарын өзгеден естігенін де, өзі шығарғанын да білмейді. Саралап, салмақтап жатар жайы жоқ. Өз кінәсін өзі іштей мойындап, баяғы серілік дәуірі енді қанша талпынып, талаптанғанымен қайта оралмайтынын ойлап мұңайғандай...

11

— Егінге орақ салмақ!

— Ертелеу емес пе?!

Аудандық партия комитетінің секретары сырттағы әр дыбыс, әр тықырға елеңдеп, машинасын күтіп отыр. Кең кабинет кеудесін қысқандай тынысы тарылып, орнынан әлденеше тұрды. Қолын көтеріп, сағатына қарады. Машинаға май құюға шопырдың кеткеніне үш-ақ минут өтіпті. Екі ара недәуір жер. Ал өзі бір сағат өткендей тыпыршып отыр.

Бұл бір мазасыз жыл болып тұр. Қыста қар аз түсіп, көктемде

күн тез жылынды да, қар әп-сәтте еріп, қол шайғандай болмай, тау аңғары қоңыр-құрғақтанып, шаңытып шыға келді.

Міне, содан бері не бір мандытып жаңбыр жаумай, қара жердің тандырын бір жібітпей, адамдар қыстың қыстай, көктемнің көктемдей, жаздың жаздай қасиетін сезініп, қызық қылығына кепелмей жатып, қоңырлатып күз де жетті. Бұл жердің егіні дерлік тоқтатылған қар суымен, жазғы жаңбырдың нәрінен ғана өседі. Биыл табиғат осы екі жақсылығына да іштарлық жасады. Алапат аптап қақтаған даланың топырағы от орнында қалған күлдей күлгінденіп, шаңытты да тұрды.

Қыстайғы тоқтатылған қардың ылғалы мен кездік бойы көтерілген қырқадағы егіннің көгі мезгіліне жетпей, дән байлады. Содан енді-енді сүтке айналғанда ыстық ұрып, аңыздар арық қойдың қабырғасындай арса-арса болып жаз бойы жатты.

Жылда қар еріп болғанша қырқа, қырат көктеп шыға келетін, содан нөсерлетіп тұрып жаңбыр жауатын еді. Жасыл құрақ, бетеге, жусанның шаңын шайып өтер еді. Сол шақты көрсең ғой. Басына мәңгі мұз жапқан айналаны қоршаған таулары аясына жасыл нұр толып, шарасына сыймай құлпырып тұратын. Келесі күні ақ шоқылардың арасынан алаулап күн шығар еді. Күн шығатын да күміс шықпен шағылысып, әп-сәтте ақ толқын шұғылаға оранып, жалт-жұлт еткен сәуле шашар еді. Күн жылылығымен ақ нұрға бөккен жер-ананың төскейінде қызыл сары қызғалдақтар мен сарғалдақтар қауыз жарып, көздің жауын үйіріп құлпырар еді.

Енді сол шалқыма жаз көзден бұлбұл ұшқандай. Көңілден ғайып болғандай. Бейне ондай көктем, жазды көрмегендей. Ақтастының етегінде жылдағы жайқалып тұратын егістің биылғы қылтиған сабағын әлі бір түн әлетінде көріп қайтқан. Көңілі жабығып қайтқан. Сондай бір көктайғақ мұзда отырғандай шақта Мұқаметжанның телефон соққаны, алғашқы ораққа қатысуға шақырғаны көңілді сәл де болса сергітіп тастағандай. Облыстық партия комитетінен де, атқару комитетінен де өкіл келген.

Өткен жылғы алғашқы орақты салған мезгілді білмек болып, суырманы тартып, күнделігін іздеді, таппады. Еңкейіп отырған күйі қайда қойғанын есіне түсіріп, қысыңқы қой көзімен столдың үстіндегі бір топ қарындаш салынған қорапқа, жыл, ай, күн, тіпті, ауа райына дейін көрсетіп тұратын тұғыры бар қаламсапқа, ұсақ-

түйек жайларды қысқа ғана түсіретін қалта дәптеріне, одан қарсы керегеге ілген әлем картасына, оң жақ босағадағы аудан жерінің картасына сүзіле қарады.

Енді ғана ойына түскендей суырманы жауып, сол жағындағы жылтыр қоңыр тумбочкаға тез бұрылғанда, шопыр кірді. Қасқабағымен отыр деген белгі беріп, құнжындап тумбочка ішіндегі қоңыр, көк, сұр, қалта дәптерін сапырыстыра, ақтара бастады. Ұзын бойлы, жіңішке денелі, сіріңке қара шопыр жігіт сәл сорайып тұрып, ең шеткі орындыққа тізесін бүкті. Секретарь еңкейіп отырған бойы қара мұқабалы дәптерін асықпай парактай бастады. Бел ортасына жете шұқшия қалды.

– Солай, солай. Есіңде ме, өткен жылы орақты бір жетіден кейін салыппыз. Дәл бүгінгі күні ауа райы ашық болып тұрыпты. Температура 25–30 градус жылы. Солай, солай. Сол күні екеуміз қаладан қайттық. Асан Ақболатович былай депті: «Біз ғылыми-техникалық прогресті игерусіз деп жүріп, техниканың жетістігіне сүйенгендіктен, машина болмаса, төрт тағандап, екі қолды қусырып отырып қаламыз. Ойландаршы, жалқау болып кеткен жоқпыз ба? Ой еңбегі мен дене еңбегін үйлестіре алмай жүргендейміз. Бірінен ұтсақ, екіншісінен ұтылатын секілдіміз. Байқайсың ба, сен қырықтың қырқасына жаңа ғана жеткен жігітсің. Ойлау қабілетің керемет, білім де күшті. Ал денеңе қарашы. – Ол мырс етіп күліп: – Жарайды қалғанын оқымай-ақ қояйын – деді. Оның оқымағаны: «олпы-солпысың, физиономиялық ширақтық жоқ» деген сөздер еді.

Дәптерін орнына қойып, «көңіл күйің қандай» дегендей сығырайып шопыріне көз тастады. Желкесі қырдай болып, тұнжырап, аяғының басына қарап еңкейіп отыр екен. Тоқыма көгілдір спорт костюмі арық денесін қорғасыннан құйғандай бунап тұр. Қайқы иегіне сәл ғана тимейтін сойдақ тізесіндегі кілт ұстаған жуан саусақты жұдырығын қозғамаған бойы басын көтерді.

«Маған көбірек аялдағандай болдың, асыға тосқанда уақыт өтпей, өмір өтіп бара жатқандай болады екен», – деген сөзді Ұлан оған айтқан жоқ.

Жігіт те ақталып, жауап қатқан жоқ. Тек сұқ саусағымен жеңін жоғары сырып сағатына көз қиығын салды.

– Мұқаң астыққа орақ салмасақ болмайды дейді, онысы да

Бірінші том

жөн шығар. – Ол жазу столының суырмаларына кілт сала жүріп сөйледі. Сол сәтте шопыр:

– Әлгінде мен осында кірердің алдында Үшашадан бастап жауған жаңбыр нөпірі Тиектасқа дейін қап-қара болып түйіліп келді де, екіге бөлінді. Бірі тау жағалап, екіншісі Аралды қамтып, өзен бойлап келеді.

Секретарь терезеге бұрылды. Сірә, батып бара жатқан күн ақ тауларға аялдап бір қарағысы келген бе, өркеш-өркеш дара бұлттарды қанжардай тіліп кеңсенің бұрышын қиып, ешкінің асығындай мыжырайған Шөладырдың қоңыр қырқасына төгіліп тұр екен. Қызыл, сары сызықтар бейне бір жібек ленталардай толқиды.

– Кеттік.

Қара «Волга» кең асфальт көшенің ортасымен заулап, көлденең жолға тірелгенде, Ұлан күнбатысқа бұрыл дегендей белгі берді. Шопыр секретарьдың төте жолмен жүруге кеңес бергенін сезді. Тегінде жолға басшылық жасауы оның бұрын-соңды әдетінде жоқ қылығы. Барар жерді айтар еді, жүрер жолды өзі таңдар еді. Бұл жолғы өзі білермендігі дұрыс та секілді. Айналма жол алыс. Әрі жаңбыр айғырдың жалындай додаланып, тау етегінде қырқанын белін қиып, төпелеп жауып келеді. Ал өзен бойлаған төте жол жиегіндегі нөсер сүт бетіндегі кілегейдей перделеніп, баяу себелеп тұрғандай. Ондай жаңбырды жаз бойы қаталап, шөлдеп жатқан жер әдетте тез-ақ сіңіріп кетеді.

Машина іркіліссіз жолға жалт бұрылды. Қалашықтан шыға берісте егіндік жер бар. Сол егіндіктің екі жиегіне о бір жылы жол жөндеу мекемесі көгілдір көшет екен. Қазір де жыл сайын «Жайқалтып өсіру үшін күтіп-баптап жатырмыз» деп райкомға ақпар тапсырады.

Райком болса: «қатынас жол мәдениетін көтеру» жайында соған сүйеніп, облысқа «солай да солай» деп мәлімет береді. Ал шындығына келгенде ештеме жоқ-ты. Осындай жол жүргенде көргені болмаса, оған көңіл бөлетін өзінің де мұрсаты шамалы. Сол көшет алғашқы жылы өз бойындағы нәрімен көктеген, келер жылы көктеуге халы жетпеген. Бұл күнде қуарған қарағаш, қайыңның селдір-селдір шыбығы: «Өтіп кет, бізді көрмей-ақ қой», – дегендей қалтырап, соңында қалып барады. Осы селеу-селеу қу ағаштан егіндік басталады. Көсеге шыққан мұрттай қылтып,

кешкі ымыртқа бұғына бастаған. Сонау жылдары Шөладыр мен Кулықтың арасындағы осы кең көлем тегістік жерді суландыру үшін бүкіл аудан еңбеккерлері бірігіп Қарқараның суын бұрып үлкен тоған қазған. Сол тоғанмен су әлі ағып жатыр. Бірақ тоған бойлай егілген егіс күні бүгінге дейін өз мәнінде бір де бір рет суарылған емес-ті.

Қара «Волга» аудан орталығының құбыла жақтағы қабырғасын сөге ағатын тоғанға салынған көпірден секең етіп өте шықты. Канал арнасында қақтанған су жатыр. Көшеден шыға жаңбыр түйіршігі алдыңғы әйнекті қытықтап өтті. Шопыр жаңбыр сырғыш қалақшасын іске қосты. Енді «Волганың» қос жарығы түнек түнді бауырдай тіліп, көгілдір шыныдай жалтыраған асфальт жолмен сырғып келе жатқандай еді. Ұланның ойына тоған оралды. Егер бұл тоғандағы судан нәр алса, екі-үш жүз гектарға тарта егінді танаптан ауа райының қандай аумалы-төкпелі болуына қарамай, тұрақты өнім алынатынын халық жақсы біледі. Сондықтан да бұл тоғанды ешбір мемлекет қаржысын шығындамай, осы күн жексембілік негізінде салған еді. Амал не, келіп-кетіп жататын аудан басшылары да, совхоз директорлары да: «Таулы аудан, негізінде мал шаруашылығымен айналысатын аудан», – деген арзан желеумен өздерін өздері жұбатып, егіншілікті қосалқы шаруашылыққа санап, бұл күнде сол тоған ұмыт болуға да айналған еді.

Ұлан келгелі де: «Осы су неге босқа жатыр?» – деп кейбірде ғана ат үсті ойлайды. Онда да жайлауға өтетін көпір бұзылғанда не оны тау суының асау ағысы алып кеткенде болмаса, бөгелген емес-ті. Өйткені «қаржы шығарып салынған каналмен қанша егінді суардыңдар» деп, облыстың су құрылыс басқармасы да сұрап жатқан жоқ.

Алдыңғы орындықта бүкшіе отырып үнсіз қалған Ұланның санасында қаулаған сұрақтар бірінен кейін бірі ағындап өтіп жатты. Жан дүниесіне шым-шым сіңіп, жүрегін сығымдап, алуан түрлі ойды қоздатып жатты. Жер қасиетін, су қадірін білетін адамдар қайда? Ал бұлар аяулы жерді кәріп күйге түсіріп, аққұла далаға айналдырып тастаған. Енді кімді кінәлап, кімді күстаналасын. Бұл жерге қарайтын совхоз директоры Бәкенді ме?

Оның әкесі осы шаруашылықты қолымен қалаған адам. Өзі

болса, жоғары білімді білікті маман. Жас емес, жігіт ағасы. Жөн сұрай қалсаң, онда күндіз күлкі, түнде ұйқы жоқ. Жұлынынан шаншылып, шаруаны жайғап жатады. Шөбі шабылады, қойы жазда жайлауға, қыста қыстауға дер кезінде көшіп қонады. Егін жайын сұрағанда еңірегенде етегі толады. Бір жылы бұршақ ұрады, көпшілік жылы құрғақшылық жайлайды.

«Бұл бір менің шаруашылығымның басындағы пәле ме? Бәрі солай ғой, көгерген көк аспанның астында өзіңіз де тұрсыз. Және жай тұрған жоқсыз, көріп тұрсыз» деп екі қолын көкке жайып, су сұрардай мүләйім күйге түседі. Екі көзі көкке алақтап жүріп, бүкіл совхоздағы егістікті қақ жарып ағатын, ат жалдап әрең өтетін тоған суын көрмейді. Көктен жауатын алтын дәнді айтқанда аузында тыным жоқ. Апыр-ау, мынау тоғанның суын неге іске асырмаймыз, неге өмірге пайдаланбаймыз?...

Ұлан іштей толғанып, іштей күйзеліп келеді. О, бір жылы тау етегіне жаңбыр көп жауды да, егіндікті бөктірді де тастады. Табиғат тылсымына не айтарсың. Ондай жылы бітік өскен астықты қар бір жауғаннан соң әрең жиып алды. Егіншілікті қосалқы шаруашылық, әлі телімі жер деп жоспарды аз алып, көтеріңкі міндеттемеге аяқ баспайтын Бекеннің жұлдызы оңынан туды. Бесжылдық жоспарды төрт жылда артығымен орындады да кетті.

Сол кездегі табысқа мәре-сәре болып жүріп, ол емес, тоған тағдырын өзі де ұмытып кетті. Көрмейсің бе, енді есіне түсті. Секретарь да пенде. Күн сайын аудандағы барлық шаруашылықты шапқылап аралай беруге, көз көрген кемшілікті көзге түртіп өзі ғана көрсетуге уақыт жетер ме?

Асфальттан оң бүйірге бұрылатын шұбырынды қара жолға таянғанда, шопыр жүрісін баяулатты. Ұсақ тамшылар сіркіреп тұр. Топырақ беті шыныдай жылтырап жатыр. Көптен бері жаңбыр нәрін жұтпаған тақ-тақ жерге су әлі сіңбепті. Екі пардың жарығы жолды ақ болат қанжардай қиып, жағалаудағы көктесін көкжиек бетінде созылып жатыр.

Алдыңғы терезені айғыздай жосылған жаңбырды сырған жіңішке қалақша тынымсыз қаққан қарлығаштың қос қанатына ұқсас. Осы жерден ертеңгі орақ салатын совхозға баратын жол екі бөлінеді. Бірі Қатпатөлек кемерінің үстін қырпи жүрсе, екіншісі етектегі егіндікті қақ жарып Қараөткелден бір-ақ шығады.

Қыраттағы жолмен жүрсе, өзенге салған көпір де, оның екі босағасы да сенімсіз. Тығылып тұрып қалар қаупі көп. Ал етектегі жол егіндік арасы, ауыр. Шопыр радио-қабылдағыштың толқынын қозғай отырып:

– Ағай, жол ауырлап кетіпті. Ертемен келсек, қайтер еді, – деді.

– Уағдаласып қойдық қой. Облыстан да өкіл келуі керек. Әрі өзің білесің биылғы бетіне қараған бес тал егініміз осы жерде ғой.

Жігіт секретарьдың ойын аяқтатпай:

– Сонда қай жолмен жүрсек екен? – деді де, есігін ашты. Төбеден шам жанды. Шыңылтыр бір салқын леп машина ішіне лап ете түсті. Жарыққа шағылысқан көкнөсер қараңғылық бетінде сынаптай ағып тұр.

Ұлан жұқа ернін жымқырып алыпты. Шаршағандықтан ба, төбедегі тілімдей шамның әлсіз жарығынан ба, реңі қуқыл. Түйілген сол қолымен сүйір иегінен тіреп әлгіндегі бір ой ағысынан әлі де арыла алмағандай бей-жай күйде отыр. Енді ол бейне өзімен өзі сөйлескендей еді.

– Кешегі келген журналисті бүгін көрдің бе?

– Жігіттер Бекеңмен бірге кетті деп жүр ғой.

– Шопандарын мақтап, соларды аралатып жүрген шығар ерің, – ол бұл сұрағына жауап күтпей, – егіндік арасындағы жол қалай? – деп сұрады.

– Көптен бері...

– Білемін. Сонда да сол жолмен жүрелік.

Шопыр есігін жауып, моторы бүлкілдеп, жай ғана соғып тұрған машинаны жылдамдыққа салып, ілгері жылжып кетті.

Бұл бір басын сазборықтан алып, жер қышқылын шая ағатын Қарасуға жақын жол еді. Көктем шыға көлбей жазылған тұзды су, жазға тарта жер бетіне тұз сор байлап Қатпатөлек қабағы мен Қарасу арасына ақ шыт мата жайғандай қайта тартылып кететін. Бірақ шөбі шүйгін. Жайлаудың балдырына қоң етін толтырып қайтқан қой күзде сол сортаңға өсетін құраққа кенедей жабысып, шел байлайтын. Малға таптырмайтын жайылым еді. Жергілікті ел кейбір қуаңшылық жылы шабындық жасайтын.

Тың көтеру науқаны қызған кезде осы сортаң жерге өзі түрен салдырған. Дән еккен. Сол жылы шықпай қалып және еккен. Ақыры, көп жылдық шөп сеуіп, егістік жердің есебінде қалды.

Сортаң жердің өзіне тән шөп-шаламы болмаса, өзге шөп өгей баладай, өсіп мандытпайды. Қазір де таздың басындай. Бір жерде ешкінің құйрығындай тікен аралас ермен, елпек бар да, екінші бір жерінде сары шытыр, түйе қарын, сәл ілгері жүрсең, қодыра-қодыра қара сұлы кездеседі. Сынаптай сырғитын қара «Волга» араның жүзімен жүріп келе жатқандай. Қайқыдан баса соққан желден жалт етіп, қайта қайтқан жаңбыр енді қамшының өріміндей ысылдап, өздеріне қарай жылжып келеді.

– Сәл тездетсең қайтеді?!

Тулаған аттай қарғылаған машина газды басыңқырап жібергенде, астынан жел соққандай жеңілдеп, тіпті салмақсызданып кетті. Машина түгіл, Ұлан да өз орнында отыра алмай қаңбақтай елпектеді. Қарсы алдындағы терең арықты құрық бойы қалғанда көрген шопыр арқалыққа шірене шалқайып, тежегіш тиегін басқаны да сол еді, мұз үстінде тайғанақтағандай зып етіп, сол жақтағы жарқабақты тұмсығымен сүзе, сарт ете түсті. Машина әуелде бір сиқырлы күшпен көтеріліп бара жатқандай еді, қас қаққандай болмай, арты жерге қайта солқ ете түсті. Басын машина төбесіне соғып алған Ұланның көзі қарауытып, бүкіл дүние шыр айналып бара жатты.

– Аға, аға!

Бетіне бүркілген суық судан есін тез жиды. Құлағы шулап, жер әлемі «Ағалап» боз торғайдай шырылдап тұрғандай. Солқылдаған екі шеке өзімдікі ме дегендей дірілдеген саусақтарымен ұстап, әлденені айтпақ болып, оқталып еді, жағы ашылмады.

– Аға, аға, қай жеріңізді соқтыңыз?!

Ұлан сонда ғана әлгіндегі қамшы тигендей болған иығынан сүйеп, оң қолының алақанымен иегінен көтеріп, бетіне төніп отырған қарасұр жігіттің жүзіне жалт қарады. Жалт қарап:

– Тіріміз бе? – деді.

Бұл сөзді өзі тез айтты. Даусының қалай шығып кеткенін де білген жоқ. Оны естіп, естімегеніне де мән бермеді. Сонда ғана тілі удай ашыды. Жүрегі дүрсілдеп қатты соққанын да жаңа білді.

– Сен аман-есенсің бе?!

Оның тірі тұрғанын, өзін аялап, ағалап тұрғанын көргенде, әуелде өз көзіне өзі сенбеді, жүйкесі босап, жанарына бір ащы жас келіп тірелді. Соны білдіргісі келмеді ме, көзін жұмды. Сол

сәтте ғана барып жаңбырдың сыртылын, інісінің ағалағанын анық естіді. Тек моторда үн жоқ.

– Бір ажалдан аман қалдық-ау.

– Аман қалдық, аға!

– Көрер күнім көп екен.

– Машинаның бел темірі үзіліп кетті, енді қайтеміз, аға?!

Ұлан бетіп сипап, шалқалай көтеріліп жол серігіне бажырая қарады. Әлгіндегі тірі қалғанына қуанған жүрегі машина істен шықты деген суық сөзді естігенде, мұздай суып кетті. Жаңағы қуаныштан абдырауы қас қаққандай сәтте бастан өте шығатын тіршіліктің қарбалас ләззәті екен. Енді ешбір жері ауырмады. Тілін ғана тістеп алыпты.

– Құрттың ба?!

Үні тарғылдана шықты. Қалшыып қатқан бойы тежегіштен аяғын әлі алмай, тіп-тік отырған шопыр жігіт еңкейіп еді. Екі бүктеліп кетті. Толғай тартқан садақтың адырнасындай иілді. Ол жауап берудің орнына рульдің түбіне түкіріп жіберді. «Пенделікті қойсайшы. Басына бұлт үйірілгенде, қара бастың саулығын тілеп, аман қалса, дүние-малды құрбандық еткісі келеді. Аман қалып еді...»

Ширыға шымырқанды. Әртүрлі синтетикалық жіппеп ораған рульді сығымдап қысып еді, буын-буыны сыртылдап кетті.

Көңілден ұшқыр дүниеде ештеме жоқ шығар. Терезені тазалаған қос қалақша оған дауылды күнгі тулаған теңіз бетіндегі қос шағаланы елестетті. «Волганың» Ұлан отырған жағындағы тұмсығы сатпақ-сатпағы шыққан керегедей жарлауытқа кіріп кеткені де, қатты соққыдан жапырылып қалғаны да белгісіз. Мүйізі сынған мұқыл егіздей өнмендеп тұр.

– Енді неге отырсың?!

Шопыр секретарьдың бетіне тандана қарады. Сол сәтте ол оның көзінен өз кінәсін мойындау, сезуден гөрі, кінәлі адамды іздеген озбыр бір өр көкіректің сыздаған табын аңғарды. Жанарындағы жалтылдаған сәулелер ызалы ұшқын шашып, алабұртып, жалт-жұлт етеді.

– Мен қайта барып, машина алып келейін.– Шопыр сонша бір кінәлі жандай мұңая, баяу сөйледі.

Шығар есігі ашылмады. Тұтқасын тартып, иыққа салып, бар

күшімен бүктеле итергенімен, ештеңе шықпады. Енді ол орнынан көтеріліп, артқы есігін ашып, сыртқа шықты. Аспаннан жаз бойы бүкіл ел болып күткен көк нөсер шелектеп төгіліп жатқандай. Ұлан міз бақпай, табандап әлі отыр.

– Аға, мен қайта барып машина әкелейін. Сізге суық тиіп қалар, отыра тұрыңыз, – есікті жайлап жауыпты.

Жердің миы шығып кеткен бе, балшықты тобықтан кешіп келеді. Әлгінде ғана өздері бұрылған асфальт жолдан ерсілі-қарсылы машиналар ағылып, қараңғылық ішінде әлдекім отпен ойнап жүргендей. Әу десең үнің жетер жер тіпті алыстап кеткендей. Аяғы өркеш-өркеш аңыз соқпағынан тайғанап тоқтамайды. Бейне бір шифрдің бетімен жүргендей. Жығылмай өтуден басқа ой басына кіріп шығар емес. Аялдауға да мұршасы жоқ.

Машинаның есігін ашып тастап, сыртқа шығып, соңынан караған Ұлан оның осы күйін көрмеді. Әрі жаңбыр сыртылынан көлденең дыбыс та құлағына шалынбады. Кабинада отырғанда көрші совхоздан келе жатқан машинаның жарығын көрген. Сол жарық тұсына келгенде жыпылық-жыпылық етіп бөгелді. «Кеткен болар» деп ойлады Ұлан.

Сол шақта жаңбыр да сәл толастағандай, самсап сәуле шашып, көзге шағылысады. Аспандағы жылт-жылт еткен жарық жұлдыздар мойылдай қара жерге келіп қонғандай.

Аудан орталығынан көрінген машина жарығы бірте-бірте жақындап келіп, өзіне қарай бұрылды.

«Жақсы болды. Жетіп үлгерген екен. Ертең машинаны жөндеуге қоятын болдық...»

Осылай ойлап үлгергенше, машина қабақ үстіндегі жолды жағалап бара жатты. Өкпе тұсынан шығып, алдын тоспаса, аялдайтын түрі жоқ.

Асыға адымдап, қырға беттеді. Бейне өзі де су бетінде келе жатқандай. Аяғы тиген жер ойылып түсіп кететіндей былқылдайды. Алқын-жұлқын қозғалып, қырға көтерілгенде, машина да жақындай берді. Қалбалақтап екі қолын бірдей көтерді. Тізеден келетін көлді кешіп, эзер келгендей, сұр шалбары балтырына жабысып тұр. Моторы гүжілдеген көкқасқа газик басып кетердей өңмендеп, өтіп барып тоқтады. Рульде отырған шомбал қара езуіндегі темекісінің қалдығын алды. Қалбалақтай келіп, кабина

тұтқасына жабысып, жайын айтпак болып еді, күлін бетіне қарай қағып жіберді. Содан соң ісінген көнектей бетін бұрып:

– Сірә, сырахананың жанында жүріп, қаладан жай шыққансың-ау, – деді шопыр. Аузынан ащы су, темекінің күлімсі иісі бұрқырайды. Қолқасын қапқан жиренішті лептен жасқанып шалқалап кетті. Сонда ғана шопырдың ісінген бетін, сақалы түктүк болып кеткен көк өңез иегін анық көрді.

Ол болса, көзін сығырайта күлгенсіді. Онысы да күлкіге ұқсамады.

Шылымын құшырлана сорып-сорып жіберіп, Ұланға қарап сәл бөгелді. Содан кейін алакөлеңкеде тұрған секретарьға тағы да жымиып қойды.

– Әй, бері жақынырақ тұрсаңшы, қорықпа, мен сәл ғана іштім. Онда тұрған не бар. Ел іші алтын бесік қой, мен оларды алдамаймын. Адал қызмет етемін, ақысына не берсе, соны аламын. Аз, көп те демеймін.

– Ой, сен не, адам көрмегендей қашақтайсың. Давай, отыр. – Баранкадан сол қолын алмай, жамбастай созылып, кабинасын ашты. – Отыр.

Жол ауыр-ақ. Осындай ішке сыймаған соң айтамыз да. Аудан орталығынан алыс емес, қысыр байтал шаптырса жетер жерге жол төсесе, нелері кетер еді. Өкіметтен айналайын. Бұл күнде заман тыныш, ел тоқ, байлық белден. Тек соны кейбіреулер өз пайдасына жаратқысы келеді.

Ол кабинаның ішкі жарығын жағып, сағатына қарады. Май сіңген барбиған саусағымен жарықты басып қалды да: – Қызық, уақыт едәуір болып қалыпты. Досымның үйі жалғыз қозысын сойды. Керегі жоқ, қара суды бөліп ішейік десем, болсайшы.

Ұлан машинаның алдын айналмақ болып, пар жарығына шығып еді, бүкіл әлемдегі нұрлы сәуленің алдында тұрғандай әсерленді. Өткір жарықтан жасқанып, көзін қалқалай қойды. Езілген бораздадан тапырақтай жүріп, кабинаға жайғасқанда, шопырдың бірде-бір сөзін қалт жібермей тындады.

Тандайы кебірсіді ме, даусы қарлыға жұтынып барып, бөгелді. Әлгінде машинасы қозғалғанда-ақ, шылым тұқылын шиыра шертіп жіберген. Төс қалтасынан түртіншектеп отырып, тағы да бір талын алып аузына салды. Сонан соң, оттық қорабын баранка

Бірінші том

ұстаған қолының бас бармағымен басып тұрып, шырпының талын шығарып, от жағып еді енді анық көрінді.

Кең маңдайлы, қошқар тұмсық, жалпақ бетті қызыл шырайлы жігіт екен. Қалың қасы түйісіп кеткен. Дүрдік ернін көктұққыл сақал-мұрт көмкерген. Домалақ қабағының астындағы ұзын кірпікті қысыңқы кара көзі кілегейленіп, мұңға толған.

...Машина қабакқа жете тоқтады.

Тынысы тарылып, есікті ашып, сыртқа шықты. Өзен бойы сергек күйде екен. Жан дүниенді шымыр-шымыр ұйытқан кәусар ауа. Өзен жағасындағы ауыл. Бағана басындағы от моншақ созылып, қырманға жете үлкен шеңбер жасайды екен. Жанағы түйдектелген ойдың бұлтты ыдырап, салқын ауада кеудесін кере, соған қарап тұр. Шопыр мотордың қақпағын сарт еткізіп қайта жауып, есік жақтауындағы айнаның тұтқасынан ұстап, кабинаның ішіне кіре бере:

– Отыр, дос! – деді.

Бұл да Ұланның көптен бері естімеген сөзі. Бала кезінде жігіт шағында «дос» деген қасиетті сөзді жиі еститін. Өзі де көп айтатын. Ат жалын тартып мінгелі «Ұлан Ниязович» деген сөз құлағына сінімді.

Жайда болса: «Кіммен сөйлесіп тұрғаныңды білемісің?» – деп тұқыртып тастамас па еді. Дәл қазір секретарьмын деуге де ұялды. Орындығына үнсіз жайғасты. Стартерді басып, от бермей, тормозды жіберіп, жылдамдыққа салып еді, сәл сырғып барып, машина гүр ете түсті. Сол жүрген бойы көпірге жетіп, су жиегіне тоқтады. Сай-саладан аққан жаңбыр суы қосылған өзен бұрынғысынан да құтырынып, дөнбекши ағып жатыр. Көпірді көруге барған шопырдің ұнжырғасы түсіп, қайта айналып келіп, аспанға көз тастады. Сонан соң:

– Ал, дос, мен осында жата кетемін. Көпірден қазір өтуге болмайды. Бұл ауданның бастықтары мына көпірді күнде көріп жүрген шығар, – деді басын күйіне шайқап, – «астық, астық» деп солардың зарлағанынан астық өне ме? Өнбейді. Жарайды. Солай болсын делік. Ертең сол өнген астықты мына көпірмен жүріп астық қабылдайтын пунктке жеткіз дейді-ау. Бопты, ауыл жақын, енді үйге жаяу-ақ жетерсің. Мен мына көпірден өте алмаймын. Жақсы, дос, тыныш ұйықта.

Кабинасына кіріп, дем алу қамына кірісе бастады. Ұлан салбырап, сәл тұрып, ауылға беттеді. Қонағына «үйге жүр» деп те айтқан жоқ. Малмандай су киім тораңғы денесіне жабысып, табан ағашы шұрық тесік, қиюы қашқан ағаш көпірді сықырлатып ауылға кетіп бара жатты. Ауыл оны көптен келер деп күткендей еді. Келер деп тосқандай әр терезеден самала сәуле шашып: «Сау-саламат келдің бе?!» – деп жылы шыраймен құшақ жайып тұрғандай еді. Таудың теріскей бауырындағы қырқа-қырқаға егілген ақ бидай да, қос өрімдей егіз өзеннің аралына салған арпа да балқыған алтындай толқып жатыр. Көзді арбай сағымданады. Көптен шөліккеп қаталап жатқан топырақты жаңбыр торқадай жұмсартып кетті. Жерден дымқыл бір иіс бұрқырайды.

Егіндік арасынан бөдене бытпылдықтады. Іле-шала үзіліп-үзіліп шегіртке шырылдады. Бетегелі тың, жиек пен масағы кере қарыс бидай толқыны арасындағы терең боразда табанында жауын құрты қызара созылып, ширатылып барады.

Ұлан көптен бері бұл түндегідей тәтті ұйықтаған емес-ті. Бозала таңнан оянды. Сергек. Адам тегінде үлкен бір істі тындырғанда, не өз өміріне іштей батыл бір әділ қазылық жасағанда, бойы сергіп, ойы тазарып, ертенгі өміріне күмілжімей батыл қарап, екпінмен қадам басатын да болар... Шығыс жақ бозалаң тартқанда-ақ, тез-тез киініп қонақ үйден сыбыссыз, дыбыссыз шығып кеткен.

Бекәділдің үйінің мұржасынан түтін көтеріліп, тік көкке шаншылып жоқ болды. Таулықтар ауа райын күнделікті өмірдегі түйгендеріне қарап-ақ дәл біледі. Түтін оратылып көлбеп жатып алса, күн жауын-шашынды болады. Қазірде ауылда бәрінен бұрын машина, трактор оянады. Бүгін ең шеткі үйдің алдында тұрған көкқасқа «ЗИС» гүрілдеп сыбағасынан құр қалғандай іле-шала қара «ДТ» мен қызыл «К-700» трактор қабаттаса от алды. Әлгіндегі бір маужыраған тыныштықты дүрліктіріп жіберді. Әп-сәтте бүкіл ауыл алып бір заводтың жүрегіндей жер-әлемді жаңғыртып, дауылпаз бір еңбек күйін шертіп те кетті. Моторлар үні табиғаттың табиғи сырлы әуезін сылқым сүйемелдейтіндей, ал әр үй күйсандықтың сиқырлы тіліне айналып бара жатты.

– Жолдас секретарь, қайырлы таң!

Ұлан ту сыртына жалт бұрылды. Егіз шоқының екі арасынан жаңа көріне бастаған күннің алқызыл алауына оранған адамға тура қарай алмай, қолымен көзін көлеңкелей берді.

Құлағы салпиған, жалы додалана ұйысқан, месқарын, шолақ құйрық жабы торы аттың үстіндегі Бекәділді сонда ғана таныды. Жабының терге шыланған жалба-жұлба жүнінен қышқылтым иіс бұрқырайды. Сол иіс болмаса өгізден айырмашылығы жоқ. Бәйгібозды пішеншілерге сойып бергелі шалдың мініс аты осы.

Ең алғаш мінгенде, екі иығы салбырап, жаман жасып кетіп еді, адам неге шыдамаған, бұған да көнді. Аттан бұрын өзі қозғалып, тебіншектеп, темпендеп, қарсы жерден ұзынды күні жүріп әрең жеткендей өзеурей келіп, ұмтылып, қолын созды.

– Әлгінде таң қараңғылығында аудан жақтан бір машина келіп еді. Сірә, сіз боларсыз?

Ұланның есіне түндегі өзі мініп келген машина түсті. Күлімдей тұрып көз қиығын тастады. Жоқ. Көпірден бергі иірімде бір топ сары ала қаз суды сабалай ұшып-қонып қаңқылдап барады. Ауылдың асыранды қаз-үйрегі секілді қанатын жайып, ағысқа қарсы толқын бетін сызып, қабаттаса олар да ұшты. Ұшып емес-ау, су бетінде жүгіріп бара жатқандай, моншақтай тізілген бір үйір үйрек жиекті жағалап, қоға-қоғаны қытықтап, өздерінше серуен құра жүзеді. Өзен бойы әлі көк шалғын екен. Қолтық-қолтықта, иін-иінде тұсаулы құлынды биелер жайылып жүр. Ауылдың төменгі жағындағы айнадай жарқыраған көл бетіне кіреуке қызыл қаймақ тұнғандай. Күн шапағы шалқи шалықтайды. Шуаққа елітіп мамыражай жүзген қаз-үйректің арасында үш аққу қалықтап барады.

Осы әсемдікті аялай қоршаған асқар таулар жер-әлемде әлі ешбір композитор ойламаған, ешбір әнді айтпаған, ғажайып бір әнді тындап балқып тұрғандай.

Ұлан Бекәділдің қолын ұстап тұрып, кесіп алар еті жоқ, құстұмсық, шалғы мұрт қоңырқай бетіне, құдықтың суындай күлімдей жылтыраған шүңірек көзіне күлімдей қарап: «Табиғат – үнсіз музыка, сөзсіз тамылжыған поэзия-ау. Егер бар өмірге зерденді салып, сабақтай қарап тұрсаң, тарихта бірде-бір шебер жасап үлгере алмай келе жатқан тұтас монументальды алып өнер туындысындай. Таусыз даланың, сусыз тіршілік иелерінің, құссыз көлді, шөпсіз жердің сәні жоқ секілді. Қартсыз жастың да, жастарсыз қарттардың да мәні жоқ екен-ау» деп, іштей бір ой түйді.

Бекәділ болса, бабына келген тұғырда отырған қырандай ер үстінен етпеттей ұмтылып әлі тұр.

– Оу, Беке, сіз пенсионер емессіз бе?

– Ұланжан, мен ең алдымен коммунистпін. Содан кейіп пенсияға шықтым. Тегі, сендер қарттар көп сөйлеп кетті дерсіздер. Оларды да көк мылжың болуға мәжбүр ететін жастардың өзі. Соларға ананы істе, мынаны істе деп жүріп, көп сөйлеу әдетіңізге айналады екен. Мен оқымаған адаммын. Демек, білімділіктен коммунист болғаным жоқ. Ар-ожданымның тазалығынан, жүрегімнің, өмірімнің, еңбегімнің адалдығымен коммунист болғанмын, қарағым.

– Міне, міне, дұрыс айтасыз. Оқымадым дейсіз, сіз оқығандардан да мәнді пікір қозғадыңыз.

– Рақмет, көп рақмет, – қарт өзіне-өзі риза болғандай, керіле шалқая отырып, ауылға қарап тұрып, сөзін қайта сабақтады.

– Жақында, осындағы Іңкәр деген бригадир партияға өтуге даярланып жүр екен. Мен одан партияға неге өтесің деп сынап сұраймын ғой. Ол айтады: «Коммунист болмасақ, бригадалық жұмысты сеніп жүктемейді», – дейді. Сонда мен оған мансап, қызмет үшін, бригада болу үшін коммунист болғың келіп жүр екен ғой. Оныңның сәті түспес деп күлдім. Ал ол сөзіме шамданып, қызарақтап, әртүрлі ойларын айтты. Ал расында, адам партияға жанымен өтуі керек қой, Ұланжан. Сонда не болды дейсің ғой, бастауыш ұйымның отырысында ол уставтан мүдірген жоқ. Дәулет секілділер әр сөздің мазмұнын-мағынасын, оның өмірдегі көрінісін тәптіштей сұрап еді. Іңкәр ауа жайылып, әдеттегі ақпар тапсырып тұрғандай айдалаға лағып кетті. Содан бюро мүшелері: «Ұлы ұйымның санатында болғың келсе, оқып емес, тоқып, жан-дүниенді имандай ұйытып, сана-сезіміңді мәңгілік соған бағыштағанша даярлан», – деп кейінге қалдырды. Дұрыс істеді. Дауысқа салғанда, бір-екі адам ғана қолдады.

...Бұл шақта әлгіндегі ертеңгі тұнық ауаны жаңғыртқан мотор гүрілі естілмей, машиналар мақау күйге түсіп, әр көше бойында ерсілі-қарсылы жүйткі бастаған. Осы көрініске сығырая қараған Бекәділ:

– Мен қорықшымын ғой, Ұланжан. – Ол бүктей ұстаған қамшысымен нұсқап, тау бауырын өз қолымен бір сипап шыққандай

болды. – Егін, егін. Ал, мына төменгі – ел... Ел болғанда, екісінің бірінде машина бар ел. Анау көше-көшедегі боялған қоңыздай тоңқаңдап бара жатқан машиналарды көріп тұрсың ғой, олар қазір жол таңдамайды. Тау-тасыңа қарамайды. Машинаңыз ешкі болып кетті. Содан соң осы совхозда не көп, бастық көп. Әрқайсысының астында бірден машина бар. Алды-арты бірдей тартатын лөккебай. Иә, деймін-ау, кәдуілгі лөккебай. Оу, жаным-ау, кеше ғана жалғыз палатуркамен бүкіл шаруаны тындырып тастайтын миллионер колхоз емес пе еді. Екі жүз машинамыз болса да, түк бітіре алмай, даладан машина шақыртамыз. Қаладан көмекке жұмыскерлер шақыртамыз. Ұлан өзін соңғы күндері кілең бір сыншы, сарапшылардың ортасында жүрген шебер зергердей сезінді. Астыққа алғашқы комбайн саларда да бұрынғыдай бастықтарға ғана сенім артқан жоқ, соларға ғана салмақ салған жоқ.

Қырқадағы жайқалқан бидайдың шетіне келген комбайн жанына жиналған, алғашқы орақты тамашалауға келгендерге ашқан салтанатты митингте де әр комбайнердің қолын алып, соларға үлкен қошемет-құрмет көрсетті. Адамды жақсылыққа бастайтын сөз ғой. Әлі комбайндарына масақ қыпығы қонбаған, бет-жүздеріне солярка майы жағылмаған, орақтың ауыр сәттерінің азабын көрмеген жігіттердің күнқақты өндері ерекше нұрланып, жаныған пышақтың жүзіндей жалтылдап, жалындап тұрды сол сәтте. Құлшына кіріскен жұмыс дүркіреп қызып кетті. Пішеншілердің негізі Қали бастаған бригадасы әлі шалғы суытқан жоқ. Тек даладан көмекке кезекпен келгендер астық орағына ауысты да, шалғыда жергілікті ауыл адамдары қалды.

Комбайндар қаздай тізіліп, егінді жағалап бір жүріп кеткенде, ауыл мен егіс аралығында екі-үш қатар машинадан моншак тізгендей болды. Кузовтарын дөнге толтырып, қырқа-қырқадан төгілген машиналар қазандай қайнап жатқан қырманға сүңгіді. Бір тізбек машина қырманға кіргенде, екінші бір тізбек машинаның алды ескі көпірден өтіп, аудан орталығына қарай анырап бара жатады.

Ұлан биылғы негізгі астық беретін совхоз осы болғандықтан, телефон сымын өз кабинетімен тура жалғатып, қырман басындағы көшпелі қызыл отауда табан аудармай отыр.

Неше күннен бері дұрыс демалмағандықтан ба, көзінің

алды күлтеленіп, өні қуқыл тартқанымен, көңілі жайдары еді. Сұр плащын иығына іле сала қырманды араласа, енді бір сәтте машинаға отырып, қырқадағы комбайндарға қарай заулайды. Бұл күндері қырманға Мұқаметжан өте сирек келді. Көбінде секретарьдың жанында көленкедей жабысып Жұматай жүр. Кеше: «Өз совхоздарыңның шаруасымен айналыс. Керек бола қалсаңдар хабарласамыз», – деп астық науқанынан оны да босатты. «Мұқаметжан облыс орталығына кетіпті», – деп әлгінде тағы да Жұматай келіп кеткен.

Бұл келіп осындай сағаты күнге татитын шақта облыс активтері шаруашылық басында жүргенде ол кісінің өз білермендік жасап, қалада жүргеніне наразылық ниет білдіргендей еді. Ұлан жақтырмай қалды. Қабағын сәл шытып, тіктеп сынай қарады.

Жұматай жұқа ернін жымырқап, қипақтай қысылды. Пісте танауы қусырылып, өңін өңез бір перде торлады. Құнысқан кеудесін сәл қозғап, лажсыздықтан жымың етті. Аяр жымыиыс. Әйтсе де әлгіндегі бір ыңғайсыз күйден құтқарып кетті.

– Менікі, әйтеуір, ісіміз ілгері басса деген ғой.

– Бірінен бірі мін іздеген адамдар жұмыс бітіре ме екен? – Ұлан бұл сөздерді қырманның кең есігінен кіріп келе жатқан машиналарға көз қиығын сала отырып, өте жай айтты. Жай болғанымен, оның жан дүниесінің түкпіріндегі кейістің жай отындай жарқылын сездіргендей екпін бар еді.

– Қызық қой, кейде айқайлап ашулана айтқан сөзден осындай ақырын айтылған сөз ащы. Жұматайдың өне бойы ду ете түсті. Бетінде нарт қызыл қан толқыны ойнақтап, енді орнында тыныш отыра алмай, жыбырлап кетті.

– Ескертейін саған, – деді Ұлан, – ел аузында бір қарапайым мақал бар: «Көп суыр жабылып ін қазбайды». Халық бұл сөзді айтқанда талай-талай тәжірибені жинақтап, қарапайым бір хайуанның тіршілігі арқылы ой түйгені болар. Есі бар ер-азамат естісе, өзінше пайымдар, өзінше пайдаланар деген болар. Сол сияқты жұмысты көп белсенді де бітірмейді.

Жұматайдың тынысы жиілеп, маңдайы терлегендей, пысынап кетті. Саусақтарын ысқылап, иығы тынымсыз қомпаңдай берді.

Сол сәтте қарсыдағы көшеден Мұқаметжанның машинасы жалт етіп өте шықты. Екеуінің де көзі шалып қалды. Қырман

қақпасынан ескі газик жүк машинасы көрініп, кузовы шиқылдап, екеуіне қарсы жай жүріп келе жатты.

Шопырдың жанында отырған Іңкәрдің жалпақ басы қозғалақтап, аптыға тез-тез сөйлеп, әлде неге риза болмағандай, қолын сілтеп қалды. Ол ойын айтып болғанша, машина үлкен таразының жанындағы келген-кеткен машиналарды өлшейтін қыз отыратын сірінкенің қорабындай тақтай панаға жете кілт тоқтады. Ашылған кабинадан төбесінен төңкеріле құлайтындай қудиып Іңкәр секіріп шықты. Белін қайыс белдікпен буған жалпақ жауырынын қысқан май-май көк комбинезонының омырауы алқа-салқа ашылып кетіпті. Ұйысқан қалың сарғыш шашы өсіп, өңі өрт сөндіргендей қарақожалақтанып қамығып алған. Әлденеге асығыс секілді. Сол қолындағы бүктелген қағазын шенгелдей ұстаған ол Ұлан мен Жұматайға жақындағанда ғана бойын тіктеп, өзін-өзі жиып алғандай болды. Сонан соң:

– Саламатсыздар ма? – деді.

– Кел, кел. Шаруа қалай? – Ұлан жайрандай күліп жылы қарсы алды. Әуелде секретарьдың бұл жайдары мінезіне түсінбеген, өз ойымен өзі болып қысылып отырған Жұматай сәл қызарақтап, тұтыға сөйлеп:

– Комбайндар жүріп жатыр ма? – деп қабаттасты.

– Шаруа жақсы. Комбайндар да тынған жоқ. Тек...

– Иә, иә бөгелме, негізгі іс ілгері жүріп жатса, бірлі-жарым кемшілік түзелер. – Ұлан жас бригадирді қарапайым, табиғи мінезіне, ойындағысының бәрі өңінен көрінетін тұрпатына көңілі толғандай көтеріңкі үнмен іш тарта пікір білдірді. Соны мият етті ме, Іңкәр да енді еркінсі сөйледі.

– Өздеріңіз білетін шығарсыздар, мен, – өзін бір көрсетіп қалғысы келгендей «менді» ерекше леппен айтты. – Мен сабанды бірден престетіп жинатып жатыр емеспін бе? – деді Іңкәр. «Сен емес, ол совхоз дирекциясының орақ басталған күннен өзіне арнайы қатал тапсырған жұмысы ғой» деген бір сөз Жұматайдың тілін жыбырлатып әп-сәттің ішінде көмейіне сан мәрте келіп қайтты. Бірақ, айтуға батпады. Әлгінде ғана директордың қалаға кеткенін жақсы кісімсіп айтып еді, секретарь ұнатпай қалды емес пе?! Енді құтылдым ба деп тұрғанда, болымсыз «менге» қыстырылып қайтемін дегендей, өзін-өзі әрең ұстап, үнсіз сөз соңын күтті.

– Сол жұмысқа адам таба алмай жүрсем, ферма менгерушісі келіп, қаладағы ет комбинатына жөнелтетін қойды машинамен апаратын жауапты кісі бер деп, соңымнан қалмай қойған соң, Жұмеке, сізді іздеп келіп қалғаным.

– Апыр-ай, кімді жіберсек екен, ә? – Жұматай ойланып, Іңкәрдің өзінен қайыра сұрады.

– Қали пысық-ақ еді, шөпте жүр. «Екі жылдың жемшөп қорын жасаймыз деп жылда даурығамыз, жылда көктемге сол жемшөбіміз әрең жетеді» – деп жиналыс сайын сынап сыпыртып шығушы еді. Биыл не болса да өзі көрсін оған тиюге болмайды, – деді Іңкәр.

Секретарьды науқан басталғалы күнде көріп жүрген соң өзімсініп, бұл сырдың бәрін ол да білетіндей ақтарылды да салды. Жұматайдың іші қылп ете қалды. Көзі тікірейіп, Іңкәрға «аузыңа ие бол» деп сақтандыра ымдаған болып еді, ол байқаған жоқ. «Ой, түбі тесік бос шелек. Сендерге сеніп, береке таппаспыз...» деп іштей кіжінді.

– Сонымен кімді жібереміз, Жұмеке?

– Ферма зоотехнигі неге бармайды?

– Қойды ұрықтандыруға сорттап жатыр ғой.

– Дәулетті неге...

– Қойды сорттау комиссиясының бастығы сол емес пе?

– Оқымаған адам не біледі? – Жұматайдың бұл пікіріне Іңкәр қызарақтап қалды.

– Сіз қызықсыз. Қайсымыз оқып жетіле қалып едік. Оқымаса да, оқығандардан кем білмейтін тәжірибелі адам ғой.

– Онда, әлгі «қызыл көз» қорықшы шалға неге тапсырмаймыз.

– Иә, иә... Дәл таптыңыз! – Іңкәр жоғын жаңа көргендей қуанып, санын сарт еткізіп, жалпақ алақанымен соғып қалды.

– Қиқарланып, тағы...

– Барады, барады!

– Бекәділді айтып тұрсындар ма? – Ұлан екеуіне күлімдей көз қиығын салып: – Бұларың дұрыс! – деді.

Жұматай сыпайы күлімдеп, ізетпен Ұланға кеткісі келетінін білдіріп еді, секретарь бірден сезіп, рұқсат жасады. Газикке қарай иық тірестіре кетіп бара жатқан Іңкәр мен Жұматайдың ту сыртынан қарап тұрып, әрқилы ойға кетті.

«Жақсы адам бар да, іске қадам бар ғой. Жұматай бар ұсынысты қайтармай қабыл алғыш, елгезек жігіт. Сонда бұл не бітіреді?»

Көлдененнен қосылған көк атты сұраққа өзі де жауап таба алмай, бөгеліп қалды. Содан көңілінде Жұматайдың жақсылығынан көлеңкелі жағы көбірек елес бере бастады. Өзіндік пікірі жоқ екен. Сәл жақсылық болса жалпаңдап, жапалақтай ұшып жанында жүргені. Сәл ауырлық түссе қайқандап қарсы беткейге шығып алады екен. Өзінің қабілетсіздігін коллективтің беделімен бүркемелейді. Күнделікті еңбек тәртібімен бітетін жұмысқа да ұран шақырып, бастама көтерген-ді. Нақтылы істен науқандық дабыра-дабыл жасап алғыш-ақ. Оның аяғы көзбояушылыққа апарып соғатынын өмір дәлелдеп берген. Ә дегенде сондайлардың жолы бола кетеді. Ал Інкәр қолында бар табысына қошемет етер адамы жоқ, ақ жайдақ. Адам біткен қолындағы жақсылықты, тегі, бағалаған емес. Тура айтып туғанына жақпайтын жадағай. Қалай болған күнде де, бұндайлардың жүзі жарқын. Нені болса да батыл істейді. Неден болса да жасқанбай сөйлейді. Сол адал ой-ниетін айтып жеткізе ала ма, жеткізе алмай ма, ол жағы белгісіз...»

– Ағай, сізді телефонға шақырып жатыр!

Ұлан жалт қарады. Жаңа байқады, кешкі ала көлеңке тау ішіне үйіріле бастапты. Қырмандағы трансформатор моторларының гүрілі енді-енді дүңкілдеп, анық естіле бастады.

Өзін шақыра келген кітапханашының соңынан ерді.

– Алло, саламатсыз ба? Бұл қай жерден екен?

– Алматыдан. Сау-саламатсыздар ма? Іс барысы қалай?

– Ә... ә, Асеке, сіз екенсіз ғой. Денсаулығыңыз жақсы ма? Біздің шаруа жаман емес, астық жоспары орындалады. Асығыстық емес пе дейсіз бе? Жо... жоқ. Дәл бүгінгі есепке қарағанда, асыра орындармыз деген ойдамын. Бір «Ленин» совхозының өзі аудан жоспарының қырық процентіне жуық өнімін берді. Ал енді астығы әлі түспей тұрған, бірақ шығымы дәл осы шаруашылықтан кем емес екі-үш совхозымыз бар ғой. Иә, олардың жайын білесіз, өткен жолы араладыңыз ғой. Бүгін бір жетілік мәлімет жинақталады. – Ол сағатына қарап, сәл үнсіз тұрып: – Енді бір-екі сағаттан кейін аудан жұмысының барлық түрінің барысы, орындалуы жайлы толық есеп береміз. Күтемін дейсіз бе? Кешіріңіз, дәл есеп болады.

Телефон құлағын тұғырына қойған соң бейне өз жүгі жеңілдегендей, қунақ қимылдап, керегеге тақай қойылған диванға отыра кетті.

Мұқаметжан әлгінде кабинетіне кіргенде көп істі, көп нәрсені бітіріп тастаған секілді еді, енді саралап салмақтаса, жылдағы әдеттегі жұмыстан артық ештеме тындырмағандай.

Ол сигаретін тұтатып, жол кілемінің ұзына бойын теңселіп жүр. Кейде сәл бөгеліп, кең терезеден жаңа ғана өзі келген, жұмысы шаш етектен қайнап жатқан, ғұмыры бітпейтіндей көрінетін далаға қарады. Ол қазір тына қалғандай. Ауыл арасындағы, үйлер бақшасындағы жеміс ағаштары да сылана сидамдалыпты. Ара-арасындағы ақ қайындардың бұтағы ғана алтындай сарғайып, салқын сабақтың келуін асыға күткендей. Ол келген күні бауырсақтай төгіліп жерге түседі. Одан арғы бидайы орылған күмістің үгітіндісіндей жалтыраған ақ сабан тұқылы қалған тақта-тақта егіндік жатыр. Дүниенің бәрі солай. Бойында күш-қуат барда ғана қымбат. Кеше ақ бидайы орылмай тұнып тұрған шағында сол егістік маңынан шыбын ұшырмай шырқырап, облыс, аудан, ауыл болып шырылдап еді, енді қора-қора қой, топ-топ сиыр тапап жайылып жүр. Жайына қалды.

Топай торысын тебіншектеп, Бекәділ шыр айнала шауып қызғыштай қоритын еді. Ол да жоқ.

Мұқаметжан сол сәтте далаға сығырая, сырлы жанармен қараған. Ойлы көзінің айналасындағы әжім азапты өмірдің емес, аяулы өмірдің айғағындай андыздай атойлап созыла қалған. Ақбурыл шашы да сирегендей.

Ақтабан атымен шалқая, көшеден Қали өтті. Шөп шабысты жақсы аяқтады. Қойшы боламын деп арыз берген. Сірә, соның жайын сұрай келе жатқан болар...

Бәрі әдеттегідей жұмыс. Табиғи кәсіп, қарекет. Шаруаның бір саябыр шағы, қоғамдасқан дүрмекті жұмыс болмағанымен, келер күнге әркім өзінше аяқ басуға қам жасап жатыр.

Жолдың да еңіс-әрі рахат-мехнаты болатыны секілді, күткен қонағың қаншама ет-бауыр жақының, сыйлың болғанымен, оның да өзіне тән айшуақ ашық мінезі, аумалы-төкпелі көңіл күйі бар емес пе?!

Бүкіл ауылдың қазіргі күтулі қонағы – қыс еді. Біреулері «Аққоян» десе, біреулері «Аққоян» шығып, «Ұлу» жылы кірді деп

соғады. Мұқаметжан үшін қайсысы кіріп, қайсысы шыққанның өзінде қыстың аты қыс... Ол «Барыс күшіктеген» жылды да көрген.

Ойлап тұр. Қой болса, өткен қыстан шығынсыз шығып, егіздете төлдепті. Шопандар баяғыдай көктеуге көшіп қоныпты. «Жарық дүниеге мен келдім» деп қоныраулата маңыраған қозыны көктемнің көк солғынына соғылдырмай, жер отайғанда шалдығар ақ өкпе ауруына арандатпай аман өсіріпті. Одан қырқым бітіп, жайлауға шығыпты. Енді бір түнде көшіп, күздікке қайта келіп қонды. Қазір өмір баяғыдай болғанымен, тіршілік тәсілі баяғыдай емес қой. Ат, түйеге артып, жолға қона-түней көше ме, айшылық жолды алты сағатта басып, жел маядай заулап газиктер, «ЗИС»-тер жүргенде олар мына жайлаудан шай қайнап үлгірмей жетіп келеді. Бұл да жылдағы тәсіл.

Қысқасы: «Астық... астық! Мал... мал!» деп қыс, көктем, жаз бойы еңбектеніп, талай-талай дабыра дабыл қағыпты. Жеңіліпті... жеңіпті. Орақты айтсайшы... бір аптаға жетпей жиып теріп болыпты-ау.

Қыстайғы тоқтатылған қардың ылғалына, көктемгі тұқымды дер уақытында сепкені себепкер болды ма, жаздың қуаңшылығына қарамай, егін шығымы жақсы болды. Сабан да далада қалмады.

«Аузы күйген үрлеп ішеді дегендей, соңғы жылдары «жыл келуіне», қыс мейіріміне сенуді Мұқаметжан қойған.

Техника күшіне дау жоқ. Тек тетігін тап та, керегіңе жарата бер. Не берсең, соны аласың...

Мұқаметжан түнде Ұланмен әңгімелесіп ұзақ отырды. Ананы айтысты, мынаны айтысты, ақыры, әңгіме сарқыла-сарқыла келіп, Қарадалаға құлады.

Табиғат та қызық қой, бір науқан басталғанда жаңбыр келіп қабаттасады. Бәлкім, адамдарды күреске шақырар. Жайбарақат қалдырғысы келмес. Әрқашанда дабыл қағып: «Егер мен тым жайма шуақ болып кетсем, санаңнан «тартыс» дегенді, «талас» дегенді шығарып тастап, намыстың адамзат жаралғалы жарық дүниеде бар екенін, оның атойлап ұран салып, үнемі майданға шақыратынын ұмытып кетерсің... Ердің ерлігі тек қана соғыста сыналмайды. Адам ерлігі ажалмен ғана бағаланбайды, айбындылығымен бағаланады... дейтін болуы керек», – деп күліп алған.

Ағындап бір күн де өте шықты. Столына көз тастап еді, алдында

жатқан қат-қат қағазға жанары сүрінді. Хат, арыз, өтініш... Жоғарғы орындардан келген қатынас қағаздар, іс жобалары... Бәрін оқып, бәріне мұқият қарап шығуы керек. «Иә, әр қағазға жазылған сөздің астарында ертеңгі өмір көрінісі тұр. Адамдардың алдан күтер арман-тілегі бар».

Мұқаметжан орындығына жайғасып отырғанша, осындай бір қаулаған ойларда малтыған. Көзілдірігін киіп, оқушы дәптерінің бір бетіне жазылған сөз тізбегіне қарап еді. Қабағы түйіле қалды.

Қалтасынан шылым іздей отырып:

– Кейбір адамда тегі қанағат жоқ. Алудан басқаны ойламайды, – деп өзімен-өзі күңкілдей сөйлесіп отырып оттығын жақты. – Өткен жылы баласы «Москвич» алып еді, енді өзі «Жигули» сұрайды. Мұндайлар қолынан келсе күннің де жарығын өз үйінің төбесінен асырмайтын шығар....

Көк қасқа газик күздекте отырған шопан ауылы жақтан екпінді келді. Қалидың үйінен өтіп, Бекәділдің есігіне көлденең келіп тоқтағанда, кабина шалқалай ашылып, энеукүні орақ басталғанда Ұланды осы ауылға жеткізген шомбал қара шопыр сыртқа шықты.

Қора-жайдың үстіндегі жаңадан жиылған көк шөптің исі аңқыды. Машинаның баспалдағынан түспей үй-жайды түгел шолып еді, тұғыр ағаштағы өзіне таңдана қараған Бүркіттен басқа ештеме көзіне түспеді.

Қыран бүркіт жайлы талай өлең-жыр оқыған. Халық батыл да батыр ұл, қыздарын қыранға теңеп ән арнап, күй шерткен. Бұл жігіт сол ән, жырды тыңдап, оқыған-ды. Кейде хайуанаттар паркінен қауырсынын қымтыған қара құстарды көргені бар. Дәл мынандай түлеп түрленіп, жұтынып отырған сәтін бұрын-соңды байқамапты. Әлде көз салмады ма екен...

Орақ басталған жаңбырлы түнде Ұланды осы ауылға әкелгеннен бері күндіз-түні тыным тапқан емес-ті. Комбайннан қырманға, қырманнан қырқадағы комбайнға заулап жүріп неге көңіл бөлгендей еді. Кеше орақтың бітуіне арналған салтанатты мәжілістен соң зоотехник Жұматай аудандық совет атқару комитетінің Құрмет грамотасымен құттықтай тұрып: «Қаладағы ет комбинатына қой ала кет», – деген-ді.

Үйін сағынған. Жарын, балаларын сағынған. Сол қуанышымен аудан орталығында тұратын досының үйіне барып қош айтысып,

түсте Дәулеттің қорасына барып етке өткізетін марқаларды басып, малды өткізуге бөлінген жауапты Бекәділ шалға келіп тұрған беті осы.

Шопыр баспалдақтан секіріп түсіп, қыранның жанына барды. Ол жете бергенде бүркіттің желке жүні тікірейіп кеудесін тіктеп алды. Күннің өткір сәулесіне қырындай қарап болат тұяғымен томашаны мыта мойнын қылт бұрып шаншыла қарады. Қос жанарында жасыл бір жалын от жалтылдады... Имек тұмсығын көтеріп еді, сары уыз езуі шопырға балапан құсты есіне түсірді.

Сол сәтте қора-жайдың төбесіндегі шөптен кеудесі қазандай, белі болат сымдай жіңішке, ұзын қара құмай тазы жерге қарай секірді. Шопыр неге екенін, жасқанып шалқалап кетті. Құмай тазы оның бар-жоғына мән бермей, машинаның алдынан зулай өтіп, ауылдың бет алдындағы көлшікке қарай жүгіре жөнелгенде, сонынан қарап тұрып, соншама сескенгеніне ұялды ма, беті ду етіп қызарып кетті.

Бекәділдің үйден шыққанын да байқамай қалды. Жанында тұрған шалғы мұрты дүрдіген, беті қыртыс-қыртыс, басындағы көнетоз қоңыр шляпасын шалқайта киген, тізесіне сәл жетпейтін денесіне шап-шақ сұр плашының бар түймесін салып, бүйрегі ток қоңыр сумкасының түбімен жер сызған шалға жалт қарап:

– Мы-нау... сіздікі ме? – деді.

– Менікі, ана қарсы алдында көрініп тұрған көл де, өзен де, дала да, – сұқ саусағымен ауаны сызып, құстай ұшып бара жатқан қара тазыны нұқи көрсетіп, – анау ұшқыр қара тазы да, мына бала қыран да, үйдегі жалпайып отырған сары кемпір де – бәрі менікі, – деді.

Жігіт оның жауабына күліп жіберді. Барбиған саусақтарын ысқылап:

– Бай екенсіз! Ал мына қыран құсты зоопаркке бересіз-ау. Қымай тұрмын, – деді.

– Сонда сен менің қиятынымды қайдан білдің. Сөзді қой. От алдыр машинаға. Тез-тез. Қалаға баратын сенсің ғой. Ендеше, жолаушының парызы жол жүргенде өтеледі, кеттік, кеттік! – деп дігірлеп, қадала сөйлеп машинаға қарай беттеді. Шопыр «осындай жауапты жұмысқа кім болса, соны жібереді» дегендей, енжар қимылдап, қартты қомсынбай, кербезсіне кабинасына отырды.

Бекәділ қатарына қаздия жайғасып алды.

– Темір де шыдамайды екен-ау, мұны да бітіресіңдер ғой, шіркін, – деді.

Жігіт «онда сенің шатағың не?» дегендей, шалға елеусіз көз қиығын тастады.

Жылжи бергенде Бекәділ:

– Кеңсеге тарт! – деп бұйырды.

«Дәл менің бастығымдай дікілдейді-ей, әліне қарамай», – шалға мысқылдай жымия қарап, – «Әміріңіз орындалды, хан нем» дегендей, әжуалап, ым қақты. Бекәділ орындықтан домалап бара жатып:

– Күт мені. Директормен ақылдасатын шаруам бар! – деп тапсырды.

Директордың жайын жігіт елден естіген. Сыйлы пенде екенін өзі көрген сайын жақсы түсінген, осы қаладан айырымы жоқ, сәулетті селоны соқпа тамнан бастап, мына жұмақ дәрежеге көтергенше жетекшілік жасағанына, кейде оңашада ойлап өзі де риза болатын. Талайлар уақыт көшіне ілесе алмай қалды емес пе?..

Бұл алдыңғы терезесін сүртіп үлгермей, шал нар тұлғалы Мұқаметжанды ертіп қайта шықты. Директор қастерлеп қолтығынан алып, асықпай жолды қиып өтіп, машинаға жетіп, сол аяғын алдыңғы донғалаққа қойып, шалды сағынып қалғандай күлімдей қарағанда, көз шарасына мейірбан бір нұр толды.

Иығы есіктей жалпақ қара шопыр мен зор денелі Мұқанның ортасындағы Бекәділ қаршығадай қомдана жымиып, бір еменнің егіз бұтағындай жарастық тапқандай еді. Осы бір шақта екеуі де алаңсыз еді, адамның кейде бір ағыннан жарылып айрандай ақтарылған кезінде жалған жарық дүниедегі атақ-даңқ, абыройды да, үлкен-кішілігін де ұмытып кететіні бар.

– Міне, біз жолға шықтық, – деді Бекәділ.

– Жолдарың болсын! – деді Мұқаметжан.

13

Көше ортасындағы қара жолмен селодан шығып, түйе мойнақ қырға көтерілді. Шопыр өзен иініндегі зираттан өткен соң:

– Балаларыңыз жігіт болған шығар, – деді. Бекәділ оның бетіне сынап қарады. Шүңірек көзі құдықтағы судай жылтырап,

бетіндегі әжімі торғайдың қанатындай түйіле қалды. Осылай бір сәт отырғаннан кейін:

– Иә, бәрі жігіт болды. Алды үйлі-жайлы. Ең кенжем қалада оқиды. Амандық болса малды өткізген соң соның жанында біраз боламын. Қаланы да көптен көрмедім.

– Бұрын келген боларсыз.

– Жұмыс істеп жүргенде жылына үш-төрт рет келетін едім...

– Қазір демалыстасыз ғой. Айына неге барып қыдырып қайтпайсыз? – Адам жұмыссыз-тайымсыз жүре берер дейсіз бе?

– Мен демалысқа шықсам еліміздің барлық қалаларын аралап шығуды ойлап жүрмін, – шопыр бұл сырын шын ниетімен айтқан. Қарт қызығып кетті. «Не деген бақытты едіңдер. Мына заманға ризасыңдар ғой. Шіркін, сонау жастық шағым қайта оралса...» – Бекәділ тәтті қиял бесігінде алдына қарады. Газик үлкен асфальт жолға барып қосылды. Екеуі де әлгіндегі өз армандарымен үнсіз келеді. Даланың кедір-бұдыр жолында шоқақтаған машина тақтаққа түскен соң қайықтай сырғи жөнелді. Шопырдың да қабағы жадырады. Орындығында шалқалап жүйрікті бәйгеге қосқан шабандоздай рақаттанды. Тыныштықты Бекәділ бұзды.

– Мына жолды, – алдындағы таудың құз-қияларын иегімен көрсетіп, – дәл осындай алдымыздағы төрт тауды қолмен қиып қайламен салдық. Енді міне, қызығын көріп жүрміз, – деді.

– Ол кезде қанша жаста едіңіз?

– Отыздан асқан кезім. Онда бүгінгідей техника деген жоқ еді. Енді ойласам адамның ынта-ықыласы осы техниканнан күшті секілді. Бұл күнде сол көп техниканы иіріп жүрсе де, түк білмейтіндер бар.

Жігіт қарттың әр сөзіне ықылас білдіре мақұлдады. Бекәділ соны сезді ме, жадырап әңгімесін желпіне жалғады.

– Байқаймын, онда сендер тумаған да боларсыңдар. – Жігіт құптаған кейіп білдірді. – Сонау Өскемен, Талдықорған, Семей, Жамбыл облысынан көп адамдар келіп көмектескен еді. Көпшіліктің ақ, адал тері төгілген жол, – деп кабина терезесінен қия бетті қиып салынған жол бойындағы бар көрінісіне қарап үнсіз қалды. Тас керегелі тау жолынан шыққан Газик Қарадаланың көк сұр жазығына түсті. Күн батып, ымырт үйіріле бастаған. Батыста шеңберлене көрінген қанқзыл шапақ тұр.

Бекәділ кеудесін тіктеп, алдан әлденені іздеп алаңдап шұқшыып сәл отырды да, іздегенін тапқан адамдай қайтадан шалқайды. Сонан соң:

– Көзің жете ме, сонау қиыр шығыстағы қарайғанды көрдің бе? – деді.

– Иә.

– Біз сонау бағзыдан бүгінге дейін ұйықтап жатқан далаға биыл соқа түренін салдық. Енді иіп бір берсе, кенеліп-ақ қалар еді-ау...

– Сонда тұқым себілді ме?

– Жоға. Сусап керіш болып жатқан жерді жұмсарттық. Қарағым-ау, астық дегенін аспанда емес, жерге өседі. Енді күзгі жаңбыр суы тамырын бір жібітсе, береке-дәулет дегенің беліңнен келеді.

Бекәділ өз сөзіне өзі мәз болғанымен, шопыр жігіт жақтағы жазыққа жалтақ-жалтақ қарай берді.

«Егін жайқалып бір өссе ғой. Өседі. Не деген жақсы уақыт еді, тілегің орындалады. Бүгінгі көрген далана ертең келсең, келісті қала орнап қалады. Шіркін, бәрін-ақ көргің келеді. Өмірің жетсе...»

Бекәділ шопыр жігітке бұрылып:

– Өзін айтшы, бала-шаға бар ма? – деді.

– Ең үлкеніміз бесінші класқа барады. – Балаларының қылығы есіне түсті ме, жымың-жымың күліп, қарсыдағы машинаның жарығынан жалтарып жол жиегіне шықты. – Кенжеміз қыз бала. Папапап жаны қатмайды. Өзім де жақсы көремін. Сағынып келемін. – деді.

«Баламыз аман-сау жүр ме екен деп әке-шеше бозторғайдай шырылдап тілеуін тілесе, бұлар... Балам балалы болғанда көрерсін деген осы-ау» Бекәділ ішкі ойын білдіргісі келмеді ме, тамағын кенеп қойды. Машинаның алдыңғы терезесінен қарсыдағы таудың ұшар шоқысындағы – Жетіқарақшыны көрді. Әлгіндегі інір қараңғылығы сөйліп, аспан көгілдір тартыпты. Енді босағасына ештеме өспеген тақыр таудың кең аңғарына түскен машинаның жарығы жел тарқатқан қызғылт сары лентадай алдарында толқып жатыр. Сол лентаға қолдары әне-міне жеткенде одан әрі тарқатылып созыла беретіндей.

Алдарындағы жол шетіндегі жалама жартасқа оң жақтағы бүйірден жарық келіп түсті. Өткір сәуле жолды қиып, Бекәділ отырған есіктің терезесімен шағылысты.

Бірінші том

– Ата, әңгіме айтсаңызшы. Жол қысқарсын.

Бекәділ жарыққа көзін сығырайта қарап, мұртын сипады. Тотыққан өңі май жаққандай жылтырайды. Сол күйі қозғалмай сәл отырды. Машина екінші шайқамаса алаңсыз өз жүрегінің соғысын өзі тыңдай қалғандай.

Жігіт қалғып отырған жоқ па дегендей бетіне көз қиығын салғанда, қарт қалшиып міз бақпады. «Әй, қикар-ақ боларсын», – деп ойлады. Тағы да сөйлеткісі келді. Барбайған қолын рульге арта қарсы алдындағы жолдан жанарын тайдырмай:

– Ата, – жанынан зу ете түскен ақ «Жигулидің» артындағы түлкінің көзіндей жылтыраған қызыл шыны ойын бөлді ма, іркіліп қалды. – Осы тау ең кемі жүз шақырым жерге созылар-ау. Қорым болып жатқан қызыл шақа тас. Рас, кей жеріне арша, қылша, тобылғы ғана өседі. Мұның сыры неде? – деп енді еңіске қарай шүйілген екпінін тежегісі келді ме, тежегішті басты. Екеуі де алға лықсып біріне-бірі қарады.

Жауап бермеудің жөні болмас дегендей қарт терезенің әйнегін төмен түсіріп, басын сыртқа шығара қақырынып тастады. Сонан соң:

– Дұрыс. Көргеніңді айтып отырсың. Неге осылай деп ойланған да жөн. Шынымды айтсам, сен айтқанға дейін мен көңіл бөлмеппін ғой. Мал қыстатқанға шөбі шүйгін шықса соған мәз болып жүре беріппін.

– Кешіріңіз,– жігіт қысылып күле тіл қатты. – Көпті көрген білер деп.

– Жо... жо. Сенікі дұрыс. Кешіретін не бар. Көпті көргенмен көпті білмейміз. Сұраған сен кінәлі емес, мен...

Бекәділ есік пен төрдей қарама-қарсы түйе мойнақтан шыға келген «ЗИС»-тен бе, әлде үстіндегі биік жүктен сескенді ме, тұтығып ойын аяқтай алмады.

Шопыр сол сабырлы қалпында жылдамдығын ауыстырып, газды басты. «Бұлардың машина айдасы біздің атқа мінгеніміздей». Одырая жалт қарады.

– Әкең бар ма?

– Бар!

– Қалада тұра ма?

– Көшіп келіп еді, шыдамады.

– Көршілерінде кемпір-шал болмаған ғой. Әй, даланың қасиетіне не жетсін, сағынған болар.

– Әуелде: «Бәрі даяр. От жағып, су әкелмейсіңдер. Нан піспей, шөп шабылмай қалды деп жүрген сендер жоқ, пейіш деген нағыз осы екен-ғой» – дейтін. Бірер ай өткен соң қабағы қарыс жабылып, кемпірін отырса опақ, тұрса сопақ жасап, ақыры ауылдағы үйге көшір дегенді шығарды. Жаратылысынан бір дүниені екіге бөлу оңай емес екен. Қымай біраз жүріп едім, әкей кейитінді шығарды. «Жалақым бөлініп – жарылады деп қорқасың ба, өз пенсиямыз өзімізге жетеді. Атақонысымды суыта алмаймын. Балаларды ала кетемін. Онда да мектеп бар. Мұғалім бар. Мына үйінде иненің үстінде отырғандаймын. Бұл сендерге лайық мекен-жай екен. Қызығын сендер көріндер», – деп тыным бермеді.

Қайта көшіріп апарудан елден ұялып біз қысылдық. Дүниенің көптігінен кейбіреулер аяғымен емес, аузымен жүретінді шығарды ғой. Солар: «асырап баққан әке-шешесімен шығыса алмай әкеліп тастады», – деп өсектейді екен-ау деген біз қараптан-қарап жүріп бетімізбен жер басқандай көн теріленіп-ақ едік, ақыры қартымыз айтқанын істеп тынды. Қазір ауылда. Ертең мына малды өткізе сала келініңізді салып алып солай тартамын.

– Жассың ғой. Енді біз сендермен бірге қанша жүрер дейсіңдер. Кәрі қойдың жасындай жасымыз қалды. Атаңа не істесең, балаңнан соны күт деген ғой. Жақсы жасаған екенсіңдер. Әй біздің көңуіміз қиын. Жан тыныштықты ешкім де жек көрмейді. Сонда да қаныңа сіңген қасиетті ұмыту мүмкін емес қой.

– Сонымен, қайда қызмет істейсің?

Жігіт машинаны жол шетіне шығара тоқтатты да, салбырап отырған күйі:

– Жеміс-жүзім тресінде, – деді жай ғана.

– Онда қысы-жазы жұмыс бола бере ме? – Бекәділ қыста онда жұмыс болмас деп топшылайтын.

Жігіт күліп жіберді.

– Неге күлесің?

– Түсінуімше, сіз жеміс жазда піседі, жазда жиып-теріп алады, қыста жұмыс жоқ, дейсіз-ау?

Ойының дәл үстінен түскеніне қызарып кетті. Ұялғаннан көздері күлімдеді. Қипалақтап сәл отырды да, мырс-мырс күлді.

«Бұл уақыттың адамы көкірегіңдегіні көріп, көңілдегіні айтқызбай сезіп қояды. Жасыратын түгің жоқ. Оқу-білімнің күштісін-ай», – деп күлді.

Екеуі қалаға жеткенше әртүрлі әңгіменің басын бір шалды. Қайнаған тіршілік тынысы толастамай, ағылған машиналары саябырламай қалаға жетті. Алматының түні қызық. Көшеде қалың от қатарласа қарама-қарсы ағып жатқандай. Сол қаптаған отқа бетпе-бет нар тәуекел жасаған жалғыз көкқасқа газик қана секілдідей көрінгенмен, қас қаққанша құйрығындағы қызыл-сары шамы жымындап, жаныңнан жалт етіп бір машина өте шығады...

...Келесі күні ақ зеңгір аспанға мұржасынан көк шуда түтінін будақтатқан биік үйдің түбіндегі машиналар ағылған көшемен төмен түскен көкқасқа газик күн батысқа бұрылып, қайтадан өрге қарай көтерілді. Қысқа көше тас қоршауға жете, тағы құбылаға жалт берді. Алдыңғы қорабы темір торлы «ЗИС»-ке тұмсығын тіреп тоқтады. Қораптағы қарны жер сызған, жоны тақтайдай ақ қылшық жүн күн көзіне жылт-жылт шағылысқан он шошқа талпақ танауларын қорс-қорс тартып іркілдеп тұр. Шопыр кабинадан кеудесін шығарып, тормоздан аяғын алмай алға қарап еді. Біріне-бірі тіркескен машиналар тізбегі ет комбинатының арғы босағасындағы мүйістен айналып кетіпті. Өзімен қапталдаса сары машина тоқтады. Темір торда тұрған борбайы шидей ақ тауықтар машина екпінімен шайқалып, қоқақтап, қомпаңдап кетті. Сигналдарын бақылдата басқан алдыңғы машиналар бірін-бірі сақтандырып, ілгері жылжығанда «ЗИС» қозғалмады. Сірә, шофері жоқ болу керек. Кабинадан асығыс шыққан ұзын қара табалдырыққа шығып алып «Мишалап» айғайлап, қызыл кеңірдек болып тыпырлап тұр. Бекәділдің шопырі епті екен, пышақтың қырындай кеңістік тастап ілгері озып шықты. Ұзын қорапты қой тиеген үш машины кимелеп барып тоқтады... Соңында қалғандар сигналдарын бақылдата басып: «кезек күт!» деп наразылығын айтқандай.

Арық, алты қызыл сиыр артқан алдағы машинаның шопырі өзі секілді бір аяғын табалдырыққа тіреп, бір аяғын тормоздан алмай, сол қолымен рульді ұстаған қалпы:

– Екі күннен бері тұрмыз. Сонау Шудан келдік. Малға обал болды. Ағайындар, кезек менікі, – деп барқырайды. Оны тыңдап

жатқан ешкім жоқ. Енді бір қозғалғанында Бекәділ қора-қора қой, табын-табын сиыр қамалған шахмат тақтасындай ағаш шарбақтың алдына жеткенін бір-ақ көрді.

Қарсы алдындағы қақпадан арты ұзын-ұзын дәліз ішіндегі мал да, айналасында жүрген адам да сыртта жүргендерден де көп секілді. Әлгіндегі тұсынан өткен, түтіні будақтаған, биік мұржалы қабат-қабат үй енді қарсы алдында тұрды. Шопыр қағазын алып, босағаның күншығыс іргесіндегі шырпының қорабындай үйге кіріп кетіп еді сыпың етіп қайта шықты. Жанына ерген сол бетінде қалы бар, дөңгелек ақ құба жүзді, қысқа бұйра шашты, денесі шар болаттай тығыз орта бойлы, тым сабырлы, қара халатты жігітке жайын айтып еміне қолқа салып тұрғанын қарт бірден түсінді. Анау әуелі байсалды кейпінде ернін жыбырлатып қайта кіріп кетті. Шопыр да соңынан ерді.

Костюмінің екі етегі желеңдеп қайта жүгіріп шықты.

– Жақсы болды, ата. Келістім. Қазір өткіземіз! – деп моторға от берді де, күнбатыс босаға жақтағы жерден метр жарымдай көтерілген тақтай еденді ұзын забойға машинаның артын тақап, беруге кірісті. Кабинаның өзі отырған есігін жартылай ашып, жақтауына сүйеніп, істің бітуін асыға тосқан Бекәділ тіктеніп алыпты.

Шопыр епті-ақ екен. Бейне сол тұғырмен бірге жаралғандай қиюластырып дік тоқтады. Тоқтады да:

– Ал, ата, қораптың артқы қапталын ашалық. Анау кезек күтіп жанталасып тұрғандарды көрдіңіз бе? Түтіп жегелі тұр. Мейлі ғой. Әркім өз ісінің бітуіне жауапты. Мына малды кеше басқанда көргемін, арық. Енді бір түн асса, тарамысы мен қауқайған терісі қалады...– деп, сапылдай жүріп, тез-тез қимылдай бастады.

Бекәділ машина тоқтаған биік забойдың ортасындағы тақтайды шикылдатағып, машинаға енді жеткенде, сәл кейін тұрған машинадан келген дода бас аузынан ішімдік исі мұңкіген қапсағай сары қорапты аша берді. Қойды көргенде, Бекәділдің көзі алақтап, үні шықпай қалды. Еркіндікке жеттік пе дегендей секірген аңқау-алаңсыз қойлар жақтауға басын сүйей құлаған Бекәділдің кіндігінен төмен қарай таптап, төгілді де қалды. Бекәділ әуелде ұмтылып қайта тұрмақ болып еді, көз алды қызыл-жасылданып, жалған жарық дүние тұманданып кетті. Ойын қайта бір топтап,

қуат жиюға тырысып еді, құлағы бітіп, шүйдесінен ыстық бір темір соққандай денесі ду етіп қызып, бар әлем балқып бара жатты. Одан арғысын шал білген жоқ. Жарық дүниеден көрген жақсылық-жамандығына ой да жүгірте алмады. Қос шырағын тозығы жеткен кенептей шандыр-шандыр тері жапты. Бір ғажабы, бар тіршілік оның санасында аласапыран қозғалыста қалды. Жаны қиналып азап шеккен жоқ. Тек нелерді басынан өткізген тәкаппар жүрегі бірде тайдай тулап, бірде болдырған, қаңғыл аттай ілбіп әрең соқты.

Ол өмірдегі барлық ыстықты ыстықтай, суықты суықтай қабылдап, жасқанбай төзетін. Дәл қазір де сол мәрт қалпы. Қашанда қормал, бауырмал адамдар осы сәтте де жанынан табылды. Жедел жәрдем шақырды. Жолақ «УАЗ»-ик те келіп жетіп, енді одан ақ халат, ақ қалпақ киген адамдар асығыс түсіп жатты.

Бекәділді қоршай қалған топ тез-тез еңкейіп, тез-тез қимылдап зембілге салып көтеріп бара жатты. Самайынан тер андыздаған шопыр қалбалақтап «УАЗ»-икке дейін соңынан еріп барды. Есіне талайдан таба алмай жүрген сұрағы жаңа түскендей, ұзын сары дәрігердің алдына тұра қалып, аптыға-асыға:

– Айтыңызшы, бұл кісіге не болыпты? Дені сау-ақ еді, – деді абдырап. Дәрігер әуелгі сабырлы, салмақты күйінде. Көзілдірігін сол қолымен сәл көтеріп жігітке қарады. Ол мұндай-мұндайдың талайын көріп, әбден еті өліп, көңілі қобалжу секілді сезіммен мәңгіге қош айтысқан байсалды, байыпты жан еді.

– Ауа өзгерісіне байланысты қан қысымы артып, миына зор келген, – деп еш толқусыз жауап қатты.

14

Қали көшкелі жатыр.

Селодағы алты бөлмелі ақ шатырлы үйдің төргі бөлмесінде диванда шалқасынан жатқан Дәулет астынан өрт шыққандай қарғып тұрды.

Қали түбектегі күздеуінде отырған. Осы хабарды айта кірген кемпірі кінәлідей кіржие қарап сәл отырды да, сыртқа шықты.

Қали шынында да көшуге әзірленіп жатыр екен. Боз үйдің туырлығын сыпырып болыпты. Уықтары сидамдалып шаңырағын

әрең көтеріп тұрғандай. Үйдің айналасында жүрген адамдар оң керегедегі үзігін шешіп жатқан болу керек, тас кенедей жабысып қалыпты.

Бірін-бірі сүзе тоқтаған екі машинаның үстіне кезек-кезек шығып біреулер жүр. «Сірә, балаларды отырғызатындай орын сайлап жүрген боларсындар...» деп ойлады. Осы шығысында «Волгасын» от алдырып, жүріп кетпек еді, ол ойынан тез айныды. Боз үйдің айналасындағы қимылға қарап, күжірейіп ұзақ тұрды. Өзіне де жұмбақ бір керенаулақ кежегесін кері тартып, бойын көтертпей-ақ тұр. Шақыртусыз барса, хан тағынан түсердей.

«Шіркіндер, көшкелі жатырмыз десе нелері кетер еді, балаларын жауратпай апарып жайғасқандарынша көмектесер едім ғой. Енді сақалымды сүйреп барсам, дәл бір малымды қимағандай көрінемін-ау. Бірі болмаса, бұл елдің бірі солай ойлайды. Тіпті ел ойламаса, Қали белсендінің өзі ойлайды...»

– Шал-ау, неге тұрсың. Құсбек жанның үйіне барып келсек қайтеді, – кемпірі екен. Күнде осы мезгілде екеуі ақ «Волгаға» мініп, Құсбегінікіне барып, кешкі мал оралар уақытта қайта келетін. Содан енді тізе бүгіп отыра бергенде, Мұқаметжан шақыртып, конторға кететін. Совхоздағы партиялық топтың жетекшісі. Демалысқа шықса да, тыным жоқ. Тіпті Мұқаң демалысқа шыққандардың бәріне бір-бір қоғамдық жұмыс тауып берді. Кейде: «Жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегінде пенсияға шыққандардан бақытты адам жоқ. Әрқайсысы бір шаруашылықты басқар десе, басқаратын сауатты жандар. Ал, ХХІ ғасырдың пенсионерлері қандай болар екен. Мейлінше, ол кезде демалысқа шығудың қажеті де жоқ болар», – дейтіні бар.

– Өзің біл. Мен Қалиларды көшірісіп, барып қайтайын. Жайылым жайымен таныстырайын.

– Құдай-ау, малды өткізгенде санамағанда жерді өзі де білмей ме? – Аlara қараған шалының көзіне көзі түсіп кетіп, ойын аяқтамай, өңі қызарып, бұрылып кетті.

Содан Дәулет қыстауға көшірісіп келген. Енді міне негізгі қысқы қораға қонардан бұрынғы аз күн аялдататын ашық қотанда жатқан қойдың шетінде жалғыз тұр. «Тегі, мен қой бақпай өмір сүре алмаспын». Дәулет демалысқа шыққалы жүрегін шымырлатқан, әлі бірде-бір тірі пендеге айтпаған, айтудан намыстанатын

сырын жұмбақ бір күштің әмірімен бе, әлде...қалай болғанда да, айтып салды.

Бір-ақ өз даусын өзі естімеді. Жүрегінің бұлқынысы болар. Әлде, шын-ақ айтып салды ма. Біреулер естіп қойған жоқ па деп қуыстанып, дүмімен ту сыртына бұрылды.

Бұрылып, қорадағы қойға қайта қарады. Ол бүгін Қалидікі, кеше ғана бүкіл ел: «Дәулеттің отары. Дәулеттің қонысы...» дейтін. Енді Қалидың отары...

«Адам түгілі, мал еңкейсе, жер-ана ийді, – деп, Қосай қария білген соң айтатын болуы керек, қара тасқа дейін бүркеген күздің ақ қырауы алақандай жерде жатқан қой қорасына әлі жетпепті. Бейне торғайдың ұясы сияқты. Жылылықты сақтап тұр. Жылылықты сезгендей болды. Жайлаудан жаңа түскен семіз қойлар – ұядағы жұмыртқадай. Танауынан үлпілдек ақ бу бүркіп, жаңа шыққан күн шуағына елтіп, қаперсіз күйіс қайырып жатыр. Көз алды ақ алтындай толқып кетті. Қолдан шығып кеткен соң, көзге ыстық болып тұрғаны ғой...

Екі таудың аралығындағы көктулақтай қатқан Қарадаланың бетеге, жусанына, гүлі түсіп түйенің табанындай боз тұқыл болған бұдыр-бұдыр торғайотына қонақтаған күмістің үгітіндісіндей қырау күн сәулесіне шағылысып, жұлдыздай құбылады. Енді бір сәттен кейін жұлдыздай ағып түсерін сезгендей құлпырады. Әр нәрсе өз уағында екен ғой.

«Дер кезінде бағалай білсек, адам өмірі де сол секілді шығар. Баянсыз байлаусыз тіршілік-ай. Жарық жұлдыздай аспаныңнан ағып өткенде бір-ақ білесің. Бармағынды тістейсің. Бауырың езіліп, егіліп жас төгесің. Ері өлмейтін ел де жоқ. Мәңгілікке жаратылған пенде жоқ. Мына жақсылыққа да, жамандыққа да бірдей қасиетті қара жер елі жылап жатыр деп, алғанын қайтып бермейді.

Дәулет бір ықылым сазарып, демін алмай тұрып, өкси күрсініп жіберді.

Кеше кешкісін мал қоралағанда, Торайғыр шоқысына бір сұр бұлт көтеріліп, қараңғы түскен соң, даланы дымқыл шылауық ауа бүркеген. Содан жұлдыз туа қарсыдағы Қулық тауынан желпінбе жел тұрды да, қайта көтеріліп кеткен. Құлан иектен жая айдаған қой Қарадаладағы жылдағы үйренген күздеуіне жете, тұяқ серіппей жата қалған.

Түн суық болды. Ерте көшіп, ерте келіп, жайланып алған Қалекеннің келіншегі қазан көтеріпті. Дәулет үйге кірмей-ақ, қой етінің аңқыған исін сезген. Үйге кіріп келгенде ең алдымен қаңылтыр пештің үстіндегі қазанның түбін жалаған отты, сонан соң, қазанды жартылай жапқан май сіңген сары қақпақты түртіп сақырлай қайнаған сорпаның бұлқынысын, қаңқасы шошайған жамбас сүйекті көрген. Іле-шала соңынан саңғырлай сөйлеп Қали кірген. Ол биыл Қарадаланың шөбінің жұтаң екенін, жол бойы бірде-бір құрт-құмырсқаның кездеспегенін, тіпті, бұл далада қаракүйрық, киік, кірпінің көп болатынын, қора-қорасымен жүретінін сөз етті. Көрші үйеңкі түбінде отыратын Әбіләкім мергеннің жалғыз сексеуілді қалқалап барып, жалаң аяқ жүріп әрең ататынын, одан даланың құтының құрымағаны, оны құртқан қаладан келген машиналы мергендер екенін сәмпылдап айтып болғанша Дәулет үнсіз отырды. Анда-санда ғана бетіне адырая қарады. Көлденеңнен көріп отырған адам болса, ол қарастан: «Соны бүгін көріп жүрмісің? Әлдеқашанғы өткенді жаңалап, жазылған жараны тырналаудың керегі не» дегенді түсінер еді. Дәтінің мықтысын-ай. Осы айтылған жайдың жанды куәсі бола тұрып, үндемеді.

Күйінішін, сүйінішін де білдірмеді.

Еңбектеп жүрген сары баланы алдына алып, тастан қашаған адамдай міз бақпады. Ақырында, келіні қазан түсірген. Содан жалпақ қалайы шылапшынды, күміс шәугімді көтеріп келіп Қали қолына су құйғанда ғана қозғалған. Алдарына ет келгенше Қали барды, жоқты айтты. Ақыры совхоз жайына ауысып, соңғы нүктені саясатқа келіп қойды.

Дәулет қолын, бәкісін жуып, табақтағы етке ұмтылғанда Қалекен одан да асып, арақ мәселесіне көшті. Артындағы өрнекті сандыққа қарай созыла жүзін Дәулетке бұрмай, қолында көзі бардай сандықтың қақпағын көтеріп шампанды суырып алды. Алдына тізіп қойып шалға қарады. Осы қылығың оң деп те, теріс деп те айтқан, айтар пенде жоқ.

– Дәулет аға, қонысымыз құтты болсын. Бұл көш сіздің көшіңіздің жалғасы. Ал Бәтижамал екеуіміздің алғашқы көшіміз. Әншейшейінде танаңның мұрнына сірне, тоқтының бауырына күйек байласаң да «жу-жу» деп жан таптырмайтын әлгі ауылдағы

Бірінші том

мықтылар да жоқ. – Ол ауылдан алыстағанын, жалғыз үйлі қойшы болғанын алғаш рет сезінгендей қамыға сөйледі. – Енді әкелі-балалы өзіміз-ақ қуанышымызға қуаналық. Сізге жеңілінен құяйын ба?

Дәулет үндеген жоқ. Келіскені болар, қолындағы майы мен еті бірдей жамбас сүйекті қырпы тіле берді. Оны Қали келісті деп түсінді.

– Иә, сізге, келініңізге жеңілінен, – келіншегіне келісесінді білдіре, тіктей қарап: – Бәтижан, сөйтесің, ә. Қуанышта қуана білген жақсы. Жарықтық бұл қой малымен ұзақ жолға жүріп болар емес. Шаппай, желмей дінкем құрыды. Адам кейде тыныштықтан тыйтықтап шаршап-шалдыға ма, қалай, ілбіп жүріп-ақ, ит қуғандай дала-далам шығыпты.

Сөйтіп отырып, шампаннан толтыра құйып, Дәулеттің алдына қойды. Стақан толқып кетіп еді, қарт шопан пышақ ұстаған барбиған майлы саусағымен шапшаң қимылдап түзеді.

– Ал, мынау саған, Бәтижамал. – Сол қолымен «Экстраның» мойнына жармасып қырлы стаканды шыпылдата толтырып, оң қолына алып, жоғары көтерді.

– Кәне, тәте, бір тілек айтып жібермейсіз бе?

– Ойпыр-ай, Қалеке, жиналыссыз ішсең басың ауыра ма, – Бәтижамал жымың-жымың күліп, стаканын көтерді. Дәулет сөйлегісі келмей ырғалақтап сәл отырды. Келінінен ұялды ма, тамағын қырынып алып, төңкеріле еңкейіп, шарабын көтерді. Әуелі келініне, сонан соң інісіне байыппен көз тастап:

– Ақ адал еңбектеріңнің игіліктерін көріндер, – деді.

– Рақмет. – Бәтижамал соншалықты бір ұяң назды тіл қатты.

Стақанын көтере бере:

– Рақмет, атасы, – деп Қали екеуінің ортасында өзімен-өзі болып отырған баласының маңдай шашынан сипады.

Бәтижамалдың бұлай етер себебі бар. Қарт қайнағасы жайлаудан келісімен пенсияға шыққан. Соны ести сала Қали арызданып «қой бағамын, қой бақсам тек Дәулеттің ғана қойын бағамын» деп жатадай жабысқан. Мұқаметжан да көп созды. Жабысып жүріп алды. Ел іші емес пе, бағзы біреулері жаңсақ түсініп, әртүрлі өсек-аянды шығарып жіберген. «Тәйір-ай, Дәулет қойын берейін десе, кем көрінеді. Атақты шопан деп бос дақпырт жасайды екен» десе,

екінші бірі: «Дәл солай жылдағы артық төл алды дегені де өтірік көрінеді. Көршілес отырған немере інісінің козысын қосып алып, санақ келгенде санатып кеткен соң, бөліп алатын көрінеді. Оған Қали арызкой көне ме? Соны білетін көрінеді.

Аңсаған Жақсылықов екеуі бірігіп жоғарыға арыз жазып жіберіпті. Соны күтіп, бермей жатыр» десе, үшінші бір топ: «Неше жыл бағып іріктеген қойды, қоғам малын Қалидай берекесіз, арызкойға бермеймін» депті деп, Қали өткізіп алғанша гуілдеп кеткен.

Жамандық жата ма, екеуі де бұл жел сөздерді күнде естіп жүрді. Дәулет жақсы-жаман деп те үндемесе, Қали осы өсек сенен шығады-ау дегендерімен «достық үшін ішісіп» отырып, жүз шайысып, қамшы сілтесуге дейін барған кездері бар.

Бәрінің тігісін жатқызып, жақындататын Бәтижамал. Дәулеттің үйіне келген қонақтарын күтісіп, өздерінің түймедей жақсылығы болса, қайын ағасы мен абысынын шақырып ештеме естімегендей, ештеме білмегендей, бықсық өсектерді алтын алмас кездіктей кесіп, көңілге қылау салмай келеді. Қаншама жік-жаппар болса да, «аузы жеңіл Қалекеннен артық ауыз сөз шықса, шығып қалған болар» – деп қауіптенетін.

Қайнағасының осы көшкендегі қызметіне, әм, мына сөзіне іші жылып кетті. Адамның көңілінен қатал, адамның көңілінен нәзік дүниеде не бар екен. Аяқ астында көкірегі мұңға толып: «Шіркін-ай, осы азғана жарық фәни жалған дүниеде сыйласып жүргенге не жетеді. Басымыз қосылып, кірбіңсіз бір дастарқанға отыра қалып еді, жараса кетті», – деп көкірегін кернеген осы ойлар көмейіне дірілдеген бір өксік болып тіреліп, көз алды торланып, толқып отыр.

Өрешеге жүзін бұрып шампанды қайнағасына көрсетпей қағып жіберді. Сонда ғана әлгіндегі мейірімнен жібіген жүрегі жылып жүре берді. Бетінің ұшына қызыл шығып, мұрнының ұшы терлеп, енді қайнағасына ерекше елжірей қарады.

Қали екінші рет қайталағанда ыстық бір қызу өн бойын жібітіп, алпыс екі тамырын балқытып балбырап жайылып қалды. Ертеннен бергі көш азабын ұмытып, уылжи күлімдеді.

Дәулет шалқалап ұзақ созып сімірді. Дүрдек жирен мұрты андамұнда бір бүлк етіп, шапыраш сары көзін жұмбай жұтты. Сонан

соң бүркіттің жеміндей қолындағы майды қағып жіберіп, қайта еңкейді. Екінші тоста Қали қызына құлпыра сөйледі.

– Аяулы ағалардың аман-саулығы үшін, – деді де өзі елден бұрын қағып жіберді. Ортадағы еттен қарпытып-қарпытып алдындағы майлы сорпаны сіміріп тастады. Сол кезде келіншегі:

– Кесенді бер, қайталап құяйын. Түн суық болып тұр, – деді. Қали шара кесені қайта ұсынды.

Содан сөйледі-ай келіп, сөйледі. Қосайдың да, Бекәділдің де, Мұқаметжанның да данышпандығына, парасаттылығына бұрын-соңды өз аузынан шықпаған әділ қазы баға берді. Жайдан-жай елге бас имейтін тәкаппар атақ-даңқтың оларға адал еңбегінің арқасында ғана амалының жоқтығынан тізе бүккенін есіне алды.

Табанын мына Қарадаланың тасына тілдіріп, маңдайын ыстығына күйдіріп, қара суығына көбесін айырып жүріп – бақыттың асқар шыңына, арманының ұшар биігіне шыққанын, енді сол абырой атақтың осы еңбек құрмет тұтқан ғасырда мәңгі-бақи жасайтынын, оны ұрпақтан-ұрпақ үлгі, өнеге ететінін айтып, дәл бір тұғырға шығып, мінбеде сөйлегендей салтанатпен айтып өтті.

Бәріне саралап баға бере келіп, кеудесін ашып тастап, Дәулетке «Аға» – деп шалқая қарады. Бәтижамал әлдеқандай ыңғайсыз бірдеме айтып қоя ма дегендей: «Қалеке, сорпанды іш» деп ескертті. Оған бөгелер Қали ма, тығыны бір ағытылса, бұлақтай есер әдеті емес пе?!

– Иә, аға, ал мына сіз, Дәулет аға, орден, медаль алмасаңыз да азаматтығыңызды биік ұстанған адамсыз. Адалдықты ақ ту етіп көтердіңіз. Рас, еткен еңбектің рақатын, ләззатын өз семьяңыз көргенмен, даңқыңыз алдағылардай жалпақ елге жайылмады. Былайша, атағыңыз ауыл шетінен аспады.

Әзілге айтқансып, ара-арасында күліп қойғанымен, таза, алып-қосары жоқ шындығы еді. Ал Дәулет болса, еш жасандылығы жоқ шындық шыбығына арқасын тосқан алып батырдай айызы қана тыңдап отыр. Екі беті нарттай қызарып қияли бір күйде. Бұдан бұрын бір де бір өз замандастары айтпаған, іштей өзі ғана білетін бұл сырдың айтылуын ол көптен күткен адамдай жасқанбай жарқын қарайды. Ерте ме, кеш пе, бұл сыр айтылуға тиіс деп әлдеқашаннан күткендей.

Бәтижамал бір-екі рет бүйрегінен түрткен болып, әр нәрсені

сылтау етіп қарекет жасап еді, ығы келмеді. Тегі осылай Қалекен бір есіліп сөйлегенде алдын кес-кестеп сөзін бөлмейді. Сыры белгілі. Бөлсе, әңгіме ушығып кетеді.

Соны жалдана ма, Қали да екіленіп болмайды.

– Осы ауылда тұрмысы сізден асқан адам бар ма? Жоқ. Астыңызда – «Волга». Директордың өзі сізден асып қарға адым аттамайды. Демалысқа шыққаныңызда, бүкіл ел құрмет көрсетті. Ол тек сізге ғана солай жасағаны. Кеше Бекәділ марқұм демалысқа шыққанда да көргенбіз. Дәулет алара қарады. Онысы «өлгенмен алыспа, ең құрығанда төсегінде тыныш жатсын» дегендей қатал еді. Сәл күмілжи қалды да, әдетімен сөзін доғармады.

– Ат мінгізіп, ақ кереуке шекпен жауып еді жарасып-ақ кетті. Ағылып жатқан тарту, сый-сияпаттың жөні бір бөлек. Оны қойшы, қара бақыр дүние ғой. Сізге тегі таңғаламын. Соншама сый-құрметке ішіңіз бір жібімегендей, артық ауыс бір сөз айтпадыңыз.

– Біздің Қалекен болса, жарылып кетер еді. – Бәтижамал бір бөгелсең, осы жерде бөгелерсің дегендей бетіне жайрандай қарай қалды, – бәрі де кешегідей.

– Жайыңа отыр. Адам бір шешіліп сырын айтайын десе, алдына шығып сыпсыңдай қаласың, – деп зекіп тастады. Теңеуі соншалықты суық болса да, келіншегі шошынбай, шоктай жайнаған жанарын қадап сәл отырды да, қазан жаққа айналысып кетті. Күйбеңдеп ыдыс-аяқты реттей бастады. Қали еңкейе беріп:

– Қырғызбай неге демалысқа шықпай жүр? – деді.

Жаңадан жақ ашпай оның жақсы да, жаман да сөздерін тыңдап өзінше қабылдап жайына отырған Дәулет кеудесін көтеріп, бажырая көз тастап, демін ішіне алып, аз бөгелді де:

– Е, немене оның да қойын өткізіп алайын деп пе едің, – деді.

Даусы жұмсақ, әзіл-қалжыңдай естілді.

Бәтижамал күліп жіберді. Қали қосыла күлді. Күлкісін жиып болмай:

– Олай да жасауға болады. Тек төл уағында қиын. Болмаса, жүз қойды да, мың қойды да бағасың. Жауапкершіліктің үлкен-кішісі жоқ. Ана комсомол жастар келген соң тіпті жеңілдейді, – деді. Дәулет: «бұл сөзге қақалмас» дегендей мырс-мырс күлді. Қарттың күлкісін қошеметке жорыған Қали сөзін қайта жалғады.

– Енді мен осы ақ қойдың адал мехнатын бір арқаланып көрейін.

Үлкендер жетпеген атақ-даңққа мен жеткелі отырмын. Қой бағуды көптен ойландым. Ешкім де үгіттеген жоқ. Іштен тынып ұзақ жүрдім. Тегінде үгіт-насихат қой бақпайды. Адам бағады. Мына өскелең өмірде әр кәсіптің иесі өзінен-өзі іріктеніп шығады. Сол төлейіне бұйырған соң, одан басқа кәсіпке жарамайтын болған соң – адам амалсыз келіп сол істі қолға алады. Мен де сөйттім. Мектептен кеше шыққан балаларға қой бақ деуіміз, меніңше дұрыс емес. Олар әлі біз секілді өмірден талабын сынап көрген жоқ. Өнерден тауы шағылған жоқ. Жал-құйрығын сүзіп жарат та, әр саладан бағын сына. Өл-қуатын көр. Уақыт өзінің еңіс, өрін де іріктейді. Сонан соң қойшысын да, тойшысын да, механизатор, диқаншысын да, әнші-күйшісін де саралап, магниттей тартып алады да, әрқайсысын өз саясатына әкеп қосады.

Ол әлі де тың ойларын, Қалиға ғана тән пәлсапасын айтар ма еді. Қой дүр етіп үрікті де, қара сұр ит күздің түнін дүрліктіріп үрді. Қали дастарқанын иіре сап, оқша атылды. Жолай оң жақ кереге құлағына ілген қосауыз опырма мылтықты іле жұлып ала кетті.

Бата жасалмай дастарқан қалды. «Кеш болып кетті. Мотор құруға уақыт болмады. Аяқ астында күнде суытып кетті ғой» дей отырып Бәтижамал ыдыс-аяқтарын жиды. Дәулет тысқа бір шығып келді де «Мұндайдың талайын көрдік. Ендігісін пысығым сен көр» дегендей жайбарақат төр алдындағы төсегіне жайғасты. Содан қара сұр ит те жатпады. Қали да үйге қайта кірмеді...

...Дәулет ертең ерте оянып сыртқа шығарда көрді. Қали қара тонға оранып оң керегедегі балаларының бергі шетінде ұйықтап жатыр екен.

Бәтижамал қара сиырды сауып отыр. Дәулет көз қиығымен қарап, сәл бөгелді де қораны айналып шықты. Жайлаудан семіріп түскен қойды іріктеп алғанына бес жыл болыпты. Бәрін таныды. Көзіне оттай басылып жылы ұшырап кетті. Ақсарбас... Қызыл көз... Пістетұмсық... Жалпаққарын... Қазмойын... Тегі мал демесең, бұлар да өз аттарын өздері білетін еді. Ең шетте жатқан Жалпақтұмсық жылда егіз төлдейді. Ал оның жанында жатқан Жарқанат, Дәулет көргелі семіргені білінбеген, тырбақай ақ сулық. Зоотехниктер мен ветдәрігерлер сауырына қарап түңіліп, әлденеше етке өткізуге ұйғарған. Дәулет араша түсіп, аман алып қалатын. Енді күні не болар екен...

Қазір каннен-қаперсіз төрт аяғын созып жіберіп, пысылдап жатыр. Дәулет жанына жақындағанда, Жарқанат көзін кең ашып еді, тау-таудың арасынан жаңа ғана көтеріліп келе жатқан күннің қызыл сәулесімен шағылысып жанары күлгінденіп жанып тұрғандай болды. Дәл бір өзін ажалдан арашалап жүретінін білетіндей жарық сәулені сыйлайтын иесін көргендей, көптен күткендей қарады.

Дәулет те сол баяғы қалпы еді. Бұл жолы көк плащының етегіне салған жемі жоқ еді. Шошақ қара қалпағы, қонышы майлана-майлана жылтырап кеткен етігі, қашан кисе де мойыны қысқа болғандықтан ба, бір жағасы делдиіп плащтан шығып тұратын жол-жол сары көйлегі... еш өзгерісі жоқ.

Жазықтағы жаңбыр суы ескен, беттің әжіміндей айғыз-айғыз арна жиегіндегі – бозшенгел, ұшқар, селдір селеу, сексеуіл бейне құзар шыныраудан құлағалы тұрғандай. Мына иен даладағы биіктік сол ғана секілді. Сол тұстағы көктемгі айдалған жердің қырауы тез еріп кетіпті. Сүдігері мына боз далаға шебер қолдан тігілген шым кестедей. Күре тамырдай асфальт жолдан төменгі жиектен табылған жер астындағы суды бұрғылатып шығарған соң құбырға өзі құлып салып кеткен. Егін жиын-терім болып, қойға күйек байлауға кіріскенде, бес жүз мың текше метр су сиятын цементтен тоспа қорған жасатып, келер көктемде егін суғармақ.

Дәулет құбырды іздеп аз бөгелді. Көзіне ілінбеді. «Осы маңда болу керек еді, қайда кетті екен. Әлде жаңылдым ба, әй, ең дұрысы жанарым қайтқан болар» деп түйді.

Айдау сүдігерінің арғы шеті XVIII ғасырдағы архитекторлар салған ғимараттарға ұқсас Шарын өзенінің өркеш-өркеш ақ топырағы салынған қабағына тіреледі. Архитектор, ғимарат дегеннен бейхабар Дәулет: «Дүниеде табиғаттан шебер де, жасампаз да жоқ болар. Осының бәрі соның сиқырлы қолымен жасалды ғой», – деп топшылады.

Тұғылдағы асау Шарын Қарадаланың қара өзегін жара ағып, артына быдырқай-быдырқай қара тауды тіліп, Іле дариясына барып демін бір-ақ алады. Сөйтіп, Ұлытаудан бастау алған екі асау өзеннің ортасында тамшы суға зәру болып ұланғайыр Қарадала жатады. «Адамның жамандығы болса болар, жердің жамандығы болмайды. Оны игере алмау елдің жамандығы, сол дүниедегі жақсылыққа

да, жамандыққа да жауап беретін адамның жамандығы», – дейтін еді Қосай. Дәулеттің ойына қарттың сөзі қайдан түскенін қайдам, бұрылып Қарадалаға қайта қарады.

– Аға, оу, аға, шай даяр болды.

Дәулет селк етіп артына жалт қарады. Қали жалаңбас, жейдешен есік алдында тұр екен. Тура жүгірердей болып домалақ танауы делдиіп кетіпті. Қатты ұйықтағаннан ба, беті, көзі домбығып қалыпты. Әйтсе де, жүзі жарқын. Бойы сергек. Көңілді. Қашанда адам өз еркімен қалап алған өмірдің қиын сәтін бақытына балайды емес пе, Қали да тағдырдың сол мейірбан құшағында тұрғандай. Қоңыр жейдесінің жеңін шынтағына дейін түріп алыпты. Дәулет жақындай беріп:

– Түнде қасқыр торыды-ау деймін. Жетіқарақшы сол жамбасқа құлағанда барып ай туып, иттің үні сонда тынды. – Қали ағасының колына су құйды. Дәулет бетін жуып отырып:

– Жаңбырдың жалғыз бөрісі болатын еді, әлде сол күшіктеді ме екен, – деп күңгірледі. Содан шынысын дастарқан шетіне жантайта қойды да:

– Қар үш-төрт жауғанша қыстауыңа көшпе, қойды Қулық тауына қарай жаярсың. Қарадаланың шөбінің жұқа екенін кеше өзің де байқапсың, – деді.

Ақылдымсынбай, ділмәрсінбей, жай айтты. Қали үнсіз құп алды. Дәулет қойды өріске бірге өргізісті. Қулық тауының боз жусанды сала-сала қырқасын бетке алып, андыздай өрген қой соңында тор қасқа атын тебіншектеп Қали ұзап бара жатты. Дәулет демалысқа шыққанда той-думанмен байқамапты. Әлдеқандай бір сиқырлы күш қолындағы алтынын еріксіз алып бара жатқандай еді. Жүрегі шым ете түсті. Тегі бұл қойын санап та өткізбепті-ау. Дәл осы сәтке дейін өзін қой бағып жүргендей сезініпті.

Енді міне, дариядай жөңкілген қалың қойдың соңында жұртта қалған қу қазықтай шаншылып тұр.

– Ой, тәуба-ай. Шыр етіп жарық дүниеге келгенде қоңыраулатып маңыраған қозы үнін естіп едім, ол жаттың малы еді. Содан бері де алпыс үш жыл өтіпті-ау, қалай тез өткен. Мен таяқ ұстап соңынан ергенде, алғашқы председатель: «Бұл сенің өз малың. Отан байлығы – өз байлығың, көзіңнің қарашығындай сақта!» – деп еді-ау. Бүгін, міне, ең соңғы рет онымен де қоштасып тұрмын.

Дәулет бұл жолы өз үнін өзі анық естіді. Жүрегі дүрс-дүрс тулап, қатты соғып тұр екен. Оны да анық естіді. Танауы қусырылып, демін тұншыға алып, боз үйге мойнын бұрды. Есік алдында қызыл шаршысын желкесінен байлап алған Бәтижамалды көрді. Ол сол шақта ғана Бекәділ досынын:

*«Дүние шіркін үш келіп, үш қайтады,
Кезінде ер жігітке күш те айтады.
Ақылдылар қалады бірін ұстап,
Ақылсыздар өкініп түсті айтады»,*—

деген өлеңін есіне алды. Бұл өлеңді осы пәни дүниені басынан өткізгендер айтқан екен. Одан Бекәділдер айтыпты. Енді кезек Дәулетке де келгені ғой...

Екінші бөлім

ЖЕР ЖЫЛУЫ

повестер

АСУ ДА АСУ БЕЛ ЕДІ

*«Көк шығып қалды күнгейге,
Көгеріп бәрі кетсе екен.
Көрінбей кеткен бір бейне,
Көлбеңдеп алдан өтсе екен».*

М. Мақатаев

1

Басын күншығысқа бере етпетінен түсіп ұйықтап жатқан Айса шошып оянды.

«Мылтықтың гүрсілі, – деді қимылдамаған күйі. – Иә, мылтықтың гүрсілі. Қай тұстан естідім.. әлде түсім бе екен?» – Ішінен әлденеше қайталады. Есіне түсіруге тырысып еді, ештеме шықпады.

Бұғыты тауының шоқылары жаңғырығар деген үмітпен демін ішіне тартып, бір мезет қозғалмай жатты.

Енді аялдаса, қыр желкесінен әлдекім атқалы тұрғандай суық үрей бойын қарыды да, өзін қарауылдың нысанасында жатқандай сезінді. Қимылдаса болды, желкеден тиетін оқ қара жерге шегелеп тастайтындай үрей қаумалап, өне бойы суып кетті.

Жалма-жан басын жерден жұлып алды. Жұлып алды да, ту сыртына жалт бұрылды.

Тірі пенде жоқ екен. Өрекіпген өз жүрегі. Өзге дүние бәз-баяғы қалпында мүлгіп тұр.

Күн қақтаған қап-қара маңдайынан суық тер бұрқ ете түсті.

«Пәруардігер, адам деген қараптан-қарап-ақ үрейленеді екен-ау, ә? Қу медиен далада жалғыз тіршілік етіп жүргендей қапылғаным не сасқаным? Ел естімесін».

Қас қаққандай уақыт ішінде басынан өткен үрейге өзінің күлкісі келді.

Қарсы алдындағы жусаны жаңа көктеп, сарғалдақ пен қызғалдақтары балауыздана бастаған жазықта қыбыр еткен жан жоқ.

Әр шөптің бүршігіне күміс жалатқандай шық тұна қалыпты. Қыр желкесі жақтағы Бұғыкөл шоқысына күн көтеріліп қалғанын

карамай-ақ білді. Шөп бүршігіндегі шық қызғылт сәулемен шағылысып, жылт-жылт ойнайды.

«Түн жылы секілді еді, таң алдындағы ызғырықтың әсері-ау, – деп бір қойды. – Көктем мезгілінде тау табиғаты осы ғой».

Ол шалқалап отырған күйі артына бұрылды. Бұғыкөл шоқысының айрығына көтерілген күн көзін қарып, кірпігін жаба қойды.

Айса кеше күн батқан кезде үйінен аттанған. Содан дария бойын жағалап құндызды иінге соқты. Үйірім толқыны жыбырлап ойнаған су бетіне қадала қарап отырды. Үйір-үйір емен, тал өскен биік жардың астындағы інінен шыққан жалғыз құндыз кеудесін ағысқа бере, оқ бойы ұзап жүзіп барып қайта оралған. Айса тапжылмай қарады. Жұлдыз туа күшіктерін ертіп шықты да, ой, бір қаперсіз асырды салды дейсің! Іленің көк жібек жіптей есілген толқынымен ойнаған құндыздарды қызықтап Айса көп аялдады.

Осыдан біраз жыл бұрын облыстық табиғат қорғау мекемесінің қызметкерлері ерекше бақылауға алуды тапсырып, үш жерге құндыз жіберген. Алғашқы жылы тұқым болмады. Бұлардың жаңа жерге үйренбей, оның жылылығын бойына сіңірмей жанықпайтынын кейін білді. Ең алғашқы кезде ескі мекенін сағынды ма, мұңдана сыңсығандарын әлденеше естіді. Жар қабақтың өр жағындағы құстың топшысындай иінге өскен, жуан тамырын жерге көлденең сіңіріп, суға еңкейе төнген саясы мол талдың астынан шыққан құндыздар бірде өрге, бірде ағысқа еріп, бірін-бірі қуа жүзіп інінен ұзамады.

Дарияның екі қапталына қайың, тал, қарағаш, жиде, шырғанақ қайыса өседі. Басы сала-сала болғанымен, осы тұсқа жеткенде үлкен бір арнаға жиналып, бұйралана жөңкіп, құндыздар мекеніне айналған жар қабаққа иіліп соғады.

Құндыздар ағысқа қарсы көлденеңдей жүзіп барды да, қайта оралды. Асау ағысты алмас кезіктей тілгілеген оларға Айса қызыға қарады.

Содан түні бойы дарияны жағалай жүгіріп, Бұғыты тауын айналып, Көкбекті жазығына шыққанда таң сыз берген.

Сорабын жақсы білгенімен, дала жолы ойлы-қырлы. «Түн жамылып киік қуған машиналы мергендер кезігер», – деген оймен мотоциклді жарықсыз айдаған. Екі қолына сенді. Рульді нық ұстады.

Айса Бұғыты тауының етегін қырпы жүріп, Райымбек бұлағы бастау алатын жалама жар тасты шатқалдың тұсына келгенде, шығыстан пышақтың қырындай сызат берген жарықтан таң қараңғылығы сейіле бастады. Сол кезде ғана қос жауырынның ортасы тұз құйғандай ашыды. Бой жазбақ болып мотоциклінен түскен еді, қайта мінуге төзімі жетпеді. Әлгіндегі күн мен түннің алмасар сәтіндегі сиқырлы қараңғылықтың көбесі сәгіліп, шығыс құлан-иектене бастады.

Сол сурет көңілін сергітті ме, бойын тәтті бір ұйқы басып, «таң атты, сәл жатып тынығайын» деген оймен бөктеріндегі көрпешесін шешіп алып, тұрған жеріне жайып жіберіп, мойнындағы автоматты жастанып жата кеткен. Көзінің қалай ілінгенін де байқамапты. Жусанның қышқылтым иісіне мас болғандай ұйықтапты...

Есіне автоматы түсті де, асыға бас жағына қарады. Ұңғысы жусан арасына шөгіп кетіпті. Қорамсағы көрініп жатыр.

Беліндегі оқ қорабын байлаған жалпақ, белдіктің айылбасы артына айналып кетіпті, сол қолымен жер тіреген күйі, оң қолымен айналдырып алдына қаратты.

«Япыр-ау, дәл құлағымның түбінен шыққандай болғанын қарашы, – деп әлгіндегі шошытып оятқан мылтық гүрсілін есіне қайта алды. – Сезік берердей ештеме жоқ еді-ау. Шөп жетілді. Көк қуалап жазыққа түскен киікті аңшылар көбінде машинамен қуып, жарығына байлап атады. Әлде бір қу мерген ізімді бақты ма екен?...» – деген күдікпен, негізгі киігі көп-ау деген ойпаң, қырат-қолтықты ойша бір сүзіп шықты. Ойы сан саққа жүтірген Айса қабағын түйіп, біраз қимылсыз отырды. Сонан соң: «Мүмкін емес, мылтықтың-ақ даусынан ояндым» – деп, автоматқа барбиған саусақтарын созып еді, бар салмағы оң иығына түсті де, жемін басқан бүркітке ұқсап топшысы шошайып кетіпті. Автоматтың құндағынан шенгелдей ұстап, сүйрете тартып, алдына көлденең қойды. Бірінің әуенін бірі жалғаған бозторғайлардың шырылын жаңа естіді. Дел-сал күйде отырып көп құбылысқа мән бермепті.

Етектен жалпақ асфальт жолдың бойында ерсілі-қарсылы ағылған үлкенді-кішілі машиналардың түр-түсін ажыратып үлгермейді екен. Сипалап отырып қалпағын тауып алды. Тауып алды да, күн қыздырған шүйдесін жаба қойды.

Осылай отыра берсе жер-әлем балқып кететіндей болған соң, созалаңдап орнынан тұрды. Шолақ жарғақ күртесі қолтығына жи-

ылып қалған екен, белдігін шешіп, қайта буынды. Күн көтерілген соң, аптап лебі әлгіндегі шықты тез кептірді. Шыныдай тұнық ауа мұнартып, Бартоғайдың үстінде жібектей жалтылдаған сағым тербетіледі.

2

Асфальт жол қара бауырдай жазықты қақ бөліп, биік шоқыға жете тау ішіне кіреді.

Бет алдындағы тас шоқылардың қара табанын тіліп, жалғыз бұрым бұлақ ағады. Шың тастың түбіндегі туырлықтай жазықта қарлығаштың ұясындай ақ шатырлы ағаш үй бар. Бұл Айсаның құттыханасы. Сол аядай жердегі айналасын ақ қайың, терек, алма, өрік ағаштары ораған үйдің есігі қазір де ашық тұр. Үй ішіне өкпенді қысар тылсым қапырық қамалып тұрған сияқты. Бүкіл Көкдаланың аптабы келіп осында паналағандай сезінесің.

Айсаның үйінің төменгі қапталындағы дулығадай қат-қат тас төбенің түбінде жалғыз түп ақ қайың жылда жайқалта жапырақ жаяды. Қия беткейдегі көк лентадай асфальт жолды жағалай өскен тобылғы, тораңғы, сарыағаш, қызыл бүрген жарысып тар аңғардан шығуын шыққанымен, Іле дариясынан бергі – ақселеулі, жыңғылды, сексеуілді, боз жусанды бұйра-бұйра жазықтан тайып жығылардай жалт бұрылады. Осы аймаққа Айса қорықшы болғалы жарты өмірі өтіпті.

Айса ат жақты, құс тұмсық қара сұр адам. Ұзын имиген денесіне өмірі шыр бітбепті. Ұшы сәл қысыңқы болғанымен, қарашығы үлкен, шарасы кең көзінің жанары әр кезде-ақ мұңға толып тұрғаны. Тамыры үнемі қанталап жүреді. Сөзге доғал. Қасы қалың тік қабағы үнемі түйіліп жүргендіктен, кең маңдайын сел өткен даладай шым-шытырық сызық торлаған. Қайратты шашына ақ қырау түскен. Жалпақ иегін ұстарамен қырғандықтан болу керек, көк мұздай жалтырап тұрады. Рас, оның да бір сөйлейтін шағы болады. Ол кезде өзін ел тыңдап отыр ма, жоқ тыңдамай отыр ма, онымен ісі жоқ. Бейне бір желмен, тау-таспен сырласқандай жүрегіндегісін сарқа төгетіні бар.

Ерні дүрдиген аузын ашқанда, жиденің дәніндей сарғыш тістері көрінеді.

Айса жыныс тораңғы, тобылғы, қайың талдың арасындағы жалғыз аяқ соқпақта жирен қасқа атты жетелеп келеді. Төбе мен

екі арадағы алаңқайға шыққанда, өрге көтерілген «Газ-69» түйе мойнақтан еңкейе беріп жол шетіне тоқтады.

Алдыңғы екі есігін ұстайтын босағаға үлкен-үлкен шам орнатыпты. Тұмсығындағысы аздық етердей дәл радиаторының шекесіне қосымша екі жарық қосыпты. Бүгінде машинаның бұндай әсем жасау-жабдығы ешкімге де тансық емес еді.

Айсаның Дәулетәлі деген досы бар.

Дүниеде түсінігі Дәулетәліден де терең, дос болуға лайық пенделер көп шығар, ал Айса үшін шатқалдың босағасындағы «әу» десең үн жететін жердегі жолаушылар тамақтанып, ат аяғын суытар, машинаға жанармай құятын бекетте отырған асхана менгерушісі Дәулетәлі бір табан жақын.

Осы ұзын жолдың бойында талайлармен кездескен Айса, машина иесі Алексейді жазбай таныды. Дәулетәлінің досы. Жайшылықта қиялына кіріп шықпайтын машинаға керекті әшекейді іздесең осы екеуінен табасың. Және де Дәулетәлі кейде бір шалқыған сәтте: «Бүгінгі космосты игерген дәуірде қолыңда тиын-тебенің болса, адамның жанынан басқаның бәрін сатып алуға қақылысың», – деп нықтай түседі.

«Алексей жер жайын біледі, мына қара жолдың табанын суытпаған белгілі жолаушы ғой...» – деп ойлап үлгергенше, кабинадан өзі де шығып, арқа құрысын жазып, қолын аспанға созып керіп алды. Сонан соң жалбыр шашын саусақтарымен тарақтай қайырып, зеңгір аспанға тіреу болардай заңғар шоқыға шалқалай қарады.

Айса да көз тастады. Екі таудың арасындағы ашық аспан күзгі дарияның суындай көкпенбек екен. Жал-жал шоқылардың бәрінен еңсесі биік, ұшар басы – тік қойған қылышқа ұқсас шың тастың күншығыс шекесіне – аққудың жалғыз тал қауырсынындай ғана ұлпа бұлт ілініп тұр. Жар тастың қыран жұмыртқа салатын үңгіріне көз жетпей, ақ жолақ саңғытпасына қарап: «Ұясы сол болар», – деп болжамдады.

Газиктің тұсынан қызыл «Москвич» зу етіп өте шықты. Жүгі ауыр үлкен машинаның өрге тартқандағы гүрілі естілді де, іле «ЗИС»-тің тұмсығы көрінді.

Алексей қарап тұрған шоқидан ұлар үн берді, шыңның сол қапталындағы көк тастан текшелене өріле келіп шөккен атаннан аумай қалған таудан кекілік шықылықтады.

Шатқал тереңінен шау қарғаның шаңқылы естілді де, ә дегенше шаншыла көтеріліп, кезқұйрық аспанға шыға берді.

«Бұл жай болмады. Қоңырқұлжа көрінбей кетті. Өрісін өзгертуге тиісті емес... – деген күдік ойына сап ете түскен Айса, бар қозғалысқа өзімен бірдей құлағын шанши тіксіне қараған жирен қасқа аттың шылбырын қымтай ұстап еді, ауыздығын күрт-күрт шайнап жіберді. – Алыстағыны қорғаймын деп жүргенде, ауылдағы Қоңырқұлжадан айырылып қалмасам жарар еді. Бұлар неге дүр сілкінді».

Қабат-қабат болжамдар қақтығыса өрбіп, бір байламға келіп үлгергенше, газиктің моторы іске қосылып, ылдиға қарай жылжып жүре берді. Дәл құлағының түбінен құзғын құңқылдады. Көксаудың жөтеліндей. Жирен қасқа ат та жалт қарады. Тас төбенің иығында отырған кәрі құзғын қанатын жайып, өңешін созып қылғына тағы құңқылдады.

Айсаның бала кезінде Ақжазық пен осы Көкдалада киік, қарақұйрық, бөкен жыртылып айырылар еді.

Кейбір қыстары мына жалама жар тастың серісі таутеке мен арқар да етекке түсіп, өріске қоймен бірге жайылатын.

Үйрене-үйрене келе қора төңірегіне үйген, қыста туған қозыға сақтаған шөпке түсетін. Сол кезде ғана ауыл үйдің маң төбеттері барақ жүнін жалпылдатып қыр асырып қуып тастар еді...

– Папа. Па-па! – Қызының күтпеген жерден естілген даусынан селк ете түсті. Қапылып ту сыртына жалт қарады. Бір бау гүл құшақтаған Ажар беткейдегі тобылғы арасымен төмен түсіп келеді екен. «Мен сені іздеп жүрсем», – деп сықылықтап күлді.

Иығына төгілген толқынды қара шашы ақ құба жүзін көмкеріп, әлденені айтқысы келді ме, шиедей қызарған ерні көтеріліп еді, маржандай ұсақ тісі көрінді. Қызының бұндай көңілді сәтін сирек көретін. Ол кез келген жылтыраған киім-кешек, жүзік, сырға дегенге қызықпайтын да, оған қуанбайтын да. Елеусіз бір табиғат құбылыстарына қуанатын. Сол өзгелерге ескерусіз, өзі баға жетпес әсерін елден бұрын әкесіне жеткізуге Ажар тәй-тәй басқан күнінен-ақ құштар-ды.

Дәл қазір де мейірімді табиғат сол сәбиін өзінің биік сахнасына көтеріп: «Кәне, айтшы-айтшы?» – деп тұрғандай еді. Бала әке-шешеге қашан да бала ғой. Қызының сәмбі талдай бұралып ер жеткенін Айса байқаған жоқ. Тобылғының жаңадан гүл жарған

шағы емес пе, ұсақ-ұсақ, бес бұрышты ақ гүлдердің ортасындағы жұқа көк жібек көйлек киінген Ажарын көргенде, әлгіндегі бала күнін еске алуы ұмытылып, Көкдаладағы жез киік санасынан ізім-қайым жоқ болды.

– Папа, мен бар ғой, – деп кеудесіне қысқан гүл бумасын сол қолтығына қымтай жинап қойды да, оң қолының жіңішке саусағын иығынан асыра тау шыңын кезеп: – Қоңырқұлжаны көрдім. Иә, Қоңырқұлжаны көрдім, – деді.

– Жалғыз жүр ме? – Айса бұл сөздің аузынан қалай шыққанын байыптап жаппай, жирен қасқа атты жетелей қызына қарай екі-үш аттап тоқтады.

– Жалғыз емес. Ақтуша да, сынық мүйіз де, алтын айдарлы ешкі де жүр.

– Жақсы болыпты, балам. Әлгінде құзғын құмай сұңқылдаған соң секем алып едім. Бағыты шамамен қай тұс?

– Жалғыз қарағайдың түбіндегі бұлақтан суаттап шыққан-ау, тегі. Аршалы өзекті өрлеп кетті.

«Әдетте Қоңырқұлжа Райымбек бұлағынан су ішіп шығатын. Оған жетпей қайтуында бір гәп бар, – деп ойлады әккі қорықшы... – Ол сол заңын жалғыз жүрген кезінің өзінде бұзған емес. Басына топалаң бір қауіп төнбесе, Райымбек бұлағынан ғана су ішуге тиісті. Басқа суды су деп бағаламайды. Кешеге дейін жолын тосып, ізін андыған мергендердің көзіне ілінбей, Қоңырқұлжа сақтықпен Райымбек бұлағынан су ішетін. Бұл жүруінде мән бар», – деп іш тартты.

Қоңырқұлжа сол бір жылы «машиналы мергендерден» шошып жер ауып кеткен қалың аңнан қалған жалғыз тұқым еді. Суды қимады ма, жерді қимады ма, жоқ қашуға халі болмады ма, кетпеді. Содан бері талай-талай ажал аузынан аман қалыпты. Ел арасында «Киелі киік» атанғалы қашан. Айса да көз жазбапты. Кейде бір ішіп алғанда: «Жалпақ дала, жойқын таулардың, арасында жүріп баққаным жалғыз құлжа», – деп кеңкілдеп күлетін. Онысы өзін мысқылдағаны ма, жоқ, үйір-үйір киікті күндіз машинамен қуып, даланың ақ тозаңын аспанға көтерген мергендерді тыятын осы ауылдан бір адам шықпағанына күйінгені ме, ешкім түйінін сұрап білген емес-ті. Тек келіншегі Гүлжан ғана: «Баққаның жалғыз құлжа болса да, ысқырығың жер жарып жатыр ғой», – деп кекететін. Сол топалаң тигендей тозып кеткен киіктің жұрнағы соңғы екі-үш

жылдан бері Көкдалаға қайта орала бастаған. Қоңырқұлжа бұл күнде Райымбек бұлаққа жалғыз келмейді. Айса айтатын Ақтуша бастаған бір үйір арқар мен таутеке қосылып, таң құлан иектенгенде қатар тұрып суаттайтын.

Әкесіне қарсы жүрген Ажар таяна бере:

– Күн шықпай кетіп едің... Әрі тостым, бері тостым, келмедің. Содан өзінді іздеп жолға шықтым, папа? – деді еркелей сөйлеп.

– Айналдым, құлыным, айналдым. – Қызының соңынан атын жетелеп сөйлеп келеді. – Сен іздемегенде кім іздейді мені. Жолың болып, Қоңырқұлжаны көріпсің. Енді соны іздеп, сандалайын деп келе жатыр едім, жақсы... көріпсің. Көңілім орнына түсті.

– Ой, Қоңырқұлжа қалай үлкейген, папа? Есік пен төрдей жерде сандық тастың үстінде тұрды. Өз көзіме өзім сенбей қалдым. Сақина түйіп оратылған мүйізі болаттан құйғандай көкпенбек. Өзін бейне жезден мүсіндеген дерсің. Ә... ә... айтпақшы, сіз мақтайтын Ақтушаны да алғаш рет бүгін көрдім. Екі көзі құралайдай екен. Әуелде Қоңырқұлжаның қатарында тұрғандай еді, мені көргенде жіп-жіңішкше денесі садақтың адырнасындай иіліп, Сандықтастан енді-енді қарғитындай... Жо... жоқ, ауада қалықтағандай құбылып кетті.

Менің де жүрегім тулап: «Сәл, сәл тұра тұр?!» – деп іштей жалынғанымды құдіретті табиғат сезген болу керек. Қоңырқұлжа мойнын бұра қарап тапжылмап еді, қалғандары да тұяқ қозғамады. «Бота көздері мұңлы екен, табиғат та қызық қой, соншама сұлу тұлғаға айбатты бір мүше сыйласа несі кетер еді. Мысалы, мылтық кезенгендерді шалқасынан құлататын құдіретті сикырлы күш берсе, немесе көздерінен лазер сәулесіндей күйдіріп түсіретін ұшқын шашса. Қалай дейсің, ә, папа? – Әкесіне бұрылды. Енді қарсы алдындағы нәзік Ажарды аяп кетті. Айса не деп жауап берерін білмей аңырайып сәл бөгелді де: «Бәрі жаратушы құдіреттің күші, балам», – деді.

Күн көтерілген сайын шатқал-шатқалдың тасы қызды да, ыстық аптап бет қари бастады.

Жирен қасқа атты жетелеген Айса қызымен қатарласа беріп тор көз сұр шляпасын шалқайта көтерді. Күн қақтаған қат-қат әжімді маңдайы тершіп кетіпті. Ажар жымындай күліп, алақанымен әкесінің маңдайын сипады.

Көктем де сырғып өтіп барады. Алғашқы қар суымен-ақ шөбі де, шөңгесі де қаулай өсіп жетілген тау бауыры бұл күнде аптаптан қаталап жатыр. Айса машинасын да, мотоциклін де түнге мінеді. Киік жарықтық, арқар, таутеке, бұғы, маралдай емес, жусан жетілді бітті қоң етін тез толтырады. Осы кезде жауы да көп. Аузыңа тисе балдай еріп кететін аңның етін татып көресің ғой.

Бүгін де сәскеде атқа мініп ауылдан шығып еді, Дәулетәлі кездесе кетті. «Ладаның» есігін ашып қойып сәлемдескенімен, жаны ашығансып айтқан сөзі Айсаның жүрегін тырналап кетті. «Ой, құдай-ай, – деді даусын мәнерлей созып, – ку жанымызды қинай береді екенсіз. «Мені ата ғой», – деп алдымызда тұрған аңды көрмедік қой. Бұл күнде олар адамнан да қу. Не ойлап тұрғаныңды қиядан біледі. Ал, сіз болсаңыз, жоқты қорып жол шегіп жүресіз. Жоқ, иә, жоқ. Бірақ оны сіз қызғыш құстай қызғанасыз. Бардың жөні бөлек қой, жоқты бағу, жоқты іздеу, жоқты қору...»

Сөзінің аяғын «өзін қалай түсінсең, солай түсін» дегендей ыржалақ мысқыл күлкіге айналдырып, Айсаның уәжін күтпей жылжып жүріп кетті.

«Сенің онда не жұмысын бар? Сенің аспаздығыңа сын айтқан жеріміз жоқ. Жуындыдай жұтаған су-суаныңды көрсек те көрмегендейміз. Жайыңа жүр. Мен жоқты бақсам... сен...» – деп, ащы запыранын ақтаруы керек еді, ә дегенде аузына сөз түспеді, ат үстінде аңқайып тұрып бәрін тыңдады. Машина жүріп кеткен соң жүрегі қыж-қыж қайнап қала берді.

Содан Алмалы шоқысына шығып, айналадағы адыр-қырқа, бел-белесті түгел шолып қайтып келеді. Жер-дүние тып-тыныш. Дәл төбеге көтерілген күн сәулесіне маужырап қамсыз-қаперсіз жатыр. «Тіршілікте жауыздық, жалақорлық, пәлекорлық бар», – деп ойлаудың өзі күнә секілді.

«Ыстыққа да, суыққа да қасқая қарап тұрған тау мен даланың тілеуін тілеу, тынысын тыңдау бір Дәулетәлі емес, басқаларға да жұмбақ, күлкілі шығар. Түсінбейді ғой, түсінсе сол жоқтың ғажайып сыры барын білсе ғой. – Айса еңіске қарай кібіртіктей жүріп келе жатқан жирен қасқа аттың кілт тоқтағанына мән де бермеді. – Оны ұғу үшін жүрек керек шығар», – деп күбірледі. Соңғы ойын дауыстап айтқанына көңіл бөлген жоқ. Мектепте оқып жүргендерінде барлық бала осы Дәулетәліні «Қызыл бет» дейтін. «Қазір ұмытылған секілді. Солайы солай секілді

болғанымен, дүние-тіршілік өзгергенімен, Дәулетәлінің сол әдет-мінезі өзгерген жоқ. Енді көр ғана түзер еді, – деп ойын сабақтады. – Ол күндерде дүние қаншама тапшы болғанымен, жүрек бай, өмір қызықты секілді екен-ау», – деп жеңіл күрсінді.

3

Тегінде ер жеткеннен кейін көрген рақат қызықтың бастау бұлағы болғандықтан ба екен, пансионатта өткен бозбала шағы кейде Айсаны өз иірімдеріне тартатыны бар.

«Жетім қозы тас бауыр, отығар да жетілер» дегендей, өмір өзін тез есейтті. Ойлап қараса, ұзақ-ұзақ ғұмыр сүргендей екен.

Ата-анаға еркін еркелейтін балалық шағы сонда қалыпты. Қызықтап ойын қуған кезі де, арманшыл шақтары да ауыл шетіндегі қызыл шатырлы үйдің аядай бөлмелері мен есіктен шыға басталатын ақ шаңдақ ауласында әлі де қаз қалпын бұзбай, каймағы шайқалмай тұрған сияқты.

...Жаздай Тұйықсайдан мектепке қыста жағатын отын дайындайтын. Білем-білем жас бұтақты қиып, үйіп, шаршаған сәтте шайыр иісі мұңкіген жыныс шыршаның түбінде шалқалап жатып шырқау көкке қарағандағы балалық қиялдың самғауына ештемені теңгермес еді.

Содан күзде мектепке бір-ақ қайтатын. Тұйықсайдың сала-саласындағы ақ қайыңдар алтын моншақ таққан сұлудай сыланып, өгізарбалы «сарбаздарына» еріп Ақтастыға дейін шығарып салатын... Жаздай жыққан карағайды Айнабұлаққа жинап: «Ертең, не келер күні кайтамыз-ау», – деп әр сағатты асыға күтіп отырғандарында көлденең мен биіктігі бірдей шойын қара завхоз да жетті.

Жай жетпеді қуанышты хабар ала келді.

«Мектептің жаңа директоры Тұрсын сендерді салтанатпен қарсы алғалы күтіп отыр. Ленин колхозының озаттарын да шақырды. Ой, не керек, тамаша сонда...» – деп келді. Өздері сенерін де, сенбесін де білмей абдырап еді: «Рас айтамын. Ертең көресіндер. Белгіленген уақытта жеткіз деп мені арнайы жіберді», – деп нықтады. Бұл бірауыз артық сөз жоқ, тек істің адамы болатын. Сенбеулеріне себеп қалдырған жоқ. Айсаның сондағы қуанышын айтпа?!

«Туған аулының адамдары келмек, әсіресе жиырмасыншы жылдардағы шинелі мен тік маңдай былғары шәпкісін күні бүгінге дейін тастамаған Сейпіл көреді мені», – деп ойлағанда, Айса қуаныштан түні бойы көз ілмей шыққан. Айтқаны рас болды. Оқуға келген балаларды сапқа тұрғызып, қос өгіз жегілген, доңғалағының шикылы бүкіл ауылға естілген үш арбаға мінген өңкей кара домалақтарды сырнайлатып қарсы алды. Бәрі де завхоздың айтқанындай болды.

Сейпіл пансионға жаңа келген костюм, ботинкаларды таратты. Айсалардың ес білгелі киген өңірі жаңа киімдері осы еді.

Өздерін күткен салтанатқа келген колхоз озаттары дәл бір пейіштің төріне шыққандай мерейленгенін көрсең ғой. Әсіресе сол кездегі бригадир Тоқатайдың шіренуін-ай... өмірге құштарлық осындайдан туындайтын болуы керек. Адамдар арасындағы кішкентай ғана ілтипат, жылы көңіл, беттерін күн мен суық қарыған, ерлері майданнан қайтпаған жесір жеңгелерін сергітіп жібергендей көрінді. Солардың көңілді, ашық-жарқын жүрулері үшін Айсадан дәл сол сәтте: «Өмір бойы қарағай жығып, отын әзірлейсің бе?» – деп сұраса, ойланбастан келіскен болар еді. Ең соңында сөйлеген Сейпіл толқып, тебіреніп кетті.

– Әкелері, ағалары тірі болғанда, – деді өздерін иегімен меңзеп қойып, – осылар қабырғасы қайысып қарағай жығар ма еді. Бүкіл ғұмырларында екі айналып келмейтін балалық шақтарын шаруа қамын жемей-ақ, ойын-күлкімен өткізулері керек-ақ еді. Оны тағдыр, тағдыр емес-ау, фашистер бұларға қиды ма? Бал көңіл балалығын ағаларының атқаратын жұмысына айырбастаған ең соңғы іні, ең соңғы бала осылар болсын, – деп, әрқайсысының маңдайларынан сүйген.

Ер адамның ерні, тер иісі бұрқыраған құшағы бәрінің-ақ жүрегін жылытып өткендей болып еді. Қалайда кара мұртты Сейпіл басқармадай өз өміріне ерекше әсер еткен адамды сол күнге дейін көрмеген, сезінбеген.

Бала күніндегі шешімін әлі өзгерткен жоқ. Соғыс жылдарындағы қиын-қыстау шақта жол тауып, әртүрлі мінезді, әртүрлі пікірдегі қарапайым адамдардың жүрегін жылытқанын басқа-басқа – Айсаның ұмытуға хақысы жоқ еді.

Айса қия беткейді қапталдай беріп кілт бөгелді. Көзі далада болғанымен, көңілі өткен күндерінің елесінен шыға алмай-ақ қойды. Әлі есінде, дәл бүгіндей көз алдында тұр.

Сол Сейтпілді колхоз бастықтығынан түсірген есеп беру жиналысы... Айса бастауыш комсомол ұйымында секретарь еді. Сейтпілді өзі тәрбиелеген Тоқатай екеш, Тоқатай да қатал сынады.

«Дара басшылыққа салынды. Соның салдарынан пәлен жыл егін шықпады. Шөп өз өлшемінде шабылмай, мал жұтқа ұрынды. Егіз туатын саулық егіз тумай, жалқы туды. Биені үйірге дер уақытында салмай, қысыр қалдырды. Еңбекшілерге қатал болды. Тоқатай секілді Отан соғысының майдангерін бригадирліктен екі алып, екі қойды. Қызметке кімді тағайындағысы келсе, соны тағайындады», – деген секілді сонау қырқыншы жылдан бергі сәтсіздікті бір Сейтпілдің басына үйіп-төгіп тастады.

Сол көпке қарсы шыққанына Айса енді өкінеді. Мектепті жаңадан бітіріп, өз отын өзі жаққандай кезі еді.

«Сонау бала кезімдегі қара шалдың маңдайымнан бір сүйгені бар ғұмырыма жетердей, әрі жалғыз менің сөзім бүкіл елге тоқтау болардай, оны сыннан қорғағанда не таптым. Әділетті жазасын алған шығар, халық әділ қазы екенін жастықпен білмеппін. Соған қарсы шығып қып-қызыл шоқты ұстаппын», – деп күйінеді. Өкінетін де жөні бар. Колхоз комсомол ұйымының секретары, бүгін-ертең партия мүшелігіне өтіп, бригадир болайын деп тұрғанда сүрінді. Сүрінгенде өз сөзінен сүрінді.

Ол сол жиналыста сөз алып, мінбеге шыққанда, бүкіл колхозшы: «Не айтар екен?» – деп тына қалған. Сүттей ұйыған кең залдағы адамдардың жүзі де, көзі де Айсаға: «Ей, басқа-басқа, осы шалдың жақсылығын сенің ұмытатын жөнің жоқ. Оны сені дүниеге келтіріп, ақ сүтін берген ата-анаң да сыйлаған. Аулымыздан шығып колхозымызды басқарған әр азаматымызды осылай жұлмалай берсек не береке табамыз. Ынтымаққа шақыр. Ырыс алды – ынтымақ, Сейпіл қолынан келгенінше колхозға басшылық жасады. Сол кемшілік кеткенде бәріміз де тірі болатынбыз. «Сенің бұның дұрыс емес, былай өтеген жөн», – деп біріміз айтқамыз жоқ. Керісінше, қоштап, қошемет-қолпаш жасағанбыз. Сен жасқанбай осыны айт!» – деп атойлағандай көрінді де, Айса ал кеп сөйледі дейсін. Шатпақтап костюм-шалбар бергенін де, апасын ет пен

майдың салығынан босатқанын да, жыл сайын қосымша еңбеккүн бөлгенін де, оны осы отырған колхозшылардың бәрінің алғанын да... ақыры, ауданға барып келуге ат сұраса да аямағанын ақтарып айтты да салды.

Қызынғаны соншама, қолын сілтеп-сілтеп сөйлеген. Есінде қалғаны – жиналысқа қатысқандардың ду-ду қол соғып отырғаны. Содан кейін төбесінен жай түскендей естілген үн, жоғарыдан келген өкілдің сөзі құлағында әлі тұр. «Осындай саяси сауатсыз, соқыр адамдарды қайта тәрбиелемесек қатты қателесеміз. Не істейді өзі?» – деп сұрап еді, тағы да бүкіл зал гу етіп: «Бастауыш комсомол ұйымының секретары», – деп жауап берген. «Ондай жауапты жұмысты сеніп тапсыруға болмас», – деп еді, әлі өзін қолтапта қол соққандай болған адамдар бір кісідей мақұлдап, мұздаған алақандарын жылытатындай шапалақтап отырып алған.

Содан оналмады. Бұзып, түзеп, осы әділетке жеткенсіді. Сол бір дәуірлеген, ісі өрге домалаған кезін қанша талпынса да, қайта жаңғырта алмады. Бір кездегі: «Қайтсем сағын сындырамын», – деп кезендінің кезін күтетін епті бәсекелестері қырға шықты да, қарыс аттаса аяғынан шалып, сағын сындыруға тырысты. Тіпті кезіккенде күліп тұрса да: «Мезгіліне жетпей билік айтпақ болып еді, оны құдай қош көрмеді. Ерте шақырған тауықтың басын жұлса керек», – дейтіндей сезінді, жақсысын жаратпау, оны түртпектеп отыру, жақсылығын емес, жамандығын тез көре қою бұл ауылдың қанына сіңген қасиет. Бұндай тартыс-таласты бұрын көрмеген Айсаны мүйіздеп шетке айдап шыққан. Өзі оларға жай айтып, жақындайын десе, жадағай жалпаңдық жасап жағымпазданатындай қуыстанды.

Көңілі адалынан жығылмаған адамға басын алса да еңкеймеу, «әділдік жеңеді» дейтін әдет те сол қара шалдан жұққан. Аядай ауылдан көзін ашып көргелі, тілі шығып сөйлегелі білгені, үлгілі тәрбие алған адамы – Сейпіл. Үлкендердің үлгі-өнеге етіп сөйлейтіні де Сейпіл болатын. «Сынықтан басқаның бәрі жұғадыны» халық бекер айта ма? Ес білгелі көз алдында жүрген, ел сыйлаған адамға Айсаны да еліктейтін...

* * *

Ол шалқалап артына қарады. Шағыл тас шоқылар ғана ештеме сезбегендей сенгірлене түскен. Қарады да, ой желісін одан әрі жалғады.

Бала күнінде Айса оқыған ертегі, дастандағы ерлікке еліктеп: «Өзім де бір ерлік жасасам, – деп армандайтын. – Онда да ай мен күндей сұлу қыз болса, сол сұлуды озбыр пенделерден корғасам?!» Бұдан кең ойлауға өресі жетпейтін.

Осылай жүргенде байқаусыз жаз да өткен. Дала мен тауды алтын бояуға малып, күз келген. Сол күзде өзінің ер жеткенін алғаш рет сезінген.

Кілең тоқал тамның ортасындағы есік-терезесі көкпен боялған ұзын, ақ шатырлы мектептің баспалдағынан кісіміне көтеріліп, екі қабырғасына ұлағатты сөздер, одан төмен әр кластың қабырға газеті қыстырылған дәлізбен шалқалай жүріп класының есігін ашып, жазғы жұмыстан алапат күш жинап келгенін кластастарына әйгілейтіндей бір ерекше қылық көрсетпек еді. Расында да, бәрін өзі қиялдағанындай бастаған, тек есікті шалқалап тұрып ашқанда, бүкіл ойлағаны күл болып көкке ұшты да кетті. Тақтаның алдында сәмбі талдай бұралған, жуан жалғыз бұрымы жауырынының ортасында бұлғақтаған, тіп-тік ақ балтырлы қыз жалт қарағанда, табалдырықты аттаған күйі өз көзіне өзі сенбей сілейіп қалған.

Қалың қоңыр шашы толқындай иіріліп, тік ақша маңдайына қарай лықсыған, қиғаш қасты, дөңгелек бетті ақ сары қыздың шаралы тұп-тұнық қайнардай ойлы қой көздерінің сикырына арбалып, аяғын алға аттай алмай тұрғанын көрген замандастары ду күлген.

– Оу, Айса, періштенің қызын көргендей есіңнен тандың ғой.

Расында да өмірінде әдемі қызбен тұңғыш кездескендей танданған. Кім біледі, бұдан да сұлу қыздар бар болар, көрген болар, әйтсе де дәл осындай әсер еткен емес-ті. Жан жүйесін бір қызу жалын шарпып еткен. Беті от боп жанды ма екен, жоқ сұрланып кетті ме екен, әйтеуір, дуылдап тұла бойы бір ысып, бір суыған.

– Айса! – Құлағын жарардай ащы дауысқа жалт қарады. Құмкенттен келіп оқитын қызыл бет Дәулетәлі көршісі екен. – Бұл қыз аспаннан түскен жоқ. Жылда күзде сабағын бастап қыс түскенде аулындағы кәрі әжесін бағуға кететін Айгүл ғой.

Даусы қандай салқын, қандай суық еді десеңші!

«Айгүл! Айгүл! Айгүл!»

Айгүлге жасқана көз тастады. Еліктей елегізіп тақтадағы жазудың ең соңғы әрпін сипалай сүрткіп, өзіне тәкаппарлана тандана қарап тұр екен. Айсаның басынан өтіп жатқан осы тылсым, тыныш

сәттен, жүрегін дауылдай шайқаған күдіретті сезімнен еш хабары жоқтай. Өлгіндегі лапылдаған денесі суып, асқақтаған көңілі аяқ астында езгіленіп жатқандай болды.

Осы қорлықты қылжақ үшін әдейі ұйымдастырып отырған «қызыл бет» көршісін жанынан өте беріп бүйірлете түртіп жіберді. Бәрі жым болды. Сол шақта қоңырау соғылды. Түгел партаға отырып, демдерін ішіне алып, мұғалімді тосты.

Айгүлдің Ақтастыда қарт анасы барын сол күні-ақ білді. Кейуананың алты бірдей ұлы соғыста шейіт болыпты да, енді қалған ғұмырында қармайтын жалғыз талы Айгүл екен. Тағдырдың салғанына кім көнбеген. Қарт та, Айгүл де көнген. Бірі – жер таянған жетпісте болса, бірі – он жетінің қызуына оранған жас. Қыста отын-суына қарайтын адам жоқ. Оқуды жақсы бастаған Айгүл амалдың жоқтығынан суық түсе аулына кетеді екен. «Қызыл бет» секілділердің жанына тиетін дөкір сөзін естігенде, нарттай қызарып, партаға бетін баса жабысып, отырғанын көрген Айса өзін аяп кететін. «Неге тиісесің, неге сөйлейсің?!» – деп, Дәуітәліні дәл сол сәтте жазғыруға батпай, үзіліс кезінде әрнені сылтаурап басынан құштарлана тайтұқыр алатын еді.

Кластағы барлық ұл-қызға өктемдігін, билігін жүргізетін Айсаның өзі Айгүлге сөйлеуден жасқанып тайқи бастаған соң, басқалары да батпайтын болды.

Ол енді бағдарлап, бағалай келсе, өз жүрегінің төрелігіне жығылған екен. Сұлуға қызығу, оған сүйсіне қарау барлық пендеге ортақ емес пе? Айса да соның бірі болыпты. Кейде сол көрініс, қылық есіне түссе: «Жақсыны жасытқым келмеген еді», – деп өзін-өзі жұбатып, ақталмақ болады. Мейлі ғой, бұл күнде қалай десе де Айса өмірінің ең бір ыстық, қимас сәті сол еді.

Ол тәтті арманымен дәл осылай қапияда кездесермін демеген. Тіптен Айгүлге тура қарауға батпайтын. Әйтсе де өз қолында жоқ, дегенмен, дүниеден бар болуға тиісті жақсылықты одан аямайтын. Мұңаймауын, ренжімеуін тілейтін. «Айгүл кетіп қалыпты. Бұл жолы документін түгел алыпты», – дегенді естігенде, от басқандай ыршып түскен. Жатақханаға сыймай бара жатқан соң, далаға шыққан. Далаға шықты да, ең қымбаттысын жоғалтқан адамдай елегізіп, қабақты жағалап жалғыздан-жалғыз күні бойы жүріп алған. Бұл бір тырналар қайтқан кез еді. Көк зенгір аспандағы тырналардың тырауы жүрегін тырналаған Айса, сонау

сай табанындағы ирелендей созылған өзенге мұндана карап ұзақ тұрған. Жүрегінде айтылуға тиісті бір жұмбақ сыр бары шындық еді. Көңілі құлазыған. «Осы құлазыған, мұнданған жан дүниемді айналамды қоршаған адамдардың бірде-бірі ескермегені несі», – деп те ойламаған. Не керек, көпке дейін Айса сыңарынан айрылған аққудай жалғыздықтың зарын шекті.

Кешке, жатар алдында, бәрі балапандай шүпірлеп отыра қалып, әңгіме, ертегі соғатын. Бір күннің сыры келер күнге артылмайтын. Іңірлете келген Айса әдеттегі сол әңгімеге қосылмай, үн-түнсіз төсегіне жайғасқан. Ыңыршақ столдың дәл ортасында «қызылбет» Дәуітәлі желдей есіп отыр екен. «Келгеннен жұлынып хат жазып, мектепті гуілдетіп жіберіп еді, кетіп тынды» – деген сөзін естігенде, жастықтан басын жұлып алды.

Рас, «ғашықтар» жазған хат ұсталып, оқушылар комитетінде «құпия» мәселе қаралып жататын. «Қызыл беттің» соңғы сөзі, Әсіресе: «қыздың жігітке хат жазды» дегені тосын естілген.

Айсаның түсінігінше, хат жазу секілді батылдық мәртебесіне тек жігіттің жігіті ғана ие болуға тиісті. Және ол: «Хатты кімге жазды?» – деп те ойламапты.

Сол басын көтерген күйі:

– Кім жазыпты! – деп айқайлады. Балалар түгел жалт қарады. Қара, қоңыр, көкшіл көздер от шоғындай шашырап жүзін шарпып өтті.

– Айгүл! – деді «қызылбет», даусы нық, дәл бір жауын мұқатқандай өзеурей, еліре жауап қайырды.

– Оны қайдан білдің?

– Немене, Айгүлге ғашық болғаннан саумысың? Мүмкін, саған жазған шығар?! – Үні кекесінді шықты. Дәл қазір ол қызбалықпен шындықты айтқан еді. Дәуітәлі екеуінің төсегінің арасындағы кітап қоятын сары тумбаның суырмасынан Иса Байзақовтың кітабын көріп, қызығып ашып жіберіп еді, хатты көрді. Үш бұрыш хатты жазғанда, Айгүлдің жазу мәнерін бірден таныды. Жерден жеті қоян тапқандай дәл сол сәтте тайпақ қара класс жетекшіге жеткізіп: «Мені атай көрмеңіз», – деп жалынып шыққан. Ойлағаны іске асып, көңілі жайланған Дәуітәлі батыл да, өктем сөйлеп отыр. – Қашаннан-ақ, қорғап шыға келесің. Білдік. Бір мен емес, осы отырғандардың бәрі біледі.

– Дәуке, сен естімеген екенсің ғой, – деді сопақ бет сары

жымыған күйі майпаздап. – «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» дастанын оқымағанымыз рас. Ал Айгүл сұлудың:

*«Тақия кидім торлама,
Кішкене деп қорлама,
Кішкене қыз өспей ме?
Көкейіңді теспей ме?»* –

деген өлеңін естідік.

Қоянның көжегіндей домалақ қара мырс етіп күліп жіберді.

– Рас, – деп қоштады ұзын мойын, арық, жалпақ, бет «түйеші». Оны бүкіл мектептің үлкен-кішісі атымен емес, арбаңдай аттап жүрісіне, не киінсе де белін белдікпен буынуына қарап «түйеші» деп кеткен. – Рас, мен де естігенмін. – Дәл бір соның сөзі ғана сендіретіндей басын изеді.

Көпке топырақ шашуға батпады. Қайта жатқан...

* * *

Мылтық гүрс етті.

Екі құздың арасындағы алқызыл нұрға толған аспаннан далбалаңдап құлап келе жатқан құсты көрді.

Жол шетіндегі батырдың дулығасындай тас төбенің ұшында шымқай көк спорт костюм киген Ажар тұр. Қолындағы қос ауыз мылтықты опырды да, жезін шығарып лақтырып жіберді.

– Оның не жазығы бар еді? – Суатты жиектей өскен сарыағаштың арасынан шыққан дауысқа мойын бұрып еді, кәрзеңкесін қарына ілген әйелін көрді.

– Жаманның барынан да жоғы жақсы. – Әлгі құлап келе жатқан құстың қауырсыны шашылды да, жол шетіне түсті.

– Мама, Қоңыркұлжа бүгін де суатқа келмепті. Жағалаудағы киіктің ескі ізін басып жаяу адам жүріпті. Сірә, ол жолын тосқан суық қол мергеннен үркіп жүр-ау.

– Басына қара күн туып па? Бір кездегі қаңырап қалған далаға осы киіктердің қайта оралғаны кеше ғана емес пе? Оның үстіне Қоңыркұлжа бұл жердегі адамдарға қол баладай болып өсті ғой. – Қызыл шаршысын желкесінен түйген, сыры кетсе де сыны кетпеген сырлы аяқтай қара торы келіншектің саңырауқұлақ теріп, еңкендей жүріп, жай айта салған сөзінде көп мән бар еді.

«Алексей мен Дәуітәлі есебін тауып киік қуып, аңға шығып жүр ме екен?» – деп Айсә ойлап үлгергенінше, Ажар сөзін сабақтады.

– Бұғыты сайындағы қораға қыстауларды күзететін жаңа күзетші көшіп келіпті, мама!

– Ее-е... – Гүлжан қалың қорым ағаштың арасына сұғына берді.
– Мен де естідім. «Председатель көкем» дейді ғой.

Айсаның жүрегі қатты соқты ма, тынысы жиілеп кетті.

«Адаммен адам кездеседі екен. Сол жолы енді көрмеспін деген едім ғой. Тағдыр тағы да тар жол үстінде жолықтыратын болды», – деп көкірегін толтыра күрсініп жіберді. Жайын таудың қапталында жалғыздан-жалғыз тұрып бұл күрсінісінде өкініште, өкпе-наз да бар еді. Өкпе-назының негізі – қызға тән ар-ұятты аттап өтіп хат жазуды жаны нәзік, тағдырға тәкаппар қарайтын Айгүлге лайық көрмеуде болса, өкініші де жоқ, емес-тін. «Сейпіл үйленді. Құдай бағын ашса екен. Ел сыйлаған ер-азамат есігін бағып қалып еді, жақсы болды!» – деген бүкіл ауылдың үлкенкішісіне қосылып Айса да қуанған. Сол қуанышқа құтты болсын айтушыларға қосылып Сейпілдің үйіне барғанда, қуанышы мұңға айналған. Жо... жо... жоқ, мұң емес-ау, қарсы алдында шай құйып отырған Айгүлге тура қарауға батылы жетпеген. Өшпенділік пе, кек пе, өзіне де жұмбақ бір сұмдық суық аяныштың ақ бас жылан жүрегін сыздатқан. Сол сәтте Сейпілдің баяғы кездесудегі сөзін есіне алған. Айса ұмытқан жоқ: «Уайымсыз-қайғысыз ұйықтап, ойын ойнайтын балауса шақтарында әкелерінің, ағаларының ауыр қайғысын арқалаған ең соңғы бала, ең соңғы іні осылар болсын», – деген еді-ау.

Айса шыныдағы ыстық шайды емес, қып-қызыл отты ұрттағандай ысылдай отырып: «Сүйгеніне қосыла алмай, шарасыздан шалға тиген ең соңғы мұнлық қыз осы болсын!» – деп ішінен сан рет қорлана қайталаған...

Есіне сол қарғанған сөзі сап ете түсті. Бар әлем жауынсыз жаздың аптабына балқығандай қапырық болып тұрса да, Айса қалтырап кетті.

Сонау қарсы таудың үрейлі шатқалына жан бітіп: «Жасында ішсең асқа, киінсең киімге жарымағансың, жоқтықтың ақырған аязына қақталғансың. Өнеге-үлгі айтып алға жетелер әкелеріңді, ағаларыңды соғыс жалмаған. Солардың қамқор мейіріміне зарығып, жетер жеріне жете алмаған ең соңғы іні – сенсің. Ең соңғы әкесіз мұрагер де сенсің, сенсің! Сенсің! Сенсің!» – деп жердүниені жаңғыртып кеткендей болды.

Айса ертесіне-ақ еш адамға жөнін айтпай ауданға көшкен. Орман шаруашылығына барып жұмысқа орналасқан. Біртоға артық ауыз сөзі жоқ Айса орнын тапқандай болды.

«Неге көштім? Кім үшін ауылдан кеттім?» – деп бүтінгі күнге дейін, дәл осы үшін қарсысындағы түйе мойнақ жалға шыққан сәтке дейін, жол бойындағы ағаш арасында жүрген әйелі мен Ажардың сөзін естігенге дейін өзіне-өзі сауал қойып көрмепті.

Жол үстінде Сейпілмен кездесе, кірбіңсіз амандасыпты. Сол баяғы оған деген ізет-ілтипатын өзгертпепті. Бірақ бұрынғыдай үйіне емін-еркін бармапты.

Енді, міне, әлдеқашан ұмытқандай болған, арада көп жыл өтіп көнергендей сезінетін бейнемен жүздесуге тағдыр тағы жазыпты.

Айсаның денесі қызынып, көңіліне Айгүлдің оқымай кеткенін естіген сәттегідей мұң толып, қабағын шытты.

Адам қаншама есейсе де көңіл көнермейді екен. Көкірегіндегі сол алғашқы балауса сезім сәл жүрек жылылығы жетсе шешек жарып кететіндей. Айса содан тіксіне қалды. Айгүлді Сейпілдің үйінен көрген кейпінде емес, ең алғаш класта кездестіргендей көз алдына елестетті.

Қарсы алдындағы жүгі ауған түйедей қисайған қара тастың жарығын қуалай өскен жауқазыннан көзін алмаған күйі: «Басқа амал жоқ, – деп ойлады. – Бір таудың аясында әу десең үні жететін жерде отырып, бір әулеттен өрбіген үш-төрт үйдің біріне-бірі қатыспауы мүмкін емес-ті».

Қамшысын тақымына басып еңкейді де, жерге шырт еткізіп түкіріп жіберді.

Жақсылығымыз да, жамандығымыз да ортақ. Тіпті отымыз тұтамаса да, суымыз болмаса да, тұз іздесек те баруымыз керек. Айналада басқа үй жоқ. Қырық жерден қырқыссақ та қияметтік борышымыз. Адамдық парызымыз. Басқа амал жоқ, – деді күбірлеп.

– Айса ат үстінде тұрған күйі мырс-мырс күлді.

Пәлендей көңіл қоштықтан емес еді, бұл енді қалай арпалысса да орындалмайтын арманына кекесіні еді. Қыр көрсеткендегісі еді.

4

– Айгүл, шайыңды қамдадың ба? – Сейпіл өн бойын тер жуған бөрте атты белдеуге байлай беріп сауал қойды. – Ит, ізін жасырып кетті! – деп өкінді. Даусындағы ызғардан әлденеге кеюлі екенін

Айгүл бірден түседі. Шығыс құлан иектенгенде аттанып кеткен. Ертеңгі шайға неге кешіккенін сезді.

– Тағы да қораға түсіп жүр ме? – Жолаушылар екені, аңшылар екені, арнайы келген ұрылар екені белгісіз, қыстаудағы бірер үйге түскен жайды естіген, анықтай түскісі келді.

Қазақ үйдің тұрулі тұрған есігінен көлденеңдей өткен Сейпіл еңкейіп, шәугімді көтере бере тіл қатты.

– Жоқ. Қора аман. Іле бойынан көрінген «Жигули» ме, «Москвич» пе, жақындай бергенімде құйындай ұйтқып Сартоғайға бұрылды да, шығандап кетті. Не іздеп жүргенін кім біледі иттің. Қалың киік далада жайылып жатыр. Қалай болған күнде де жүрісі суық.

Сейпілдің қат-қат әжімі айғыздаған бетіне табиғат мұрынды қоңқайтып жапсыра салған. Қаршығаның жанарындай жалтылдап тұратын дөңгелек өткір көзі әлі қиядағыны шалады.

Осы жұмыр денелі, жалпақ, жауырынды дембелше келген кара шал жайында елдің айтатыны көп. Бәрі мақтау. Әрбір адам жасы ұлғайған кезде ғана өз замандастарының бар талантын сан алуан қырынан байқап бағалай ма, Сейпілдің құрбылары да сол зерделі зеректігін кейін көрсетіп жүр. «Мен, мен», – деген талай жігіттер тақымына басқан серкесін тартып ала алмапты.

«Бүкіл келбет-кейпі өлең-жырдың өзіне айналып түрленгенде, жан-дүниенді баурап алатын еді», – дейді, беті-қолын жуып отырып:

– Қолтық-қолтықты қағып шықтым, – деді Сейпіл әйеліне. – Бір кездегі өзіміз қажетке жарар аң деп санамайтын қаптаған суыр құрыпты. Сай-саладағы жыбырлаған інді ит жалап кеткендей. Қара мылтық асынып, қақпан көтергендер қаптап жүр, күндердің күнінде осы таудың кара құртына дейін терер.

Жазда қыстаудан шеттеу тігетін боз үйдің есігінен еңкейіп кіріп, төр алдындағы дастарқанға барып жайғасты.

Ақ самаурынның жанында отырған Айгүл толысып-толған денесін тік ұстап, Сейпілге күле қараған күйі шынысын сүртіп дастарқан шетіне қойды.

Мәйекке ұйытып қайнатқан сап-сары ірішік, құрт, қант төккен берекелі дастарқанды шолып шығып Айгүлге риза пейілмен көз қиығын салды.

Сейпілдің үнемі дірілдеп тұратын ұзын, буын-буыны білеуленген тарамыс саусағына өзі жасаған кішкентай шанақты домбыра ілінгенде әлі күнге дейін әр саусағы бұралып билеп кетеді.

– Бастықтар көмекші баласын да жібермеді, – деді Сейпіл шынысын Айгүлге ұмсына беріп. – Жайылып кетер аяғы жоқ, жансыз қора болғанымен оны да жейтін «қасқыр» табылатын көрінеді.

Соңғы жылдары қыстау қора, тұрғын үй салу жақсы жолға қойылған соң жайлауға көшкен қойшылар алып жүрулеріне ауыр дүние-жиһаздарын қыстауда қалдырады. Басы Бақайда, аяғы Бақалыға созылған алпыс мыңға тарта қойдың қыстау қорасына карауға, бір қорықшының әлі жетпейтін болған соң совхоз директоры көмекші беруге уәде байлаған. Сейпіл соны айтып отыр.

– Баяғы жас шағым болса, сөз етіп керегі не, – деп бір қойды.

Ұзын етек көк сиса көйлектен Айгүлдің тұлғасы тұтас көрінгендей еді. Бір өрімге өрген қалың қоңыр шашын желкесіне түйіпті. Кекіліндегі ойық орайдан төменге тіп-тік түскен кең маңдайынан – уысқа тұрмайтын уақыт жіңішке-жіңішке төрт сызық сызыпты. Қыз кезіндегі алтындай ақ сары ажарына ал қызыл нұр қосылыпты. Бар адамға сеніммен қарайтын шарасы кең қоңыр көзіндегі мұңлы сәулеге әркім-ақ арбалып қалатын. Бұл күнде қасқалдақтың төсіндей алқымындағы бұғақ ақ мәрмәрдан жонғандай жұп-жұмыр мойнымен ерекше жарастық тапқандай. Аршын кеудесіндегі сүт кернеген қос анарды жұмырланған бел иітіп сауып тұрғандай.

Айгүл Айсаны алғаш көрген сәтте-ақ бұрын-соңды басынан өтпеген сезімге тап болған. Қыздарға тән ұстамдылық па, әлде менмендік пе, сыр бермеген. Айсаға ұқсап сасқалақтамаған. Ауру анасы үшін оқуды түпкілікті тастауға тура келгенде, атын жазбай жүрегіндегі бар ынтықтығын тізіп, ебін тауып кітапқа салып кеткен. Ақыры, атағы шығып тынды. Ауылға келген соң Айсадан да аспандағы ай жақын секілді көрінді де, «сүйдім, күйдім» деп қыр соңынан қалмаған шопыр жігітке үйленді. Ол кезде шоферлік мамандықтың туы желпілдеп тұратын-ды. Соған мастанды ма, жыл өтпей-ақ аузына «акмағанбет» тисе-ақ, баяғы хат жазғанын бетіне басып, өзі жақсы, бұл жаман болып жанын қажай берген соң, ажырасып тынған еді. Жүйкесі тозып, жүдеген Айгүл ауыл үйге де көп кірмейтін. Жайын түсінер жақсы жеңгесі қолқалаған соң, бірде көрші ауылдың тойына барған.

Бұйрыққа дауа жоқ, болар, сол жолы үй толы топтың ортасында болат қанжардай шаншылып ән салған, «елудесің» деп екінің бірі айтар Сейпілді айналып шыға алмай қалды. Өз қатары «Жылтыр-жылтыр», «Хан қандай», «Көрші-көрші» ойындарын гүілдетіп думанды қыздырғанымен, Сейпіл ән айтқанда күдіреттеніп, қушиған бетінің әр көк еті күй сандықтың тіліндей дірілдеп, қаршыға көзінде ойнақтаған ғажайып ұшқын жалтылдағанда, Айгүлдің жан-жүрегі езіліп, көңілді ән айтқанда көкірегі қуанышқа толып, мұңлы ырғаққа келгенде жүрек тамырын шерткендей болған соң, басқа қызықтың бәріне қолын бір сілтеген еді. Әсіресе:

*Қолыма қоншы, сұңқарым-ай!
Бақытым жанса гүл тағым-ай.
Ақ берен арман айтайын несін,
Ырысым, ынтық іңкәрім-ай, —*

деген қайырымға келгенде, кара тырнағына дейін терлеп, жас толған жанарын көтермей ұзақ отырған.

Рас, Айгүл талай-талай күміс көмей дерлік әншілердің ойынына барған. Жаны жай табардай небір ән-күйді радиодан, пластинкадан тыңдаған. Апасынан жастай айырылып, көңіл мейіріміне зәру болып өскендіктен бе, назды, мұңлы, не болмаса көңіл құрышын қандыраар асқақ, айдынды әнді тыңдауды жақсы көретін. Сол арқылы барлық арман-тілек, мұң-назын айтатын секілді көңілі сергіп, бойы жеңілдейтін. Сейпілді тындап отырып: «Ел білмейтін бұл қандай әнші, деп таңданды. Қалалық деуге киім киіну қайымы келіспеген. Ұстарамен қырғызған қайратты қара шашы тікенектей тік тұрып, даусын асқақтата созғанда, самайынан тері бұрқырай, сол күні Сейпіл де бір шерін тарқатқан еді. Жиырма жыл отасқан жары сырқаттанып дүниеден қайтқалы бергі жыл ішіндегі еркін сілтеп ән салғаны осы. Сырт білетін тең-тұстастары аяды ма, әлсін-әлсін күрсіне берді. Енді бірі көңілін жұбатқысы келді ме:

– Ой, қайран сері. Сені тыңдамағалы да көп болды, – десе.

– О бір жылы жайлауда қырғыздың қыздарымен айтысқаны әлі құлағымнан кетпейді, – деп шалқыды үй иесі.

Ән баяулап, тұғырына енді-енді қонды-ау деген шақта төрде отырған жалпақ бет, күміссақал сары шал:

– Жиен, – деп қалды. Алқа топты жалт қаратқан қария ерніндегі насыбайын оң қолының сұқ саусағымен бұрап алып, қолындағы

шиыршықтаған қағазға салғанша, дегбірсіздер төзімі жетпей тамсанып, біреулер: «Е-е» – десіп дабырласып кетті.

– Жә, не болған, тегі? Сона тигендей жыбырлап кеттіндер. Баяғы өзі айтатын Кемпірбай акынның Әсетпен қоштасуын жақында радиодан бір жас жігіт орындады. Даусы дауыс-ақ. Үні неткен кең. – Сәл үнсіздіктен кейін қарт әлдене есіне түскендей кірбіндей қалды.

– Естідім, даусы сынғырлап тұр. Мәнеріне де жақсы келтіреді екен, – деді Сейпіл.

– Дұрыс, – қария Сейпілді қоштады. – Білемін, өзінде де баяғыда дауыс содан кем емес болатын. Бұл шақта ол күйің жоқ. Әйткенмен, көріп отырған адам айтқандай болмайды екен. Жайық келсе, соған бір мойын бұршы? – дегенде, Айгүл де: «Ақсақалдай айт», – деп ашық ұсыныс жасамағанымен, екі көзі телміріп қиыла қараған. Сейпіл: «Түсіндім», – дегендей домбыраны іліп алды. Сол кезде есіне Нүкеннің ең соңғы жазған сәлем хаты сап ете түсті.

*«Таудағы сәлем айттым албандарға,
Амандық-саулық, тілеп қалғандарға.
Қоштаспай кара арбада кете бердік,
Тірлікке тірек болып қалған бар ма?
Бұғыты, Торыайғыр мен Құлық белім
Қарқара, Қантағы еді кіндікті елім,
Тойында Ыдырыстың хисса айттың деп,
Еріксіз мойындатқан сұмдық көрдім...»* –

деген өлең жолы бұрқырап алқымына эп-сәтте әлденеше келіп, әлденеше қайтты. Оңашада халық әніне қосып айтатын. «Шырқап жіберейін, – деп ыңғайлана беріп: – Жоқ, керегі не, уақытша бір өте шыққан көлеңкені көлденең тартып, есі кіріп қалған жастардың көңіліне қаяу түсіріп қайтемін», – деген байлам жасады. Сонан соң тұғырдан ұшар бүркіттей дүр сілкініп ішекті қағып-қағып жіберді. Қарттың іркілгені – Ораз Жандосов секретарь болып келгенде осы күнгі өнердің бетке шығар берендерін Қарқара жәрмеңкесіне шақырып, елге 1916 жылғы оқиғаға ескерткіш ретінде «Ереуілтөбеде» өнер көрсеттірген. Келген қонақтар соңында: «Ел ішінде өнерлілер бар болса тамашалалық», – дегеннен кейін ең алдымен Нүкен өнерін көрсеткен. Дастандарды күнді-күнге, түнді-түнге жалғап айтқанда талмайтын төкпе жырау еді. Сонын Сейпіл жалғастырған.

Қонақтар қуана қол соғып: «Бізге кел. Қалаға жүр», – деп қиыла сұраған. Өзі де ел сыйлаған азаматтар қатарында болуды армандайтын. Дегеніне жетпеді. Шұбар жыландай өтпелі уақиға алдын қиып кеткен. Кезінде: «Ескінің жырын жырлайсың. Көксегенің көне дәурен», – деп, Нүкенді қамап, Жаркент абақтысына жапты. «Ертең айдағалы жатыр», – дегенді естіп, елең-алаңда Сейпіл түрмеге келсе, қолын артына кісендеген Нүкен ақын жолға жүргелі тұр екен. Сейпіл баяғы албырттығына басып: «Ол ескі заманды аңсаса, жаңа дәуір үшін күреспес еді. Ақ бандылармен жанын оққа байлап атыспас еді. Босат та босат!» – деп тұра ұмтылғанда, сол кездегі ГПУ-дың начальнигі Әзизов нағанын аспанға атып жіберіп, түтін иісін Сейпілдің тұмсығына иіскетіп тұрып: «Асықпасақ, саған да кезек келеді, – деген тістеніп. – Ән емес, аузыңа оқ толтырып қоямын, – деп, көкірегінен итеріп жіберіп: – Ыстығы басылғанша қамай тұрындар. Жуасығанда жіберерсіңдер», – деп жүріп кеткен.

Рас, аузын оққа толтырмаса да тіске толтырған. Жан тәтті екен, содан ел алдында ән салуды қойған.

Қарт соны меңзеп отыр. Сейпіл де түсінді. Оны білетіндердің көбісі соғыстан оралмады. Ендігі қалғаны осы кісілер секілді қадау-қадауы ғана. Ал мына отырған жастардың таңдайынан соғыстың ащы дәмі кеткен жоқ. Бұларға одан өткен зауал жоқ секілді. Қас қаққандай сәтте араға тұна қалған үнсіздік тұманын Сейпіл серпіді.

Оның: «Боз шапса, боз озады буырылдан, мен шапсам, жар та-набы қуырылған», – деген жолдарға келгендегі тұлғасы Айгүлдің көз алдынан көпке дейін кетпеді.

Алдына қымыз толған кесе келгенде қарт:

– Сол тойда ән айтқан Жалаулының бармақтай екі қызы бүкіл елді елең еткізген еді-ау. Бұл өнер дегеннің құдіреті күшті ғой, халық ә дегенде-ақ аспанына көтеріп әкетеді. «Тірі жүрсе, осы екі баладан көп дүние күтуге болады», – деп, Ораз маңдайларынан сүйіп, жүлде бергенде, халықтың ыстық көңілмен шапалақ соғысынан кең жайлау жаңғырығып кетті ғой. – Қолындағы әлгінде көтерген қымызды сімірмей шөкелеп отырып, дастарқан шетіне қайта қойды. – Сол жауқазындардың тағдыры не болды екен? Кешегі соғыс үсікке ұрындырып кетті-ау, сірә. Үні жетпейді құлаққа! – деді.

Осылай әртүрлі өткен-кеткен әңгіме өрбіп, арасында сол күндердің жанды куәсындай Сейпіл ән салып, сары шал сөз қозғап, ел тойдан ақ танды атқызып тараған.

Айгүл алған әсерінен серги алмай келе жатып жеңгесінен: «Бұл кім?» – деп сұрағаны бар. «Әркімнің көңілі жоғары» дегенге осындайда сенесің. Жеңгесі: «Серілікпен селтендеп жүріп, осы ауылдағы бізден әлдеқайда әлжуаз бір қызға үйленіп еді, бала көрмеді. Сонымен жиырма жыл отасты білем. Дүниеден қайтқалы үшінші жылдың жүзі болып барады. «Жол ортасында атың, жас ортасында қатының өлмесін-ді» халық бекер айта ма? Қыры кетіп, жадап-жүдеп қалыпты», – деген. «Қыздың іші қу» деген емес пе, кезінде жеңгесінің Сейпілде көңілі болғанын іштей сезді. Үнінен өкпе-назы да, аяп, есіркеуі де теңдей естілді. Содан күзге тарта өзіне қолқа салып, Сейпіл қол ұсынғаны бар. Әуелде тіксініп: «Енді көрмегім, қырықтағы қырықпа теке болды-ау», – деп күйініп жылап жіберген. Ойлай-ойлай келгенде, мектептеп қоңыраулаған атағы, арақ ішкіштен ажырасқаны бір басына аз құйын емес екен. Ақыры: «Ертең қадір білмес біреумен тағы тағдыр қосармын. Қолына түскеннен кейін «есік көрген» демесіне кім кепіл. Баяғы хат жазып қараптан-қарап жүріп күйген жарама «байдан шыққансың» деген сыздауықты жамап, бетіме шіркеу еткенше, жұмдым көзді, будым белді, – деп ақылға сала кеп жауабын қайырды. «Жаман жастың жанында жаным жасып тіршілік еткенше, жақсы ағаның жанынан табылдым», – деген, осы бір ауыз сөз жазылған қағаз қолына тигенде. Сейпіл: «Менің де бағым жанар күн бар екен-ау. Ер қадірін қастерлейтін зерделі зерек жан ғой бұл. Күндіз құлы, түнде жары болып өтермін», – деп іштей ант еткен. Тілек тілеген. Келгеннен кейін жыл өткен соң Айгүл киіктің етіне жерік болды. «Ұрпақ сүйетін болдым. Отым жанатын болды. Ғұмыр бойы осы үйден сәби үнін естуді тілеп едім, ақыры, жаратушы ием бақ, жұлдызымды жақты», – деп, үндемес шиті мылтықты кезеніп, тау кезіп кетті. Ол күні қуанышынан ештеме аяған жоқ. Боз бурыл биесін сойды. Мына толған айдай толықсып отырған Айгүлдің, «кубас» Сейпілге қара домалақ ұлқыз сыйлаған Айгүлдің осы есіктің табалдырығын аттағанына да жиырма жыл өтіпті. Бір кездері ақ бандылармен атысқан, алғашқы комсомолдың ячейканың хатшысы, әнші, мерген, беті бір уыс, шыбықтай жіңішке қара, бозбала Сейпіл... соғыс басталған

күні майданға кіріп, ауыр жаралы болып қайтқан Сейпіл... балашаға, кемпір-шалды ұйымдастырып, колхозға басшылық жасаған Сейпіл... ақыры, демалысқа шығып, тыншып отыра алмай, қу медиен даладағы малшылардың жазда қаңырап бос қалатын қоражайын баққанына да екі аптаға айналып барады екен.

Шынысына қант салып, мәйегі тамған ірімшіктің бір кесегін тісіне басты. Туырлығы көтеріліп, керегесінен самал соққан кең боз үйдің оң жақ іргесіндегі төсекте әлі ұйықтап жатқан кекілі ұйпа-тұйпа, күнге күйген ең кенжесі Құландыға көзін салып, күліп жіберді. Күн көтерілген соң қазақ үйдің де ысып кететіні бар. Жамылған көрпесін теуіп тастаған Құландының шүкімәйті шаңыраққа шаншылта ытқытатындай тікелейіп кетіпті.

– Ой, тентек, ұйқысын қимай жатыр, – деді Сейпіл.

– Ұзақты күнге сары тышқан мен шіл, кекілікке тұзақ құрып, тау кезіп әбден шаршайтын болуы керек. Қакпан тауып бермесең, қыл тұзағын тышқан пәлесі қиып шыдатпайтын көрінеді.

– Бүгін Айсаныкіне барып қайтсам ба деп отырмын.

– Е-е, онда нең бар? – Айгүлдің жүзі ду ете түсті. Сейпілге таңдана жымия қарады. Бұл шақта басқаларға ертегідей елес бергенімен, ол күндер Айгүл үшін ерекше қымбат еді.

5

Айса ту сыртынан естілген тықыр таянғанда басын көтерді.

– Сейпіл!

Лып етіп орнынан көтеріле берді. Жалпақ бөрте атқа мінген қара шалға қарсы жүріп барып, кеудесін әлдене тірелгендей сілейіп тұрып қалды.

«Өзім барып сәлем беріп, қонысына құтты болсын айтуым керек еді. Парызымызға неге сонша жауапсыз қарайтын болдық. Біз үлкендердің мейіріміне зәру кезде, қысқа жіп күрмеуге келмейтін күннің өзінде бұл міндетін қолынан келгенінше өтеген еді. Енді кішілердің ілтипат, ізетін қажет ететін уақытта... Бәрі жеткілікті тыныш өмірде...»

Жүзі дуылдап, құлағы бітіп қалғандай болған соң «ұялған тек тұрмастың» керімен атының шаужайына жабыса арсалақтап қос қолын ұсынды. Сейпіл: «Қуанышы», – деп түсінді. Жайрандай күліп Айсаның жалпақ алақанын қысты.

– Қоныс құтты болсын, көке! – Даусы жарықшақтана шықты.

Әлгіндегі бір қас қаққандай сәтте ар-ұятын оятып, басынан өте шыққан міндет, борыш, парызға байланысты ойдың қызуы суып, әдеттегі қалпына түскендей еді.

– Рақмет! Бала-шаға аман ба?

– Аман-сау, көке!

Сырттағы дабыр-дүбірді естіп үйден шыққан Ажар ерте дүние тарихынан оқыған скифтердің ең соңғы ұрпағына ұқсас қартты көріп, баспалдақта қалт бөгелді. Сейпіл де шалқалай көз тастады. Өз күнәсын жуып-шайғысы келді ме, Айса абдырай қуанып, Ажарды көре сала аптыға сөйледі.

– Көке-ау, аттан түсіңіз. Ол – Ажар деген балаңыз. Қонақ болыңыз. – Бөрте аттан түсе берген Сейпілдің қолтығынан сүйеді. – Ажар! Ажаржан-ау, атаңа сәлем бер. Сейпіл деген атаң осы кісі. Аулымыздың ақсақалы. – Ер жеткелі әкесінің осыншама қапылып қонақ күткенін көрмеген Ажар әрі ұялып, әрі таңдана жақындап Сейпілге сәлемдесті.

Ұзын жіңішке егеудей саусағымен Ажардың шашынан сипап, мұртымен жыбырлатып маңдайынан сүйді. Сол сәтте Айса:

– Атаң қонаққа келіпті. Шай қой, балам, – деді.

Атының тізгінін ер басына іліп, қайыс шылбырын Айсаның қолына ұстата берген Сейпіл:

– Атаң сендерге келмегенде не бітіреді, – деді.

«Сол баяғы мейірімді Сейпіл! Қарапайым, бәрімізге де бауырдай қамқор пейілмен қарап, жүрегімізді жылытатын Сейпіл!» – деп ойлады Айса.

Айсаның аңқылдай қуануы Сейпілді де ерекше толқытып жіберді. «Осы жас кезінде қандай еді?» – деп ойланған жоқ. Туғалы осындай ақ көңіл, ашық-жарқын секілді Сейпілге. Сөйте тұра: «Адам қартайса да жақсы пейілді іздейді екен-ау. Айналасын қоршаған адамдардан сол құдіретті жылылықты таба алмаған сәтте тірлігім де тоқтар. Одан әрі өмір сүрудің қажеті де жоқ шығар», – деп бір іркілді.

Сейпіл атын жетелеп бара жатқан Айсаның ту сыртынан сүйсіне қарады. Сәл еңкіштенген иығын жеңіл боз сулығы жұмыр етіп көрсетеді екен. Киіктің төсіндегі қайқайған кеудесін тіктеп, ақ көйлегінің жағасын сұр костюмінің өңірімен қымтады. Жұлығы қажалған сары былғары етігінің қонышына тобылғы сапты, алты таспа өрім қамшысын сұқты. Тап-таза аула еденін қиғаш

киып, үйдің қарсы алдындағы мәуелі алма ағаштың саясындағы орындыққа барып отырды. Сонан соң дәл төбеден шақырайған күнді қалқалап тұрған ағаштың бұтағындағы алмаға қарады. Қызыл шырай жүгіре бастаған екен.

Өлгінде сәлемдескеннен кейін лып етіп үйге кірген Ажар осы сәтте жүгіріп қайта шықты. Қолындағы зерен кеседен сусынды шайқалтпай жеңіл жүріп келіп Сейпілдің алдында қойды.

– Ата, – деді еркелей қарап. – Бұл – қымыз.

– Рақымет, құлыным!

– Көке-ау. – Айса атты байлап, арсалақтап келе жатып бұл сөздің аузынан неге шыққанын білмеді, одан ары не айтудың ретін таппай, күліп қойды.

Сейпіл қымызды сүйсіне тұтас көтере сіміріп, кесесін ақырын ортадағы дөңгелек үстөлге қойды.

– Тағы әкелейін бе, ата!

– Көсегең көгерсін, ботам. Қымыздарың күтімді екен. Қазірше осы жетер, – деп саусағының қырымен мұртын сипай сүртіп, қарсысындағы шөлкеге жайғасқан Айсаға тіктей қарады.

– Мен қайда кетер дейсің. Өзіңнің денсаулығың жақсы ма? Балалардың бәрі үйде ме? Солдатта бір суретші қара бар деп естіген едім, хат келді ме?

– Хат келіп тұр, көке! Ажар шопандар арасында жүретін мед-сестра болды.

– Қуаныштымын, ботам, ине салуды тегі, мектепте жүргенде оқығансың-ау – деп, орталарында тұрған Ажарға бұрылды.

– Қазір жақсы ғой, он жылдықты бітірумен бірге арнайы мамандықты үйреніп те шығады, – деп Айса жауап қайырды.

– Басқасы осында. «Суретші балаң Москва түбінде борышын өтеп жүр. Кеше хат алдық. – Айсаның да еркелегісі келіп кетті. Мұртынан жымыңдап қуақылана сынай қарай қалыпты. – Басқа шаруа орнында, таутеке, арқар, қарақұйрық, ақбөкен, бұғы-марал тауда, қаласаң бүгін бірін соям да тастаймын.

– Пейіліне тойдым. Келін көрінбейді ғой.

– Мамам үйде болатын.

– Болса шығар еді-ау, магазинге барамын деп жүр еді, лыпылдап кетіп қалғаны ғой. – Айса созалаңдай көтеріле беріп, қайта отырды да, Ажарды жұмсады. – Ас қамын жаса, балам.

Сейпіл қоңырқай былғары шәпкесін қолына алып айналдырып

аз отырды да, жозының шетіндегі ашық жатқан кітаптың үстіне қойды. Қайратты қара шаш ақ бурыл болып кетіпті. Айса көз қиығын салып еді, Сейпіл сол баяғысындай жымып отыр екен.

«Не деген бақытты жастар. Бұлардың жасында өзіміз түкті білмеппіз ғой... Ал, бұлар өзінің жеке басын емес, басқаның, тіпті бүкіл елдің тағдыры жайлы тағлымды ой-пікір айтады. Осыны көргенде, жақсы заманда, жақсы адамдардың жанында жүріп жаман болудың өзі ұят шығар», – дейтін секілді.

Көңілдегі осы көл-көсір пәлсапасы емес, тіліне ілінгені:

– Сендерді бір көрейін деп келдім. Көшіп келгелі күтіп едім. Қолың тимеген болар. Енді жақсылықты ғана бөліселік, – деп, орнынан тұрып, сулығын шешіп Ажарға берді, онысы: «Іліп қой», – дегені еді. Отыра беріп еңкейді де, жерге түскен нанның түйірін көтерді.

Осы кезде ауланы қоршаған ағаш шарбақтың қақпасын ашып Гүлжан кірді. Қолындағы торға толтырған затын ортадағы столға қоя сала:

– Халіңіз қалай, ата, балалар сау-саламат па, женгейдің көңіл күйі жақсы ма? – деп, түгін қалдырмай тергеп шықты. Тершіген маңдайын сүрткен болып, жаулығынан шыққан шашын жасырды да, әуелі демін баспай Айса мен Ажарға кезек-кезек қарады. – Қазан көтеріп, шай қойдыңдар ма?

Ажар үйге қарай жүгірді. Әлгінде газға шай қойған. Сейпіл саусағымен маңдайын сипалап Гүлжанға қарады. Сол шақта оң шекесіндегі кездіктей тыртыққа назары түскен Айсаның көзіне өткен өмірдің бір сәттік көрінісі елестеді.

* * *

...Соғыстан кейінгі тұңғыш ноябрь тойы еді. Сейпіл тақымына басып жүрген жүйрік қара атын бір-екі суытып бәйгеге қосқан. Бұрынғы тойларда-ақ даңқы шыққан қара ат көп жүйріктен озып, жеке-дара келді.

Бәйгеден кейін әдеттегі дәстүрмен «Қыз куу», «Тиын ілу», «Аударыспақ» секілді ойын жалғасты.

Қара аттың делбесі қозды. Көзі шамдай жайнап, саңлақтанып, кекілін қағып тастап, бар қимылға елегізе, еліре қарап тұр еді. Қырғызша көкпар басталғанда дүбірге шыдамады, шылбырын жұлқа тартып Айсаны шыр көбелек айналды.

Сейпілдің де көңіліне желік кіріп, көкпар тартқандардың мүлт кеткен жерінде шоқ басқандай байыз таппады. Қараптан-қарап алақанымен Айсаның иығынан сарт ұрып жіберіп: «Әттегене-ай», – деп әптер-тәптері шығып тұрған еді. Сол сәтте астындағы ұзын көк шолақ аттың үстінде жіпке денесі арқандай ширатылған тақыр бас адам жерге түскен ақ серкені лып еткізіп іліп әкетті. Соңындағы құйысқан тістесіп келе жатқан жирен қасқа атты да байланған торсықтай қалбалақтап қалмай қойды.

Көк шолақ атты серкені төрешілердің алдына лақтырып жіберіп, теңіз жағасындағы шың тасқа соғылған шағаладай шалқып, қалың топқа қарай шыға бергенде, Сейпіл: «Жарайды, аза... мат, аз... а... мат!» – деп айғайлап жіберді. Айғайлап жіберді де, қамшысын жұлып алып, жерді осып-осып жіберді.

Осы кезде көкпарға көрші колхоздың жылқышысы шығып, атын ойкастатып жүрген.

Әне-міне деп болмай жалпақ торы айғырлы Тоқатай көрінді.

Айсаның денесі бір ысып, бір суыды. Жерде жатқан ақ серкеге екеуі де қол созды.

Тоқатайдың қолы бұрын тиді.

Созылып барып жылқышы да жармасты. Екі ат қалт тұра қалды.

Тоқатайдың күші басым болуы керек, қарсыласы ерден көтеріліп кетіпті. Жалдас торы айғырдың белі қайқайып, енді болмаса құлайтын секілді. Тоқатай басын шалқайта ұстап, ердің оң қапталына жатып алған. Қарсыласын менсінбей серкені созып жіберді де, анау енді ымқуырға алып атының басын шұғыл бұруға оқталғанда қайта тартып аттың қапталына түсірді. Сол шақта Тоқатай серкені жібере салды.

Ақ серкеге ие бола алмай жерге түсіріп алған жігіттің ауылдастары намыстанды білем, гуілдеп кетті.

– Өнерді қылжаққа айналдыруын итгің.

– Мас қой, мас!

– Мазақтап жүр.

Сейпіл қара атқа қалай мінгенін білмей де қалды. Тоқатай жалдас торы айғырдың үстінде бейне бір қоладан құйғандай сазарып тұр. Айсә: «Енді неге көкпарды мәреге әкеп тастамайды?» – деп ойлап үлгергенінше, жаясы туырлықтай ұзын да биік құла қасқа атты қалың топтан суырылып шықты да, ақ серкені қағып әкетті.

Қағып әкетті де, Тоқатайға жанаса беріп: «Ұста!» – дегендей нығарлай ұсынды. Қозғалыссыз тұрған Тоқатай сол сәтте енді илікпестей көрініп еді, анау жақындай бергенде, шалт қимылдап ақ серкені қолынан жұлып алды.

Мыналар жойқын күшке салды. Бірін-бірі мерткітіріп алмаса не қылсын. Анау жігіттің қаруына атының қарымы сай екен. Ал біздің Тоқатайдың жабысы жақсы жылқы болғанымен, жігіттің көлігі емес, – деді Сейпіл.

Үнінде сәл толқу бар. Даусы да қарлығып шықты. Мұрны дүрдиіп, танауы қусырылып кетіпті. Өңі куқылданып:

– Әй, мына екеуі соғыспай тынбас! – деді күбірлеп.

Расында да, «қырғыз көкпары» күш пен айланың өнері. Әрі жылдамдық керек. Онда бір, не екі шақырымдай жерге мәре байлап, екі жақтан екі атты жігіт шығады, бар ептілігі мен оттылығын аямай мәреге кім бұрын әкеліп тастаса, сол ұтады.

Тоқатай мен Құла қасқа атты жылқышының өнері де, әдіс, айласы да тең түсіп, кезек-кезек қармасты.

Тоқатай сәл қарулы ма, құла атты әлсін-әлсін ерінің қапталына жабысып, аттың шапшаңдығымен Тоқатайды айналып өтіп, аударып та кете жаздады. Бейне бір алтын ұршықты шыр айналып жүрген жібек шіртке секілді.

Тоқатай болса ақ серкені әлденеше жұлып алып тақымына басқанымен, Жалдас торы айғыр мәреге жетпей-ақ қойды. Құла қасқа атты қуып жетіп әудем жер айналдырып кетеді.

Жұрт сілтідей тына қалған. Осы айқастың ақырын күткендей. Табанынан тас батса да, төбесінен күн өтсе де тапжылар түрлері жоқ. «Ә» деген бір үн шықса, қым-қиғаш айқас басталатындай. «Қырғыз көкпарын» қызықтағандар өңмендей ұмтылып, ентелеп тұр.

Жалдас торы айғыр да қызына бастады. Барқыратып екі рет тезек тастады. Тоқ емес пе? Үстіндегі Тоқатай білеуленген болат арқандай ширатыла түсті. Көз ілеспес шапшаңдықпен қимылдаған жылқышы серкені жұлып алды. Жұлып алды да, мәреге тартты.

Мәреге таянып қалғанда, Тоқатай қуып жетті. Ақ серкені алдына көлденең салып, бауырына қысқан бойы шапқылап келе жатқан жігітке қолы жақындағаны сол еді, жылқышы қайраңдаған қайықтай шайқалып алға ұмтылды. Сол шақта тартпасы үзілді

ме, ақ серке басынан аса көтерілді де, жігіт шалқалай құлай берді. Құла қасқа ойнақтап шықты.

Тоқатай серкені аспанға тымақша лақтырып жіберді де, қайта қағып алды. Демін алмай қара аттың үстінде тықыршып әрең тұрған Сейпіл қамшысын бауырлата салып-салып жіберді де:

– Бастады бір сойқан доданы, – деді. Бұнысы «қазақша көкпар» дегені еді. Даусы шаңқылдап ащы шықты. Танауы қусырылып Айсаға алақ-жұлақ қарады да, атының басын бұра берді. Айса соңынан ерген.

– Көкпар кетті.

– Намыс үшін шаппайсың ба?

Осы кезде тойға келген топ тез тарап, Айса мен Сейпіл суы тартылған теңіздің табанында қалғандай еді. Қыл құйрықты мінгендер «е» дегенше дүр қозғалды да, Тоқатай шыққан тұсқа қарай лап қойды. Күзгі даланың шаңы бұрқырап кетті. Қарқараның жазығында ат тұяғымен тартылған шексіз бір күй басталғандай.

Андыздаған аттылар төбеден жаңа ғана ауған алау күнге қарсы шауып бара жатқандай еді.

Сол жолы той соңын күтпей ауылға қайтқан. Айналма түбекке жеткендерінде, көкпар тартқан қалың атты өздерінің сәл жоғарғы өзен иініндегі өткелге құлаған. Қара аттың тізгінін іркіп: «Тіземнің оқ тиген сіңірі сыр беріп жүр еді. Болмаса мұндай ерсайыста қарап тұрар ма едім. – Сейпіл созолақтап жерге түсті де: – Байқалық, аттар да жайылсын, тоқ суығаны жақсы. Өз қартасын өзі сорса түгі кетер», – дегені сол еді, бағанағы тойда көрген жирен қасқа атты судан» атырыла етіп, «Қарқара жазығы қайдасың» деп жеке шыға берді.

Айса қалың топтан Тоқатайды іздеген, байқаса, Сейпіл де соны таба алмай тұр екен.

Тоқатай есік пен төрдей жерге келе бере шоқақтаған Жалдас торының жалын құшақтай жерге секіріп түсті де:

– Әкел, андағы атты, – деді ентігін баса алмай. Екпінімен барып қара аттың шылбырын жұлып алды.

Тоқатай түтігіп кетіпті. Самайынан аққан тер айғыз-айғыз болып қатып қалған. Сүзеген бұқаның көзіндей көзі аларып, шылбырын босатпаған Сейпілге жалт қарады.

– Жібер! – деп гүж етті.

– Мінсең, мінерсің. Бірақ обал ғой, бір шапқан көкпар үшін жүйрікті қинамай-ақ қой.

– Майпаздаған кубас, жібер деймін! – Шылбырды жұлып алғаны сол еді, Сейпілдің де ашуы шарт кетті. Жолбарыстай атылып, шаужайына жабыса беріп: «Бұқа мойын әпербақан, әкенді танытайын», – деп қапыла ұмтылғанда, шәпкесі ұшып түсті. Сол-ақ екен, Тоқатай Сейпілге қамшы жұмсады. Оң қолын құлаштап созып, өзекті қырғыз өрме қамшымен қасқа бастан қасқая беріп тартты да жіберді. Қан бұрқ еткен шекесін қос қолымен басқан Сейпіл шылбырды жібере салды. Тоқатай ерге отырысымен, дүбірге бүйірі қызып әрең тұрған жүйрік қара ат жұлына шауып, биік дөңге қарай қайқайған топты бетке алып шыға берді. Қамшы тигенде шаужайдағы долы қан бұрқ ете түскен шекесіне қалай шап ете түскенін Айса байқамай да қалды. Тау-таудың ұшын нарт қызыл бояуға орап батып бара жатқан күн алауы жүзін шарпыған Сейпіл тілін тістегендей сілейіп ұзақ тұрды. Ортасына өзек салып өрген бес таспа қамшы тиіп кетіпті.

Қабағынан айнала сызаттай аққан қан жерге тамғанда ғана мырс-мырс күліп жіберді. Жылаудан да жаман аянышты ащы күлкісін естігенде, Айса: «Жынды болып қалды ма?» – деп қорқып, бетіне жалт қарап еді.

– Осылай, Айса пайғамбар, – деген сонда Сейпіл. – Құдай салса көнеміз де. Біржан салын сабаған қазақтың, Сейпілді серкеге теңеп көкпарға тартып кетпегеніне тәубе де. Қамшысы түк емес, талай көрген топай ғой, әлгі, әлгі сөзі... – Жақ еттері білеуленіп, тісін шықыр-шықыр қайрап ернін тістеп, сұрланып кеткен...

Сол жолы Тоқатай жүйрік қара атты жардан ұшырып, өлтіріп қайтты...

* * *

Міне, енді Айса көңілі тоқ, қайғысы жоқ, өткен өмірінің бәрі-бәріне риза адамдай болып отырған Сейпілдің жайдары жүзіне көз қиығын салып отырып: «Есептеп отырсам, сол кезде менің жасым шамалас-ау, сірә. Тоқатай сонда уыздай жас жігіт еді. Ақыры, Сейпіл ұлды-қызды болды. Ал ол болса құдайдан бала тілеп, еңіреп жүріп, ұрпақсыз дүниеден өтіп барады!» – деп мұңайып қалды.

– Мына қанаттас отырған көршілеріңнің жайы қалай? – Сейпілдің бекеттегі елдің жайын сұрап отырғанын Айса түсінді.

– Жақсы! – деді алдында жатқан шыбын қағатын қалаққа қолын соза беріп. – Неге жаман болады. Жер кең. Сыймай қысылып жүрген жоқ.

– Солайы солай-ақ қой. Әйтсе де байқап қарасаң, жапан түзде жалғыз тұрып та, сүйкенісер, сүзісер қара іздеп қағынып қасынып жүргендер де аз емес секілді.

Сәскеде келген Сейпіл кіші бесінге дейін әңгімелесті, негізгі ойы да сол болатын. «Көбінде сыртта жүресің, шопандардың қыстауына көз қырынды салғайсың», – дей келуі жай желеу-ді.

Айса оны ескертпей-ақ білетін. Іштегі ойларын ортаға салды. Сонау бір өткен күндерді естеріне салды. «Кезінде қадіріне жеттік пе, жетпедік пе, енді қараса бәрі қызық, бәрі тәтті күндер екен», – деп алып әңгімесін айтқанда, Айса аузын ашып тыңдады.

Түсінбегені көп екен. Әсіресе, колхоздарында өзінен кейін бастық болып келген жалтыр бас, таз жігіттің алақандай аз ауылдың берекесін қашырып, Қарадалаға көшіргені енді ойласа ақылға сыймайды екен. Бұрынғы екі колхозды жемшөппен қамтамасыз етіп отырған суы тұнық, шөбі шүйгін жердегі елге бүйідей тиіп, тау асырып, бір бұрым бұлақ суы әрең жететін бөлімшеге топтастырғанын Айса да білетін.

Сол уақытта оның маңызын қайдан түсінген. Енді сара-лап салмақтаса, не керемет ұр да жық, солақай бастықтардың білімсіздігі онсыз да соғыстан сілелеп қалған елдің жүйкесін жегідей жеген екен. Жан жараларының орнын аямай тырналапты.

– Елді жылатқан адамның ақыры оңбайды, – деді Сейпіл. – Қарғыстан адам өлмейді деуін десек те, сөз оғына байланған, көз жасын су құрлы бағаламаған азаматтардың оңып жүргенін көргемін жоқ. Сен білесің, менен кейін бастық болған жігітті айттам.

Одан өткен тілді, білікті жігітті әлі көргемін жоқ. Сұңғыла еді. Көкірегіндегіні көзіңнен көретін. Кешегі бағы жүріп тұрған шақта «тфу» десе түкірігі жерге түспейтін. Ол отырған жерде замандастары алдын орап сөз бастамайтын. Не керек, ол келе жатыр дегенді естісе, жылаған бала жым болатын. Көзіміз көрді. Сол дәуірлегенін мәңгілік деді ме, елді ел демеді, ақ сақалдыны ақ сақалды, жасты жас демеді. Уәжге келе алмадық. Міндеттеген ферма жұмысынан бөлек сөйлесуге тәуекелім жетпеді. Сен ойларсың: «Осы колхозды өз қолыңмен құрдың. Отан соғысынан от кешіп келдің, жылағанды

жұбатуға, сүрінгенін сүйеуге қолыңнан келгенді аямадың. Жаңа өмірді құруға бір кісідей еңбек еттің... ендеше неден қорықтың», – дерсің. Ол да менің бір дәуірлеген шағым болуы керек. Дүние кезек екен. Шет-жағасын өзің де білесің... – Жастыққа шынтақтап сүйеніп отырған Сейпілдің өңіне сәл кірбің жүгірді. Дәл бір үлкен бөгетке тірелген жүйріктей жалтақтап, Айсаға әлсін-әлсін қарап, мұртын сипалай берді.

Осы бір үнсіздікті үйге кірген Ажар серпіп жібергендей болды. Жайрандай жүріп түпкі үйден дүрбі алып, қайта шықты. Сонан соң тілін байлаған тылсым тыныштық шешілгендей.

– Иә, шет-жағасы емес, толық білесің ғой. Партияның қатарында қалғаныма қуанғанмын, ол менің бүкіл тіршілігімнің тынысы еді. Жүрегім шайлығып қалыпты. Оған сенің бұның бұрыс дей алмадым. Сонда ішім өртеніп тұрып былай ойлайтынмын: «Кешегі қырғын соғыстан аман қалған халыққа жалғыз тазша не істейді дерсің. Өтпелі бір дәуір ғой. Ақырын күтелік. Мұның жалтылдаған жақсы сөзі қара домалақ балаларға талқан бола қоймас», – деп өзімді-өзім жұбатқанситынмын. Мен кемшіліксіз пендемін деп те айта алмайтын. Жанымдағы адамның жүрегіндегі арман-үміт, қайғы-мұңды түгел білуді, дер кезінде оның қыбын табуды табиғат маған сыйлаған жоқ қой. Менің ең басты кемшілігім осы... – Қарсы алдындағы терезеге көз қиығын салды. Көленке тау кеудесіне көтеріліп қалыпты. Кешкі көрініс расында да ғажап еді. Дәл бір алып таудың бойындағы ең шұрайлы, шуақты жерін суретке айнытпай түсіргендей. Аршалы шоқыны табиғат шебер қолымен өрнектеп, бояп қойғандай. Одан жоғарғы алқара көк аршаның бел ортасына дейін күлгін сары жібек жіппен орап тастағандай. Аршалы төскейдегі қай дәуір, қай заманда пайда болғаны белгісіз, зымыран қызыл таста қалың көк кептер ұшып-қонып шарқ ұрып жүр. Жоғарылаған сайын аршасы сиреп сүйірлене беретін Аршалы шоқының басы отқа ұстаған қанжардай қызарып, көгілдір аспанға шаншыла қалыпты.

«Дүниенің сұлулығына кішкентай тесіктен қарау керек екен-ау. Сонда ғана көзіңе шоктай басылатын секілді...» – деп ойлады Сейпіл.

– Қой, қайтайын, Айса батыр. Ойлай берсең, ой көп, айта берсең сөз көп. Бұл күнде жұрттың дүниетанымы өсті. Оған талас жоқ. Бейбіт өмірдің арқасында менің алпысқа келгенде көргенімді

балаларымыз алты жасында-ақ көріп тастады. Газет-журнал, телевизор, радио дегенің жер әлемдегі жақсылық пен жамандықты алақанымызға салып қойды.

Орнынан созалаңдай тұрған Сейпілмен бірге көтерілген Айса:

– Қонбайсыз ба? – деді.

– Аттанарда қон дейсің, Айсаеке, пейіліңе рақмет. Мені бір Мекеден келгендей келін екеуің қой сойып жіберіпсіңдер.

Мана шай берісімен қалбалақтап далаға жүгіріп кеткен Айса қайта айналғанда, ақ тоқтысын жетелей кіріп бата сұраған. Жайылып қойған ақ ниетке қарсы келе алмаған ағасы жүрегіндегі бар жақсы тілегін айтқан.

– Көсегелерің көгерсін. Бақыт құсы қонды дейміз, сол бақыт жаныңда жүрген адамдардың жақсы көңіл, жылы сөзі болуы керек. Сендердің кіршіксіз пейілдерің мені бір жасартты, – деп көне тартқан тік маңдай былғары шәпкісін киіп, қарсы алдындағы Айсаға шалқалай қарап миығынан күлді.

Сейпіл сыртқа шығып келе жатып ауызүйде жүрген Гүлжанға бұрылды, сонан соң:

– Қайттым, балам, – деді қымтана беріп. – Сендер де келіп тұрсандаршы! Шүйіркелесіп көңіліміз бір көтеріліп қалсын. – Соңында тұрған Айсаға бұрылды. – Келгелі талай әңгіменің басын қайырдық. Көкірегі тазаланып қалғандай. Жүрегім бүкіл дүниемен бірге соғып тұрғандай. Жақсы. Оу, ұмытып барам ғой, Дәуітәлінің халі қалай? Іргелес отырсың, білерсің? Кейде бір даланың сағымындай ағып соғатыны бар.

– Төрежанды әлгінде ғана көрдім, – деп Гүлжан жауап қатты. – Алексей досы екеуі тоғайға қарай кетті.

– Асханасы ашық. Келін – сатушы, астында ақ «Лада». Дүние жағалап кетті ғой ол бала. – Айса бұл пікірін сүйінішсіз-күйінішсіз немкетті ғана айта салды.

– Жас қой, – деді, Гүлжан қолын сүртініп екеуіне таяна бере. – Әр нәрсе уағында. Күш-қуатының барында өзгені жарылқамай-ақ өз тіршілігіне керектісін жасап қалмаса, әлі кеткен соң: «Мен баяғыда пәлен болып едім», – дегені кімге керек.

«Иә, барлық әйелдер секілді тіршіліктің ауқымынан аспай тұрғанымен, қызыл шақа шындықты айтты деп ойлады. Сейпіл сол жағы үй қабырғасына сүйенетін, оң жағы өрнекті қызыл ағаш шарбақты биік баспалдақтан түсіп келе жатып. – Келін ертең не

кием, не ішемі қаперіне кірмейтін ақ көңіл, жұмыстың қамымен қара далада жұлыны созылғанша жүретін Айсаны шымшым деп мені де сүйкеп өтті. Мен бұл күнде: «Пәлен болып едім», – деп кімді сендіремін. Біздің осы колхозды сабақ жіптен, сабау ағаштан, жалғыз арық сары ала сиырдан, ыңырашағы шыққан көк байталдан құрағанымызды қайдан білсін», – деп ойлады.

6

Ауылдың оң жақ қапталындағы шынар шыңның иығын күнбатыс тұстан орайтын киік соқпақ бел ортадағы шоқыға жеткенде жіптей түйіледі. Шоқидан төменгі шаншылма беткейге қалың арша өскен.

Қоңырқұлжа суатқа осы соқпақпен түседі. Белгілеген жеріне таң қараңғысында жеткен Дәуітәлі сол тізесін жерге тіреп, оң тізесіне шынтағын сүйеп, шиті мылтықты серпе кезеніп Құлжаның жолын тосып отыр. Өткен жолғыдай бесатардан оқ шығарудан қорқады. Онда Айсаның Іле бойлап Бұғыты, Торайғыр тауларын аралауға кеткенін біліп аңға шыққан. Кейін Айса: «Осы бүгін мылтық даусын естідің бе?» – деп өзінен сұрамады ма? Неге естімесін, естіген. Өзі атып, өзі естімеуші ме еді? Ол жолы алыстан бес оқты бірдей шығарды. Бірі тимеді. Түнгі күзеттен шаршап далада ұйықтаған Айса ең соңғы оқтың дүрсілінен оянған. Енді сондағы жіберген қателікті қайталауға қақысы жоқ. Үндемес мылтықтан байлаулы жерге жеткенде ғана оқ шығаруға тиісті.

Сәл сыбдырға құлақ түріп, Қоңырқұлжаның суатқа түсуін ұзақ тосты.

Өмірде күту дегенің қиямет екен. Қурай басы қозғалса, елендеп, елпендеп отырған адамға тасқа да жан біткендей болып кететіні қызық. Таза ауа, қоңыр салқын тау ішіндегі арша, қылша, жусан, жуаның қышқылтым иісін жұтып, әуелде сондай жайдары сезініп еді енді елегізе бастады. Иіс алады дейтін лүп еткен самал жоқ. Құзарт шоқылардың шатқал-шатқалы бірте-бірте қараңғылықты бауырына тарта бастады.

Көгілдір мұнар шалған даланың қиық шеті көрінді. Тірсегі талған соң қозғалып еді, ұйқысынан шошып оянған бозторғай шырқырай ұшты да, үні құлағының түбінен естілгендей болды. Сол сол-ақ екен, шың басына қонақтаған сақ құлақ ұларлар үілдеп барып басылды.

Тау ішіндегі ала көлеңке сейіліп, шатқал-шатқалда ақ сәуле жүгірді. Қарсысындағы заңғар шоқымен бетпе-бет отырғандай екен. Күн шапағы алдымен соны шалды-ау.

«Күн көтерілді. Қоңырқұлжа суатқа түспейтін болды. «Киелі киік» деп ел бекер айтпаған шығар».

Шыныдай мөлдір ауа сәл қозғалса жаңғырығып: «Мұнда ұры мерген Дәуітәлі отыр» деп жер-әлемге жар сала айқайлайтындай. Сұр кенеп күртесінің етегіне тірелген сынық тобылғы дем алған сайын сыртылдай берген соң, түбінен шеңгелдей ұстап сындырып тастады. Ақ сәулемен бірге жерге жылылық кірді.

Үйінен түн ауа аттанып еді, сонда да жолы болмады. Алексейден алған шиті мылтықты да, карабинді де қолдан қайта жасатып, ұңғысы мен дүмін бір тетікке ұстатқан. Тиегін баспаса опырылмайды. Тілін білетін өзі. Опырды да, қайыс қапшыққа салды, салды да, иығына ілді. Елеусіз. Бұндай қапшық көп қой. Кім көрсе де елемейді. Дүрбі деп ойлағандай.

Жол бойы Алексей досының тілегін орындаудың амалын жан-жақты талдады. Әуелде қай жағына қараса да, айнаның алдында тұрғандай көрінетін секілді еді, бекер қауіптеніпті.

Алдымен ауданға барып бір жетіге рұқсат алып, «дәріленемінді» желеу етіп кетуі керек. Бұл – із адастыру. Алексей машинасына отырғызып ауылдан алып кетеді. Оны аз ауылдың бәрі көреді. Былай шыға әзірлеген азық-түлігі мен Дәуітәліні дария бойына апарып тастайды. Ең ақыры, әйеліне де білдірмеу керек. Құндыздың талма түс кезіндегі жайылымын аңдиды. Айса да күндіз ешкімнен қауіптенбейді.

Дәуітәлі осы байламға бекінді.

Жолай Айсаның үйіне соқты. Қу даланы түні бойы күзетіп діңкелеп ұйықтаған қорықшы жаңа ояныпты. Есік алдындағы алманың түбінде отырған жерінде жолықты. «Нағашымнан алған қызыл құнажын түнемеге келмеді. Соны іздеп жүрмін», – деп көп аялдамай өте шықты.

«...Өзімізден бөлек тірі пендеге білдірмеу керек. Күмән-күдік те қалдырмаған жөн».

Асфальт жолдың жиегінде осындай оймен қаперсіз келе жатқан Дәуітәлі сүйкене қатарласқан нәрседен шошып жалт беріп, көзі шатынай қалды.

Таныс машина, жолдың тозған кетігін жөндейтін жалпақ бет,

дода бас, шегір көз көршісін көргенде, зығырданы қайнап, ашуы бұрқ ете түсті.

– Тексіз, – деді кіжініп, – тойған жерінің тонын жібіткен тексіз. Байқасаң етті. Тәртіп жоқ. Осылай ойнай ма екен?!

Жалпақ сары оның сөзіне шамданбады. Сондай сөзді естуге мідетті секілді ыржалақтап, озып барып құлама қапталға құлдилатып машинасын тоқтатты да, кабинадан шықты. Кузовтың тепкішегінде тік тұрып: «Ұйықтап келемісің. Тіршілігіңде түк көрмегендей қорықтың ғой. Әй, артың қуыс-ау, қуыс болмаса үркіп қашатындай жөнің жоқ. Темекің бар ма? Неге ертемен жүрсің?» – деп дарылдай сөйлеп, күрк-күрк жөтелді. «Бұған сөз батпас. Өлім жеңбесе, адам жеңбес», – деп жанаса бере қалтасына қолын салды.

Жүре бере: «Отырмайсың ба, енді», – деп гүж етті. Әу десе дауыс жетер жердегі бекетке дейін Дәуітәлі кабинаның жанына тұрып барды.

Сол күннен бастап ол бар жоспарын ешкімге тіс жармай орындауға кірісті. Тіпті ауылдан аттанып, Қапшағай теңізіне таянғанша, құпиясын Алексейге де айтпады. Содан дария жағалап «Құндызды иінге» жеткенше Алексей қуанғанынан сөйледі де отырды.

Жүзіне күлімсірей караған Дәуітәлінің де өз есебі өзінде еді. Даланың адыр-қырында төрт доңғалағы тозып біткенше тоқтамайтын «ГАЗ-69»-бен арқар, киік қууды ойлаған. «Әрі құмары қанады, әрі қазынаға қалта толады. Ет.. асхананың қазанына түскен соң еттің бәрі бір ет».

Дәуітәлі бәрін жымдай етті. «Асқазанын емдетіп» ауылға қайта оралды.

7

Айса өз үйінің төрінде ұйқылы-ояу жатыр. Сан-сапалақ болжам санасын санға, ойын онға бөлді. «Сенің сыбаған осы, бұдан артыққа жарамайсың», – деп әу баста адамдардың еншісін құдай неге лайықтап бөлмеген? – деп күйінді. – Егер солай еткенде жақсылардың шырқын жалғыз-жарым жамандар бұзбас еді. Адамның жамандығын бірден білу қиын ғой. Әрқашанда бір жамандығын бір жақсылығы жуып жатады. Құдай тек өзіне келгенде ғана әділеттілік жасаған. Айғайласа үні жетпейтіндей сағым оранған сонау көкжиекпен жалғасатын кең дала мен көк зеңгір

аспанды тіреген заңғар таулардың тілін бір білсе, осы үндемес білуге тиіс деп қорықшылықты еншісіне тауып берген.

«Қайыңды иіндегі» құндыздың өлексесін көргеннен бергі реніші әлі сейілген жоқ. Өткен жолы жар басына шығып алып: «Неткен қаныпезерлік, құсы қашқан, құндызы құрыған дария да құрғақ құла дүз емес пе?» – деп назаланды. Осы секілді шымшытырық ой жүйкесінен шықпай-ақ қойды. Дәл сондай епті мергеннің кім екенін біле алмай басы қатты. Терісін бүлдірмей дәл қара тұмсықтан атқан. Шиті мылтық оғының ізі. Дәуітәлінің мылтығын ұлар атқан жерінде ұстап алып, тиісті орынға өткізген. Алексей дейін десе, қисыны келмейді. Онда да шиті мылтық жоқ. Өзі хайуанаттарды қорғайтын қоғамның мүшесі. Белгілі қару тіркейтін орында екі қос ауыз мылтығы бар. Оны жақсы біледі.

«Осындайларға кешіріммен қараймыз деп жүріп-ақ есіртіп алдық. Жазалау керек, қатал жазалау керек еді, қорғаушылары көп. Жездесінің жездесін іздеп таба қояды. Ақша төлетеміз. Ақша деген не? Егер самолет сататын болса, адамдардың әрқайсысы оған да пұл табатындай дәрежеге жетпеді ме?»

Құлағы шыңылдап кетті.

– Гүлжан! Әй, Гүлжан?! Кім бар бұл үйде? Ажар!

Ешкім жауап қатпады. Ұйқыдан зеңгіген басын зорға көтеріп, ашық тұрған есіктен сыртқа қарап еді. Қарсы беткейдегі топ тобылғының түбінде көлденеңдеп жайылып жүрген Жиренқасқа атты көрді.

Түгі шок болып жанып, күннің дәл түбінде тұр. Құзарт шыңға қонақтаған құзғындай түні бойы Бұғыты шоқысының жалында таң аппақ болып атқанша отырды. Ұзақ таңға кірпік ілмеу қиын екен. Таудың екі қапталындағы жазықтан жылт еткен бір от көрмеді. Еттен басқаны жемейтін мысықтың «мырзалығы» секілді. Бұл күнде аңшылар аңды машинамен аулайтын кесірді шығармады ма?

– Ажар! Балам, тұрдыңдар ма? – Демін ішіне тартып тың тыңдап еді, төрт бөлмелі үйден ешқандай қозғалыс байқалмады. Дала да тым-тырыс. Осы тыныштықты Жиренқасқа аттың тықыры, шөпті жұлып алып ауыздығымен қоса күрт-күрт шайнағаны ғана бұзып тұр.

«Япырай, ауыздығы да алынбапты-ау, сылдыр-сылдыр етеді. Жүрегі сыздап кетті. Түнде де шың басында шылбырынан ұстап қарысып отырды. Ондағы ойы – жылт еткен жарық көрсе, міне қуу

еді. Сәті түспеді. Биікте отырып екі қапталды да тегіс көруге болады. Егер машиналы мергендер көзге ілінер болса, жалғыз аяқ жолдан төтесі жоқ. Дала алыстан көргенде мидай жазық. Жақындашы, су орған, жел ұрған шұқыр-шұқанақ. Төбе-төбеден ұшсаң, шыңнан ұшқанмен бірдей. Киік қуған машина бұл жерде аттан жүйрік емес. Тек өкпесі талмайды. Бір қалыпты мотор соғысына киіктің жүрегі де шыдамайды. Ал оған тау жолымен бүйірден қосылсаң, қарыс жер ұзатпайсың. Жирен ат Айсаға сол үшін керек. Әрі қайдан келгенін де білмей қалады. Ту сыртына бұрылып еді, дәл үйінің желкесіндегі қабырға шың тастың ұшындағы күн терезеден үніліп қыр желкесінде тұр екен, жанарымен шағылысып еді, көз алдына қызылды-жасылды сәулелер толып кетті. Мойнын сықырлата бұрып, жанарына толған сәулені еденге төгетіндей еңкейе берді. Тарбайған саусағымен шексін қысып, демін ішіне тартып, кимылсыз бір сәт отырды. Ақ пен қараны ажыратып, көңілі орнына түскендей ауыр күрсініп, иегін көтерді. Қарсы босағадағы кітап сөресінің үстіндегі үлкен шар айнадан өзінің суретіне көзі түсіп кетті. Жүз жасаған қара қарғадай сұрқы қашқан сопақ бетін сипап, құс тұмсығына жеткенде түшкіріп жіберді. Сонан соң оң жақ керегеге ұсталған әсем оюлы үлкен кілемнің төр жақ бұрышына ілінген домбыраға сығырая қараған күйі түшкірмек болып сәл булықты да басылды. Одан сәл төменгі қызыл сырлы үш сервантқа тізілген хрусталь шыны, стақан, бокал, шаралар, гүл құтылар, алтын жалатқан шәйнектер бүгін бұрынғы жарастығынан айырылғандай салқын екен.

Көзін де, көңілін де тартпады. Төрдегі қызыл-жасыл өрнегі бар текеметтің дәл ортасына қойған, кенересіне гүл жапырағын жүгірте бояған аласа сары столдың үстіндегі парағы ашылып жатқан кітапқа көз қиығын тастады.

«...Өзге жұрт үшін ит байласа тұрғысыз құба жон қу медиен дала болса да, мен үшін осынау аядай әлемде ең бір теңдесі жоқ, ыстық ұя» деген жолдарды іштей әлденеше қайталап оқыды. Өлгіндегі бір әбден шаршаған, мезгілсіз уақытта парызын өтеген ұйқыдан мензең болған бастың ішкі тетіктері зың-зың етіп қалпына келгендей жеңілдеп: «Иә, рас қой. Көкдаланы жұмаққа айырбастармысың?» – деп, өзінен-өзі сұрап: «Жоқ», – дегендей басын шайқап қойды. Бұған дейін ғажайып әсем көркінде де, құдіретті тәкаппарлығын да, дүниедегі бар жылылық тең келмейтін мейірім, шапағатын

да мойындатқан, осы жасқа келгенше сүйетінін бірде-бір рет Айсаның айтуынан тындамаған, сезінбеген кәрілік жүрегін шымырлатып қан тамырларын аралап өтті.

Айналасын ақ таулар қоршаған, киіктің бауырындай Кеңдала жазығы мен Іле дариясының екі қапталындағы құмдауыт даланың ортасындағы Бұғытыға алыстан қарасаң, қайыңның безіне ұқсатарсың. Қызыл шағыл тас шатқалдардан ақ, көк жолақтар сағыздай тамшылап тұрады.

Теріскей беткейіне сүттің қаймағындай қар түскенімен, күнгеі алты ай қысқа жарайтын мол жайылым. Таудың екі қапталындағы ықтасынға қызыл кірпіштен төрт бөлмелі үй тұрғызып, жаңа жобалы қой қораларын салып тастаған. Шопандар жемшөпті ойлай ма қазір? Бәрін механизаторлар даярлап, үйіп береді. Бұл жерде Айса ғана алаңқай-алаңқайдың шөбін жаз бойы күндіз шауып, оны ну қарағайдың арасына үйіп жанталасады. Ашық алаңқайға жия салу қауіпті. Қыс аяғы созылса, жайылымнан қысылған бұғы, елік, таутеке осы шөптен ұзамайды. Сол кезде сұр мергендер ішіндегі семізін, қысырын, күйекке қатыспаған тана бұғы, тарғыл текелерді байлап атады. Содан қорқады.

– Ат шешіліп кетіпті, эне жүр, әкеле ғой. Ағаң әлі тұрмаған ба, құдай-ау. – Гүлжан әлденені жерге қойғандай болды. – Түнде әкесі, күндіз қызы үйде тұрмайтын бір жортуылға тап болдық. Өздері «Тамақ ішеміз-ау», – деп ойламайды. Енді ел жеміс қайната бастайды. Қантты қояды дейсің бе? Сонау Пржевальск қаласынан келіп әкетеді. Әкетайым, келінге рақмет.

«Ә-э. Бұл Бекеттегі магазинге барып келген болды. Келін, келін деп тұрғаны – Дәуітәлінің әйелі, ініміз кім екен?» – деп ойлап үлгергенше, баспалдақпен көтеріліп келе жатқан Гүлжанның төбесі көрінді. Әдетінше қызыл жібек шаршыны желкесінен бір түйіпті. Екі ұшы көбелектің қанатына ұқсап жалпылдап келеді. Орта бойлы, тобылғы торы келіншектің дөңгеленген мықыны жүргенде ұршықтай иіріліп, ырғақтай басады. Сол кезде енді-енді сақилана толыққан қыпша белі қыл арқандай шириға бұралып, қос анары шығыңқы шалқақ кеудесін қоладан құйған мүсінге ұқсатып жібереді.

Тік иығына жұп-жұмыр күн күйдірген мойны жарасып, әр кезде-ақ ағынан жарыла сөйлеп жүргені. Ол кезде қарақаттай қара көзі күлімдеп, домалақ танауының желбезегі желпілдеп, не ойласа,

соны бүкпесіз ақтарып тастайды. Тегі, осы үйдегі бар жылылық Гүлжанда тұрғандай. Адамдар сол үшін келетіндей. Айса адамдар арасындағы қарым-қатынасқа, алыс-беріске Гүлжан арқылы қосылады. Гүлжанның ақ жарқындығы болмаса, бүкіл сөйлей білетін тіршілік иелерінен кол үзіп қалатындай сезінеді. Сол Гүлжан әр баспалдақ тақтайға жеңіл көтеріліп, босаға түбіндегі тоқымдай аялдамаға шығып тоқтады. Өңі қызыл күреңденіп, жеңіл демалып соңына күлімдей қарады. Етегі делдиген қара юбканың белдігі басқан жеңсіз жұқа ақ жібек кофтаны қос анары түртіне еміп тұрған секілді. Оң қолын көтеріп әлденеге кезей бере:

– Ой, айналайын, анау көлеңкеге байлай сал. Қазір өзім ертұрманын алып жайылымға жіберемін. Қант өте ауыр екен, орнынан жылжыта алмадым. Жігітсің ғой, көтере шығып дәл мына жерге қойып бер. – Көз қарасымен оң босағаны меңзеді. Оның келісу-келіспеуін күтпей үйге кіріп. – Бәсе, әлгі Ажар жоқ, – созылып төргі үйге басын сұғып, екі аяғын жимаған күйі дел-сал болып отырған Айсаны танымағандай аңыра қарап сәл тұрып:

– Оянған екенсің ғой. Магазинге барып келдім, – деді.

– Ассалау... ма... ға... ли.. күм!

– Сәлем, сәлем, Дәуітәлімісің?

– Иә, аға. – Тік тұрған күйі қалтасынан ақ орамал алып, тершіген маңдайын сүртті.

– Жол болсын?!

– Қайным қонаққа шақырып келді. – Бүйректегі жатын бөлмеге кірген Гүлжан жеңіл қызыл гүлді халатының түймесін жүре салып қайта оралды.

– Балалардың туған күні еді. – Дәуітәлі тор жұқа көйлегінің омырауын ашып, желпіп-желпіп жіберіп. – Күн күйіп тұр! – деп қолын созып, қаз-қатар тұрған орындықтың шеткісіне жайғасты.

– Шай қояйын?..

– Рақмет, жеңеше!

– Е... асығыспысың? – Айса орнынан көтеріле беріп күнк етті.

– Әлгі Алексей келіп еді.

– Жалғыз ба?

– Жоқ, әйелі еріп жүр. Балалардың туған күнін біледі ғой.

– Бәріміз де білеміз. Құдай біз сол сыйластыққа ұқыпты болуды бұйыртпаған шығар. Болмаса не жетпей жатыр, қуанышта қуана білген жақсы ғой.

– Осындай күнді сылтауратып бір-біріміздің үйімізге кірмесек, тіпті жат болып кетеміз, – деді. Дәуітәлінің бұл сөзі сыртқа шығуға ыңғайланған Айсаның алдына арқандай керіліп қалт тұра қалды.

«Рас, – деді ол сол қипақтаған күйі, – бір үй бидай қуырып, көже салса, тойға келгендей жинала қалатын ауылдың баласы еді, енді дүние, тамақ көбейгенде, бір-біріміздің табалдырығымызды аттамайды екенбіз. Үйіне кірмегеніме жыл айналып барады екен-ау».

– «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан кетпейдіні» сендер айтсаңдар жарасар. Біз бала күнімізді еске түсіріп, ағайынды екеуіңді тандандыра да, жүректеріңді иіте де қоймаспыз.

Гүлжан алыс жердің түлегі екенін ескертіп: «Сыйлассаңдар да, сырлассаңдар да қой деген жоқпызды» жіңішкелеп жеткізгенсіді.

– О, женеше-ай, сіз де қолма-қол бөліне қаласыз, – деп жымыңдай күлген Дәуітәлі сыртқа шығуға бұрылған Айсаның соңынан ере сөйледі. – Сейпіл қарияға да барып қайттым. Көмекші жігіті келіпті. Қуанышымызға ортақтасар.

«Туыс жақындығынан жүріс жақындығы жақсы екен. Бұған ең алдымен біз қуануымыз керек еді, керек емес-ау, ағайындық, азаматтық борышымыз, міндетіміз еді. Қарнымыз тойып, қуаныштың да қасиетін ұмытып барамыз. Бір-бірімізге деген мейірім, қайырымды да жоғалтып алған шығармыз».

Баспалдақты өте сылбыр басып төмен түсіп келе жатқан Айсаның жүрегі соңғы ойға тірелгенде қатты тулап кетті.

Барақ жүнді дәу қара төбет ыстықтан ба, жоқ, түні бойы әуілдеп үріп тынбағандықтан ба, изектей жүріп, алманың түбіндегі көлеңкеге жетті де, жүрелеп жата кетті. Күн әдеттегісідей тау аңғарын күйдіріп тұр екен. Шегіртке қаталады ма, шырылын шырқырай бастап, кілт үзді.

Тар аңғардың табанындағы көкжібек лентадай асфальт жол еріген болар, смоланың сасық иісі мұңкиді. Тау ішінің арша, қылша, тобылғы, тораңғы қарақаты қайысқан сары ағашы мен жуа, жусанының хош иісін сол смоланың иісі-ақ жұтып жібергендей. Айса бүгін сезгендей тыжырынған күйі соңында келе жатқан Дәуітәліге кіржие бұрылды. Дәуітәлінің өңі толысқан сайын жасаңғырап кеткендей. Екі беті алмадай қызарып, кең маңдайындағы көлденең тартылған жалғыз терең сызық білінбей, жайшылықта күлтеленіп тұратын қалың қоңыр шашы бүгін, тегі, бұрқырап кетіпті.

Сол баяғы байлығын да, жарлылығын да білдірмейтін жайрандаған күлкісі.

«Жүрегі өртеніп жатса да өнін бермес-ау. Мен ғой дейсің бе, қараптан-қарап жүріп қара орманы өртенгендей қайғы-мұңға бататын». Жазықсыз жанды жәбірлегендей беті ду етіп, бойы суып кетті. Аптаптан аспан айналып жерге түсейін деп тұрғанда тітіренгенін түні бойғы денесін қармаған суықтың әсеріне жорыды. Түймесі салынбаған алқам-салқам қалпы қолын жоғары көтеріп қимылдаған болды.

– Түнде күзетке барғансыз-ау?..

«Қара дала мен қатпар-қатпар таудың қай хайуанын бағып үлгересің. Бос әурешілік-ау. Мен несін қаласам, соны қай уақытта болса да қағып түсіремін. Сен бірін де білген жоқсың», – дегендей күлміндеген Дәуітәлі, жағы сорайған, мұрны бұрынғысынан да жіңішкеріп имііп кеткен, көзі ұйқыдан талаураса да мұнданып, кіржиіп тұрған Айсаға тіктеп қарауға батпай қипақтап қалды. Айса шындығын айтпады. «Көпке дейін кітап оқып едім, ұйқым қанбады», – дей салды.

Сонан соң жүзін суытып:

– Соңғы кезде Іле бойына барған адамды байқадың ба?! – деп тіксіне қадалды. Дәуітәлі күтпеген сауал. Жүрегі бұлқына соғып, жүзі тызылдап кетті. «Осымды сезіп қоймады ма?» – дегендей, бойын тез жиып алды. Өңіндегі кілегейленген күлкі қолмен сұрткендей жоғалып, бұрын-соңды ондай ештемені көріп естімегендей таңданып, оқ жыландай қадалып, әр қимылын қалт жібермей бағып қалған жіп-жінішке, ұп-ұзын Айсаның иегінің астынан қарап еді, өзін арбалған бозторғайға ұқсатты.

Бірақ ішкі жан толқынын басып та үлгерген еді.

– Неге сұрадыңыз? Қауіпті аңшылардың ізін шалдыңыз ба? Соңғы кезде Алексейге еріп суыр аулаймын деп азапқа түсіп жүргенімді білесіз ғой? – деп қарсы сауалмен қалқан жасап, нық сенімді үнмен жауап берді.

– Тегі, далада көп жүреді, байқамады ма дегенім ғой.

– Байқасам жіберемін бе? Өзіміздің қолымыз жетпеген қазынаны өзгеге бұйырта қоймаспыз, – деп қайта күлімдеген Дәуітәлі джинсиінің қалтасынан кілтін шығарды. Үйдің қапталындағы жүзім тізбегінен тұмсығы көрініп тұрған ақ «Ладаға» Айса сонда ғана қарады.

Көкірегіндегі бар сырын көк желкесіне қарап біліп, көріп тұрғандай Айса орнынан қозғалмапты. Дәуітәлі қайта барғысы келіп толқып тұрғанда:

– Баланың тойы ертең қай уақытта? – деді Айса.

– Ауылша айтқанда, малды жайғағаннан кейін, ауданша шақырсақ, кешкі алты ғой. – Күдік, күмән қалдырғысы келмеген Дәуітәлі бұл жолы жайрандай сөйлеп, жарқылдай жауап берді. Енді ширақ басып, жиырма метрдей жердегі жол үстінде тұрған «Ладаның» есігін шалқайта ашып, рульге отырып, тез оталдырып қайтып кетті.

8

Бүгін Айгүлді барып көруге бекем бел байлаған Айса қарсысындағы қарашағыл таудың кең қолтығында отырған қазақ үйге бұрылды.

Шанырақтан көтерілген бір бұрым көк түтін көкке тіке шаншылып, адастырмас құс жолындай созылып тұр. Екі ара көзге жақын көрінгенмен, жырақ екен. Тамыры адырайған жусан түбірлерінен секірген мотоциклдің жүрісі маңдымай шоқалақтап келеді.

Жүрекшеге ұқсас ойпаңдағы үй ауада тұрғандай көрінеді. Есік алдында жүрген қызыл жаулықты әйел көзіне шоқтай басылды.

Жылдамдықтан шығаратын құлақты мыта қысқан күйі кеудесін тіктеп алды.

«Жасыл... иә, көйлегі жасыл секілді».

Лүп еткен самал көйлегінің етегін желпіп өтті. Алдындағы ақ самаурынға от салды ма, сәл еңкейіп бөгелді де ашық тұрған үйіне беттеді. Айсаны танып: «Неге тұрсың? Келмейсің бе? Көріспегелі қанша уақыт өтті? Жатырқайтын не бар? Екеуміз ғана емеспіз, талайларды-ақ тағдыр толқыны табыстырып, талайларды тарыдай шашып жіберген. Өткен қайта оралмас. Енді өзіміз аман болалық...» – деп тұрғандай көрінді. Өз ойына өзі жібіді.

Жүрегі шымырлап кетті. Тынысы тарылып, мотоциклді жылдамдыққа қосты.

Түйенің табанындай торғайотынан секіріп, алдыңғы доңғалақ атқақтап ала қашардай болған соң, газды жіберіп қалды. Жүрісі баяулаған шақта: «Осы Айгүл қандай еді?» – деген сауал есіне түсті. Түсті де көлденендеп тұрып алды.

Көз алдына Айгүлді ең алғаш көрген сәті елестеді.

Ақ сары әдемі қыз жымыып күлгендей. Жымыып күлген кезде пайда болатын дөңгелек бетінің ұшындағы үйіріле қалатын ойнақы иірім... Үлбіреген қызыл шиедей ерні... Ұялғанда, не әлденеге булыққанда, өңіне ойнап шығатын қырмызы қызыл шырайын дәл бір бетпе-бет келгендей анық көріп тұр. Толқынды ұзын мақпал шашы жұп-жұмыр иығында тарқатылып жатқандай. Кең маңдайы... дөңгелек бота көзбен қарама-қарсы келгендей Айсаның жүзі ду ете қалды.

«Мені ұмытып та кеткен шығар?!»

Осы соңғы ой бірте-бірте жеңістік алды. Жанына барса: «Сен кімсің?» – деп айтатындай. «Ұят» деген бір ұғым аяқ астында шетсіз-шексіз мұхиттай толқып, малтыды да қалды. Арғы шетіне шыға алмайтындай. Енді жүрсе демі бігіп, түбіне шөгіп кетердей.

Мотоциклді шығысқа бұрды. Асфальт жолдан шыққаннан: «Қалайда келер-ау», – деп зарыға күткендей көрінген боз үйдің алдындағы әйел сонынан қуардай асығып, адыр-адыр жазықты қайшыдай қиып, Сартоғайға тірелетін тау сілемін айналып кетті.

Алыстан қарағанда мұхит шетінде тұрған кемедей көрінетін шоқылардан өткенде ғана жүрісін тежеді.

«Айгүл таныса ұят болды-ау. Кісі киікке ұқсап бара жатқаннан саумын ба?.. Қызбен алғаш кездесетін бозбаладай қара тер болғаным не?»

Содан Құндызды иінге жеткенде бір-ақ тоқтады.

Күн иыққа көтерілген. Іле бойынан бергі жазық аптаптан мұнарта бастаған. Дарияның арна-арнасына өскен шоғыр-шоғыр қалың тал, сөгетілі аралдар алыстан-ақ анық көрініп тұр. Сол аралдарды айнала аққан асау ағысты су бетіндегі күн сәулесі қызыл шақпақ от жаққандай жанып-сөніп жалт-жұлт етеді.

Айсаның жанары сиырдың бүйрегіндей буылтық-буылтық қырат-қырқаны шолып, дарияның арғы жағасындағы Үлкен Қалқан мен Кіші Қалқан аталатын егіз таудың ортасындағы ақ ботаның өркешіндей жұрт «Әнші тау» деп кеткен құм шоқыға тірелді.

«Қазір де үкідей желкілдеп тұр. Сәл самал соқса, ән салуға даяр-ау».

Тағадай иілген дария ағысының арғы жиегіндегі жыңғылды, шырғанақ, шеңгелді тоғай кең қолтық жазық арқылы «әнші тауға» ұштасады. Матай шоқысы мен Бақай шоқысының арасындағы

қобыздай кең аңғар дәл осы сәтте тылсым тыныштықтан мүлгіп тұр. Жел лүп етсе, сол қобыздан қоңыраулатқан күйі шалкитындай. «Әнші тау» сағатына сан құбылады. Дәл қазір енесін іздеген ақ ботадай елегізсе, сәскеге таянғанда сұлуға ғана лайық үкілі құндыз бөрікті көргендей боласың.

Ұлы бесін шақта қос Қалқанның алақанында тұрған ақ гауһар тасқа ұқсатасың. Оның осы өзгеруінің әрқайсысының өзіндік үні бар, өзіндік әні бар. Кейде көпті көрген жыраудай көмейінен қайырып қоздыра беу-беулегенде тұла бойың шымырласа, кейде ботасын іздеген боз інгендей еңіреді. Ұлы бесінде Ұлы таудан қайтқан ақсудай әндеткенін тындасаң... арман ғой.

Сол сәтте дария бойынан сары ала қаз ұшып, төбесінен қаңқылдап айналып өтті. Су бойына жете төмендеп барып қайта көтерілді. Алыс жағадан тырналар тыраулады.

Айса мотоциклін мініп қырға шыққанда, Қапшағай теңізі жақтағы биік төбеде тұрған адамды бірден көрді. «Сейпіл ғой, мынау – Сейпіл. Япырау, менен ерте келген бе?»

Мотоциклдің түтінін бұрқыратып, етектегі бұжыр-бұжыр төбешікке жете, таудың күншығыс сілемі – Бөрітескенге бет алды. Бұл бір Көкдалаға сіңіп кететін сіңір-сіңір тас шоқы. Айсаны Сейпіл де таныды. Қолымен күнді қалқалап: «Мені байқамады. Асығыс жүр. Аң қуған ұрының алдын тосты ма? – деп ойлап үлгергенше, орағытып келіп өзіне қарай бұрылды. – Көрді. Көк дөнені еңіс-өрге бірдей заулайды. Көзді ашып-жұмғанша жұлдыздай ағып барар жерлеріне барып үлгереді. Бақытты ғой бұл жастар».

Іленің бойындағы жасыл жиектен бергі торғайоты, жусан, изенді тастақ жазықта кейде қоянның сүйегіндей сексеуіл, қызғылт-жасыл гүлі үлпілдеген жыңғыл, емен тұқымдас сөгеті ағашы кездеседі. Даланың тау жағына жаңбырлы жылы текенің сақалындай боз бетеге қаулай шықса, жігі білінбей кететін. Көптен бері жауын көрмеген жерге, шөпке, қаңсыған қара тасқа қа-трап тұрып: «Жер-ананың жүрегі шарапатты бір нәр іздеп, оны көк зеңгір аспаннан ғана күтіп, таңдайын тосып жатыр. Мамыр өткелі сайын дала да, самала тау да тамшы су көрмеді», – деді. Бұл жолы ернінің ұшы ғана жыбырлады.

– Ауа райы өзгеріп кетті. Өзгерді, – деді. – Жазда күн сәл бұлттанса, күзді елестетеді. Нөсерлегіп төгіп-төгіп өте шығатын жылы жаңбыр жоқ. Енді жаздың өзінде лезде сұп-суық сұп-сұр

бұлт көтеріледі де, бір тамшы жаңбыр тамбай жер бауырлап жатып алады. Иә, жатып алады, – деп күбірледі Сейпіл.

Бөрте ат пысқырып жіберді. Мотор үніне елең етіп жалт қарады. Әлгінде: «Жайыла тұрсын», – деп етекке шілтерлеп кеткен. Айса да жақындапты. Басына ақ дулыға киініп, автомат асынған адамды көргенде, бөрте ат көбесі енезденген қасқа тісін көрсете, ұзын кекілін төгіп, шоқ жусанға қайта еңкейді.

Газын аямай бұраған мотоцикл құлақты жара гүрілдеп өрге қапталдап шықты да, Сейпілдің алдына көлденең келіп тоқтады.

Екі аяғын көсіле созып жерге тіреді. Сонан кейін шынтағына жететін былғары қолғабын шешті де, кілтті бұрап, моторды өшірді.

– Жол болсын, батыр!

Айса естімеді ме, жоқ, естісе де елемеді ме, жауап қатқан жоқ. Иегін көтеріп дулығаның бауын ағытып бензобактың үстіне қойды. Сейпілге мойнын бұрып, шекесінен қарап тұрып:

– Ас... сал... ау... ма... ғали...күм! – деп айғайлап сәлем берді.

Сейпіл: «Жанағы уәжімді естімеген екен», – деп ойлады.

– Сәлем, сәлем. Қайдан жүрсің?

– Көріп тұрсыз ғой. Дария бойынан шықтым.

– Көруін көрдім ғой. Қашан келгенін байқамадым-ау. Мен де ертемен аттанған едім. Бауырдағы қора-жайды аралап, әлгінде ғана ат шалдырдым. Мына қурап бара жатқан далаға қарап қарным ашып, қабырғам қайысып тұрғаны. – Былғары шәпкесінің маңдайын көтеріп, айналдыра тағы бір қарап шықты.

– Дария бойын жағалай із кесіп жүрмін.

– Е-е, ненің? Адамның ба, аңның ба?

Айса жаңа көбейіп келе жатқан құндыздың бесеуін атып кеткенін, оның мемлекеттен бақылау есебінде тұратынын айтып мұнын шағып, ішін кемірген өкінішін білдірмекке ыңғайланып тұрып, райынан тез қайтты.

– Із тастап па? Әй, бүгінгі адамдар белгі қалдырмас. Жер әлемдегі қылмыстың құпия сырын оқып, біліп алдық қой, – деп Сейпіл ағынан жарыла ойына алған пікірін ірікпеді.

Айса әлгінде су жағасындағы құмнан көрген, бірақ бедерін жел үрлеп жорамалы ғана қалған машина донғалағының белгісін толық ажыратпаған. Әйтсе де қал-қадірінше ұқыптап суретке түсірген. Соны да бүкті. Сейпілдің ішкі сырын білгісі келді ме, қабағын шы-

тынып, қоштағансып басын изеді. Тұқырайып қалтасынан шылым іздеді.

– Сен, – деді Сейпіл дәл бір ұрыны тура қуардай шүйлігіп, Айса селк ете түсті. – Сонымен жөніңді айтсаңшы? Мен өткенде өзіңнің үйіңе барар алдында Сарытоғай жақтан бір жеңіл машина көрдім. Саған айтайын деп отырып есімнен шығып кетіпті. Ұры іргелес ауылдың бірінде, өйткені жер жайын жақсы біледі. Байқаймын, айтқың келмей тұр. Еркің білсін. Түсінемін, біздегідей емес, сенің бақаның мемлекеттік маңызы бар қазына. Қойшының қорасы совхоздың тізімінде бар. Ауданның есебіне кіреді. Ал дүниежүзілік «Қызыл кітапқа» жазылған бағалы аң емес. Түсінемін. Соңғы уақытта үйінің ту сыртындағы кереге жартас шыңға шықтың ба, шықсаң көресің. Соның арғы беті жалаңаш дөң, жота. Сол дөң жота бірте-бірте түйе өркештене биіктеп барып қайыңның безіндей тұйыққа тіреледі. Егер белгілі аңы жоқ болса, пәленің содан келуі мүмкін, – деді де, сәл тұрып сөзін жалғады. – Шұңқыр, ит тұмсығы батпас жыныс. Тобылғы, тораңғы, сары ағашын былай қойғанда, қаптаған апан, ін. Аяғыңды аттасаң, жыланның көзіндей сұп-суық інге кездесесің. Білесің бе, білмейсің бе, оу бір жылғы қатты қыста соған қалың бөрі паналап, көктемде қаншықтары жаппай күшіктеген. Содан осы маңайдағы елдің малына қырғидай тиіп, бәрімізді зар илетті. Ақыры, не керек, соңғы жылдары құрып кеткен. Байқаймын, қайта оралған-ау, тегі. Қаншама қанкешті теріс азу десек те, тіршілік үшін қаракет жасап, тау жалдап, су жағалап кетсе де, туған жеріне айналып соғатын болғаны да. Өткен түні таң алдында тұрып қырға шығып едім, сол тұстан бөрінің ұлыған үнін естідім.

Сейпіл дұрыс айтып тұр. Өткен наурызда баяғы көкжал қасқырдың төрт күшігінің бірі қайта келген. Ауып кетіп еді, айналып алғаш рет көзін ашып жарық дүниені көрген, сүт емген апанына қайта оралған.

Айса көкек айынан бері анда-санда түнделетіп биікке шығып қарауыл қарағанымен, әр сайды, жылға, жынысты, құз-қияны қағып қараған емес-ті. Бұғы, елік, арқар секілді – кербез, күй таңдайтын аң «мырзалары» жайлау сүзіп, соны шалғын шөп қуып, шыбын, сонадан қашып мұз шоқылардың бауырына дейін өрлеп кетеді. Оған әркімнің қолы жете бермейді.

Ал киік, қарақұйрық, бірлі-жарым бауыр басқан арқар, таутеке ыстыққа көмпістігінен бе, даласыз тіршілігінің сәні жоқтай етектеп, елден ұзамайды. Сол себептен қасқыр да көбінде дария бойы мен Көкдаланың жазығын аңдып қалған.

Ұры аңшылар аң, құсты атуға рұқсат ететін мезгілді, мерзімді күте ме? Күтпейді. Әрі биыл көктем ерте келді де, киік, таутеке, арқар, қарақұйрық тез жетілді. Лақ, қозылары да отығып кетті. Күйленіп алған. Соны жақсы білетін әккі аңшылар барлық тәртіп, заңға көзжұмбайлық жасап, күндіз-түн демей «жорыққа» шығады.

Дарияның тау жақ жағалауы сортаң, борпылдақ боз топырақ. Жауын жауса аяқ басуға болмайды. Езіліп кетеді. Қияғы жасыл жалындай алаулаған ақ ши. Ақ шидің арасындағы ойдым-ойдым алаңқайға – мың тамыр, жусан, изен, балық көз гүлді итсигек, бозқараған өседі.

Қырғауыл, құр, сары ала қаз, қара құйрық, жабайы шошқа көп-ақ, шәулеген жылы дуадақ жайлап та, қыстап та қалады. Екі жылдан бері арқадан ауған киік бауыр басты. Сол ақ, шилі даламен атты кісі жүрсе, теңізді омыраулата жүзіп келе жатқандай көрінеді, кейбір қалың жеріне жеткенде сүңгіп кетеді. Дарияға жақын маңы қаншама қуаңшылық болса да қурамайды. Бойына судың буын сіңіріп, сірнеленіп жатады. Биыл да ай бойы жаңбыр жаумағанымен ажарын тайдырған жоқ.

Сол көгілдірленіп мұнарланған сортаң жазық «Масақтыға» жеткенде, егіндік алқапқа айналып, Нұра қобысымен жалғасады.

«Сөгеті» совхозы ірге көтергеннен кейін, осы қобыға су салып, беде, жоңышқа еккен. Биыл тыңайсын деді ме, түрен салған жоқ.

Көкектегі нөсерден кейін аңыздағы жоңышқа, беде қаулап кеткен. Құнарлы шөпке еріндері тиген қарақұйрық, арқар, киік, таутекесі болып таң құлан иектенгенше айласын тауып, екпе шөптің орнына бір соғады. Аңғары кең қобыдан саумал самал үзілмейді. Иіс, тықыр қиядан шалынады. Мергендер қаншама жасырынса да, жалтаң жазықтан бәрі көрінеді. Қауіп-қатері жоқ, түндері күн иыққа көтерілгенше жайылатын кездері бар.

Киелі киік десек те, оның да обыры, жемірі, жетесізі аз емес. Қарын қамын ойлап, бүкіл қобыдағы беде мен жоңышқаны бір түнде тауысып кетердей сұғына жайылып қауіп-қатерді ұмытады. Күндіз қайтудан қорқып ескі үймек, аңыз шетіндегі ши шеңгелді паналап күні бойы қалуы мүмкін.

Сейпілдің әңгімесін тыңдап мотоциклінен түспей әр ойда тұрған Айса сол Нұра қобысынан тіке өздеріне қарай андыздай жосылған қалың киік, арқар, қарақұйрықты көргенде, өрт келе жатқандай сұрланып, көзі шарасынан шыға бақырайып көтеріле бере иығындағы автоматты жұлып алды.

– Оу, саған не болды?

– Киік үркіп келеді. – Даусы үзіліп бара жатқандай дірілдеп әрең естілді.

– Киік үрікесе, сен де үркемісің? – Мысқылдай жымыып Айсаның иығына қолын соза бергенде:

– Қоя тұрыңыз...шы! – Бұл жолы «ыңызшыны» қосқанымен, ысқырына ызалана сөйледі. – Жануардың жауы жаныңда тұр емес пе? Машина қарыс жер аттата ма?! Өкпесі өшсе көзі бақырайып: «Өлтірсең де өзің біл» деп жер бауырлап жата кетеді. – Әлгінде ғана көк зеңгір аспанға тірелген Бақай шоқысы жақтан лүп етіп жел соққан. Содан иіс шалған болулары керек. Нұрадағы беделіктен үріккен киік үдере жүгіріп пышақтың жүзіндей қырға жеткен соң, шалқайма өрге шаншыла көтеріледі. Осы кезде бір қора киіктен Қоңырқұлжа оқ бойы озып шықты.

Сейпіл сонда ғана көрді, Айса қалбалақтап автоматты қайта асынып, дулығасын басына төнкере салып, мотоциклдің кілтін бұрап, қорбандап жүріп оталдырды. Бөрте ат: «Не болды?» дегендей басын көтеріп, төбеге жалт қарады.

– Бір қора ғой, – деп, Сейпіл Айсаға қарай бергенде, көк мотоцикл жанынан бұлқына жөнелді. – Ау, әлгі... әлгі... Дәуітәлінің қуанышына келе аласың ба? – Осындай қысыл-таяң шақта тілге қайдан оралғанына екеуі де мән бермеді.

– С-о-на-у... у... ақ шиден қаш... қан газикті... көр... мей...сің... бе? – деген Айсаның жауабы үзік-үзік әрең естілді.

– Қайда жүр... әке-ау. Ой, мынауың Дәуітәлінің Алексейі ғой. Жан-жағындағы шамы жарқ-жарқ етеді.

Сейпіл әлгінде ғана мойнына ілген дүрбіге жармасты.

Жусанды адырмен құйындай үйіріліп келе жатқан Айса ақ шидің арасымен алыстап кеткен газикке жете алмасын білді ме: «Құтылды. Құтылды иттің баласы, – деді ішінен кіжінгенімен, тісі шақырлап кетті. – Сен бұл жолы құр қол қайттың, білемін. Бүгін түнде қайтсең де ораласың. Күтемін... Күтемін!...»

Айса киіктің кешке жоңышқа, беделі Нұра қобысына қайта ора-ларына күмәнданбады.

Кіші бесінде тамақтана сала машинаның бар тетігін түртпектеп шықты. Гүлжан: «Көптен мінген жоқ еді, қайда барғалы жүр екен?» – деп қамсыз өз қаракетіне кіріскен.

Алдынан атқан оқты қағатын болат қалқанын көтеріп, қарсыдан шыққан оқтың бағытын дәл көрсететін аппаратты тексеріп, артық бензин құятын ыдысын толтырып келгенде, Гүлжан тіксіне жөн сұрады. Кабинаға орнатқан қондырғыға автоматты бекітіп, жам-бастап жатқан Айса күзетке кететінін айтқанда күйіп кетті білем, тығыла сөйледі.

– Айса, байқа, байқа! Ұл-қыз өсіріп отырмыз! Жақсылық та, жамандық та күн айналмай алдымыздан шығады. Ел аман, жұрт тынышта біріміздің қуанышымызға біріміз қуануға жарамасақ, өмір сүргенімізден не пайда? – деп, биік баспалдақтың бел ортасына жетіп тоқтады. – Не үшін тіршілік етіп жүрміз? Өмір сүруіміздің бар мән-мағынасы күндіз-түні тыпырлап жұмыс істей беру ме?! Жо... жоқ, Айса, әліңнен аспа! Екеуміз шаңырақ көтергенде, екі шамаданнан басқа байлығымыз жоқ еді, соған да қанағат еткенбіз. Еңбек етіп, ел қатарлы үйлі-жайлы болдық. Ешкімнен артық та емеспіз, кем де емеспіз. Осы халетке жеткенде, өміріміздің жалғасы – баланың бақыты үшін тіршілік етелік дейміз. Сөйте тұра ұрпақтарымыздың жақсылығына баруға жарамасақ... Бір түнге даланың аң-құсын құдай бағар. Қайт райыңнан, «ұят» деген де бір қасиетті қазынамыз бар емес пе?! Көршінің балаларының қуанышына қатысалық. Айналаңа қарашы, бар-жоғы екі-үш үй ғана, – деген сөзі Айсаның қабырғасына батты ма, әлде жүйкесіне тиіп жұмысын өндіртпеді ме, күйбеңін тоқтатып, қисайып жатқан күйі басын көтеріп, әйеліне қарады.

Сопак қара сұр өнінен тер шып-шып шығыпты. Екі бетінің ұшына қан ойнап, баспалдақтың соңғы сатысына оң аяғын салған күйі сіресіп тұрған Гүлжанды жаңа көргендей қадалып, үнсіз біраз жатты.

«Дәл бір трибунадан сөйлегендей жұп-жұбымен ағытуын. Ненің арқасымен семіріп, жетіліп желігіп, сайрап тұрғанына ой жүгіртпейді. Жер байлығы бәрі... сол жерден береке, жылылық кетсе, көрер едім...»

Қоңыр көлеңкеде қолындағы добалдай кілттің басы жылтырап көрінді. Құнжындап әлденені бұрауға оқтала беріп Гүлжанға қайта көз салды. Шешімін күтіп, әлі қозғалмапты.

«Бір есептен бұның пікірі де дұрыс... дұрыс... – деп қайталады ішінен. Бірақ Гүлжанға жылы шырай білдірмеді. – Адам тек жоқтықта, аштықта, жаманшылықта ғана қайырымды, жанашыр болуға тиісті емесі рас. Жақсылықта да, қуанышта да құлын-тайдай жарасып, жақын-жуықтың жанынан табылуымыз керек. Одан шет қалуға қақымыз жоқ. Міндетіміз. Борышымыз».

Осы көңіліндегі көрікті ойын өзінен әлі жауап күткен Гүлжан айтқызбай біліпті: «Енді неге кісі киік болып барасың? Өз басыңа осындай қуаныш ертең-ақ келеді. Ұлың солдаттық борышын өтеп келер, қыз бой жетіп былай отыр. Дүние жетеді. Көңіл, ізет, сыйластық табылмайды», – деп тұрғандай еді.

– Сонымен не айтасың? Барасың ба, бармайсың ба?!

Айса жүзін бұрды да, қайтадан ісіне кірісті. Гүлжан ойына алғанын айтпай, қолына тиген істі бітірмей тынбайтын табандылығына қоса ақ көңіл еді. Осы қасиетіне қарап бағалағандар: «Алдында бар, артында жоқ арсың-гүрсің кең етек», – дейтін. Солайы солай-ақ болғанымен, өз ісіне бекемді, сөзіне опалылығы, үй түгілі ауласына артық шаң жуытпайтын тазалығы, үлкеннің алдынан қия өтпейтін сыпайылығы, кішінінің маңдайынан сипайтын нәзік мейірімділігімен айналасына жаққан. Айсаның ағайын-туыс, жекжатының ойынша: «Осы үйдегі бар жылылық, бар жақсылық Гүлжаннан тарайды. Ол болмаса Айса әлдеқашан-ақ қаңғырып кетуге тиісті еді».

Ел қалай десе де, кейде артық, кейде кем бағаласа да, кейде мақтап, кейде даттаса да, айналып келіп Айсаның пайдасына шешіліп жататын. Әділқазы халық шындықтан онша ұзап та кетпейтін. Көп емес пе сол көп көзден, көп көңілден Гүлжан табиғатындағы болмыстың ешқайсысы шет қалмайтыны.

Айса байқатпағанысып қолтығының астынан көз қиығын тастады. Гүлжан өзіне жақындап келеді екен. «Бұлай жоқты сылтауратып күйбендеуім келіспес, – деп басын көтеріп, кілт, бұрандаларын жинай бастады. Ақырын келіп машинаның ашық тұрған есігінен ұстаған Гүлжан бетіне қарады. Айса бәрін біліп отыр. Көрмегенсіп міз бақпады. Іші алай-түлей. «Бүгінгі жабайы «мергендерді» көре тұра той қуалап кетсем, таза келенсіздік, мемлекеттік міндет,

Бірінші том

заңның жөні бір бөлек, адамдық ар алдында айыптымын», – деп шешті. Туған жердің киесіне жолығатындай табиғат ғұмыр бойы: «Опасыз!» – деп бетіне түкіріп өтердей көрінді.

Сол сәтте Гүлжан: «Туысқан сенікі. Қуаныш сенікі. Балқан таудан еріп келген екімнің бірі, егізімнің сыңары емес. Бірақ қатардан қалғым келмейді», – деді.

Бүкіл қаны басына шапты ма, денесі қызынып, тынысы тарылды. Не кесім, келісім айтарын білмей кабинаға еңкейіп май сіңген кара ала сүлгіні алып, сүртінге бастады. Ақыры: «Тойға бара алмаймын!» – деп шешті. Әйтсе де Гүлжанның да көңіліне кір түсіргісі келмеді.

– Сендер бара беріңдер. Мен төменгі даланы бір шолып ора ламын. Бұл ауылда маған түйіні тіреліп тұрған онша күрделі ештеме жоқ еді ғой. Дастарқанға отырғандарыңша жетермін, – деп машинаның капотын жапты.

Айса үйден қару-жарағын алмақ ниетпен кабинадан шықты. Гүлжан мен Ажарды ұзатып салып қайта қайтқанда, дәу жүндес қара итке көзі түсті.

«Қуанышқа барғаным-ақ жөн болар еді, – деп ойлады. Жоны жалқынданып, тілін салақтатқан кара итті ме, жоқ әлде өзін аяды ма, жүйкесі босап кетті. «Сырттан қараған адамдар мені «бақытты» дейді. Олары дұрыс. Ештемеден кемдігім жоқ. Ұлым бар, қызым бар, бірақ барлық бақыттылардың да қарақан басына шақ соры болатынын кім көрген, кім сезген...»

Ит екеуі бір-бірінен көздерін тайдырмай ұзақ қарады. Кара төбеттің нені ойлағанына, Айсаға неге сүзіле қарағанына болжам айту қиын, ал Айса болса оған: «Қазір күзетке ала кетем. Ендігі жалғыз серігім сен!» – деп қараған.

Айса қаншалықты қару-жарақты, қаншама елді-жұртты, жарлы-балалы болғанымен, шынтуайттап келгенде, өз тағдырына өзі ғана жауап беретінін алғаш рет сезінді. Ол үшін біреу ойланбайтынына, ол үшін өткен жастығын ешкім де еске алмайтынына, оның қайғы-мұңына өзіндей бірде-бір адамның шарпылмайтынына, жүрек отына жылынбайтынына дәл осы сәтте ой бөліп, шын көз жеткізгендей еді.

Туған ел, туған жер дегенімен, соның бір құрайының басы сынбаса екен деп бар қызықтан безгенімен, сүйе білгенге мейірімді сұлу көрінетін сол табиғат жалғыз кезінде тіптен суық екен.

Ішке кіріп автоматын көтере шықты. Күндізгі аптап қайтпағандықтан ба, қатты жүгіргендіктен бе, қара ит екі өкпесін соғып, аузынан сілекейі ағып, есікке әлі қарап тұр екен.

Қорықшы кабинаға кіріп, орындыққа жайғасты.

Кіші Бұғыты тауы бауыздап тастаған қара бураға ұқсас. Қиыр шығыс қапталындағы құз-шың қанға боялған ауыз омыртқадай арса-арса болып жатады.

Топырақ, тасына дейін қан қызыл. Сол қызыл шағыл тау қатпарынан төменгі Іле дариясына дейін жазыққа бір түп шөп те, шөнге де өспейді. Нұраға таяна бере жусан араласады. Үлкен Бұғытымен қосылатын Сөгеті шатқалындағы асфальт жолда келе жатқан Айса машинаның рулін қарсы алдындағы араның ұясындай Илан шоқысына бұрды.

Бұл жұмбақ шатқал. Шоқысына үш жылда бір-ақ рет илан шөп гүлдейді. Дәл қазір сүттеген шағы. Машинаның ашық тұрған әйнегінен иланның қышқылтым исі аңқып, Айсаның үйден аттанған сәттегі айрандай іріген көңілін серпіткендей болды. Машинаның кеуде астына өзі орнатқан табан жолдағы он метр жерді ғана көрсететін жарықты жағып, жолсыз тау қырқасына түсті. Шоқалақ-шоқалақ қызыл тас жарыққа шағылысып еді, Айса от шоғын кешіп келе жатқандай сезінді. Кабинаның өзі жақ терезе шынысын төмен түсіріп, қолын сыртқа шығарып, Илан шатқалына қарады. Айналасын қоршаған самала шоқының биіктігінен бе, жұлдыздар үркіп шырқау көкке шығып алғандай алыс-алыста жылт-жылт етеді. Қарсы алдындағы қайықтың қабырғасындай такта-такта тас керегеге таяп қалған екен, оңға бұрып, беткейді қабырғалай жүрді.

«Бұл Илан шоқысының батыс тұсы болды. Беделікке ерте барып алсам ба екен, жоқ осы биікке тоқтап, алыстан аңысын бақсам ба?» – деп газды босатып жіберді. Ыңырана өрге жылжыған машина тосырқаған аттай кібірткітеп тоқтады.

Мотордың баяу гүрілі Айсаға түнгі тыныштықтың деміндей естілді.

Арт жақтағы Бұғыты тауынан байғыздың үні шықты. Құрбақа біткен ауыз жаппай ән айтып жатқандай.

Кілтті бұрап, мотор үнін өшірді. Қол тежегішін бар күшімен тартып тиегін бекітті.

Илан шоқысының қай деңгейінде тұрғанын мөлшерлегісі келді

ме, қашықтықты көрсететін жарықты жақты. Созылған қос жарық қара көк аспанға жаншыла қадалды. Құс саңғытпасы қабырғасын айғыз-айғыз тілгілеген қожыр-қожыр шокпар тас дәл төбесінде бір сабақ жіпке байланып әрең тұрғандай.

Айса ашық әйнектен сол жақтағы жазыққа көз салды. Бүкіл жазықта созылған от. Бір-біріне жалғасып жатқан үйлерге қарап отырып, әр ауылдағы тамыр-танысын, дос-жаранын, ағайын-бауыр, жегжаттарын есіне алды. Есіне алғаны болмаса, көп уақыттан бері әдейі арнайы барып солардың бірінің есігін ашпапты. Қуаныштарына ортақтаспапты. Зәуіде бір кездесе қалса, бұл: «Уақыт жоқ», – дейді. Көңіл бөлсе, не көп, уақыт көп. «Өлді!» – деген суық хабар алса ғана қатардан қалмай барыпты. Пендешілікті қойсайшы, өлгенге қиған уақытты тіршіліктегі уайымсыз, қайғысыз отырып бір шәугім шай ішуге неге қимайды екен?..

Айса оң қолымен рульді құшақтап, сол қолын кабинаға асып, даланың түнгі тынысынан көз алмай марғау отыр. Құдасын көптен көрмепті. «Құда мың жылдық» болғанда, қуаныш, қайғысына мың жыл бойы ортақтасады емес пе, ендеше, мен неге (ол неге) сол дәстүрді өз қадір-қасиетімен жалғастыра алмай жүрміз?» – деп, осы ғұмырының ішінде өз кемшілігіне бірде-бір рет сын көзбен қарамапты.

Дәл осы сәтте де құдасының, құдағиының, анау көрші совхозда тұратын нағашы қарындасының, нағашы ағасының, туған бауырдай сыйласатын жолдасының өңі-түсін есіне түсірді. Қалай көрсе, солай елестеді. Сол өлікке келгенде көргеніндей қайғылы. Қамығулы күйінде өзіне тұнжырай қарап: «Көрінбей кеттің ғой, аға?!» – дейді қарындасы. Баяғыда өзі де өзінен үлкен етбауыр жақын туысына еркелегісі назданғысы келетін. Мүмкін, қарындасы да сондай бауырлық базына жасауды аңсаған болар.

Күйеу баласы қандай. «Аңқылдаған ақ жарқын, абзал азамат!» Ешкім тергеп: «Ол қандай еді?!» – деп сұрамаса да, Айсаның тіліне ердің ері ғана әрең ие болатын, ардақтылардың ардақтысы қол созатын сөздер орала кетті. Қалай болған күнде де бұл Айсаның оған берген адал бағасы еді. Жасандылығы жоқ, жан сыры еді. Илан таудың қайқаң шыңында қараңғы түнекті жамылып, тік өрде бүйідей жабысып тұрған машина кабинасынан басын шығарып артына қараған Айсаның денесінен жасын ағып өткендей болды. Арты түпсіз түнек құз екен. Сол терең құздан бір машина тыр-

мысып шығып келеді. Жүгі ауыр ма, моторы әлсіз бе, гүжілдеген гүрілі бүкіл тауды дірілдетіп тұрғандай. Шатқалдың «Келіншек бел» атанатын айналмасынан бұрылып қайта өрге жүргенде қос жарығы Айсаның жанарымен түйісті. Ол көзін тайдырып әкетті.

«Енді «қара бұқаны» бір қышасам, мына шыннан шығып кетем».

Жазықтағы совхоз орталығының көше-көшесіндегі шам сан құбыла жымындап, жылылық сыйлағандай болды.

Шоқпар тастың арғы беті – шіл, құр, кекілік ұя салатын топ-топ тобылғы, тораңғыл өсетін қорым. Сіңірдей түйілген тас шоқалағы аз. Өзі тұрған қапталға қарағанда жазық, жайлы. Сонау Қапшағай мен Жаркенттен бергі аралықтағы жарықты түнде айнадан көргендей болады. Айса мына найзадай шаншылған тік өрден амалдап көтеріліп арғы бетке барып тоқтап, аңшыларды аңдуды жөн деп білді. Машинаға от беріп, тежегішті тез жіберіп, жылдамдыққа салды.

Рульді қапсыра ұстаған Айса өрге өзі сүйрегендей тырысып келеді. Шоқпар тасқа жақындаған соң алысты көрсететін жарығын сөндірді.

Машина өрлеген сайын қаптал жайдақтады ма, жұрт жеңілдеді де, Айсаның сірескен жүйкесі де босансыды. Шоқпар тасқа жете оң қапталына бұрылды. Кереге тастың түбі – тепсең, тасы жоқ, шөбі киіздей қалың өседі. Бейне бір ұзын жасыл кілемді жайып тастағандай жер. Айса кейде күнге қыздырынғысы келгенде, осы жерге ат мінсе, тонымын жайып, машинамен жүрсе, көпшігін төсеп, қол аяғын жайып жіберіп, рақаттанып жататыны бар. Лүп еткен жел тимейді. Илан, тас жуа, қой жуа, жусан, гүл, арша-қылшаның иісі қосылғанда жұпар аңқып, жүйкең босап, ішпей-жемей мас боласын.

Айса қара шағыл жайын таудың осы алақандай жерін машинаға бастырғысы келмеді. Бір жақ доңғалағын жиектете жүріп қаздың төбесіндей қиыр шығыс қапталға жеткенде, жылдамдықтан шығарып кілт тоқтады. Моторды да, жарықты да сөндірді. Өлгіндегі қара қоңыздың тұмсығы секілді жер иіскеп келе жатқан жарық сөнген соң қараңғылық сейілгендей болды. Алыс-алыстағы таулардың сұлбасы көрініпті. «Ешкіөлмес» тауының басындағы қар қылаң береді. Кабинадан шыққан Айса есігін ашылған күйінде тастап, машинадан үш-төрт адым ұзап барып ескі күртесінің

түймесін ағытты. Тау бауырындағы ұлы жолдан машина жарығы үзілмейді екен. Бейне бір тұла бойды шарлаған қан ағысы секілді. Жаңағы қия беткейде тұрып көрген ауыл, село жарығы енді тіпті құлпыра түскен.

«Айсәке, құдай қосқан құда едік қой».

Дәл құлағының түбінен естілгендей селк ете түсті.

Бұл сөзді күзде жолыққанда құдасы айтқан.

– Жұмыстан қол тимей жүр, Биеке! – Өзіне-өзі жауап берді. «Солайы-солай екен ғой. Әйткенмен, ғұмыр бойы суысып кетеміз бе? Бір адамға ең көп жас берсе, жүзді берер. Сонда да бұл дүниенің кетігін толтырмайды...»

Айса үндемей айналып кеткен. Қазір де сөйтті. Айтып-айтпай неге керек, ақиқатына келгенде, одан жақын құда Айсада жоқ. Бірақ... иә, бірақ түсініспей-ақ келеді. Барса, сыйласады. Келсе, күтеді ғой. Ет-бауыры елжіреп, көрмесе шыдамайтын ыстық көңіл бұларда жоқ. «Ақылдасқан ауыл аза ма, жоқ, азбайды. Ата сақал аузына біткен, елге ағалық жасаған адам осылай ала қойды бөле қырқып: «Қызым, қызым», – деп қылқылдағанша, бірлік ойласа адамның жүрегі суыр ма еді, суымайды. Ит те иесімен сыйлы емес пе? Бауырымда да ес жоқ. Қандай ағаш болса да өз тамырынан көктейді. Адамы емес, бұл даланың аңы да айналып келіп жатқанда жат бауыр болу дегенің нағыз ақылсыздық қой!» – деп өзін емес, өзгені кінәлаған Айса тыжырына түкіріп жіберді.

– Қоңырқұлжа! Қоңырқұлжа! Мен – бүркітпін. Мен – бүркітпін.

Айса аяқ астынан шыққан дауыстан шошып кетті. Қайдағы бір шылық, былықпен кейін еріген қардай бұзылып тұрғандықтан ба:

– Әй, оттамашы! – деп қолын бір сілтеді. Бұл да Айсаның жүйкесінің жұқарғаны еді. Сол сәтте машинадағы рация есіне сап ете түсіп, сасқалақтай тұра жүгірді.

Аккумуляторға қосылған аппарат кез келген уақытта жұмыс істеуге ыңғайланған. Ашық тұрған есікке соғыла-қағыла кабинаға кеудесімен кіріп, аппараттың құлағын көтерді.

– Иә, иә, тыңдап тұрмын.

– Ей, қайда жүрсің?

– Илан таудың шоқысында.

– Жайша ма?

– Бір суық жүрістілерді күндіз көзім шалып еді, солар қайта айналып соғар-ау деп тұрмын.

– Біз тынышпыз. Аулында той болып жатыр дейді ғой.

– Солай, солай.

– Немене, сені шақырмады ма?

– Неге шақырмасын, шақырған. – Айса күмілжи сөйледі. Көрші қорықшыға не себеп, сылтау айтарын таппай бір дем үнсіз қалғанда анау бастырмалата, реті келгенде төмендете сөйлеп, әжуақалжыңға көшті.

– Сенің ол бауырың атқа мінерлерді жақсы көреді. Адамдарды сорт-сортқа бөледі. Сен кімге керексің. Қалың таудың арасындағы қараша қос, қара даланың қорықшысы.

– Әй, былшылды қой! – деді Айса. – Неге керек бос сандырақ? «Әркім өз жайынан хабардар етедіні» халық біліп айтады. Сенің өзің солайсың.

– Қойдык, әке, қойдык! Жарайды, хабарласып тұралық. Сен биіктесің ғой, бәріне көз салғайсың!

– Жақсы! – Айса аппаратты орнына қойды.

Ештемені ойламай қара мақпал түнге тіршілік сыйлап, мәңгілік өмір отын біріне-бірі жалғаған жазықтағы тізбектелген ауылға қарап ұзақ отырды. Шалқалап көз салды.

«Құс жолы» дәл өзінің маңдайынан басталып, көгілдір аспанда сайрап жатқан секілді. «Бұл мәңгілік солай», – деді ернін жыбырлатып. Әлгіндегідей емес, аспан көк жібектей үлбірей қалыпты. Түп-тұнық-ау, түп-тұнық. Көз жетер жерде бір шөкім бұлт жоқ. Іле дариясының ағысы бір мұңлы күйдей, еміс-еміс естілді. Айса арқалығына шалқалай беріп: «Адам биікке көтерілген сайын жұлдыздар да жоғарылай береді екен-ау», – деп ойлады.

Лүпілдеп жеңіл самал есті. Қала жақтан от моншақтай тізілген машина жарығы көрінді. Жаздың жайма-шуақ түнгі жылылығы ұйқысын келтірді. Бірте-бірте іңірден кейін қараңғылықтың көбесі сөгілді. Түн ортадан ауғанда Сейпіл рұқсат сұрап, үйіне қайтуға ыңғайланды.

– Рақмет, – деді ол толқып. – Қартыңды сыйласаң қатардан қалмассын. Жапан дүзде жалғыз үйміз ғой. Айгүл Құланжан екеуі отырсын. Мен қайтайын. Ертең Дәуітәлі машинасымен жеткізіп салар. Үйдегі балалар әлі жас, қайтайын. Ынтымақтарыңа ризамын. Пейілдеріңе көңілім толды. Өз басым осыдан артық болмысты тілеген жоқпын, тілемеймін де. Жарық дүниеде бұдан артық жақсылық көрсем аспаспын, әрі тастатпаспын да.

Ешқайсысы «бұның дұрыс» та, «бұрыс» та деген жоқ. Аттандыру үшін орындарынан Сейпілмен бірге көтерілді.

Гүлжан есік ашып, ең алдымен Сейпілді сыртқа шығарды. Жұлдыз толған екен. Бақай шоқысы шекесінен тартқан ақ жібек бұлт үлпілдейді. Қалың қарағайлы тау аңғарының арасында көгілдір ауа дірілдейді. Қыземшекті шоқысын қызғылт сары сәулесімен орап, ай батып барады. Кетік кезеңінен алтын сүмбедей сәуле шаншылып тұр.

Сейпілді қаумалап арбасына отырғызды. Шуда жал бөрте атты божымен сипай қамшылап қарт жолға түсті. Көк дала алтын нұрына толтырғандай, Сейпіл сол нұрды кешіп бара жатқандай. Бөрте аттың мойнындағы жез қоңыраудың сыңғырына құлағын тосқан көңілді топ есік алдында тұрып жазғы түннің жусан исі мұңкіген ауасын кеуде кере жұтты.

Сейпілдің атына бағышталған мақтау, мадақтау қоңырау үні естілмей ұзап кеткенше айтылды.

– Ол жақсы адам екен!

– Адал екен!

– «Жігітті болғанында, сұлуды толғанында көр» деген-ау...

Дүниедегі барлық болмыстың өзіндік шегі барына кім мән берген, көңіл бөлген. Әйткенмен, адамдар соны ешкімнің ақыл-кеңесінсіз-ақ мойындайды екен. Сол секілді бұл қуанышты кеш те өз деңгейіне жеткен еді. Алексей теңізшілердің биін билеймін деп-ақ титықтап қалды. Ән де көңілге бағынады екен. Әуелгідей әуелетіп шырқаймыз деп бастағанымен, аяқталмай әр ағаштың басына оратылған жібек жіптей әр қайырмада шашырап ол да тынды. «Қой қызым, қайталық, әкең келмеді», – деп еді Гүлжан, «Қайда жүрсе де аман болсын. Ниетіміз бір», – деп Айгүл қызғыштай қорғады.

– Айсаның аман-саулығы үшін неге бір жүз грамм ішпейміз, а?! – деп бар-жоғын жаңа білгендей Тоқатай қарғып тұрды. Бұл шақырылмай келген қонақ еді. «Қонақтарды күтіп алалық», – деп Дәуітәлі мен Алексей кекілік, шіл атудан асығып ерте келгендерінде жолдың арғы қапталындағы жазықтың ақ шаңын бұрқыратып атқақтата шапқан атты адамды көзі шалып, жүрегі зу ете түскен. Төрт аяғы бір жерге түйісіп құстай ұшса да қамшы үстіне қамшы ұрып қапылып келеді екен. Аттың өкпесінен қаққан қос тізесі өмілдірігіне жете далақтаған адамды жақындағанда шырамытқан.

«Тэйір-ау, мынау Тоқатай ма? Кім күткен?» – деп кешкі аңға бару жоспарын ойша шолып үлгергенше, үлкен асфальт жолда ылдига қарай ағып келе жатқан тіркемелі жүк машинаның алдын арқан бойы жерден қиып өте берген. Шофердің ызалана басқан сигналы мен Дәуітәлінің: «Есі дұрыс па?! Амандық болса екен», – деген үрейлі сөзі бірге шықты. Ақ көбік терге шомылған ат алға ұмтыла әу дейтін жерге таянғанда, Дәуітәлінің қорыққаны сондай – көзі жасаурап кеткен. Құрық бойы жақындап келгенде, атының аузын айыра тартып Тоқатай да тоқтады. Тоқтады да:

– Әй, – деп ақырды. Үзенгіге тірегін керзі етігімен Дәуітәлі көкіректен теберден көрініп, шикіл сары өңі көгілдірлене талаурап, көзі алара шатынап кетіпті. Жайын аузының екі езуі көпіре: – Сен ағанды танымай тұрсың ба!? Ағаң келіп тұр ғой, – дегенде Дәуітәлінің қорқынышы қас қаққанша жоқ болған. Қуанғаны ма, сасқаны ма, жоқ әлде шынымен-ақ күлкісі келді ме, мырс етіп күліп жіберген.

Үйдегілер де үдере көтеріле шығып, қарай қалған екен, олар да күлген.

– А-а-а, это Тоқатай! – деген Алексейдің әйелінің танданған үні естілген. Сонда:

– Әй, жасым үлкен ғой, келіп сәлем неге бермейсің. Ағаңмын ғой... – деп дарылдаған. Күткен адамдарының бірі келмей, «келеді-ау» деген ой үш ұйықтаса түсіне кірмейтін, жайлау мен қыстаудың аралығындағы қоныста ауру-сырқау, кәрі қойды бағып айдалада отырған Тоқатайдың келуі және жау тигендей үйіне дейін шабуылдап келуі, әрі оның сол оспадар қылығын өзінше жөн көріп: «Жүгіріп келіп неге сәлем бермейсің», – деп мына міндетсіп тұрғаны Дәуітәлінің жанын енді ғана пышақтай жанып етті. Қанын қарыған көрініс көк бұрқан ызаға айнала бергенде, Тоқатай өзінен-өзі барқырап, жылай сөз бастаған.

– Алыстан «бауырым бар» деп келіп тұрмын ғой, ойбай. Әлгі қатынның тығып қойған бір шөлмек арағын ішкен соң, есіме сендер түсіп, көңілім бұзылды да, көріп келейін деп қойды тастап тұра шаптым, жан бауырым. Сағындым ғой сендерді. Сағынады екен адам, ағайын-туысты. Бауыр етіңді жарып шыққан бала жоқ. Сендерден басқа кімім бар? – деп барқырай жылап атынан аударылып түсіп, ай-шайға қарамай Дәуітәліні құшақтамақ ниетпен құлашын жайып ұмтыла бергенде, шынжырмен байланған тік құлақ тай-

дай сұр ит арсылдай үріп еді, алақтап артына жалт қарап, сілейіп тұрып қалған.

Жеңіл ат арбадан баласын көтеріп түсіп келе жатқан Айгүлді, құнжындап қамыт бауын босатып жүрген Сейпілді көргенде, өз көзіне өзі сенбегендей: «Құдай-ау, мен қайда тұрмын? Алтын ағатайым ғой мынау. Алтын ағатайым, – деді соңғы сөзге тілі әрен күрмеліп. – Ал-тын аға-тай-ы-м-м».

Сол Тоқатай нарттай қызыл шырайынан күн мен жердің иісі аңқығандай Айгүлдің жанында серейіп тұр.

– Айсадай адал бауырымның денсаулығы үшін ішелік. Оның досы көп. Қасы жоқ. Ол – адал. Тірі тышқанға жамандық істеген жерін көргемін жоқ. Адалдық үшін ішелік!

Ай бата аңға шығатынын ойлаған Дәуітәлі оның тезірек мас болуын тіледі. Белсене құптады. Алексей түсіне қойды.

– Ішелік! – Алексей бірі жартылай, бірі түгел ішілген стақандарға арақ құя бастады.

Айгүл алдындағы ыдысын ұсына беріп:

– Бәсе, той басталғалы осы жетіспей тұр еді, – деп әзілдеді.

– Шалымның сыбағасынан өзім де ішемін. – Гүлжан Алексей құйған шыныны көтере берді.

– Ағадай атқарған қызметіне адал пенде әлемде жоқ. Жеңгей мен Ажарымыз қуанышқа қатысты. Көтердік, кәне! – Дәуітәлі шынысын шырағдандай көтеріп ортаға шығып еді, бәрі де көтеріліп, хрусталь люстра шынысы коньяк толы қоңыр қызыл «қыпша бел» стақандармен шағылысты.

Дәуітәлі машинасын оталдырып Ажар мен Гүлжанды үйлеріне жеткізіп қайта оралғанда, әйелі төргі үйдің ыдыс-аяғын жинап, Айгүлге диванға жай салып, Тоқатайды қайда жатқызарын білмей ас үйде күйбендеп жүрген. Сара Абрамовна өздерінің төсегіне жайғасып, өздері балалар бөлмесіне сырғып қалған-ды. Әуелде Дәуітәлі де тоқырап, пәлен жаса дей алмап еді, сәлден кейін: «Несі бар, үй кең ғой. Төргі үйге, жерге төсек салып бер», – деген кесім айтты. Солай болды да. Жай салуын күтіп, қақырынып-түкірініп сыртта теңселіп, бір тойғанына мәз болып жүрген Тоқатай түпкі үйге кіргенде шам сөнген еді. Терезеден төгілген боз-алаң сәуледе диванда ақ атластың арасында бетін іргеге беріп қырынан жатқан Айгүлге тіктеп қарауға жүрегі дауаламады. Бетін есікке беріп төсекке отырды да, ысылдап етігін шешті. Көптен жуылмаған

шұлғаудан шуаш исі мұнк ете түсті. Шалбарын аяқ жағына көлденең тастап, басын терезеге қарата салған төсекке шалқалай бергенде, Айгүл көзіне оттай басылды. Демінде бір таныс ынтық діріл бар. Тоқатай ғұмырында сұлулыққа дәл бұлай қызығып көрген емес-ті. Толықсыған қос анардың арасындағы жіңішке жылғаны жұп-жұмыр күн қақтаған білегімен қалқалап қаперсіз ұйықтап кеткен. Айгүл Тоқатайдың дегбірін қашырып жіберді. Осынау тылсым құпия сезімнің құдіретінен оның өңі құп-қу болып бозарып, демі бітіп, жүрегі тоқтап қалғандай кірпік қақпай қарап еді, Айгүл төсекте емес, ауада қалқып жүргендей көрінді.

Жүрегінің лүпілін естігендей болды.

Көзін жұма қойды. Сол сәтте әлгінде дастарқан басында отырғанда көрген Айгүлді елестетті. Жаңадан бүршік жарар қызғалдақтай балауызданған ерні, ойлы да тұнық көздеріндегі күлгенде ерекше байқалатын найзағайдың ұшқынындай жарқылы, маржандай тізілген аппақ тістері, өте жұмсақ мейірімге толы үні... енді-енді толыса бастаған денесі, сол денеге жарасымды сақина мықыны – бәрі-бәрі көз алдынан ойнақтап өте шықты.

Жүрегі тулай соқты ма, демі жиілеп, мұрны шуылдап кеткендей болып еді, етектей ернін жымырып, көтеріліп жатты. Оның осы қозғалысын аңдып тұрғандай қораз шақырды.

Бірінен кейін бірік оқақтаған қораз даусын естіп жатып қор ете түсті. Басына қонған бақытынан әр уақытта оп-оңай айырылып қалатын арзан жанды адамдарға тән заңдылықты Тоқатай да бұзбады.

Тұңғыш рет көрген сұлулықты тез жоғалтып алды. Әдемілікке қол созып ұмтылу үшін де адамдық асыл қасиет болуы керек еді, Тоқатай бойынан табылмады.

Дәуітәлі қонақтары тарап, бекеттегі ел тәтті ұйқыға берілді-ау деген кезде жатып қалған Алексейді тұрғызды. Ауызғы үйдің алақөбе жарығында екеуі бірін-бірі үнсіз ұғынысты. Көбелектей қалбаңдаған Алексей: «Адамның көңілі мен көзінде тойымдық жоқ. Өлгенде ғана бір уыс топыраққа тояды», – деп күбірледі.

Түн мақпалдай қою қара екен. Үйдің артындағы қораға беттегенде:

– Дауіт, қайда барамыз! – деді Алексей. Киімін киген Дәуітәлі жалт қарады. Ішімдіктің қызуы көңілін желіктіргенмен, үні зілді еді.

– Кеттік, бағанағы киік қазір беделікке түсті. Бізден дәл осы сәтте ешкім де қауіптенбейді.

– Айсаны қайтеміз. Оны күзетке кетті демеді ме?! – Қорықпа! Түннің бұл сиқырлы кезінде сайтан да қалғиды.

Газикті оталдырып, жарығын жақпай қараңғылыққа сүңгі берді. Айтса айтқандай-ақ, маужыраған түн еді. Дәл осы сәтте: «Дүниеде жамандық бар», – деп ойлау мүмкін емес-ті.

Сонау қарсыдағы таудың шатқалынан жылт-жылт етіп бір от көрінді. Рульде отырған Алексейдің сол дірілдеген жарыққа жалтақтай бергенін Дәуітәлі ұнатпады. «Өз пайдасына болса, өліп бара жатса да қол созар еді», – деп ойлады.

Алексей жылдамдықты ауыстырды. Жусан түбінен пыр етіп бозторғай ұшты. Содан шошынды ма, шегіртке шыр ете түсті де, жым болды. Алыстан ит үрді.

Үйден шыққандағы қою қараңғылық сейіліп, дала бозаландана бастады. Қарсыдағы таулардың сұлбасы көрінді. Көгілдір аспан бетіндей көп жұлдыз сәл аялдаса тамшылап, алдарына төгілетіндей дірілдеді. Дәуітәлі кабина алдындағы тұтқадан ұстай бере: «Жылдамдатсаңшы! Ілбіп келесің ғой», – деп кейіді.

– Алдымыз құлама жар!

Алексей су орған жылғаның үңірейген қабағына жете қатты дауыстап жіберді. Беті сұрланып тежегішті мықшия бар күшімен басып еді, доңғалақ жусанды езе сырғып барып құдия тоқтады.

Алексейдің соғыстан кейін қорыққаны осы. Тілі байланғандай сазарып, жар қабаққа сынып арғы жағаға түскен жарыққа, одан оттай шалқып иіріліп барып жарықтан шыға алмай тұрған бір қора киікке қарады.

Кабинаның алдыңғы терезесін ашып, мылтық дүмін оң иығына тіреп, шүріппені енді-енді басқалы отырған Дәуітәлі лыкси көтеріліп, терезеден өзі ұшып кетуге шақ қалды. Қапыда атылған оқ қараңғылықты сырылдатып тіліп өтті.

Қайта серпілгенде мылтықтың құндағы иегіне сақ ете түсті.

Дәуітәлінің қаны басына шапшып, өңі күренітіп кеткен. Екі көзі құтырынып, шаппаны кері қағып ұңғыдағы жезді ыршытып жіберді де, сарт еткізіп қайта жапты.

Өңі сұрланып, әлі өзіне-өзі келе алмаған Алексейдің ұзын шашы қақ жарылып, жалпылдап екі жағын жауып кеткен күйі: «Иіріліп тұр ғой. Енді нені күтіп отырсың? Ата бермейсің бе?» – деді.

Жіңішке тік қастың астындағы жанары әлгінде тауық көзденіп кеткен еді, алдындағы ұйтқи ұйлыққан киік шоғырын енді анық көрді. Мотор құлағын жарып жіберердей гүрілдеген соң, дегбірі қашып жылдамдыққа салмақ болды ма, әлде өшіргісі келді ме, рульге жабысып қалғандай қарысқан оң қолын жұлып алды. Қапылып отырып киік шоғырына қарашығын қанжардай қадап мылтықты кезене берген Дәуітәлінің шынтағын қағып кетті. Сұрмерген Алексейге жалт қарады. Екеуінің жанары тоқайласа кетті. Киікке деген құмарлықтың қанағатсыз, аяусыз өктемдігіне ерік берген Дәуітәлінің талаураған өңі қас қаққандай сәтте сұрланып, суып ката қалыпты. Тершіген самайының тамырлары адырайып атылатын арыстандай жиырылып, ызғар паша үн қатты.

– Кімді, нені күтіп тұрсың? – деді кеудесі қысылғандықтан ба, даусы ақырын болса да қорғасындай зілді. Сол мысын басты ма, жоқ, өз күнәсін өзі мойындады ма, Алексей:

– Жарықты басқа жаққа бұрсақ, – деп миңгірлей сөйлеп күлбітеленген пікірін айтты. «Ел өлі ұйқыда дегенмен... Бар жарықты атойлата жағып. Көкдаланы шарлай берсек, түбі көзге түсіп қалармыз», – деген сақтықты ыммен білдіргенсіді.

– Бол, тез бұр. Енді кешіксек көздері жарыққа үйреніп, тарыдай пашылып кетеді. Дәл бұлай топтанбайды, – деді Дәуітәлі лепілдеп. – Бірін де таппай қаламыз.

Өкіректей қозғалған машина жар қабақтан төменгі жайдақ арнаны қиып өтіп, қиғаш жүріп қырға шықты. Әлгіндегі оттай шалқыған көздер су құйғандай сөнген. Қарақұйрықтың ағараңдаған тандары әр жерден көзге шалынады. Беделікке қамсыз жатқан аңның үстінен тосыннан шыққан Алексей мен Дәуітәлі әу дегенде-ақ біразын оққа байлаған. Соған қанағат етпей дүркірей қашқанда соңына түскен. Еспе арық алдымыздан кездесер деп пе?

«Қырсық шалғанын көрмейсің бе?»

Ойлы-қырлы жерге қарамай арбаңдап келе жатқан машина жарығында Қоңырқұлжаның жанынан қалмайтын Ақтуша Дәуітәлінің көзіне оттай басылды.

– Оңға тарта жүр. Дәл өзі.

Ентелей алға ұмтылған Дәуітәлі кабинаның алдыңғы жақтауын алақанымен сарт еткізіп ұрып жіберді.

Алексей жылдамдықты ауыстырып, газды бар күшімен басты. Төрт доңғалақ жерге тимей келе жатқандай.

Бір шоғыр киік көзге бірде ілініп, бірде ілінбей сағымдай бұлдырап еді, эне-міне дегенше-ақ, мотордың аты мотор, арасы жақындап, жарыққа байлана берді. Қоңырқұлжаның мүйізі шеңберленіп басқаларды шетінетпей алда кетіп барады екен. Қабатындағы Ақтуша ытырына атылып жөнелді.

Мылтықты серпе ұстаған Дәуітәлі тынысын ішке тартып, шүріппені басып қалды. Ол бұл жолы зар қағып зеңгімеді борт ете түсті.

«Тиді, тиді. Бұйырған кетпейді».

Мылтық шаппасын кері қайырып, оң алақанына қысқан шитінің бес оқ салған қобдиын қорапқа салып та үлгерді. Қоңырқұлжа кейіндеп қалыпты.

Жан дәрмен жүгіргенімен, бірте-бірте әлі кете бастаған.

«Көп ұзамас. Оқ шығын етпейін».

Ақтушаға ұмсына бергенде, Алексей жылан шағып алғандай:

– АЙСА! – деп айғайлап жіберді.

– А!

– Көріп тұрмын. – Саскалақтаған Алексей газды да, рульді де жіберіп қойған. Оқ тиген өгіздей өкіре гүрілдеген машина қолқасы үзілгендей өшті де қалды. Кабинаның ішіндегі арт жақты көрсететін айнадан жаны кеткен адамдай көз алмаған Алексей:

– Бітті... бәрі де бітті, – деп күбірледі. Үні жылағаннан жаман естілді.

Ту сыртына оқ тиген ашулы бөрідей бұрылған Дәуітәлі өз қанын өзі ішкендей сазара қарады. Рас екен. Қорықшыларға арналған бар жаңа техникамен жабдықталған көк машина қараңғылықты жарық жұлдыздай тіліп келеді.

«Мен мұның бақытына сонау бала шақтан көлеңке түсіріп жүруші едім. Өштігім де, қастығым да жоқ. Жанында жақсы атты болып жүріп-ақ жамандық жасаппын. «Кісі ақысы кісіге кетпейді» деген ақиқат екен. Ақыры, айналып қолына түсетін болыппын. Құдай-ау, осыдан жиырма жыл бұрын, соғыс тартқызған жокшылықтан құтылса-ақ уайым-қайғыны, азап-тозақ көрмеспіз деп ойлаушы едік».

Осындай қас-қағым сәтте Дәуітәлі өзінің пенделігін еске алды. Өзіне-өзі өмірінде тұңғыш рет әділ қазылық кесім айтты.

Бірақ жүрегін мыта қысқан бір күш ақыл-ойдың төрелігін сыпырып тастап, атойлаған күреске итермеледі. Қолындағы мылтықты

арт жаққа лақтырып жіберді де, жанындағы екі иығынан су құйған қораздай ұнжырғасы түскен Алексейге оқыс бұрылды.

– Машинаны оталдыр!

Күлбеттенген Алексей сұраулы жүзбен тесіле көзін қадады.

– Машинаны оталдыр деймін. – Енді қозғалмаса ұрып жіберердей төне түсіп.

Алексей шалқалай бере кілтке қол созды.

Моторға от берді. Қызып тұрған машина тыз ете түсті. Жақ еті бұлт-бұлт ойнаған Дәуітәлі тіксіне әмір етті.

– Жаңағы өзің ұшып кете жаздаған жардың түбіне тарт!

«Мынау сұмдық екен. Кісі өлтіруге итермелеп тұр», – деген суық ой Алексейдің жүйкесін осып өтті.

– Жоқ, болмайды, – деді, жағы қарысып қалғандай әрең ашылды. – Қарсылықсыз берілейік. Осы қылмыс та аз емес...

– Былшылдама! Мен қылмыстан қорқып отырғаным жоқ. Айтқанымды істемесең... – Сыздана зіл тастады. – Аянатын ештеме қалған жоқ. Түсінемісің?

Алексей түтігіп бұрқанған Дәуітәліден іш тартты. Тіктеп уәж айтуға батпады. Екі көзі ала көлеңкеде қанға малған қанжардай екен.

– Өшір жарықтарды. Келген жолмен жорамалдап айда!

Газик төңкеріліп кетердей тоңқандай кері бұрылды.

Карсы таудан шаншылған Айсаның жарығы жер астына түсіп кетсе де құтқармайтындай қадалып келеді.

Жан-жағын сипалаған содырдай жыбырлаған машина жар қабақты сүзе тоқтады.

– Карабинді қайда қойып едің? Машинадан шық та, маған әпер.

Қол-аяғы дірілдеген Алексей жерге түсіп, машинаны айналып карабинді әкелді.

– Құдайым-ау, не істесең де айтып істесеңші!

– Қорықпа, Алеша! Жазмыштан құтыла алмайсың.

– Оны білемін ғой. Қарсылықсыз берілерік. Бар жиған-тергенінді сыйласақ та... Ымыраға келер-ау...

– Жо-жөк, Алеша! Айна оның адамы емес. Әкел бері карабинді!

– Бұл өте ауыр қылмыс. Айтсаңшы! Не істеп тұрсың? Өлсек те біліп өлейік те.

– Иә, өлім сенімен ақылдасар. Құтылу керек.

– Қалай?..

Бірінші том

- Карабиннің оғы жетер жерге келгенде атамын.
 - Содан кейін тірі қалғанда не бітіреміз.
 - Күн көреміз. Бір сәттік жарық, дүние қымбат.
 - Оны атқанша, өйтіп азаптанғанша, осы жерде мені ат!
- Былғары қораптан карабинді шығарып ұстата берді.
- Енді машинаға от бер! – Алексей рульге отырып, бетіне тіксіне

қарады.

- Сонан соң... міне, таяп қалды.

Машина жарығы жар қабақ астындағы машинадан асып, әлгінде киік қуған беткейге түсті. Дәуітәлі тырмысып жарға көтерілді. Қоянның ерніндей жырыққа жете бұға қалды. – Мен балонын көздеп атамын. Донғалақтар жарылған соң қайда барады.

Алексей есін жиып алды.

«Дұрыс екен. Айлакері-ай иттің».

- Сол кезде қашып құтыламыз.

«Табылған амал. Осындай ой басыма кіріп те шықпапты-ау.

Есектің миындай ми болсашы».

Бесатар гүрс етті. Төбелерінен қырпыған жарық шайқалып кетті.

«Әй, мерген-ау. Дәл тигізді».

Оқ қабат-қабат атылды да, түнек түн түйеден түскен күбідей дүңгірледі де кетті. Жарық даланы айқыш-ұйқыш тілгілеп тұр. Жар қабақтан жолбарыстай атылған Дәуітәлі:

– Кеттік, – деп ақыра кабинаға жармасты. Газик ышқына гүрілдеп шегіне берді. – Жарықсыз айда!

– Қайда?

– Қатыншат шатқалын басып өтіп, Асы арқылы Алматыдан бір-ақ шығамыз.

Алексей таңдана бетіне қарады. Бұл жолы қорықпады. Шынында да табылған айла.

«Құдайым-ау, қай кезде ойлап үлгереді...»

– Оқ бар ма?

Жылдамдықтан жылдамдыққа ауыстырып ысылдай тіл қатты.

– Бағана үйден шығарда карабин оғы керек емес деген өзің ғой.

– Солай екен-ау.

Жар қабақтан шыққанда Дәуітәлі өз көзіне өзі сенбеді. Он донғалақты «Урал» шабынған бурадай арылдап келеді. Демін ішіне алып тыңдай қалды. Резинасы жоқ темір дискі тастақ топырақтан от шаша шақыр-шұқыр етеді. Таптап өтердей шошып кетті.

– Қайтеді-ей, мынау, қайтеді ей, – деп алдыңғы орындықтың астына бұғып, бүктеле берді.

– Айтып едім ғой, қарсылықсыз берілейік, – деп Алексей түңіле тіл қатты. Бірақ қаша берсе құтылардай газды үсті-үстіне басты... Бүкіл кеудесімен артқа бұрылған Дәуітәлі:

– Көрді-көрді. Бір асқанға бір тосқан деген осы, – деді. Деді де, жаңағы бір сәтте орындығының артына тастаған шитіге қол созды. Сипалап отырып тауып алды. «Урал» машинасы жақындай түсті. Темір дискі қозданған шоқты кешкендей жерді тіліп келеді.

Оқ жетер жерге таянғанда: «Айса отырған тұс осы боларсың», – деп атып жіберді.

Машина кілт тоқтады.

– Оқ тиді. Адам өлтірген айыбыңды өзің өтейсің. Басыма пәле іздеп айтқанына көніп нем бар еді? – Алексей бар күнәні өзінен итеріп ақталуға ниет бұрды.

Газиктің артқы бөксесін оқ шып-шып еткізіп осып өтті.

Алексей газды қанша басқанымен, машинасы шоңқайып қозғалмады.

– Жаяу қаштық.

– Машинаны елдің бәрі танымай ма?

Моторды сөндіруге мұрсат бермей Дәуітәлі Алексейді итеріп түсірді.

Қаңбақтай жеңіл екен. Бақай шоқысына қарай жетелей жөнелді.

Өкпесі өшіп жолда қалған арық аттай газикті Айса машинасының тұмсығымен соғып барып тоқтады.

Оң иығынан тиген оқтың удай ащы азабын жаңа сезінді.

Жылымшы бірдеме қабырғасын жылытатын секілді. Есін бір жиып алғанда: «Қан көп кеткен екен-ау, қалайда құтылмады. «Қудың құйрығы бір-ақ тұтам» деген осы», – деп ойлады.

Денесі мұздап бара жатқанда есін тағы жиды. Көзін ашты. Газикті соққанда оң жақ есік ашылып кеткен. Жабуға ұмтылғанымен, дәрмені жетпеген. Соңдан соққан түнгі ызғырық жел денесін қарып тұр екен. Рульге асылған күйі әлсіреп кеткенін жаңа байқады. Иығы қозғалтпайды. Сіресіп қалыпты. Өткен жолғы толтыра құйған майдың пайдасы тиген секілді, мотор әлі сөнбепті. Аз газбен жұмыс істеп тұр. Таң қылаң бере бастағандай. Арқан бойы жер ала көбеленіп көрінеді. Қимылдап кетіп еді, жүйкесі тоқ соққандай шыңылдады. Тістене көзін жұмды.

«Бұлай жатып өліп кетермін. Өмір сүруім керек қой. Мен бітіретін көп іс бар».

Жақ еттері білеуленіп, басын көтеруге күш салды. Сол жақ иығын шегелеп қойғандай екен, тісі шықырлап кетті.

«Әлгілер тірі ме өзі?» – деген суық ой бәрін ұмыттырып жіберді. Бұлқынып кеудесін көтерді. Жарық түсіпті. Адамы жоқ газик аңғал-саңғалы шығып, тұмсығымен жер сүзе аударылып жатыр.

Аяғын қозғады. Денесі бірте-бірте қимылға келді.

«Халім бар екен. Елге жетіп қалайын», – деп газды басып көрді. Қинала отырып бірінші жылдамдыққа салып үлкен қара жолға бұрды.

Көз алды қарауытып, дүние шыр айналып дөңгелей жөнелді. Сапырылысқан сан-сапалақ көрініс...

Әйтеуір тірі екен. Келе жатыр. Екі өкпесін қолына алған Гүлжан өзіне қарай жүгіріп келеді. Жо...жо, жоқ, жүгіріп емес, ұшатын секілді.

Аяқ астында Гүлжан Айгүлге айналып: «Аяулы Айса-ай, аман жүргеніңе қуанам. Махаббат деген мәңгі жас емес пе? Ол тек бір төсекке сыятын, бір шаңырақтың аясынан табылатын болса, ұлылығынан не пайда. Ғашықтар қосылмайды. Қай қиырда жүрсе де, қандай ауыр күндерді басынан өткерсе де мойымайтын, өзгермейтін қасиетті адал сезім. Сені өткен жолы көрермін деп көп күттім. Келмей кеттің. Қайтейін, өмір сондай құбылысымен қымбат шығар. Тоспаса, сарғая күтпесе, сағынбаса, тіршілікке деген ынтық көңіліміз суып қалар».

Дауыл шайқап өткендей болды.

Бір түйір тасы жоқ жазық Көкдалада да адам адасады екен. Айса қара жолға жетемін деп жан далбасамен есі бірде кіріп, бірде шығып, дүние шыр көбелек айналып, ұзақ жүргендей болды. Қара жерді пышақтай тілген темір дискі қажалып бітіп, қайқан, өрден еңкейе бергенде, машина бауырымен жер құшақтап, бауырлап жатып қалды.

Тер бетін жуып, тамшылай ақты. Ауыр жара азабы денесін өртеп бара жатқандай қызуы көтеріліп, сандырақтай бастады.

– Өмір бойы бір тілдесіп, түсініспей-ақ өткенім бе? Енді кездестім бе дегенде мынаны қарашы...

Тілі аузына сыймай таңдайы құрғап, сөзінің аяғын жұтып қойды.

ЖАҢҒЫРЫҚ

*Жаралылар, жаны жақсы жайсаңдар,
Оралды елге, жанды қайта*

май шамдар

*Көптік ете қоймас еді бұларға,
Тірісінде-ақ қола мүсін қойсаңдар.*

Аспан шыңынан басталып батысқа қарай созылған қарлы шоқылардың аясында қара шағыл тау бар. Оны осы маңдағы қазақ-қырғыз «Жалаулы» деп атайды. Сол қоңыр таудың күншығыс бауыры құмырсқа бел – бидайлы, бидайықты қырқа. Етегін қиып өтетін өзеннің бойына шағын ауыл қоныстанған.

Мұнда бір әкенің кіндігінен тараған, өсіп-өнген ұрпақ саялы бәйтеректей мәуелейді. Қазір де үлкені үлкендей, кішісі кішідей кездесе кетсе, иіліп сәлемдесіп, қиылып қоштасады. Алыста жүрсе, бірінің, амандығын бірі қуаныш етеді. Жақсылығын ардақтап айтып жүреді. Жанында болса жалғыз күлшесін бөлісіп жатқаны.

Ақ шағаладай шатырлы үйлер. Сол сәулетті үйлердің өзенге қараған терезелерінен – қысы-жазы күн сәулесі құйылып тұрады.

Ауылдың ортасындағы мектептің айналасына өткен көктемде «Қарасай» шатқалынан қайың, тал, қарағай, шетен әкеліп егіпті. Алқызыл галстуктарының ұшын тау желі желпіген пионерлердің ертелі-кеш сол ағаштарды баптап, күтіп жүргені.

Осы мектептің салынғанына да жарты ғасыр өтіпті. Соған орай оқушылар Отан соғысы майдангерлерімен кездесу ұйымдастырды. Самайларын ақ қырау шалған: бірі арық тырақай қара, екіншісі күзгі даладай боп-боз ауыл ақсақалдары үйректей маймандап, үйдің тұсынан өтіп бара жатып:

– Бәріміз зарығып көрген жеңіс күні ғой. Таста әрі, өрмек, ұршығыңды. Тойлап келейік, жүріндер. Ертең де бітрерсің, – деп, немерелерінің алдына түсіп тартып кетті. Үлкен залдың ішінде ине шаншар жер болған жоқ.

Майдангерлердің құрметті орнында шалғы мұрт Алжанбек пен қошқар тұмсық Бабаны өкшелей Рақымәлі отыр. Іле-шала мұнтаздай жаңа костюмдеріне медаль ленталарын тағып, протез аяқтарымен едеді тықылдатып Бақы мен Қайсен кірген, одан соң Шоратай келіп жайғасты. Сол сәтте терезе алдында отырғандар сыртқа жалт қарап:

– Нағыз батырдың өзі де келді, – деп күбірлеп кетті. – Балдағын кара, балдағын...

– Сабазың, дүниені тындырып тастағандай аттан аударылып қалай түседі, ей, ә?

Серкенің кемпірі екіұштылау сөз қыстырды. Бәрі қарап, бәрі көріп үлгергенше, Бибереке электр бағанасына атын байлады. Сонан соң оң аяғын сылтып басып мектептің күнбатыс мүйісін айнала берді.

Бибереке сапта келе жатқан солдаттай балдағымен мектеп еденін сартылдата жүріп келіп есікті айқара ашты. Сол қолтығындағы балдаққа салмақ, сала ішке қарады. Алдағы партада отырған қызыл галстукты пионерлердің арасынан әлдекімді іздегендей, көзімен жағалай сүзіп өтті. Олардың соңында отырған қырық бірінші жылдың келіншектерін, қырық бесінші жылғы жесірлерді қаршыға көзімен тез шолып шықты. Жанары ешкімге тиянақтамай тағатсыз тайғанақтаған шүңірек көз Бибереке протез аяғын көтере созып, өзін мазақтағандай жымың-жымың етіп отырған ақсақ Шоратайға, одан кейін медаль лентасын таққан кеудесін керіп: «Мені көрдіңдер ме?» – дегендей алға ұмсына, қаздия жайғасқан Бақыға тіреліп:

– Бәрін де бар екенсіңдер ғой, – деді.

Сонан соң ешкімнің қолқалауынсыз майдандастарының қатарына келіп отырды. Әлгіндегі тобылғы өңі қатқылданып, төрт саусағының тұқылы қалған оң қолымен басындағы мыж-мыж шляпасын жұмарлай жұлып алып:

– Стать! – деп айқайлады.

Оқушылар тік тұрды.

– Сүйікті Отан үшін әрқашан да дайын бол!

– Әрқашан да дайынбыз!

– Енді кешегі майданда мерт болып, өздеріне-өздері мәңгілік өлмес ескерткіш орнатқан майдангерлердің қасиетті рухына бас иіп, еске алыңдар! – деді.

Қалың кемпірлердің арасында белі күржиіп, шандыр-шандыр бет терісі алқымына қарай бүктеліп, жалқықтанған сұғанақ көзімен әрбір қозғалысты қалт жібермей аңдып Қадырбек қана отыр. Соғысқа бармай қалған осы ауылдағы жалғыз «пысық» сол ғана.

– Ішкен-ау сабазың. Бүкіл соғыста атылған оққа кеудесін бір өзі тосқандай боп, міндетсініп тұрғанын қарашы, – деп Биберекені

ұнатпай күнкі ете түсті. Қадырбектің сөзінен желікті ме, атақты «сұлу» Сара қабаттаса кетті:

– Сен майданда болсаң, біз осы жерде-ақ мылтықсыз атысқанбыз. Сондықтан сол соғыс жылдары еңбек етіп, қаза болғандарды түгел неге еске алмаймыз? – деп орнынан сөйлей тұрды.

– Туған жерден топырақ бұйырғандардың, ата-баба зиратына жерленгендердің, ас-суы берілгендерді жөні бөлек, – деді Бибереке.

Ойын одан әрі айтуға тілі жетпеді ме, жұқа танауы қусырылып, үлкен бөгеттен жол таба алмағандай кипақтап, ләм демей сәл бөгелді де, отыра беріп:

– Мен сендерден емес, балалардан естідім. Сендер өздерің біліңдер, – деді.

Жеңіс күнгі той ерекше той ғой. Бәрі де бастан өткендерін қайта жаңғыртты. Әр мерекенің өзінің қадір-қасиеті бар емес пе, отырғандарға бұл күннің маңызы ерекше. Өйткені олар осы күнге жеткенше, дүниедегі ең қымбаттыларын құрбандық еткендер, жайнаған гүлдің қалай солғанын, жайқалған егіннің қалай өртенгенін, қасындағы жан серігінің қалай қыршынынан қиылғанын көзімен көргендер ғой.

Өткен күндерін жаңғыртып, естеріне алғандардың көбісі жесірлер еді. Самай шашы ағарып, салқын тартып, күлімдеген көздерінің жанары қайтып, ақ жүздерін қатпар-қатпар әжім торлағандар бұл күн үшін көп сыйлысын, көп қымбаттысын құрбандыққа шалған-ды.

Мұқанжан Москва түбіндегі шайқаста жаралы болғанын, ақсақ Шоратай Белоруссияны азат етуде аяғынан айырылғанын, Рақымәлі Сталинград майданына қатысқанын айтты. Бәрі де қастерлі, бәрі де әсерлі әңгіме. Әлі талай айтылған, әлі талай айтылатын әңгіме.

Тек Бибереке ғана үндеген жоқ. Оны да майданның басынан аяғына дейін қатысты деуге болады. Соғыс біткеннен бергі жылдар ішінде осындай талай кездесуге қатысып жүр. Бірақ ол әлі күнге ләм деп ашылып, бір сыр айтпай келеді. Ел қиыла қолқалағанда ғана: «Несін сұрайсыңдар, жігіттер бәрін айтты ғой. Тек бір қосарым, осы Жалаулыдан Прагаға дейін жаяу бардым. Міне, менің бар әңгімем осы», – деуден артық мандытып ештеме айтқан жоқ. Бірде Ертайлар: «Сіз осы ауылдан көп құрдастарыңызбен

бірге аттаныпсыз. Солардың жорықта бірге болғандары бар ма?» – деп ғана қосарым, осы Жалаулыдан Прагаға дейін жаяу, кейін Украинаны азат еткен кезде Қайсенге жолықтым», – деп түйіліп отырып қалған.

Тегінде Бибереке лепірме қызыл сөзді жек көретін адам. Сонан соң: «Асылдан қапияда ажырасып ем, әлі кездеспей келемін», – деп әңгімесін кілт үзген. Ал оның Асыл құрдасынан «өлді» деген «қара қағаз» келген жоқ. Хабарсыз кеткендердің қатарында ізім-қайым жоғалды. Сексенге келген анасы әлі күнге күтіп жүр. Кейде: «Түсімде көрдім», – дейді. Қарт адам емес пе, ауылдың балаларын шақырса, майданнан оралмай қалғандарды түгел айғайлап атап шығады.

Бибереке бірде аузынан әлі ешкім естімеген сыр шығарыпты деген сыбыс бар. Москва түбінде Асыл екеуі бірге шайқасқан көрінеді. Шайқаста снарядтың жарықшағы тиіп, майдандас серігі, ауылдас бауыры ауыр жараланыпты. Дәрігерлік пунктке жеткізбек болып арқалап келе жатқанда, екінші қақтығысқа тап болып айырылып қалыпты. «Егер мен аман алып жеткенде, ол тірі қалар ма еді», – деп, сол отырыста ағыл-тегіл болып жылапты деседі.

Тоғызыншы май күніне арналған кездесудің соңы концертке ұласты. Ертай өлең жазатын. Ол сахнаға шыққанда, зал тына қалды. Ертайдың дөңгелек жүзі қызыл күрең тартып, өлеңдерін толқып тұрып ерекше бір тебіреніспен оқыды.

*– Сен кеттің сонда майданға, майданға қызыл от кешіп.
От кешіп, алқызыл гүлдер алаулап барып жатты өшіп,
Қара сирақ біз жүрдік, біз жүрдік мына далада,–
Тағдырмен талай табандасып тұрып беттесіп.*

– Ой дүние-ай десейші! – Бұл сөзді Айша біртүрлі дірілдеген үнмен айтты. Өлең оның жүйке-жүйкесіне түсіп, көкірегін бір мұң кернеген болуы керек.

– Ол күнді енді басқа бермесін. – Серкенің беті кушиған кемпірі орнында отыра алмай қомпаңдап кетті.

*– Ұмыту сірә мүмкін бе, азамат өлді, уәдесінен жар тайды.
Кейін көрген жас сұлу мезгіліне жетпей қартайды.
Жасындар жалындай лаулап оранып отқа жатқанда,
Ауылда жүрген жасықтар жайындай есіп шалқайды.*

Қадырбек күнжиып кетті. Жанында отырған кемпірлер күмәнданғандай, кінәлағандай, «Ол сенсің ғой», – дегендей көз қиығын тастады.

– Осы акынсымақтар әлдеқашан ұмыт болған ұсақ-түйекті айтып езіп кетеді, – деп мінгерлей сөйлеп, жиырылып шөге түсті Қадырбек.

– Ұмыту, сірә, мүмкін бе, сонау бір өткен күндерді,

Өзің жоқта жеңешем ұлды да болып үлгерді.

– Тәйт әрі, о несі-ай, басқа сөз таппағандай.

– Құдай, мына шешек нені соғып кетті... – Айша абдырап, аңыра қарады. Сол сәтте Бибереке екілене орнынан тұрып:

– Неменеге ештеме көрмегендей, білмегендей бола қалдыңдар? Ер-азамат соғыста жүргенде бала тапқан Айжан, Сараларды айтып тұр ғой. Енді барлығының түк көрмегендей, сүттен ақ, судан таза бола қалуын...

Биберекенің сөзін аяқтатпай Ертай өлеңін жалғастырды.

Жұрт әдеттегідей ду қол соққан жоқ. Әрқайсысы өз ойымен оқшаулана қалғанымен, Ертайға деген ризашылықтарын көздері арқылы ғана жеткізіп жатты. Жақсылық та, жамандық та ұмытылмайды екен.

Жеңіс күнгі салтанатты кездесу де бітті. Жас ағаштың ортасына топтана аялдаған үлкен-кішінің ортасында Ертай әлденені қызу дәлелдеп жатты.

Осы ауылдың еңбеккерлері өз күштерімен Отан соғысына кеткендерге ескерткіш орнатқан. Бес жұлдыздың ортасындағы өшпес алауға үңіліп, тұғыр тастың үстінде ашаң жүзді ана тұр. Жаулығынан қобырай шыққан ақ бурыл шашы көмкерген тік маңдайындағы әжімдері тереңдей түскен.

Арық, осы бір қоладан құйып, жезбен аптатқан қара шәлілі ананың кейпі керемет сұсты да, кереметтей мейірімді еді.

Жіңішке ұшы алауға түйісетін биіктігі бес, ұзындығы сегіз метрлік үш бұрыш ақ мәрмәр тасқа соғыстан оралмағандардың аты-жөні түгел тізілген. Оның астына:

Мәрмәр тасқа айналып сөйлеп тұрсың есіл ер,

Танымасам егер де кешірер елім, кешірер.

Келіп тұр бүгін қырық бірінші жылғы келіншек,

Қырық бесінші жылғы жесірлер, –

деген бір шумақ өлеңді ойып жазыпты.

Ертайдікі болуы керек. Дабырласқан адамдардың әңгімесіне сол мәрмәр тастан орнатқан ескерткіш те құлақ тіге тыңдап қалғандай.

– Оу, достарым-ау, бауырларым-ау, шынымен-ақ ұмытып қалғанымыз ба?!

Ертайдың самайына ақ қылау жүгіре бастаған қою қоңыр шашы бұрқырап, кең маңдайындағы екі қатар сызықтың айналасына өрмекшінің торындай әжімдер қонақтай қалыпты. Айтар сөзі кеудесіне сыймағандай аптығып, айналасында тұрғандардың әрқайсысына жалтақ-жалтақ қарап:

– Қалай ғана ұмытамыз. Өзге ұмытса да Әділхан, Көркембай, Нұрахмет үшеуінің ұмытуы мүмкін емес қой. Естерінде ме, мектептің жиырма жылдығының құрметіне бізді пионерге қабылдамақшы болып еді ғой. Содан да болар, бізді бүкіл ауыл: «Қырық бірінші жылдың пионерлері», – деп айтушы еді. Естеріңе түсіріндерші, – деп Ертай тұрғандардың бәріне қадалды.

– Бәрі бірдей есте сақтала бере ме? – деді Көркембай.

Өткен өмірінің әр күніне есеп беру мүмкін бе? Басқаны қайдам, Ертай сол күні ертерек есейгенін өзі де білген жоқ-ты... Жалпақ иығы құнысып, енді ол әуелгідей қызбаланбай, қызықты да қиын күндерін қиулап еске алмай, сабырлы, салмақты бір күйге түсті. Сәлден кейін барып:

– Амал не, сол күннің ертесіне соғыс басталды, – деді.

Тұрғандар сонан кейін ғана барып: «Ие», – десіп қалды.

Жақсылықтан гөрі жамандықтың көбірек есте сақталатыны несі екен? Әлде адам өмірінде тек жақсылық жасалуға тиісті болғандықтан, көбі тіршіліктің заңды жалғасы, құрамдас белгісіндей елеусіз, ескерусіз ұмыт болып қала бере ме? Бәлкім, біз сондықтан да басымыздан өткен жақсылықтардың, жанымызда жүр-ген жақсыларымыздың қадір-қасиеттеріне жетпей, оған дер кезінде мән де бермей жүрген шығармыз.

Әлде... әлде жақсылық дегеніміз – небір қауіп-қатерлі көп қақтығыстардан өтіп, талықсып-талып бізге әрең жетер. Сонан соң да адамдар одан гөрі басынан тез-тез өтетін жамандықты бұрынырақ, әм көбірек ойлар.

Ертайдыкі шындық. Мектептің жиырма жылдығы тойланған жоқ. Бұл ауыл сонда қайғырғанын да, жылағанын да ешкімге білдірмеді. Бауырмал кейпін бұзбай, сілтідей тынып, түйілген жұдырықтай топтаса қалған. Әр үй азаматтарын Отанын қорғауға аттандырған...

– Осы Биберекеге түсіне алмай-ақ келемін. Бір ауылда өстік қой. Сонда да түсіну қиын, – деді Қайсен ізін басқандай үнсіз келе жатқан Ертайға. – Әлгінде атын ойнақтатып келіп еді. Енді қарашы, – деп Қайсен Ертайды күтіп, артына бұрыла беріп, үзілген әңгімесін сабақтады.

– Әлі ұмытқам жоқ. Курскі иінін азат еткен түні жанымда отырып, көзі ілініп кетті. Автоматына сүйеніп, қаперсіз қалғыды. Сірә, ол мезгіл таң алдындағы түн мен күннің алмасар сиқырлы шағы болса керек. Атыс тоқтап, дүние құлаққа ұрған танадай меңірейіп қалған-ды. Тек ойдым-ойдым қайың, қарағай, шыршаның кешегі мүңкіп тұратын сағыз иісі – соғыстың оқ-дәрісінің сасық тозаңымен алмасқан. Сол мазасыз қараңғылықтың бауырын тіліп, төбемізден ракета жарығы ғана ағып өтеді. Бұл жер бейне бір мәңгі тыныштық көрмегендей, қарағайының бұтағына құс ұялап, аң паналамағандай. Ағаш екеш ағаш та, жарасын ауырсынып, ыңырана күйзелегендей. Тілсіз тіршілік иелерінің де үрейленіп, үміті қылбыш үстінде тұрғандай шақта Биберекенің сол ұйықтағанына әрі қызықтым, әрі таңдандым.

Жабырқау қайғылы тыныштықты, ажал оғы кезбеген меңіреу тыныштықты мен де пайдаланып, ала көленкеде дүниеге еркін бір қарап алайын дегендей алдыма қадала қарап отырмын.

Әншейінде оқ пен оттың ортасында жатып ауылды, теңтұсымды ойлайтын едім. Бұл жолы неге екені белгісіз, екі дүниеден де бейхабар, ойсыз-күйсіз, уайымсыз, қайғысыз, қорқынышсыз құдіретті бір тыныштықтың құшағындамын. Қарсы алдымнан бұтағы қырқылған шынар-шыршалардың жарасы ағараңдап көріне бастады. Кеше кеште ең соңғы рет атылып, соңғы рет жерге түскен снарядтардың суық ізі, онан соң көрші окоптағы жауынгер пулеметінің тұмсығы қарауытты. Әлдекім шылым шекті. «Бүгінгі күннің жайы не болар екен?» – деп ойлап үлгергенімше, дүние тағы аласапыран болды да кетті...

Қарсы жақтан оқ жауып, таңды оқпен қарсы алдық. Тыныштықты снарядтың үнімен ояттық. Өлім тыныштықта ғана қорқынышты. Жан алып, жан берген соғыста қайғыруға да мұрсатың болмайды.

Барлаушылар бөлімшесі алдыңғы шепте еді. Қан қызыл болып күн көтерілді. Көз жетер жер қара тозақ.

Екі жақтың оғы да ауаны сырылдатып тіліп тұр. Бір кезде Биберекеңің арғы қапталында етпетінен жатқан Иванның автоматының үні өшті. Қарсы алдына қарап шүріппені басқан бойы кірпік қақпай қатып қапты.

Күн иық бойы көтерілгенде оқ саябырлай қалды. Сол сәтте Бибереке аяқ астында бұлқан-талқан болып қолындағы автоматын лақтырып жіберді. Көзі жасқа толып сәл отырды да, қарғып тұрып, жүгіріп барып Иванды құшақтады. Содан жер бауырлап жатқан күйі еңіреді ай келіп, еңіреді дейсің. Сәлден кейін орнынан алқын-жұлқын тұрып, белдігіне қыстырған күрегімен жер қаза бастады. Оқ себелеп өтті. Әлдекім арт жақтан: «Жат-жат!» – деп айқайлады. Ол естісе де, жауап қатқан жоқ. Жүйкесі қалай шыдағанын білмеймін. Окопта отырған менің құлағым шулап кетті. Сол шақта дәл төбемізден біздің самолеттер ұшып өте берді. Фашистердің оғының үні өшті. Дүниеге тағы да тылсым тыныштық орнады.

Бибереке пилоткасын желкесіне сырғытып қойып, арпалыса жерді үңгі түсті. Мен сонда ғана Иванға зират қазып жатқанын түсіндім. Самайынан бұршақтаған ащы тер гимнастеркасының омырауын жуып кетті. Зиратын жайлап бітті-ау деймін, ешбір қауіп- қатерден сескенбей қайта тұрып, Иванның өлі денесіне таяна бере тағы да тізерлеп отыра қалып, алақанын жайды. Ернін жыбырлатып сәл отырды да, бетін сипады. Иванның бетін орамалмен жауып, басын құбылаға қаратып қабірге қойды. Бибереке досын мұсылманша жерледі.

– Жауынгерлер, жиналындар! – деген командирдің бұйрығы естілді.

Тірі қалғанымыз тез-тез қимылдап, солай қарай ұмтылды. Бибереке Иванның комсомол билетін қалтасына салды да:

– Енді сен үшін де оқ атамын, иманды бол! – деп күбірледі.

Жау күтпеген қадам жасады. Біздің тұстағы қайқаң белестен асып, шегініп кетті. Күздің бұл мезгілінде даланың сәні болып шашылып жататын ну орманның сары ала жапырағы – танкілердің, машиналардың табанында езіліп, аусыл сиырдың тіліндей тілім-тілім болып жатыр. Бибереке алдындағы кеше ғана өлім отын шашқан, енді жан адамға керегі жоқ, қаңылтырға айналған автоматы теуіп жіберді.

Қаруын тастаған жауынгер – жауынгер емес. Есіме сонда ғана Иванның автоматын зираттың басына көміп кеткені түсіп, сұраулы

жүзбен бетіне жалт қарадым. Осы бір әділдік пен әділетсіздіктің таласында кезек-кезек шабуылға шығып, кезек-кезек жығылысып тұрған зауал шақта, өмірге құштар әр адамға қару қымбат еді. «Әр оғың бос атылмасын», – деп бір түйір қорғасын оқтың тілеуін тілеп тұрған сәтімзде, Биберекеңің кесірлік жасап келе жатқаны ішіме сыймады. Әйтсе де пікірталастырып жатуға уақыт қайда...

– Осы қарғыс атқан қарусыз да өмір сүретін уақыт болар ма екен? – деді.

Артынша Бибереке штабқа шақырылды. Ол елден бұрын тапсырма алды. Белеске дейінгі жалтаң беткейдегі барлаушылар өтетін жолды минадан тазартып қайтуға тиісті. Бұдан да қиын тапсырманы талай орындап қайтқан, сыннан өткен солдат. Жаңбырдай төгіп тұрған оқ астында жүріп те қатерлі жолға талай шыққан. Ол белгіленген мезгіл жеткенше тынығып, ымырт үйіріле жолдастарын ертіп іске кіріспек.

Жүрер алдында жанымда отырып аспай-саспай тамақтанып болып, алақандарына қарады. Қарады да жымыып, жүзін маған бұрды:

– Түсімде ауылда жүр екенмін. Омырауым толған ордендер мен медальдар. Айналайын апам: «Осындай қырғын соғыстан он екі мүшең түгел оралдың. Ата-бабаңның аруағы қолдаған шығар», – деп маңдайымнан сүйді. Елге аман оралатын шығармын, – деді.

– Жаудың беті қайтты ғой.

Мен сол шақта Биберекеге демеу болсын деп осы сөзді айтуын айтып қалғаныммен, өзім де әлдекімнен демеу, мият іздейтіндей күйде едім. Сол рухани құдіретті, өмірге құштарлықты достарымнан ғана табатындаймын. Неге екенін білмеймін, Биберекемен сол жолы мәңгі ажырасатындай күдікті сезімге бой алдырдым. Батып бара жатқан күнмен бірге жанымдағы жарығым да бататындай, көкірегім мұңға толып, үмітім қараңғылына берді. Өмірге құштарлығымды арттырып, ерлікке, жеңіске ұмтылдырып жүрген жанымдай сенімді серігім көз алдымда көлеңкеге айналып бара жатқандай... Оны сол тылсымнан ажыратып алар дәрменім таусылып, егіліп жылағым келді. «Қош, бауырым, енді көрісеміз бе, көріспейміз бе?» – деп жылап қоштасқым келді. Денемді езілген бір күйреуік ой бунап, тынысым тарылып, көз алдым мұнартып, Биберекеге қарап едім, ол күлімдеп жанымда жайбаракат тұр екен.

Жиырма жастың қызуына балқып, қанды майданда шындалған оның өңі бүгінгі көрген бар ауырлықты, бар қасірет, мұңды толық жеңіп, батар күннің нарғтай қызыл шапағымен шағылысқан. Маған көз қиығын тастады. Сонан соң:

– Сендер көкпар тартып жүр екенсіңдер деймін. Апам үйленгенде құрған ақ шымылдығымызды ашып еді, ар жағынан Айша шығып ән айтты. Бүкіл ауыл біздің үйге сыйып кеткендей. «Біз жоқта осындай кең үй салған апам не деген мықты», – деп ойлағаным да сол еді, оянып кеттім.

«Бейшара-ай өлеріңе көрініп тұрған шығар. Осы сапарыңнан тірі оралар ма екенсің? Әкем: «Адам жарық дүниеден кетерде бой жазып, кемелденеді, – деуші еді, сол рас шығар...»

Осыны ойлауын ойласам да, жүрегім дірілдеп, кеудемді суық бір қанжар тіліп жібергендей, өңім бұзылып кеткен болар:

– Немене, сен ауырып отырмысың, осындай қиын-қыстау шақта денің сау болса екен? – деп ол менің білегімнен ұстай алды. Мен жан досымды жамандыққа қимадым. Осындай жақсы адам жайлы жаман ойлағаным өкініп, маңдайымнан суық тер бұрқ ете түсті.

– Жоқ, жоқ. Ауырғаным жоқ. Сенің жүретін уақытың болып қалды ғой. Қоштаспаймыз ба?

Ол алдына түскен нанның уақ түйіршіктерін алақанына жиып, шалқайып аузына салды. Сонан соң қаруын көтеріп, орнынан тұрды.

– Сәлден соң келемін ғой, несіне қоштасамыз, – деп белеске қарай беттеді. Соңынан Никита ерді.

Мен сол түні ол оралғанша кірпік ілмедім. Таяу жерден әрбір оқтың ызыңын естіп жаттым. Жердің қатты дүмпуін, снарядтардың қара түнді тілген зырылын естіп, ракетаның сары жолақ жарығын көрген сайын: «Биберекеден айырылған болармын», – деп уайымдадым. Түн ортасынан ауа Никитаны көтеріп Бибереке жетті. Қатты жаралаған серігінің тілі байланып қалыпты. Жауынгерлер оны қолма-қол дәрігерлік пунктке жөнелтті. Бибереке жауапты тапсырманы орындағаны жайында рапорт берді. Командир қолын алып, арқасынан қақты. Пенделікті қойсаңшы. Сол сәтте ішімді эзезіл қызғаныштың оты қарып өтті. «Жаратушы шынымен-ақ түсінде аян берген болар. Енді гуілдеп атақ-даңқы шығар», – деген ой жылт етті. Біздің бөлімше жау тылына дабырсыз кіріп, бекінісін барлауға, белгілі орындарды, әсіресе оқ-дәрі тұрған жерлерді құртуға жауынгерлер жіберді. Олар рация арқылы хабарласып

тұруға тиісті еді. Көп ұзамай, хабар да келді. Таң бозалаң тарта бастаған шақ болатын. «Жол ауыр. Тірі қайта алар емеспіз», – деген шолақ хабар жетті.

«Биберекелер тапсырманы ойдағыдай орындаса, отряд дйттеген нысанаға кедергісіз жетуге тиісті еді. Әлде жолдастарынан айырыла бастаған соң, жүрегі дауаламай, жалтақтық жасап, жалған рапорт берсе, нағыз сатқынның өзі емес пе?...»

Жүрегім зуылдап, денем қызынды.

Ер-азамат жаумен шайқаста мерт болса ерлік қой, ал...

Құлағым шыңылдап, не істерімді білмей теңселіп тұрмын. Рациядан шолақ хабар екінші рет ұсталды. Командирлер штабта төтенше бас қосты. Соғыстың аты – соғыс. Қылмысқа кешірім жасау қателікке жол берумен бірдей. Орны толмас өкініш. О, бауырым, сен оны қатыгез қаталдық деме. Биберекені даланың соғыс соты қатал айыптады.

Бибереке жазаны жасқанбай, ұнжырғасы түспей қарсы алды. Оны біреулер: «Шын айыбын мойындаудан туған тәуекел», – деп білді. Ал сырын білетін мен: «Адалдығым үшін қылша мойным талша дегені. Ол да ерлік!» – деп түсіндім. Жауынгерлік белгілерінен айырылған Биберекеге соңғы сөз бергенде, таң арайлап атып келе жатқан еді. Жер-ана денесіндегі снаряд пен бомбадан түскен ауыр жараны көз алдымызға жайып тастап: «Жайқалған гүлім қайда, кілемдей жұмсақ жасыл шалғын түгім қайда?» – дегендей сұлық тұрды. «Адал еді», – деп Биберекеге араша түсер тілі жоқ.

Үйілген топырақ... қалың қара қыртысына дейін қақыраған жарлауыт, дал-далы шығып шоңқайып қалған танкілер, машиналардың өртенген қаңқасы, өзіміз қазған науша шұқырлар көз алдымызда ойран-топыр болып жатыр. Иванның зираты... Жас топырағына күзгі қырау түсіп, ол да көмескілене бастағандай. Кешегі жанымыздағы жайсаңымыз ту сыртындағы бізге ажал оғын бүріккен қара танкінің жолына бөгет боламын деп, ен даладан енді қайта тұрмайтындай жайлы мекен тауып жансыз жатыр. Ол енді ешкімді ажалдан арашалап ара түспейді, қуанбайды да, қайғырмайды.

Бибереке зиратқа бізден жақын тұр. Жалаң бас. Бұйра қара шашы дудырап кетіпті. Сары гимнастеркасының түймелері жұлынып, өлген адамның сүйегіне кигізе салғандай, ол да денесіне жұғыспайды.

Ғажап, енді бірде тұла бойында сау тамтығы жоқ, жау жақтағы дөңді бетке алып ол жалғыз кетіп бара жатты.

Сол сәтте командирдің: «Әр солдат өзінің белгілі орнын тапсын, бұйрықты күтсін», – деген даусы сақетті.

Кейін білдім, Бибереке ең соңғы тілегінде өзі минадан тазартып келген жолмен белгілі жерге дейін барып қайтуға рұқсат етуді өтініпті. Тілегі қабылданыпты. Ол кеткен соң біздің барлаушылардан: «Көп қиындықпен аман-есен жетіп, ойдағыдай орналастық, белгілі тапсырма бойынша іске кірістік», – деген толық хабар келді. Амал не, Биберекені қайта қайырып алуға мүмкіндік жоқ еді. Іле-шала: «Немістер шабуылға әзірленіп жатыр», – деп тағы да ескертті барлаушылар.

Соғысты көргендер ғана біледі, солар сенеді. Бүгін айтсақ, бастан өткеннің бәрі аңыз, ертегі секілді. Иә, құрысыншы, соғыс деген сөздің өзі біздің ұғымымыздан неге ғана жойылып кетпеді.

Біз жатқан бекініс құлаққа ұрған танадай, тыныш-тылсым күйге түсті. Жауынгерлер келесі шабуылға тойтарыс бере отырып, фашистерді тағы бір шегіндіріп тастауды мақсат етіп, қаруын сайлап, командирден бұйрық күтуде. Дәл осы сәтте қарсыдағы беткейден Бибереке қайта көрінді. Бізге қарай келе жатыр. Өз көзіме өзім сенбедім. Иыққа көтерілген күннің тозақ мұнарлаған сапсары сәулесінің астында тік жүрген жалғыз сол ғана еді. Әуелде: «Басына ақ шүберек байлап алған болар», – деп ойладым. Мұндай жай соғыс кезінде бола береді. Жақындай келе анық көрінді. Күзгі ызғырық жел: «Көрдіндер ме, соғыстың бір минуты өрімдей жасты жүз жасаған қартқа айналдырды. Неше ғасырдан бері тіршілік үшін, бейбіт өмір үшін адамдар бар күш-қайратын жұмсап орнатқан қалаларды, селоларды ғұмыры адам тұрмағандай ойрантопыр етті», – дегендей. Міне, жерден қазған бөлімше штабының алдына келді. Оқ та зырылдап айналадан өте бастады. Осылай тағы да қым-қуыт шайқас басталды да кетті. Мен сонда Биберекеге кездесе алмағанмын. Сол бір жорық жолдары кімді қайда әкетпеді. Сталинградты қорғау кезінде қайта табыстық. Бұл жолы госпитальда кездестік. Қаланы азат етіп, жауды кейін шегіндірдік. Осы шайқаста оқ тимеген солдатты мен көргемін жоқ. Өзім де солардың бірі едім. Гипсте қозғалмай бір ай жатуға тура келді. Өлмедік, ол да өте шықты. Гипсті алған соң екі-үш күннен кейін, бас көтерсем,

жанымда бір аяғы қара санынан жоқ, ақ күмістей шашы дудырап, ауыр дем алып біреу жатыр.

«О, тәуба, нанымыз таусылмаған екен-ау, Есіл ер-ай, сен де тірі ме едің?» – деп құшақтап көріскім келді. Көкірегіме ыстық бір өксік толып, көзім бұлдырап кетті. Жылау деген жасықтық та, ерлік те емес-ті. Кейін білдім. Бибереке бір шайқаста ауыр жараланып, аяғынан айырылыпты...

Сендер не білесіндер?! – деді сосын Ертайға қарап.

* * *

Қайсеннің сөзін Ертай бөлді.

– Біз ауылда жүріп, сіз айтқандай «жан алып, жан берген» мұндай қанды соғысты көрмесек те, жан жүрегі сыздай ауырған небір асыл адамдарды білеміз, – деді Ертай...

Сосын әлдене есіне түскендей үнсіз қалды.

Өмірде ештеме ұмытылмайды. Бәрі-бәрі есімде.

Әкесі аяқ астынан соғысқа аттанды да, Ертайды немере туыстарының үйіне аманаттап, күздің қара суығы түсе анасы колхоз қойын бағып қыстауға көшіп кеткен-ді. Содан бері өзін іздеп ат ізін салған пенде жоқ. Балалап басына, тұрымтай тұсына...

Сіркесі су көтермей тұрған ел бұл күнде бір Ертай емес, өз балаларының еркелігін бұрынғыдай қызықтаудың орнына: «Күн боранда бала мен ит құтырады», – деп зекіріп тастайтынды шығарды.

Немере туысы Қосайдың шүйкедей қара кемпірі де балалары соғысқа кеткеннен бері аяқ астынан күйгелектеніп, кішкентай танауы кусырылып, шүңірейген дөңгелек қой көзі кіртііп, өзінен-өзі тырысып жүргені. Сондай көңіл күй айрандай іріп жүрген кезінде, тамақ үстіне кіргендерді де жақтырмайтын. Кемпірдің осы бір ниетіне ерегіскен Ертай өзі секілді мұндастарын ертелі-кеш ертіп келіп, кемпірдің тынысын тарылтып бара жатты.

Бүгін де бар досын жиып, темір пештің түбінде отырған Өрік кемпірмен тізе қоса үпір-шүпір келіп жайғасты.

Кемпір бір шыны бозала шайды Ертайға сырғытып қойды. Ертай оны Далабайдың қолына ұстата салды.

– Өзің ішпейсің бе? – Кемпір шүңірейген көзін қадап ұнатпай қалды.

– Бұлар сабққа барады ғой.

– Бүкіл елді, оның ішінде Түсіптің баласын асырайтын мен емес. Барсын туыстарының үйіне.

Табак түбіндегі талқанға қасығын сала берген Далабайдың қолын кемпір қағып жіберді. Ертай көз алдын торлаған талқан тозаңын үрлеп, шыныдағы шайды кемпірге итеріп тастады. Дөңгелеп бара жатқан кетік шыныға тарамыс-тарамыс саусақтарын асыға созған Өрік:

Тәйт әрі, әдірем қалғыр. Неңді міндетсисің? – деп күңкілдеді. Ертай жолдастарын дүркірете ертіп аулаға шықты.

– Кетіндер! – деді. Сосын үйдің керегесіне сүйеніп сазара қалған. Достары үрпиісе қарап, ұзап кеткен соң ол ызамен қыстаудағы үйіне тартып отырды.

Түні бойы жауған қар жүрісін маңдытпай келеді. Қулық тауын бір асып алса, Қатудағы қойлы ауылға жету оп-оңай көрінді оған. Тау сағасына іліне, салбыраған елтірі тымағын алып, тершіген маңдайын сүртті, «әу» десең дауыс жететін жерде тұрған етектегі ауылға қарады. Көңілі киіктің жетім лағындай құлазып, булыққан Ертайдың көзіне ыстық жас тығылып, алқымына ащы бір өксік тіреледі. Бірақ ол әлденеге ерегісіп, жыламады.

Тізесіне әрең жететін қынаға боялған қоңыр тонның өңіріне тұмсығын тығып, демін ауыр алды.

«Қойлы ауылға баратын біреу шықса, мінгесіп кетер едім-ау», – деп әлдекімнің тілеуін тіледі. Әуелде тәуекелмен ауылдан шығуын шығып кеткенмен, ұзаған сайын бір үрей жүрегін сығымдай түсті.

«Таудан бір ассам қорықпас едім, тегі болмаса, жолдағы жақында ғана қойға шыққан Дәукемпірдікіне қонып, ертемен жүріп кетемін», – деген үмітке қол артты.

Жалғыз баласы Бибереке солдатқа кетісімен, Қадырбек Дәукемпір мен Айгүл екеуіне бір қора қой өткізіп берген. Бірі бағып, бірі күзетеді.

Кенет ауылға иегін артып тұрған тұмсықтан қылт етіп бір салт атты шықты. Ертай кешке жатарда да, тұрарда да, тіпті сабақ үстінде отырып та құдайдан небір жақсы тілеулерді тілейтін. Солардың ішінде орындалғаны осы болды. «Кім де болса мінгестіре кетер» деген сеніммен ол жол шетіне шоқайып отырып, жалтақ-жалтақ қарап күтті. Қағаздай ұлпілдеген жас қарға саусағымен атын жазды.

Енді байқады, Қадырбек ағасы екен. Үлкен әкелері бірге туған тума. Астында түйе жирен жорға. Төрт тағаны көрініп жатқан, ұсынсаң қол жетпейтін жирен ат ерекше зор денелі жылқы. Бастықтың төл аты. Шын қызып жорғалағанда, төрт аяғы төсін ұрып, сағымдай жүйіткіді. Қадырбек ағасы көн теріден жастықша жасатып, бауырына тартпамен бастыра тартып тастайтын. Қазір ол жорғалап емес, айналасын ақ тозандатып, күшті жүрісімен еңістен өрге қарай домалап келе жатқандай. Қара көк қасқыр ішіктің түбектей жағасы иығын жапқан Қадырбектің қызыл шырайлы толық беті әуелде сағымда тербетілген суреттей болып көріні. Ертай қуанғанынан екі езуі құлағына жеткенше ыржиды. Күлгенде де кіршіксіз балалық көңілмен күлді.

Жирен жорға үстінде өзі отырғандай толқыды. Ақ сұлыға байланған ат басын шұлғып тастайды. Осы қуаныш үстінде: «Қыстаудағы шопандарға бара жатыр-ау, өзімен бірге ала кететін шығар» – деп ойлады. Содан: «Мен де бастық болсам, Қадырбек ағаның әйеліндей пісте мұрын, күлім көз, әдемі ақ сары әйел алсам», – деп қиялдады. Іле осы ойынан өзі ұялып қалды. Есік пен төрдей жерге келгенде орнынан тұрды. Қадырбек көрмегендей болып жанынан өте берді де:

– Ей, қайда барасың? Сабақ қайда? – Көздері оттай лапылдап, Ертайдың жүзін шарпыды.

– Рұқсат сұрап үйге бара жатырмын! – Әлгі бір лепірген көңілі су сепкендей басылған Ертайдың даусы күмілжіп әрең шықты.

– Ә, ақымақ ит, адам болмассың! Кері қайт! Қасқыр жеп кетеді. Жаңа жаратып жүрген атқа салақтатып мінгестіре алмаймын. Қызыл май болып кетеді.

Бұлшық еттері теңіздің толқынындай бүктетіліп, ауыздығын басып, жұлынып тұрған жирен жорға сүзіліп тастап, құйындай үйіріліп берді. Бүкіл дүниенің тынысын бірге алып бара жатқандай. Ертай жүрегі тоқтағандай сезінді. Ой да, арман да, тілек те жоқ... Қалқайып соңында қала берді.

Қадырбек бұрылыстағы құстың тұмсығындай үңірейген қара тасты айналып кеткен соң ғана Ертайдың басы шыңылдап, жұдырықтай жүрегі кеудесін жарып кетердей тулады. Көздерінен өкусіз жас сорғалап, сәл қозғалса, сол жасы шарасынан асып, мына тау аңғарын селдей жуып өтердей көрінді.

Кішкентай домалақ танауы қусырылып, кеудесі өксікке толды. Жақ еттері жыбырлап, барынша тістеніп алып еді, тістері

шықырлады. Сүйек-сүйегі жасып, дел-сал болған күйі ілгері аттады.

Иығы салбырап, салы суға кеткен балықшыдай үнсіз келеді.

Жирен жорғаның тұяғы жолдың қарын күреп тастағандай. Сәлден кейін өксіп-өксіп жіберген Ертай әлдекімге іштей кіжінді. Ол тау кезеңіне шыққанда, сонау қиырдағы ақ таулардың биігіне еңкейген, суықтан талаураған қып-қызыл күн үлкейіп кеткендей көрінді.

Бүгінде де жас қарға оранған қарағайлы таудың шатқал-шатқалы күн сәулесімен шағылысып, мың құлпырады. Мына көрініс Ертайдың көңілін көтеріп тастағандай болды. Ол кезеңге ерекше бір жігермен көтерілгенін байқамай да қалды.

Қарсы беттегі тауда отырған қойлы ауылдың түтіні көзіне оттай басылды. Жалғыз аяқ тау жолымен ылдифа қарай домалап бара жатқан ол: «Әкем келгенде айтармын-ау», – деп күбірледі.

Сол сәтте әкесін майданға аттандырған күнді көз алдына келтірді.

Пысық Қадырбек колхоздастыру жылы атқа мініп, кейін колхоз бастығына дейін өсті. Үрім-бұтағынан бері жалшылықта күн көрген туыстары оны арқа сүйер ақылшы санайтын. Жасы отыздың ішіндегі Қадырбек алымды да, шалымды жігіт атанды. Сол Қадырбек соғысқа аттанады деген күні Ертайдың әкесі қатты қайғырған-ды. Ағасынан қалған жалғыз бала Қадырбектің тілеуін тілеп, түні бойы дөңбекшумен болған.

Ертесіне Атайбек Ертайды атына мінгестіріп, Қадырбекпен қоштасуға аудан орталығына барды. Ертай аудандық военкоматтың алдынан топырлаған адамдарды көрді. Бұндай көп адамды алғаш рет көруі. Біреулер жылап, біреулер жұбатып жүр. Нардай кең иықты, қызыл шырайлы жігітке сүйенген әдемі ақ құба келіншек лек-легімен әр тараптан келіп жатқан адамдарға мұнды жанарын тігеді. Шүңірек көз жұдырықтай қара шал сақалын тұтамдап, мұрты жаңа тебіндей бастаған жігіттің жанында тұр. Одан әрі үйдің бұрышында талдырмаш сары қыз таңқы мұрын қара жігітке әлденені жәудіреген көзімен баяндап, мөлдіреген нәркес жанарымен жаутаң-жаутаң қарайды. Кім біледі «Сені тосам», – деген бір ауыз сөзді сол көзқараспен баяндап тұрған болар...

– Аты-жөні аталғандар азықтарыңды алып, қатарға тұрыңдар, – деген дауысқа жалт қараған Ертай, керемет бір көрініске таңғалды.

Жұрт сілтідей тына қалыпты. Бейне бір тұнық аспан бетіндегі жұлдыздай дір-дір еткен жанарлар.

Әлден уақытта дауыл тұрғандай әлгі бір тыныштық дөнбекшіп кетті. Аналар балаларының шалғайына жармасып ажыраар емес. Ертай сол кезде тұңғыш рет әке мен баланың айырылысқанын өз көзімен көрді.

Иә, ол күндерді талай адамдар жүрегі сыздай отырып еске алар.

Өткен жылдардың тірі куәлары – дария болса, бұл – жалғыз тамшысы, асқар шың болса – төбешігі, айтылып бітпеген сыр болса, дәл соның өзі. Сол жолы солдатқа ағасы Қадырбек емес, әкесі кетті.

...Осы көріністің бәрі Бұрғансайда отырған Дәукемпірдің үйіне жеткенше көз алдынан тізіліп өтіп жатты. Әлгіндегі ауылдан ұзар сәттегі қорқыныш та ғайып болғандай.

Жол айрығына жеткенде, тас қораның жанынан салынған тоқал тамға қарады. Түйе жиреннің ізі солай қарай жосылып кетті. Қадырбек ағасын көргісі келмеді. Бірақ Қату қыстауы жаяу адам үшін бір күндік жол.

Кезеңнен баса соққан жел тас үйдің мұржасынан көтерілген тезек түтінін жамбастата үрлейді. Көгілдір түгін иыр-қиыр болып шоқылардың шоқтығына көтеріліп бара жатты.

Ертайды көк күшік қарсы алды. Малды ауылдың кешкі бір тынысында жайғасып отыра қалған Дәукемпір ит үрген соң сыртқа шығып, кешкі ымырт бөккен өзекке кері көзін жүгіртті. Ешкім көрінбегеннен кейін:

– Ау, бұ кім? – деп айқайлады. Абалаған ит өзіне қарай жақындай түсті. Сонда ғана барып:

– Мен ғой, апа! – деді Ертай.

– Жаным-ау, Ертаймысың?

– Иә.

– Әй, мен саған бағана кейін қайт дегенім қайда? – Бұл төр алдында отырып айқайлаған Қадырбек еді. Дәукемпір Ертайды бауырына басып, тер иісі мұңкіген басынан иіскеп, албыраған бетінен сүйіп алды. Сөз арасында: «Сағындың ба атанды? Құлындарым-ай, қу соғыс болмаса бұндай күйге түсер ме едіңдер, менің жалғызымнан да хабар жоқ. Жан серігім – Айша ғана», – деп кемсендеп қойды.

Осы сөзден кейін кемпір дауыс салып, тау ішін азан-қазан қылып жылауға басты. Енесінің жылағанын естіп, үйден Айша шықты.

Айша орта бойлы, ақ құба өңді, келбетті келіншек.

– Ой, апам жай жылап жатыр ма десем, Төрежан келген екен ғой. Үйге кіріңдер. – Оның да үнінде босаңсыған көңілдің дірілі бар. – Апамның кейде оңаша отырып та жылайтыны бар. Сағынады ғой ұлын. Мен де сағынып жүрмін, Төрежан. Сен өзін атаңды сағындың ба?

– Сағындым.

– Сағынбай қайтсін-ау!

Қадырбек бар жастықты қолтығына басып, төр алдында жатыр. Қазандағы сүр еттің иісі бұрқырайды. Үйге кірген Дәукемпір Ертайды өзінен жоғары отырғызып, тізесін бүкті. Айша күйбендеп сөре ішіндегі ыдыс-аяққа бұрылды. Бибереке ауылдық советтің хатшысы еді. Атайбек шал солдатқа аттанған соң, аз күн Қадырбек екеуі достасып, бірге ішісіп жүрді де, ақыры араздасып, өзі сұранып, ол да майданға кеткен.

Елуге таянған шалдың аяқ астынан солдатқа не себеппен кеткенін білетін жалғыз сол еді. Бір адамға сыр шашпады. Бітеу жара күйінде қалды. Қар жауып, із басылды. Броньмен ауылда қалған Қадырбек қана шалқып-тасып жүр.

– Солай, колхоз малын бас сап сойып алғансыңдар. Жауапты кім береді? – Қадырбек соңғы сөзге салмақ сала сөйледі.

Кемпір үндеген жоқ. Айша бұрылып, бетіне таңдана қарады.

– Үндемейсіңдер... Сонда жауапты кім береді? Өз қолыңды кесуге қимайсың.

– Тәте-ау, қасқыр тамақтап кетпеді ме?!

– Қандай қасқыр екенін кім біледі?!

– Жалғызымнан айырылып та өлмей отырмын. Мықтасаң, аларсың ана көк қасқа биені. Қазбаламашы, қарағым.

Кешкі тамақ ішілген соң Дәукемпір жұмған аузын ашпаған күйі күзетке шықты. Оттың шоғын қозға көмген Айша оң жақтағы шыт шымылдығына кірді. Есік алдында сүйек мұжып жатқан көк төбет те кемпірмен бірге кеткен. Ертай иттің арсылдаған даусынан ұйықтай алмай жатыр. Сәлден кейін Дәукемпір айғайлады. Айша ауыр күрсінді. Кемпірдің даусы тау ішін жаңғыртып ұзақ тұрды. Жаңғырық үзіле бергенде, Дәукемпір: «Ау... о... ооу», – деп тағы айғайлады. Сәлден соң ол үйге кіріп, Айша жатқан босағадағы кереге басына қыстырылған шамның білтесін сәл көтерді. Содан тау іші құлаққа ұрғандай тына қалды. Тарамыс-тарамыс сала-

лы саусақтарымен қырау тұрған жаулығын түзеп, пысылдап ұзақ отырды. Жағы сорайып, өңі көгілдір тартқан. Сол сәтте қорадағы қой дүр ете түсті де, көк төбет шабаланып кетті.

Бойы жылынып алқа-салқа болып отырған Дәукемпір қал-балақтап тысқа қайта жүгірді. Содан көпке дейін Дәукемпірдің де, иттің де үні тынбады.

Ертай ұйықтап кетіпті, ауыр салмақтан шошып оянды. Сасқалақтап көзін ашқан Ертай өз көзіне өзі сенбеді. Қадырбек мұның аяғын мыжып, Айша жатқан жаққа пысылдап өтіп барады. Демін ішіне алып, сәл жатты да, шымылдықты сырып, қолын созды.

– Айша... Айша... – деп сыбырлады.

– Ах... Құдай-ай, бұл кім өзі! – Айша қолын қағып жіберді.

– Мен ғой, Айша, неге шошыдың? Ұйқым келмеген соң, әңгі-мелесіп жаталық деп ойлап едім.

– Қойыңыз, тәте, ел бетіне қалай қарамақсыз...

– Жә, бала емеспіз ғой, соншама түк көрмегендей болғаның не? – деді Қадырбек Айшаға жақындап жانتая бергенде.

– Қойыңыз, тәте, ұят қайда?

– Тірі адам тіршілігін істейді, Айша. – Қос алқасы толықсыған аппақ кеудесін көрпесімен қалқалап, Айша қолын соза көтеріле берген Қадырбектің көкірегінен сарт еткізіп теуіп жіберді. Қадырбек екі шынтағымен жер тіреп шалқасынан түсті. Керегедегі шам теңселіп, әлсіз жарығы ыстанған қабырғада көлбендеп тұр.

Құтырына қайта ұмтылған Қадырбек қолына іліккен шымылдықты жұлып тастады. Шам сөнбеді. Ызаға булығып, демі ырсылдап әрең алып, қалш-қалш етеді.

– Ойбай, Төрежан! – Жеңгесінің үні қарлығып әрең шықты. Ертай дірілдеген денесін жиып, басын көтергенде, көзі қанталаған Қадырбек:

– Жат, жетесіз, – деді. Ертай бұққан жоқ. Қадырбек айғайлауға ыңғайланған Айшаның аузын күректей алақанымен басты.

Ол сол шақта Ертайға мейірімсіз қара дауыл болып елестеді. Айшаның: «Төрежан, ойбай, Төрежан», – деген булығып, тұншыға шыққан даусын естігенде ғана тершіген, түтіккен бетін бұрды. Дел-сал болып қол жұмсауға батпай желкесінде қақиып тұрған Ертайдың періштедей таза сүлдесі әділдік үшін ара түсуге бүгін болмаса ертең әзір еді. Адал ары Қадырбектің рухын басып, әлсіретіп жіберді.

Қадырбек алқынып, қимылсыз бір дем отырды. Содан кейін оқ тиген бөрідей кіржиіп, сүйретіле орнынан тұрды. Зорлана жұлқынып киіне бастады. Айша солқылдап жылай бастағанда, қырылдаған дауыспен:

Бұл жылағаның аз, әлі-ақ көзіңе көк шыбын үймелетемін, – деді.

Тау ішінің маужыраған таңғы тыныштығын бұзған Қадырбек қатқан жолдың тоңын дүрсілдетіп, айналасын жаңғырықтырып шаба жөнелді. Сол кезде Ертай сылқ етіп отыра кетті. Әлгінде ғана мызғыған көк төбеттің шатқал-шатқалды жаңғырта үрген даусына қосылып Дәукемпір:

– Ау, бұл кім? – деп айғайлады. Кемпірге ешкім жауап берген жоқ.

* * *

Қадырбектің атағы ерекше шықты. Ол келе жатыр дегенді естісе, жылаған бала жым болады. Исадан алғаш қаралы қағаз келгенде: «Майданда шейіт болған – ерлік. Отан үшін мерт болған жауынгердің семьясы», – деп қамқорсыған еді, бірте-бірте қаралы қағаз келуі көбейген сайын ол да ұмыт болды. Тылдағы шаруашылық қанша қысылса да, броньмен жүргендердің біразы майданға аттана бастағанда, Қадырбек қатты абыржыды. Уайымдап, ұйқы көрмейтін халге жетті. Ылғи түсінде өзі майданда өліп, үйіне қаралы қағаз келеді. Оған әйелі маз-мейрам болып қуанады екен дейді. «Әйел – дұшпан, дұшпандығыңды жасама, мен соғысқа барғаным да жоқ, өлгенім де жоқ, тірімін», – деп бұлқынып-булығып жатып оянып жүрді. Бірте-бірте жан дүниесін үрей жайлап алды, күн өткен сайын мазасыздана түсті. Өйткені ол аудандағы колхоз председательдерінің ең жасы еді. Кейбір броньмен жүрген жігіт ағалары «соғысқа сұранып кетіпті» деген хабарды естиді. Ондай кезде Қадырбек естісе де естімегенсиді. Шаруашылықты аралауға ерте тұрып кетіп, кешке оралғанда: «Шақыру қағазы келген болар», – деп уайымдап жүрді.

Күн сайын жүдеп, екі ұрты үнірейіп, күндіз ұшқан үкідей бағжаңдап, алақ-жұлақ ететінді шығарды. Бірде Қосай қарттың үйі сыртында шоқиып отырып, ұлыған кара итін ауылды айналдыра қуды. Әбден сасқалақтаған ит ауылдан шыға қашты. Қадырбек шауып келе жатып атып еді, ит артына бір қарап, ақ қарға бүктеліп түсті. Оқ тиген жерін тістелеп, арпалыса қыңсылаған итке таяу

келіп аттан түсті де, қолындағы қос ауыз мылтығының екіншісі шүріппесін қайырды.

– Ит ұлыса, иесіне жамандық тілейді. Дүние сенсіз де күңіреніп тұр, – деп шүріппені басып қалды.

Бұл жолы оқ қара иттің тақыр қолтығынан тиді. Болат сымдай дірілдеген денесі бірте-бірте созылып, аузынан ақырғы демі қан болып шықты. Ақ қарға шашыраған ыстық қанға қарағанда ғана оның көзіндегі құтырынған ұшқын солғындап, артындағы өңмендей ұмтылған бір топ балаға бұрылды. Олар беттерін от шарпығандай кейін шегініп кетті. Қадырбектің балаларға да бірдеме айтқысы келіп еді, тісіне-тісі жабысып қалғандай жағы ашылмады. Терге бөккен түйе жиреннің жүніне боз қырау қона қалыпты. Буы бұрқырап, екі қолтығы дірілдеп, солқылдап әрең демалып тұр. Қадырбек шылбырына еңкейе беріп, жазықсыз қара итті қоршаған балаларға кіртіе қарады. Қолын ұмсына беріп бөгелді де:

– Кетіндер қазір! – деді. Балалар жан-жаққа бытырай қашты. Ертай ғана ит өлігінің жанынан кетпеді. Күшігінен бағып-қаққан иттің өлімі оны әлдекімге өшіктіре түскендей еді. Көкірегін кернеген ашы сөзін айтуға батпай, булыққаны сондай, екі беті түтіге қызарып, самайынан тер бұрқ ете түсті.

– Ей, ақымақ, табаныңды жалтырат. Дәл бір жеті атаңды жоқтағандай қайғырып тұрсың ғой.

– Оның жазығы не, неге аттың?..

Бұл кезде атына мініп аруақтанып алған Қадырбек:

– Жап аузыңды, жағыңды айырып жіберемін, – деп тұра ұмтылды. Ертай одан қорқып, сасқан жоқ. Екі иығы салбырап, ауылға қарай дүркірей жүгірген балалардың соңынан аяғын баяу басып кетіп бара жатты.

Сонда ғана Қадырбек дүниені тындырып тастағандай сабасына түсіп, тауға бұрылды.

Ертесіне ауданға барып қуанышты оралды. Әрі қызу еді. Түйе жиренді мама ағашқа байлап үйге асығыс кірді де, әйеліне бригадирді шақыртты. Кеше ғана осы ауылдың мақтаулы жігіттері көп болатын. Бұл күнде үш мақтаулы келін шықты. Олардың мінген аттары да әдемі келіншектердің атымен аталатын болыпты. Саркеннің үлкен келіні Секер үйленгендеріне екі ай толмай жатып, сүйгенін майданға аттандырып, оның атын мініп еді, енді,

міне, арғымақ кер дөнен де «Секер кері» атанды. Бригадир де Секер. Қара домалақ келіншек үйге кіріп тізе бүккенде, темір төсекте аяғын салбыратып, сырт киімшен шалқалап жатқан Қадырбек сөзін бастады:

– Майдандағы ерлерге көмек ретінде жеке басым жиырма мың сом зайымға жазылдым. Отаннан аярым жоқ. Қазір есепшіге бар да, біздің үйдің бір-екісі малым колхоз ортасына бер. Сонан соң... иә, сонан соң, – ол басын көтеріп Секерге: «Не ойлап отырсың», – дегендей шақырая карады. – Бригадаңда еңбек етіп жүргендердің бәрінің тізімін ал... Жарайды, тез істе. Тіпті қазірден бастап қолға ал, – деп қайта жатты.

«Біздің бастық майданға көмекке заемге жазылып, ауданның алды болыпты» – деген сөз ауыздан-ауызға көшіп, құлақтан-құлаққа құйылып, аз ауыл дүркіреп кетті. Оны естігенде Жыңғылбек қана: «Ондай ақшаны қайдан алады екен? Колхоздың байлығын жеке басының атақ-даңқына пайдаланып, не мұратқа жетеді?..» – деп кемпірінің жанында отырып күнгір-күнгір сөйлеп қойған.

Қадырбек сырт көзге жан-тәнімен еңбек етіп, отқа күйіп, ба-рын бағыштап жүргендей көрінгенмен, ішкі есебі – соғысқа бар-мау еді. Бұл құпиясын білдірмеуге жан салды. Броньмен майданға аттанатындардың қатарына ілінбей қалды. Қайта жақсы атағы шықты. Аудандық газетке: «Барлығы майдан үшін. Отан қорғаған жауынгерлер үшін» деген айдармен «Жақсы істің бастаушысы» деген Қадырбекті дәріптеген мақала жазылды.

«Майданға көмек. Фашистерді жер қаптыру үшін бар күш-жігерімізді аямаймыз», – деп дүркіретіп, бүкіл елді кеңсеге шақыртып, ақша тізіміне қол қойдырып жатқан күні шымнан қаланған екі бөлмелі үйде арып, сүйегі арса-арса болған Далабай төр алдындағы ескі көрпенің үстінде ауырып жатты. Ауық-ауық тығыла жөтеледі. Сол сәтте ерні көгеріп, қатты қиналады. Жөтелі басылса, көзі шүңірейіп демін ауыр алады. Жанында бүкшиіп Ертай отыр.

Басына ауырлық түскенде, кейбір әкелер ықтап, қорғалап қалды. Тағдырдың ту сыртынан соққан дауылына шыдамай, әрі Қадырбектің ызғарынан жасқанып Түсіп те қатты есенгіреп кеткен еді. Ол Ертайдың әкесімен түйдей құрдас, қолы епті ұста. Ертелі-кеш Қадырбектің отынын жарып, суын әкеп, атын ерттеп беретін. Әйелі өлгеннен кейін Түсіп екі баласының айналасынан ұзап шыға алмай қалған. Оны Қадырбек: «Әдейі үйіме көмектескісі келмеді»,

– деп түсінді. Содан болар: «Қаңғыртып соғысқа жіберемін», – деп соңғы күндері дүмін беріп алды.

«Бұл көргенің аз. Кемпірдің арқасында жан-тыныш жайда отыр екенсің, өміріңді өксітіп өгіз арба айдатармын», – деп Айшаны бір түнде бригада жұмысына алдырды да, балаларды иесіз үйге қалдырып, Түсіпті қой бағуға көшірді.

– Балаларының жайы не болады, әйелінің қырқын да берген жоқ. Әрі жалғыз басы...– дегендерге ол бет қаратпады.

– Кәрі кемпір, шүйкебас қатынға сеніп мал бақтыра алмаймын. Ал Түсіп болса, нардай жігіт. Ондай азаматтар қан кешіп майданда жүр, – деді. Сол сөзінен қайтпады. Содан Түсіп сырқаттанып жүрген Далабайды үйдегі тозығы жеткен дүниеге бас-көз етіп, көршілерге табыстап, қолғанатқа жарап қалған Қанатбайды жетелеп, тау асып қыстауға кеткен. Сол күннен бастап Далабай үй-үйді кезіп күн көріп, түнде жамау-жамау көрпеге оранып, иесіз үйді паналап шығатын. Кешеден бері жүріс-тұрыстан пышақ кесті тыйылып жатып қалды.

«Әлгі Далабай келмеді-ау, қайда кетті екен?» – деп Қосай қарттың Өрік кемпірі ертемен Қостөбедегі қар басқан қырмен орнынан дән қағып келуге кеткен еді, әлі жоқ. Өңі қуарған Далабай Ертайға қарады. Сұп-суық жанарын айырмай көп жатты. Сәлден кейін көкірегі тола өксігі де, көз ұясына жас толып, мойнын бұрып әкетті. Көзінің қиығынан жамау-жамау жастыққа жас сорғалады. Ертай да жылады. Өзегі өртеніп, өмірі өксіді. Сонда ғана Далабай кере қарыс маңдайы жиырылып, әдемі домалақ мұрны кусырылып, ышқынып өзіне-өзі әрең келді. Өзін-өзі әрең жұбатты. Өрік кемпір түс ауа келген. Жер татыған арпаны апыл-құпыл қуырып, от басына жантайып еді, ұзақты күн суық сорған денесі көтертпей, көзі ілініп кетті. Үйге Қосай кірді. Соның тықырынан оянды. Сұңғақ денесі иілген шалына қарап:

– Ауырып қалыппын, – деп күбірледі.

– Аяз сорған ғой, – деді Досай аяғының қарын қағып жатып.

– Далабайды көрдің бе, бейшара бала қайда жүр екен?

Әлгінде Ертайдың кіріп бара жатқанын сыртынан көрген Қосай сарайып сәл бөгелді де, шешіне бастады.

Өрік орнынан самарқау тұрып, салбырап сыртқа шықты. Терістіктен бір суық ызғырық ұрып тұр. Қара қошқыл бұлттар жөңкіліп жер бауырлап алыпты. Өзен бойына салынған іркес-тіркес

жапырайған соқпа тамдардың арасында жатқан күртiк қардың пұшпағы аузын ақситқан бөрінің тісіндей. Жатаған үйлердің түтіні тұншыға шығып, қоңыр тұманға сіңіп жоқ болды.

Күртiк қардың үстіндегі құстың ізіндей жолмен Өрік Түсіптікіне бүкшеңдеп бара жатып, ауладағы күрелмеген борпылдақ қарға күмп ете түсті. Малтығып жүріп әрең дегенде арғы жағаға шықты-ау. Үйге кірген Өрік жанына отырғанда ғана Ертай селк ете түсті.

– От жақпадың ба?

Ертай орнынан тұрып, ауызғы бөлмеге шығып отын жаңқалады. Содан ол түтіні қайта тепкен пешті қызыл кеңірдек болғанша үрлеп жатып, әрең жақты да, орнына қайта жайғасты. Үйіне жүгіріп кеткен Өрік бір тостаған талқан алып оралды. Соңынан ілесіп Қосай шал келді. Ол Далабайдың арық білегін ұстап, ыстық қаны лыпылдай соққан тамырын басты. Әрең ғана жыбырлап жатыр. Содан соң сол білегін ұстады. Тесік-тесік темір пештен сыздықтап шыққан түгін шалдың көк еті қызарған көзін ашытып жіберді. Буындары шодырайған сол қолының сұқ саусағымен көзін сүртіп тастады.

Шал пысылдап отырып:

– Жел! – деді, ернінің ұшын жыбырлатып. Кемпірі ернін сылп еткізіп, иегін тізесіне сүйеп ойланып сәл отырды да:

– Анда-мұнда көже қатық жасап жүрген қойдың аздаған майы бар еді, содан сәл ұрттатсам қайтеді?

– Тез-тез...

– Ертай, жүгіріп барып әкеле қойшы... – Сыртқа тұра ұмтылған Ертайды Өрік кемпір бөгеп:

– Әй, мына кілтті ал, сандықтың түп жағында. Анау бір шалдың шайына сақтап жүрген кішкене тәтті бар еді, жымқырып кетіп жүрме, әй сен оны құртарсың. Жә, өзiм-ақ барайыншы.

Қалтасының түбін түрткілеп, бүлкілдеп өзі кетті. Соншама сенімсіздік көрсеткен Өрікті ала көзімен атқан Ертай Қосайдың етегін баса тізесін бүкті. Тізесін бүкті де ауыр күрсінді. Өрік қапалақтап үйге кіргенде, Қосай мен Ертай өз ойларымен өздері болып отыр, Далабай әр затқа бір тесіле көз жүгіртті. Кемпір шеті жымқырайған, түбі шұңғыл қалайы табақты пештің үстіне қойып жатқанда, ол астыңғы ернін тістелей көзін жұмды да, ышқына жылап, өксігі алқымына тығылып, ақыры, жетелге ұрынды. Өңі күлдей қуарып, ерні боп-боз, үңірейіп ішіне кірген көзінің айналасы талаурай, өлі-тірінің арасында меңреу күйге түсіп, көзін әрең

ашты. Қайтадан күнгірт үйдегі барлық нәрсеге жанарын жүгіртті. Оң жақтағы ағаш төсектің үстіне, одан кейін дәл бас жағындағы керегеге қыстырған шешейдің ескі шолақ бешпентіне тесілді. Бәрін сүзе-сүзе пештің тасасына қыстырылған талқан салатын ыдысқа тірелді. Ол көпке дейін көзін содан алмады. Содан кейін Ертайға қарады. Далабайдың көзі: «Өмірге қандай құштар едім, сол өмір менен ең ақырғы үміт жібін тартып барады. Құрдас едің ғой, шамаң келсе, айта жүрерсің», – деп сыр шертеді. Оның көзі баяндаған осы сөз жаңғырып алыстан естілгендей болды. Ертай шыңылдаған құлағын екі қолымен баса қойды. Далабайдың қылдырықтай мойнының астына сіңірі адырайған білегін жүгіртіп, басын көтерген Қосай Өрік ұсынған майды ағаш қасықпен іліп алып аузына тамызды.

Көкірегі сырылдаған ол кеберсіген ернін жалап, майды жұтып жіберді де, сылқ ете түсті. Шал Далабайды жайлап жатқызды да, екі қолын кіндігінің үстіне қойып, Ертай мен Өрікке меңірейе қарады. Кемпірі кимешегінің ұшымен көзін басып теріс айнала бергенде ғана оның өлгенін білген Ертай даусының қалай шығып кеткенін сезбеді. Тынысы тарылып бара жатқандай болған соң, өкіре айғайлап далаға қарай жүгіре жөнелді.

Күн батып бара жатқан. Өрістен қайтқан құйымшағы шошайып тырбынған арық сиырлар жалғыз аяқ жолдың қарын сықырлатып келеді. Ертайдың даусы кейін шыңылтыр ауаны жаңғыртып, тіршілік иелерін бір сәтке селт еткізді.

Түсіптікіне қарай кемпір-шалдар мен балалар үй-үйдің арасындағы шатқал жолмен андыздай жүгірді. Түйе жиренмен үй тұсынан лыпытып өтіп бара жатқан Қадырбекке бұрылды. Бірін-бірі кимелеп, тар есіктен кіріп бара жатқандарға таяу келіп:

– Не көрінді, зауал шақта өгіздей өкіріп? – деді. Оның сауалына: «Қыршын кеттің-ау сорлы, жарық дүниедегі жақсы мен жаманның не екенін білмедің-ау...» – деп жылаған үйдегі әйелдердің даусы жауап берді.

Далабайды ағаш бесікке салғанда кіндік әке, кіндік шеше болған Қосай мен Өрік мезгілсіз болса да, жер бесікке салуға да өздерін жауапты сезінді. Ел жиналып, ақырғы түні оң босағасына түнеуге жағдай жасағаннан кейін сыртқа шығып келе жатқан Қосай Қадырбекке қарсы кездесті. Қадырбек үйге кірмей, кері бұрылып онымен иықтаса бергенде, сүлесок қана:

– Шейіт болып кетті, – деді.

– Әкесіне кісі жіберу керек шығар. – Қадырбек үндемеді. Қосай қылшығы ұйпаланған түлкі бөркін көтеріп, сөйлеуге оқтала бергенде, соңынан шығып келе жатқан шалдардың бірі:

– Бастыққа айтып, хабаршы жіберу керек, – деді.

– Әй, сол бар дейсің бе? Мал тілеуін тілеген бастық адамның өлі-тірісіне қарар ма? Бір ауыз жағдай айтсақ: «Соғысқа керек. Ер-азамат қан кешіп жүргенде, жылы үйде отырып тілемсектенбе», – деп жер-жебірімізге жетеді. Сонда ер-азаматты неміс қырса, ауылдағы шикі өкпені осы-ақ тоздырып құртып болар», – деген сөздерді естіп қалды. Жыбыр шыққаннан жылыстап кеткенімен, естілетін сөз естілді. Қадырбекті көрген шалдар жақтырмай тұрса да, түк білмегенсіп, құнжындап жанына топтала қалды.

– Солай, бір үйлі жан торғайдай тозып кетті ау, – деді Ысқақ.

– Енді маған не істе дейсің? Жүрісі жаман адамды ел ішінде жау алса, бітісі жаман қамысты су ішінде өрт шалса, оған да біреу кінәлі бола ма? – Іш қыстасы ішінде Қадырбек кәрі шенгедей шалдарға қадала түсті.

– Жай ғана сөз реті келген соң... Жамандықтан өлсе... – Ысқақ мінгірлеп сөзінің соңын жұтып қойды.

– Ең құрығанда өлігін жөндеп аттандырарлық. Өшкен өмір – өткен іс. Бәрі құдайдың құдіреті болар. Хабаршы жіберелік одан да. Кім барады? – Қосай шалдарға қарады. Бірі де ләм деп аузын ашқан жоқ.

– Сонда оның малын қайтесіңдер? Қасқыр қырып, қашқындар тонап кетсе, өкімет жауапты сендерден ала ма? Жо... жоқ. Менен алады! – деді Қадырбек қатқыл үнмен.

– Әй, ененді ұрайын, жатқан жыланның құйрығын баспа. Құдай берген жанды құдай алады. Сен соғысқа бармасын деп бәріміз қырылмақпыз ба?! – Қызынып кеткен аласа бойлы шал шиыршық ата түйілді. – Қарға адым жерде отырған Түсіп баласының өлігін көмбеуі керек пе? Тапқан екенсің. Солқылдамай қойды сен бақ. Кімнен әулиесің, – деп дірілдеді.

Қадырбектің иегінің астынан шақырая қараған Жыңғылбек бірте-бірте жақындай берді. Сол шақта Қадырбек жалт бұрылып:

– Былшылдама! – деп атына қарай ұмтылды.

– Қара мұның әлінен асқанын, – Жыңғылбек кіжініп-кіжініп жылдам басып үйіне кетті. Сол түні ол шолақ байталына мініп

хабаршыға барды. Ертесіне Дәукемпірдің қалған жүгін артып, қара қасқа сиырды Қанатбайға жетелетіп, түс ауа Түсіп келді. Жай келген жоқ, өгіздей өкіріп, дауыстап келді. Зор денелі жалпақ жауырынды Түсіптің екі иығы салбырап, еңкілдеп жылағанын көргенде, Ертайдың жүрегі езіліп, бір орнында тұра алмай кетті.

Ақыреттік бөз табылмай, Айшаның екі жамау қанарын жарып, табытқа салуға әзірленіп жатқанда Түсіптің қасында Ертай тұрды. Табытынан көтеріп үйден қырық қадам ұзағанда, сақалы тәутиген арық қара шал:

– Кімнің қарызы бар? – деп дауыстады.

Далабайдың адам алдында емес, жарық дүние алдында күнәсіз екенін осы тұрғандар жақсы біледі. Бейне бір қауызын жаңа ғана ашқан гүл емес пе? Қарыздар болса, ақ сүтін емген анасына қарыздар шығар, қарыздар болса, күннің нұрына, даланың жұпар желіне, таулардың мөлдір бұлағына қарыздар болар. Оны өтеуте ажал мұрсат берді ме? Бермеді. Түсіп баласын жерлеген күннің ертесіне қыстауға қайта кетті.

* * *

Бұғыты тауына қар түнде жауса, күндіз түске жетпей еріп кетеді. Тау етегі божыр-божыр қара шағыл тастақ қырқа. Соғыс басталар жылы әрең тамамдаған тау ішіндегі тас жол жиегі ақжар шыңырау аңғарға жете жоқ болады. Содан терең аңғардағы табан тасы тегістелмеген жолмен полуторка атты машина жүреді. Өзегіндегі ақ көбігі бұрқырап, жалаң жартастарды бүйірлей сүзіп ағатын асау Шарын өзеніне жеткенше тас жолдың асты жалтыр кереге тас та, үсті мың жасаған ақ бас құзғындай қылқиған ақ шоқалақ. Адам аты жазылмаған ашық жері жоқ иір-қиыр ағашты көпірден өтісімен, полуторка жарық дүниеге ұмтылған көбелектей жалбақтап қайтадан өрге қарап ұмтылады.

Бибереке қыстау тұсына келе, шопырдың тілегіне көнбей, рақмет айтып түсіп қалды. Дүниеге келген жерді жалғыз аяғымен болса да басып көрмей көңіл тыныш табар емес. Қыстауға шығыс жақ құланиектенген шақта жетті. Түнімен күзетте тұрған Түсіп таң қараңғысы өткен соң қораның алдындағы үйген шөпке жотасын сүйеп, отырған жерінде әлгінде ғана көзі ілінген. Шоқы-шоқылардың саңылауынан шашыраған бозалаң сәуле жүдеген жадау өңіне түсті. Қара сеңсең жағасына тұрған қырауға шағылысқан

сол сәуле суық сорған жып-жылтыр қоңыр бетінде дірілдейді. Соңғы күндері болған іске болаттай бекініп, белін бекем байлап, шиыршық атып, бойын жиып алған. Әрі бір қора қойдың бар жұмысы анау-мынау ойлауға да мұрсат бермейді. Күндіз қондыларын үйдің алдындағы тобылғы бетке өріске шығарып, арық-тұрағына қолдағы бар аз жемшөпті беріп ілдәлда етіп жүрген жайы бар.

Қанатбай жылы төсектен тұра сала жүгіріп есік алдына шықты. Жалаңаш денесінде лыпа жоқ. Кішкентай томпайған ернін қос қолымен басып алған. Кезеңдегі жалғыз аяқтан сол қолын мойнына артқан адамды көрген Қанатбай жансыз денедей демін ішіне тартып сазарды да қалды.

Солдатты қып-қызыл алау орап тұрғандай. Бірақ ол күймейді. Қайта қуанышы қойнына сыймай арсалақтап күлетін секілді. Өлден кейін ғана: «Әкем қайда?» – деген сұп-суық ой басын шарпып өтті. Сол сәтте: «Ата!» – деген даусы қалай шығып кеткенін байқамай да қалды. Оның ащы даусынан айналадағы күн нұрына маужыраған шық тастар селк ете түскендей болды. Сол шақта ғана Түсіп сасқалақтап көзін ашып алды. Мылтықтың құндағына сүйеніп тұра беріп иттің өзеурей, ентелей үрген жағына жалт қарады.

Өз көзіне өзі сенбеді. Екі шоқының ортасындағы нарттай қызыл күннің бетінде тұрған адамға мылтығын кезенді.

– Аға, мен ғой, мен, Биберекемін! – Қарауылдың ортасындағы жалғыз аяқты адам оң иығына ілген қапшығын жерге қойып, басындағы көгілдір тұмағын алып, өзіне бұлғағанын көргенде, көзі жасаурап, шүріппені енді басуға айналған сұқ қолы жансыз салбырап, қарлыққан дауыспен:

– Кіммін дейсің? – деп айғайлады. Бірақ өз даусын өзі естімеді.

– Биберекемін ғой. Биберекемін ғой. Биберекемін ғой.

Түсіптің құлағы шыңылдап, денесінен ыстық бір қан толқыны ағып өтті. Ертеңгі тымық ауа «Бибереке» деген сөзді бір шоқыдан бір шоқыға лактырды. Екі аша ағаш таяққа сүйеніп, қара саны шолтаңдап мойнынан келіп құшақтаған Биберекені доссын ба, қассың ба демей, арсалақтап аймалай берді. Қанатбай алғаш көргендей міз бақпады. Тек үлкен көзінің алдына толған көз жасы омырауына бұршақ-бұршақ төгіліп жатты. Буыны босап, жүрегі еріп бара жатқандай. Бұл қорқыныш па, қуаныш па, оған дәл сол

сәтте баға берген пенде жоқ. Қолынан сырғып жерге түскен қара мылтықтың шүріппесі тасқа тиіп атылғанда ғана екеуінің құшағы жазылып, кейін шегінісіп кетті. Қарсы беттің тоң топырғына тиген оқ ауаны тіліп зың ете түсті. Бибереке жүгіріп жеткен Қанатбайды оң қолымен көтеріп маңдайынан сүйді. Сол сәтте тілі орамға келген Түсіп:

– Жан бауырым, тірімісің, шынымен-ақ кездескеніміз бе? – деп қайта ұмтылды.

Түсіп асып-тасып жүріп қойларын қарсыдағы беткейге өріске шығарды. Бибереке ештемені ойламай, сынық шыбық ұстап, бір шетке ығысты. Қоңырсыған қора иісі – дәл сол сәтте жұпардай еді. Көңілінде иненің жасуындай қылау жоқ еді. Түсіп:

– Келгенің жақсы болды. Бейшара шешеннің көз жасын құдай көрген шығар, – деп күңгірлейді. Қой соңынан қарап тұрып сол шақта екеуі бірдей көп нәрсені ойлады. Бірақ бір де-бірі түйін жасаған жоқ. Қанатбай үйге кіріп, ошаққа от жақты. Заңғар таулардың ортасында сыздықтап тілдей түтін көрінді. Бибереке бұл қыстауда талай болған. Тек Айша мен анасының қой баққанын көрген жоқ. Қойды өріске шығарып, маңдайлары терлеп, қуаныштары қойнына сыймай алқа-салқа болған екеуі үйге кірді. Түсіп жанындағы Биберекенің бір аяғының жоқ екенін көрмегендей. От басына отыра бергенде ғана:

– Құдай-ай, бір аяғы қайда? – деді. Бибереке естімеді. Ол қайта сұрамады. Темір ошақтағы қара қазанды от жалап жатыр. От ұшы киік лағының тіліндей. Қанатбай темірмен құрсаулаған пұшық ақ шәйнекті қос қолдап ұстаған күйде Биберекенің жалғыз аяғына жалт қарады.

Үңірейген, ыс қақтаған үй Бибереке үшін ыстық та қорқынышты еді.

– Жеңгей қайда?

Түсіп мойнын салбыратқан күйде үндеген жоқ. Қанатбай өксіп жіберді. Жасып-жабырқап отыра кетті. Қолындағы ақ шәйнекке су да құймай, қақпағын бір ашып, бір жауып жалтақтап екеуіне кезек-кезек қарады.

Есігінің жоғарғы жағындағы тесіктен шашыраған сәуле Түсіптің ақ бурыл самайына дәл түсіп, құп-қу болып кеткен өңін жалап тұр. Өңірейіп отырған күйі:

– Шайынды әзірле, – деп гүр ете түсті.

Бір ғана сөз бәрінің де еңсесін езіп жіберді. Үшеуі де үнсіз тізелерін бүкті. Түсіп күс-күс жуан қолымен от шетін сырды. Сонда ғана Қанатбай қара қазанның қақпағын көтерді. Қайнаған судың буы шеңберлене бұрқырап, шаңыраққа шапшыды. Сәлден кейін Түсіп:

– Солай... – деді іле-шала не де болса тез айтып, жүгін жеңілдеткісі келді ме, елдің басынан өткен жайдың бәрін баяндады. Сол күні Бибереке қолынан талай дәм татқан жеңгесін жоқтап жылаған жоқ. Түсіпті аяп, жұбатқан да жоқ. Көңіл де айтпады...

Әңгіме арнасы солдаттан қашып келген Бағыбайдың ісіне ауып, оның азып-тозған елге көрсеткен қырсығы жайлы айтылғанда, Бибереке шошына жалт қарады. Түсіп тіксіне кеудесін көтерді. Оның нұрсыз жанарында: «Сен де қашып келгеннен саумысың?» – деген қорқынышты сұрақ тұрды. Бибереке соны сезді ме:

– Неге тіксіне қалдың? – деді.

– Қорқамын.

– Өлімнен қорықпай келген жанымыз-ай.

– Сірә, бұдан да өлген жақсы шығар. – Түсіп бұл сөзді ойламай айтты. Ақ, адал жүрегімен егіле сөйледі. Ол мұнын шаққаны еді.

Бибереке келгенде Дәукемпір барын шашып той жасады. Қадырбекті де шақырды. Қолқалатқан жоқ, келді. Төр ағасы сол болды. Тартынбай ішті. Мастығын пайдаланып, Айшаны қағытып:

– Келін керілсе, қайнаға қарап тұрмас деген ғой. Ертедегілер білген. Бұл күнде әйел би, сиыр пұл болғандай, – деп әр сөздің басын бір шалды.

Үйде отырғандардың алдына табақ-табақ ет тартылды. Қой басының құйқасын төртке бөліп, маңдайына бір тілім құйрық май қондырған үлкен табақты Дәукемпір қос қолдай ілгері созып Қосай қарттың алдына әкеп:

– Ләһи аумин, – деді.

Шал буындары буылтық-буылтық ұзын саусақтарын жайып бата жасады. Елге береке, тыныштық, өсер ұрпаққа бейбіт өмір, Дәукемпірге баянды қуаныш, келіні мен Биберекеге бақыт тіледі.

Бастың құлағын босағада отырған Ертайға, құйқасын алдымен Биберекеге ұсынды. Жас етгің исі бұрқырап бәрінің тәбетін тартып, тамсандырып, өнмендетіп отыр. Қадырбек үйдегілерге түгелдей алара қарап:

– Міне, тағы да қосылдык. Дәм-тұзымыз бөлінбеген екен. Бәрі жақсылық болсын. Енді көрші колхозға белсенді болып кетерсің, – деді. Онысы бір ауылда күн сайын жүз көріссек қадіріміз кетеді, беделіміздің пернесін тырнап алмаймыз ба дегені еді. Отырған-дар елең етті. Сөз түсінгендердің іші сезгендей. Сөз түсінбегендері:

– О, апам бастықтың шешесі болатын болды. Қуаныш үстіне қуаныш.

– Қыдырып барамыз, апа. Ылғи да осындай қой сойып тұрарсыз.

– Өткен күнді, Айша, ұмытып кетпе, – деп Сара мен Секер қабаттаса сөйледі.

Өмірде елден ештеңені жасыра алмайсың. Тіпті өз қылмысының өзі ішіне сыймайды. Күдіктеніп жүріп күмәнді жібінің ұшын шығарып алғаныңды байқамайсың. Бибереке кеткен жылы ел ішінде: «Қадырбек орнына Атайбекті жіберіпті. Оны Бибереке білетін көрінеді. Ә, деймін-ау, солдатқа қырық беске дейінгілер ғана алынатын еді, ол менімен, ана Түсіппен құрдас емес пе? Одан кейін Дәуітәлілер де жүр ғой...» – деген секілді бір сыбыр лып етіп шығып, Қадырбектің зілінен, уақыттың аумалы-төкпелі жайынан жасқанып тез тынған. Міне, сол сырды тағы бір желік желпігендей. Содан алғашқы келген кездегі салқын шүйіркелесулері бірте-бірте беріш болып қатқандай. Жұмысқа қолы бір тисе, Бибереке бітіргенше тынбайды. Атқа сол жағынан мінуді де үйренді. Адамның көнбейтіні жоқ екен. Көнді. Ертайды көргенде кінәлі адамдай төменшіктеп, кипалақтап кетеді. Жасына жетпей ағарған шашын сипалап, жақ еттері түйіліп, шүңірейген көздері шыңыраудың түбіндегі бір тамшы судай жылтылдап саза-рып отырып қалады.

* * *

Жалаулы тауының күншығыс бауырының қары бір ерісе, ерен ериді. Ат бұра тартпайтын омбы қар сабынның көбігіндей бұрқырап, бір жетіге жетпей-ақ жоқ болады. Соғыстың қатандығы, суықтығы болмаса қыс жылы, жайлы болды. Қадырбек жалпы сырттай қараған адамға қарулы, қажырлы. Шаруаны жақсы білетін адам. Пендеміз ғой, өз мінімізді өзіміз біле бермейміз. Осы сыртқы бітіміне ішкі жан сезімі орайласпай жататын. Батырлық, ерлік істеп-ақ кететін сәтте балшықтай езіліп, ездік жасағанын көргендердің іші суып, ренжіп қалады.

Білімділік, мейірімділік жасайтын жерде – надандығы, тоң мойындығы, қаталдығы ұстайтын. Колхоздастырудың алғашқы жылы шаруашылықты ұйымдастырғанда жалындаған жас комсомол болатын. Туғалы қиялына кіріп шықпаған ел басқару секілді үлкен жұмыстың бір пұшпағына ие болғаны үлкен қуаныш еді. Төбесі көкке жетіп, жан-тәнімен адал қызмет етті. Әуелгі еңбек жолын кешегі өзіне тізесі өтіп, тісі батқан бай балаларынан кек қайырудан бастады. Сауатсыз Қадырбек білімін ұранмен көтерді. Ауыл арасындағы үзіп-жұлқып оқығаны шапағаты мол жаңа заманның саясатына терең бойлап бара бермейді. Онысы ат төбеліндей байлардың соңына соқыр сеніммен ерген көптеген орта шаруаларға қырынан тиді. Оларды қолдан шығармайтын ең нәзік сәттерде, әсіресе жаңа дәуірдің бүкіл адам баласына ортақ екендігін саналы түрде түсіндіру қажет кезінде – Қадырбектің партияға қанша жүрегі адал болғанымен, көптеген қателік жіберуге мәжбүр болды. Ол бір ақ пен қараны ажырату өте қиынға түскен кезең еді ғой. Әрі байыппен, баппен үгіт-насихат жасауға уақыт та жетпеді. Бірте-бірте кедейлердің қолына тиген байлықтан айырылып қалмау жолындағы күресі, ол жолдағы азды-көпті табысы атақ-даңқ деген ұғымға кеп сайып, Қадырбек секілділер адамдардың ішкі жан дүниесіне үнілудің орнына атүсті айқайшылдыққа әкеп ұрынды.

Бұл мінездері кешегі ел аман, жұрт тыныш, ер-азамат ауылда жүрген уақытта білінбейтін. Соғыс Қадырбектің өткен кемшілігіне қайта бір оралып қарауға мұрсат бермеді. Қайнаған қақтығыстарға қайта салды. Ол енді колхозды жақсы басқарып, шаруашылықтан алынатын өнімді көп тапсырса ғана соғысқа бармайтынын білді. «Колхоздың малы өлмесе», – деп тіледі. Бір кездегі жалындаған жастың қызуы қайтқан шағы. Ол күнделікті қара қағаз келіп, небір қара шаңырақтың ортасына түскенін көрген сайын үрейі ұшып, сондай күйге өзі түспеу үшін неден де болса бас тартпауға бел байлаған кезі еді. Жиырма мың сом зайым бергені газетке шығып, малды қыстан аман-есен алып шыққаны үшін ауданның Құрмет тақтасына ілінгелі бері сенімді. Алайда оның ойын соғыстың ұзаққа созылуы алаңдатулы. Өзімен қатар атқа мінген көрші колхоздың бастықтарының бірен-сараны болмаса бәрі майданға кеткен. Оның да көпшілігінен қаралы қағаз келіп жатыр. Қазір броньмен жүрген Қадырбек қана. Бүгін егінжайды аралауға ерте аттанған. Қар кеткен қырқалар тез отығыпты. Түйе жирен күн шуағына елітіп,

аяғын еріншектене басады. Қара былғары куртқасының жағасы алқа-салқа болған Қадырбектің де маңдайы тершіп, ерге бір жамбастай отырды. Дәл төбесінде бозторғай шырылдайды. Алды-артын ораған қарлығаштар қалысар емес. Беткей-беткейде гүлдеген жауқазын күн мен жерді жалғаған сансыз жарық сәуле секілді. Бетке шыққан безеудей ін аузынан суырлар шақылдайды. Қамшылар жақтағы тау көгілдір торқаға оранған. Тау ішіндегі шағыл-шағыл қолтықтарға қонған малшылар көктем шыға осы қырқаға түседі. Дала қайта тіршілік бесігіне айналады. Жаңа шөппен жасаңғыраған жер-ана жас төлдің үніне толады. Өлілер ғана қайтадан үйіріне қосылмайды. Қара жердің бір уыс топырағына айналатын солар ғана. Ал тірілер қашан да тіршілігін істейді. Аяғынан тік басып жүргендердің бәрі пайғамбар да, періште де емес. Барлық өмірдің қызығы – жетістік пен кемшіліктен, қателесу мен қайта түзуден тұратын болар.

Тіршілік сонда ғана мәнді, сонда ғана сәнді көрінер. Өз мінін білетін адам некен-саяқ. Қалт басқан, қате кеткен жерін мойындайтындар да сирек. Соның есесіне оны барынша мольнан игілікті іске пайдалануда – асқақтамай, аспай-таспай сүмбіле таңдай таза қалатындары бар ма екен? Ал енді осы жақсылықты да, жамандықты да адам туғанда қолына шеңгелдеп ұстап тумайды. Қайсысы болса да жүре-жүре келе қалыптасады. Тіршілік үстінде бойына сіңіреді. Сондықтан да, адам басқаның түймедей кемшілігін тез көріп, өзінің түйедейін елемейді. Осындай қасиет Қадырбектің мына алпамсадай денесін жайлаған, жүйке тамырына ерте сіңген.

Жусан мен қурай исі қосылып, тау жақтан жұпар самал есті. Қадырбек сергігендей болды. Түйежиреннің сауыры шөмендеп, өзекті бойлап еңіске түсе бастады. Жалманды сайдың басындағы егістікке жеткенін аңғармады. Жылда бидай егетін үлкен егіндікке сәл кідірді де, қайтадан ілгері жүрді. Тік маңдайлы шәпкесін көзіне түсіріп киіп, қамшыланып еді, Түйежирен жорғалаудың орнына лоқылдап желді. Шалыс басқан атты жазғырып шаужайлап-шаужайлап алып, ерге түйіліп отырды. Иесінің сырын білетін ат аяғын алшандай тастап, ағынды жорғасына басты. Киімін жел кеулеп, биік дөңнің басына шыққанша ойына қым-қиғаш нәрселер түсті. Бәрі де бір баянсыз елес. Жалт етіп көрініп, жоқ болады. Көңіл тоқтатары да, толқытары да жоқ. Егіндіктің тік табанындағы жазыққа бет-

теп келе жатқан ат, өгіз жегілген арбаларға ежірейе қарады. Кеше Секерге соқа шығаруды тапсырған. Бірақ дәл бүгін іске кіріседі деп ойлаған емес. Өзінсіз бірде-бір іс шешілмеуге тиіс қой. Аткөлікті ақылдаспай алып, әрі соқа-сайманның толық екендігін айтпай, қатын екеш қатынның өзім білермендік жасағанына күйініп қалды. Жорға жүйткі жөнелді.

Осы шақта жылғадан шығып қайқан дөңдегі жолмен көтерілген арбалар легі ақырын жылжып бара жатты. Бұл күнде Бибереке Қадырбекпен сөйлеспейтін. Секер бригадирге ұсыныс жасап, сирақтары тырнадай тырайған екі көксерек атты жеккен арбада отырған. Қадырбек неге берді деген жоқ. Құйрықтары шолақ, жұқа жалды, есек құлақ, басы құлаштай екі көк теңбіл атқа шыр да бітпейтін. Қатардан да қалмайтын. Бибереке келгелі жемдеп күтіп еді, желігіп, желпендеп желуді шығарды.

Арбаның алдында Айшамен қатар Бибереке. Қара қасқа өгіз жеккен соңғы арбаның ершігінде Сара мен Шоратай отыр. Ырдуанның арт жағына жинаған соқаның түрені күн нұрымен шағылысып, шақпақ сәуле шашады. Көк күпәйке киген Сара бәйшешектер мен жауқазындарға мұңлы жанарымен жабырқау қарайды. Шоратай солдат тұмағын бір шекесіне қоқырайта қондырып, өгіз айдағанына қоқиланып, қолындағы ұзын қамшыны шиырғанда, шолтаң-шолтаң етіп орнынан көтеріліп кетеді.

Бұл күнде сәл ашуланса: «Контожынный болдым. Қан көріп келдім. Нервныймын», – деп айналасындағы бала-шағаны бүріп жібереді. Тіпті тиісерге қара таппаса, қолындағы ұстап тұрғанын жан-жаққа лақтырып, асыға басып жүріп кететіні бар. Алды-артын ойламай долданады. Долданады да су құйған қоздай тез сөнеді. Сөнеді де, жылуы қалмаған от орнындай қарауытып, түнеріп отырып алады. Көктем шыққалы көңіл бейжай.

Қақтығысар қара таппай қарсы ұрып, қағынып жүр. Биберекемен де шәлкес. Осы егіске шығуға әзірленіп жүріп жатқан кез болатын. Бибереке түске таяу кеңсеге кірген. Секер бригадир соқа-сайманның, қамыт-шілияның есебіне жете алмай шұқшиып отыр екен. Биберекені көрісімен қуанып кетті.

– Жақсы келдің ғой. Шоратайды шақыртып едім, келмеді, – деді.

Шынында да, оны табу өте киын еді. Ауылдағы қатын-қыздарды шілдей шулатып жүргені. Бітіріп жатқаны да шамалы. Ерке

өскен жалғыз жітті, әрі ауылға алғаш оралған солдатты осы ел кезек-кезек шақырып әулекілендіріп жіберді.

– Іздеп табайын.

– Сөйтші.

Бибереке есіктен-есік қағып жүріп: «Исаның үйіне кірген», – деген сыбысты естіді-ау. Қарттың жалғыз ұлы өздерімен бірге аттанып еді, қайта оралмады. Осы ауылдағы атақты келіннің бірі – Исаның әйелі Сара. Күйеуінен қаралы қағаз келгенін естігенде қайғырып, қатты күйзелген. Жан-жарасы жазылады екен. Қазір бөлін бекем байлап алған болу керек, шалқып-ақ жүр.

Құлын мүшесінің толысып, толған шағы. Сұлу келіншек. Қарға аунаған қызыл түлкідей құбылады. Бота көзі кілегейленіп, алма жүзі алаулап, кімді де болса киелі періштедей арбайды. Оны көргенде, Ертайдың замандастары да қутыңдап, жымың-жымың етіп есі кете еліктейді. Сұлулыққа құмартпайтын пенде болсайшы.

Бибереке сыртқы есікті шалқайта ашып қалды. Шоратай оң қолын босағаға сүйеп, сол қолымен ортаңғы есіктің сыртқы тұтқасына жармасып тұр. Сара ішкі тұтқаны қос қолдап тартып, мықшия шіреніп алған. Толқынды қою қоңыр шашы додаланып, нартай қызарған әдемі жүзін тер жапқан. Аршын кеудесі алғалықсып, түзу ақ балтырлы аяғын еденге нық тіреп, ернін тістеп, ашылған есікке жалт қарағанда, екі көзі найзағайдың отындай жарқ ете түсті. Тұтқаны жіберіп қалды. Содан соң:

– Садағам кеткір, – деді де, бұрылып жүре берді. Шағынған да, шабаланған да жоқ. Шалқалап барып жығылуға шақ қалған Шортайды адам құрлы көрмей, тарқатылып кеткен шашының ұшын өрген бойда оң жақтағы шымылдығы сырылған, тұсына қолдан жасалған өрнекті тұскиіз ұстаған төсегіне қырынан қарап, міз бақпай тұрды. Бибереке не істерін білмей сәл бөгелді де, Шортайдың ту сыртынан қол созып, жағасын жұлқа бетін өзіне бұрды. Талаураған Шортай тап бір оттан шыққандай түтігіп кетіпті.

– Ақымақ екенсің. Жүр, кеттік. – Ақыра сөйлеп оны сыртқа сүйреп шықты.

Екі ақсақ біріне-бірі сүйеніп, көшенің ортасындағы қара жолға шыққанша есік жабылған жоқ. Ләм деп біріне-бірі тіл де қатпады. Бибереке кеудесіне толған реніш-кейісін қалай сыртқа шығарарын білмей, балдағына сүйеніп, бүктеле тұрып сырт жағына көз қиығын тастады. Сара сол әуелгі тәкаппар кейпін бұзбай, екеуіне

мүсіркей қарап тұрғандай болды. Сонан соң қалтасынан шылымын алып Шоратайға бір талын ұсынды да:

– Ақымақ екенсің ғой, – деп екінші рет қайталады. Содан бері ол жайлы әңгіме болған жоқ. Бүгін түк көрмегендей бәрі дабырласа жүріп көктемгі егіске керекті жабдықтарды тиеп, ауылдан жаңа ғана шыққан.

Қадырбек Түйежиренмен ең соңғы арбаны қаға-соға өте шықты. Сол сәтте ең соңында келе жатқан жаңа үйретілген екі тұқыл мүйізді өгіз арбаны қия жарға бұра жөнелді. Арба үстінде отырған Ертай жанталаса жолға салуға тырысып еді, еркіне көнбеді. Біза болды білем, қамшымен жондатып-жондатып тартып-тартып жіберді. Арбадағы қазан-ошақ, отын, су құятын бөшке бірінен кейін бірі салдырлап құлап жатты. Алдыңғы арбадағы Бибереке көк шولاқты тоқтата салып:

– Осы елге сен жаудан да жаман болдың-ау, – деп айғайлап Қадырбекке жұлқына ұмтылды. Аяғының жоқтығын төңкеріле құлап түскенде ғана білді. Айша арбадан қабаттаса секіріп:

– Қыратын болдың-ау. Бұл не деген сұмдық? – деп шырылдап жүр. Екі өгіз салдырлаған арбаны қарсы бетке сүйреп, бел ортасына жете ылдиға қарай жалт бұрылды. Ертай түбінен кесіп жатқан жалғыз бұтақта отырған жетім балапандай шырылдап, арбаның ырдуанына жармасып әлі жүр. Бибереке қолтығынан көтерген Айшаға сүйене ұмтылып, қайта тұрды. Екі көзі Ертайда.

– Апыр-ай, ана біреудің бармақтай баласы мерт болатын болды-ау, – деп алқынып әрең тіл қатты. Бұл кезде Шоратай Қадырбектің шаужайына жармасып, Сара мен Айша бастатқан балалар оны қоршап қалған еді. Түйежирен ытырыла аспанға қарғып тұр.

– Жоқ, сен әліңнен астың... – Шоратай басынан ағып, көзіне құйылған қанды сұқ саусағымен сырып, сілкіп тастады.

Екі аяғын үзенгіге тіреп, ер үстінде көтеріліп тұрған Қадырбек қырғыз өрме қамшыны қайқая бар күшімен сілтеп еді, Шоратайдың протез аяғы жерге кіріп кеткендей маймайып барып бойын қайта тіктеп алды. Екі өгізді шегеріп тастап, оларға қарай тура жүтірген Ертай да құрық бойы қалған еді. Балдағын ала ұмтылған Биберекені көзі шалған Қадырбек:

– Жауыздар, бәрің жабылып мені өлтірейін деген екенсіңдер, – деп жатыр.

– Біз емес, жауыз – сенсің.

Бададағы сиырдың жанында жүрген Қосай апыр-топырды алыстан көре сала бері шапқан. Осы қарбалас шақта ол да жетті. Ақ сақалы желпендеп атынан түсе арашаға ұмтылды. Ертай да арбадан түсіп, алдында жатқан қайралған айбалтаға жармаса кетті. Енді ес жиып, топтала басталғандардан қорқып, қашуға ыңғайланған Қадырбек Шоратайды ат омырауымен қақтырып, алдындағыларды жарып өте бергенде, Ертай құлаштай сермеп, балтаны жіберіп қалды. Жүзі жылтылдап өзіне қарай ұшып келе жатқан балтаны көрген ол, ат басын шірене тартып бұға қалып еді, балта заңылдап барып Түйежиреннің бауыздау омыртқасының астындағы бүлкілдеп тұрған күре тамырды орып түсті. Ат шыңғырып аспанға атылғанда, шашыраған қан күн көзін жауып кеткендей болды. Қайта секіруге әлі келмей омақаса барып құлады. Басын жерге ұрып, аяғымен ауаны осқылап, жан тәсілім үстінде тыпырлап жатты. Бойын қорқыныш кернеген Қадырбек қамшысының қайда қалғанын білмей тыпырлап, езіліп жатқан жас топырақты шенгелдей ұстап, беталды шаша берді. Ол өмірлік серігі болған Түйежиреннің жанталасып арпалысқанын көрген де жоқ. Қызулығы лезде басылып, сілтідей тына қалған топқа қараған да жоқ.

Қарсы алдында тұрған Қосайдың көк байталына міне шапты. Оған бұл дүниеде қарсы шығатын адам жоқ деп білетін балалар әуелі жасқаншақтап:

– Қашты... қашты, – деп таңдана сыбырлап еді, Ертай жаяу қуардай жұлынып алға шықты. Сонан соң:

– Қашқын! Қашқын! – деп айғайлады.

Қадырбек артына бұрылып, қолын далбақтатып әлдене деп жауап беріп еді, ешкім естімеді. «Жаяудың шаңы, жалғыздың үні шықпас» деген ғой. Ол тылда ауыл арасында жүріп-ақ өз көлеңкесінен өзі қорқып, «қашқын» атанды.

Міне, сіз өтінген соң, мен бар білгенімді айтып шықтым. Бұл шынайы шындық. Айтып жеткізе алмасам, айыпқа бұйырмаңыз. Менің көргенім мен білгенім, алыста қалған майданның жаңғырығы ғана шығар, бәлкім.

ЖЕР ЖЫЛУЫ

«Әкеңді көрген өлмесін»

(Халық мәтелі)

Қаңтар мен екі ағайындының кара бұрқасынынан кейін ықтап, малдарын Қулық тауының күнгей-күнгейіне тебіндететін малшылар наурыз айының басында етектегі көктеулеріне түсетін. Ол уақытта Асанда тыным жоқ. Ұзын сирағы бір-біріне шалынысып, қыстаудағы малшыларды көшіретін. Кейде жолға тығылған Асанның ХТЗ-ын шығарып жеткізу бүкіл колхоз үшін дүрбелең іске айналады.

– Осы үкімет мүлкі бүлінсе бар ғой, құның жетпейді, – деп қасында тұрған Жүніске кіжінетін Асан.

Асанның құлағының мүкісі бар. Жанына жақпайтын сөзді әдейі естімегенсіп, аянкестеніп жүргендіктен құрбылары «керең Асан» деп атап кеткен.

Наурыз айында берілетін көжеден кейін бұл ауылдың адамдары қысты қайтып көрмейтіндей жайбарақаттана қалатын-ды.

Рас, кей жылы қырқадағы қардың қалай еріп кеткенін білмейтінбіз. Биыл да Асан шыжылдап жүріп, малшыларды түгел көшіріп, колхоздың жалғыз лабогрейкасы мен «тесік өкпе» ХТЗ-ын жөндеуге алғашқы лайсаңнан кірісті.

Сол күні есік алдында жататын шетеннің жуан діңінен ер шауып отырған әкем шотын жоғары көтерген күйі тау жаққа аңырып қарады да қалды. Көмектескен болып жанында жүргемін. «Нені көрді екен», – деп мен де назар салдым.

Жүніс келе жатыр. Торы ат еңіске қарай кібіртіктей басады. Үзеңгі бауын қанша созғанымен, ұзын кісінің тізесі аттың мойнын қақпақылдайтын секілді.

Ауыл шетіне жақындай бере біздің үйге бұрылды.

Әкем әдеттегідей орнынан тұрып, сәлем беріп, қолын алды. Ешқандай қолқалаусыз атынан түсті. Сәлемдеспек болып ұмсына беріп едім, өзі келіп, шекемнен сүйді. Қияқтай мұрт қытықтағандай болғанымен, кезерген жұқа еріндері егеудей тиді. Екі иығы салбырап жүдеп кеткендей. Неге екенін, жүрегімді аянышты бір сезім қарып өтті.

Жүн салып сырған жұқа шекпенінің етегін көтеріп, кереге түбіндегі тақтай сәкіге барып жайғасты. Әкем: «Қымыз әкел», – деп жұмсады. Үлкен тостағанды шүпілдете толтырып ұсына беріп едім:

– Асан да шөлдеп келер, – деді.

– Бұйырса ішер, – деп үйден шығып келе жатқан апам мен үшін жауап берді.

Алқымындағы шандыр-шандыр көн терілерін жылжытып тұрған жұдырықтай жұтқыншағы бүлкілдеп, қымызды орталап барып тоқтады. Едірейген мұртын алақанымен сүртіп те қойды. Әкем қымызға қайта бас қойып, көтере бір-ақ сімірді де, тостағанды маған ұсынып жатып:

– Егін бітік-ақ шыққан екен. Әттең, арам шөп қаптап кетіпті. Оны белсенділер көрді дейсің бе? – деді. Бұл Жүніске діттеген қағытпасы, «Бастықтар» дейтіндей бастық та көп емес. Қазір председатель де, бригадир де Жүніс.

– Келген шаруамның үлкені де сол. Бала-шағаны жиып, тамырландырмай құртпаса болмас, – деді Жүніс. Екеуі күңкілдесіп, қысыр әңгімеге кірісті.

Бұл шалдар – осы колхоздың іргетасын бірге қалаған адамдар. Әкем Жүністен бір мүшелдей кіші болғанымен, жасынан үзеңгілес өскендіктен бе, екеуі тең құрбы сияқты сөйлесетін. Кейде өтіп кеткен өкпе-назын айта отырып, кіжіңдесіп те қалатындары бар. Бүгін екеуі тым жылы сөйлесті. Әкем бірте-бірте көңілді боп кетті. Көздері күлімдеп, орақ, балғаларын орын-орнына қайта қойып, маз боп қалды. Ол күнжыңдап жүріп:

– Бұл жұмысқа Дәулет те қатыссын, кемпір. Киімін, сусынын ретте, – деп әмір етті. Екі қарттың басшылығымен ертеңіне қырқадағы егістік жердің арам шөбін жұлуға кірісіп кеттік.

* * *

Тауға қарай ирелендеп, қайыстай тартылып жатқан қара жол біздің үйдің жанынан өтеді. Таң құланиектене бастағанда, қыз-жігіттерді ерткен Жүніс сол жолмен қырға беттеді. Ересектердің соңынан әкем екеуміз, жастардың соңынан бойы сорайып Асан ереді. Жайқалған егін шетіне жеткенімізде қылтиып күн де

Бірінші том

көтеріледі. Гүл бүршіктерінен мөп-мөлдір шық домалап, шырқау биікте бозторғайлар шырылдайды. Тек қарағың келеді де тұрады.

Ауылдың бет алдындағы ашық алаңнан өріске бет алған сиырлар мен өзен бойында жайылып жүрген үйір-үйір жылқылардың шоғыры көрінеді. Ойпандарға жиналған қар суы айнаның сынығындай жалтырап, күн сәулесіне шағылысып, жалт-жұлт ойнайды. Көл бетіне ирек-ирек із қалдырып, қаз-үйрек ұшады. Сергек шалдар ауылдың екінші шетінен «егінге түспесін» деп түнде тұсай қоя берген құлынды биелерін жетелеп келе жатады. Сиыр сауа шыққан кемпірлердің кимешегі ағарандап, ашық тұрған есіктерге кіріп-шығып жүреді. Дала толы қызғалдақ. Ауыл шетінен сонау жеке тұрған Егізтөбеге дейін көзінді тартады.

Әкем мені қасынан бір елі жібермейді. Ойын-күлкімен жарқылдап, бәрі қосылып ән салатын жастардың думанды тобы тартады мені. Оларға жалтақтап қарай беремін. Алып ұшқан балалық аусар көңілім солармен бірге жүргендей. Ортадағы егін беті теңіздей бұйраланып, қол жетпес армандай алыстата түседі. Еңкейгенде жалпақ жауырыны жұп-жұмыр болып кететін әкем бірде бойын тіктеп, жастарға, сонан соң маған қарап:

– Қызығып тұрсан, бара ғой, – деді.

Тізеден келетін бидай сабағының арасындағы жалғыз аяқ соқпаққа түсіп, жусанды белеске қарай тарттым. Бірақ жүргесін артыма бұрылып қарасам, әкем кетпеніне сүйеніп әлі тұр екен. Жауқазындай жас күнінде өз әкеннен басқа ақылды да күшті адам болмайтын тәрізді.

Осы сезім билеген мен әкеме қайта оралғым келді. Мені елітетін де, ерекше күшпен баурап, бауырына тартатын да сол ғой. Әкем толқып тұрғанымды түсінді ме, қалпағын жоғары көтеріп: «Кете бер», – дегендей жастар жаққа сілтеді. Бұл әкенің балаға деген адал ақ ниеті, шексіз махаббаты. Бірақ ол сол махаббаттан менің өз еншімді бөліп әкеткенімді білген жоқ.

Даланың жұпар исі аңқиды. Әке мен бала арасындағы жылылықты жалғап тұрған жасыл дала мен хош иісті самал ғана секілді.

Егіс шегіне жеткен мені көрген Балзия селтиіп сәл тұрды да:

– Дәулет келе жатыр! – деп, кішкентай кетпенінің жүзін күн көзіне жарқ еткізіп иығына салды да, маған қарсы жүгірді.

Балзия қыз біткеннің көріктісі. Әкесі секілді сұңғақ бойлы, сопақша ақ құба жүзі құлпырып, екі беті балбұл жанып тұрады. Жаңа ғана туған айдай имек қасының арасы косылып, қарақаттай көздері нәркестеніп, «жүрегіндегінің бәрін көріп тұрмын» дегендей болады. Қос өрім қара мақпал шашының ұшы әрқашан да тарқатылып жүретін. Қыр мұрнының ұшы тершіп, жұмысқа кіріскенде жүзі алаулап кететін. Қазір де дәл солай арайлы екен. Маңдайым тершіп қоя берді.

Қысылғанымды түсінген Балзия:

– Кел, Дәулет, кел, – деп қолымнан ұстады. Тұла бойым балқып бара жатқандай. Біздің ауылдағы қыздардың бауырмалы да Балзия. Әкесінен қалған гимнастерканың бір жеңін шешіп, белін қайыс белдікпен шарт буған Асан:

– Неге келдің? – деп айғайлады.

– Көруге болады ғой.

– Елдің бәрі жұмыста жүргенде ебі бар адам бетімен жүрер ме! – Ол ебедейсіз денесімен маған бұрылып: – Жарайды... – деді. Асан үлкенмен де, кішімен де құрдасындай сөйлеседі. Әкемнің ақ көңілділігін пайдалана ма, сөзін жүре тыңдайды. Асан кезі келгенде баласындай жұмсап: «Ей, Сейітжан, менімен ойнама», – деп қоятын. Оның бұл сөзіне шамданып жатқан әкем жоқ. Қайта іш тартып: «Әй, тентек-ай», – дей салатын. Содан да болар, Асаннан мен де жасқанбаймын.

– «ХТЗ»-ыңды жөндеп ал.

– Міне, мәселе қайда жатыр, – деп маңдайы биік, май сіңген кепкісін желкесіне ысырып, гимнастеркасын шешті де, жанындағы күлтеленген бір түп шиге сүйеп қойды. Сөйтті де, иір-қиыр боп жаныма отырды. Гимнастерканы кигенін көргенім осы. Бәлкім, қыздарға қырындағысы келген болар.

– Әкеңнің қымызы бар ма?

– Жоқ! – Бар да болса «жоқ» дедім.

– Жыңғылбак пен Жүніс құртқан болар, ә?

Күрек тісін ақсита күлді.

Сонымен неге келдің?

– Атам сіздермен бірге істей ғой деді.

Асан қылт етіп қиястанып қалды.

– Мәселен, қандай жұмыс қолыңнан келеді?

– Бәрі де.

Асан аяғының астында жатқан кетпеннің жуан сабын қолыма ұстатты.

– Кәне, көрелік.

Кетпенді сүйретіп, Асанның гимнастеркасын аттап өте бергенімде, сіңірі адырайған қолымен тіземнен оқыс қағып жіберді.

– Байқасаңшы-әй, төс қалтамда комсомол билетім бар, – деп гимнастеркасын көтеріп қойды.

Бұл жердегі ең ауыры Асанның жұмысы екен. Алдымыз тамыры терең бойлап кеткен арам шөпке тұтасып тұр. Мықшия көтеріліп шаба бергенімде, Бақы: «Түскі тамаққа шықтық», – деп айғайлады.

* * *

Кешкісін жантайып жатып, қоңыр шайды үнсіз ұрттап отырған әкемнен:

– Ата, Асанның әкесі қайда? – деп сұрадым. – Алысқа кетіп пе еді?

Әкемнің қабағы шытылып, жауап беруден тайсақтап, кесесін шешеме қарай ысырды. Мен сөйлей бердім.

– Ата, Асан керең мені мазақтайды. Жексұрын.

Әкем қабағын көтере бетіме қарады да:

– Жоқ, балам, ол жақсы жігіт, жүрегі адал. Ал әкесін колхоздастыру кезінде тап жаулары атып кеткен. Бесіктегі Асанның құлағы да сонда бітіп қалған болу керек. Әсте кем-кетікке күлуге болмайды, – деп сөзін аяқтады.

Содан бастап мен Асанға ерекше ілтипатпен қарайтын болдым. Күндегідей бәріміз жолға шыққанда да Асанның айналасынан кетпеймін. Сол күні арамызда Балзия болмады. Жүніс біздің топты салқын көзбен шығарып салды. Менімен бірге оқитын Анар:

– Балзия тәтем жұмысқа келмек болып еді, апасы жібермеді, – деп сыбырлады.

– Неге?

– Тұрмыс құрайын деп жатыр ғой. Құда келеді.

Балзияны ұзату тойы да жақындап қалды. Бұл біздің ауылдағы алғашқы қыз ұзату тойы.

– Бұл тойды дүркіретіп жіберейік, – десті жастар. Жүністің әлгіндей үнсіз тұрысын енді түсіндім. Жақсы көретін қызының қуанышын хош көргенмен, оны басқа ауылдың көркі боп, басқа үйдің отын жағуға қимаған әкелік сезім екен.

– Жездей өзіме ұнайды, – деді Анар.

– Мұғалім бе екен? – Асан күбір ете түсті. Кеше жұмыстан қайтқан әкеме қара торы жігіт келіп сәлемдескен. «Сірә, жездесі сол-ау», – деп ойладым мен.

Бүгін танысу кеші. Қыз-жігіттер ауылға жеткенше асықты. Менің де қуанышымда шек жоқ. Бейне өзіммен бірге туған апамды ұзататындаймын. Той күзгі жиын-терімнен соң жасалмақ болды.

Бірде ақ жаңбыр жауды. Жұмыс та толастай қалатын ол кезде. Осы бір сәтті уақытты асыға күткендей ауылға жездесі келді. Жанында жайсаң жолдастары бар. Балзияның құрбы-құрдастары да жайнап кетті. Ұрын келген күйеуді көрмек болды ма, әрнені сылтауратып кемпір-шалдар да Жүністің үйін жағалай бастады. Кештің ортасындағы Жүністің жұпыны үйі бұл күні көңілді күлкі, әсем әнге толды.

Қыздар: «Ән салсаң, өзімдей сал Тілеуқабак» деп шырқағанда, ортасына жездейді алған Бақы бастаған жігіттер:

*Біліп ал, ер көкірек Қалыбекпін,
Жетілдік арқасында өкіметтің.
Жеңгені желкілдетіп қадірлесем,
Қыздарды қызыл гүлдей еркелеттім! –*

деп асқақтатады.

Сол сәтте есік ашылып, Анар кірді де:

– О, ағатайым өлең айтып жатыр екен ғой, – деді. Ол ылғи да өзінің жалғыз ағасы Бақыны мақтап, атағын шығаруға құмар-ақ болып жүретін. Жездесі отырған бөлмеге өтіп бара жатқан Анардың жеңгелері түртпектеп: «Асықпасаң сенің де тойынды көрерміз», – деп әзілдеп жатты. Анар менімен жасты.

* * *

Әкем жұмысқа асығып, белбеуін буына бергенде Асан келді де, табалдырықты аттап өтіп, босағаға сүйенген күйі сұп-сұр боп тұрып қалды.

– Қарағым-ау, бұл не, жоғары шықсайшы!

Самаурынның шүмегін ағытқан бойда аңырып қалған апам:

– Ойпыр-ау, шешемнің дені сау ма? – деді.

– Біздің ауылдың жігіттері соғысқа жүргелі жатыр.

– Қайдағы соғыс?

Әкемнің қолындағы белбеуі жерге түсіп кетті.

Шекпенін желбегей киіп сыртқа шықты. Тау ішіндегі радиосыз ауылға соғыс хабары осылай келді. Балзияның тойы болмай қалды. Біз бір үйден өрімдей бес жігіттің майданға кеткенін көрдік, құдайдан тілеп алған жалғызын Отанын қорғауға аттандырған кемпір-шалды көрдік. Балзия секілді аяулы арулардың ақ тілегі орындалмай, жездесі майданға кетті.

Ауылда қалған жалғыз жігіт Асан еді. Отызға келгенше үйленген жоқ-ты. Мыжырайған үйдің алдында отыратын шүйкедей қара кемпірге солдатқа кетпей тұрғанда әкем ғана үзбей амандасты. Бүкіл бір колхоздың орағы осы момынға тірелді. Енді май-май болып молотилкамен алысты. Күн-түн демей бала-шағаны мият еткен кемпір-шал тік тұрған егінді бірер аптада орып алды. Кешегі бәйшешектей құлпырған Балзия, Бүдістің мақпалдай шаштары күнге күйіп, албыраған жүздері, күлімдеп тұратын нұрлы көздері солғын тартты. Сұлулық дегеніміз – уайымсыз, қайғысыз өмір екен ғой...

Егін орағының қайнаған кезінде болашақ жездемізден қара қағаз келді. Осылай біздің ауылда алғашқы қыз ұзатуға арналған той тойланбай қалды.

Ымырт алдында кешегі шат көңілді ән оятатын қырқада бұл күнде зарлы, мұңлы ән қалықтап, кешкі ауаны қанжардай тіледі. Бірте-бірте үміт пен жігерге ұласады. Жүністің күндіз-түні аттан түсіп, бел шешіп жатқанын көрмедім. Даусы бірде баушы, бірде қырманшылардың арасынан шығады. Одан Асанның қасына келіп:

– Тездет! – дейді.

– А, а?..

– Ой, тентек, әзілді қой, қара суыққа іліндірмей бітірген жөн. – Тебіншектеп жүріп бара жатып: – Балзия, Бүдіс, Асанға көмектесіп жіберіңдер, шырақтарым! – деп айғайлайды. Жүніс бұл күнде әрі колхоз председателі. Асан Жүністің соңынан қолын бір сілтеп, қайтадан өз жұмысына кіріседі.

Молотилкаға бау-бау астықты лақтырғанда, сіңірленген арық білегі сынып кете жаздайтын Асанның қасында отырып қырқадағы әйелдер салған зарлы әнді тыңдаймын.

Кейде Асан аларған томпақ көзінің қиығымен мені аяай қарайды. Қарайды да күрсінеді. «Демінді ал», – деп ымдайды.

Ұзынды күні бау тасыған өгізге мінгемін. Қозғалсам тақымым удай ашиды. Жүре алмай келемін. Асан менен: «Шаршадың ба?» – деп сұрайды. Басымды изеймін. Көңілімді жұбатқысы келе ме, езу тартқан болады. Қоста жағылған сабанның алауына айнала отырған қыздарға қараймын да, кешегі ерке қыздардың шат күлкілі бейнелерін көз алдыма елестетем...

Жиын-терім біткенше мектептегі сабақ кейінге қалдырылған. Асан молотилкасын өшіріп, өзі ғана жататын балағанның жанына барып сорайып сәл тұрды да, қайта оралды.

– Оқуға барасың ғой?

– Барамын.

Ол өте жай сөйлейтін. Әлденені айтқысы келді ме, жаныма отырды.

– Кітаптарың бар ма?

– Жоқ!

– А... а?

– Жоқ, жоқ, – дедім.

– Ертең оқушыларды мектепке қайтаратын болды.

– Кім айтты?

– Бастықтар.

Өзінен басқаның бәрін бастық санайтын Асанның көңілінде бір ой бар. Ол тағы да орнынан тұрды. Оның ай жарығындағы көлеңкесі молотилкадан асып, үйілген, масағының мұрты кереқарыс бау-бау астыққа түсті. Салбырап аз тұрып, тағы да балағанына беттеді. Сәлден кейін тағы да қайта оралып, иығыма сүйене тізесін бүкті.

Менің жылағым келді. Әкем жылда мектепке барарымда елді жиып той жасайтын. Асан ортадағы буылған түйіншекті мүйіз-мүйіз саусағымен сипап:

– Еңбеккүніме тиетін астықтан беретін болып таныс мұғалімдерімнен екі-үш кітапты әрең таптым. Әрі: «Сабағына көз қырларыңды сала жүріңдер», – деп тапсырдым. Барлық кітабыңды таба алмадым. Ренжіме! – деп орнынан тұрып кетті.

«Ағалап» дауыстап едім, естімеді.

Осы күзде ауылдағы оқушы қыздар мектеппен мәңгі қоштасып, жұмысқа кірісті. Азаматтары соғысқа аттанған әрбір семьяның бас көтерері жас келін, жетім қыздар еді.

Анар екеуміз демалыс күнді ыңғай ауылда өткіземіз. Бұл Кеген өзенінің бойынан шабылған шөпті қырдағы қыстауға тасып жатқан мезгіл еді. Бүдіс жеңгей күйеуінен хат келді ме екен деген дәмемен мені орнына тастап, аудан орталығына кеткен. Біраздан кейін жеңгейдің жолын тосып қарайлаумен болдым. Балзия да ауық-ауық жол қарап, ауыр күрсініп қояды. Қатар-қатар үйілген шөпте Асан «ХТЗ»-ға үш-төрт сүйретпе шананы тіркеп тартса, ал қалғанын өгіз жегілген шанамен тартып жүрміз.

Бүдіс жеңгей жүгіріп келеді. Басындағы қызыл шыт орамалы мойнына түсіп кеткен. Бізге жақындай бере сүрініп жығылды да, сол орнынан тұрмай қалды. Жылап жатты ма білмеймін, келгенде екі көзі қызарып, ақ сары жүзі қуқылданып, жасып қапты. Жаңа оны Жүніс екі-үш рет іздеп келіп, терісіне сыймай тістеніп қайтқан. Біздің шөмеленің етегін басып отыра кеткені сол еді, семіз шұбар айғырды ойнақтатып, қасымызға тоқтаған Жүніс:

– Ерігіп жүретін уақыт емес. Колхоз мүлкі шашылып жатқанда бетіңмен кетіп... – деп айғайлады.

Өксіп-өксіп жіберген Бүдіс:

– Жәке, екі-үш айдан бері Исадан хат жоқ. Бір хабар келді ме деп барған едім. Орныма қайным жұмыс істеп жүр емес пе?

Жүністің шұбар беті талаурап, танауы қусырылып, айғырын тебініп еді, жаңа ғана жылқыдан ұстаған жалы торсықтай арынды айғыр арыстандай ағылып, жұлынып кетті.

– Сенің байынды бодауыма жібергем жоқ.

Бүдістің көк көздері ұшқын атты.

– Олай аузыңызға келгенді сөйлемеңіз. Мен іздеуден ұялатындай өз босағамда отырған жесір емеспін.

Бұл Жүністің қызы Балзияны шалғаны еді.

Ойнақтап тұрған ат шөмеле түбінде отырған Бүдісті басып кете жаздады. Жүніс сілтеген қамшыны қолымен жасқап, Бүдіс басын қорғады. Қамшы тимей кетті. Сол сәтте:

– Әке! – деп шыңғырып жіберді Балзия.

Жүніс атының басын шұғыл бұрғанда, айғырдың күректтей тұяғы қара жерді тіліп, жалт берді. Арбаңдап келіп шаужайына жармасқан Асан мойны қатты айғырды тұқыртып, бір сәтке қозғалтпады. Төрт аяғы түйіскен айғырдың көзі шатынап, тілі сала

құлаш шығып, бұлшық еттері бүлкілдеп тұр. Самайынан тер ағып, бет-аузы шаңытып, қарайып алған Асан бір қолымен шалқалай берген Жүністің жағасына жармасты.

– Жиделер, мені жабылып сабайын деген екенсіңдер! (Біздің руымызды айтып тұр Жүніс). – Иттің баласы, ертең милицияға айдатып, көзінді түрмеде жылтыратамын.

– Жеке меншікті милицияң болса көріп алдым, – деді Асан шырылдап. Жеңіс үзеңгіге табанын тіреп, тебініп қалды. Қарулы айғыр ытырынып, шыр көбелек айналды. Асанның аяғы әр жерге бір тисе де, Жүністің жағасынан айырылмай барады.

– Ойбай, өлтірді, өлтірді, – деп жесір біткен шуласып кетті.

– Кекілдім-ау, жібер. – Асанға айтып тұр. – Ойбай-ау, сақалды басыңызбен сізге не болған? – деп, Бүдіс алқа-салқа болып, балапанын қорғаған торғайдай шырылдап жүр. Ердің қапталына жармасқан Асанды Жүніс қамшының астына алып жіберді. Асан қамшыға жармасқандай болып еді, іле-шала біраз жерге сүйретіліп барып, мойны қайырыла бүктеліп етпетінен түсті. Айыр-тырмасын көтере ұмтылған әйелдер Асанды қоршап қалды. Балзия екеуіміз ғана бойымыздан дәрмен кетіп, қозғалсақ құлайтындай орнымызда еңіреп тұрмыз. Асан сәлден соң орнынан тұрып, шулаған әйелдерге қарамай, үн-түнтіз қабырғасы тыржандап, тракторына бара жатты. Жамау-жамау ақ шыт көйлегі өрім-өрім болып, жалпақ жауырынындағы қамшы тиген жерлер көгере білеуленіп кеткен. Ол кернейінен анда-санда шүйкедей түтін шығарып, тырылдап тұрған «ХТЗ»-ға отырып, қыстаудағы қораға тартты. Бүдіс жеңгем әуелі қатыгез Жүністі қарғап, онан кейін Гитлерді жерден алып, жерге салды.

Жыңғылбек шал келді.

– Бүдіс, ақылға кел, мұның бәрі құдайдың құдіреті, – деп би-паздап көп сөйледі. Жықанның сөзін жаулықтарының ұшымен көз жастарын сүртіп, айырларына сүйеніп тұрған қатын-қалаш, бала-шағаның бірі де естіген жоқ. Әлден кейін Бүдіс өзенге барып беті-қолын жуып қайтты. Ол бейне бір көкірегін кернеген қайғы-қасіретті жуып қайтқандай еді сол сәтте. Менің қолымдағы тырманы алып жатып:

– Бір күнге мұғалімдеріңнен сұрадым, үйге бар. Кешке әпкеме барып, кір-қоңынды жуысуға көмектесемін, – деді. Менің ше-

шеммен төркіні бір. Алайда сол сәттегі өктемдік пен есіркеушілік жанымды жасытып жіберді. Сөйтті де, Балзия екеуі қатар тұрып, шашылған шөпті жинай бастады.

Күн төбеден ауып барады. Жеңгемді Асанды, Балзияны аяп кеттім. Жүніске деген көңілім қатая түсті.

Жеңешем Балзияның жүрегін де жаралады. Кеше ауыл көркі Балзия санаменен сарғайып, сабағын үсік шалған гүлдей солып барады.

Мен сопайып қастарында ұзақ тұрдым. Өлденені айтып, екеуін де жұбатқым келеді. Бірақ нені айтудың ретін таба алмадым. Балзия әкесі үшін кінәлідей сезінеді. Бүдіске тура қарай алмай, нәркес көздерімен жер шұқылайды. Жеңгем болса оған жауығып алған секілді. Келесі шөмеленің қасына барып екеуі де біраз тұрып қалды. Сірә, жеңгейге Балзия сырын айтып: «Хат болса, ала кел», – деп тапсырған-ау. Қипақтап соны сұраудың ретін таппағандай...

– Жеңеше, ағадан хат бар ма? – деп сұрадым.

– Бар, – деді. Жеңгемнің көзіне қуаныш нұры қайта оралды. Осындай бір шағында ол көркем-ақ. Иса ағатайым ерте оқып, соғыстан екі жыл бұрын офицерлік оқуға кетті де, ауылға оралмай тура майданға аттанды. Бұларды: «Сүйіп қосылғандар», – деседі ауылдағылар. Иса – Байқасқа атамның жалғыз баласы. Егер соғыстан оралса жақсы. Оралмаса, жеңгейдің етегінен тартар бала жоқ. Жаутаңдаған кемпір-шал ғана қалады.

Балзия да қуанып кетті. Шіркін, қуаныш дегеннің қадіріне дер кезінде кім жеткен. Әлгіндей арзан көзжасы да.

– Ой, тәте-ай, күнделікті тіршіліктің кикілжіңі емес пе, түпкілікті не бар дейсіз, – деп, Бүдістің бетінен сүйіп-сүйіп алды. Екеуі құшақтасып, күліп жіберді. Көңіл де бір гүл ғой... Томсырайып-томсырайып қалған шөпшілер дүркіресіп кетті.

– Е, қарағым-ай, әйтеуір аман ба екен? Қуанышыңды айтсайшы, келін-ау, – деп, Жықан да келе жатты емпендеп.

– Не дейді ей, мынау. Ой, құрыған қатын-ай! Тегі, дәтің мықты екен, – деп, замандас әйелдерінің бірі орамалын жұлып алып, бірі құшақтап маз-мейрам болып қалды. Менің де екі езуім екі құлағымға жетті. Жеңешем хатты Анарға ұсынып:

– Оқышы, – деді. Бәрі жапырлай:

– Е-е, оқы, – деп жатыр.

«...Аса құрметті шал-кемпірдің баласы Бүкен...» деп басталып-

ты хат. Бүдіс бұрын да оқыған ғой. Қазір де әр сөзін естіген сайын жас баладай мәз болып отыр.

– Міне, жақсы. Өзі үлкен бастық екен ғой, – деп, жүрелеп отырған Жықаң да ризашылықпен тыңдады. Хат біткен соң әйелдер: «Әй, айтатын не жақсылығың бар?» – деп дәмете қарасты. Әрқайсының-ақ қуанғысы келеді...

Ел тараған соң жеңгем тырсылдаған кеудесіне қолын салып жіберіп, Балзияға үш бүктелген қағаз ұстатты. Балзияның қолдары дірілдеп, өңі бозарып, жылап жіберді. Хатпен көзінің жасын сүртіп, теріс айналып кетті. Енді бірде арсалақтап келіп, жеңгемнің құлағына асыға-аптыға сыбырлап: «Оң қолымнан жараландым, дәм бұйырса қайтаратын көрінеді...» – деген сөздерді айтып жатты. Оны мен де естідім. Қайта айналып келген Асаннан сүйіншісін сұрап, есін шығарды. Әрқайсысы-ақ оның құлағына сампылдап: «Кекілдім-ау, Иса ағаңнан хат келіпті», – деп жатқанда, Асан «ХТЗ»-ынан қарғып түсіп, Бүдіске жүгірді. Трактор бар даусымен бүкіл даланы жаңғыртып дарылдап тұр. Ол жүгіріп келген бойда:

– Әкел! – деді.

– Сүйіншімді бер! – деп, Анар жыртық-жыртық жейдесінің жиегіне жармасып тұр. Сопақ басындағы ұйпа-тұйпа шашын сипалап, Асан хаттағы маржандай тізілген сөздерді оқи жөнелді. Сүйіншісін алған әйелдердің көзі Асанның қамшы тиген арқасына түсіп: «Құдай-ай, оңдырмапты ғой», – деп күңкілдесті.

Асан хатты Бүдіске қайырып жатып:

– Апам мен атама: «Кешке той болады», – деді. – Біреуді іздегендей тұрғандарға тұтас қарап. – Шал қайтып келмеген бе? – деп сұрады. – Ешкім үндеген жоқ.

– Кейде осылай құтырынып кететін кәрі жыны бар, – деді зілсіз.

– Ә, ұрса, өз әкең. – Жыңғылбек Асанға басу айтты.

– Е, бопты ғой, мені ұрса, жарасы жеңіл, мына жылауық әйелдерді ұрғаны жаныңа батады екен...

Ауылдан маған ерген жалғыз Анар да қыс ортасында оқуды тастауға мәжбүр болды. О, сол бір қысқы кешті мен ешқашан да ұмытуға тиіс емеспін. Анар жүрегінде оқуға деген ынта шексіз еді ғой... Сенбі күні сабақтан шығысымен ауылға қашан да бірге қайтатынбыз. Біздің колхоз Қулық тауының күнгеіне орналасқан. Жазы жайлау, қысы борансыз жайлы жер. Шешесінің бір уыс қара

Бірінші том

талқанына ортақтасып, түтін иісі шығып тұратын үйлерінде болуы қаншалықты көңілге ыстық, бойға күш-қуат беретінін соғыс жылдары оқығандар жақсы біледі. Біз де сол бір мейірімді шақты аңсайтын едік.

Ауылға жетпей іңір қараңғылығы түсті. Ертеңгі күннің жайын ойлап келемін.

– Анар, – деймін ақырын ғана.

– Әу, – дейді Анар селкос қана үн қатып.

– Мектепті бітірген соң оқисың ба?

– Қайдам. – Ол осы сөзден кейін қараптан-қарап еңіреп жылады. Мен сасқалақтап қалдым. Ол сөйлеп келеді.

– Ой, Дәулет, сен білмейсің, – деді солқылдап. – Менің бар ғой, өлгім келеді.

Анардың сөздері жүрегімді сыздатып, дірілдеп кеттім. Ол тез-тез басып жүріп келеді, ағыл-тегіл жылап келеді. Сыртқа шыққан әрбір өксік оның жүрегінен әлденені солқ еткізіп жұлып алатын сияқты.

Анардың екі иығынан ұстап, өзіме жұлқа қаратып алдым.

– Себебін айт. Неге жылайсың? – дедім.

– Апам мені күйеуге бергелі жүр.

– Кімге?

– Анау сенің туысқаныңа.

– Қайсы туысқаныма?!

– Асанға.

Жүрегім соғуын тоқтатқан секілді. Жаңағы лапылдаған денеме әлдекім сұп-суық су құйып жібергендей мұздап кеттім.

– «Оқыма», – деп апам жаз бойы жанымды жегідей жеді. Баласы болса әлі жоқ. Апамды білесің ғой, ауру...

Өзін ұмытып, ана көңіліне ойысқан Анардың сөздерін ауылдың ортасындағы жамау-жамау жалғыз терезеден көрініп тұрған бұлыңғыр, әлсіз жарыққа қарап тұрып тыңдадым. Ол – Асанның үйі. Анар сөйлеп тұр:

– Неге де болса тәуекел жасауым керек. Анамның ақ сүтін немен ақтарымды білмеймін. Оның тілегіне қарсы келер дәрменім жоқ...

Сол сәтте: «Менің де сол әлсіз жарықты сөндірет әлім жоқ», – деп айта алмай арпалысқанымды білген жоқсың-ау, Анар...

Сенің айтып тұрғаның бір ауылдың ат жалын тартып мінген еркек кіндігінен қалған жалғыз туысым емес пе? Енді арқа сүйенерім де сонау терезенің иесі – керең Асан ғой. Мен әкесінің де тарихын білмеймін. Оны кешегі тап жаулары жалмап кетіпті. Асанның қадірін білетін менің әкемді де соғыс жалмады.

Өмірдің осы ең осал жеріне тірелген мен кемпірлердің шырмауында кетіп бара жатқан замандасым Анарды арашалап, ескі әдет-ғұрыпқа қарсы ақ жалын болып атылмадым, қанжар болып сілтенбедім.

«Анар-ау, сені кімнен арашаламақпын! Ол кімнен кем?»

* * *

Кейін Асаның үйленгеніне шын жаныммен қуансам да, неге екенін білмеймін, үйіне баруға батпадым. Ақыры, апамның көңілін қимаған соң бардым-ау.

Асан жоқ екен, шешесі қатты қуанды. «Асылдың сынығы», – деп маңдайымнан сүйіп, көзіне жас алды. Анар байқамағанып, жетілік шамның шишасын ұстаған бойда түпкі үйге кірді де, қайта шықпады. Кемпір мені құшақтаған бойымен ешкі терісінен жасалған көпшігіне әкеп отырғызды. Анардың көргісі келгенін сезді...

Бұл күні кемпірдің үйінің оты ұзақ таңға сөнбеді. Мен де ұйықтамадым. Ертеңіне есік алдындағы сары самаурынның жанында отырған Анарды алыстан көрдім. Сол үйдегі көптен даттанып тұратын ескі самаурын тазарыпты. Қазір күн көзіне шағылысып, оттығынан бұтақтың жалыны сиырдың тіліндей жылтылдап тұр.

Жеңге деген жақсы ғой! Мен бірақ Анарды жеңгелікке қимадым. Сәлден кейін тракторын айдап Асан келді. Сірә, пішен шабуға әзірлеп жүрген болар. «ХТЗ»-ға тіркеген шөп машинасының шалғысы қайралыпты. Келген бойда менің қолымды алып, жас баладай қуанды.

– Осы отырысын Сейітжан атама ұқсайды екен, – деп, маған ол жалтақ-жалтақ қарай береді.

* * *

Көктемгі егін мен пішен шабудың аралығында колхозшылардың қолы бір босап қалады. Бұл бәйшешектей қылтиып өсіп қалған менің замандастарымның да ойын қызығына түсіп, далақтап

қалатын кезі. Түлеген сиыр жүнінен жасап алған добымызбен кашпа доп ойнап, ауылдың ортасындағы алаңды көкпар тартқандай думанға айналдырамыз. Қазіргі соғыс уақытында ауылда қалған бар қызық осы. Осы мезгілде ғана уайымсыз, қайғысыз балалық шағымызға оралып, алаңсыз аусар көңілмен табысатынбыз. Бірақ ойын соңы баянсыз базар аралаған саудагерлердей мең-зеңдікпен бітетін. Қырық жылғы ескі кегі бардай дұрдараз боп, ажырасар еді. Тек тартысы мен қошқар қақтығысынан бойымыздағы іліп алар жалғыз шыт көйлектер жыртылып, «жетім» деген өксігімен өзегін мұздататын суық сөзді арқалап қайтатын еді. Оның өзін ит мұжыған ешкінің жалғыз асығы үшін айтушы еді-ау. Балалық-ай...

Үйден шыққан мені үрпек-шүрпек бәйге атындай шұлғынған балалар күтіп тұр екен. Жанына жақын санайтын жақсысы бар, жарты күнге жетпей жат болып кетісер – Серкебай, Дайынжан секілді жабысы бар ішінде.

Одан арғы қойманың бұрышында бір қора тауық жайылып жүр. Қыт-қыттаған мекиенге қанатын жанып, шұқшиып келген қара этеш қоқақтап адырая қалған кеспелтек ақ қораздан жасқанып, жалт бұрылды. Шамдана шақырая қараған ақ қораздың қып-қызыл бұғағы мен айдары күн нұрына шағылысып, ерекше әсем көрінеді.

Сиырқұйымшақ шабан торының құйрығын бұлғақтатып өте берген Жүніс қойманың соқпа дуалынан мойнын созып, ұста дүкенінен шыққан балғаның тықылын тыңдады. Содан кейін біреулерді «Қайда кеткен?» – деп сұрады.

Бұрыш-бұрыштан баспалап Жүніске қараймыз. Ол көшенің ортасындағы үйлердің арасына кіріп көрінбей кеткенде, есік алдындағы бұтағы шор-шор кеспелтек үстіне қайта жиналды. «Балаң қайда?» – деп Жүніс бір әйелге айқайлады. Әйел шаңқылдап жатыр. «Сейітжанның баласы оқудан келіпті дейді ғой, оны көрмейсің, ә?» – деп әйел тағы да әлденені шұбыртып айтып кетті.

Жүніс біздің үйге қарай шауып келеді. Балалар торғайдай бытырап қаша жөнелді. Қайда барарымды білмей тұрып қалдым. Жете бере торы шолақ екі рет сүрініп кетті де, көкжең-көкжең етіп бір орнынан қозғалмады.

– Арам қат, арам қатқыр! – деп кіжінді Жүніс. Есік пен төрдей жерге ілби басып жүріп барған торы «енді болды» бұдан ары

жүре алмаймын дегендей, төрт табандап қалды. Жүніс аударыла түсіп қарағайға отыра кетіп:

– Келдің бе, Дәулет, қарағым, оқуды қалай бітірдің? – деді.

– Жақсы.

Самай шашы ағарып, бетіндегі қатпар-қатпар әжімдері те-рендеп, маңдайындағы жалғыз сызық үңірейіп кетіпті. Бет сүйегі айғай тастай жалаңаштанып, екі ұрты салбырап, құлағынан күн көрінеді. Ауылдағы әрбір қимылға күйгелектене қарайды. Ол сәл отырғаннан кейін менің үш ұйықтасам түсіме кіріп шықпайтын шым-шытырық колхоз есебінің жайын айта келіп, цифрлар жазылған қолтығындағы ескі кітапты көрсетті.

– Мынаған қарашы, сірә, бұл Асанның еңбегі болар? – деді де, шүңірейіп кеткен көзін сығырайта отырып, дәптер кітапты қолыма берді. Қарт бригадир мені есейді деді ме, көп әңгіме айтты. Мұның шағып отырғандай...

Бұл латын әрпімен жазылған кітаптың бетіндегі жай жазу емес, ерте кездерде тастарға арқар мүйізіне, елік басына ұқсас етіп түсірілген шимай шатпақтар. Ол құнжиып үй жаққа бұрылды да:

– Шешең үйде ме? – деді.

– Иә.

Жүніс орнынан тұрды. Сөйтіп, жотасы бүкірейіп үйге беттеді. Маған оның шоқша сақалы өзінен бұрын кіріп бара жатқандай көрінді. Сәлден кейін апам екеуі үйден қайта шықты.

– Дәулет, бері кел. Мына шешең екеуміз ақылдастық. – Апам кимешегінің ұшымен көзін сүртіп, теріс айнала берді.

– Жігіт болды деген осы. Сен мына бригаданың есебін жүргіз, оқуды соғыс біткен соң жалғастырарсың. Тірі болсам, өзім көмектесермін! – деп Жүніс мұнайғандай болды.

Жүрегім дүрсілдеп қатты соқты. Денем біресе ысып, біресе суып, өкпем аузыма тығылды. Жүніс көзінің қиығын тастап: «Ана жылы атаң мінетін жалдас құла атты білесің бе? Қашада сол бар шығар. Қазірше төл атың сол болады», – деді.

Жүністің қарасы көрінбей кеткенше апам екеуміз соңынан қарап ұзақ тұрдық. Сол сәтте апам не ойлады. Ол маған бүгінге дейін белгісіз. Үнсіз барып әкемнің жүгенін әкеп берді де: «Бара ғой», – деді. Неге екенін білмеймін, менің де көңілім көтеріліп қалды, екі құлағы салбыраған арық құла ат мені көптен күтіп тұрғандай.

Мен сол сәтте бір ауық оқушылық өмірімді де қимай тұрдым. Тек балалық елгезек көңіл жалдас құла атқа алып ұшқандай. Оның жалпақ тізесіне дейін салбыраған қара жалынан ұстап тұрып, кластас достарымды да еске алдым. Ақыры, тырмысып жүріп, жүгендедім-ау. Апам екеуміз қалбалақтап жүріп атты ерттедік те, есіктің алдындағы қазыққа байладық. Мүмкін анам тұла бойы тұңғышының ат жалын тартып мінгенін қуаныш еткен шығар.

Шешемді кемпірлер жұлқылап: «Той жаса, той жаса. Ат жалын тартып мініп, адам болды балаң, артыңда отау үйің қалғанша, от жағар ұлың қалсын деген осы», – десіп жатыр. Бұл қуанышқа Анар да ортақ болды. Әдемі ақ сары өңіне секпіл жүгіріп, гүлдей қызыл ерні сәл қалыңдаған ба, қалай? Кешегі тал шыбықтай денесі домаланып, толысып та кетіпті.

Құла ат ұзақ күнге байлаулы тұрды. Мен оны қайда мінерімді білмедім. Кешке тарта келген Асан құла атты әлденеше айналып шықты. Байқаймын, есепші болғанымға қарсылығы жоқ сияқты. Бүдіс жеңгем: «Әкесін көрген өлмесін» деген ғой, көз көрген емес пе, мына жұмыс өзін де бая-шая етіп жіберіп еді, қайтсін», – деп Жүністі мүсіркеп жатты. Апам дастарқанға барын салды. Екі бүйірі қызарған темір пешке қақталып, ыстық шайды сораптап ұрттап, Асан, Анар, Бүдіс, Жықаң және қара кемпір отыр.

Есікті сықырлата ашып, екі иығы салбыраған Жүніс кірді. Табалдырықты аттай беріп, артына бұрылды да:

– Әй, кемпір, қайда жүрсің? – деді.

Май шамның болымсыз жарығы ашық есіктен шығып, Асанның үйіне дейін сиырдың тіліндей сап-сары болып созылып жатыр. Үй артындағы шұңқырда жазылып отырған кемпірдің кимешегі сол жарықта ағарандап көрінеді. Ол орнынан қалбалақтай тұрып жатып:

– Адасады дейсің бе, кіре берсеңші, – деді.

Жүніс екі-үш шыны шай ішті де, кесесін дастарқанның шетіне төңкеріп қойды. Отырғандар өткен-кеткенді қозғап, қысыр әңгімеге кірісті. Жүніс шамды қисайған кішкене орындықтың үстіне қойып:

– Бері кел! – деп қойын-қонышындағы буда-буда сарғыш қағаздарды шығарды. – Көрдің бе, Балзия кеткелі қағазымның сәні кетті. Мына бір істі тындырып тасталық. Әй, кемпір, әлгі қағазды ала шық деп едім ғой.

– Е, құдай-ай, міне.

Жүніс сырты былғарымен тысталған дәптерді алып, алдыма қойды да:

– Жаз, бұл өз документтерім. Басына былай деп жаз: «1928 жылы Ленин колхозы ұйымдасқанда жетпіс ешкі, қырық қой болған. Жүніс Нұрқасқаев әр қойдан мемлекетке...»

Гүлетіп отырған әңгімесін үзген кемпірі:

– Жә, оның кімге керегі бар. Сол кездегі әр қойдан қырыққан бір шүйке жүнді кім сұрайды дейді екен?!

– Жайыңа отыр.

Маған: «Жаз», – дегендей ым қақты.

– Мынау колхозшыларға көктемгі егін салымында берген сүттің тізімі-ау, сірә, қарашы? – деп ұзын тізімді қолыма ұстатты.

...Жүніс екеуміз түннің бір уағына дейін отырдық. Шынында да, ұшы-қиыры жоқ таяқшалар, колхозда жұмыс істегендердің аты-жөні әртүрлі қолмен шимай-шатпақ жазылыпты.

– Бұл пәленнің еңбеккүні, – деді Жүніс ернін жыбырлатып.

Далаға шықтық.

– Күн ашық екен, ертең ерте тұр, шабындық пен егінді аралап келеміз. Әрі танысуың керек қой. Әйтеуір, елдің еңбегін жақсы жазуды үйрен. Көрдің бе, мен хат танымасам да, тұяғы қимылдағанын қалдырмаймын, – деп сөйлеп барады ол.

Су бойындағы шөптің пісіп-жетіліп тұрған кезі. Иін-иінде жайылып жүрген аттар пысқырынды. Ауылдың аяғындағы көлден сары ала қаз ұшты. Тау жақтан лүпілдеп самал соғып тұр. Кешкі тынық ауада қызғалдақтар мен сарғалдақтардың иісі жұпар аңкиды. Ай батқаннан кейінгі табиғаттың түнгі тыныштыққа иіген шағы бұл. Көгілдір аспанда сансыз жұлдыз жымындайды.

* * *

«Кеңсеге келсін», – деп Жүніс Жыңғылбек қарияны жіберіпті. Жықаң күнжындап алдымда келеді. Жер де, көк те сүттей аппақ. Сонау зеңгір аспанда сөніп бара жатқан бірді-екі жұлдыздар әлсіз жымындайды. Шық тұрған жасыл қырқа күмістей жылтылдап, мың құбылады. Кеңсенің дәл төріндегі жасыл жазу столын шикылдата түндегі мен жазғандарға үніліп Жүніс отыр.

Оң жақ босағаға таяу жігі ашылған, кеңсе қағазын сақтайтын ұзын сарғыш шкаф тұр. Оның үстінде үйдің төбесіне сынық сүйем ғана жетпей, шаң-шаң болып додаланған қағаздар жатыр. Қабырғаның қалған жеріне қамырмен баттастыра соғыс уақытында шыққан плакаттарды жапсырып тастапты. Жылы кеңседе денесі ұйып қалған ба, біз кіргеннен кейін Жүніс керіле бір есінеп алды. Дөңгелек бөркін бір шекесіне баса киіп:

– Есепші келін қайда? – деді Жықаңа.

– Таң бозынан келіннің төсегінің қасында тұр дейсің бе? Міне, мына Дәулеттің өзін әрең ояттым, – деп, Жықаң ерніндегі насыбайын сұқ саусағымен іліп алып, сол жақ босағадағы қоңырсып жатқан сыпырындыға шертіп жіберді.

Жүніс Жықаңның қытығына тигеніне мәз болып, кеңкілдеп көзінен жас аққанша күлді. Жыңғылбек қария қызарақтап:

– Алжыған! – деді.

– Баяғыда қыз күнінде, «құдаша» деп езілуші едің ғой. – Өншейін ғана айта салғансып, Жүніс мол денесімен терезеден сыртқа қарады.

Жықаң менің көзімше ренжудің де ретін таппай, қызарақтап бірдеме айтпақ болып оқталып еді.

– Ана Қатпатөлектегі егінде мал жүр ғой. Үйдің сыртында атым байлаулы тұр. Мін де шап. Соны бастап барған сенің саяқ ку биен ғой, – деп Жүніс тыпыршып кетті.

Жықаң қалбалақтап орнынан тұрып, шиқылдауық столды безілдетіп, бір шетіне қолын тіреп терезеден қырқаға қарады да, жел айдаған қаңбақтай сыртқа тұра жүгірді.

Адам көп кірмегендіктен топсасындағы майы кеуіп, даттанған есегін боздатып, шалқасынан ашып кетті. Ертенгі салқын ауа кеңсеге лап қойды.

– Ана жәшіктің үстіндегі қағазды алшы, – деді маған Жүніс орнынан тұра беріп.

Орындыққа шығып, тырмысып жатып, қара тозаңын бұрқыратып бір будасын жерге түсірдім.

– Бері әкелші, өзі немене?..

– Листовкалар ғой. – «Бәрі де майдан үшін», «Жауынгерлік листок» секілді қабырға газетін шығаратын қағаздар екен.

– Осыны жаз.

Мен таңырқап, бетіне қарадым.

– Енді әркімнің күнделікті істеген жұмысы бір ретке келер. Сондықтан озаттарын мақтап, көңілдерін көтере жаз. Бірінші сызыққа бүгінгі адамдарды жігерлендіретіндей мақала керек. Бүгін осыны бітір, кешке тағы да ақылдасармыз...

Мектептің қабырға газетін шығаруға қатынасатынмын. Сондықтан да мен қарсылықсыз қабылдадым. Бас мақаланың орнын плакаттардағы ұрандармен толтырдым. «Біздің озаттар» деген бөліміне Асанды, Жықанды қосып жібердім. Үшінші бөлегіне не жазудың ретін келтіре алмай көп ойландым. Жүністен барып сұрауға намыстандым. Оның келетін уақыты таяп қалғандықтан, өзімнің оңашада жазатын өлеңсымағымды өрнектеп отырып жазып: «Не дер екен», – деп Жүкеңнің келуін асыға күттім. Ақыры Жүкең, де келді. Жетінші шамның жарығында тесірейіп: «Ашық қалған жер жоқ па», – дегендей, бір шолып шықты. Сонан соң почта жәшігінің үстіндегі өлеңге қарап ұзақ отырды да:

– Мұнда да сурет салғансың ба? – деді.

– Жоқ.

– Ендеше, мынауың не, Жыңғылбектің белбеуіндегі созылып жатқан.

– Өлең.

– Кім жазды? Оқышы!

– Анау кім, ақ шашты?

– Жеңешем.

– Айқай шіркін, қартайыпты-ау, сонымен.

Күйкілікпен күндер өтті деме сен,

Тіршілікті қорғап тұр зой қолымен.

Ән шалқыса сонау-сонау аулақта,

Еске аларсың осы соғыс жылдарын.

Таң бозынан кететін ол ораққа.

Иығына салып жетім ұлдарын.

Бір күн тынбай шығатұғын қыста да.

Сонда олардың салатыны ән еді

Әнге, сірә, қарсы келер күш бар ма,

Талқанынан босаса да қап түбі

Жетім етпей, жеткізер деп бақты ұлын.

*Ал бастағы әрбір шаштың ақтығы,
Баяндайды арының да пәктігін.*

Оқып отырғанымда қара табанымның терлегені сонша, орымнан тұрсам тайып жығылғандаймын. Жүніс жүрелеген бойда керосині таусылып, білтесін көтеріп қойған шамның қызғылт жарығына қадалып, тастан құйған мүсіндей қозғалмайды. Сәлден кейін:

– Сенің тұқымыңда өлеңші жоқ еді. Әйткенмен, жақсы жазыпсың. – Ол бағасын ақ ниетімен айтты да: – Ерте оянғайсың. Тағы да қырға кетеміз. Қос жоғары көшкен соң Жыңғылбекке бір тақтайша жасатып, газетінді іліп қой. Жақсы ма?

* * *

Ертемен келіп оятқан Жүніс мені ертіп ауылды бір аралап шықты. Сиыр сауып отырған кемпірлердің аузынан: «Құйысқаның мықты болсын, белсенді деген осы», – деген сөздері де естідім. Кеңсе дегенде Жүкеңнің шатағы жоқ. Жұмысты көбіне ат үстінде жүріп шешеді. Қырқаға шығатын қара жолға түскен соң:

– Әкең адам баласының ақ көңілі еді, «ақ көңілдің аты арып, тоны тозбас», – деді. Содан кейін «Үлкенқайқыға» жеткенше тіл қатқан жоқ. Қоражолдың күнбатысындағы Қурайлыға жақындағанымызда қолымен нұсқап. – Көрдің бе? – деп сұрады.

– Көрдім. Егін орны ғой.

– Иә, әкең екеуміз колхоз ұйымдасқан жылы тұңғыш рет арпаны кетпенмен шауып екенбіз.

Мен туған жердің топырағына бүгінгі ұрпақтың несібесін екен аяулы әкемді еске алдым. Ол маған: «Тұқымың мықты», – дейтін.

Әкең Жүніс секілді еңбекқор болса жақсы-ақ қой. Ал Тұрлының әкесіндей мазасыз, Тайлақбайдың әкесіндей маскүнем, Қиясбайдың әкесіндей дүмше молда, дүниеқор болса, о да бір пәле. Көзге шыққан сүйел сонда болмай ма?

Жүніс бір төбеге шығып аттан түсті де, ауданға апаратын мәліметті маған берді. Соңымнан ұзап кеткенше қарап тұрды. Жер бауыры жазылып, менен алыстай берді. Қайқанға шыққанда артыма қарасам, сұрақ белгісіндей иіліп Жүніс сол орнында әлі тұр екен.

Ауызша есептегенде шотқа қаққандай шығарады. Күнделікті шабылған шөпті саржандап, кеште қоста отырып есебін жүйеге келтіремін. Жүніс жанымда қалғып жатып: «Қанша болды?» – деп сұрайды. Ол үнсіз түгел тындайды да: «Асанның шапқан жерін қайта есептейін!» – дейді. Есепшотты қайта қағамын. Шынында да үш гектар жер кем екен. Есепшоттың баяу сыртылдаған тасы тына қалғанда: «Қалай?» – деп сұрайды. «Үш гектарын ұмытып кетіппін», – деймін. «Ә, бәсе, солай болуы керек еді. Басқасы дұрыс», – деп қорытады.

Ертеңіне осы есепті алып аудан орталығына барам. Ондағы пұшықтың мұрнындай мыжырайған үйлердің ортасында еңселі екі-үш үй бар. Шығыс жағынан қамшының өрімдей тас жол өзекке қарай сұлап жатыр. Бұл жолмен жүретін полуторка деген бірді-екілі машина ғана. Көбіне өгіз арба. Мәліметті аудандық советтің секретары қабылдап отырып: Ленин атындағы колхоз шөп шабуда алдына жан салмай тұр, бала», – деді. Бұл есепші болғаннан бергі естіген алғашқы жылы сөзім еді.

Құлаға шалқая мініп дүкенге келе жатқанымда, қара жолға полуторка келіп тоқтай қалды да, одан жол қапшығын көтере бір топ солдат қарғып түсті. Күні бойы екі көзімен қара жолды бағып жүретін кемпір-шалдар далақтап жүгіріп барады. Құла атқа қамшыны басып-басып жіберіп мен де ағыза жөнелдім. Көзім бұлдырап кетті. Менің күтетінім Иса ағайым ғана. Әкемнен қара қағаз осыдан екі жыл бұрын келіп, қазір көңілім әбден суып біткен. Оның 1943 жылы түскен сұр шинельді суретіне бұл күнде өлген ботаның тұлыбын иіскеген інгендей ғана үмітпен қараймыз. Менен бұрын жақындағандар аңтарылып тұрып қалды. Сағына күткен адамдары жоқ-ау, сірә. Шолақ қолды, тыртық шекелі, қос балдақты солдаттар қуаныштарын кең дүниеге сыйғыза алмай, құшағын жая жүгіріп келеді. Олар үшін туған жерге оралғанда ең бірінші кез келген адамның омырауын иіскеп, сағынышын басу ғана керек секілді. Солдаттардың ортасында тұрған бұйра шаш ақ сары орыс қыздың жанындағы бетінде аттың тағасындай үңірейген тыртығы бар, омырауы медальдарға толы солдат қолындағысын да, қолтығындағы балдағын да лақтырып жіберіп:

– Дәулет, Дәулет! Бауырым! – деп маған қарай ұмтылды.

– Борис, осторожно, осторожно! – Қолтығына жармасып,

келіншек те далбалақтап жүгіріп келеді. Бақыны жақын келгенде ғана таныдым.

– Бақы аға! – Ол мені құла аттан аударып алып сүйіп жатты, жылап жатты... Анасын, Анарын үзік-үзік сөздермен ентіге сұрайды.

Сол жолы Бақыға не айтқаным есімде жоқ. Әйтеуір оның құшағында өзімнің де ағыл-тегіл егіле жылағанымды әлі ұмытқаным жоқ. Біздің ауылдан солдатқа кеткендерден алғаш келген Бақы болды. Маша жеңгейді ерте келген ол бар жүгін маған берді де, жол бойы әйеліне ақтарыла әңгіме шертті. Қара лентадай арба жолдың екі жағы жайқалған егін. Машаның қып-қызыл еріндері бір жиылмай, ыржия береді. Қатпатөлектің кемеріне жеткенде, құланың бар шабысымен ауылға тарттым. Шауып келе жатып артыма қараймын, таудың желі шаштарын тараған Бақы мен Машаны көремін. Көремін де, құла атқа қамшы баса түсемін.

Ауылдың алдындағы түбектің шөбін шауып жүрген шөпшілерге:

– Сүйінші, сүйінші, сүйінші! – деп айғайлаймын. «Сүйінші» деген сөз үш жылдан бері зарықтырып, біздің ауылға да жетті-ау, әйтеуір!

Менің сөзімді естігенше анырып, сүлесок тұрған Анар қабақтың етегіндегі жылғаға түскен екі адамға қарай тұра жүгіріп, өзеннің суынан киімшең өтті...

«Ағатайым-ау, ағатайым-ау, бауырым-ау»... Оның артында Асан мен Бүдіс те қалбалақтап жүгіріп келеді.

Атынан түсіп, шұлғауын кептіріп отырған Жүніс:

– А, жаратқан, жақсылығына ризамын, көрсеткеніңе шүкір. Соғыс басталарда бір ауылдың ғасырға жететін қуанышы бар еді. Сол қуаныш қайта оралайын деген екен. Қарағым-ай, ауылға оралған қуаныштың алғашқы қарлығашы болармысың!

Бақы әкесінің отын жағып, түтінін түтетті. Маша да тез арада ауылға бауыр басты. Жаралы Бақыны төгіп тұрған оқтың астынан аман алып шығып, өмір сыйлап, өз бауырына қысқан дәрігер Маша – шағын ауылға дәрігер де, аспазшы да болды. Ол Жүністі «Бабай», Жүніс Машаны «доктыр келін» деп атады.

Анар орақты енді бастағалы отырғанда босанды. Соғыс жылы дүниеге келген Асанның баласының кіндігін Маша кесіп, Аманкелді деп ат қойды. «Белсенділер қазірше тынықсын», – деген оймен Бақыны егіннің қарауылы етуді ұйғарды. Шөпшілер

екіге бөлінді. Жүніс аздаған адамды күзге дейін шөп шабуға қалдырып, үлкен қосты Қайқыдағы егінге көшірген. Бақы мен Маша арбаға қазан-ошақты тиеп, мана ертемен кеткен еді. Кіші бесінде «ХТЗ»-ын тырылдатып, шөпшілердің тұсынан Асан да өтіп бара жатты. Қырқадағы астық бурыл тартып, сағымданып тұнып тұр. Су бойындағы түбектерге жағалай үймектер салынып, жердің сәні кірді. Кешке шөп машиналардың сартылы таза ауаны жаңғырықтырып, біріне-бірі ұласады. Тырма айдайтын менің замандастарымның бірі ысқырып, бірі көліктерін шыбыртқымен қамшылап, шыжындап боқтасып жатады.

Қырқадағы қостың түтіні сыздықтап көрініп тұр. Күні бойғы шабылған жерді саржандап, үймекшілердің қосына таяна бергенде Жалманды өзегінен бір атты қылт етіп көрінді. Демін алып отырған үймекшілер: «Бригадир келе жатыр», – деп айырларына жармасты. Үймектің үстінде тұрған Бүдіс: «Бәсе, неге көрмей қалды деп едім, жетті ғой», – дегенше болған жоқ, Жүніс те жақындай берді.

Ат бар екпінімен келеді. Екі етегі далақтап, оң қолындағы бөркін бұлғап: «Аттаныңдар, өрт!» – деп өкпе тұсымыздан ағызып, ауыл жаққа қарай өте шықты.

Шөпшілер де, тырмашылар да, үймекшілер де күнде бұл уақытта ауылға қайтуға міне салу үшін аттарын ерттеп эзірлеп қоятын. Тек қамытын тастаса ғана болды.

Өлгіндегі түгін ұлғайып, қара қошқылданып, тау бауырын белдеулеп батысқа қарай жайылып барады. Ұясына әлдеқашан енген күннің тау ішінде бозалаң ғана сәулесі бар. Жұмысты тоқтатып, апыл-ғұпыл аттардың ауыздығын салғанша көлеңке түсті.

Андыз-андыз болып, аттың басын Қайқыдағы қосқа қарай бұрдық. Алдымыз – өрт. Орақ түспеген ақ бидай лапылдап жанып жатыр. Қауызынан төгілгелі тұрған дәнді өрт жалмап барады.

От ұшқыны көк төсіне қып-қызыл боп сынадай қадалып, қырқа-қырқаның белін жалап, күйдіріп барады.

Бізден бұрын Қайқының арғы астында жүрген «Қызылту» колхозының шөпшілері жеткен көрінеді. Жанталас... Суға салып алған құрым киізді оңды-солды сілтеп жүрген жұртта ес жоқ. Кереге мен уықтан басқа қосқа тігілген киіз үйлердің туырлық үзігінен ештеме қалмаған.

Таудан соққан жел өрттің өкпесін үрлеп, отты уыстап шашып

жүргендей. Қара қошқыл түтін иісінен Асанның тракторын көріп қалдым.

Өрт жылаңдай ирелендеп, сусып барады. Кабинаның астынан лап берген от Асанның бетіне шапшығанда, трактор қара жердің бауырын жаншып бұрылды. Асан өрт алдындағы жерді бес тісті соқамен төңкеріп өте берді.

Күпәйкемен оттың алдын сабалап біз жалт бұрылдык. Өртке қарсы қаракер атты қамшылап тұрған Жүніс екен. Көзі инедей тесіп барады. Алдына өңгерген күректі аударып жіберіп:

– Жыртылған жерден отты ары асырмай жабыңдар! – деп айғайлайды.

«ХТЗ»-ны бар шапшаңдығына салған Асан қайта айналып өрттің алдын орап, жалынға араласып кетті де, іле шыға беріп, қанаты қайырылған құстай қалт тоқтап қалды. Сол сәтте етегінің бір жағы күйіп, орамалы тарқатылған Анар отпен араласып, кабинаға жармасып еді, қол қарыған ыссы темір, қолқаны қапқан ащы жалын көкірегінен итеріп жіберді. Топырақ лақтырып жүрген күрегімді тастай сала мен де жеттім. Көйлегімді жыртып жіберіп, тұтқаны бұрап қалғанымда, есік шалқасынан ашылды. Кабинаның қозданған табанынан жан дәрменмен секірген Асанды Анар құшақтай құлады. Сол сәтте апыл-ғұпыл таза ауаға шыққан Асанның басын көтерген Анар маған қарап:

– Төрежан-ау, су әкел! – деді алқына.

Сонау бір өкпелесіп кеткеннен кейінгі Анардың маған алғаш рет сөйлегені. Мен махаббаттың не екенін сонда білдім...

Егер махаббат бары рас болса, түн мен күннің алмасар сәтіндегі арайлы шағы шығар. Дән болса пісіп жетілген мезгіл. Гүл болса ең алғашқы бүршік жарған мерзімі болар. Ал ән мен жыр бар адамға қалай ортақ болса, махаббат та баршамызға ортақ қой. Олай болса, махаббат алдында солқылдақтық жасаған пендені өз басым ешқашан да кешірмеймін. Ал мына Анар секілді тағдырын қара нардай тәуекелмен көтерген аяулы аруларды ғұмыр бойы арқалап өтуге арланбас та едім. Мен сол сәтте Анардың көзінен ешқашан да қартаймайтын махаббатты қастерлеуден туындаған өмірге құштарлықтың отын көрдім. Ол маған: «Махаббат ездердің ермегі емес, ерлердің ерлігінен дүниеге келетін қасиетті сезім екен», – дегендей болды.

Асанның денесін өрт шарпып кетіпті. Маша барынша емдомын жасады. Түні бойы жарасын ауырсына ыңырсыған Асан да, Жүніс те уілеп ұйықтай алмай, дөңбекшіп шықты. Амангелдінің жылаған дауысынан оянсам, айнала құланиектеніп келеді екен. Жанымда жатқан Жүніс жоқ. Анар бесікке қолын артып, баласын емізіп отыр.

Апыл-ғұпыл киініп қырға шықтым. Бар дүние уыздай ұйып қалған. Жүніс өртенген бес гектар күздік бидайдың шетінде ойға шомып тұр. Одан арғы ойпаңда жұртта қалғандай қаңқасы ғана қалқиған «ХТЗ». Екі ортада жүзі күнге шағылысып бір күрек жатыр. Сәлден кейін қарсыдағы сары таудан күн де иек артты. Жүніс атын кібірткітетіп жаныма келіп тоқтады.

Танауы қусырылып, қабағы салбырап, жасып тұр. Құдықтың суындай жылтыраған көзімен қосқа қарады. Маша қазанның астына от жағып, Бақы бір аяғын созып жіберіп, ағаш жаңқалап отыр. Анар бесігінен шешіп алған Амангелдіні жиналмаған төсекке жатқызып, жаялығын жуып жатыр. Асан темірдей жылтыраған қап-қара жотасын күнге беріп, бесіктегі баласына иек қағып, әлдене деп қояды.

Амангелді кішкентай қол-аяғы тырбаңдап, мына жарық дүниеден өз еншісін алуға асыққандай мөлдір ауаны құшақтайды. Кіршіксіз денесіне күн бар мейірімін төгіп, бар жылылығымен айналып, оны ғажайып нұрға орап тастағандай.

– Жараматы, Дәулет, заң алдында жауап беруден қашып тұрғаным жоқ. Осындай қысылтаяң шақта бала-шаға, қатын-қалашпен бажылдасып жүріп салған астықтың әбден піскенде қас пен көздің арасында жоқ болғанына өкініп тұрмын. Мен бұл дүниені көріме ала түседі дейсің бе?! Егер соғыстың беті қайтпағанда, өз кебінім де бұйырмас еді ғой. Барлығы да ел үшін емес пе?! Осы шаруашаруа деп жүріп, неше күндер бойы бір адамға ашылып-жарылып сыр да айтпайсың. Мен соншалық өр көкірек адам емеспін. Айтайын дейтінім де бар. Уақыт жоқ, мұрсат жоқ. «Өле кетсең артыңда бөз қалмасын, сөз қалсын» дейді екен ертедегі ата-бабаларымыз. Қазір менде ол да жоқ. Колхоздың бір түйір дәні үшін ағайынға ашу айтып, ақ ниетін аттаған да кезім бар, білемін, білемін...

Жүніс екеуміз қырда тұрып, ауылдан адамдар келгенше әңгімелестік. Іштей бар сырын ақтарғысы келді ме, өзі ғана сөйледі.

Ауданға барарымда Бақы маған күнде екі шыны иісмай алдырады.

– Ә, бала, тірі болсаң көрерсің, – деп ыржалақтап күлетін.

Бірде төрт бұрышты шытты керіп, бетіне бір елі ағаштын көмірін салып, иісмайды сүзіп жатқанын көрдім де:

– Беке, бұл не? – деп сұрадым.

– Ә, бала, сен мұны ішіп көрген жоқсың... – деді.

Орақ кезінде кімнің не істіп жатқанында шаруаң қанша. Қарбалас жұмыс... Бақы сұранып жүріп арба айдауға шықты. Адам жетіспей тұрғанда оның бұл ісін Жүніс: «Көргенге, білгенге дауа жоқ», – деп тапты. Бақы астық қоймасынан қайтар жолда бос арбаға жатып алып ән салады. Бала күннен өлең, әнге құмарлығы бар Бақыны жеңгелері сері жігіт» дейтін. Бақы әнді майда қоңыр дауыспен айтатын. Бірде ол қырманға жақындай беріп, әнді кілт үзді де, басын көтеріп, арбадағы екі атты сабалап, қырманға қос аяқтатқан бойда келіп тоқтады. Тоқтады да, арбадан секіріп түсіп:

– Маша, Маша! – деп ақырды. Өңі әлем-тапырақ.

– Ох, ты... Ақша қайда? – деп сұрады.

Бақы қалталарын түгел бір қарап шықты. Ақыры, түрткіншектеп отырып, керзі етігін шешіп, ақшаны шалбарының балағынан тауып алды-ау. Манадан бері астықты қабылдағанда беретін қағазға шүкшиып отырған Жүніс мені шақырды да:

– Қанша екен? – деді

Мен қағаздағы барды айттым.

– Он бес қадағы қайда мынаның? – деп ашулана Бакыға қарады.

Бақы керзі етігін қолына алып, шегіншектей берді.

– Ақымақ, лағнет!

– Біл... мей... мін... біл...

Неге білмейсің? Мен саған қазір білдіремін. Ел «майданға» деп шырылдайды. Сол майданды көзімен көріп келген сен секілділер...

Жүніс бурадай зіркілдеп төніп барады. Бақы жан-дәрменге басып:

– Тиіп көр! Отан соғысының мүгедегіне! – деп баж ете түсті.

Маша жуған шүберектей, өң жоқ.

– Сен байқа, – деді Жүніс, – мен коммуниспін. Емін-еркін ел

енбегін кез келген маскүнемге таратып жібере алмаймын. Егер олай еткің келген екен ғой, онда жолың анау.

Бақы қысылғанынан шыққан маңдайының терін сүртіп:

– Уақыт өзгерген, Жүке, – деді.

– Онымен не айтпақсың?

– Айғай-аттанмен елге жұмыс істететін бригадирдің баяғы күші жоқ. Әрі еңбекақым да бар емес пе?!

– Мен өзгермеппін бе?! Өзгердім. Қайсы уақыттың бригадирі екенімді жақсы білемін. Осы колхоздың байлығы болмаса, дала-ның желімен күн көріп жүрмісің?..

Жүніс теріс айналып кетті. «Өмірімде «арақ», «маскүнем» дегендерді бірінші естуім. – Бақы қалтасынан махорка салған дорбасын шығарып, дір-дір еткен қолымен темекінің қағазын ширата бастады. – Баяғы иісмайдың сырын енді түсіндім». Осыдан кейін-ақ Бақы мұнайып, кеш болса ағаш домбырасын дыңғырлатып, балағанынан шықпайтын болды. Бірде удай мас болып келді де, қырмандағыларды қырып кете жаздады. Қызылдаған бидайдың үстіне шығып ап, балдағын көтеріп: «Ура! Ура!» – деп ұмтылады. Алдындағылар тұра қашады. Солдат көйлегінің етегін жел үрлеген Бақы сол кезде жалпылдаған шашын қайырып тастап:

– Мен өмір дегеннің не екенін жақсы түсінемін. Сендер үшін өмірін құрбандыққа шалғандардың бір сынығымын.

Бәріміз де үндемедік. Бүдіс:

– Осы құтырған шал-ақ дүниенің жартысын жамайтындай бір қуырым бидай үшін ер-азаматты жасытып... – деді де: – Ей, сері жігіт, бері келші, темекі тарталық. Жә, әкесінің бір ашуын көтермейтін осал ма едің? Жалпы, сендер тұқымдарыңмен сондайсындар! – деп әзіл-қалжыңмен еріксіз еркелете күлген болды. Бақы мастықпен оны білген жоқ. Бүдістің жанына отырып, молотилкаға жем беріп тұрған Асанға қарап:

– Асан, демінді алсаңшы! – деп айғайлады. Содан кейін:

– Иса ағатайларым болса, ана шал бір күн де бригадир болмас еді, – деп қойды.

* * *

Жеңіс күнін біздің ауыл да қуана қарсы алды. Салтанатты мәжілісін де өткерді. Ауданнан келген өкіл Жүністің омырауы-

Бірінші том

на «Жеңіс» медалін тақты. Мәжіліс аяқталған соң Жүніс медалін жарқыратып ортаға шықты. Бұл оның өміріндегі шексіз қуанышты күні еді. Асанға жүйрік қара атын: «Көкпарға шап», – деп беріп жатып:

– Байқағайсың, – деді.

Алқа-қотан дөңде отырған кемпір-шалдар жазықтағы көкпардың қызығына қарасты.

Бақы домбырасымен топтың ортасына шығып, әнге басты. Сол сәтте құйындай ұйтқыған көкпарды тастап, қариялар Бақыға қарады. Ол домбырасын қағып-қағып жіберді.

*Туган ел, көк құрақтай көркің едім.
Сен күлсең күлкі болып желпінемін.
Асқар тау, жазиралы далаларым,
От жүрек оралмады балаларың...*

Қарттар балаларын ойлап, үнсіз отырып тыңдады.

*Ерке өскен бір ұлы едім Қалыбектің,
Қып-қызыл от дариясын жарып өттім.
Дарига-ай, басқа түскен ауыр жолда
Жаны адал бар адамды бауыр еттім.*

Бақының өлеңі сүттей ұйыған топты айрандай ірітті. Кемпірлер ботасы өлген түйедей жаутандап, шалдар жүдеп, таяқтарына сүйеніп, етектегі ауылға жеке-жеке қайтты. «Ау, бұларың не, қариялар», – деген бір пенде болған жоқ сонда. Бақыны қоршап біз қалдық. «Міне, көкпар!» – деп гу ете түсті балалар. Көкпар ауылдың ортасына қарай ойысты.

– Әкетті көкпарды!

– Жүйрік қара ат жығылды! – деген дауыстан селт еткен Бақы алға қатты адымдаймын деп сүрініп кетіп еді, балалар сүйеп қалды. Жүйрік қара ат үш аунап кетті де, ұмтылып барып орнынан әрең тұрды. Ат үстінен есік пен төрдей жерге ұшып кеткен Асанды шалдар қаумалай берді.

– Әкел атты! – деді Бақы. Қара атқа қарай үкідей ұшқандар жүйріктің алдыңғы аяғына ілген тізгінін шығарып, Бақының алдына көлденең тарта берді. Балдағын лақтырып жіберген Бақы сол жақтағы үзеңгіге аяғын салып мінді де жіптей түйілген топты бетке алып, жұлдыздай ақты.

– Өледі-ау мынау. Ер сал, арбаға жегетін көксерекке! – деп бұйырды Жүніс кемпіріне.

– Сен де барасың ба? – деп кемпір шалына қарады.

– Жығылып-сүрініп қала ма, қасында болайын.

Бақы ауылдың бет алдындағы қайқанға көтерілгенде, шекпенінің етегін жел кеулеген Жүніс те далақтап ауыл шетіне шыға берді.

Бірі – ауылдың намысы үшін кетіп барады, бірі – жарым-жан аяулы бауыры үшін кетіп барады. Қос аттыға манадан бері теңіздей тынып қарап тұрғандар:

– Араласты! Апыр-ай, араласты тонқа! – десіп дабырласып қалды.

– Уә, аруақ, – деп күбірлесіп кетті шетте тұрған кемпірлер. Екі атты Бақыдан қамшы салым ұзап, бірде құйысқан тістесіп, іркестіркес кетіп барады. Сол күйі Маша жылап тұрып күйеуінің тілеуін тілеген еді. Ақ сары Машаның аршын төсінің дірілдеп жылағанынан көпшілік еш сөкеттік іздеген де жоқ. Жаңағы көз ұшындағы көкпаршылар енді тастай түйдектеліп, аз жерге үзеңгілесе шапты да, екі сәйгүлектен жалғыз қара үзіліп шыға берді. Жазық жасыл далаға кемпірқосақ доға тастап, ауылға бұрылды.

Жол ортасында қалшыып тұрған Жыңғылбек бабына келген қыранын қайтарып салған саятшыдай арқаланып: «Уа, ер намысы, уа, ел намысы!» – деп күңіренеді.

Сол сәтте Маша жылап тұрып күліп, күліп тұрып жылады. Кешке елдің бәрі Жүністікіне жиналды. Өйткені көкпар ауыл ақсақалының үйіне түскен-ді. Бақы бұл күні думандатып, ойынсауықты өзі басқарды. Жүніс пен Асан жағасы жайлау болып, мәзмейрам күйге түсті.

Бақы бұл күні ақындай шабытты, алыптай асқақ көрінді. Теңіздей шалқып, қысылу-қымсынуды ұмытып, өлең айтты. Оның осынау шабытты шағын көргенде Жүніс рақаттана күлді. Жұрт таң бозарып келе жатқанда тарады. Бақы екеуміз үйге бірге қайттық. Көктемнің хош иісі аңқиды. Ақ жібек лентадай көзден ғайып болып бара жатқан құс жолына қарап:

– Әттең, бірдеме болса... – деді ол.

– Бақы аға, о не?

– Әттең, «ашы судың» бір шөлмегі болса? – Қуақылана көзін

қысты да: – Шалдың үйінен барып әкелсеңші, екеуміз ана қырға шығып еркін дем алалық.

Бақының тілегін екі еткенім жоқ. Ауылдың жоғары жағындағы биік жусанды дөңге өрмелеп келеміз. Айналамыз сексеуілдің шоғындай шашыраған жауқазын. Тау ішінің гүл шоғы ғой. Ағаның бетінің ұшы қызарып, кең маңдайы тершіп, протез аяғын сүйретіп, үнсіз келеді. Қырға шыққан соң оның тұлғасы бұрынғыдан да биіктей түсті. Мөлдір көк аспан. Етекте жасыл дала көсіліп жатыр. Егістік жерге соқа түренін салған тракторшылар талай жерді жыртып тастапты. Су жағасындағы үйлер ертеңгі ақ жібек сағымға бөленіп, тыныштық құшағында мүлгіп тұр. Жүніс ауылдың күншығысындағы зираттардың өкпе тұсынан өтіп барады. Осы көрініске үнсіз қарап тұрған Бақы:

– Құйсаңшы-ей, дос, әлгінен, – деп исі бұрқыраған жусанға жантая барып отырды. Қырлы стаканды толтыра қолына ұстаттым.

– Үнемдеуді білмейді екенсің-ау. – Басын көтеріп созылта екі жұтты да: – Тіске басар әкеліп пе едің? – деді.

– Ол не?

– Ең құрығанда, құрт.

– Ә, есімде жоқ.

– Қалғанын өзің тарта сал.

– Жұмысқа барамын ғой.

– Оған дейін уыты қайтар.

– Бригадир ұрсады ғой.

– Шал қартайды. Біздің ауылға бір бригадир керек-ақ. Жүніс болмаса, осы ауылдың жұмысы бітпей қалатындай ойлайтынмын.

– Бақыға таңырқай қарадым. – Иә, Жүкең қартайды. Шамасы, жиырма жылға тарта бригадир болып келеді-ау. Ей, ішсеңші!

Көңілін қимай стаканның түбіндегі жылтыраған мөп-мөлдір екі елі шарапқа қарап отырдым да, тартып салдым. Бақы түп-тұнық аспанға қарап қайта жатты да:

– Шал мықты, – деді.

Алғаш ішкендіктен денемді өрттей шарпыды. Көңілім лепілдеп сөйлегім келді. Нені айтудың ретін таппай: «Мықты», – деп мінгірледім.

Албырт, асау жас шағында бойынды бұрқанған керемет күш кернеп, ерлік іске ұмтылмайсың ба? Бар әлемді таңғалдырып,

жарық жұлдыздай жарқырағың келеді. Мен де Бақы құсап шалқамнан түсіп жаттым. Оның омырауына таққан ордендері мен медальдары күн сәулесіне шағылысып, нұр шашады. Ал менде... Жүрегім тайдай тулап кетті. Дәл сол сәтте мен істейтін істің бәрін Жүніс пен Бақы әлдеқашан бітіріп қойғандай сезіндім. Жаңағы бір «ерлік» дегеннен маған ешбір енші қалмағандай көңілім құлазып, Бақының төсіндегі ордендерге көз қиығымды тастаймын.

Мына қатарымда жатқан батыр тұлғалы Отан соғысының жауынгерін даланың жаңадан бүршік жарған алқызыл гүлімен орап, жастығымның оттай ыстығымен шарпи жыр еткім келеді. Осы бір қасиетті сезім көкірегімде тайдай тулап, көңілімді қайта сергітті. Көңіл жүйрік, бірақ қисынын келтіре алмай отырмын.

– Дәулет! – деді Бақы жүзін маған бұрып. – Осы сен өлең жазды деп естідім ғой.

– Мектепте жүргенде шатпақтайтын едім.

– Кәне, соның бірін оқышы.

Аузыма ештеме түспей сасқалақтап қалдым.

– Ей, неге қысыласың, мен сыншы емеспін, газетке де баспаймын.

Бақының бұл сөзі демеу болды. «Зираттар» деген өлеңімді мұғалімдер жақсы деуші еді. Бір жағына есеп, бір жағына андасанда өлең жазатын қалтамдағы Жүніс берген сарғыш дәптерді алдым да, оқуға ыңғайландым.

*– О, бабалар, түсінбесе біреулер күлер маған,
Сап алтыннан ескерткіш құйсын балаң.
Сен-дағы бір дәуірдің жауынгері
Қолында алмас найза қылшылдаған.*

Бақы кеудесін көтере, көзінің оты жалтылдап: «Аяқта», – деді.

*– Жасып бір жау алдында қымсынбаған,
Жаныңды ән тербетіп, жыр шыңдаған.
Даланың батырындай еңкейместен,
Әлі де қуат беріп тұрсың маған.*

*Қорғауға туған жерді жауға шапсам.
Ұрандау аруағыңды бір сын маған.*

*Жауымның сонда ғана сынар сағы,
Бас иіп зиратыңа тұрмын бабам.*

Бақы менің қолымдағы жырым-жырым дәптерді жұлып алардай ентелей түсті. Оның жанарындағы құтырынған ұшқын енді сәл тұрсам мына дәптерді де, мені де өртеп жіберетіндей көрінді. Апыл-ғұпыл дәптерімді қойныма тықтым. Ол мұңайғандай орнынан тұрып, ауылға қарай беттеді. «Ойымды сезіп қойды ма», – деп жасқаншақтап соңынан ілестім. Біздің үйдің жанынан өте беріп артына бұрылды да:

– Жаксы, – деді.

* * *

Үйдегі күнгірт көлеңке, жаңағы ішкен ақаң тұла бойымды езгілеп, ұйқымды келтірді. Әкемнің ағаш төсегіне қисайғаным да сол еді, көзім ілініп кетіпті. «Оу, үйде кім бар?» – деген әлденеше қайталанған беймаза дауысты әуелде түсім екен деп ойласам, тағы қайталанды. Қалбалақтап барып терезеден сыртқа қарадым. Ат үстіндегі Жықаң алақанындағы қара бұйра насыбайын шалқая беріп астыңғы ерніне салып, қолындағы шақшасын тығындап жатып: «Оу», – дей бергенде, далаға шықтым.

– Ұйықтап қалған екенсің ғой. – Ол сырма шолақ шекпенінің етегін көтеріп, шақшасын қалтасына салды. – Ауданнан белсенділер келіп, колхоздың есеп беру жиналысын өткізетін көрінеді. Бастық сайлайтын болар. Жүніс есепші келін екеуі баяндама жасауға дайындалып жатыр. Кімді қайда жұмсауды білесің бе?

Жықаңның жағасы жайлау, жайбарақат. Шалың өткенде көкпарға шапқан. Шапқанда да шалдуар шапқан. Бірде ауыл ортасына келген көкпар жерге түсіп, Жықаң екіленіп, қалың додаға кірген. Нән текенің пұшпағына жармасқан ол, жуан шабан торысының құйрығында сүйретілген ерімен бірге сыпырылып түскенше тартысып, ақыры, жалғыз қалған. Кемпірлер: «Жә, бұған не жоқ», – десіп, балалар ду-ду күлген. Содан денесін әлі жиып үлгермеген-ау, тегі...

– Шалың қартайды ғой, кезінде мықты-ақ еді. Көкірегі даңғыл. Осы біздің колхоз қай жылы құрылды?.. – Есіне түсіре алмай жерге қараған бойда: – Тышқан – бір, доңыз – екі, – деп жыл санап кетті.

– Жаңылмасам, 1928 жылдың шығысы, жаңа жылдың кірісі болар. Содан бері тапжылмай ұстап келеді. Сенің әкең де бірге шыққан. Бірақ марқұм сөзге жоқ еді ғой. Ал жұмысқа мықты болатын.

Ол тісінің арасынан сыздықтатып, шырт еткізе түкіріп жіберді.

– Міне, енді сен де белсенді болдың. Әрине, сен олардай емессің, хат танысың. Оқығаныңда биыл қай класты бітірер едің?

– Тоғызға көшер едім ғой.

– Оқасы жоқ. Енді жиырма жыл оқысаң да жағдай бар.

Мырс етіп күліп жібердім. Жықаң шамданып қалды.

– Е, неге күлесің? – деп екіленді.

– Сонда қырыққа келгенше оқымаппын ба?

Ол қалпағын баса киді де, айналаға ақтарыла бір қарап алып:

– Бері келші, осы сен естідің бе, естімедің бе?! Аанада «шұбар»...

Жүністі айтып тұр. Соғыстан бұрын үзеңгілес замандастары «шұбар» деп қалжыңдайтын.

– Ой, жақын тұрсаңшы? – Шабан торының шоқтығына қолды артып, Жықаңның сөзіне құлағымды тостым. Өмірі пәленше айтты дегенді білмейтін. Бірауызды шал қоралы жылқы ұрлаған ұрыдай қуыстанып тұр. – Сені сырттай кіші агрономның оқуына түсіруге келісіп келіпті аудандағы ең күшті дөкеймен. Бар жақсылықты басына орнатып жүрсе де, «мен істедім-ау» деп міндетсімейтін, қара тауды арқаласа да «уһ» демейтін оның әдеті емес пе? Әлгі, сен білесің бе? Ол жалғыз інісінен келген суық хабарды бір адамға айтпай, өзі ғана қан жұтып жүр ғой. Құдай қаласа, осы жиналыстан соң, көп ұзамай-ақ сен оқуға аттанарсың. Бір адамға тісіңнен шығарма. Отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге кетеді. Ол маған оңаша ғана айтқан. Әлдебіреудің аузынан естисе, мені құртады. Кезінде көрерсің, – деп кеудесін көтеріп, ат үстінде шіреніп отырды.

Жықаң жылдамдата желіп бара жатып, кілт бұрылды да, қайта келді.

– Ұмытып кетіппін ғой. Әлгі балалардың астығы түгесіленейін деп қалыпты. Нормалап бірдеме бересің бе, қайтесің?.. Негізгі шаруам бұл емес. Жай реті келген соң айтып тұрғаным ғой. Негізгісі – жүрген жеріне кешке колхоздың есеп беру жиналысы болатынын хабарлай жүр.

Ол шаба жөнелді.

Бірінші том

Құлаға мініп, ұзынды күні әр шөптің басын бір шалғандай, ауылдың арасында сандалумен болдым. Жықанның тапсырмасын ұмытқаным жоқ. Колхоздың есеп беру жиналысын бәріне айтып болған шығармын.

Күн төбеден ауғанда, ауданда полуторкаға мінген үш жігіт келді. Машинаның атын естігені болмаса, біздің ауылдың көбі көрмегенді. Көшенің басынан кірген полуторканы шал-кемпірлер көзімен кеңсеге жеткенше шығарып салып, балалар тарқатылған шудадай шаңға көміліп бірге жүгірді. Кеңсеге таяна бергенде, терезеден көріп отырған Жүністер шықты.

Кабинадан түскен ұзын бойлы шолақ қол сары кісі Жүкеңді құшақтап, тұңғыш баласындай оның еңкіш тартқан жалпақ арқасынан қағып еркеледі. «Нағыз ер, біздің ақсақал», – деп жанындағыларға қарап еді, бәрі Жүкеңнің сіңірдей қатқан арбиған қолын қысып, бастарын иіп бәйек болып жатыр. Біреуі менің мұғалімім екен. Тура барып сәлемдесуге батпай, басымдағы көнетоз шәпкемді алдым.

Қарт бригадирдің еңсесі көтеріліп, шында отырған қыранның қияға қарағанындай желпінгені де бізге құдіретті көрінеді. Ере келген жігіттердің екеуі Бақымен шүйіркелесіп, Машасының халжайын сұрады.

Осы ауылдағы әйелдердің бәрінен өзін көсем ұстап, тартынбай, қайда болса да кіріп кетейін Бүдіс қалың топты қақ жарып келіп, аудан бастықтарының қолын алды. Бұл абыр-сабырда оқшау қалған Асан ғана. Құла аттың шылбырын ұстап, Жүністің қасында тұрған маған көзі түсіп кеткен мұғалім:

– Ой, сен Дәулетпісің? Сәлемет пе? Апаңның денсаулығы жақсы ма? – Менің жауабымды тоспай Жүніске бұрылып: – Жүке, біздің Дәулет жақсы жігіт болып өсіпті-ау, – деді.

Кешке тарта Бақы, Жыңғылбек үшеуіміз үш атқа мініп, ауылды тағы шақырдық. Біріміз барған үйге екіншіміз де барған болуымыз керек, кейбіреулер есігін ашып: «Әлгінде ғана келіп кетті, қазір, міне, үйден шыққалы жатырмыз», – деп апыл-ғұпыл есігін жауып жатысты.

Бұрын да Жүніс жиналыс ашқанситын. Оны қос басында, түскі тамақ арасында өткізіп, президиумға өзі сайланып, өзі аяқтайтын. «Сенің мынауың теріс», – дейтін бір адам жоқтұғын. Бұл жолы

ауылдағы кемпір-шал, бала-шаға тегіс келді. Тар кеңсенің ішінде ине шаншар бос орын қалмады. Столдың басында тағы да Жүніс отырды. Кейбіреулер: «Мынау тағы да өзі бастап, өзі аяқтар-ау», – деп сыбырласты.

Жүкең дөңгелек қысық көзімен отырғандарды бір шолып, Жыңғылбектен:

– Бәрі келді ме? – деп сұрады. Жықаң үндеген жоқ. Жүніс алдыңғы қатарда ауданнан келгендердің қасында отырған Асан, Бақы, Бүдіске қарады да, орнынан тұрды.

– Әй, әйелдер, қойсаңдаршы, – деді.

«Солай болатын болды... солай», – деген сыбысқа құлағын тосқандай сәл демін ішіне алып тұрып, мырс етті.

– Енді олай болмайды, – деді. Отырғандар ду күлді. Күлкінің қызуы суымай ол сөзін бастап кетті. Қалың елдің арасындағы біреулер: «Мынау тағы өзі бастап, өзі аяқтайды-ау», – деп күңкілdestі.

– Жиналыс әуелден осылай болуы керек еді. Ал соғыс кезінде өткізіп жүрген мәжіліс-кеңестің өзіндік мәні, тарихтан алатын орны бар. Кілең бала-шаға, кемпір-шалмен де талай күрделі мәселесін шешкеміз!

– Иә, ол жиналыс баяғыда ең алғашқы артель ұйымдастырған уақыттағы түн ортасына дейін бітпейтін жиналыстарыңнан әлдеқайда маңызды болды, – деп, Жыңғылбек қуақылана сөз қыстырды.

Онысының да жөні бар. Матвей деген саяси жетекшісі екеуі қосылып жиналыс өткізгенде, таңның қалай атқанын, күннің қалай батқанын білмей қалады екен.

– Міне, білгеннің сөзі, – деді Жүніс, – білгеннің сөзі. Әр нәрсе өз уақытында жарасты. Талас жоқ. Ал бүгінгі жиналысты тыныш, бейбіт өмірдегі жақсылықтардың кіндігін кесер деп біліңдер. Ауданымыздың бастығы келіп отыр. Күнде жиын бола да бермес. Болған күннің өзінде дәл осындай бес жылға жуық мерзім ішінде атқарған жұмысымыз, тындырған ісіміз, жіберген кемшілігіміз, артық-ауыс жүріс мәселесі қарала бермес те. Ертеңгі күннің өз талап-тілегі бар. Кәне, іске кіріселік. Алдымен президиум сайлап алалық. Кімнің қандай...

– Менің, – деп сөзін аяқтатпай орнынан тұрған Асан президиумға аудандық партия комитетінің секретарлары мен Жүністі ұсынды.

- Дұрыс, дұрыс!
- Қаулысын кім жазады?
- Е-е, кім жазатын еді, Дәулет бар емес пе?!
- Ой, жақсының көзі-ай.
- Әкесі ақ көңіл-ақ еді.

Менің есімім аталғанда бәрі әкемді естеріне алды. Елі ұмытпайтын жақсы қасиеттері көп екен. Кімнің қандай болғанын білмеймін, көздерім жалтылдап әкемнің замандастарына қарай бердім. «Осылар барда менің... иә, менің жаман болуым мумкін бе?» – деген сауал санамды қарып өтті.

«Бүкіл елдің алдына шығып отырам», – деген ойым жоқ еді, жүрегім тулап, денем ысып кетті.

– Ендеше, оны да сайлау керек, – деді кара кемпір. – Солар болмаса, бұл колхоздың жұмысы әлдеқашан қараң қалатын еді ғой. Сайла... сайла... – деп, Жыңғылбекті бүйректен түрткілеп еді, Жүніс:

– Жарайды, Дәулетпен үшеу болды, – деп, жоғары көтерген сол қолының ортаңғы саусағын бүкті. Сөйтіп тұрып, бұл аздық етеді деді ме, Бүдіс пен Бақыны қосты.

– Жетеді, – деп отырғандар дабырласып қалды.

– Жеке-жеке дауысқа саламыз ба, жоқ, бір-ақ сайлаймыз ба?

– Иә, бір-ақ сайлайық, – деді көпшілік. Бәрі бір кісідей қол көтерді. Қолдан жасалып, үстіне қызыл шыт жапқан шикылдақ ағаш столдың шетінде тұрған күйі қос басында өткізетін мәжілістің тәсіліне салып, Жүніс колхоздың жай-күйін айта бастады. Бұл колхоз бастығын қайта сайлайтын жиналыс болғандықтан, екі жыл бойы қысыр қалған қызыл құнажынды да, айғырларды атты әскердің мінісіне алғаннан бері бие біткеннің құлындауды қойғанын да жасырмады. Тіпті өткен жылғы Бақының бар еңбек күнін ішіп қойғанын да ұмыт қалдырмады.

– Пәле... е, мынау тоқал алмақ болғанын да айтар, – деп, артқы жақта отырған бір әйел күбір ете түсті. Жүніс тамағына әлдене кептелгендей даусын қырнап, басын қақшаң еткізіп көтеріп алды. Қайсы әйел айтқанын сөйлеп тұрып аңғармай қалған болу керек, құлағын түріп аз бөгелді де, сөзін сабақтады.

– Жасыратын не бар. Өлім арсыз, ұйқы арсыз, күлкі арсыз деген рас екен. Қара өзегіміз талып, қабырғамыз қайысып жүрсе де,

қол қусырып жай отырғамыз жоқ. Ең ақыры, есектен де еншімізді алдық. «Балалары жас қалып еді, отбасында қарап отырғанша маңдайынан сипап келейін», – деп, кештетіп келіп балалардың үйіне бас сұқсақ та жазықты болғанымыз шындық.

Секретарь қарсысында отырғандарды шолып шықты. Тізесі бүгілмейтін ағаш аяғын балдағына асқан жалпақ сары мен бір қолы жоқ, оң көзіне оймақ секілді былғары жапсырған сары гимнастеркалы жігіт өзара әлденені сыбырлап айтып, мәз болып отыр. Омыраулары орден мен медальға толы. Содан соң іркіле қалған Жүніске көз қиығын салды. Ашаң қара торы өңі он екінші май шамның жарығында сұрланып көрінеді. Қияқтай қара мұрты көмкерген, түрінкі ерні кезеріп тұр. Тік маңдайы тершіп, әлсіз жарықта беттері әрең-әрең көрініп отырғандарға қаршыға жанары қадала қалыпты.

– Жүке, көңіліңіздегіні ірікпеңіз, – деп секретарь демеп жіберді. Бабына келіп, тұғырында отырған қырандай ширығып жалт қарады. Сол кезде көнетоз қара күртесінің омырауына қадаған жалғыз «Жеңіс» медалы жарқ ете түсті.

Күндіз-түні тақымынан таусылып, бала-шаға, қатын-қалаш, кемпір-шалмен бірде көрісіп, бірде керісіп төрт жыл бойы «мылтықсыз майданды» басынан өткерген Жүністің он екі мүшесі сау болғанымен, жаны жаралы еді. Қаралы қағаз алғанда аққан көз жасын тыя алмай, көз жастың селінен жанталасып жалдап әрең өткен. Таң сазынан тұрғызып ұйқылы-ояу күйімізде соқаның атына мінгізгенін көргенде, анамыз бізді аяп, Жүністі қарғыс оғымен атқылайтын. Ол үнсіз тыңдайтын. Кешегі бейбіт өмірде бейне ешкім де тік қарай алмайтын еді-ау, оны кім бағалапты.

– Пендеміз ғой, – деді қызарақтап.

– Ұмытпағаныңа тәубе, – деп шымшылады Жыңғылбек.

– Ой, сіз де қабаттаса бердіңіз ғой. – Асан жанында отырған киіктің асығындай шымыр шалды жақтырмай қалды.

Жүніс жанына барып жайғасқанда секретарь:

– Кімнің қандай сұрағы бар? – деп кеудесін тіктеп отырғандарға қарады. Ешкім қозғалған жоқ. Жүніс председательдіктен түседі деп ойламайтын секілді. Ақиқатында, бұл жұмыс оның маңдайына мәңгіге жазылған деп түсінетінбіз. Елдің осы сілтідей тына қалғанын Жүніс үлкен сұрақтай қабылдады. Есіне өткен

жылдардағы басынан кешірген қилы-қилы оқиғалар түсті ме, өңі күреңітіп «әнші» столға сүйене қайта көтерілді.

– Білемін... білемін... Айтарларың да көп. Бәрі де болды ғой. – Бұл жолы үні тарғылдана шықты.

– Бастық жәкем өзіне-өзі сұрақ қояйын деп тұрғаннан сау ма? – Алдыңғы қатарда отырған көк көз сары келіншекті ойнақылана айтқан әзіліне жұрт ду күлді.

Жүніс те кеңкілдеп қосыла күлді.

– Е-е-е, несі бар. Бұрын жиналысты өзі бастап, өзі басқарып, өзі ғана сөйлеп: «Сен ананы, сен мынаны істейсің», – деп өзі бітіретін еді ғой. – Расы да сол. Ешқандай қаулы жазылмай-ақ, айтқаны орындалып жататын. Сөздің құны құранның сүресінен де күшті еді.

Жыңғылбек құрдасы есебін тауып мазақ ететін жер кездесе бос жіберіп отырған жоқ.

Жүніс Жыңғылбектің үні шыққан жерде тіктеп:

– Білімдіге дауа жоқ, – деп қоштағансыды. – Жеке басымның күйін күйттемегенімді түсінерсіңдер. Кей күндері ішер асқа да, киер киімге де тарыққандарыңды білемін. Амалым не?! Қысылған, қиналған шақтарыңда қолда барды аямадым. Кейбір шақта жабырқаған көңілдеріңді жұбата алмасам, ой орамымның жеткені сол болар. – Даусы дірілдеп естілген соң, бар сөзін жазып отырған мен таңдана бетіне қарадым. Кеңсе лық толы еді. Соған жебедей қадалған Жүністің кірпігіндегі сынаптай мөлдіреген тамшыны байқап қалдым. Ыстық жалынды жұтқандай демін түйіле алып еді, ұзын мойнындағы жұдырықтай жұтқыншағы ойнақтап кетті. Әрі сөзін аңдып, сәл қателігін әжуа, мазақ; етуге тырысатын Жыңғылбектің өзі Жүністің мына осалдығына үлкен кешірімділік жасағандай. Алдымыздағы алуан түрлі бет асау өзен ағысындай сан құбылатын секілді.

– Не дейін, – деді барлығып. – Жүз жыл тегі ғұмыр сүрмеспін! Күнде... е б... әрі...і...нің басын осыл... ай қосыл...ма...ста. Ар...тық... кем... айтсам, кешіріңдер.

Мен көргеннен бергі Жүністің тұңғыш рет кішірейгені. Небір қабырға қайысардай қайғылы сәтте суарған болаттай міз бақпайтын. Оның көзінше күйгелектенуге ешкім батпайтын. Баласынан қаралы қағаз алған ата-ана да, жарынан айырылған

ару да көзінен жас шығарудан жасқанатын еді. Жақсы көрген екі інісінің өлігін бір күнде естіртті. Атына мінейін деп сыртқа шыққан ол, есік алдында қалшыып қатты да қалды. Кемпірі де, келіні де дауыс шығарып жылай алмай, белінен оқ тиген киіктей тұрған жерлерінде шөкелеп отыра кеткен. Жүніс бірде-бір адамға тіл қатпады. Қабақ та шытпады. Тіп-тік жүріп мамадағы боз шұбар айғырға мінді де, Қатпатөлек кемеріндегі қырманға жүрді де кетті. Мылқау тыныштықтың бұлтты сонда ғана быт-шыт болды. Ақ кемпірі аңырап еді, зарлы үн ашық аспанды найзағайдай тілгіледі.

Содан бері өз қайғысын өзі қайғыра білмеген Жүністен өткен дүниеде қатал пенде жоқ шығар деп білетінмін. Қателесіппін. Аяп кеттім. Жүрегім елжіреді. «Қай кезде де халық сыйлайтын бір адам керек-ақ екен. Егер осылар болмаса сол күндерде жесір қатын, жетім баланың тоз-тозы шығып кетер ме еді, қайтер еді», – деген бұрын-соңды басыма кіріп-шықпаған бір ой санама сәуле түсіргендей болды.

Ел ду қол соққанда маңдайынан ыстық тер бұрқ ете түсті білем, шөп пе дәннің шайыры сірне болып қатқан күртесінің жеңімен маңдайын сүртіп тастап, кеңкілдей күлді.

Ол ма, ол осы сәтте арқасына аяздай батқан, ауыр жүгін түсіргендей жеңілдеп кетті.

Орнында тұрған бойы елпілдеп әрқайсымызға жалтақтай қарап еді, жанарынан әлі ешкімнен байқамаған шаттықтың сәулесін көрдім.

Кәрі кеудесіне сол шаттық сыймай арнасынан асып-төгіліп арсалақтап: «Айналайын халқымнан. Ризамын сендерге, ризамын. Ә...э, өздері де түсінер-ау деп ойлаушы ем. Ризамын», – дей берді.

Секретарь елдің шалқар көңіліне, олардың өзін-өзі құрметтей, кастерлей білетініне елтіп қосыла күліп, солармен бірге қол соқты. Жүністің осы бір сәті оны да толқытты.

Жас баладай елпектеп менің қатарымдағы орнына жайғасты. Жұрт тағы қол соқты. Бұл осынау қарапайым адамға деген өлшеусіз рақмет, үлкен сый-сияпат, мәңгі өзгермейтін атақ-даңқ болатын.

Бұндай сыйды Жүніс бұрын көрді ме, көрмеді ме, оны мен білмеймін. Білетінім – жанын жалдап, тісін қайрап жүргенде ешкім де оған жылы сөз айтпайтын. Дәл қазір халықтың қолында

Жүністің өңіріне тағатын батырлық белгі жоқ еді. Егер бар болса, оны аямайтыны ақиқат шындық.

Сол күні колхозымызға жаңадан бастық сайладық. Секретарь орнынан тұрып, бригадирлікке Жүністі алды. Колхозшылар ду қоштап, бір кісідей қолдарын көтерді. Жүніс рұқсат алып орнынан тұрды да:

– Түсінемін, – деді, – Жыңғылбек екеуміз ақылымызды қапқа салып қоймаспыз. Істің басы-қасында жүреміз ғой. Менің ойымша, бригадирлікке білімді адам керек. Бар жұмысты тегінде сол атқарады. «От ұстағанның қолы күйеді» деген ғой. Ендеше, істің есеп-қисабын білетін, қолын күйдірмейтін, біз секілді көңілмен емес, білікті біліммен атқаруға тиісті. – Жүніс бөгеліп қалды. Колхозшылар да әлденені күтіп, аңтарылып отыр. Ол сол сәтте дүр сілкініп: – Бір жас жігітіміз бар. Ол жұмысқа қанық та. – Секретарьға: «Өздеріңіз білесіздер», – дегендей қарап: – Ол – Дәулет. Рас, әлі жас. Алайда оны да өткен күндер үйретіп кетті. Арнаулы оқуға жіберуге сіздермен келіскенмін.

– Өте жақсы, – деді секретарь.

«Өте жақсы!» «Өте жақсы!» – деп бүкіл дүние маған айтып тұрғандай болды. Басым шыңылдап, құлағымда осы сөздер тұр атойлап. Айналамдағы адамдарға қарасам, әрқайсысы алуан сырды басынан өткерген алып таулардай болып биіктеп кетіпті.

Ерте тұру керек. «Енді бар жауапкершілік маған жүктелді», – деген ой ұзақ таңға кірпік ілдірмеді. Бұл – үлкен сенім еді. «Жүніс, Асан, Жыңғылбек бәрін жасап біткен шығар», – деген баяғы балалық қиялым осымен шектеліп, енді менің алдымнан көк жиегіне көз жетпейтін қыруар іс күтіп тұрды.

Ерте тұрдым-ау дегенмен, жаздың күні арқан бойы көтеріліп кетіпті. Асыға қырға беттедім. Сонау Егізтөбенің үстінде күндегідей кері атқа мінген Жүніс алқызыл нұрға оранып тұр. Оған дейінгі жасыл шалғын бетіндегі шықта күн сәулесі дірілдейді.

АЙНАЛАЙЫН, ЕРКЕМ-АЙ

1. Мен

Еңіске қарай ағып келе жатқан газик қарлығаштай қайқаң етіп екінші белеңге көтерілді де, кездік бойы өскен ақ қанат бәйшешек пен сары ауыз жауқазындардың ортасына келіп тоқтады.

Алдымыздағы қойнауда шағаладай ауыл. Біздің ауыл. Одан әрі көгілдір аспанмен астасқан дала.

Күншығысындағы сағымданған арал – күздік егін. Дала қорғасындай балқып, бусанып, жап-жасыл жалынға оранған. Көктем нөсері көтерген бетеге, жусан исі көкірегіңді кереді. Ферманың төрт түлік малы қысын Құлық тауының бөрі тісіндей шайнасқан шатқалдарында өткізіп, жазында Алатаудың Сарт асу, Шоқан асқан секілді шұрайлы жеріне көшеді, көктем шыға осы өзенге келіп отырады. Өзен суы дәл осы біз тұрған биіктен қараған адамға айнаның сынығындай жалтырап, тау етегінде шашылып жатыр. Ауылдың шетіндегі үйден шыққан екі қызыл көйлекті әйел өзеннің ішін айналып әлі кетіп барады. Олар бірде бала шақта бірге өсіп, бір түп ши түбін үйшік жасасқан көз таныс қыздарға ұқсаса бірде көзінің астынан ұрлана қарап, көңіліне бір сырды түйіп қалар бейтаныс қара көз қарындастарға ұқсайды.

Төлдері аяқтанып қалған бір қора қой, қапталдай жайылып бізге жақындап келеді. Ортадағы найза мүйіз көк теке машинаға тіксіне қарайды.

Осы бір мезгілде дүние жер-анадан қайта туғандай. Көк балауса емес, қуаныш нұры төгілгендей. Бақыт елшісіндей саумал самал еседі. Бар тіршілік өз табиғатына жарасар жақсылықты күткендей. Сол жанын аялаған шаттығын ән арқылы жеткізгісі келетіндей сезімде тұр. Әлі ешбір пенде айтпаған сол әнді жыланның да жүрегін жылытатын үн арқылы көкірегін жаңғыртып айтқысы келеді.

Дәл қазір мен сондай сезімде тұрмын. Қалай дегенмен де, түсінген адамға дүние бар сырымен ақтарылып-ақ тұр. Ақынның албырт тілімен бе, шешеннің жан жүйенді шымырлатып, еркіне қожалық ететін сөзімен бе, әлде... әлде әлі музыка тіліне түсіп

Бірінші том

үлгермеген ең нәзік, ең әуезді ән бе, оны өзім де білмеймін. Тіпті осыны күнде көріп жүретін, қазір машинаның май жүретін түтігін тазалап жатқан жалпақ сары шопыр бұрын-соңды байқады ма, байқамады ма екен? Мен мұндай күйді алғаш рет басымнан өткеріп тұрмын. Бар білетінім, мына жүрегімді елжіреткен, көкірегімді кернеген, ой-қиялыммен шарпысып тұрған сезім ырғағын тоқтатар күштің жоқтығы... Менің білетінім – білгенімді ерте ме, кеш пе жұрттың бәріне айтуға міндеттілігім.

...Өткен көктемде де қар кетісімен бәйшешектер гүлдеп, бірер нәсерден соң-ақ найзағайдан шашыраған оттың шоғындай қырқа-қырқада қызғалдақтар ду ете қалған. Дәл биылғыдай көшедегі ақ қайындар бүршік жарды. Әсіресе жұлдыздары шоғыр-шоғыр мақпал түнде электр жарығына шағылысқан ақ қайыңның жапырағы ұшып-қонған торғайдың қанатына ұқсайтын. Сол жапырақты паналап барып тұрған қыз-жігіттердің сыбырын талай естідім. Бірақ өзім әлі ешкімді сүйіп көрген жоқпын. Қойлы ауылда сақманшымын. Төлдеу аяқталып қалған мезгіл еді. Бірде совхоздың директоры келді де:

– Жарайсың, Данияр! Ісің тыңғылықты екен. Сені механизаторлардың бір жылдық курсына жіберсем деп ойлап ем, оған өзің қалай қарайсың? – дегені. Содан директор ағай қой шетінде отырып менімен ақылдасуға кірісті. Жаңа туған саулықтар көкке қадалып қапты. Ауызданған қозылар анасының желінін іздеп түртіншектеп жүр.

– Данияр, неге ойланып қалдың, әлде бұл кәсіп ұнамай ма?

– Ұнайды ғой, ағай, мына жұмысым аяқталған жоқ...

Шамамен жиырма-отыз саулық қалыпты, оны шопанның өзі-ақ төлдетер.

– Жарайды онда.

– Кешке аға шопанға айтамын, төрт-бес күн кір- қоңынды жу-дыр, – деді.

Үйге келген соң-ақ апам:

– Балапаным-ай, күн қағып, жел соғып қарайып кетіпсің ғой, мектепті бітірген соң бір жыл жұмыс істемей-ақ, тынықсын деп ем, тыңдады ма бұл үйдің іші. – Шешем жік-жапар болып, жанынан екі елі шығармайды. Өзім де жұмыстан келгенде осылай бір рақаттанып жататын әкеме ұқсаған болам. Көңілім алып-ұшып

түн жарымынан ауса да ұйқым келмей қойды. Бір уақытта терезені әлдегім тықылдатып:

– Апа-ай, апа! – деді.

Терезенің түбінде жататын апам кеудесін көтеріп, сыртқа қарап, сәл үнсіз отырып еді, дауыс тағы шықты.

– Ой, әлгі бригадир ғой, құдайым-ау, осында бір тыныштық болсайшы, жазған балада жан жоқ. Әкей, жалпайып үйде отырмай, жұмысының бір жағына шықса, несі кетеді екен? – деп, күңкілдеп жүріп есік ашты.

Бригадир есіктен кіре дәудірлей жөнелді.

– Апа, сусының болса әперіп жібер, – деп тамағын кенеді. Өңі өрт сөндіргендей күренітіп кетіпті.

– Неге түнделетіп жүрсің?

– Түнгі кезектегі бір трактордың тіркеушісі ауырып, жұмыстың кідіріп тұрғаны.

– Ой, тәйірі-ай, соған да осынша алқын-жұлқын болып...

Ішім қылып ете қалды. Қожан басындағы қалпағын алды.

– Данияр, саған келдім. Інішегім, бір түнге көмек бер. Сенен басқа қолы бос пенде жоқ, – деді тершіген мандайын жалпақ алақанымен сипап. Көнетоз күртесінің жағасы далиып кетіпті.

– Ол қай тракторшың?

– Әлгі көрші колхоздан келген Төлектің қызы бар емес пе?

– Е, Нұрила десенші, – деді төргі үйде жатқан Дүйсен ағатайым.

– Ол көмекшісіне қатал қыз! – деді жеңгем.

Қожан түн жарымы ауып қалғанда тракторға жеткізді-ау. Алдымыздан «қатал» қыз шықты. Жанына келгенде, батылсыздау көз қиығын салдым. Танауы томпиған ақ сары қыз екен. Жаңа туған айдай қара қасын қайта-қайта серпілте береді. Батыл-ақ. Мен оның жанында өзімді баладай сезіндім.

– Трактірге от алдыр, – деді.

Мотор гүрілдеді, екеуміз де үнсіз өз орнымызға бардық. Содан бір тыным тапқан жоқпыз. Төбедегі төгіліп кетейін деп жылтылдап тұрған жұлдыздар айлы түндегі қар бетіне түскен қыраудай қылмың-қылмың етіп алыстап барады.

Шығыстағы қараңғылық серпілді. Қара бұйра аңызды жағалап келеміз. Бір қалыпты соққан мотор жүрісі. Кабинаның артқы терезесінен Нұриланьң педальды басқаны, біресе жылдамдықты

ауыстырғаны көрінеді. Өзеннен көтерілген бу жер бауырлап ширатылып, қара тұмсықты айналып барады. Түнімен біз айдаған жердің арғы шетінде бір үйір тырналар жүр. Қанаттары таң шапағына жалт-жұлт шағылысады.

Нұрила кабинадан басын шығарып езу тартты.

– Данияр, біздің ауылдың таңы қандай сұлу. Күн тура Ақшоқының айрығынан шығатындай... ә? – Мен Нұрила айтқан жаққа көз қиығымды салдым. Ақботаның қос өркешіндей Ақшоқы әлі көкжиекке көтерілмеген күннің нартай қызыл сәулесіне шағылысып, жанарымды қарыды.

Мен басымды изедім. Нұрила қызыл орамалын алқымынан бір тартып алыпты. Сондай сұлу көрінді маған. Енді тракторды баяулатып кілт тоқтады. Жыланның бауырындай жалтыраған шынжыр табанның үстіне шығып, алысқа-алысқа қарап қалды.

Осы бір селт еткен мезгілде ол нені ойлады, нені армандады. Оны мен әлі сұраған емеспін. Қазір де есімде қалғаны: ол қырдағы қызғалдақпен егіз секілді еді. Ал «ДТ»-ның қажаған табан темірлері күн сәулесімен шағылысып, оның тұла бойына бір ғажайып сиқырлы ұшқын шашып тұрды. Әйтеуір маған сондай әсер етті. Жайлап жаныма келді. Он тісті соқаны жалғаған арқалық темірге отырды. Қуқылданған өңінен шаршағаны білініп-ақ тұр. Еңкейіп, соқаның тісі жетпей қалған жауқазынды үзіп алды.

– Бүгін кетесің бе? – деді.

– Бригадир: «Бір-ақ күн болсаң жетеді, – деген.

– Кімді әкелер екен?

– Бұрынғы тіркеушің кім еді?

Ол жауап қатқан жоқ.

– Енді не істейсің? – деді дірілдеген үнмен.

Механизаторлық оқуға баратындығымды айттым.

Күндізгі кезекшіге тракторды өткізді. Қалқаға барып киімін ауыстырғанша, соқалардың тістерін шұқылап жүре тұрдым.

– Данияр, қосқа кетпегенбісің? – деп сұрады.

– Қалай, бірге жұмыс істеп жүріп, бөлек-бөлек кетуге бола ма? Жүзі гүл-гүл жайнайды. Менімен қатарласа берді.

– Ондайлар да бар, – деп әлгіндегі ойын жалғады. – Мәселен, менің кезекшімнің кемшілігін айтсам: күні бойы тіл қатпайды. Содан елден ерекше ой ойласа, бір сәрі ғой. Кейде шыдай алмай жөн

сұрасам: «Ұйқым келіп отыр», – дейді. Тіршілікте жақсылығымыз бен жамандығымыз аз ба? Кемшілікке күйінбеген, жетістігімізге сүйінбеген сондай адамдар да болады екен.

– Қолына ұстап тұрған кілтті жұлып алып ұзынынан түсіргім келеді, – деді. Нұриланы елдің неге қатал дейтінін енді түсіндім.

...Бригадир келер деп ұзақ күн сарғая күттім. Әлі жоқ. Тау басынан күн құлап барады, көктегі ақ шарбы бұлт қоюлана түсті. Бригадирді де, тіркеушінің де келмесіне көз жеткендей. Қосқа кірсем, Нұрила кітап оқып отыр екен. Басын көтерді.

– Кел... – деді.

– Жұмысқа кетпейміз бе?

Ол танданғандай бетіме қарады.

– Шының ба?

Қуанып кеткені білініп тұр. Көзі жайнай түсті.

Ала теңбіл бұлт арасымен көріктің көзіндей қызарып күн ұясына батып барады. Сол қызыл жалынды бетке ұстап Нұрила екеуміз трактор жаққа келе жатырмыз.

Бригадир ертесіне келмеді. «Енді келмей-ақ қойса екен. Артына біреуді салақтатып мінгестіріп келсе не деймін. «Мені осында қалдырыңдар», – десем, ел басқаша ойлауы мүмкін.

Абырой болғанда, бригадир келесі күні сопаң етіп жалғыз келді.

– Данияр, оқу бір айдан соң басталатын болыпты. Енді мына Нұрила екеуің осы науқанды аяқтандар, – дегені. Екеуміздің үнсіз түсініскенімізді бәрі-ақ сезе қойған. «Мынаумен дәм-тұзы жарасты ғой бұл қыздың», – деген алып-қашпа сөзді екеуміз де естіп жүрдік. Бұл сөз қайта арамызды жақындата түсті. Май мерекесінде Нұрила озаттар қатарына қосылды. Қуанышымда шек жоқ. Бүкіл ел көзінше бір құшақ қызғалдақты құшақтата салдым. Ол өрттей қызарып кетті.

«Егер мен бір қызды сүйсем, ынтықтығымды өлеңмен айтып берермін-ау», – деп армандайтынмын. Оған жанымды өртеген махаббатымды, жүрегімді иемденген ынтықтығымды айту үшін арнайы уақыт, қолайлы кезең іздейтін едім. Дәл осындай өлең болып жырланбай, сурет болып боялмай, байқаусызда тілсіз түсініп ақтарылып қалармын деп ойлаған емеспін. Әрі оны жұрттың бәрі біле қояды деп қаперіме кіріп пе?

...Әне, сол қостың орнына биыл да қос тігіліпті. Аяқ астындағы

Бірінші том

өзектен бір-екі трактордың үні тарылдап шығып, баяулап барып үзілді.

Қожан моторының қақпағын сарт еткізіп қатты жапты да, оталдырды. Көк машина дала жүрегіндей солқ-солқ етеді. Оқуға кетерімде ішімнен: «Әй, Қожан, бригадир болып жарытпассың», – деуші едім, ойлағанымдай болыпты. Айналып келіп өзінің көк машинасына отырыпты. Жол жиегіндегі қызғалдақтар қатарласып қалысар емес. Ауыл мені көптен бері келер деп күткен секілді. «Нұрида да күтіп жүр ме екен?»

2. Сен

Мен Жалаулы тауының бауырындағы диқандардың қосына келерде ұстаз алдын тұңғыш көретін шәкірттеймін. Онда барған сайын есейіп, ересек тартқандай болам. Осы жолы да солай болды.

Ораққа ағайым менен бір жеті бұрын кеткен. Комбайнға май, су тасу үшін екі ат арбаны айдап, сонынан мен де келдім. Қырман іші ойын-күлкі. Үлкен төбе бидайдың жанында тұрған келіншектер күректеріне сүйеніп әлденені сыбырласады да, сылқ-сылқ күледі. Торы атқа құнжындап қамыт кигізіп жатып құлақ саламын.

– Құдай біледі, сол – қызтеке...

Менің Дүйсен ағайымды айтып тұр.

– Қой әрі, әлі бала емес пе?

– Е-е, неғылған бала, соқталдай жігіт болды ғой.

Жеңгейлер әзілдесе де шындап:

– Содан кейінгі «кішкенем де» қыздарға қырындап жүр ғой, – деп мені түртпектейді. Түсінбегенсіп беттеріне қарадым. Көздері жымың-жымың етеді.

– Ә, деймін-ау, біздің шал он алтысында отау иесі болды ғой, – деп жаулығынан шашыраған жұқа көк бурыл самай шашын мүйіз-мүйіз саусағымен қымтап қойып, қара кемпір де әңгімеге араласады. Ағамның үйленбегені жайлы осындай сөзді күнде естіп жүрмін. Әйтсе де екеуіміздің арамызда бұл жайлы әңгіме болған емес-ті. Айтты-айтпады, Дүйсеннің елден несі кем? Өзімен жасты жігіттер үйлі-жайлы болып кетті.

«Құдай, екі құлынымның бағын аш! Өлерімнің шағында кетік қасық, жыртық тостағанын иесіне табыс етсем, арманым жоқ», – деп апам Дүйсеннің төсегін жабдықтағанына, міне, үш жыл. Біз

үшін жас басын қартайтып, қара шашын ағартып отырған шешем келін алып, немере сүйеге әлдеқашан қақылы. Бұл арманы орындалған сәтте сонау жас шағымен қайта қауышар еді?.. Кім біледі, ол ең алғашқы «анамын» деп сезінетін бақытты күніне қайтадан оралатын болар. Мен де анамның сол бір арманының орындалуын асыға күтемін. Тіршіліктегі сол үмітін ақтап, қуаныш сыйлайтын тек Дүйсен ғана секілді. Дүйсен қыр мұрынды, қыпқызыл анардай жігіт. Сүмбедей сұңғақ бойлы, қарулы. Бүкіл ауылдың сүйіктісі. Неге екенін, қыз-келіншектерге жұғымсыз-ақ. Жамандығынан емес, жасықтығынан болар.

Бір күні екі бөшкелі арбаны сыңғырлатып, қос қасына тоқтатқаным да сол еді, қызылданған бидайдың жанында отырған күзетші:

– Әй, Данияр, бері келші! – деп шақырды.

Жуан шыбыртқымды сүйретіп қасына қисая бергенімде:

– Мына сенің ағанның не ойлағаны бар?.. Келін неге түсірмейді? Салпақтатып кәрі шешелеріңд қашанғы от пен суға саласындар?

Қапелімде аузыма сөз түспеді.

– Қайдам, Жәке, өзіне лайық адам кездеспей жүрген болар, – дегенім сол еді.

– Есі жоқ күшіктің сөзін. Немене, оған Қыз Жібек пен Баянды қайдан таппақпыз?.. Мына Нұрила... қайсы қыздан кем? – деп сілкілеп алды.

– Айт анаған, өзінің тырнағына тұрмайтын Нұрәсілдің жетімін қарашы... – деп, ерніндегі насыбайын сұқ саусағымен бұрап лактырды да, күрегін ұстап, қырманның басындағы қыздар тобына қарай ілбіп жүріп кетті.

Кім біледі, ол да біздің үйдің қызығына ортақтасқысы келген болар. Кешегі соғыста өлген құрдасының балаларының түтін түтеткенін тілеген шығар ол... Нұрила мен құралпы. Бар білерім, мен емес, Дүйсендей он жігітке пысқырып қарамайтын сұлу. Нұрилань әлгі қария айтқан Қожаннан керемет қызғанамын. Екеуі оңаша қалғанда, әдейі қастарына барып отырып алып: «Шіркін, менің жеңгем болар ма еді», – деп армандаймын.

Өткен күні Нұриламаен бұлақ басында оңаша кездесе қалдым.

Жуанторыны жайылсын деп жіберсем, ұзап кетіпті. Арсалаңдап жүгіріп келемін. Ер қажаған торы мен жақындаған сайын бұлақ

басындағы жүрекшеге жылыстай береді. Айналасы көк шалғын. Түбінде сандық тас. Қай заманнан жатқаны белгісіз. Бауырын мүк басып, бетін қына жапқан. Тас үстінде Нұрила отыр екен. Бөктерлей жұпар самал еседі. Сол самал жапырақ пен қия шөпті, Нұриланың иығын жапқан бұйра шашын желпиді.

Қол созым жердегі алақандай қызғалдаққа ақ шұбар көбелек лып етіп қонып, байыз таппай қайта ұшады. Нұрила осынау тіршілік иесіне сәбилерге тән мейіріммен қызыға қарап отыр. Дөңгелек ақ сары өңіне алтын күн нұрын төгіп, сұлулық періштесіндей ажарлана түскен. Мен қазір сол бір әдемі шағының үстінен түстім. Қызығамын. Бірақ уақыт қайда. Жаңа ғана бригадир аяқ астынан: «Сонау «Үлкен Қайқыдағы» Дәулеттің комбайнына су апар», – деп апшымды қуырғаны бар-ды. Келе торының шаужайына жармасып, қамытын көтере бергенім сол еді:

– Данияр, – деді Нұрила.

– Әу.

– Асығып жүрсің ғой, әлгінде ғана келмедің бе?

– Иә.

– Бері келші...

Менде де жүрек бар, менде де барлық жастарға тән сезім бар. Өттен, Дүйсен үйленсе ғой. Торыны жетелеген бойы жанаса беріп тізе бүктім. Нұриланың ақ балтырын бұлақ суы еркелей орап ағады, бірін-бірі қуалаған толқын қайта оралмайды.

Түріле біткен қызыл күрең ерні әлденені айтуға үйіріле бергенде: «Пай-пай, сендерге құдайдың күн мен түні де онаша ғой. Саған не айттым? Тез-тез!» – деді біреу.

Екеуіміз де ту сыртымызға жалт бұрылды. Нұриланың кеудесі кеудеме қарама-қарсы келе кетті. Қос түйін, дүк-дүк соққан жүрек. Сол жүректен өзімнің жүрегімнің соғысын естігендей болдым. Осы бір сәтті қимасам да, бригадирдің сөзінен кейін бұрылып кете бергенмін...

Сұлулықты сыйламаған пендені ешқашан да кешірмеймін. Қожан болса Нұриламен алысып ойнайды. Жіңішке белінен құшақтап, күстенген қолын қолтығының астына жүгіртеді. Оның осы бір дөрекі қылығы жан жүйемді езгілеп, көзімді қариды. Бірде: «Елден ұялсаңыз етті», – деп тұра бергенім сол еді, күшті қол желкемнен жұлқып өзіне тартып алды.

– Арлысын, боқмұрынның! Тілінді тісіңнің ар жағына ұста, айтпесе мынау, – деп Қожан жұдырығын көрсетіп.

Қожан ағайыммен жасты болғандықтан сыйлайтынмын, әрі оның көптен өзін өктем санап, билік жасайтынын көре алмайтынмын да шындық. Міне, сол бір сыйластықтың бет пердесін екеуміз де тырнап аштық.

– Жібер деймін!

Ол жібермеді.

– Жібер!.. Егер осы жолы...

Жағымнан салып жіберген егеудей алақан әуелде көзімді бұлдыратса да, тез бойымды жидым. Менің оған күш жұмсайтын халім жоқ еді. Сондықтан да Қожанға деген ызаның жанбаған шаласы қалды жанымда.

Күннің қызыл жалқыны әдеттегідей көкжиекке тірелді. Ай ерте шықты. Толықсыған ай жер бауырлап сәл бөгелді де, көгілдір аспанға өрмеледі. Күздің шыртылдақ түні. Транспорттердің белдігінен лақтырылған бидай балқыған темірдің ағысындай жан-жағына от шашып, қара жерге түсе бұлк-бұлк қайнайды. Жалаулы шоқысының басындағы бір уыс үкідей бұлттан басқа аспанда ұлпа жоқ.

Самсаған сансыз жұлдыз, баған басындағы электршамы, қырман шегіндегі мотор даусы, дүбірлі тіршілік тынысы.

Қожанға ыза боп, биік үйілген сабанның арғы бұрышына отыра кеттім. Сәлден кейін сабанның екінші бұрышынан қос дененің көлеңкесі әуелде жіп-жінішке, ұп-ұзын болып түсті де, бірте-бірте қысқарып жоқ болды.

– Нұрила...

«Ойбай-ау, Дүйсен ғой».

– Нұрила, жаным, қашанғы хат жазамын. – «Туу, махаббатты хат арқылы жеткізу мәселесі әлдеқашан «ескірді» ғой», – деп жаным күйіп кетті.

– Айттым ғой, Дүйсен аға, ойланайын.

– Қанша ойлануға болады?

Туысынан момын Дүйсен кереметтей торыға сөйледі. Аяп кеттім. Барлық бауырлар осылай ма, әлде тек біз бе, жайда бір-біріміздің көңілімізге атүсті қарайтын едік. Бұл жолы көкірегімнен ерекше бір бұлқыныс Дүйсенге деген махаббатымның айғағындай тулап жатыр.

Бірінші том

«Япыр-ау, сөйлесенші. Шіркін, мен болсам!» – деген ойды сыртқа шығармай, тыпыршып отырмын.

– Нұрилаш, өмір деген сан қырлы...

«Ой сорлы-ай, бос сөзің кімге керек», – деген іштей тулаған ойым бар денемді еріксіз дір еткізгенде, менде қайбір жетіскен бас бар, көлеңкесі қазандай болып үйілген сабанның Дүйсендер тұрған бұрышынан шыға келгенім.

– Ойбай, біреулер жүр ғой, ағатай. Ертең жұмыс қой. Қайтайықшы...

– Қазір. Сонымен не дейсің? Екі жыл күткенде нені күттім деп қанағаттанамын?

– Қолыңызды тартыңызшы, ұят қой, тегі.

«Қимылда. Нүрәсілдің жаман Қожаны ғұрлы жоқсың ба?» – деймін ішімнен.

– Тартыңыз. Айтпаса да түсінікті емес пе?

Төбемнен төмен қарай мұздай суды құйып жібергендей тұла бойым дірілдеп кетті.

Жоқ, болмайды, Нұрила. Мен сені сүйемін... Егіс бітісімен...

Ай астында ағараңдап Нұрила қосқа жалғыз қайтты. Сол түні Дүйсен күздің таңы атқанша дөңбекшумен болды. Шыны керек қой, мен көпке дейін жәбірленіп жүрдім.

Нұрила ма? Нұрила кешегі аңқау, албырт балалық шағын қимай қиналуда еді. Ол жүрегіне ұялаған алғашқы сезімді саналы сезінгендей.

Нұрила ма? Нұрила сыпайы сыр сақтағыш сезімтал бойжеткендер әдетіне бағынбай, өзімен-өзі алпарысуда еді.

Нұрила ма? Нұрила омырауына бой жете пайда болған қос түйінді қаншама жасыруға тырысқанмен, күші жетпеді. Сондықтан да «махаббат» деген бір күдіретгі ұғымға бас июге мәжбүр болғандай көрінді маған. Бұл құбылысты ол сезді ме, ие сезбеді ме, мен өзім бәрін байқадым.

Бригадирдің қағынбай жүретін күні бар ма. Дәулеттің комбайны ең биік жердегі бітік егінге түскен. Сол үшін де май мен су елден бұрын Дәулетке жетеді. Құланиектен мені соған қуады.

Үлкен қайқы. Қайқы десе, қайқы. Киттің жонындай қос жал. Арбаға қатар жегілген екі ат өліп-талып әрең шығады. Белеңге іліне бергенімде, іркіле қалған торы жұлқа ұмтылып, қамыттың

құлақ бауын быт-шыт етті де тынды. Белдігімді жалғап, шалбарымды қолыммен ұстап қосқа әрең жеттім-ау. Тау шындарына қылышын сүртіп бүгінгі күн де батып барады. Күн еңкейген сайын тау шалқая түскендей. Жаңа ауызданған киіктің лағындай – жанып жатқан ағаштың жалыны ошақтағы үлкен қара қазанды түрткілеп жалап жатыр. Біраздан бері майланбаған арбаны шиқылдатып өте бергенімде, көк трактормен алдымды кесіп тоқтай қалған Нұрила:

– Данияр, – деді.

– Әу.

– Бөшкең бос па? Радиаторым сыр беріп жүр.

– Ие.

– Су әкеле қоялықшы, – деп, гүрілдеп тұрған моторды кілт сөндіріп, қарғып түсті де, шелегін көтеріп, менің келісу-келіспеуімді күтпей ершікке қатар жайғасты. Ұзақты күні тыным таппаған қос торы марғау басады. Сыбанып ұрайын десем, шалбарым түсіп кете ме деп шүү-шүүлеген боламын. Нұрила екі жылдан бері тракторшы. Жай тракторшы емес, ауданның озат тракторшысы. Ол қарсы алдымыздағы көгілдір тауға ойлана қарап отырып:

– Сенің сүйгенің бар ма? – деп сұрады. Күтпеген сауал.

– Бәрін сүйемін, – Нұрила бірдеме айтқысы келді ме, бетіме тіке қарап:

– Сен қызықсың. Мына күпәйкені астыңа төсеп алыпсың ғой. Сірә, әбден-ақ азап шеккенсің-ау, ә? Самайыннан аққан тер сора-сора боп қатып қалыпты, – деп сылқылдап күлкіге басты. Ұялғаннан суық тер бұрқ ете түсіп, бетімдегі шаңды айғыздап ала жөнелді.

– Ертең көйлектеріңді таста, жуып қоямын.

Нұрила арбаның үстіне шықты да, мен бұлақтан шелекпен су әперуге тұрдым. Қайнардағы мөп-мөлдір суға үнілгенім сол еді, тұнып тұрған шөпке бас қойған екі ат арбаны жұлқып қалды.

– Апа, апа!

Шелекті тастай салып Нұрилаға жүгірдім. Ершікте қалт-қалт етіп тұрған ол менің мойныма асыла құлады. Екпініммен құшақтай жығылдым. Ыстық бір жалын бетімді шарпып өтті. Өн бойымды баурап бара жатқан бір тылсым күш бар. Ал ол ерніне күлкі үйіріліп, шадыман бір сезім құшағында жатыр. Мен де ет

Бірінші том

жүректі пендемін ғой. Сүйгім келді, жүрегім дауаламайды. Керемет бір қуат жиып қысқым келді. Аяймын. Сол бір сәтте көз алдыма Дүйсен елестеп кетті.

Жанағы жүрегімде тұңғыш туындаған құштарлық пен қуат бар құдіретінен айырылып, сиқырлы бір күш екеумізді лезде-ақ алыстатып жібергендей болды. Жұрт Дүйсенді қалай десе де, ол маған бауыр емес пе? Оның бар айыбы – тек қана момындығы. Басымды көтеріп Нұрилага қарадым.

– Данияр?

Мен үндегем жоқ. Сәлден кейін:

– Бір жерінді ауыртып алған жоқсың ба? – деп сұрады.

Оның өңіндегі алқызыл нұр бейне батып бара жатқан күннің жалынындай дір-дір етеді.

– Дүйсен екеуің сондай ұқсассындар, тіпті маған сендердің мінездерің де, жүріс-тұрыстарың да ұқсас секілді.

– Дүйсен?

– Ие, бүгін тіпті ерте тұрдым. Мен тұрғанда түн қараңғылығы сөйілмепті де. Сәлден кейін жер дүниенің бәрі таң шапағына бөленді. Су алайын деп барсам, Дүйсен екеуің құшақтасып ұйықтап жатыр екенсіңдер. Аспанда бір түйір бұлт жоқ. Сонау жасыл жонда ақ күмістей жылтыраған таңғы шық.

Нұрила басын көтеріп алып, қолымен «Үлкен қайқыны» мезгеп қойды да, сәл ойланып отыра қалды. Сол сәтте-ақ қайтадан қызу сөйлеп кетті.

– Мен бейне Тарас Бульбаның балаларын көріп тұрғандай болдым. Сен аздап тіктеусің. Ал Дүйсен, Дүйсен... – деп үнсіз тұрып қалды.

Дүйсен тұлғасы Нұриланың алғашқы махаббатының мейіріміне бөленіп, әлі ешкімге дәл осылай айтылмаған алғашқы сезім тебіренісінің күшімен алаулап алдымда тұрғандай. Көзімді ыстық жалын шарпығандай денем қайта ду ете түсті. Мен Нұрилага қарауға ұялдым.

Сол сен едің, Нұрила, ұяң да үнсіз махаббатыңа мен куә болғандай едім. Бірақ...

3. Ол

Екі иығына екі кісі отырса, қайыспайтын еңгезердей Нүсіптің жуан жұдырығы жұмылғанда тоқпақтай бүктеліп, жазғанда, буындары қара ағаштың бұтағындай шорланып кетеді. Ұстарамен қырдыратын қайратты қара шашына ақ кірген. Самайындағы шашының ағы батып бара жатқан күннің терезеден төгілген сәулесіне шағылысып, тобылғы қоныр өнін сұрландыра түскендей. Бүркіт қабағы түнеріп, оттай жалын шашқан томпақ көзі орындығынан көтеріліп, жазу столын айналып өтуге ыңғайланған совхоз директоры түгіл, құдайды да құтқарар емес. Ауыл адамдарының айтуынша, Нүсіп жас шағында барынша қызба, ер, тәкаппар болған. Оған бұл ауылда пара-пар келетін пендені ес білгелі өзім де көргенім жоқ.

Директор: «Бюроға барар алдында қойлы ауылды аралай өтемін, машина эзір тұрсын», – деген соң ертелеу келіп, кенеренің бір бұрышына қойылған газет-журнал жататын столдың шетіне енді отыра бергенімде:

– Данияр, – деді, – Нүсіптің шаруасын бітірші, қарағым.

Нүсіптің көзіндегі аласұрған сотқар ұшқын бәсендеп, зор денесімен маған бұрылды:

– Жүр, дос!

Директор: «Тез кел», – деп айта ма деген оймен сәл кідіріп едім, жуан қарны бүктеліп телефонға қолын созды.

Нүсіппен достығымның сырын өзім де түсінбеймін.

Білетінім сол, ол мені көрген сайын: «Дос», – дейді.

– Дос, жеңгең ауырып жатыр, – деді шылымын жүре тартып.

– Қойшы-ей, кеше ғана ойнап-күліп жүр емес пе еді?

Жасы екі мүшел болса да «дос» дегеніне арқаланып, жасқанбай еркін сөйлеп кеткемін. Ол тәкаппарлана көз қиығын тастады. Осынау алпыстан асқан диканның бойынан бір алып күштің қуатын сезіндім. Сірә, оның шәлкес мінезділігі, адалдық пен әділеттілік үшін басын құрбандық етіп қарысып, қатып қалатын табандылығы, бір сенсе, бір жан-дүниесімен бәріне сенетіндігі, ағынан жарыла, ақтарыла күлетіндігі мендегі достықтың әлі жанбай жатқан отын үрлейтін болар.

Газикті оның ағаштан қиған төрт бөлмелі үйінің есігіне көлденең әкеліп тоқтаттым. Ол кабинадан асыға түсті де, жаутандай

басып үйіне ұмтылды. Ілесе мен де кірдім. Төр алдындағы төсекте жатқан Нұриланьң өңі сарғыш тартқан, бір түнгі ауру меңдетіп-ақ тастапты. Жаңағы қылыш сілтесең қияс тартпайтындай ер Нүсіп тәңіріне табынғандай жете беріп, тізесінің темірлері сықырлап отыра кетті. Отыра кетіп жеңгейдің білегін ұстап:

– Көңіл күйің қалай? – деді.

– Әлгіден гөрі тәуірмін. – Ерні кезеріп, қиналып жатып бір ауыз сөзге әрең келді.

Нүсіп жас баладай мұнайып, егіліп, жылардай жасып кетті. Алайда сол сәтте оның сопақ жүзінде найзағайдың отындай тарамдалған сәуле жарқ етті де:

– Ауруға берілме, – деді тістеніп.

– Ой, байғұс... ай-й...

Нүсіп ішкі үйге кіріп, шифоньер ме, сандық па, бірдемелерді салдыратып сәл жүрді де, қайта шығып:

– Данияр, машинаны баспалдаққа жақын қой, мен киіндірейін, – деді. Қара қоңыр құндыз ішік, түбіті үлпілдеген ақ шәлі көмкерген жеңгейдің өңі күзгі суыққа ұрынған қызыл гүлдей. Нүсіп оны машинаға отырғызды. Нұриланьң қияқтай қасы қозғалған сайын түйіліп, домалақ танауы қусырылып, тіршілік жібін жібермей қалшылдап кетті.

– Айда! – деді. Алда тау бөктеріндегі сала-сала қырқаның жонын қия тастан қашап салған бұралаң тау жолы жатыр.

Нүсіпті мен бала күнімнен білемін. Оны өткен қыста аудан басшылары болып, салтанатпен құрметті пенсияға шығарды. Сауық кешке еңкейген шал-кемпір де, егіз гүлдей қыз-жігіттер де қатысты, шымқай қара костюм, ақ нейлон көйлекке галстук тағып, омырауына екі орденін, бейбіт күнде ерен еңбегі үшін берілген медальдарын қадап, өзіне айтылған жылы-жылы сөздерді естіген сайын жас баладай қуанып, керемет шалқып отырды. Жақсылығын айту да жақсы. Бірде өзі жігіттердің домбырасын алып:

Тауды бұзып тамшылатқан ащы тер,

Қырдан асып, жолды салған

Қайтпас, қайсар жұмыскер, –

деп, ерекше бір екпінді үнмен ешбір ән ырғағынсыз-ақ тақпақтап кетіп еді, сартылдаған алақанның дүбіріне бөленді.

Сол сөзге: «Менгі өлгөрмейтіндей көрінетін асқар таулар ынаныпты жол беріп, жазық даланы жанғыртып, жаяура айналдырған осындай адамдардың құдіреті күшті екен-ау...» — деген ойда қалғанмын.

Біз жөніске бір күн қалғанда езу партып күшкендер, ең соңғы оқ даусын іңірлеген үнімізбен алмастырғандар, қайғының ең ақырғы табын уайымсыз көз жасыммен шайғандар, дер шатында жанымызда жүрген Шүсіпкердің қадір-қасиетіне кейде желе бермейтін де шығармыз. Бөлкім.

Сол жолы дарқан ақ көңілділік пен ерлік, өлер көзге көрінер болса, маған дәл өзіңдей асқар етті.

Көзге емде Шүсіпкең қолбұны алдында кездестім. Алғашқы шуақка елітіп, талшыбықтай денелері гүл пісіне мас болған, сөйтіп, өмірден қызу бір сүйсіткеншілік іздетен өкі қызыға қарап тұр екен.

— Шүсіп! — деп едім, жалп қариды.

— Нәрсені сөйлеп қалдым қалғандың?

— Рахшық бол тұрмын...

— Ал жанын шығардың...

— Сұлутық қана шық болмаудың өзі күн. — Тауу келгенімде жуан білегімнің аяғыма асылып: — Өмірде, еркінгі күнде ыншық көңіл болмаса, мейірімсіз боласын, інім, — деп ыржиды. Өңінде құштарлық, көзінде маған жұмбақ маңының қос қолының ойнады. Сәлден кейін: — Үлгі менің қолым бос, — деді күбірлеп.

— Шенсіяндағы адам күнде бос.

— Шенсіянды алғаным жоқ.

— Нәрсені?

— Мынан сол сөйі құрмет пе жекелді.

— Жұмыс істеп жүрген бе?

— Ұстанан көрліні басып, быласын соғамын. — Мын тандана қарашы.

— Қашан жұмысқа жармай қалғанда бір-ақ алармын. Кімге келетей жағар. Байлық іздеп жүргенім жоқ. Балалар болса өздері әңбек жасап жүр. Әкенің байлығы баланы асырамайды. Олардың да өз күлшеуі бар. Кісі ақынның ізіне келетейді.

Үні біртүрлі білу, әрі жабырғаушылығы. Үнінің үлкен үлкен асырап алған, ол да аямап бөлгіл кетті. Менің де әліңдегі ала қызық көңілім күбірліктен, аузыма ынғайлы сөз түсетей мәре-сәрімін.

Бірінші том

Отан соғысы біткеннен кейін бір жылдан соң ауылға оралмаған екі балдақты Нүсіптің омырауы толы ордендер мен медальдар болатын-ды. Менің замандастарымның бәрі Нүсіптей болуды армандайтын.

Тіпті, біздер, тас үйшіктерімізден Нүсіп болып аттамын. Нүсіп болып орадалатынбыз. Батыл, өткір жігіт болуды да бала шағымында кім армандамаған... Колхоздағы жалғыз лабарикаға отырып, қайтымаған еңбекке араласқан оның атак-данқы шырқап шықты. Сонда мына Нұриша гажап сұлу қыз еді.

Дүйсеніске мектепте бірге оқыған. «Нұришаның теңі соң», — деп бүкіл ауыл болып ойлайтынбыз. Бір бұтаққа өскен көк гүлдей жұптары жазылмайтын.

Дүйсеннің қоңыр бұйра шашы кең мандайымаған күлмесемін тұрағын. Қызыл шырайлы дөңгелек жүзі алаулап, өз қағарының арасында айдыны асық еді. Соғыс кезіндегі қиын тұрмыс адамдарды бір-біріне мейірімді, бауырмал етіп жіберді ме? Күнде ойын-сауық, күнде той, бір ананың баласындай бір қасық қара суын бөлісіп ішіп, жабырқау көңілдің жарасын тез жазып жазатын-ды бұл ауыл.

Бірде ашам өрістен оралмаған ала сырды іздеп келуге жұмеады. Біздің ауыл таудың етегіндегі жазыққа қоныс алған. Екі босанған торғайдың қанатындай сала-сала жусанды ұсақ қырқа. Ала сыр қар келісімен көк қуалап ұшат кетерін де, кейде дақта күткен қалып. «Ымырт үйірілмей тез бар», — деген соң, өрісті белке алып, жадың аяқ ұшып келемін. Таудан ағатын бір бұрым бұлақтан өтін үшін поста су байлайтын. Жағасы қалып қалақай. Күн еңкейген сыйын соң қалақай қарауылып биіктем бара жапты. Бір бұйрден шөлінің сындырына қапн тоқтайтын деп, аяғымын тасқа ұрып алдым. Тырғағым удай ашыған соң, күс-күс бармағымды шөпелдегі ұспай басымды көтеріп едім, Нұриша мен Дүйсенге бітіп бары жатқан күннің аяқ қызыл жолағы дөп түсіні түр екен. Бұды қалдым.

— Орақ, жылы-періні болған соң үйленейік, — деді Дүйсен. Нұриша үндегені жоқ. Қалақайдың ара-арасын сынаптық жүйрітін. Нұришаның аяқ сары жүзімен қуаныпты ға, маң ба, жүрегіміз ме. Бір жақтан сезім тоқидымын байқағандықым. Басы сабырға, мінген қарай сәні жүрді де, кісіні тоқтап: «Мені аяғымды: ұқыптыңда көрерміз», — деді. Үйінде дүріні бар. Оны мен жүрегімізден сезі-

гендеймін. Бірте-бірте ымырт үйіріліп, тау етегіне қараңғылық тез түсті. Мен сол күннен бастап Нұриланьң қас-қабағын бағумен болдым.

Махаббат та күштіліктің алдында бас иеді. Нұрила мен Дүйсен арасындағы көрер көз қанағат еткен, жалпы жұрт құптаған жарастық шіріген жіптей әр сауық кештің босағасында үзіліп қалып жатты.

Нұрила сүзіліп Нүсіпке қарап отырып, мұнайып күрсінді. Тумысынан қағылез, батып бара жатқан күнге де, ақ түте қарлы боранға да, қара тасты қақ жарып өскен гүлге де, алғашқы жауған нөсерге де үніле қарап сыр іздейтін жігіт ағасы Нүсіп оның қалт еткен қимылын қағыс жіберген жоқ. Нұрила жат көзден жасырып, оның жанына жақын отыруға тырысатын.

Әуелде бәрі бір әнге қосылатын. Бірте-бірте Нүсіп пен Нұрила жеке шығып, шығандап кететін. Сонда түннің бір уақытына дейін ән арқылы ғана сыр шертіп, жүректегі сағыныштарын, ыстық сезімдерін бөлісетін. Машина бұраландай тартып келеді. Жол шетіндегі ерте көктеген бетеге, жусан машинаның жарығына шағылысып, бейне менің балалық шағымның елесі секілді жылт етіп қалып жатыр. Қия жалды қиып салған тас жолдың үсті құс саңғытқан жалаң төс жалама жар тас, асты шыңырау шың. Тауды белдеулеген ақ ұлпа бұлт біз шығатын биіктікті перделеп тұр.

– Сол кезде қар ерте түсеті, ә, Нүсіп? – деді Нұрила.

– Бірақ жылы болды. – Нүсіп біртүрлі разы көңілмен айтты бұл сөзді.

– Данияр, сен біздің тойда болдың ба? – деп сыбырлады Нұрила.

Неге болмайын, ол тойда болғамын. Сыйлы қонақ болып қатарда отырғаным жоқ, ән-күйдің, ойын-күлкінің құйрықты жұлдызы боп елді таңдандырғамын да жоқ. Сол кездегі менің замандастарымның көбінің балалығы бір қарағанда, тәттіге аузы жарымағандай, пейілге көңілі толмағандай, ойын қызығын әлі тәмамдамағандай...

Нұриланьң өңіне қарсы кездескен машинаның жарығы түсті. Иә, тойда болғамын... әлі есімде. Дүйсен тойды да, ойынды да өзі басқарды. Ол қуанышының шырын балын, қызғанышының ащы уын бір шөлмекке езіп, сусыны қанғанша ішкендей рақатқа кенеле елтіп, барын салды. Мен босағада отырсам да, Дүйсен боп

шалқып, Дүйсен боп ән айтқандай күйде едім. Махаббат деген бір сезім оның жүрегін жалындай жалап, дауылдай шайқап жатса да, жақсы ағаның өміріне тек жақсылық қана тіледі. Дүйсен жалтылдап билеп жүргенде ту сыртында отырған біреудің: «Жақсыда өкпе болмайды, бауыр болады», – дегені дәп бүгінгідей құлағымда тұр.

Жұрт таң қаранғысында тарады. Дүйсен екеуміз бірге қайттық. Үйден шығысымен басы салбырап, екі иіні түсіп, ол үнсіз келеді. Көгілдір аспандағы жылт-жылт еткен жұлдызға қарады. Өні жуған ақ матадай боп-боз. Көз жанары мұңға толы. «Жақсыны алыстан көргенді ұнатамын», – деп күбірледі. Ауылдың әр тұсынан қораздар шақырып, шегірткелер үздік-создық шырылдайды. Тау жақтан күздің салқын самалы еседі. Ақ шатырлы үйлерге канаттаса салынған қоралардың төбесіне жиналған шөптен ермен мен жусан иісі бұрқырайды. Шығыс жақтың көбесі сетінеп, көкжиек бозалаң тарта бастады.

– Өмір деген қызық қой. Кейде мен жан дүниемді жылытатын әннің аяқталмағанын жақсы көремін. Әлгіндегі Нүсіптің әні қандай ғажап, – деді. Сосын бұрылып шамы сөнбеген, тойы әлі тарқамаған, әні аяқталмаған үйге қарады.

– Сен бүгін әнді одан да жақсы айттың ғой. – Ол күлгендей болды. Бірақ маған өкініш пен өксіктей естілді.

– Жақсылыққа жамандық жасау әркімнің де қолынан келеді.

Көше бойындағы ағаш шарбақтарды жағалай жүрген біз Дүйсеннің үйінің тұсына келгенімізді байқамай қалдық. «Бір-біріңді ұнататын едіңдер, неге үйленбей қалдыңдар?» – деп, әлденеше сұрауға оқталсам да батпадым.

– Міне, келіп те қалдық, – деді Дүйсен. Арбадан аударып салған тау шөбін әлі қораларының төбесіне жинамапты. Күмістің үгітіндісіндей шық түсіпті. Дүйсен шөп үстіне етпеттеп жата кетті. Менің де ұйқым жоқ. Тіземді құшақтап жанына барып отырдым. Сәлден кейін екі иығы бүлкілдеп, ол жылай бастады. Тұсымыздан тықырлап үш-төрт адам өтті. Мен оны жұбатудың ретін таппай, сасқалақтап:

– Дүйсен аға, тұрайық, біреулер көрсе ұят болады, – деп иығына қолымды салып едім.

– Иә, ұят болады. Бірақ сен түсінбейсің ғой, Данияр! – деді.

...Бұрылыс. Тік шапшыма өрге қасқайып қатқан жолға түсіп, жылдамдық ауыстырғанымда: «Осы сен неге үйленбей жүрсің. Қыздар көп-ақ. Таңдап жүріп біріне той жаса. Өзім бастап, рақатына бір батайын», – деді Нүсіп. Нұрилла күлді. Неге екенін, зорланып әрең күлді. Содан соң: «Дүйсенге кеткенінді айттың ба?» – деп сұрады.

Менің есіме сондағы Дүйсеннің тойдан кейінгі «Қайда кеткенімді Нүсіп пен Нұриллаға айтпа», – деген тілегі түсті.

Дүйсен сол кеткеннен қалаға бір-ақ тартып, заводқа токарь болып орналасты. Ауылға келгелі де төрт-бес жыл болған. Совхоздың ұстасы. Ауылшаруашылығы машиналарына енгізген жаңа ұсыныстарымен республикалық көрмелерге қатысып жүр. Біз кезеңге шықтық. Етекте электр жарығына оранған аудан орталығы көрінді.

Қараңғылықты жұлдыздай сызып келеміз. Өткен жылдар моншақтай тізіліп көңілімде сайрап жатыр. Өмір қалай өзгерген. Бір кездегі жатаған үйлі шағын ауыл қалаға айналған.

– Аялдасаңшы, дос!

– Жететін болдық-ау, ақыры.

Машинаның ішкі жарығын жақтым. Нұриланың кірпіктерінде бір мөлдір тамшылар дірілдегендей.

– Жер ортасынан ауып барады екенбіз-ау, – деп үзіп-үзіп әрең сөйледі ол.

Жол бойы бәріміз де жүрегіміз бен мотордың ғана үнін естіп, соны ғана тындаумен болдық. Емханаға жеткенімізде ақ желең киген екі жігіт алдымыздан жүгіріп шығып:

– Тірі ме? – деді.

– Енді келмегендерінде жабдықталмаған машинамен қарсы шығуға әзірленіп едік. Директорларыңыз да әлсін-әлі телефон соғып: «Аман болса, тез хабар беріңдер. Алдынан шығындар», – деп жан таппай отыр.

– Бәлкім, маған «тез қайтсын» деген болар.

– Жоқ-жок: «Егер машина керек болса тұра берсін», – деді.

– Дәрігерлер жиылып Нұриланы қарап шығып: «Өті толған, тез операция жасалсын», – деп шешті. Оны столға жатқызған соң

Нүсіп үстіне кірді. Жарықтың сәулесі есіктің саңылауынан дәлізде отырған маған түсті.

– Дер кезінде келіппіз. Аmandық болса ертең-ақ жазылып кетесің. Тәжірибелі хирургтер екен.

– Иә, жақсы болды. Осы бір адалдығымыздың куәсі болардай перзентті де болмадық. – Одан ары Нұрилла өте жай сөйледі. Әңгімелерін ести алмадым. Нұрилла ойында көптен жүрген бір сырын, мұнын айтқан болар. Сәлден кейін жауырыны күжірейіп, кең кеудесі құнысып, Нүсіп қайта шықты.

«Бақыттың да, барлықтың да, ерліктің де, махаббаттың да түбінде тірелетін бір нүктесі бар екен-ау. Бүкіл ауылдың осы екеуін армансыздар дейтіні қайда».

Осы ой жан-дүниемді оттай шарпып, енді жүрегімнен Нүсіпке деген достықтан гөрі аянышқа жуық сезім туындады. Ол сол жоғын іздегендей, кең терезеден қараңғылыққа кірпік қақпай қадалып тұр.

Нүсіп! Отан соғысының от кешкен жеңімпаз жауынгерінің махаббат майданында да мерейі үстем болған. Нүсіп, Нұрилла жеке басына баға жетпес бақыт сыйлапты. Әйтсе де амал не, армансыз өмір бола ма?

* * *

– Нұрилла!

– Нұрилла! Біздің ауылдың еркесі едің. Үлкендерге еркелей білесің. Кішілерді еркелетер сендей әкпе керек-ақ екен.

Енді ойласам, сен бәріміздің дәнекеріміз екенсің...

– Нұрилла!

Мен дүниедегі жақсылықтың бәрінен Нұриланы іздеймін. Қуаныштан шалқыған жүрек үнім ерекше шыққандай болды.

Қараңдаршы, қараңдаршы өңімде шаттықтың нұры ойнайды. Қызғалдағы жаңа шешек жарған жусанды далада «Нұрилла келер-ау» – деген үмітпен елегізіп жалғыз тұрмын. Көкжиекпен көмкерілген мидай жазық ерекше жарастық тапқандай. Мен ауылдан кеткендегімнен көп өзгеріп, көп өскендеймін. Қоңыр көзімдегі бақыттың ұшқыны шақпақтың отындай жарқылдайды. Кеудем сағынышқа толып: «Нұрилла!» деп күңгірлейді.

Бұл жолы шөкімдей бұлты жоқ көк зеңгір аспанда дәл төбемде

баяу қалықтап жүрген қыран қайқаң етіп шырқау көкке самғап шығып алды да, көз ұшындағы мұзарт шыңға қарай жебедей сүзді. Сағынышқа толы дыбысым алқызыл күннің нұрын тілгілеп тұнық ауаға сіңіп кетті.

Көктемнің жылуын жаңа бойына сіңдірген дала балқып, барша тіршілікке уызын жебей емізіп жатқан секілді. Қыстайғы қар құрсаңған Қарадалаға сол жылылық бүгін келгендей. Қырат, қырқадағы тоң жібісімен соқа түренін салған дикандар ертеңгі ырыс байлықтың тұқымын егіп тастағанымен, жерге дән әлі тамырын сіңірмеген екен. Қылтиған көк собық жоқ. Ендігі аңыздық орны қара мақпал мәуітідей жылтырап бұйраланып жатыр.

– Нұрила!

Адамның аңсары құлай сағынса табылмайтын дүние жоқ. Қайтсем де өз Нұриламды таппай тынбайтынымды сонау көгілдір сағым ораған тәкаппар тауларға да, мына жылылық, бауырын жылытқалы боз жусаны қышқылтым исін бұрқыратқан далаға да тыңдатқандаймын. Бейне жеңіс тұғырына шығып, дүниеге жар салып тұрғандаймын. Дала да, тау да нұрға толып жаңғырығып кетті.

Мен қарағайы самсаған Жалаулы тауының жүрегін жарып шығып бастау алатын мөлдір бұлақтай жаны бар Нұриалармен осылай кездесемін. Олар әкелері мен аналары басынан өткерген жоқшылық пен қайғы-қасіреттің ащы дәмін татпағандар. Өз жамандықтары болмаса өмірден өгейлік көрмейтіндер.

Нұриланың замандастарымен кездескен сайын бұрын байқалмаған жақсы қасиетін көріп, жайсаң мінездерінен ләззат аламын. Олар тіршілікте тек сұлулықты, мейірімділікті, достықты іздейтіндей. Іздегенін табар-ау... Осы аз ғұмырымның ішіндегі көрген, білгенімді барша әлемге жария етіп жар сала айтқым келеді. Олардың жүрегінде қалтарыс, қағаберіс адамға жамандық жасау деген шерменде ұғым жоқ.

– Нұрила. Нұр...и...и...ла!

– Даусымды бел-белесте шырылдаған бозторғайлар қоштады ма, дүние жаңғырығып кетті. Өзен бойында жап-жасыл, ірілі-ұсақты мал жайылып жүр. Тау аңғары жап-жасыл жанған жалынның алауынан аумайды. Қауызын жаңа-жаңа жарған жауқазын, көгілдір балық көз, қыр қызғалдақтары мен сарғал-

дақтары жанға жайлы күн сәулесінің шуағына балқып, жанарыңды қариды. Табиғаттың осы бір иегін шағында Нұриланы іздемеудің өзі мүмкін бе?

Айналасын қоршаған талайды көрген ақбас асқар таулар да, ықылым заманнан бабасының жүрегін жылытқан дала да: «Ер жігіттер ғана өз Нұриласын тапқан!

Біз олардың куәларымыз. Жансыз тарихтарымыз. Егер тылсым құдірет тіл берсе, өз теңін таппай қалыңмалдың құрбандығы болған Нұрилалардың көз жасын көрген біз айтар едік. Жаңа дәуірдің жаршысы болып, бүгінгі ұрпақтарының бақытын өз қолымен орнатқан Нұрилалардың ерлігінен білеміз.

Сендер солардың сенімді мұрагерлерісің. Сондықтан да кешегі Отан соғысы жылдары Нұрилалар өгіз соқаның түренімен егін егіп, фашистерге әр дәнін оқ етіп атты. Ол махаббатты жанарды арбаған жылтырауық дүниеден іздеген жоқ. Денесінде снаряд жарқышағы қалған жалғыз аяқ жаралы жауынгердің жүрегінен іздеді. Тапты. Арының, жанының мөлдірдей тазалығына бар дүние басын иді. Бұл жаңа дәуір жасаған ұрпақтан қалатын мирас үлгі, өнеге!!!» – деп барша әлемге жар салғандай.

«Сендер бақыттысыңдар!» – дейтін Нүсіп. Ол өз басындағы бақытын бағалады ма, бағаламады ма. Дүйсен сұраған жоқ шығар. Тегінде, бұл ауылдағы таңдағанын сүйген, сүйгеніне қосылған ең алғашқы бақытты жігіт сол болатын.

«Бір жақсы мен бір жаман әр қайда бар, екі жақсы қосылар күн қайда бар?» – деп жарық дүниеден шарқ ұрып іздеген ел екі жақсының қосылғанын көрген.

Дүйсеннің махаббаты осы екі жақсының гүлі еді. Ұяң, ұялшақ еді. Анау қырдағы қызғалдақтай құлпырып, ел ішінде кездесетін бірен-саран Қожақай секілділердің көзін қаритын.

Бүкіл аулымыз Дүйсен мен Нұриланьң ұялшақ мінезін жақсы көретін. Олардың балдай тәтті ұяндығын ұнататын.

Ал Қожақай секілділер: «Мен сені жақсы көрем ұялшақ қыз, ұнайды сенің маған бал мінезін», – деп әлі арамызда жүр.

Сонау қарсындағы Алатаудың Керегетас күнгейінен бергі Көкбиіктің төбесіне шөккен ақ жібектей ұлпілдек бұлт көгілдір аспанға баяу көтеріліп барады.

Қарқараның суы тұп-тұнық. Ол жылдың қай мезгілінде де жүзі

көрінердей түп-тұнық. Сірә, ұлы шыңнан бастау алғандықтан да мөлдірей тазалығын сақтар.

Одан бергі сұлудың бұрымындай өрілген үш Қарасудың арасындағы жазықтың көгі шалғындап кеткен-ау, жусаны мен жуасының иісі бұрқырайды.

Әне, ауылдың бергі жағындағы құр өзектен бір «Жигули» заулап келеді. Жолдың екі қапталындағы жоңышқа мен беде жарысып қалар емес.

Біз тұрған қайқаң дөңге көтерілгенде рульдегі қызды жазбай таныдым.

– Нұрила!

– Нұрила!

Мені келер-ау деп күтті ме екен. Тәкаппар-ау, тәкаппар. Бұның мінезі жастық деген тіршіліктің базарын өзінен бұрын қызықтаған екі әкпесіне ұқсамайды.

Туған жерінде өз салмағымен нық, тұрған ұрпақтарда ғана болатын қасиет.

Адам қашан да өзіне-өзі сенімді, өмірден алар сыбағама ие боларлық білімім де, білігім де бар деген жауапкершілікті сезінгенде нендей іске де батыл қадам жасайды.

Ол сыйласаң, сыйлай біледі..

Ол қуансаң, қуана біледі...

Сенің жиренішті мінезінді бір рет көрсе, одан кейін тіреп тұрған аспаныңды тастап жіберсең де жасқанбайды.

– Нұрила!

Әне, ол жұлдыздай ағып өте беріп, жалт қарады. Бақытты көзбен көрген деген осы да.

Бақыттымын ғой мен...

Үшінші бөлім

ЖЕР ИЕСІ

роман

Романда он тоғызыншы ғасырдың тәтті уының сарқытын ішкен, жиырмасыншы ғасырдың ауыр жүгін арқалап, Кеңес үкіметі көтерген ортақ қазаннан тамақтанып: ортақ арман-мақсатпен өмір сүрген, жиырма бірінші ғасырдың ащы уызының да дәмін татқан жылқышы қария Жаныс Дулатбаевтың қарапайым өмір тынысы әңгімеленеді.

Оны қоршаған ортаның табысы мен тартысы оқырманның көз алдынан өтеді. Қазақ жеріне «қарашекпенділер» (орыстар) баса-көктеп келгенде үлкен әкесі Дулатбай осы Қарағайлы елді мекенінің ең бірінші тұрғыны екен. Алатаудың етегіне, «Әулие талдың» жанына шымнан қалап үй тұрғызыпты. Сол үйде ғасырға жуық тіршілік еткен немересі Жаныс «Қазақ жерін сатады» деген мемлекеттік заңның қабылданғанын естігенде жүрегі тоқтап, өмірмен қоштасады.

Жазушы жан дүниесін толғантқан шындықты ұсынды. Бұл шығармадан жағымды, жағымсыз кейіпкер іздеп зуре болудың қажеті жоқ. Сондай-ақ «XXI ғасырда бүкіл қазақ саясаткер болғанда Жаныс неге далада қалған» деп кінә тағудың да орны жоқ. Жаныс та, оның отбасы да – тарихи тұлға емес, өздеріңізбен күнде бірге жүрген пенделер. Романды қабылдау, бағалау оқырманның еркінде.

*«Біреу болса,
өзі сол бір еркектің,
Деп жүруші ем,
Тіреуіндей жер-көктің.
Талқан болдың,
Ашуландың,
Ол аз дегендей төбетімді бір тептің.
Саған босқа ұсыныптын төрімді.
Ит ит емес,
Сен ит болдың, жеріндім
Менің отты,
менің көкті көзіме
Содан шығар
Қорқау болып көріндің. »*

Олжас Сүлейменов.

1

– Жаныс! – деген дауысты естігендей болды.

Ол артына жалт қарады. Ешкім жоқ. Әкесінің-ақ даусы. Жүрегі дүк-дүк соқты. Әкесінің нық шығатын өткір дауысы жетпіс жыл өтсе де жадында сақталыпты. Егер осы сәтте әкесінің сүлдесі көрінсе, он үш жасындағыдай үкідей ұшып барар еді. Амал не, жоқ.

«Әулиеталға» жақындай бергенде ол әкесінің әр кезде айтатын сөзін есіне түсірді.

«Балам, осынау ұлан-байтақ жерде тіршілік студің өзі бақыт. Бір тілде, бір дінде, бір салт-дәстүрде өмір сүретін қазақтай ынтымақты халық жоқ. Сол ынтымақ-бірлігінің арқасында осы жерді иеленіп, бізге жеткізді. Аталарың біріне-бірі өкпелесе өкпелеген шығар. Барымта алса алған шығар, өзара соғысқан емес-ті. Қандай сәтте де қазақтық қанын сақтады, қазақ болып қалуға міндеттіміз! Өйткені жердің иесіміз», – дейтін.

Жүрегінен мәңгілік орын алған әкесінің осы қарапайым қағидасы жаңғырып, әлі де құлағында тұрады.

«Жарықтық әлденені айтқысы келгенде осындай қатқыл үнмен шақыратын еді-ау. Санама сіңгені сонша одан бері алпыс жыл өтсе де, бала күнімдегідей анық естілгендей болды». Айналасында

шатырын көк қаңылтырмен жапқан өзінің жатаған, жалпақ үйінен арғы қораның алдындағы көң-қоқысты тұртпектеп нәпақа іздеген, қызыл қораз бастаған бір шоғыр тауықтан бергі ескі Газиктің моторын шұқылап тұрған жалғыз баласы Сейтектен басқа бір пенде жоқ.

Оның жұмыс таба алмай жүргенін біледі. Елуге келеді. Тепсе темір үзетін кезі ғой. Кеше шаруашылық шайқалмай тұрғанда жұмыстан қолы босамайтын, демалысты білмейтін. Енді екі жылдың жүзі көрінуге жақын. Жұмыс таба алмай жүр. Неге табылмайды деп сұрауға да батпайды.

Одан ары Сергей Пактің үйі.

Орта бойлы, арық денелі, ат жақты, кеңсірікті келте тұмсық, бір кездегі ақ сары өңі бұл күнде оңып, қат-қат әжім торлаған Жаныс «Әулиеталға» жеткенде бұрылып, кең маңдайын кере, ойлы қой көзімен айналасындағы жаңа заманда бой көтерген көршілерінің үй жайын шола қарап, қалқайып тұра қалды.

Қарағайлы сол, өзі туып-өскен Қарағайлы. Бір-ақ қанатын кең жайған. Қолдың саласындай көше-көшеге айналған әсем үйлер биік-биік қамалмен қоршалған.

Көргендерін көз алдынан өткізе тұрып, не қилы өмір теңізін жүзе келіп: «Үйдің арасын бөлмейтін, есігін ілмейтін кең қолтық халық едік. Сірә, қасиетті дәстүрдің арқауы үзілді-ау, әр үй тас керегемен қоршалған, енді жалғасар ма екен?» – деп ойлады.

Адамзат тарихында болып көрмеген байы да, кедейі де жоқ қоғам орнаған ХХ ғасырда өмір сүруді тағдыр Жаныстың замандастарының маңдайына жазыпты.

Ауыр күрсінді. Алты жастан бергі ғұмыры қызыл саясаттың лаулаған отынан сақыр-сұқыр қайнаған дәу ортақ қара қазанның ішінде өтіпті. Бір күлгенін бір өмірге бағалаған халықтың қарапайым бұтағы емес пе?! Тағдырына бұйырғанға қанағат етті, көргені де, айтары да аз емес-ті.

Тарихқа топырақ шашқысы келмейді. Дәл осы сәтте ел неге ие болып, ненің рахатын көріп отырса, соның бәрін-бәрін, қазақи қарапайым сөзбен айтса, ыстыққа күйіп, суыққа тоңып, ұстаған жерде тырнағы, тістеген жерде тісі кетіп жүріп Жаныстың замандастары өз қолымен жасады. Талас жоқ.

Кеше ғана, иә, кеше ғана шығыстағы Матай, Бақай шоқылары-

нан бергі Шілікті өзенінен бастап, батысы ұзын-ұзын ағаш өскен соң Ұзынағаш атанған Ұзынағаш елді мекенінен арғы теңіз жағалауына шығып қалған жайын балыққа ұқсас Қордай тауына дейінгі Алатаудың етегі мыңғырған төрт түлік мал, жайқалған егін, бау-бақша болатын. Алмасы, неше түрлі дәнді-дақыл егістігі жайқалып, алмұрты, алшасы, шиесі, өрігі, бүлдіргендері, доланасы, шетені гүлдегенде Алатаудың бауырын өмірдегі жұмақ жер осы деп сезініп, ал жеміс-жидегі мәуелеп піскенде, тәтті шырынның жұпар иісі аңқыған кезде, бүкіл әлемдегі шексіз байлықтың, әдеміліктің ортасында жүргендей рахат бір уақытты басынан өткеретін еді.

Бүкіл жер бетіндегі бакытты тіршілік иесі біз шығармыз деп білетін. Бір өзі емес, бүкіл халық солайша түсінеді деп сенетін. Социализмнен басқа қоғамда өмір сүргендер тозақ арқалап, қор болып жүр деп бағалайтын. Әлі де Жаныс сол түсінік, түйсік-тен ұзай қоймаған-ды.

Ақ күміс молынан араласқан шалғы мұртын буыны шор-шор салалы саусақтарымен сипап, қапсағай кеудесін тіктеп, «Әулиеталға» қарай қадам басты.

Кешегі кеңестік дәуірде: «Жалғыз ұлдан жарық дүниеге келген немерелерім өссе, ел азаматы болады. Мен жетпеген жақсылыққа солар жетеді. Мен шықпаған биіктерге солар шығады... Өзім секілді шаруамен айналысса, колхозға, совхозға бастық болады. Егер ғылыммен айналысса, кандидат, доктор болады. Оған күмәнім жоқ, алпыс жыл жылқыны неге бақтым, бар тапқан-таянған табысымды солардың жолына арнадым. Баяғы аталары секілді бар қазаққа әділ билік айтатын би болмаса да, жоқтықты, шетқақпайлықты көрмейтін заманының ең озық ойлы азаматы болады. Би түсетін үй болады», – дегенде жер-жаһанға сыймайтын. Шаршадым, қажыдым демейтін. Бұл – социалистік замандағы арман мен үміт.

Ғылымнан, саясаттан, тіпті техникадан бейхабар, алпыс жыл социализмнің жылқысын баққан, жүз биеден жылда жүз құлын алған адал, озат, қарапайым Жаныс қой. (Өттең-эттең жылқы егіз тумайды. Туса, егіз де құлын алар еді ғой).

Тәуелсіздік алдық деген хабарды естігенде ғұмырында болып көрмеген қуаныштың иірімінде жүзген. Ақ сарбас қойын сойып, айналасындағы көршілеріне елден бұрын Құдайы тамақ берген. Арманы қол созым жерде алдында тұрғандай сезінген. Енді

жалғыз ұлы, иә, би болады деген ұлы жұмыс таба алмай жүр. Кеңес үкіметі: «Неге бос жүрсің, жұмысқа шық!» – деп талап ететін. Ал бүгін іздесең де жұмыс жоқ. Дені сау адамның қарекетсіз отыруы қиын екен. Кешегі егемендікті алғанда Құдайдан не тілесе бәрі орындалатындай, біреуден қағажу, қорлық көрмейтіндей қуаттанған Жаныс жалғыз ұлы Сейтектің жұмыс таппай жүнжіп, жүдегенін көргенде көңілі құлазитын болды.

Бұл Жаныс «Құдайы қонақпын» деп ат басын тірегеннен: «Қассың ба, доссың ба?» – деп сұрамай төріне отырғызып, барын берген жаны жарқын, пейілі кең, ниеті адал, мәуелі бәйтеректей әулеттің ұрпағы, халықтың бір жуан бұтағы екенін талай дәлелдеген. Иә, дәл солай. «Балаларымның болашағы бақытты болады» деп ойлауға толық қақылы еді. Өйткені, ол – ұлан-байтақ жердің иесі... Неге екенін, соңғы кезде сол қол созым жерде тұрғандай дәмелендірген еркіндік те, жақсылық та, арман да алыстап бара жатқандай.

Жаныс ақырын жүріп «Әулиеталдың» өр жағындағы бүркіт қабаққа көтерілді.

Бұл жерден Алматы қаласынан арғы Алатаудың кең етегі, сонау көкжиекке тірелетін дала анық көрінеді. Көнетоз қамыс қалпағын тарамыс-тарамыс оң қолының сұқ саусағымен көтеріп, әуелі Іле дариясын бөгеннен кейін өмірге келген Қапшағай теңізінен бергі Қараойға, сосын жаздың аптап сағымына оранып, сары жібектей толқып жатқан Сартау құмға көз жүгіртті. Бәрін-бәрін көз жанарымен болмаса да, сәулелі көңілмен анық көрді. Тез-ақ шолып шықты. Бірақ пәс көңілі ат үстінде жұлдыздай аққан күндерін есіне алған жоқ.

Төскейіндегі шахмат тақтасындай керілген Алатау алмасының иісі қозыкөш жерден аңқитын. Үлкен-үлкен қызыл алма кімнің жанарын арбамады. Құдай әркімге ырзық-нәсіпті ниетіне, пейіліне қарай береді. Әкесі әлдекіммен кездесіп әңгімелескенде: «Ниетіңе қарай ниетім, пейіліңе қарай пейілім», – дейтін. Жақсы болу да, жаман болу да адамның өзіне байланысты.

...Дәл қазір желкесіндегі жасыл кілемдей сол төскейге қарамады... Өйткені елден естуінше бәрін-бәрін адамдар бөліп-бөліп алған. Жеміс, жидек ағаштарын жұлып-жұлып тастап, биік-биік үй салған...

Көктем басталғанда арасында такта-такта егістігі бар етектегі бау-бақшалардың ішінде жүрген адамдар еңбектің қазанын бұрқсарқ қайнатқанда, кеше ғана жүрегіне келер күніміз кереметтей бай-бақуатты болар деген сенім ұялайтын.

Қазір Қарағайлының етегі тып-тыныш. Ауылдан төменгі бүлдіргеннің бар түрін егетін төскейде бұл шақта қызыл, көк «Беларусь» тракторлар бал арадай ызындап жүрсе, арасындағы қызыл, сары, ақ жаулықты қыз-келіншектер жасыл алқапты жайнатып жіберер еді.

XXI ғасыр басталғаннан бері сол бау-бақша көзді ашып-жұмғандай уақыт арасында жоқ болып, орнына жаңбырдан кейінгі қаулай өскен саңырауқұлақтай жаңа сәулет жобасымен салынған екі-үш қабатты үйлер қаптады да кетті. Бардың жоқ болуы оңай екен.

Енді жайқалған бау-бақшаның арасында тер-тер болып жұмыс істеп жүрген адамдарды кездестірмейсің, бәрі-бәрі қара жолдың бойындағы қаптаған қалың «құл базарында» жүр. Құл деген атау әуелде басқаларға қалай әсер еткенін Жаныс білмейді, білетіні – өзінің құлағына түрпідей естілгені. Бұл сөзді ұмытқа-нына ғасыр өтті емес пе?!

Ол базарда кілең жалдамалы сатушы, жалдамалы жүк тиеуші, жалдамалы күзетші жұмыс істейді. Сөйтіп, құлаққа ерсі, халық зердесінен әлде қашан өшкен құл, құлдық деген сөз қайта оралған.

Милионнан астам халқы бар, ән болған, жыр болған әсем Алматы шаһарының сол жақтағы иығына қоныстанған осы Қарағайлы елді мекені кеңес заманында Чапай атанды. Чапай негізі бау-бақшамен айналысқан бай шаруашылықтың бірі әрі бірегейі болатын. Бажайлап бағалаған адам осы қарлығаштың ұясындай елді мекенді дүниеде еш жерде кездеспейтін, өте құнды жасыл жібекке ораған асыл гауһартасқа ұқсататынына дау жоқ.

Адам басына қонған бақытты дер уағында бағалай бермейді. Мүмкін ол да жалт етіп көрінетін сыры жұмбақ, мұңы құпия сәт шығар.

Осы әңгімеге арқау болып отырған Қарағайлы кеңшарында тұрып, бір ғасырға жуық ғұмыр сүріп өмірден өткен өз әкесі Дулатбай да, оның жалғыз ұлы Іргебай да, оның төрт баласын Кеңес өкіметін орнататындар «жеп», төртеуін неміс фашистеріне

қарсы соғыс жалмап, жалғыз қалған тоғызыншысы осы Қарағайлы (бұрынғы Чапаев совхозы) шаруашылығының жылқысын алпыс жыл баққан Жаныс та, Жаныстың құдайға мінәжат етіп тілеп жүріп көрген Сейтегі де, немерелері – Ернұр, Айкерім, Марат та, бұларды өмірге әкелген Жәмилә әжей мен келіні Ерке де – сол ешкім қолыммен ұстадым, көзіммен көрдім деген бақытты бастарынан өткеріп жүрген пенделер.

Бұлар бағалай білсе, Ұлы Алатаудың сол мейірімді шапағатына бөленіп, барлық жақсылығын талай-талай көз алдынан өткізді. Бірақ оны әншейіндегі өмірдің ағысы деп қана есептейді. Жеті атасы мекен еткен Алатаудың байырғы тұрғындары: «Осы жерді басқа біреудің иемденуі мүмкін емес», – деп түсінеді.

Менің оқырмандарымның ерекше жаратылған адамдар жайлы жазылған көркем туынды оқимыз деуі әбден мүмкін. Олары заңды. Кім қалай қабылдайды, қалай түсінеді? Оған болжам айта алмаймын. Өздеріңіз әр кезде көріп жүрген бұл «Жердің иелері» де – қарапайым ғана адамдар. Пәлендей ел таңданатын ерлік те жасамаған, байлық та жинамаған, өздерінің бойына шақ тон киіп өмір сүргендер.

Алайда өткен өмір ағысы бұлардың тек қазаққа ғана тән түсінік, түйсігін өзгертті. Ең алғаш Дулатбайдың жас кезінде «қарашекпенді» қауға сақал саржағалдар қаптап келіп, бұл елді атақоныстарынан қуып, Алатаудың осы сай-саласына тығыпты. Ол дәуір жайлы жазылған дүние көп, оны сөз ретінде еске түсіргені болмаса қайталамайды.

Сонда жерінен қуылған Дулатбай осы бүркіт қабақ қия қапталдың түбіндегі ел «Әулиетал» дейтін, бір түп талы бар «Көкқайнар» бұлақтың жағасына боз үйін тігіпті. Жабылып шаңырағын көтеріп, уығын қадап, түңлік бауын байлаған. Онда баспанасы ағаш керегелі, кең шаңырағын үшкір уық көтерген киіз үй болатын. Дулатбай сонда: «Енді осы жерден өліп қана кетемін!» – деп еді, дәл солай болды.

Ата-бабасы қаншама «Елім, жерім!» дегенімен сол қасиетті жердің жылылығын, жақсылығын тек төрт түлік мал арқылы ғана қабылдайтын. Ашыққанда да, қуанғанда да – тамақ, айшылық алыс жолға аттанғанда да – дйттеген жеріне жеткізген көлік әкесі баққан жылқы екен.

«Қарашекпенділерден» көргенін жасап, шымнан қалаған жер үйге ең алғаш кірген де ұлы атасы Дулатбай.

Егер замандастары қадіріне жетсе... ең алғаш Жер-анасының жақсылығын көріп, жер үйге кірген қазақ бұл өңірде бар болса, ол да осы Дулатбайдың әулеті.

Есігінің алдында Дулатбай екті ме, жоқ оның баласы Іргебай екті ме, қазір ешқайсысы осы сәтке дейін ойлап та көрмеген жуан өрік ағашы бар. Жылда жемісін береді.

Кеше бір отбасына тиесілі жер телімін анықтап өлшеп хаттағанда (бұл да алғаш рет басынан өткен тарих) «Әулиетал» мен Көкқайнар қосылып, Жаныстың ғұмырлық иелігіндегі жер болып тіркелді. Енді қанша ғұмыр сүрерін бір Аллаһ біледі...

XIX ғасырдағы Дулатбайдың тілегі орындалған еді. Ол сол «Әулиеталдан» ешқайда көшкен жоқ. Құт-береке орнады. Оған үрім-бұтағының амандығы – байлық. Келін түсірді. Іргебайы тоғыз ұлды болды. Тоғыз немересі атқа мінгенде төбесі көкке жеткендей болар еді. Неге екенін, айналасын қоршаған тіршілік, басынан өткен заманауи дәуір Дулатбайдың қазақы ұғымымен еш қиылыспады.

Дүрбелең бір тынымсыз өмір басталды. Бұрынғы «Атақонысым» деп тәңіріндей құрметтеген жеріне кеудесі ала қаптай, қауға бас «қарашекпенділер» қаптатып шым-тастан үй салды. Қазіргі «Николаевка», «Антоновка», «Сергеевка» деген Алатаудың бауырындағы елді мекен сол кезде дүниеге келіп, итше күшіктеді. Енді қазақ өз амандығын емес, солардың, келімсектердің тілеуін тілеп: «Орыс аман болса, қазақ тыныш», – дейтінді шығарды. Олар сұраусыз иеленген жерін тырмалап, өңдеп, егін егіп, неше түрлі көкөніс өсіріп, өмірдің рахатын көріп жүргенде Дулатбайдың балаларының ешқайсысы «Әулиеталдың» топырағына еңкейіп, он саусағының көбесін сәгіп қол тигізіп, терлеп-тепшіген емес-ті.

Бірақ орыс жүрген жерде тыныштық болмайды екен. Оған елдің көзі жетті. Дулатбай білмейтін қайдағы бір финдер деген мен орыстар соғыс бастағаны жайлы хабар тез тарады. Ақ патшаның қазақты соғысқа алмайды деген уәдесі желге ұшты. Табиғатынан қағазға жазғаннан гөрі айтқан аталы сөзге тоқтаған, байлаған сертке, алысқан қолға сенетін отандастары: «Патша залым сөзінде тұрмады. Солдатқа бала бермейміз. Бала өлгенше шал өлсін!

Орыстан досың болса, қолыңда айбалтаң болсын», – деп ду етіп, атқа мінді. Одан не пайда? Мылтық, қылыш асынған патша сойыл, шоқпар ұстаған бауырларын соғыста емес, өз жерінде талқандап, қып-қызыл қанға бөктірді де тастады. Іргебай көк шыбықтай төрт ұлын қолымен көмді. Солардың қайғысына шыдамай Дулатбай да «Әулиеталдан» мәңгілік сапарға аттанды. Іле-шала тағы сол «қарашекпенділер»: «Байы да, кедейі де жоқ өкімет құрамыз!» – деп даңғаза дабыр-дүбірді бастады. Ақ, қызыл болып екіге бөлінді... Ақтар мен қызылдар бірінен кейін бірі келіп, осы ауылды жүнін жұлған тауықтай тонады. Тегінде тауықтың жүнін кім көп жұлса, тауық бейшара жүнін жұлғандардан пана іздеп, соған тығыла түспей ме? Адам да сондай. Жүнін көп жұлған қызыл орыстарға тығылды. Ақыры айтқанын істеді. Кеңес өкіметін де орнатты.

Енді қазақ бұрынғыдай: «Менің жерім. Менің елім!» – деуден де айрылды. «Жер де ортақ. Табыс та ортақ. Қазан да ортақ!» деген жарнаманы жамылған Кеңес өкіметі он тоғызыншы ғасырдағы ақ патшаның «жаңашыл» серкесі – Ресейде қаңғыған «қарашекпенділерді» қазақ жеріне алғаш аттандырған Столипиннің жымьсық саясатын жиырмасыншы ғасырда көсем Никита Сергейұлының қолымен салтанатпен жүзеге асырды. Ұры да, қары да сыйып кететін кеңпейіл қазақ жеріне, еліне «Тың және тыңайған жерді игеретіндер» деп қайдағы-жайдағыны қаптатады да жіберді...

Мына Дулатбаев Жаныс бәрін-бәрін көрді. Дос болды. Содан бері «Әулиеталдың» айналасына кім ат байламады. Қырғыздар қуған дүнгендер де иі жұмсақ елге, құт-береке орнаған жерге тығылды. Ең ақырында 1970 жылдары өзбектер қуған күрттер келді. Осы Қарағайлыда оларға: «Сені қырғыз не өзбек жерінен қуды», – деген пенде болған жоқ. Дәл бір бауырындай балпайып келіп, Дулатбайдың немересі Жаныстың оң жақтағы іргесінен үй салды. Қазақ: «Партияның міндетін абыроймен орындап, қойды елу миллионға жеткіземіз!» – деп кеуде соғып, жазда Үшқоңырда, қыста Қараойда, Сартау құмда мал соңында жүргенде, олар Қарағайлының көкөніс, бүлдірген егетін бригадасына кіріп, жылы, дәмді жерге тұмсығын тықты. Егемендікке қол жеткен күні қазақтар: «Тәуелсіз халық болдық. Енді Қазақ республикасы атанамыз. Жиырма ғасыр бойы ата-бабамыз армандаған бақытқа қолымыз жетті. Енді жер де, ел де қазақтыкі. Жасасын қазақ

мемлекеті!» – деп қуанышы қойнына сыймай далақтап жүргенде, олар ел басшыларының: «Бәрін жекешелендіріңдер!» – деген әмірін қолма-қол іске асырып, баяғы бүлдірген егетін ауыл іргесіндегі ең тиімді, құнарлы жерден еншісін молынан қарпыған. Енді «Егеменді елміз» деген сөздің егесі – жердің иесі емес. Иә, иесі басқалар. Келімсекке қазақ жерінің тұтастығы да шарт емес, жеке басының пайдасы қымбат. Кеше жерді сатуға рұқсат еткенде сол келімсек күрттер Жаныс құсап: «Бұл – менің атақонысым», – деген жоқ. Жаныстың жанындағы үйін кәріс Пак Сергейге көп долларға сатты да жіберді. Құдай сақтап ел басына қауіп-қатер төнбесін, төнсе жерді сатып бәрі кетеді, бірі де қалмайды. Жаныс қалады...

Сергей Пак әне-міне дегенше жарты гектар жерді өрнекті қызыл кірпішпен әшекейлеп қоршап, кәрістердің үй салу дәстүрімен үш қабатты коттедж тұрғызды. Қайда жүрсе де ұлттық қасиетіне берік қой. Ауласын көк шөп еккен даяр шыммен әсемдеді. Есігінің алдындағы бассейнді әуеліде қаржысын аямай, су тасығыш машинамен толтырды. Өйткені Қарағайлыда су торабы жоқ. Тазалық керек. Жетісіне бір ауыстырады.

Ал енді Жаныс зейнетке шыққаннан кейін Дулатбайдың тамының орнына көтерген үйіне кірген. Балалары жан-жағынан қосып еді, көк шатырлы үйі жалпайды да қалды.

Бірақ бұл отбасына осы жаһанда бұдан артық, бұдан қымбат, бұдан сәулетті үй жоқ. Болуы да мүмкін емес. Жер-жаһандағы жұмаққа айырбастамайды. Табиғаттың да, тағдырдың да тылсымы күшті. Адам ішкі жан дүниесімен қабылдасамса, қадірлемесе не ғажайып қымбат дүниенің көк тиындық құны жоқ. Көршілері Сергей Пак пен Авраам Моисейдің сәулетті үйіне айырбастамайды. Жаныс қарияның өзі де, тұқым-тұқияны да – сол түсініктің, сол қалыптың адамдары.

Есігінің алдындағы бұтағы қоралы қойға пана болатын өрік пен «Әулиетал» бұл отбасына жылдың төрт мезгілінде төрт түрлі ғажайып сұлулық сыйлайды. Бұлар оны да табиғаттың сыйы деп қабылдайды. Дулатбайдан қалған бар байлық осы. Бесінші ұрпақ иеленген асыл мұра. Оны Дулатбайдың үрім-бұтағы ерекше қымбат қазына деп есептемейтінін түсінетін, түйсінетін бұл ғаламда тірі жан жоқ шығар.

Көктемде аппақ ақ гүлге оранады. Жазда жапырағынан жап-жасыл гауһар моншақтай дәні көп. Жанарыңды қариды. Ал жаз ортасында сап-сары алтынға оранады. Күздің бар қуатын, нұрын бойына сіңіріп, алқызыл сары шапақ шашады. Қыста барып көрсен, ғасыр жасаған, өмірдің барлық қыр-сырына қанық, бірақ, «Мен соны көрдім. Білемін!» демей, ойлы көзімен үнсіз қарайтын ғұлама қарт абыздың алдында тұрғандай сезінесің. Сырлы, рахат бір күй кешесің. Жаныс қазір дәл сондай күйде тұр.

Жаныстың күнбатыс қапталындағы – осы Қарағайлыда сонау елуінші жылдан бері тұратын, алғаш келгенде жап-жас, ел, «қоғам мүлкін жымқырғаны үшін Сталин соттатыпты» деп күңкілдеген, желке шашы жалбыраған, тайқы маңдай, мұрыны қолағаштай, көзіндегі бір елі шынысы бар көзілдірігін тастамайтын, бұл күнде бетін әжім торлаған, сөйлегенде екі езуі көпіріп кететін Авраам Моисейдің үйі.

Авраам – Қарағайлының тірі архиві. Келгелі шаруашылық қоймасының кілтін ұстады. Кемі екі гектар жерді күміс шипырмен, биік табан тастың әр үш метрінен Самарқандағы еврейлердің қолынан шыққан әсем кірпіштен өрнектеп діңгек орнатып қоршатты да, Иерусалимдік жобамен ол да үш қабатты сарай салды. Кеңестік заманда: «Мұндай ғимарат орнатуға сенің еңбек табысың жетпейді», – деп баяғыда темір торға қамар еді, бағы кере қарыс екен. Ұлы атасы сақалды Мавр тиініне дейін талдаған «кемелденген капитализм» қайта келді де, жел оңынан соқты.

* * *

Егемендікке елдің қолы жеткеннен кейін Жаныс та жетпіс жыл ортақ қазанға жинаған адал еңбегінен енші алды. Бір қызығы сол енші әкесі баққан, одан кейін алпыс жыл өзі баққан, бағзы біреулер: «Қарасай батырдың жылқысының тұқымы», – десе, енді бірі: «Ой, бұл – ақ патшаның заманында полковник шенін иеленген Сарыбай бидің асыл бозайғырының ең соңғы қалдығы», – деп әспеттеген Бозайғырдан өскен мыңнан астам жылқыдан бұған бір қотыр тай да бұйырмады.

Тағдырмен таласып болмайды екен. Тәлейіне үлкен атасы Дулатбайдың табаны тиген, бірақ өзі маңдайының терін төгіп, бір

күрек шымын аудармаған екі гектар алма бақ бұйырды. Алғаш Кеңес өкіметі құрылғанда әкесі Іргебай елден жиналған жылқыны бағыпты. Сол кезде борздасын аңызға айналған Қарасай батыр жылқысының тұқымы ма, әлде Сарыбай би малының қалдығы ма бозайғырды соқаға жегіп жырттып берген осы екі гектар алма баққа қолы жетті.

Енді алма бақты бұрынғыдай совхоз жұмысшылары баптамайды. Бір талы бір келі болатын қып-қызыл алмасын ағылып жататын машинаға тиеп, көршісі Авраам кілтін ұстаған қоймаға тасымайды, жылқышы Жаныстың үрім-бұтағы азық етеді.

Туған жерін ардақтау – ұрпақтың парызы. Демек, Қарағайлы ауылының шетіндегі Алатаудан құлаған сай саласы, бел-белесі бүктеліп келіп, бүркіт қабаққа айналған қия беткейдің түбіндегі «Көкқайнар» тұнбаның суын ішкен, ауасын жұтқан Дулатбайдың үрім-бұтағынан өткен бұл әлемде бақытты ешкім жоқ.

Бірі кәрістердің, екіншісі еврейлердің архитектуралық жобасымен бой көтерген ғимараттың ортасындағы қазақи үйді Алматыдан әр жарты сағат сайын келіп, ең соңғы аялдамасына тоқтайтын автобустан түскендердің бәрі-бәрі көреді. Олардың: «Мынандай Алатаудың етегінде таза ауа жұтып, тап-таза табиғаттың құшағында тіршілік еткендер нағыз бақытты жандар ғой», – дейтініне күмән жоқ...

Бір кездері Жаныстың әкесі жылқысын Алмалы асуынан асырып, «Ақсүйек» тепсеңін қиып өтіп, Байсауыр жайлауында жусатып, қазіргі Көлсай көліндегі мемлекеттік қорыққа жетіп жайлаған екен. Ат аяңымен жүрсе, түстік жол. Желе жорта бастырса, жерге түскен шық кепкенше жетіп баратын жер. Өзіне ол жайлаудың дәм-тұзы бұйырмады. Үшқоңырды жайлады.

Жылқы десе жылаған баласына қарамайтын қазақ емес пе, екі-үш жылдың ішінде Іргебай баққан колхоз жылқысы үйірлі табын болыпты. Ол кезде жалғыз ХТЗ трактор ғана бар екен. Оның «тілін» білетіндер де бірен-саран еді. Бірде сол ХТЗ-ға алғашқы құйған жанар майы таусылса, трактористері – Жайлыхан мен Тасыр от алдырмақ болып сиырдың сары майын қайнатып құйып, соңынан ауданаралық МТС-тан инженер шақыртып әлек болыпты. Оны көргендер тірі жүргенде бұл да бір күлкілі аңыз еді. Енді ол да ұмыт болып барады.

Содан бері бұл бақ бүкіл Алматы қаласындағы халыққа азық болды. Шаруашылықтың экономикасына көп үлес қосты. Енді сол жердің жылылығын ет-жүрегімен қабылдауды уақыт Дулатбайдың ұрпағынан талап етті.

Шындықты айтқаннан ешкімнің шырқы бұзылмайды. Жаныс пен Сейтек алма бақты қанша қарап баптағанымен, тілін таба алмай жүр. Алғашқы жылы бұлар көп алмаға сыртынан сұқтанып мәз болып, енді байитын болдық деп жүргенде, бір түннің ішінде ұрланып біткенін бір-ақ көрді. Әр ағаштың басында қалған селдір-селдір алмаға қарауға беттері шыдамады. Ой, Алла-ай, заман адамдарды өзіне қалай ыңғайлай қояды?! Қарағайлыда ұры қаптады да кетті.

Қалай да қарпып қалуға үлкендерден бастап есін білген балаға дейін жанталаса ұмтылғандықтан ба, тырысқандықтан ба, сыртта қалған итаяқты кімнің қашан, қалай іліп әкеткеніне көз ілеспейді.

Ағаш басындағы алма түгілі есігіне екі құлып салып, ауласында аңдып жатқан иесіне білдірмей, қой, ешкі, ірі қараны қораның төбесінен кіріп көтеріп әкететіндер көбейді.

Аузы күйген Жаныстың отбасы келер жылы сол алманы көз ілмей бағуын бақты. Жер-ана өнімді де жақсы берді. Алайда ел секілді саудалап та, сатып та маңдытпады... Қарағайлыдағы шырын-шарап өндіретін зауыт та жұмыс істемей, бар өнім есік алдында жатып, шыбын-шіркейге жем болды. Шіріп далада қалды.

Кеңестік дәуірдің «кең кеңірдекті» елді даңғаза дабырмен алдаусыратқан идеологтері «Жер ана» деген қасиетті ұғымды екі сөзінің біріне тіркеп, арзандатып жібергендіктен бе, жоқ, әлде келімсектердің жүрдім-бардым сезіммен, жеңіл-желпі мақтағандықтарының әсері ме, Жер-ана деген ұғымның маңызын да, салмағын да Жаныстың үй-іші жеңіл сезінетін. Оны да Сейтек жаңа байқады. Алма бақтан пайда таппады. Жерді игере алмады.

Ескі Газик есігінің алдында бұзылып тұрғалы екі жыл болып қалды. Жұмыс жоқ. Талай мекеменің табанын тоздырды. Біріне білімі жетпейді. Екіншісіне жасы шақ келмейді. Қара базарды да, құл базарды да түгел аралады. Теңдік алған қазақтардың қаңғырып бір үзім нан үшін базарда жүк тасып жүргенін көрген сәтте көңілі құлазды. Онда да орын жоқ. Қарақалпақтан келген ағайындар екі доңғалақты арбасын сүйреп маңына жолатпады.

Бүгінде амалдың жоқтығынан ескі машинаны шұқылаған ол әкесінің жанына келгенін байқамады.

– Сейтек!

Газиктің тұмсығындағы табан тірегішке шығып, әлденені бұрап жатқан Сейтек ту сыртына жалт қарады. Көнетоз шек-пенін иығына ілген әкесі желкесінде тұр екен.

– Бұл машинаға қанша жыл болды?

– Он жеті жыл. Қолындағы жиырма төртінші кілтті ашық тұрған мотор қақпағының желкесіне қойып, бүкшендеп жерге түсті.

– Осы сен Қарағайлының винзауытына бардың ба?

– Ата, ол зауытты Алматыда тұратын бір әйел жекеменшік етіп алған. Жұмысқа өз туыстары мен таныстарын алады. – Әкесі Сейтектің орнына мектептен қайтып келе жатқан ең кенже немересі Марат уәж қайырды.

– Осы мықты біледі.

Сейтек «не дер екен» деп Жанысқа көз қиығын салды.

Марат сегізінші сынапта оқиды. Егемендік алғалы бері Қазақстанда қаптаған партияны да, саяси ағымды да жақсы біледі. Медреседе оқығанына үшінші жыл. Құран кәрімді айтқанда дүмше молдаларды жаңылдырады. Осы кезде кешегі коммунистердің көбі ораза ұстап, имам болған. Дұрыс оқымайды деп Марат соларды сынап, мінеп отырады. Оның дұрыстығын атасы іштей сезеді. Бірақ біреудің сыртынан күстаналағанын құптамайды. Ал, ел басшыларының халықтың өз қолымен жинаған мал-мүлкін кім көрінгенге таратып жатқанын іштей жаратпайды. Қарағайлы шаруашылығында адал еңбек еткендердің несібесін қайдағы біреу көзін бақырайтып қойып жеп кетті. Осындай іс-қимылын, қателігін айтқанын да ұнатпайды. Ал немересі тартынбай сынап, мінейді.

Туысынан адалдық пен әділдік жолында өмір сүрген Жаныс немересін іштей жақсы көреді. Соған иықтанған Марат әкесіне аға есебінде көңіл бөледі.

Шаруашылықта жұмыс істемеген, ешқандай еңбек үлесі жоқ адамдарға халықтың қазынасын тарата берсе, маңдай теріміздің ит пен құсқа жем болғаны да. Бұл – социализмнің «Еңбек етпеген ішіп, жемейді» деген қағидасынан санасына сіңгені. Жаныс әлгінде винзауыт жайлы сөзді баласының жұмыс таба алмай қиналып

жүргенін сезген соң айтқан. Шарасыздықтан сүлейтап болып сәл тұрды да, үйге қарай бұрылды.

Халықтың көзін бақырайтып қойып тонап жатыр. Әрі кім тонап жатыр? Бастықтардың өзі. Иә, өзі. Мараттың бұл пікірі атасына ұнамады. Есікке тақап қалған Жаным бойын тіктеп артына бұрылып, оған салқын қарады. Иығына ілген кітап қапшығын қолына ұстап өкшелеп келе жатқан Марат кілт бөгелді.

Сейтек май-май комбинезонының қалтасына қолын салып, серейіп сыртта қалды. Көзі ашық. Көкірегі ояу. Елдің қазіргі басынан кешіріп жүрген ауыр тұрмысын, бұрын барша халыққа қызмет ететін қазынаны, ғимараттарды мемлекет байлығы деп қорғайтын адамдардың ашкөздене сұғанақтанғанын көргенде байыбына жете алмай, әр алуан қиялға түсетіні бар. Ол да әкесі Жаным секілді еркіндіктен ерекше жақсылық күтетін. Күтетін де не керемет тәтті қиялға бататын. Теңдікті алсақ, бәріміз бақытты ғұмыр сүреміз деп ойлайтын. Тышқақ лақты, ақсақ қозыны көздің қарашығындай бағармыз деп топшылайтын. Ендігі ел өмірі тіпті басқа. Оның қарапайым арманымен, пайымдауымен қиылыспайды. Тарихи кезеңге сын көзбен қарап, ақыл таразысына салатыны да бар. Дұрыс па, жоқ бұрыс па оған көңіл де бөлмейтін. Айналасындағы ауыл, аудан басқарған ағайындардың дүниеге қасқырдай ұмтылғанын, сол ниетіне қарсы келгендерді аямай жапыра сындырғанын көргеннен кейін ішіне сыймады ма, бірде: «Өмір не болып барады? Теңдік алғандағы мақсатымыз бай, кедей болу ма?»

Менің халқым бұрын да осындай қомағай ма еді? Жо... жоқ, аңғал, ақкөңіл секілді еді ғой. Осы күнгі тіршілікке қарап бағаласам, «білгішпіз, тапқырмыз, батырмыз» деп мақтанғанмен, өткеннен тәлім алмаған сияқтымыз. Кешегі, иә, кешегі Кеңес өкіметі орнағанда ел жақсылары, көзі ашық, көкірегі ояулар, байлар елден қашып кетіпті. Байдың тұқымы, діндардың әулеті деп азды-көпті оқыған ел сыйлайтын адамдарды қуғындапты. Кедей-кепшіктің жан бағып отырған малын тартып алып ортаға жинапты. Сөйтіп: «Кеңес халқын коммунизмге жеткіземіз!» – деп жер әлемге жар салып жүр едік, оны да құрттық. Тегі, кеңестік өкіметтің заңы, мақсат-мұраты, бағыт-бағдары – қағаз бетінде барша халықтың жақсы өмір сүруіне арналған ақиқат. Оқу тегін.

Бірінші том

Денсаулыққа қамқорлық тегін. Жұмыссыздық жоқ. Адамдар бай, кедей деп бөлінбеді. Тең құқылы. Бұндай қоғамды жаман десек, адалдық болмас. Демек, қоғамда жамандық жоқ. Сол қоғамды басқарған адамдарға байланысты сияқты. Әлгі Ленин жарықтық 1921 жылы-ақ: «Кенестік өкіметті күйрететін – орыстың ұсақ ұлтшылдығы», – деп бекер шала бүлінбеген екен. Ақыры сол жымысқы саясат түбіне жетті. Өзін-өзі жұтты», – деп әкесіне қараған. Жаныс не айтады. Үндемеген күйі «Мынаны күйреуік ой жеңе бастаған екен» деп ойлаған сәтте аяқ астынан әңгімешіл бола қалған Сейтек ойын былай сабақтаған:

– Иә, тәуелсіз мемлекеті бар еркін халық болдық. Ғасырлар бойы армандаған тілегіміз орындалды. Өзімізбен-өзіміз атақ-даңққа бола айтысып, тартысқанымыз болмаса, теңдікке қолымыз жетті. Адамзат өмірге келгелі қан төгілмей қол жеткен шығынсыз теңдік осы екен. Содан не өзгерді? Әлде қан төгілмей күрессіз келген тәуелсіздіктің салмағы жеңіл ме?» – деп еді, Жаныс жауап қатпады. Қиялай көз тастап бір сәт бөгелді де, өрік ағаштың түбіндегі ағаш креслосына ақырын аяндап барып жайғасты. Ол Сейтектен бұндай сөз күтпеген. Өмірге осыншама жауапкершілікпен қарап, ой тоқтатар деп те ойламайтын.

«Момын, достыққа берік, ала жіпті аттамайтын адал, біреу өзі келіп тиіспесе, өзі бастап жаға жыртпас жалғызым» деп тәуба жасайтын. Бұл жолы тікенектей қадалып сөз тосып тұрған Сейтекке уәж қайырмауға дәті шыдамады. Өмірге бұрын келіп, ұзақ ғұмыр сүріп, көпті көргені болмаса, саясат жайлы пәлсапа айта алмайды. Таяғын орындығының жанқанатына сүйеп, тамағын кенеген кезде Сейтек сөзін жалғады:

– Міне, мен ердің жасы елуге келіп қалдым. Қайда барсам да жұмыс жоқ. Бұл еркіндіктің маған не керегі бар? Байдың құлы болуым керек пе? Қандай қоғамда тіршілік етіп жүргеніміз белгісіз. Барша халықтың болашақтағы мақсаты не? Бай, кедей болып екіге жарылып өмір сүру ме? Түсінбеймін.

Бай мен кедей қашан ынтымақтасыпты?! Бүкіл тарихта талас-тартыспен келе жатыр емес пе? Ұрыс-керіс бар жерде айқын болашақ жоғы бесенеден белгілі. Теңдік алдық деп тағы елірдік. Сол теңдік кімнің пайдасына шешілді? Адал енбек еткендерді нарықтық дәуірде тіршілік етеміз деп базарға апарып қамады.

Халықтың ырыс-несібесін негізінен қолы да, жолы да арам жемқорлар жеді.

Жаныс ақырын тамағын кенеді. Сейтек алқымына тығылған пікірін кілт үзді. «Қызбаланып кеткен жоқпын ба» дегендей әкесіне қарады. Жаныс: «Жаңа заман енді ғана басталды. Тәй-тәй басқан сәби жығылады, тұрады, жүреді. Соған қарап оның келешегіне болжам айту қиын», – деп таяғымен алдындағы қаптап жүрген құмырсқаны түртпектеп отырып, сөз бастады:

– Кеңес үкіметі әу баста-ақ тексіздерді елге бастық қойды. Қойды баста деп теке сайлады. Текті әулеттен серке жасаса, барлық арам пиғылымызды айтып, онсыз да арзан ар-ұятымызды бетімізге шығғырып басар деп қорықты білем. Сол текешіктер әлі де төрт түлік малдың алдында келеді. Тегі жарымаған сол текешіктер шарбы май жинағанша шыдайсың.

– Шыдап жүр емеспіз бе?

Сейтек әлгінде машинасын сүрткен қолындағы кірқожалақ матаны ашық кабинаның еденіне лақтырып жіберді.

– Бұл күн де басыңнан өте шығар, балам. – Жаныс шарасыздана тоқтап айтты.

Сейтек әбден жүйкесін жұқартқан қыжылын тежей алмады.

– Бұл ел 1991 жылы егемендікті алғанда 1930 жылғы қателік басқаша түрде қайталанды. Сөйтіп қарапайым халық еңбегіне тиесілі елу миллионға жуық қой, ешкі «қасқыр бастықтардың» аузына барып түсті. Көпшілік құр алақан қалды. Бірлі жарым еншісін алғандар он қойын баға алмай араққа айырбастап, ол біткеннен кейін қалаға қарай андыздады. Соның нәтижесінде мыңға тарта ауыл бомба түскендей шашылып қалды.

Сейтек осы жерге келгенде жазда Павлодарға пойызбен барғандағы жол бойынан көрген малы жоқ қу далада қаңқайып керегелері қалған, адамы жоқ ауыл орындары көз алдына елестеді:

– Әйтеуір алпыс жыл тырбанып баспана салғаның жақсы болды, – деп әке еңбегін бағалап, тәубасына бір келді. – Егер отызыншы жылғыдай біздің ауыл киіз үйде отырғанда, теңдік алған қазақ нағыз аштықты, қырғынды басынан өткерер еді. Бұл күнәні кім көтереді? Тарихшылар, саясаткерлер, зиялы қауым: «Голошекинді әлі жазалау керек!» – деп жүр. Ал тоқсан екінші жылдан кейінгі көз алдымызда жасалған қылмыстарға жауапты

Бірінші том

кім? Галстук тағып, костюм-шалбар киген, ғылыми коммунизмді «оқыған», «білгіш», «қазақтың Голошекиндері» халық алдында қашан жауап береді? Мұны әлі ешкім талап еткен жоқ. Мыңдаған тонна алтынды көзді бақырайтып тұрып, оннан-мұннан қашқан қулар бөліп алды. Әлі де тонап жатыр. Шынымен-ақ осылай іздеусіз, сұраусыз кете берер ме екен?

Жаныс Сейтектің артық-кем айтқан ой-толғамдарын тыңдап сабырға шақырды.

– Бәріне уақыт – төреші. Жақсылық жасасаң да, жамандық жасасаң да алдыңнан бір шығады. Күту керек, – деп орнынан тұрды.

Баласының таусыла сөйлегенін бірінші рет естігені. Ақырын басып бара жатып: «Жаны күйген Құдайын қарғайды», – деген рас-ау-деп ойлады. Сейтектің бір жарым жыл бойы жұмыс таппай күйініп жүргенін біледі.

2

– Ерке, сен бүгін көңілсізсің ғой.

Енесінің сөзіне келіні жауап қатпады. Кең етекте көк сәтен көйлектің сыртынан киген етек-жеңі өрнекті жасыл көнетоз камзолының қалтасына құнжындап отырып қолын жүгірткен Жәмилә Абылай ханның, Абайдың, Сүйінбайдың, Құрманғазының суреті салынған теңгенің қалдығын шығарып, барбайған саусақтарымен сипалай жинап отырып былай деді:

– Бұл тіршілікке түсінбедім. Баршылықтың қадірін жоқтықта білесің деген рас. Кеше ертең не ішеміз, не киеміз демедік. Зейнетақымыз бәріне жететін секілді еді. Қазір мың теңгенің құны бір сомға татымайды. Сенің кара сиырдың сүті, жирен биенің қымызын базарға апарып сатып әкелген теңгемен дүкенге барып едім, кант пен сүт, нан алуға әрең жетті.

– Ол да жақсы ғой, апа. Бүгін бар тапқанымды базардың иесі сыпырып алды.

– Неге? – Жәмилә мол денесімен бұрылып, тандана көз салды. Жалпақ әжімдер торлаған ақсары бетіне тепкен берекесіз ойды жасыра алмады.

– Немене қарыздар ма едің? – деді.

– Жоға.

– Онда қандай әкесінің құны бар?

– Байдың баласы емес пе!

– Қайсы бай?

– Сәдібектің баласы.

– Әлгі, осы ауылдың бас есепшісінің баласы ма? Кеңес өкіметі кезінде министрлер төрағасына көмекші болған жігіттің қызын алған, жалпақ қара, жайын ауыз ұлы ма? Қайдағы бай, осы Қарағайлыға келгенде Сәдібектің есігінде иті де жоқ болатын. Одан бригадада оншақты жыл салпақтап жүріп, фермаға есепші болды. Көрінгеннің қосын сүйреп, ақыры кеңестік заман қожырай бастағанда бағы жанды, бас бухгалтерлікке жетті.

– Несін айтасыз, Таусамалдағы базарды сол сатып алған.

– Ол бесіктен белі шықпай жатып, сонша көп ақшаны қайдан алған? Әкесі Қарағайлы шаруашылығының байлығын ұрлап тыға берген бе? «Тазша салды кесірді, екі аяқты көсілді» деген осы болар.

– Сол жігіт: Базарда жүргендеріне, экологиялық тазалыққа бірнеше күннен бері көк тиын төлеген жоқсыңдар», – деп бір мен ғана емес, барлығымыздың қалтамызды қағып алды.

– Өкіметтік тәртіп бар емес пе?

– Өкіметте тәртіп болса өстір ме еді? Әркімнің өз тәртібі бар.

– Ой, сұмдық-ай! Бұрынғылардың «Балақтағы бит басқа шықты» дегені осы болар. Социализмде өмір сүргенде пәлендей бастық болмасақ та, адамдық құқықты қорғайтын мемлекеттік тәртіптен тәлім алдық емес пе?

– Қазір кімнің бастық екенін білу қиын. Бастық көп. Бірі екіншісіне жіберсе, ол үшіншісіне жұмсайды. Әрқайсысының өз заң-закөні бар. Сіздерге айтқан жоқпын. Өткенде осынша қымыз, сүт сататындай қанша малың бар, куәлік әкел деп талап етті. Сіздерге айтып мазаламайын, өзім-ақ бітірейін деп әкіматқа барсам, ол, ең алдымен, малыңның саулығына мал дәрігерден анықтама әкел деді. Әр алған анықтама қағазға ақы төлетеді.

– Құдай-ау, әлгі әр үйдің итіне куәлік ал деп жүрген мал дәрігері жұмыссыз бос жүр емес пе? Оның анықтама беретін қандай құзыры бар.

– Иә, бос жүр. Сонда да сол кісіге барсам: «Ақысыз жұмыс

істемеймін, бес жүз тенге әкел», – деді. Бердім. Қанша малымыз барына анықтама берген әкімат та ақы төлетті.

– Құдай-ау, біздің мемлекет Қазақстан емес, қағазстан болды десеңші... Бар болсын, бар болсын. – Жәмилә түңіле қолын бір-ақ сілтеді.

– Сейтек жұмыс іздегелі бір жарым жыл болды. Білдей механизатор. Бүгін де кетіп еді жаңа ғана келді. Байқауымша, ештеңе табылмады-ау. Аштан өлсек те базарға барып жүк сүйремейді.

Ерке күлді. Бұл күлкісін түсіну қиын еді.

– Ол жүк таситын жұмыс қарақалпақтан келген ағайындардан артылмайды, апа..

– Жәмилә! – Екеуі де сырттан естілген Жаныстың даусына құлақ түрді.

– Көкем келді, – деді Ерке.

– Өрістегі сиырдың қайтатын уақыты болды. – Жәмилә бүгежеңдеп орнынан тұра бере: – Е, жай ма? – деп Жанысқа жауап қатты. Есіктен кіріп келе жатқан Жаныс кейісті уәж қайырды.

– Жайы жай ғой, әлгі сиырды жекелік жайылымыма түсті деп Нәдір күрт қамап қойыпты.

– Енді бұл ауыл малын қайда жаяды? – Жәмилә шарасыздана орнына қайта жайғасып, Еркеге:

– Шайынды даярла! – деді.

Жаныс үлкен диванның есік жақтағы қанатына барып тізе бүкті. Сонан кейін кеудесін тіктеп, шарасы мол, жас шағында от шашып тұратын, бұл күнде қызуы қайтқан қозға ұқсас көзін бәйбішесіне қадап:

– Балаларды жібер, Құдайдан қорқар, қамақтан босатар. Сыртынан көз салдым. Біраз мал тұр, – деді Жаныс.

Жәмилә сол сәтте:

– Сейтек-ау, Сейтек!– деп, баласын шақырды. Өлгінде үндемей түпкідегі өз бөлмесіне кіріп кеткен Сейтек қайта шығып:

– Апа, неге шақырдыңыз?– деді.

– Нәдірдің қамағында тұрған сиырды әкел! – деді.

Нәдірді ең алғаш Өзбекстаннан қашып келгенде екі жыл ақысыз, пұлсыз времянкесіне кіргізіп баққан. Сейтек ол неге қамады деп сұрамады. Анасының айтқаны айтқан. Күртесін иығына іліп шыға бергенде Жаныс:

– Жай сөйлес. Өзі де түсінер, – деді.

Сейтек – сұңғақ бойлы, келте танау, жақ сүйегі шығыңқы, шүнірек көз қарасұр жігіт. Өтірік айтпа, біреудің ала жібін аттама. Адал болсаң, абыройлы боласың деген қағиданы берік ұстанған. Сол тәртіптен табанын тайдырған жоқ. Сыр білмегендер әуелде қатал деп ойлайды. Олай емес. Түсіну керек...

Қалың қара қасын түйгенде жанарын терең шыңыраудың түбінде жылтыраған қос тамшы ма деп қалуың мүмкін...

Ол көрсоқыр да емес, том-том болып жазылған кеңестік тарихты да оқыған. Демократиялы мемлекетпіз дегеннен бергі жарық көріп жатқан газеттерден де көз жазбайды. Саясаткерміз деп өзін-өзі дәріптеп, теледидардың алдын бермейтін, бірақ ішегі қып-қысқа, парасаты төмен замандастары секілді әлі жетпейтін жүкті арқалағысы келмейді. Тарихтың тереңіне, қитұрқы-қуысына, ұңғыл-шұңғылына зер салып байқауға Жаныстың да, Сейтектің де құлқы жоқ. Оны өздері де мойындайды. Іргебайдан қалған колхоз жылқысын баққан Жаныс баласын институтқа жіберді. «Қарағайлының жылқысын сен де бақ!» – деп зорлаған жоқ. Ауылшаруашылық маманын даярлайтын жоғары оқуға қабылданды. Қуанды. Дос-жаран, ағайын-туысқа той жасады. Үшінші курсты бітіргеннен кейін әр нәрсені сылтауратып оқуын жалғамады. Жалғыз баланың амандық-саулығын тілеген ата мен ана оған да қарсы болмады. Ойлана келіп Жаныс: «Орманшы боламын деп институтқа түсіп едің, аяқтамадың. Енді бос сөзді қайтесің? Техниканы білсең, далада қалмайсың. Жарайды, орта білім алдың. Ақ пен қараны таныдың. Сенің бізге амандығың керек», – деп алты ай шопырдың оқуын оқытып, «Газикке» отырғызған.

Әкесі талай ақыл-кеңес, үлгі-өнеге айтты ғой. Сейтектің есінде ерекше сақталғаны аулаға картоп ектіріп, онысы ойдағыдай шықпағанда: «Жер қадірін білмеген жетесіздерше осылай тұқым себе ме? Басына қиындық түскенде бауырың да, балаң да бакпайды. Осы жер бағады!» – деп кейігені.

Жаныс пен Жәмилә баласының жақсылығына қуанудан да қорқатын. Жалғызымызға тіл-көз бола ма деп жасқанатын. Сол Сейтек ойламаған сәтте отбасын кұрды. Самсыдан осы Еркені әкелгенде ата-анасы алғаш рет қуаныштан жер-көкке сыймады.

Бірінші том

Ес біліп, етек жапқалы Жаныс пен Жәмиләның дәл сол күнгідей қуанғанын да, жылағанын да осы аймақта ешкім көрмегенді. Ол қуаныштың көз жасы екенін бәрі түсінді.

Сол Сейтек анасының айтқанын орындап, Нәдірге барып еді, қамақта тұрған көп малдан екі сиырды сөзге келмей шығарып берді. Желіндері сыздаған болар, қораға қарай тұра тартты. Солардың соңынан келген Сейтек үйге кіріп, сиырларды әкелгенін айтып қайта шықты да, өрік ағаштың астындағы тақтай орындыққа барып отырды. Іле-шала шелегін көтерген Ерке көрінді. Жаныс пен Жәмиләның отбасына шексіз қуаныш сыйлаған балаларының анасы Еркеге Сейтек ел секілді айлап-жылдап соңынан жүгіріп, өліп-талып ғашық болып қосылған да жоқ.

Ерке сыртқа шыққаннан соң өрік ағаштың түбінде отырған Сейтекті көрді де, аялдап сәл тұрды. «Жұмыс таптың ба?» – деп сұрамақ болды да райынан қайтқан. Сонан соң шарбақтағы ақ бұзауды жетелеп шығып, қара сиырды иітіп қазыққа байлап, саууға отырды. Сейтек те Ерке жөн сұрар деп ойлаған. Өйткені түнде жатқаннан кейін ақылдасқанда Таусамалдағы орман шаруашылығының директоры, балалық шақтан бірге өскен жолдасы Дәулетбайға жолықпақ болып келіскен.

Ауылдың кешкі қарбалас шағы. Ортаңғы жолды шандатып, бір топ бұзаулы сиырды қуалаған жас жігіт айғайлай сөйлеп Нәдірді сыбап өте шықты. Бұрын осы жолмен ары-бері өткеннің бәріне үретін дәу көктөбет шау тартты ма, соған делдейіп қарап сәл тұрды да, Сейтектің алдына келіп көлденеңдей жатты. Ақ шелекке күрп-күрп құйылған сүтті тындай отырып Сейтек сонау бір өткен өмірін есіне түсірді.

Дәл осындай жаздың алғашқы аптасы еді. Сейтектің бір қарағанда қып-қысқа, кеше ғана басынан өткендей әңгіме болатын, ал қиындықта, әсіресе соңғы кездегі жанын жейтін жұмыссыздықпен өлшесе ғасырға созылғандай өмірі баяу тамған тамшыдай.

...Жолдастарымен Ақсеңгірдің арғы жағындағы Самса деген жерді мекендейтін шапыраштылардың тойына барғанда киіктің лағындай Ерке деген қызды алғаш рет көрген еді... Көрді де ғашық болған. Соны байқаған достары: «Ей, шыныменен жақсы көріп қалсаң, темірді қызған кезде соқ, алып қашалық та кетелік!» – деп желпілдеген. Қыз алып қашу дәстүрі қазақта қашаннан бастал-

ғанын кім білсін. Сол кезде қыз алып қашу бір әдетке айналған. Әр ауылда-ақ «қыз қашып кетіпті» немесе «пәленшенің қызын алып қашып кетіпті» деген хабар алдыңнан шығатын. Сейтек күлген. Үйленемін деген ой қаперінде болмаған. Аяқ астынан жолдастары қолқа салып қоймаған. Бірақ, берік байлам айтпай, ыржалақтай берген. Күле берген.

Қыз да қылықты екен. Көзіне көзі түскен сайын жаны жайнап жәутендеген. Бір Сейтек қана емес, Ерке де сондай өрттей сезімді бастан кешіп жүргендей көрінді. Ол уақытта жастар арақ ішпейтін. Соның өзінде қызық еді. «Атқоймақ», «жылтыр-жылтыр», «Тиін салмақ», «Аксүйек», «жанылтпаш» деген секілді ойындарды ойнағанда таңның қалай атқанын байқамай қалатын.

Ай жарық. Самсы ауылы биік дөңнің етегінде. Ауылдан төменгі жазық саздауыт болғандықтан, аяққа жұмсақ. Той басталғандағы іңір қараңғылығы сергіп, көгілдір аспандағы алақаныңа төгілейін деп дірілдеп тұрған самсаған сансыз жұлдыз биіктеп кеткен.

Аксүйек ойнаған қыз-бозбала ештеңені елеп-екшер емес. Әншейінде бойы сорайып икемсіз көрінетін ұзын сирақ Сейтекте ес жоқ. Бұл қызық тойға ауылдасы, замандасы Дәулетбай «тентек» болмаса келмес те еді. Соның жеңгесінің інісі үйленіп, Дәулетбай ешкімнің шақыруына қарамай, дәл бір өз үйінің тойы секілді бүкіл жолдастарын ертіп келген-ді. Бұл бір кеңестік заманның алпысыншы жылдан кейінгі кең қолтық бола қалған шағы болатын. Бір отбасына он қой, бір сиырдан артық мал ұстатпайтын Никитаның заманы өткен-ді. Елдің де еңсесі көтеріліп, бар қуаныш ортақ деп ойлайтын. Жап-жаңа «Газикке» мініп келген Дәулетбайдың бір шоғыр жылтырағанын иығына ілген, ешкімнен сый-құрмет күтпейтін, жұмсасаң өз балаларындай құрақ ұша жүгіретін достары той-думанға көрік бергендей еді.

Ал досы, құрдасы Дәулетбай ән айтқанда жанып кететін. Ұшы ұлпілдеген қалың қара бұйра шашы бұрқырап, ақ тер, көк тер болып той-думанды қыздырып жүр. Бір оңашада баяғы өзімде болмаса да, өзгеде болсын деп ойлайтын домбал Дәулетбай жанына таяп:

– Ей, сен, ана қыздың айналасынан кетпедің ғой, – деген.

– Онда не шаруаң бар? – деді Сейтек те.

– Ей, егер шынымен жақсы көрсең, алып қашалық, – деді ғой сонда Дәулетбай.

Бірінші том

Ол кезде қазіргідей жастарда еркіндік жоқ. Ұяң. Сүйетінін айтуға ұялады. Ең пысығы ақын болмаса да ақын болып, өзі оқыған ақындардың өлеңінен көшіріп, дәл бір өзі жазғандай өліп-талып хат жазатын. Сейтек солар секілді хат та жазған жоқ. Сейтек жауап қайырмай қалқайып тұр еді. Дәулетбай «Алтыбақан» ойнап, әнге басты дейсің.

*Арасы Алматының алыс емес,
Қосады туыстарды бел мен белес.
«Ұлы атаң баптаған қыран құстай –
Жасқанба!» – деп анашым берді кеңес.*

*Оу, үкілі кәмишат бөркің-ай,
Қыздарыңның көркін-ай.
Ұсынсам қолым жетер ме,
Көктегі айға еркін-ай, – деген.*

Дәулетбайдың өлеңін естігенде жанындағы қазақ үйден әгугайлап айтыстың көрігін қыздырып жатқан ересектер демін іштеріне алып, бір сәт тына қалды да:

– Әй, мынау кім? Ей, Бейсенбай, сенің құда балаң бей? – деді біреуі.

– Е...е...е, оның осындай соқпасы бар. Ұлы нағашысы Екей емес пе?

– Иә, иә, біздің қызырымыз қызға кеткен.

*– Самсы мен Ақсеңгірдің тамыры бір.
Шыдатпас жүйрік атты қалың дүбір.
Қыздары бұл ауылдың қылмың қағып,
Айтыспай меніменен бекерге жүр.
Сүйінбай, Жамбыл атам дауылдатқан,
Қызғанда ақ нәсер боп жауындатқан.
Ұлылардан алатын сыбағам бар –
Мен бір бұтақ соларға жаным тартқан!*

*Үкілі кәмишат бөркің-ай,
Қыздарыңның көркін-ай.
Ұсынсам қолым жетер ме*

Көктегі айға еркін-ай, – деп гуілдеткен Дәулетбай өзгерден әрлімін, әсерлімін деп ойлайтын. Өзімен бірге жүрген боз-

Машина Алатаудың етегін бөктерлей жүріп, өр жақтағы жүрекке ұксас биік ақ шоқыға жалт бұрылды. Тастары төңкерілген тар жолмен жүріп, шоқының астына кіріп кетердей жақындады да, шипырлы, көк шарбақпен қоршалған үлкен үйдің алдына тоқтады. Сейтен Тоқтабекке:

– Жүгір, апам мен әкеме келін әкелгенімізді айт! – деді де, Тоқтабектің құшағындағы әуелгідей туламай отырған сәнді киімді Еркенің қолтығынан ақырын қымтып ұстап, өз қатарына отырғызып: – Бұл біздің үй, – деген.

Сен келісесің бе, келіспейсің бе демей, тағдырына билік жүргізгеніне күйінді ме, жоқ тағдырына мойын ұсынды ма, Ерке екі алақанымен бетін басып, дірілдеп жылап жіберген.

– Жылама! Құдайдың бұйрығы осы шығар, – деген Сейтек. Бұл да әкесі Жаныстың айтатын сөзі.

Ағайын бір жұбаныш, бір қуанышта ғой. Көрші-қолаң Сейтектің жұпыны тіршілігін құлпыртып жібеген. Қолма-қол кешірім сұрауға Самсаға аттанды. Женгелері Еркенің жайын біледі емес пе: «Ерке қыздың ондай ойы жоқ болатын, барып өзінен сұрап білеміз», – деп, күн шықпай Тау Чапай – қазіргі Қарағайлыға сау етіп бір топ «елші» келген. Қуғыншылар Еркені оңаша шығарып сұрағанда енесі «не дер екен» деді ме, айналшықтап жанынан кетпеді. Сонда Еркенің уәжіне риза болған.

– Жеңге, мен сүйгендіктен келдім! – деген болатын. Енесінің көзінен қуаныштың ыстық жасы ақты. Тықылдаған жеңгесі:

– Еркем-ай, сәл ойлануың керек еді, – деді.

– Жеңеше, сүйген адамының жылдап, айлап ізін бағып, «бұл қандай пенде екен» дегендер жақсы дәулеті үшін отбасын құрайды. Ал шын махаббат, иә, мен оны сізге түсіндіре алмаймын, – дегенде, Жәмилә бауырына басып: «Бақытым менің, бақытым менің, бақытым менің!» – деп мейірленген. Естіп тұрған елдің ет жүрегі езілген.

Келер күні шымылдық құрып, өз бөлмесіне қараңғы үйлеріне кірген. Ақжайма үстінде шешінген сұлулықты көріп, бұл сәтті өмірде басынан өткерген де, өткермеген де бар деп ойлаған. Тегі, кейбіреулер сұлулықты жарық сәуледен іздейді. Ол көзді арбаған, көңілді марқайтатын көрініс болар. Ал қараңғылықта көрген сұлулық тым бөлек. Тәндегі тәттіліктің дәмін татып көрмеген екі

бірдей сымбатты дене бірін-бірі тиіп кетсе, оттай қарып, енді-енді қосылмаса, мәңгілікке алыстап кететін армандай сезінген. Енді бірде қызған болат сымдай біріне-бірі тартылды. Дірілдеген көк болаттай тамыр күшпен ұялыққа сүңгігенде Еркенің сондағы еш дыбысқа ұқсамайтын үні... Содан кейін таңға дейін көктамырдың сол ұяда дірілдеп тұрып, бойын кернеген ыстық, иә, керемет ыстық жалында таңға шыдап тұрғаннан бергі екеуі бастан кешкен махаббатты ғашықтардың бірде-бірі көрген де, сезбеген де секілді. Сейтек: «Сүйдім!» – демепті, Ерке: «Сүйесің бе?» – демепті. Осы жасқа келгеше «әй!» деп Сейтек айтпапты, «бұл қалай?» деп Ерке де жөн сұрамапты. Бұл күнде ұлы ер жеткен, қызы бой жеткен...

Қара сиыр мен көк құнажыннан дәу шелек сүт шығады. Ерке қайқая көтеріп тұсынан өте бере:

– Кеш батты ғой. Ернұр бүгін жай келеді. Үйге кірмейсің бе? – деді.

Сейтектің ойы үзілді. Қас қаққандай сәтте бәрі өте шықты. – Дәулетбаймен кездестің бе?

Жауап беріп үлгермеді. Үйден Марат аптыға шығып:

– Әке, сіз көріп жүрген сериял басталды. Тез-тез, – деді де жалт бұрылып, үйге қайта кіріп кетті. Созғалақтай орнынан көтерілген Сейтек «Бұл заманның балалары бақытты ғой. Дүниетанымы мол. Біздің жастық шаққа ұқсамайды», – деп ойлады.

* * *

Әкесі жанында жүрсе, Сейтек одан қуат, күш алып, тіршілік қамы, тіпті, ойына кіріп шықпайтын. Кейде Жаныс екеуі бірігіп жұмыс істегенде тең-тұсы секілді әзілдеп, шымшылайтыны барды. Бірде әкесі:

– Сен қызықсың. Жерге де жан жылулығы керек. Ол да жұмсақ алақанды жақсы көреді, – дегенде, Сейтек:

– Сізді ауылшаруашылық институтына апарып, бір дәріс оқыту керек, ә? – деп қалып еді, әкесі шалғы мұртын сипап:

– Менің заманымда оқу болмады. Болғанда-а-а-а ...

Орнынан көтеріліп күрегін алған Жаныстың жан дүниесіндегі осы сәттегі айтылмаған арманды, өткен өміріне деген өзегін өр-

теген өкінішті біреу түсінсе ғой, шіркін. Оны бұл заманда ағайындарына айтып жеткізе алмағанын Жаныс түсінеді. Бұрынғылардың: «Ағайынға қадірің жоқ бетінді көреді, қатыныңа қадірің жоқ, етіңді көреді», дегені рас.

Сол айғай аттаны жоқ, кімнің де болса қателігін сыртынан емес, көзіне шұқып көрсететін, әр кезде әділдікті айтатын, қуаныш екен деп далақтамайтын, қиындықта тозған арба секілді қирап жолда қалмаған, қайраған алмас қылыштай қайыспайтындардың сарқыты, енді бүкіл әлемді шарлап іздесе де табылмайтын, даланың ең соңғы данагөй қарияларының бірі – Жаныс. Кәдімгі ел: «Тағдырына қара тастай қатал Жаныс», – дейтін қария бұл күнде не қилы ойға малтиды. «Өз жерімізге өзіміз иелік етпей, келімсектердің кетпенінен қалғанын да қанағат етіп едік. Ұлы атабабамыздың асыл мұрасындай туған жерді батырларымыз қорғап, ұрпақтан-ұрпаққа аманаттап кетіп еді. Бір толқын сол ата аманатына адал боламыз деп жанын құрбандық етті. Біріміз жер бетінен қазақ деген халық құрып кетпесін деп біреуге жағындық, біреудің озбырлығын көріп тұрып, шарасыздан соның сөзін қолдадық. Осы аманатты ақтаймыз, сақтаймыз деп небір қорлыққа, зорлыққа бас идік. Қандай жағдайда да қасиетті аманат жүрегімізде тұрды. Енді жер де, су да, тау да – қазактікі. Иә, Алла, осы берген бақытыңды қайтып ала көрме!» – деп жатса да, тұрса да тілейтін Жанысты біреу біледі, біреу білмейді.

Әкесі Іргебай өлгенде Жаныс баладай жылаған. Уақыт бәрін де ұмыттырады. Қазір ұмытты. Сол жылағанына бір-ақ куә жан бар. Ол – Жәмилә. Ол кезде Сейтек тіпті жас болатын. Жалғыз үйлі жылқышыны жұбататын көрші-қолаң алыста. Дүниеде басқа түскен қайғыға ортақтасып, адамды жұбатудың қиын екенін Жәмилә сонда басынан өткерген. Жәмиләның ата-анасы сонау жылғы Ақ патшаның ажал құрығынан қашып аман қалып, Арқадан ауып, жан сауғалап осы Алатауды паналаған. Ол өзінше тарих. Әр адамның ғұмыры, бағаласақ, тарихтың бір парағы...

Жаныс әдеттегідей алма бағын аралап, артық-ауыс арам бұтақтарын қиып келіп, теледидардың алдындағы диванға жайғасқаны сол еді. Қарсы керегедегі дәу теледидарда сөйлеп отырған кәріс десе кәріске де ұқсас, қазақ десе қазаққа да ұқсас бастық:

– Қыруар қаржыны босқа шығарып, Қазақстан жерінде баққан малдың етінен Австралиядан немесе басқа Еуропа елдерінен әкелген ет әлдеқайда арзан, – деді. Оның бұл сөзін естігенде отқа отырғандай орнынан қарғып тұрды. Отырғандарды, сонан соң бала-шағасын тез шолып шығып:

– Мынау не сандалады? – деген.

– Арзан ет жейміз деп отыр, – деді Жәмилә.

– Оттапты! – деді сонда Жаныс. – Осындай соқыр, солақай адамға өкімет басқар деген кім?

– Қария-ау, бірдемені біледі деген шығар.

– Бұл білсе кеңірдегін қалай толтыруды біледі. Халықтың табиғатын білмейді. Ертең ел байлығы таусылғанда өсек аяң айтуды біледі. Білетін адам мұндай сөз айтпайды. Қазақтың бақыты да, байлығы да жерінде.

Әдетте балаларының көзінше мемлекет адамдарына сын айтпайтын. Өлгендердің қателігін де әңгімелемейтін оның мемлекет басшыларының қателігін сөз етпеуі – жетпіс жыл кеңестік заманнан қалыптасып қанына сіңген әдет.

Бір кезде талай ағалары өкімет адамдарының атына айтылған ауызекі бір ауыз оғаш сөзі үшін сотталып, туған жерінің топырағы да бұйырмаған. Содан жүректері шайлыққан. Көрші Молотов атындағы колхоздың адамдары Қарағайлыдан отындыққа қарағай жығып әкеткеніне ашуланған Әтеке деген туысы: «Мына Молотовтың кулары тауды тонап жатыр», – дегені үшін «ит жеккеннің» түрмесінде өмірімен қоштасқан. Оны да басқа емес, осы ауылдың «ұзын құлағы» жеткізген. (Молотов – Кеңес өкіметі басшыларының бірі, ұзақ уақыт Сыртқы істер министрі болып қызмет атқарып, тоқсан жылға тарта өмір сүріп ХХ ғасырдың аяғында өмірден өткен, білгір саясаткер).

Ал ел сыйлаған ғұламалардың атына қазақ баласы ешқашан ғайбат айтпаған. Ел кез-келгенді сыйламаған. Бұнысы – өсетін ұрпақ жақсысын, жайсанын, қадірлісін сыйласын, құрметтесін, оны жоғалтса, халықтық қасиеттен айрылады дегені еді.

Ол қипалақтап орнына қайта отыра беріп:

– Осы бүгінгі халық көсемдерін кейде түсінбеймін. Еркіндік, теңдік алғанда, ойланбай аузына не түссе соны айта бере ме? Жауапсыздық. – Ол ә дегендегі алқымына кептелген райынан

қайтып, күмілжи тіл қатты. Негізінде: «Жаңа заманның көш басшылары – осы азаматтар. Ертеңгі өскен ұрпақ атын ардақтап мақтан етеді. Үлгі етеді. Соған сай болулары керек!» – демек еді. Жеткізе алмады.

Жаңа үйге кіре диванның бас иініне сүйей салған шолақ, жеңіл шапанын алды. Дәл бір өзі қой бағып азаптанып жүргендей. «Иә, деймін-ау, әр халықтың өз кәсібі бар. Біздің кәсіп – төрт түлік малды өсіру. Соны өсіру үшін осы жерге терін де төккен, жанын қиып қанын да төккен». Осылай өзімен-өзі күңгірлеп сөйлесіп, тағы да сыртқа шығып кетті. Министр экономикалық даму жайлы, сауда-саттық жасау жолын талдап, ұзақ сөйледі. Дастарқан шетінде әлденені жамап отырған Жәмилә:

– Бұл кісі бұрын не істеген? – деп сұрады Сейтектен.

– Бизнесмен екен.

– Оқыған ба?

– Мәскеуден білімін жетілдіріп, тәлім алған.

– Қазақшасы қалай екен?

– Ту, апа, менің білетінім, орысша оқыған қазақтың бәрі – орыс.

– Е...е...е. Ал бизнес деген не? – Жобасын Жәмилә біледі сонда да ой сабақтағысы келіп отыр.

– Менің білуімше, мазмұнды қорытындысы алдап-сулау. Орысшасы купи, продай. Сіздерше айтқанда, «қызыл құлақтың» жана түрі. «Жаңа қазақ» жаңаша кәсіппен айналысқысы келгені де.

Бұрынғы қазақтар арзанға алған затын қымбатқа сататындарды «қызыл құлақ» деген. Сейтек соны айтып отыр. Баласының жауап бергеніне қарап түсінгені бастықтың сөзін ол да ұнатпады.

Қысқасы теңдігін алған ел ә дегенде қуанды. Жан жүрегімен қуанды. Келімсектер, оның ішінде Дулатбайдың жерін он сегінші ғасырдың жетпісінші жылдары сұраусыз тартып алғандардың ұрпағы бұрынғыдай кеудемсоқтық жасамай аяғын тартып басып, аузын байқап сөйлей бастаған. Талайлар-ақ осы уақытта: «Ой, Алла-ай, енді солқылдақтық жасамай халықтығымызды танытатын шығармыз. Нағыз қазақтығымызды әлемге бір әйгілерміз», – деп үміттенген.

Содан ел іші бейне дауылдан кейінгі теңіздей тына қалды. Тып-тыныш. Бұрынғыдай: «Коммунистік міндеттеме, бесжылдықтың

жоспары орындалсын. Кемелденген коммунизм үшін!» – деген екпінді сөз еңтігін басты.

«Қыстаудағы малға жем-шөп тасылық», – деп алда-жұт болған бастық та жоқ. Өйткені халықтың бәріне ортақ малды жалмап, жеп құртты. Дала қаңырап бос қалған. Енді не істерін білмей, дала-дала болып отырған ел аз уақыттың ішінде: «Базар-базар», – деп апын-күпін болды да кетті. Кімнің не істеп жүргені беймәлім, шопыр Сейтекті бригадир бұрын: «Анда барып жем алып кел», «Мұнда барып қыстауды жөндейтін құрылыс жабдығын әкел» немесе «Алматының жолын жақсы білесің, селхозтехниканың тетігін тап. Сен олармен жақсы таныссың, ал басқаларды жіберсең, ештеңе бітірмейді», – дейтін.

Егемендікті алғалы тыныш. Салдырлақ «Газик» бұрынғыдай зулап Сейтекті қызықтырмайды. Он күн астында жатып, бес күн үстінде жүріп от алдырса бір күн жүріп, Еркенің сүт, айран сатып тапқан тиын-тебеніне құйылған жанар майды жұтып алып, есігінің алдында қаңқайып тұр.

– Апа, теледидарды көресің бе? – деді Марат.

– Қойшы тәйірі, басымды ауыртты. Қазір сабақтан Айкерім келеді. Соған жеңіл-желпі тамақ даярлаймын.

Айкерімі – екінші немересі. Оныншы сыныпта оқиды. Қыз бала әжесіне жақын. Ал әлгі үлкен немересі Ернұр әжесі секілді сұнғақ сары болғанымен, мінезі, жүріс-тұрысы аумаған атасы. Әлденеге көңілі толмаса, не жақсы, не жаман демей бұрылады да кетеді. Кере құлаш, жалпақ жауырынды. Таңға аққан ыстық жалын оңай ма, Ерке қиналып, әрең босанған немересі атасына тартқан. Құс тұмсық. Жүзінде ғана Еркеге сәл-пәл ұқсастық бар. Салбыраған қалың ернінде қуақы бір күлкінің иірімі тұрады. Кейде сол жылымыққа қарап, көңілді екен деп қалсаң алданасың. Ол сол бейнесін бұзбай тұрып: «Керегі жоқ сөзді айтып тұрсыз», – дейді. Демек, оның ойы да, жоспары да, бағыт-байламы да, түсінік, түйсігі де бөлек. Бұл мінезі Сейтекке ұнамайды. Кейде қыжыл билеп:

– Сонда не істейміз? Ашып айтпайсың ба? – дегенде, бәрін үндемей тыңдап отыратын Жаныс:

– Не бітіргенін көресің ғой. Күт. Ол да өзіндей азамат! – деп араласады.

– Міне, менің атам Бейбарыс бабасына тартқан, – деп Ернұр арсалақтап, атасының мойнынан құшақтайды. Баяғы Жаныс па, қуыршақтай бүктеліп немересінің қолтығына кіріп кеткенін байқамай қалады. Жаныс Құдайға риза. Өзі тоғыз ұлдан қалған жалғыз еді. Қанша тырысып ақ кемпірін (онда келіншек болатын) аймаласа да, Сейтектен басқа ешкім болмады. «Жалғыз баланың жолында жаным құрбан» деп жүргенде Еркесі үш гүл сыйлады. Енді: «Алла бәрін көрдім, ризамын. Осылардың алдында алсаң, арманым жоқ», – деп жатса да, тұрса да тілейді. 1989 жылы зейнеткерлікке шықты. Егемендікті алған жылы дүниеден өткен ауыл бастығы: «Жер телімін алыңыз, еңбегіңіз бар», – деп үйінің жанындағы екі гектар алма бақты ұсынды.

«Ақсақал, Қарағайлы – үлкен ұжым, соның бір бөлімшесісіз. Мына жаңа мемлекеттің бастығы шаруашылықты таратамыз дегенді күнде айтады. Ал ол менімше тиімсіз. Оған дейін талай уақыт бар. Не заманнан бір ауылмыз. «Бөлінгенді бөрі жейді, жарылғанды жау алады», Сіз түсінбегенде кім түсінеді?! Әйтеуір жер де, ел де, мал-жан да өзіміздікі ғой», – деп, кабинетіне шайын алдырып отырып бар сырын шерткен. Орынды пікірді Жаныс қабылдап, келіскен. Сейтек тез қолға алып, іс-қағазын заңға сай жасаған. Ол бастық заманның, тіршіліктің ұстараның жүзіндей қылпылдап бұлай тез өзгеретінін білмеді.

Уақытты кім ұстаған?! Сырғып содан бері күн де, ай да, жыл да аққан судай өте шыққан. Жерді күтіп баптау айтарға оңай. Бұрын-соңды айналыспаған Дулатбай әулетіне жеңіл-желпі емесін көрсеткен.

Жаныстың бар уақыты алма бақтың арасында өтеді. Таңның бозалаң сәулесі түскен сәтте тұрып, аралап шығады. Сол әдетімен ертеңгі шайын ішіп, өріктің қалың жапырағы жапқан күнқағарға барып отыды. Мәсісін шешіп, сіңірі адырайған арық аяғын алға соза бергенде, тік етектегі үлкен қара жол бойындағы «Әулиеталды» бетке алып келе жатқан көп машинаға көзі түсті. Әуелде «Әулиеталға» мінәжат етіп, тәуба жасағандардың бірі болар деп жорамалдады.

Алайда бұрын өзі көрмеген ұзын қара машинаны жол тәртібін сақтайтындардың көкжағал көліктері қоршап, жетелегеніне қарап алғашқы жорамалынан айныды.

Үйіне қарай тұра тартқанын көргенде асыға-аптыға аяқ киімін тез киді.

Адам не ойламайды. Жақсылық жанға жақын. Қазіргі ел басшысының әкесі Әшіммен жазда жайлауда, қыста қыстауда бірге жүрген, ағайын туыс болып сыйласқан. Сол әкемді көргендерден жалғыз осы қария қалған еді деп іздеп келе жатқан болар деген ой қылаң беріп, қуанып кетті.

Бастық түспей жүрген үй ме, би болмаса да би қонақ болған текті атаның тұқымының тұяғы. Оның үстіне Ерке босағасын аттағаннан бері дастарқаны кеңейе түскен. Келіні ақ жарқын, ақкөңіл. Әр нәрсеге сабырмен, сәулелі оймен баға беретін. Жайда анау-мынауға бұлай елпектемейтін Жаныс тез тұрып: «Үйге қонақ келе жатыр», – деп хабар берді.

Қалбалақтап қайта шығып бара жатып келініне: «Жай адамдар емес-ау, дастарқаныңды әзірлеп, қымызыңды бапта, балам. Самабар қоя сал», – деп кеңес берді.

Жол инспекторының машиналары ысқыртып кеп, бау-бақшаның шетіне тоқтады. Кабинадан ыршып-ыршып шыққан милиционер «Мерседестің» жүргізушісіне бағыт сілтеп ортаға әкеліп, «тізе бүктіріп, шөгерді». Алдыңғы есіктен қарғып шыққан қара галстукті, талдырмаш денелі, сұңғақ жігіт лып етіп артқы есікті ашты.

Табаны жарты кез, ұзын сирақтың табалдырықтан көрінгені сол еді, уыз құйған бүйендей шұбатылып, беті «бес гектар», аузы «алты соти» дерлік, кекіл шашы маңдайына лықсыған орыс жігіті көрінді. Ап..а..а, мына кісі энеу күні Ата Занды ұстап тұрып, президентке ант берген бастық, премьер-министр, – деді Ерке.

Ол жанында тұрған енесіне «апа» дегенді таңдана созғанымен, соңғы сөздерін өте тез айтты. Уыз толтырған жуан бүйенге ұқсас жігіт машинадан шығып, жалтыраған сұр костюмының түймесін ағыта ақырын жүріп, шарбаққа сүйеніп таң-тамаша болып қалған Жанысқа:

– Салам, ақсақал! – деді.

Жаныс сол кезде сабырмен:

– Сәлем-сәлем, балам! – деп шөр-шөр, егеудей ұзын саусақты алақанымен бұның қолын алды.

– Ақсақал, Иван Васильевич Тимошенко! – деп, Тимошенкодан

сәл аласа, қызыл шырайлы, дорба бет жігіт ағасы таныстыра бастады. Оған көңіл бөлмеген үкімет басшысы алма бақтың ішіне кіре бере:

– Да, земля хорош! – деді.

Соңында тұрғандардан Жаныс пен Сейтектің танығаны – шымыр денелі, бидай өңді, Қарасай ауданының әкімі мен өз ауылының бастығы. Жаныс қанша дегенмен талайды көрген, тіпті, қазақ қадірлейтін, сыртынан ел: «Жиырмамыншы ғасырдың пайғамбары» дейтін Қонаевпен жайлауда да, қыстауда да талай-талай кездескен. Тек, мына жаңа заманның ағынына түсінбей абдырағаны ғой.

Жаныс Тимошенконы таныстырған, бұрын осы ауданды басқарған, қазір облыс әкімінің орынбасары болған жуан ақсары азаматқа бұрылып:

– Е...е..е, жол болсын. Бұрын бастықтар малдың амандығын білуге келіп, бізді де көретін еді. Бұл күнде мал бақпаймыз. Жайша жүрсіндер ме? – деді.

Ол Жаныстың өзіне бағыттаған сауалына жауап қатпай, елпектеп премьерге ілесе тез-тез басып соңынан кетіп бара жатып:

– Жай, жай, ақсақал. Бұл кісі жерді, елді көремін, – дейді. «Елді» дегені – өзінің сыпайылық сақтап қыстырғаны.

– Жөн-жөн, қазір ел мен жерден басқа не қалды?

Премьердің жанында жүруді өзіне үлкен мәртебе санаған облыс әкімінің орынбасары оның астарлы ойына онша мән берген жоқ. Кейде өзімен-өзі отырып көрген-білгенін, елден естіген Қарағайлыда болып жатқан өмір тынысының мән-жайын бастықтарды көрсем сұрармын дейтін. Құдай айдап өздері келді. Сол кәрі кеудесіндегі қордаланған көп қыжыл орайы келгенде есінен шығып кетті. Үйге келгенде үйдей дауды айтпайтын салт-сана жеңді. Сөзіне көңіл бөлмегені көңілінде кілкілдесе де:

– Жас мемлекетті басқару оңай емес! – деп өзін-өзі жұбатты.

– Әй, Сейтек, дастархан даярла! – деді даусын көтеріп.

– Жо-жоқ, қария, осынша адамға әуре болмаңыз, – деп ауданның жаңа әкімі шыр-пыр бола кетті.

– Биеке! – Әкімнің аты Болат-би екенін біледі. Өзінше құрмет көрсеткені, көңіл сыйса, бәрі сыяды. – Қуыс үйге кіріп, құрғақ ауыз шығу біздің халықтың дәстүрінде жоқ екенін білесің.

Бірінші том

Қарттың түсінігінде халық Биді патшадан кейінгі патша деп білген. Ал әлгі «болыс» деген мәнсап – қарашекпенділер келгеннен кейінгі «бар малын шығындап» ел билегендердің лауазымы. Теңдік алған соң ескірген атауды ел құлағына жеткізбек ниетпен «Биеке» деді. Жаныс қарапайым болғанымен, кара тілге жүйрік-ті.

– Адам емес, жыланға да ақ тамызып шығарған халықпыз, – деп ақырын мытып өтті.

– Ендеше, оны үкімет басшысы шешсін.

– Өкімет басы конторында шешім шығарады. Есігімнің алдына келген соң, оның еркі менің құзырымда.

– Ойдөйт, ақсақалымыз мықты ғой, – деген жол тәртібінің инспекторына аудан әкімі: – Бекер Дулат бола ма?! – деп жауап берді.

Бұл кезде Тимошенко алма бақтың жартысын аралап шыққан. Жаныс алғаннан бергі үш-төрт жылдың ішінде кейбір курап кеткен. Ол солардың жанында аялдап, ал гүлдеп тұрғандарына сүйсіне назар салды. Кейбір түйін тастағанын барбиған саусағымен сипап, екі бүйірін таянды. Қол созым жердегі «Әулиеталға», сонан соң беткейде өскен қарағайға қарады. Іштей: «Тамаша жер. Күйеу бала үлкен күлше жегісі келеді. Қызық, оған бұл жерді алуға кім кеңес берді екен?!» – деп танданды.

Күнбатыс қапталдағы кең аңғардан леки соққан самал қышқылтым шайыр иісімен гүлдің жұпарын бүркіп тұрғандай еді.

Ол жарты кез табанымен көк балаусаны жапыра басып, Жаныстың үйінің алдындағы топқа қарай аяңдады. Жақындай бере:

– Жакси, қария. – Ерекше мейіріммен жымиды. Сонан соң бұл жерді не деп атайтынын орысша сұрады.

Ернұр шапшаң уәж қайырды.

– Қарасай батыр серіктестігі, – дейді.

Тимошенко алдындағы аузынан түкірік шықса қағып алайын деп елпілдеп тұрған өзімен бірге келген облыс, аудан әкімдерін барлай шолып:

– Что такой Қарасай? – деп сұрады.

– Қарасай батыр. Ол менің нағашым болады! – деді Ернұр батылдана түсіп.

– А...а...а. Предки да?..

Иван Васильевич Қарасай батырды білмейтін. Соны байқатпауға тырысты.

– Батырларды құрметтеу керек, – деді.

Ол кезде аудан Қаскелең деп аталатын. Иван енді өзі ғана күнбатыс қапталға қарай аяндады. Облыс әкімінің орынбасары ермеді.

Иван Васильевич енді, эне, өз терісіне өзі сыймай, алма бақтың арасындағы шалғынды жапыра тәкаппар пейілмен бірде алға басады, бірде тоқтайды. Дем алады, алмайды. Жер мен көктің иесі жалғыз өзі секілді құдіретті мәнсаптың буында жүзіп барады.

Жаныс осы сәтте оның бүкіл болмысына қарап: «Бақыт, бақыт дейміз, сол бақыт та соқыр. Егер соқыр болмаса осыны он орап алатын азаматтар бар емес пе?» – деген ығы-жығы ойда тұрды да:

– Бұрын бұл кісі не жұмыс істеп еді? – деп сұрады аудан әкімінен.

– Оңтүстікте ауыл шаруашылығын басқарған. Жақсы ұйымдастырушы. Содан өзіңіз жақсы білетін, бұрын осы Алматы облысында бірінші хатшы болған Асан Ақболатов оңтүстікке бірінші хатшы болып барғанда көрші ауданның атқару кеңесіне төраға сайлапты, – деді.

Әңгімені мұқият тыңдаған Жаныс:

– Е...е...е, өзіміздің бала екен ғой.

Иван бақты емін-еркін жалғыз аралап, жайлап жақындай бере:

– Жақсы, қария, – деп қазақшасын тауысты да. – Біз әлі ортақ тіл табысамыз, Сізді ренжітпейміз. Мына жігіттер іс-қағазын даярлайды, – деді.

– Ей, бастық, дастарқан жайып отырмыз. Үйге кір. Қонағым бол. Бұл үйден Димекен де дәм татқан, – Иван Жаныстың сөзін тыңдай тұрып жуан білегіндегі алтын белдікті сағатына кекжейіп тұрып көз тастап:

– Он минуттан кейін президентте болуым керек. Кешір, қария. Кейін арнайы өзім келемін, – деп ұзын сүліктей қара машинаға қарай бетін бұрды.

Сол сәт нөкерлері де жапа-тармағай машиналарына ұмтылды. Олар үшін бастықтардың алдында осылай қоғадай жапырылу әдетке айналған секілді. Жаныс қанына біткен мінезінен өзгермеді.

Бірінші том

Келдің деп жалпаңдамады, кеттің деп өкінбеді. Тұрған қалпы қатты да қалды.

Бағанадан бері есік алдында қоянжөн күнкағардың алдында әр сөзді қалт жібермей тыңдап тұрған Жәмилә орысшадан да хабардар еді.

– Мынаның ниеті бұзық. Бұл адам іздеп жүрген жоқ, – деді күншуаққа шыға бере.

– Онда сүт те тамызбай жібергеніміз жақсы болады, ә, әже! – деді Марат.

Премьер-министрдің келіп-кеткені Жаныс қарияны неше түрлі қиял кемесіне мінгізді.

Кешегі кеңестік дәуірде ауданның хатшысы келсе, қуана қарсы алып, үй иесі иықтанып, қойын сойып құрметтеп аттандыратын. Ол – жағымпаздығы емес, қанға сіңген халықтық қасиеті. Қонақ сыйлаған халықпыз ғой.

Айналадағы көрші-қолаң: «Е, ел ағасы түскен үйде құт-береке болады. Біздің үйге қонақтаса көзі көрмеді дейсің бе, атасынан қалған ырыс-дәулет тартады», – деп қалған-құтқан арақ-шарапты, етті жабыла келіп жеп, ішіп жататын.

«Ал бұл тік келді де, тік кетті. Жай кеткен жоқ: «Қария, ортақ тіл табысамыз», – деп кетті. О не дегені? Ол екеуіміздің ортақ тілге келетін не мәселеміз бар?..»

Осы секілді самсаған жұмбақ сұрақ үйге кірсе де, шықса да Жаныстың қыр сонынан қалмады. «Сейтек не ойда екен?» – деп есік алдындағы бөренеді отырған баласынан сыр тартып талай қарады. Сұрауға батпады. Ол болса жұмыс таппағаннан бері әдеттегісіндей үн-түнсіз ескі «Газикті» шұқылайды да жүреді. Капотын ашады, от беретінін тазалайды, май түтігін насоспен үрлейді.

Бұл отбасындағыларды жалғайтын Марат пен әжесі. Әжесі теледидардағы хабардан шала-шарпы түсінгенін өзіне-өзі айтқанын басқаларды әңгімеге жетелейді. Азды-көпті орысшасы бар емес пе?! Ал Марат қайдан алатынын Алматыда шығатын қаптаған газетті түгел оқиды.

Махаббат жайлы «қызықтысын» ешкімге көрсетпейді. Кейде оқып жатып ұйықтап қалады. Киімін жинап, бас аяғын қымтайтын әжесі көріп, жалаңаш қыздардың суретіне қарап: «Ой, тәңірім-ай!

Мына кәпірлер Құдайдан да, адамнан да ұялмайды. Осы өкіметте тәртіпке шақыратын заң да, адам да жоқ-ау. Осылай бетімен жіберсе, қой дейтін қожа болмаса, халықтың ұрпағы азғындап, ақыры тоз-тозы шығып кететін шығар» деген уайымды қаптатып, «Айжаным көрмесін» – деп ойлайды.

Ал Марат – Сейтек пен Жаныстың ортасындағы «радио нүктесі».

– Ата, – дейді. Атасы бұрылып, Мараттың жайнандаған жүзіне көз тастайды.

– Бүкіл республика шаруашылықтарындағы қойды, жылқыны, сиырды ұжым мүшелеріне бөліп бер деп жатыр.

– Кім? – Қария кімнің айтқанын жақсы білетін, әдейі сұрады.

– Кім болушы еді, бастықтар...

– Ол мал түгілі зауыт, фабриканы өздері баяғыда таратып алды емес пе?

– Алды. Енді балабақшаны, мектептерді жекешелендіруде.

– Балалар қайда оқиды?

– Мектепті сатып алғандарға ақы төлеп оқиды.

– Қызық, қарап отырсаң бәрі қызық. Кеше бір газетте жазыпты, Бастықтың құдасы бүкіл темір жолда жұмыс, қызмет істейтіндерді емдейтін поликлиниканы бар-жоғы қырық мың теңгеге сатып алыпты, – деді Сейтек.

– Бұл баяғы «ұзын құлақтың» өсегі болар.

– Өсекті газетке жазуы мүмкін емес. – Жандарынан үйге өтіп бара жатқан Жәмилә сөз қыстырды.

«Иә, өсек құлаққа жақын шындықтан алыс. Ондайларға мыңдаған адам оқитын газет, журнал жауапкершілікпен қарар», – Жаныстың ойын Марат үзді.

– Көкем соны жаңа біліп жүр. – Марат көп оқығандығын білдіргісі келді ме: – Ол емес, Алматының ортасындағы аланда тұрған мемлекет үйі бұрынғы ЦК бастығының қызының жекесі болып кетті.

– Им – деді, Жаныс. Оның осы «імі» көп нәрсені аңғартады.

«Тегінде жарымаған жалпақ әлемді жесе де тоймайды. Бұл дүниеге құнығу – алатопан сең.

Сеңді сең ғана тоқтатады», – дегісі келіп оқталған. Бірақ үндемеді.

Бірінші том

...Ол кезде бала еді. Ақтардың алақұйын шапқыншылығы өтісімен жаңа үкімет құрған Кеңес «артель», «бірлестік», «серік-тестік» дегенді шығарып, елде қалған кедейлердің бірді-екілі малы соларға жиналған кез болатын. Ат жалын жаңа тартып мінген бала шағы. Онда мұндай зауыт, фабрика, мектеп, биік-биік үй халықтың түсіне де кірмейтін. Қазақтың кең даласына сыймай мыңғырып жататын бес түлік мал көзді ашып жұмғандай уақыттың арасында тып-типыл болған. Байлар, мүліктілер бір түнде барын алып (енді ойласа сол байлардікі деп жүргендері елдің, жердің байлығы екен ғой), ізім-қайым жоқ болды да кетті. Жау шапқандай болып сай-салада, жыра-жылғада қалқайып қалған кедейлердің қараша үйлері әлі есінде. Сонда: «Елі, малы жоқ жер – жетім», – деген сөздің мән-мағынасын бала жүрегі аңдамапты. Сөйтіп, елдің байлығы жат жұртқа бұйырған. Қытай кетті. Қырым кетті. Малы жоқ, елі көшіп жұрты қалған осы жерде каратабан кедей-кепшік қалған.

Ақыры, қызылдар Кеңес өкіметін орнатып, жетпіс жыл бойы малын, байлығын ортаға жинады. Сол қараша үйлердің орнына бұрын қиялдап та көрмеген сәулетті, сәнді, биік ғимараттары көк аспанға ұмтылған, миллиондаған білімді, білікті халық тұратын жүздеген қала орнатты. Мыңдаған зауыт, фабрика, кен орындары ашылды. Ол заман да тарихтың қоржынына түсті.

Басқасын қойшы, Қарағайлының байлығын кімнің, неге талап-тонап жатқаны Жанысқа түсініксіз. Енді сол мол қазынадан ештеңе жоқ. Жым-жылас!

Өзі білетін осы Қарағайлыда маңдай терін төккендер мен мал бағып табанын тоздырғандар бар еді. Бұл күнде олар да жоқ. Солардың ешқайсысына үлес тимеді. Мараттың түсіндіруінде ең құнды жер кеніштерін тағы басқа құндылықтарды сырттан келген келімсектер иемденген. Оны өз қаражаттарына да сатып алмай, республиканың жинақ қорындағы теңгеден несие алып, соған өндірген өніміне өзі баға қойып, кім көп ақы төлейді соған сатып, қарызын өтемек. Оларға осындай қамқорлық жасаған делдал ортадан олжа табады. Ол «жақсы» кісі кім?!

Жаныс осы жерге келгенде кілт тоқтады.

Ойы он саққа бөлініп ұзақ отырып: «Егер бұл үкімет өткен жолғы теледидарда сөйлеген министрді тыңдап, сол ғасырға

жуық ортаға жиған-терген байлықты құртса, бұл жер тағы жетім қалады-ау», – деп уайымдады.

Тағдырдың талай қақ-соғын басынан өткізген Жаным алпыс жыл шаруашылықтың жылқысын бақты.

– Ту, Маратжан-ай, айғайлап жатса естімейсің, – деп әжесі үйден сөйлей қайта шықты.

– Әжетай, неге іздедің?

– Әлгі қызыл бұзау еміп кетпесін. Соның сүті ғой бізге көмектесіп жүрген.

– Білемін, білемін. Есімде. Қазір мамама биелерді саудырып, баққа жіберем де, қызыл бұзауды әкелемін. – Ол бұрылып, ту сыртына қолын көлегейлеп көз тастады. – Әлі ерте. Ертең күн тағы қапырық болар. Байқайсыз ба, анау ұясына таянған күнге қараңызшы, нарттай қызыл. Теңізге сүңгіп бара жатқандай... – деді.

– Сен әжең айтса, бәрімізді жылы жауып қоясың. – Атасы ренішсіз, наласыз тіл қатты. Марат сықылықтап келіп күлді. Езуіндегі күлкіні жыймай:

– Иә, иә, Үкімет техниканы да, малды да, тіпті қора-қопсыны да бөлу керек. Ел өз күнін өзі көрсін деді. Сол күнімізді көруге апам басшылық жасайды.

– Иә, сенің апаң мықты. Бұлар малды әлдеқашан бөліп алды ғой. Әлде аспанға жайып жүрген малдары бар ма? Осылар төрт түлік малды бөліп берсек, еркіндік, теңдік деген сол ғой деп ойлайтын болар. Сол малды қазақ бөліп-бөліп алғанда не ұтады?! Бөлінген малды көкбөрі жеп бітеді. Кемпірі де, баласы да жай-жайына кетіп, жанында қалған Маратқа қиғаш қарап, бір сәт тұйыққа тіреліп тұрып: – Тегі, мал бағатын, қой бағатын қазақ қалды ма? Жоқ. – Жаным аяқ астынан кәрлене қалды. – Кеңес өкіметі уағында қойшы, жұмсап, өзі әдемі машина мініп, бастықтардың шашбауын көтеріп байдан артық маңғазсығандар сол жағымпаздықтың арқасында атақ-данқа ие болып, омырауларын орденге толтырды.

– Жоқ, қойға қойшы іздеп енді әуреленбе, ата.

– Онда неге шаруашылықтың малы түгел бөлінсін деп жүр? – Марат сықылықтай күлді. Сол күлкісін жыймай:

– Ата, әй, ата. – Ол ойындағы пікірін айтпады. – Кейбір көреген қариясы, бірлігі бар шаруашылық ұжым болып малды таратпай

Бірінші том

бағамыз деп, жоғарыдағылардың талабын орындамай отыр. Басшылар жекешелендір деп саясат үшін айтады. Өзіміз бөліп алғанша сыр білмейтін сіз секілділер әлі бөлетін мал бар екен деп ойласын дейді. Ал орден, медаль өзінде де аз емес. Марат атасының неге ашуланғанына бойлап бара алмады.

– Мен орден, медальды күндіз-түні ат үстінде жүріп алдым. Жұлдыз қадар едім, Никитадан басталған жершілдік, ұлтшылдық, өзімшілдік жол бермеді. Маған деген геройлықты «колхозды ол басқармаса, жүз биенен жүз құлын алынбас еді» деп, Сібірден келіп алты ай директор болған Еленинге берді. Алпыс жыл бойы бірде-бір жылқыны шығын шығармаған мен далада қалдым, – деді.

Қора жақтан келе жатқан бәйбішесі:

– Әй, қария, сен де бір ит өлген жылғы әңгімені ұмытпайсың. Қойды кім бақса да осы шаруашылықта алпыс мың қой болды. Оны зерттеу екеумізге неге керек?! Енді осы Құдай көрсеткен балаларымыз аман болсын. – Мараттың әжесі осылар айтқанымды тыңдап тұр ма, жоқ, бет-бетіне жүріп кетті ме деп ешқашан ойламайды. Көңіл де бөлмейді. Кең көйлегінің етегі көлбендеп, камзолының түймесі ағытылса іліп, ілініп тұрса ағытып, маймандап есігі ашық тұрған жазғы, жатаған бүйірдегі бөлмеге қарай жүреді де кетеді. Дәл осы сәтте де солай істеді.

Атасы әжесінің пікіріне қарсы келіп, түсініспестік жасағанын Марат естіген емес-ті.

Премьер-министрдің келуін Жаныстың отбасы өз тіршілігімен әрі ауыл арасындағы әр түрлі алыпқашпа әңгімені тыңдай, уақыт өте ұмытқан-ды.

Ерте тұрып шаруашылығын жайғап, дастарқанға отырғандары сол еді, Қарағайлы кеңшарының жалпақ сары көмекшісі сыпсың етіп кіріп келді. Сәлем берді. Күтпеген қонақ. Әдеттегі дәстүрмен ашық-жарқын пейілмен:

– Кел, отыр? – деп Жаныс өзінен төменнен орын берді. Ерке шай құйып отырған:

– Келгенің жақсы болды, – деп қолындағы шыныны ұсына бере бәрінен бұрын тіл қатты. Айтпағы: «Базарға ала кет!» – демек еді.

– Жайша жүрсің бе, балам? – деді әжей.

– Жәй, апа. Атамды аудан әкімі сағат онға келсін дейді. Соны хабарлайын деп.

– Е...е...е. Мені қайтеді. Зейнетке шыққалы ұмытып еді ғой.

– Оны өзіне айтыңыз, ал мен тапсырманы орындадым. Жеріңіздің іс-қағазын ала келсін депті.

– Жер менің атымда емес.

– ЖШС-ның төрағасы Сіз екенсіз. – Жаныс Сейтекке тіктеп карады.

– Иә, сізсіз. Тек жердің әктісі менің атымда. Демек, иесі – мен.

– Қазір бастық бастықпен ғана сөйлеседі емес пе?! – Әкімнің көмекшісі өтірік күлді.

Бұл күлкі де дәстүрге айналған. Әкім біреуді кекетсе де, бұлар күледі. Әзілдесе де күледі. Өйткені, бұлардың да тындыратын жұмысы көп. Халықта кәсіпке айналдырған тұрақты жұмыс жоқ. Бәрі ұсақ-түйектерін саудалап базарда жүр. Үкімет: «Жұмыс орнын ашамыз. Ірі зауыт, фабрика болмаса да, ұсақ кәсіпорын ұйымдастырамыз», – дегелі қашан. Ондай ауылда ашылған пайда түсетін тетікті, ең ақыр аяғы сауда жасайтын дүңгіршекті де тек бастықтар ашады. Солардың туыс-тумасы немесе құда-жекжаты иеленеді. Қалғанының бәрі гуілдеген бос сөз. Кішкентай сауда дүңгіршектен түскен табысынан «салық» деп әкім-қаралар тағы да қағып алады. Сол қаржымен қарнын қампайтқандар жоғары жаққа: «Бізде жұмыссыз адам жоқ. Бәрі жақсы», – деп өтірік мәлімет беріп көпіртіп отыр.

Ал енді аралап қарасаң, еркек, әйел, баласы болып жол бойында құм, тас, көмір, цементті мөшектеп сатып, сауда-саттық жасайды. Соларды салық инспектрлерінен, экологиялық тазалықты сақтайтын инспектрлерден, санитарлық мекемеден бөлек ауылдың әкімінен бастап, осы көмекшісі қоштап күніне екі-үш рет түгендеп шығады. Жай түгендемейді жасаған саудасының заңсыз екенін дәлелдеп, қалталарын қағып кетеді. Айтатыны: «Жол бойынан кет. Рұқсатың жоқ. Базарға апарып сат!» – дейді. Күнкөріс қамымен қыста дірдектеп, жазда күнге күйгендер: «Айналайын, базарда орын жоқ. Оның үстіне «сауда жасаған орнына» деп бір сыпырады, «табысыңның артығы» деп екі сыпырады. Қаптаған инспектор алғанша сен ал!» – деп, әкім-қаралардың жандайшаптарының алақанына әр келген сайын бес жүз теңге қыстырады.

Әкімшіліктің үкімет есебінен алатын еңбекақысы да болу керек. Ал оған қоса жол бойында қаздай тізілген мыңдаған саудагерден

тағы алса, аз олжа ма?! Аз емес. Сондықтанда әкім-қаралардың шашбауын көтергіштер – сырт көзге осылай күлегеш.

Ал енді жол бойынан қуалағанда, өздерінше тапқан жаңа тәртіпті талап еткенде қанын ішіне тартып, қара аспанды төндіреді. Әділдік айтатын бір пенде таппайсың. Шағымданып ауыл әкіміне барсан, ол аудан әкіміне жібереді. Аудан әкіміне кіру үшін айлап кезек күтіп, есігінің алдында жүреді. Кезек келгенде қару ұстаған алдындағы оққағар, қарауылы тұр. Ол қарауылдар жайлы да ел аузынан жылы сөз естімейсің.

Қара халықтан мән-жайды сұрасаң: «Бұл не сұмдық деймін-ау! Айналамызда ешқандай жау жоқ. Бірақ әкім біткеннің алдында автомат кезенген қарауыл тұр. Жолатпайды. Кімнен қорғанады?! Өз халқынан қорқып ел басқарып не керек? Халықтың оларға өштігі де, қастығы да жоқ. Кейбіреуін жауықтырып алған өздері. Қорықса, өздері жасаған зорлық, зомбылықтан қорқады», – дейді бәрі.

Қазір Жанысты әкіматта не күтіп тұрғаны белгісіз. Туғалы біреудің ала жібін аттамаған. Кісі сыртынан ғайбат сөз айтпаған. «Отан, партия, ел, жер, балаларым» деп өмірі өткен қарапайым болса да, кез келгеннің аяғына қадір-қасиетін таптатпайтын, мансабы болмаса да ар-намысы үшін ештеңеден тартынбайтын, жағымпаздыққа жаны қас ұрпақтың өкілі осы Жаныс шығар.

– Мені кім апарады? – Жаныс әлденені сезді. Талайды көрген ғой.

– Қаласаңыз, мен барайын. Болмаса сізді Ернұр апарсын. Іс-қағаздың көшірмесін Ерке әпереді.

– Сіздерде шешім ғана шығар? – Жаныс орынсыз қыстырылған сол жағында отырған әкімнің көмекшісіне шалқалай зілді көз тастады.

– Неге? Решение... Менде облыстық жер басқармасынан алған заңды кадастрлы жер актісі бар. – Сейтек табиғат сыйлаған, сабырлылықпен нық жауап қайырды.

– І...і...ім! – деді, әкімнің көмекшісі. Ол бұлардың қолында осы ауылдағылардікі секілді, ауылдық әкімнің шешімі болар деген.

Жанысты Қаскелеңге, әкіматқа Ернұр апаратын болды. Ол машинаны жай айдайды. Сейтек қой, жайшылықта әрең қозғалып, зорға уәж қайыратын ол рөлге отырғанда аққұйын болып кетеді. Әкесі үндемесе де шаршап бітетін.

– Онда, Ереке, мені базарға өзің апарып қоярсың? – деп Ереке Ернұрға ұсыныс жасады.

– Нет проблем!

– Ей, осылардың аузына түнімен шошқа түкіріп қоя ма?! – Әжесі орысша уәж қайырғанын ұнатпайды.

Ернұр сүйріктей ақ «Жигулиді» сылап сипап, жолға даярланды. Жаныс осы ақ «Жигулиді» зейнетке шыққан күннің ертесіне зауыттан шыққан күйі Ернұрына сатып әперген.

– Балам, – деген сонда, – алпыс жыл жылқы бақтым. Мал бітпей қойған жоқ, бітті. Содан екі бие, бір атты шаруаға қалдырдым. Қалғанын қайтемін. Енді Құдайдан сұрасам да мың жылқы бітпейді. Жаман балаға ат басындай алтын сыйласаң, алты күнге жеткізбейді. Жақсы бала сол алтынды өзі табады. Заманыңның аты. Атамнан қалған «тай еді» деп күтіп мінсең, өзің ат тапқанша жарайды, – деген. Содан бері шаң жуытпайды. Неге екенін, мың рет айтқан ақыл кеңесі емес, сол сөзі санасына сіңіп қалғандай. Ернұрдың қолынан бәрі келеді, ішкі приварды, тетіктерін иномаркімен ауыстырды. Кейде Сейтектің өзі: «Әй, сен басқа иномаркіге айырбастап алғансың ба?» – дейді.

Кеншардың жоғарғы жағы кең аңғар. Бейне қазақтың пейілі дерсің. Аңғар бірте-бірте қымтанып, Алатау дәл бір тұлпардың жүрегіне ұқсас үшкір ақ шынға айналады. Ал басынан қар кетпеген биік шоқы түсінген адамға кеудесін керіп, құшағын айқара ашқан ақсақалға ұқсас. Ернұр атасын киіндіруге кіріскенде әжесі:

– Шекпеніңді ки! – деп құндыз жағалы мәуіті көк шекпенді әкелді:

– Осы әжең қызық! – деді Жаныс, – Мен не, тойға болмаса құдалыққа барамын ба?! – Ол «қалыңдық айттыруға барамын ба» деген тілінің ұшындағы әзілін айтпады. Мырс етіп күлді.

– Үкімет үйіне, күрделі мәселемен сөйлесуге барамын. Әкел анау шляпа мен пәлтені.

– Е...е...е, дегенің болсын.

Бұлар не кию мәселесін шешкенше түпкі үйден Ереке бәрін алып та келген. Ол атасының ойындағысын айтқызбай білді.

Жаныс ләм демей Ернұрдың ақ «Жигулиіне» мінді. Ойламаған, үш ұйықтаса да басына кіріп шықпаған мәселенің «қызуымен» Қаскелең қаласына кірді.

Иыр-қиыр тар көшені шарлап, әкіматтың алдына жетіп

Бірінші том

тоқтады. Жол бойы Жаныс не ойлады дейсің, ойлағаны көп. Солардың бірі – «Апыр-ай, Құдай берген кең жер. Адамның пейілі тарылмасын, бәрін қысып тастаған. Мына әкім он жыл отырды. Көшеде машина да, жаяу да аралас. Бұл тек машина жүретін қала емес, жаяуларға, ең құрығанда, қабырға жол ма еді, жиек жол ма еді жасатса қайтеді...» деген ой.

Жаныс машинадан шығып, осындай иір-қиыр жол бойында туындаған ой үстінде тұрып Ернұр қолына ұстатқан жердің іс-қағазын алды да, шекесіне Ту тігілген әудем жердегі әкіматтың үш қабатты ғимаратына тура тартты. Ол осы жүрісінде бүкіл ата-бабасы күресіп жүріп қорғап қалған жердің нағыз иесі еді.

Ол кеңсеге кіргенде жаңадан келген аудан әкімі бір шоғыр кеңесшілерімен отыр екен. Орта бойлы, шымыр денелі жігіт ағасы орнынан тұрып сәлемдесті. Емеурінінен байқағаны басшылық жұмыста көптен қызмет атқарғаны анық. Қатпа қараторы реңінен ішкі жан дүниесін білу қиын деп түйді. Бұл жігітті осы ауылдың төл тумасы дегенді елден естіген. Жаныс бірін таныды, бірін танымады. Жаңа келген жас әкім амандық-саулықтан кейін Жаныстан сұрап алған жердің іс-қағазын бір емес, бірнеше рет түгел қарап шықты. Сонан соң дүниеден өткен ауыл әкімінің қателік жасағанын, жер жайлы нақты заң шыққанша асықпау керектігін қиналып отырып айтты. Оны кабинетіндегі Жаныстан бұрын келгендерге арнады ма, жоқ, Жанысқа айтты ма ешкім мәнін түсінбеді. Ақырында алдағы уақытта нені болса да ойлану керек екенін ескертті. Жаныстың түсінуінде бұл ескертпені кабинетте отырған бастықтарға бағыттады. Әр сөзін қадап міндеттей келе өткен жолы келіп-кеткен премьердің ойын суыртпақтап жеткізді. Жаныс орайы келгенде арнайы пікірін сұрамаса да, үзілді-кесілді келіспейтінін білдірді.

Әкім заңмен ештеңе шеше алмасын сезді ме: «Балаларыңыз бар, жақсының шарапаты тиеді. Ағайындықпен сатыңыз», – дегенде Жаныс сабырмен орнынан тұрып, бастықтың алдындағы жердің іс-қағазын түгел жинап алып:

– Қазақ жер сатпайды, – деп, тұрған бойы есікке беттеді.

Маңғазсып жайбарақат отырған әкім Жаныстан мұндай шұғыл қимылды күтпеп еді, жанында бөгде адамдар отырғанына қарамай, қалбалақтап қалай тұрғанына өзі де есеп бермей соңынан

кіжінгені ме, жоқ жалынғаны ма белгісіз жалбалақтай ұмтылды. Жете бергенде сыртқа шығып үлгерген Жаныстың қатты жапқан есігі мандайынан соққандай болып қалт тоқтады.

3

Сейтекті Алматы орман шаруашылығының бас директоры Дәулетбай шақырған. Институтқа екеуі бірге қабылданып, «Орманшы боламыз» деп оқып жүргенде осы Дәулетбайдың арқасында тойға барып, ойламаған жерден Еркемен үйленіп, жастықтың қызығына малтып оқымай кеткен. Сейтек, Дәулетбай, Тоқтабек балалық шағын бірге өткізді. Мектепке де бірге барды. Өсе келе екеуі Сейтекті «Қазақтың Штирлиці» деді. «Неге олай дейсіндер?» деп бұл өмірі сұраған емес. Тегі біреудің артынан артық-ауыс пікір айтпайтынын бағалай ма, жоқ, не істесе де тындырымды атқаратындықтан ба, әйтеуір «Қазақтың Штирлиці» дейді. Расында Сейтек неге уәде берсе де, нені міндеттенсе де орындайды. Басқа біреулер секілді себеп, сылтау айтып ақталмайды. Осы қасиеттерін бағалағандықтан ба, Сейтекті сыйлайды. Бұл күнде бас директор кабинетінің алды толы адам емес пе?! Ол кіргенде қабылдау бөлме нық толы екен. Іштегі адам шыққанда хатшы қыз:

– Жанысов кім? – деді.

– Мен! – деді Сейтек.

– Сізге кірсін дейді.

Сейтек есігін ашқанда Дәулетбай құшағын жайып алдында тұр екен. Келгенін қалай біле қойғанына таңданған Сейтек: «Әй, сен...» – дегенше, Дәулетбай алдындағы кім келіп, кім отырғанын көрсететін теледидарды көзімен меңзеді.

– Сен отыра тұр. Мен қазір сырттағы адамдарға жайымды айтайын, – деп беттесіп тұрған Сейтекті ішке сырып, сыртқа шықты.

Дәулетбай лесфакты оқығанда осы лесхозда практикадан өтетін. Директор еврей Шульц Авраам Сергеевич деген өте іскер маман еді. Аузын ашса жүрегі көрінетін Дәулетбай оған ұнаған. Ұнағаны сонша, жазғы демалыста Дәулетбайдың үйіне іздеп барып жұмыс тапсыратын. Еңбекақысын да аямайтын. Оқуды бітіргенде бірден

Бірінші том

орманшы етіп жұмысқа қабылдаған. Зейнеткерлікке кеткенше баласындай тәрбиеледі. Бүкіл Алатау орман шаруашылығында мыңдаған еврей, орыс, кәріс, қазақ болса да, министрге дейін шауып жүріп орнына осы Дәулетбайды отырғызып кетті. Өзі де жұрттың тілін тапқыш-ақ. Сол Дәулетбай қабылдау бөлмесіне шығып отырғандардың бәрімен жарқылдай күліп амандасып, білетіндерінің үй-іші амандықтарын сұрады. Сонан кейін:

– Бәріңізден кешірім сұраймын, келген шаруаларыңыз ертелі-кеш болса да орындалады. Ертең кең отырып ақылдасалық. Ренжімеңіздер, – деп жайын айтты. Келгендер риза болып жөніне кете бастады.

Тегі оны білетіндер: «Бұл еврей әкесінің институтын да, университетін де емес, академиясын бітірген», – деп бағалайды. Замандастары оңашада: «Авраам Сергеевичтің өзі болмаса да көзі», – деп әзілдейді.

Кабинетіне қайта кірген Дәулетбай керегеге тізе қойылған көп столдың шеткісінде отырған Сейтекке:

– Әй, немене сызылып, кел мұнда отыр! – деп өз креслосына қарсы орындыққа жетелеп апарып жайғастырды да, еңкейіп бірдемені саусағымен түртіп еді, хатшы қыз сып етіп кіріп келді. Дәулетбай оған:

– Сен бізге бір шай даярла, – деді де, жайғасып отыра бере:

– Қалай, Еркенің денсаулығы жақсы ма? – деді.

– Жаман емес.

– Жаңадан құдашама жақындайын деп жүргенімде «Қазақтың Штирлиці» қырандай қағып кеттің-ау, ә?

Сейтек күлді. Сол күлкісін жимай:

– Одан бері өтті ғой уақыт. Сен де есеңді жіберген жоқсың. Алматының ең сұлу, ең жайсаң қызын алдың.

– Мендей жігіт жаман әйел алушы ма еді?

Хатшы қыз тіске басар конфеті мен шәйнек әкелді. Сымбатты-ақ, инабаттылығы әр қадамынан көрінгендей. «Кешіріңіздер», – деп шығып кетті. «Кешіріңіздер» – дегенін Сейтек өздеріңіз құйып ішіңізді айтқаны деп ұқты. Дәулетбай сыралғы емес пе, кесеге шайды өзі құйып отырып:

– Сені шақырғаным, көргім келді. Адам құдайға шүкір көп, бірақ бала күннен бірге өскен жолдастың жөні бөлек, – деді.

Кеседегі ыстық шайды ұрттап жұтты да, конфетке қол созып: – Менде саған лайық бір жұмыс бар. Тура үйіңнің желкесі. Сол аңғарға орманшы бол. Институтты бітіргенінде орман шаруашылығының министрі болар едің...

Әңгімесін үзген Дәулетбай үнсіз шайын сораптай ұрттап, тіл қатпай ұзақ отырды. Не ойлады. Осы заманның бастықтарына сену қиын, былай қарап басқа, былай қарап басқа сөйлейді. Тіпті іштей ұнатпай отырса да, сылқылдап әдемі күледі. Қазір ғана ішек-қарны араласып сырласқан адамды келесі біреумен әңгімелескенде «артынан жел үрлеп жібердім» деп мардымсып кісімсіп отырады. Дәулетбай ол табиғаттың адамы емесін біледі. Жаратылысынан Құдай солай сомдай салған. Бірақ заман, саясат деген сайқал сайтан ғой. Егер Дәулетбай осы сайтанның торына түспеген күннің өзінде ақкөңіл ғой. Кейде сол ақкөңіл жолдастың көңілін аулап өтірік айтып жіберуі әбден мүмкін...

Сейтек Дәулетбайға барлай қарады.

Сырын білетін досы: – Ей, неге қарай бересің? – деді.

– Мен саған не айтамын. Бәрін білесің.

– Дұрыс қой, қазір жаңа заман табалдырығында тұрмыз. Айналаң қаптаған саясаткер. Оппозициямыз дейді. Тіпті біреуге сену қиын.

– Әй, соларды қойшы, – деді Сейтек. – Кілең әлін білмейтін әлек. Әркім өз орнын, өз қабілетін бағаласа ғой.

Есінде ме, анау бір КазПИ-дың математика факультетінде оқитын, кейде ән жазамын деп тыраштанатын біреу бар еді ғой, соған не жоқ?! Президент боламын дейді. – Сейтек ақырын ғана жымып еді, онысы ащы мысқыл секілді көрінді. Ақиқаты да солай болатын.

– Жарайды, сонымен орманшы бол.

– Сен кешір...

Ол жердің орманшысы Тоқтабек екенін білетін. Сұрауға батпады.

– Кешіретін ештеңе жоқ.

– Ақылдасайын. Әкеме айтпай болмайды ғой.

– Апама, әкейге, Еркеге сәлем де, – Дәулетбай орнынан тұрды.

– Енді үйге қайтасың ба? – деді.

– Базарға соғамын. Еркенің жұмысы бітсе, үйге ала қайтамын.

Бірінші том

– Сәлем айт!

Екеуі құшақтасып ажырасты. Дәулетбай әдетінше Сейтектің бүйірінен түртіп: «Сен өзгермейсің-ей», – деп иығына асылып кабинеттен шықты.

Сейтек базарға барса, Ерке жоқ. Көрші таныстарынан сұрап еді: «Бір жігіт алып кетті», – деді. Ескі «Газикті» салдырлатып үйіне келсе, Ернұрдың ақ «Жигулиі» есік алдында тұр екен. Шақырып жолды аштырып, «Газикті» ең шеткі орынға апарып тоқтады.

Тәрде дастарқан шетінде ағаш тәбіреткінің үстіне көпшік қойып, Жаныс шынтақтап шай ішіп отыр екен. Ерке ызылдаған самауырынның шүмегін бұрай беріп:

– Машинаң Дәулетбайдың конторының алдында тұр еді ғой, – деді.

Сейтек жауап қатқан жоқ. Жанына барып жайғасып дастарқанға араласты. Бір шыны шайдан соң Жаныстан:

– Әке, әкім не дейді? – деп сұрады.

– Бардым. Көп адам отыр екен. Жыға танығаным жер комитетінің бастығы, өзіміздің әкім. Аман-саулықтан кейін аудан әкімі соларға зілдене: «Бір мәселе шықты бітті, ақылдаспай, арты не болады демейсіңдер», – деп алып, менен қағаз сұрады. Бердім.

– Бағана орден, медалыңды таққан костюмыңды кигізейін деп ойлап едім, ұмытып кетіппін, – деп кемпірі ортадан сөзін бөлді.

– Оған осы кезде кім қарайды, – деді Сейтек. Жаныс бәрі сөйлеп бітті-ау деген кезде әр сәтті, әр сөзді қалт жібермей толық жеткізуге кірісті:

– Аудан әкімі іс-қағазға қарап үңірейіп отырып-отырып: «Ақсақал, сіздің жеріңіз премьер-министрге, үкімет бастығына ұнап қалыпты. Соған не дейміз?» – деді. Мен: «Рахмет. Жақсыны бағалаған адам да жақсы», – дедім. Кемпірі де, келіні де, балалары да күлді. – «Сізге осы жеріңіздің орнына күнбатыс қапталдан жиырма гектар жер береміз», – деді. Осыдан екі ғасыр бұрын ұлы әкем жер үй салып, содан бері отырған кара орманымды, бар өмірімнің жақсылығының да, жамандығының да куәсі болған атақонысымды басқа емес, әкем келсе де бермеймін дедім. «Онда балаларыңыз бар, немерелеріңіз бар, шарапаты тиеді сатыңыз», – деді. Орнымнан жайлап тұрып, ұстап отырған іс-қағазымды күліп

тұрып қолынан алдым да: «Қазақ жер сатпайды. Бала-шағаларың аман болсын. Абыройлы болындар», – дедім де, шықтым да кеттім. Жаныс қоспасыз шынын айтты.

– Жарайсың, Жәке! – деді Жәмилә марқайып.

Өмірсерігі отау құрғалы Жаныс деп атамайды. Жәке дейді. «Ойпыр-ай, соншама қасиетті кісінің атын қойғаны-ай. Аруағыңнан айналайын ұлы бабам, желеп-жебей көр!», – деп әлі де күніне жүз сиынады.

* * *

– Әй, Жәке! – деді бәйбішесі, жаздық күнқағардан шығып, алма баққа кіре берген Жаныс бұрылып Жәмиләға назарын салды.

– Әлгі електрик келіп кетті кеше.

– Не дейді?

– Жарық жүйесін қиямын дейді.

– Түсінбедім. Жетпіс жылдан бері жағып келдік емес пе?

– Солайы – солай ғой.

– Ақшасын төлеп жүрміз бе?

– Әлдеқашан төлегенмін. Төрімізден көріміз жақын, үй екеуміздің атымызда. Мойнымызға қарыз қылып, о дүниеге не бетімізбен барамыз?!

– Мына бағаналардағы сымтемір сонау қыстау-қыстауға дейін малшыларға жарық беріп тұр емес пе? Электрік қиып тастаса, олар ненің күнін көреді? – деді Жаныс. Бәйбіше оның бетіне шалқалап тұрып таңырқай қарады.

– Сіз қызықсыз. Осы шаруашылықта қазір малшы бар ма? Естуімде баздағы бес жүз сиырдан ештеме қалған жоқ. Базды қаржы министрі жекелікке алған көрінеді.

– Оны шаруашылық бес жылдықтың жоспарына әрең кіргізіп, қыруар қаржы шығарып салды. Министр құнын қандай табысымен өтейді?

– Білмедім, білмедім. Ей, Маратжан қазір ғана жүр еді, қайда ғана кете қалды, Маратжан!

– Әже, әже, мен мұндамын. – Марат алма бақтың арасыңда кекіл шашы желпілдеп жүгіріп келе жатып айғай салды. – Мен мұндамын. Сабақтан келгеннен кейін әжесінің айналасында тіпті ештеме істемесе де Марат жүруі керек.

Алатаудың кеші. Тіршіліктің бәріне ортақ күн жер бетіндегі тіршілікті қимай көкжиекте аялдап тұр. Жаныс сонау Қордайдан бергі бауырды қиялымен шолып шықты. Сонау, неше жыл бойы қыстап, көктеген Сартауқұмды бейне балқыған алтын дерсін. Көкжиекке тірелген күннің алауы бауырына басып аймалап жатыр. Дәл қазір жата қалып боз жусанын иіскер ме еді. Қар кетісімен Сартауқұмда сарғалдақ пен қызғалдақ қаулап, ойдын-ойдындағы жыңғыл, баялыш бүр жарғанда ғажап қой, ғажап... Қыс бойы жайылыммен шыққан малдың аузы көкке бір тиген соң-ақ жүні құлпырып қутындап шыға келетін.

«Қазір Сартауқұмның майы бетінде шылқып тұр. Әр түп жусанына ат тояды. Гүлі төгілген шығар. Ал шөбі пісті. Енді біраз күннен соң жылқыны өрлету керек. Құм ыстық қой. Жылқы түгел құлындаған шығар. Шіркін, құлын-тайдың ойнақтағанын мен көрмегелі де көп болыпты-ау». Жаныс уыз қымызды аңсады. «Су қағарына зәуде төгілген қымыз лезде катық секілді қатып қалатынын айтсаңшы. Сартауқұмның шөбі құнарлы-ау, құнарлы».

Ол әлгіндегі әнгіменің бәрін ұмытып, кіші немересін іздеп айғайлаған, ақ көйлегімен көлбеңдеп сауылған екі сиырдың айналасында әлденені түртпектеп жүрген кемпірінің самайынан жалбыраған шашына қарап тұрып: «Шашы ақ жаулығынан да ақ екен-ау. Осы үйдің аккумуляторы, – деп мырс етті. – Бәріне қозғау салмаса, от бермесе тоқтап қалады», – деп ойлады.

Жаныстың не ойлап тұрғанында қандай шаруасы бар?! Өрнекті қара камзолын киген бәйбішесі ескі «Газикті» де шолып өтті. Ернұрдың «спорт алаңынан» айнала бере: «Балапаным-ай, зілдей-зілдей құм толы мүшекпен алысады. Денсаулығына зияны тимесе болды. Солдатқа барамын дейді. Атасы қалай шыдайды, мен қалай шыдаймын?!» – деп өзімен-өзі сөйлесіп Жаныстың тұсына жеткенде кешкі ымырт теріскей беткейге қонақтай бастаған.

– Әй, Маратжан!

– Әже, мен үйге бағана келгенмін.

– Қайда жүрдің?

– Көрші балалармен доп ойнадым.

– Мал келген соң ана шешеңе көмектессеңші...

– Енді не істеп жүрмін?! Сүтін сепаратордан өткізіп бердім.

Қымызды бес жүз рет пістім. Ана Айкеріміңе де айтсаңшы...

Енді жатарда жарты сағат пісемін. – Марат әжесінің оң иығынан құшақтап, құлағына сыбырлап әлденені айтып, сықылықтай күлді. – Рас айтамын, әже. Оны әлгінде ғана кеңшардың басынан әдемі коттедж салған министрдің баласы машинасымен әкеп тастап кетті.

– Жолдасы шығар... – Әжесі ернінің ұшымен әрең тіл қатты.

– Қайдағы жолдас? Ол қалада оқиды. – Әжесі желкесінен нұқи итеріп жіберді. Итеріп жіберді де:

– Түсінбедім. Бастық біткеннің бәрі бай. Сонша ақшаны қайдан алды. Әкелерінің жинап қойған қазына байлығы дейін десем, Кеңес өкіметі ондай байлық жинатқан жоқ.

Жәмилә басын кернеген ойды сыртқа шығарып, мал қора жаққа кетті.

Ақ қалпағын алшасынан киген Жаныс алма бақтың шетінде, ескі, әкесінен қалған жеңіл түйежүн шекпенін иығына іліп, ештеңені естімегенсіп, қас қаққан сайын қоюлана түскен інір қараңғылығында қозғалғаны да, қозғалмағаны да, дем алғаны да, дем алмағаны да белгісіз архаизмнің ескерткіші секілді жалғыз тұр. Жай тұрған жоқ. Өзінің болашағы, елінің болашағы жайлы ойлап тұр. Ол біреулерге ұнар, енді біреулерге ұнамас. Тірі адам өзін қоршаған тіршілік иелеріне жақсылық тілейді. Ендеше жақсылығына қалай сүйінбейді. Ең алғаш «Егеменді, тәуелсіз, өз байлығына өзі ие мемлекет болдық» дегенде Жаныс келер күннен үлкен үміт күткен. Қуаныштан жылаған. Енді Жаныстың бағалауында, қаншама өзін-өзі жел сөзбен демесе де, жерім бай деп кеуде керсе де, дәл осы бағытпен жүрсе, ұрпағым бақытты болмайды-ау деген күйзеліс тұр. Өмір сатулы. Қалталы байлар өзіне қарсы келгеннің басын сатып алып, қағып тастаймын десе, қағып тастайды. Оқу сатулы. Емделу сатулы. Тамақ, киім екі бастан... Қазақтың қазіргі өмір тынысынан, ел басқарғандардың баяндамасынан кеңестік өкімет айтатын «Коммунизмді орнатамызының» жаңғырығын сезгендей болады.

Түнгі қараңғылық Алатауға қонақтады. Биік шыңдар алыстан ағараңдады. Қарағайлының қалың үйі шамын жақты. Сол Алматы қаласының алау жарығымен жалғасты.

Қара шаңырағына қадамдап басып келе жатып Жаныс ауыр күрсінді.

Ауыр күрсінді де: «Мына өмір сүргім келеді деп айғайласан, даусыңды тындамайтын, ұмсынсаң, созған қолың жетпейтін, әділдігі жоқ, халыққа қорған бола алмайтын қоғамның қамытын кидік. Америка сөйткен, Жапония жүрген жол, Тайлант табысқа жеткен деп әр мемлекеттің соқпағына қызығатын қазақтарға не айтамыз? Кешегі өзіміз өмір сүрген: «Ертең балаларым ер жетсе, бірі жоғары білімді дәрігер, бірі мал маманы, екіншісі құрылысшы, инженер болады. Оқуын бітірсе, даяр қызметі бар. Басына үй береді. Тағы-тағы тіршілігіне керектінің бәріне өкімет көмектеседі», – деп сенетін даяр мемлекет қайда? Абай әулие айтқандай: «Бас басына би болған, өңкей қықым» алды-алдына жаңалық айтып, «елдің сиқын кетіретер... Осы патшаның айналасына қаптап кеткен қандалаға ұқсас кеңірдегі кетпеннің ұнғысындай қықым-сиқымнан тазаланбай, әй, шырқымыз кірмес-ау. Қайсысына сенеміз?» деп толғанды.

Жаныс үйге кіргенде сабағына даярланып отырған Марат атасының көңіл-күйін дәл басқандай күтпеген сауал қойды.

– Ата, – деді ол, мойнын бұрып: – Егер Сізге президент болу мәртебесі бұйырса не істер едіңіз?

Жаныс сәл бөгеліп:

– Ой, балам-ай, ондай бақыт сенің басыңа қонбаса, менің басыма қонбас. Әйтсе де меселінді қайырмайын. Мен бүкіл заң, законы, сендерше айтқанда конституциясы қазақ халқының тілін, дінін, дінін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тіпті жеке-басын қорғайтын мемлекетті қалыптастырар едім. Отанымда тұратын бар ұлттан, ұлыстан сол заңды, халқымды құрметтеуді талап еткен болар едім.

– Біздің республиканың президенті де осылай дейді.

Жаныс онымен ой бөлісіп, сөз жарыстырмады. Көп оқитынын біледі. Нені болса да нақтылы дәйекпен, дерекпен дәлелдеп шығарына сенеді. Екі кештің арасында әр алуан ой «түлкісін» қуалағаны да кәрі қиялына аз жүк емес. Кейде дұрыс па, бұрыс па өткен-кеткенді шолса, адам бір түрлі жеңілдеп қалады. Жаныс та өзін жеңіл сезінді.

Еркенің даярлаған кешкі дастарқанына жайғасты. Жәмила да көңілді секілді. Жылы-жұмсақ асты қариясының, Мараттың алдына ыңғайлап қойды. Кешкі астан соң Жаныс сәл қисайып демалды да сыртқа шықты.

Аспанның әр жеріндегі үлпілдеген ақша бұлт бауырсақтай шашырап, көк теңіздің бетіндей шымырлаған биіктікте жұлдыз қол созым жерде тұрғандай көрінді. Мөп-мөлдір аспанға қарады. Іңірдегі қара мақпал жамылған ауыл да, қала да анық көрінді. Артындағы дәу жүндес көк қасқырдай төбетіне көз қиығын салды.

Рас, кейінгі кезде Жаныстың іш-құрылысы болмай жүр. Жіңішкеріп барады. Кейде жанына батса да білдірмейді. Мәңгілік пенде жоқ. Заманның осы мамыражайын да, балаларының алдында ел-жұртқа сыйы кетпей тұрғанда дүниеден ақ ажалмен аттанғысы келеді. Пенденің тілегеніндей бола ма?

«Дүниенің жыртығын кім бүтіндеген?! Қолымнан келгенше ұмтылдым. Қызмет, мансап, атақ-даңқ іздемедім. Мәнсап қуарлық білім де жоқ. Бірде-бір пенденің жолына келтек тастап, жанын ауыртпадым. Арамызда ондайлар аз болған жоқ. Сөз реті келгенде айтарымды тартынбай бетіне айттым. «Малым өлсе өлсін, сөзім өлмесін» деген ғой бабаларым. Оқымадым, оқымасам да сарайым саңылақ, санам терең. Алла, елге амандық бер!» – деді үйіне қарай ақырын аяндап бара жатып.

– Әй, Жәке байқасаңшы! Қарсы кездескен бәйбішесі босағаға қарай шегініп жол берді. Ойы да үзілді. Шам жанып тұр. Кең бөлменің оң жақтағы керегесіндегі диванға барып отырды. Ашық тұрған бүйірдегі бөлмеден көрінген Ерке:

– Айкен! – деді сыбырлап. Терезенің алдындағы столда сабаққа даярланып отырған Айкерім қалың қасын көтеріп, Еркеге қарады.

– Атаңнан сұрашы, қымыз іше ме екен? Айкерім атасына күле назар салып:

– Қымыз әкелейін бе, ата! – деді.

– Саумалдатып әкелші, балам. Айкерім бір тал балаусадай. Нәп-нәзік денесіне спорт шалбары, ақ кофтасы жарасымды-ақ.

Сыбдырсыз жүріп Ерке даярлаған саумал сусын құйылған өрнекті сары ағаш тостағанды әкеліп беріп, атасы тауысқанша жанында отырды. Жаныс бірден сіміріп, тостағанды Айкерімге ұстата бере маңдайынан сүйді.

– Ата, Сіз білесіз бе? – Марат үйге сөйлей кірді.

– Үлкен жаңалық па?

– Бүгінгі күннің проблемасына қарағанда үлкен жаңалық.

Бірінші том

Жаңа үйге кіргеніңізде айтайын деп отыр едім... – Ол асығыстық жасап: «Президент болғанда не істер едіңіз?» – деп сұраған. Сол есіне түсіп күлді.

Мектеп бүкіл саяси әңгіменің ұясына айналған. Әкімдік қоғамдық жұмысты мектеп директорына тапсырады, одан қала берсе емхананың дәрігерлері. Оның да жөні бар. Мемлекеттен еңбекақы алатын осы екі-үш мекеме қызметкерлері. Берілген тапсырма орындалмаса, жұмыстан қуылады. Басқа барар жер жоқ. Күн көріп балаларын асыраған соң амалдың жоғынан айтқандарын орындайды. Ұстаз насихатшы секілді үйді-үйге барып жүрудің ұят екенін түсінеді, бірақ амалы жоқ. Әсіресе оқушыларға: «Адал бол, әділетті, шыншыл бол. Үлкен адамдардың алдынан қия өтпе. Өз міндеттеріңді біл. Ар-ұятты сақта. Жаңа заманыңа сай өс. Намысыңды қорлатпа», – деуден жағы талғанымен, осы талаптың бәрінің бұзылуына оқушыларды ұстаздары итермелейді. Кінәлі, тәртіпті бұзғыштарды көре тұра шағымды жоғарыдан тексере келгендерге айтқызбайды. Сол шарттылыққа кейде «әкелеріме зияны тие ме» деп балалар да жасқаншақтап амалсыздан келісетін. Қанында бар туралықпен бетің бар, жүзің бар демей айтып салатыны – Марат. Ол бар газетті оқиды. Әсіресе, әуелде оппозициялық газетке ерекше маңыз беретін. Кейін: «Бәрі бірін-бірі көшірген, бықсыған өсек», – дейтін болған. Бүгін де сабақтан соң ұстаздары оқушыларға: «Ата-аналарыңа айтыңдар. Оларды ертеңгі науқанға түгел қатыстырасыңдар!» – деп тапсырма берген.

– Иә, жаңалығыңды айтпадың ғой, батыр, – деді, Жаныс.

– Біздің Мұратжан – саяси деятель. – Айкерім қуақылана тіл қатты.

– Ай-еке, Айеке. Рас. Мен біраз жайды білемін.

– Әй, батыр, жаңалығыңды айт! – Атасы сөзін бөлді:

– Айтсам, ертең бүкіл осы әкіматта жалпы жиналыс болады.

Ағайлар (мұғалімдері) соны бәріне хабарлауды бізге тапсырды. Біз – осы кезде «Жанды радиомыз». – Ол жымың-жымың күлді. «Жанды радио» дегенді толық айтқанына күлді.

– Баяғыда үлкен атаң би болған екен. – Әжесі тілінің ұшындағы: «Атаңа тартып ел сыйлысы – би болар ма екенсің» деген тәтті арманын айтуға батпады. Жаксы-ақ тілек. Ерте ме, кеш пе әйтеуір бір ұрпақ тегіне тартады дейді ғой, бұрынғылар. Халқымыздың

бағы жанып тарихында азаттық алып, өзін-өзі билеп отырғанда Тәңірім жарылқар деп үміттенеді.

– Ә... әже, біздің Марат би болса, қара қылды қак жарар әділет орнар. – Айкерім бұл жолы әзілсіз бағасын айтты.

– Мектепте апайлармен, ағайлармен пікір таластырады. «Көз боямандар», – дейді. Олар әкімдер келгенде келісіп алып, артынан ананы-мынаны айтса, «Жаңа неге бетіне айтпайсыз? Енді пыш-пыш етпеңіз. Ешкім Сіздің басыңызды алмайды! – дейді.

– Ойбай, Маратжан, ондайыңды қой. Біреу болмаса біреудің тіл – көзі өтеді. Немесе: «Атасы мен апасы тек демеген», – дейді. – Әжесі Айкерімнің сөзін қырылдаған дауысымен бөліп: – Иә, қасиетті Жаратушы ием, жала-пәлеңнен сақта! Маратжан-ай, екінші олай етпе. Ел ғой, ел ішінде әр түрлі пенде бар, – деп күңіреніп кетті. Әңгіме бітіп, тыныштық орнағанда Марат сөзін қайта сабақтады.

– Әжетай, тілегіңді орындаймын. Әділетке Аллаһ-Тағала да жақ емес пе?! Мен діни сабаққа барамын. Пайғамбар Әлих сәлемнің хадистерінде: «О, пендем, тура жолмен жүр. Сонда сені Тәңірім қолдайды», – дейді.

– Марат, әжең қой деді ғой, – Ерке ақырын ғана күбір етті.

– Жарайды, қойдым-қойдым. Бірақ берген соң тапсырылған міндетімді орындайын, ә, ата. – Атасы келіскен кейіп байқатты.

– Айтпақшы, ертең сағат он бірде мәдениет сарайына сіз, көкем, тіпті, әжем, мамам, қысқасы отбасы мүшелері түгел баруларыңыз керек. Қаралатын мәселе төмендегідей. Негізгісі – шаруашылықтағы мемлекеттік егістік, жайылымдық, шабындық бау-бақшаларды сату керек пе, жоқ, сатпау керек пе деген мәселе. Бірінші кезекте ортаға қойылады. Екіншісі – алпыс мың қойды, қанша жылқы, сиыр екенін білмеймін, соны еңбегі сіңгендерге таратады. Үшінші бар техниканы, шаруашылыққа тән мектеп, балабақша, монша, сауда орны тағы басқа құрылыс нысандары аукционға қойылады.

– Ауксионы несі? – Әжесі Маратқа бажырая қарады.

– Менің түсінгенімде, бұл ғимараттар, мүліктер кім ақшасын көп төлесе, соған сатылады деген ұғым беретін секілді.

– Біздің шаруашылықта бүкіл малды ә дегенде-ақ бөліп-бөліп алмап па еді? Мәдениет үйін Сайрамбаевтар ресторан жасап

Бірінші том

тастады ғой. Балабақшаны Алматының ықпалды бизнесмені алыпты деп естідім.

– Бұл да саясат, сол бөліп алған байлықтарын жалпы жиналыста заңдастырып қоймақ. – Еркенің сөзіне Марат жауап қайырды.

– Болашақта халықтың сауалына кімнің жауап берерін уақыт көрсетеді.

– Тегі, бәрі қызық екен, сонда қандай қоғамда өмір сүреміз? Жаныс әркезде өзін оңашада мазалайтын ойын күйінішсіз, сүйінішсіз айтты.

– Ата, сіздер социалистік қоғам деп қателесіп алға озып кетіпсіздер. Енді тарихтың донғалағын кері бұрамыз. «Қайтадан капитализмді жаңа реформамен жетілдіреміз», – деп коммунистік идеологияның мағынасында сөйлейміз, насихат жүргіземіз, феодалдық тәртіпте өмір сүреміз. Марат атасына қуақылана қарады. Осы мазмұндас әңгіме екеуінің арасында әр кезде-ақ туындап қалады.

Мараттың жаңалығымен кешкі уақыт өтті. Жаныстың әулеті келер күнге тың күшпен бару үшін тынығуға ниет етті.

– Өлмесек бәрін көреміз, – деп Жаныс созғалақтап орнынан тұрды.

4

– Мен жұмысқа барамын, көке! – деді Сейтек.

Жаныс ұзақ уақыттан бері «Газикті» шұқылап, жұмыссыздықтан өзін-өзі кеміріп жүрген баласын кім жарылқап, аяқ астынан не жұмыс бергенін ұқпады. Алайда жақсы хабар естілген жаққа елең ете назар аударды. Таңдана ұлына қарады.

Кеше Дәулетбай Тоқташтан орманшы болдың деп бұйрық қағаз беріп жіберген. Анау жолғы Дәулетбаймен келіскен әңгімеден кейін әкесімен ақылдасамын дегенін ұмытқанды. Бұйрықты тосқан, соны төс қалтасынан алып, жазып әкесінің қолына ұстатты.

– Бұл не қағаз? Түнде екеуімізге Марат жиналысқа барасыңдар деді ғой, – деді Жаныс. Аудан басшылары жер жайлы тағы бір амал тапты ма деп қауіптенген.

– Көке, бұл – бұйрық.

– Мына бастықтар жерді өткіз деп пе?

– Жоға, Дәулетбай орманшы баласың деп әмір етіпті.

Диванда отырған Жаныс не айтарын ойланды ма, жоқ, риза пейілін білдіргісі келді ме, әрі-сәрі күйде екі беті дуылдап, денесі қызынды.

– Қарағым-ай, қашанда сені ұмытпайды. – Кемпірінің сөзі Жанысты қалыпқа түсірді.

– Елдің ол жұмысқа қолы жетпей жүр емес пе?! – Мараттың кіріспейтін шаруасы жоқ. – Атқару керек! – деп өз шешімін кесіп айтты.

– Өзім де солай шештім. Өткенде айтқан. Оны көкеме түсіндіруді есімнен шығарыппын. Кешіріңіз, – деп Жаныстың қолындағы бұйрықты Сейтек қайырып алды.

Шаруашылықтың барлық жеріне бұрын мемлекет иелік еткен... Жерсіз, елсіз, сусыз мемлекет болмайды деп біледі Жаныс. Әрине, мына ғылым мен техниканың дамыған дүниетанымы мол заманда бәрі керек. Оны сол жердің, елдің, судың иесі табуға міндетті. Содан кейбіреулер белгілі мерзімге жалға алатын болдық деп соқты. Жел соқпай шөптің басы қимылдамайтыны рас. Арасында еншісін алғандар алып, алмағандар әліптің артын күтіп тына қалған... Іле-шала «ұзын құлақ» жерді сататын заң шығарды, жоқ, заң әлі шықпады десе, енді біреулер: «Осы Қарағайлының қалаға жақын жерін де, елін де басшылар бөліп алып қойған» деген секілді мәселені гулетті де кетті. Маңыздысы да, маңызсызы да бар.

Маңыздысы – осы шаруашылықтың алғаш табан тасын қалаған Қарағайлыны атақонысым дейтіндердің Жаныс секілді бірді-екілісі болмаса, көпшілігі жер телімін алмағаны.

Ең тиімді бау-бақша өсіп тұрған, көкөніс, егін егетін алқапты жан-жақтан келген министр, әкім-қаралар, тіпті, солардың інісі, құда-жекжаттары, күйеу балалары алған үлесті әркім әр алуан әңгімелеп, бірі өкініп, екіншісі арыз-шағым жасаймыз деп желпілдеп жүргені анық. Бүгінгі жалпы жиналыстың негізгі өзегі сол. Барлық мән-жайды өз құлағымен естиін деп түйді ме Жаныс сәлден кейін:

– Жарайды, ауылдың жиналысына мен-ақ қатысайын. Дәулетбай екеуің бірге оқып едің. Иә, бітірмедің, қай курстан тастап ең? Енді бұл мамандықты жалғай аласың ба? – деді.

Бірінші том

– Оқымаған Тоқташ та орманшы болып еді ғой, – деді Жәмилә.

– Кім біледі. Осы күні бәрі заңшыл, мамандығы жоқ деп Дәулетжанның үстінен арыз жаза ма дегенім ғой. Жақсы, ісін игілікті болсын! – деп, Жаныс қолын жайып, іштей тәубе жасап Алланың рахымын тілеп батасын берді. Содан соң кеңсеге ерте бармақ болып үйінен шығып, таныс көшелермен ақырын аяңдап шаруашылықтың жалпы жиналысына барып қайтты. Көңілсіз де емес, көңілді де емес.

Құс тұмсық, ат жақты, бір кездегі сұсты көрінетін бүркіт қабағының түбіндегі кайнардың суындай тұнған жанарының нұры жас шағында басқаларға ішкі ойын оңайлықпен сыртқа шығармаса да, Жәмиләдан жасыра алмайтын. Шалғы мұртын баяғыда қойған. Сақалын жібермеді. Ұзын мойнындағы жұдырықтай жұтқыншағын өрмекшінің торындай шандыр торлаған.

Барлық орден-медалын таққан костюм-шалбарын кемпірі: «Жиналысқа, көпшілік жиналған жерге барасың», – деп болмай кигізген. Сонау жетпісінші жылы алған ұзын тік жағалы сұр макентошы пісте тұмсық етігіне оралып, есігінің алдындағы күнқағардың астындағы креслосына жайғасты. Жәмилә саумал әкеп сіміртті. Барған жері көңіліне жақпаса, қикиып үндемей қоятын. Әр нәрсенің жөнін білгісі келсе де, Жаныстың жүйкесін жұқартқысы келмеген сыралғы бәйбіше ештеңені сұрамады. Марат сабаққа кеткен, сол бәрін біледі. Кімнің не айтқанынан да жаңылмайды. Жайланып демін алған соң, макентошын, боз шляпасын шешіп, ескі өрік ағаштың бұтағынан Ернұр әшекейлеп жасаған киім ілгішке қыстырды. Сонан соң:

– Әй, бәйбіше, әншейінде бәрін білмек болып ынтығушы едің, үндемейсің ғой, – деп күлді.

– Е, сәл тынықсын дедім.

– I.i...im. Жиналысқа бардым. Әркім әртүрлі пікір, ұсыныс айтты. Тиянақты табан тіреген тоқтам жоқ. Ал енді менің естігенім шаруашылықтың жылқысын бөліпті. Басқа мал да солай.

– Мынауың жақсылық қой, бізге үлес бар ма? – Жаныс кеңкілдеп күлді. Ызалы күлкі ме, жоқ, налыған кейіс күлкі ме, әлде, мазақ-әжуа күлкі ме түсініксіз күлкі.

– «Бүлінгеннен бүлдіргі алма!» – дегенді, рухыннан айналайын, ата-бабамыз жайға айтқан жоқ. Атымыз да аталмады. Мен оған

кейімедім. Берсе де алмас едім. Тек өкініштісі әрі аяныштысы үйірін алды-алдына талап әкеткенде Бозайғыр, Сартауқұмдағы түйе өркеш құм жоталар бар емес пе, соны үш күн шыркөбелек айналып кісінеп жүріп, жоқ болып кетіпті.

– Ой, жарықтық-ай, үйірін ит-құсқа алдырмайтын киелі мал еді-ау.

Бәйбішесінің даусы дірілдеп, көзінен өкшесіз аққан жасты сол күні киген кестежақ кимешегінің ұшымен сүртті. Кең екі иығы селкілдеп, едәуір мезгіл жылады. Содан кейін ауыр жұтынып:

– Ел аман, жұрт тынышта бұл не қылған талан-таражы?! Құдайдан қорықпай ма екен?! Сол мыңға тарта жылқыны елу жыл бақтық. Ешкімнен жем, шөп сұрап жатқан жоқ. Тек табиғаттың өзгеруін ұқыптап, бакылап бақса болды емес пе еді.

– Жә, маңдай термен жинағанбыз. Халық қазынасының киесі ешқайсысын ондырмайды. Адал еңбекті аяққа таптағандар әлі-ақ сазайын тартады. Бәйбіше, сен бір шай бер?

– Одан басқа не байқадың?

– Байқағаным қарапайым еңбек еткендер жер үлесінен ой, шұқыр, қия беттен бірдеме алар. Ал енді бұл жиналыс бастықтар алған жерді заңдастыру секілді. Бағана Марат дұрыс айтыпты. «Көпшілік осылай шешті. Әділетгі», – деп қаулы қарар қабылдау үшін жасалған зымияндық. Менің түйсік-түсінігім сол. Өз басым келістім. Іс бітіп, қу кеткеннен кейінгі ойбайың, айғайың кімге керек.

– Біздің жер жайлы сөз болды ма?

– Мен секілді жер актісін алғандар аз секілді. Аудан әкімі: «Қолында жер иелігі деген куәлігі барлар енді өзгермейді», – деді. Ал ендігі үлес алғандарға тек шешім беріледі. Мемлекет қай күні ортаға аламын десе алады. Алмаймын десе қояды. Бұл да біреуіне керек болса, сылтау айтып алуларына жеңіл.

– Бұл заманның ақыры не болар екен? Қолда бар асылдан айырылып қалар ма екенбіз? Осы көптің көңілінен шықпаған жайды Жәкемнің балалары білмейді-ау? Білсе ғой...

Бәйбішесі Елбасынан үлкен үміт күткен тәтті ойымен жүріп шайды күн-қағардың астына даярлады. Екеулері де өз ойларымен өзі болып шайды үнсіз ішті. Ерке базарда. Сейтек таңнан кетті. Ел жата оралады. Әуелде Дәулетбай ол жұмысты Тоқтабекке берген.

Бірінші том

Неге екенін оны босатты да, кеңсенің күзетіне бастық жасады. Бір орайы келгенде Сейтек сыр тартып еді. Дәулетбай: «Оны қайтесің. Алатаудың байлығы біздің жеті атамызға азық болған. Ендігі өсер баламыздың баласына жетеді. Бірауық жүрген жерін сасытпау керек. Тойса ішкенін ішкен жеріне құсады, тышқанын тышқан жеріне тастап кетеді. Кішкентайдан бірге өстік, бала-шағасы бар. Қазіргі еңбекақысы сәл аздау. Өзіне жетеді. Президенттің бір айтқаны есіңде ме? Көреген-ақ кісі ғой. «Ескі дос қымбат. Тозған шамадан секілді тастай салуға қимайсың», – деген. Ол әр жұмыр басты пендеге айтқан сабақ», – деген де қойған. Тегінде Дәулетбай адал, асыл азамат қой. Ол сеніп тапсырған жұмысқа қалай салақ қарайды.

Айкерім сабағын ертеңгі кезекте оқиды. Марат қана түстен кейінгі ауысымда мектепке баратын. Бұрынғыдай сауылатын биелер ауыл айналасында жайылмайды. Енді орман шаруасына тән таудың сай-саласына жайылады, июі келгенде биелер өздері келеді.

Бар жан-жануардың іздегені – тамақ, жер от. Таудың шөбінің түгін тартсаң, майы шығады. Соған шаншыла жайылғанда иігенін биелер біл-мей де қалады.

Марат Майбұлақта жайылып жүрген қара бие мен бөрте дөнежінді айдап келуге атасының Торықасқа жорғасымен әлгінде ғана кеткен. Үйлерінің желкесі тік, биік шалғынды қаптал болғанымен, үсті жазық. Сол жазықтан төменгі өзекті Майбұлақ дейді.

Тік қапталдағы жіңішке соқпақ жолмен мал жайылымға тізіліп өрлеп шығып, қайтарда қаздай шұбап түседі. Ерге отырса бітті, Торықасқаны жорғалатқанды ұнататын Марат ағызып шауып түсіп, үйде отыр деді ме, шарбақтың сыртында тұрып:

– Ата! Ата! – деп бар дауысымен айғайлады.

Кемпірі екеуі қалбалақтап шай ішер күнқағардың астынан сыртқа шыға:

– Маратжан-ау, мал аман ба? – деп қабаттаса қақала-шашала уәж қайырды.

Екі аяғын үзеңгіге тіреп көтеріліп елірген немересі:

– Ата Бозайғырды көрдім! – деді, қуана. Қуанғаны соншама танауы делең-делең етеді.

– Бозайғырды? – Атасы тандана қайта сұрады.

– Иә, иә, Бозайғырды. Мен ондай жылқыны суретшілердің суретінен ғана көретін едім.

– Апыр-ай, жануар-ай, туған жеріне келген екен ғой. Кемпір менің етігімді әперші?

– Барайын деп тұрсың ба?

– Бір көрейінші асыл текті.

– Ата, Бозайғыр қара биені қасып иіскеледі, ей.

– Қара бие күйттеген жоқ. Бөрте дөнежін. – Жаныс «соған шапса ғой, шіркін» деп армандады.

– Әй, бөрте дөнежінің құйысқан басарын иіскеп, үстіңгі иегін жиырып аспанға тұмсығын көтеріп аз тұрды да, қара биенің жанына ойқастап әлденеше барды. Әбден жараған. Торықасқа аттың үстінде менің тұрғанымды білер емес. Содан бар ғой Тоқаш ағаның жирен биесін көрді де кісінеп жіберді.

– Артылды ма, оның күйті келген болар.

– Артылғанда қандай. Жирен биенің төрт аяғы төрт жаққа кетіп әрең көтерді.

– Әй, Маратжан, сен осы қызықсың, көп білемін деп кейде былжырап кетесің.

– Әже-ау, ол табиғаттың заңы ғой.

– Сонымен не болды? – Атасы етігін киіп шляпасын қолына ұстап жақындағанда Марат:

– Жирен енді-енді жатуға айналған Бозайғыр үстінен түсіп, ұрығын жерге төгіп-төгіп жіберді.

– Жә, болды енді, – деді әжесі.

Жаныс Торықасқа жорғаның тізгінін қымтып, былғары ердің томаға басынан ұстай үзеңгіге аяғын салып тұрып:

– Енді қазаққа үйірлі жылқы бітпес, – деді. Даусы қытымырлана шықты.

Атасы Торықасқа атқа қамшыны ұрғылап, өріске қарай асыға шапты. Жорға иесінің көңіл-күйін сезінді ме күлте кекілін қағып тастап ағытыла жорғалады. Бар арманы Бозайғырды көру еді. Көре алмады.

Ол барғанда Бозайғыр жоқ екен. Өріске жеткен бойы әлденеден шашынғандай асыға қимылдап, қытымырлана биелерді ауылға қарай еңкейтті. Желіндері сыздаған-ды. Бірақ әп-сәтте шешімін тез өзгертті. Тауға қарай қайта қайырды. Сөйтіп, Бозайғыр

Бірінші том

оралар деп ұзақ күтті. Оралмады. Жаныс кешкі өрістен қайтқан малмен бірге келді. Көңілсіз. Торықасқадан салбырап әрең түсті. Алдынан шыққан Марат Торықасқаны шылбырынан жетелеп, керме ағашқа байлады.

– Бозайғырды көрдің бе? – деді бәйбішесі.

– Жоқ. Таппадым. Сонау сағаға дейін бардым. Жануар Үш-қоңырға кетті-ау.

5

– Әже-әже! – Мараттың тызылдай шыққан даусын әжесі әуелде жақсы естімеді. Жылжып кеп ол жататын бөлмесін саңылаулап сығырая көз жүгіртті. Компьютерінің әр жерін тез-тез шұқылап, тыпырлап тұр екен.

– Маратжан, сен бе?

– Иә, сабағыма керек еді, мына пәле жұмыс істемей қалыпты.

– Е...е...е. Сен оны түйгіштегенше свет бар ма, соны тексерсеңші? – деп, көк еті салбыраған білегін сұғып тоқ қосатын нүктені іздеп, тауып іске қосып еді, шам жанбады.

– Маратжан, тоқ жоқ.

– Кеше электриктер келіп пе еді, әже!

– Жоқ. Ешкімді көрмедім.

– Онда ол қулар подстанциядан бөліп тастады. Енді қайттік?

– Ә...ә...ә, Сейтек тауға кетті. Әлгі электрик соның жолдасы ғой.

– Осы сағатына сан құбылған уақытта дос бар ма?

– Жоқ, балам, өмірден түнілуге болмайды. Адамның ниетіне Тәңірім арамдық ұялатпасын.

– Ту, әже, – қызарақтаған Марат әжесіне дәл осындай дауыс көтерген емес-ті. – Қайдағы бір пәлсапаны.

– Сен, Маратжан, босқа күйгелектенбе? Ернұр ағаң мансартынан әлі түскен жоқ. Соған жайыңды айт.

Марат үйге киетін спорт киімімен жүгіріп баспалдақпен өрледі. Айкерім екеуінің бөлмесі бір. Сабактарына оқулық, керек әдеби көркем кітап қоятын, бір керегеге тұтас керілген, ұя-ұяға бөлінген әдемі шкафтары бар. Оны мектепте оқып жүргенде жиһазға арналған тақтайшаны сатып әкеліп, пластилиннен әдемі ұлттық өрнек салып, дәл бір фабрикадан істелгеннен артық етіп

Ернұр құраған. Келген, кеткендер қызығып: «Қайдан алдыңдар?» – деп сұрай қалса: «Жапон мебелі. Мың доллар тұрады», – дейді әзілдеп.

Ернұрдың есігін жұлқа ашқанда ағасы кітап оқып отыр екен. Маратты үндемей тыңдап, өз бөлмесінің шамын жақты. Жарық жоқ.

– Бұл солақайлар Ильичті құртқан соң, «Ильичтің шамын да» құрталық деген ғой.

– Ағатай, мен сабағымды қайтемін?

– Ұстазыңа жайыңды айт. Мен не істеймін?

Әжесі екеуінің әңгімесін тыңдап тұрған.

– Иә, әже, әлгі, әлгі... «Шабанка» қайда? – деп Марат әжесінің алдына жетіп барды. Кеңес өкіметі малшыларға керосин майымен жүретін «движок» беретін. Кейін ол «шабанка» аталып кеткен.

– Көкем, Тоқатай аға үй салғанда дәнекерлеуге берген, – деді Ернұр.

– Бұл – әкіматтың қиянаты. Сен соны әкел? Атам жерді бермеген соң өстіп қысастық жасалық деді. Мен білемін.

– Жарайды. – Ернұр ызасы тызылдатқан інісінің мойнынан сипап, баспалдақпен түсті. – Жоққа амал жоқ. Басқа сабағыңа әзірлен. Түнде жатқанда жарық бар еді, ә?

– Әуелі соны анықта. Әлгі электрикті білесің.

– Білгенде қандай, жоғарғы әкім-қаралар соның қолымен от көсеп отыр ғой. Оны қинаудың керегі жоқ.

– Осы дұрыс. Бар пәле жоғарыда. – Әжесі қолын көтеріп саусағымен үйдің төбесін шұқыды. – «Осылай қинасақ, амалсыздан жерін Иван Василевич Тимошенкоға береді» деп.

– Ойыңыз дұрыс. Бірақ ол жоспарлары орындала қоймас. Мен Тоқташ ағаның үйіне кеттім. – Ернұр істің адамы.

Жаныстың бұл жайдан хабары жоқ, әдеттегідей ерте тұрып мал жанын жайғап, алма бағын аралап шыққан. Содан кейін жуынып ертеңгі шайын асықпай ішетін. Басындағы Ернұрдың спорттық тепетайын шешіп, тершіген бетін сүртті. Жеңіл күртесінің ауырлығы жоқ. Кейде дастарқанға сол күйі отыра салатын. Бәйбішесі қариясының қамын реттеп жүріп:

– Саумалыңды іштің бе? – деді.

– Ерке ертемен беріп, базарына кетті ғой, – деп уәж қайырды.

Бірінші том

Ернұр «Жигулине» мініп орталыққа тартты. Қариясы бір шыны шайын ішкеннен кейін ғана бәйбіше тоқтың жоғын білдірді.

– Е, жырым-шеттік шайнаған иттердің ісі де, балалар жөндер, – деді де қойды Жаныс.

Ол Бозайғыр Сартауқұмда жалғыз кісінеп жүр дегенді естігенде түтігіп, ешкіммен осылай көпке дейін сөйлеспей қойған. Марат «көрдім» дегеннен бері көңілі сергігендей ме, қалай. Тіл қатқандарға қиястанбай, қиқарланбай жайдары жауап беріп, әңгіме сабақтай бастады. Бәйбішесінің қолынан кәрлен кесені ала бере:

– Жарықтық Бозайғыр – сонау Қарасай батырдан келе жатқан жылқының тұқымы.

– Қойшы, ей, қария, үш ғасыр өтті. Жылқы емес, адам да қалмаған шығар.

– Ей, – Жаныстың үні тасқа тигендей шақ ете қалды. – Мен кіммін?

– Сен – Жәкеңсің!

– Анау ел басшысы кім?

– Шапырашты. Шапыраштының Есқожасы. Оның Көшегі...

– Көшек батыр мен Нұрабай хан соның ұлы әкесі емес пе?! Сол Қарасай батырдың қанының бір түйірі болған соң, соның тегі болған соң саған Жәке болып жүрмін.

Бәйбішесі жым болды. Артық кеткенін түсінді. Әңгіменің бағытын басқа арнаға бұрғысы келіп:

– Жәке, өзің қалай ойлайсың, Бозайғыр Үшқоңырға кетсе, келер, ә? – деді. Үнінде бір үміттің лебі бар. Жанысқа сол ғана жетіспей тұрды ма екен, екілене сөйлеп кетті.

– Онда Бозайғырды ешкім танымас. Назартай да, Әли аға да, Дәулетбайдың әкесі марқұм Ақылбек те дүниеден өткен. Ең соңынан Қадырғалидың әкесі аттанды.

– Қадырғалидың кім?

– Не, алжиын дегенің-ау, Әли ағаның құрдасы емес пе?! Шамалғандағы өмір бойғы көршісі емес пе?

– Иә, иә, енді есіме түсті. Балалары да құрдас еді-ау. Екеуі мектепке барғанда төртеуің бір жеті тойладындар. Әй, шіркін өткен күндердің соңы ғой. Сұлтанның анасы қандай еді. Дүниенің бар-жоғын білдірмейтін. Жайнап жүретін. Оның жанында біз,

– Бәйбіше қолын бір-ақ сілтеді. – Қазір бізді таниды дейсің бе? Жаз бойы Үшқоңыр жайлауының рахатын бесеуіміз көрудей-ақ, көрдік. Ол кезде ойын қуған бала. Міне, енді ел ағасы. Өткен өмірге өкпеміз жоқ. Осы күніме де ризамын. Ел аман болсын. Өлімнен де қорықпаймын. Досым, жолдасым емес, бірде-бір білетін адамымның жүрегін ауыртқаным жоқ. Кемшілігін айтсам, бәріне айттым. Әділетін, турасын айттым. Тез-ақ түсіністік. Көңілге кір сақтамайтын едік. От айналғандай уақыт өтпей араласып-құраласып кететінбіз.

Әстіде, Жаныс жиында, тойларда көп сөйлемейді. Тіпті: «Сөз бермей-ақ қойса екен», – деп отырады. Зәуде бере қалса жанындағы біреуіне кезегін беріп, өзі қосыламын дей салады. Ал осылай бір шешілсе, үлкен аудитория, биік мінбенің керегі жоқ. Ағытылады. Бозайғыр Үшқоңыр жайлауына кетті деп жорамалдағаннан бері сондай жадыра күйді басынан кешіруде.

Марат сабаққа кетісімен Ернұр «шабанканы» әкеліп, от алдырып электр жүйесіне қосты.

– Әп, бәрекелді, балам, ешқашан кісіге жалынба! «Өзінде асың болса, кісіде қасың бар ма?» – дегенді бұрынғы аталарың бекер айтпаған, – деп, Жаныс риза пейіл білдірді.

Бұл отбасындағы жастар билік басындағылардың қырын қарағанын білді. Жаныс пен Жәмилә – кешегі осы шаруашылықтың белсенді еңбеккері, бастықтар да, ел де сыйлаған адамдар ғой, осыншалық ұсақтыққа қимады.

Айтқанымызға келісе қоймады деп шамын сөндіру, телефонын үзіп тастау ұяты бар адамның ісі емес-ті. Бірақ амал не, мына өтпелі заманда билікке келгендерге доқ айту қиын.

Жаныс сонау Кеңес өкіметінің коллективтендіру дәуіріне қайта оралған. Күндіз тып-тыныш. Кешке «шабанка» дүкілдесе, теледидар да, радио да іске қосылады. Айкерім мен Марат сабақ даярлауға ерте отырады. Мектептен оралған Марат кеш батқанша серуендемек болып ойынға киетін кедасын қолына алғаны сол еді:

- Әй, Маратжан, тез бері келші! – деп әжесі шақырды. Марат:
- Қазір, әже, қазір! – деп еді, әжесі дегбір таппай:
- Құдай-ау, мына кісі бір маңызды мәселе айтып жатыр.
- Болсаңшы. Түсінбей тұрмын, – деді.

Табалдырықтан жүгіре аттаған Марат жүре сөйлеп:

– Әже-ау, сәлден кейін қазақша да айтады ғой, – деп ұзынды күні мізбақпай жаңа ғана іске қосылған теледидардың алдында қалқайып құлағын тосып тұрған әжесінің қатарына жетті.

– Бұл кісінің қазақша сөйлей алмайтынын білемін. Ал енді сөзін тыңда! – Әжесі шаруасын тындырғандай күндегі өзі отыратын дәу креслосына жайғасты. Кең көйлегінің сыртынан киген ою-өрнекті шолақ жең қамзолдың түймесін ағытты. Теледидарда сөйлеген министр сөзін аяқтады.

– Апаң, не айтты? – деді әжесі.

– Министр кісі ауылдағы елге сүт, жұмыртқа салығын салу керек. Ол қосымша табыс дейді.

– А...а...а, қайдағы сұмдықты қайдан тауып жүр? – Әжесі бір қорқынышты хабар естігендей немесе үрейлі аң көргендей Маратқа көзін бақырайтып қарады. Сәлден кейін:

– Бұл министр әлдеқашан ұмыт болған сұмдықты қайдан шығарып жүр-ей? – деді еңтігіп.

Мараттың әжесі сонау соғыс жылдары ет, май, жүн салығының азабын аз көрген жоқ. Сол кезде бар-жоғы тоғыз жаста еді. Жалғыз сиырмен қалған анасы май салығын, ет салығын төлей алмай қатты жапа шегетін. Азапты кейпін көргенде бала жүрегі күйзелетін. Дәл сол тозақты жетпіс жылдан кейін өз басынан өткізетіні шошындырды. Әр алуан ой үстінде отырған әжесі ол салықты төлемесе де күнәлі болып шығатынын есіне алды.

– Әй, Маратжан, – үнінде шарасыздық басым еді.

– Тыңдап тұрмын, әже!

– Сонда ол салықты жұмыртқадай төлейміз бе? Соны түсіндірші?

– Әлі заң шыққан жоқ. Министр ауылдағылар байып кете ме деп алдын-ала қарекет жасап, жақсы кісі, тапқыр министр болып ұсыныс айтып жатыр.

– Ой, күнәлі пақыр. Жұмыссыз ауылды жұмыртқа байытып жібереді дей ме-ей? – Үніндегі кейісті айтып жеткізу қиын....

– Кім біледі?!

– Ой, Алла-ай! Егер ол ұсыныс айтса, біздің ауыл ертең-ақ іске кіріседі. Сен әлгі сауалымды жауапсыз қалдырдың ғой.

– Әже, сіз қызықсыз, мәселенки нені?

– Салықты жұмыртқадай төлейміз бе демедім бе? – Марат қатты күлді. Әжесінің беймезгіл мазасыздығына күлді. Күлген қалпы: «Кешегі социалистік жарыстың белсендісі ғой. Үкімет бір мәселенің құлағын қылтитса, бекер қылтитпайтынын сезеді. Көп кешікпей осы салықтың доңғалағы айналып іске кірісіп келетінін түсінеді. Сонан соң әжем он тауықтың жұмыртқасын қалай тапсыратынын ойлап шыр-пыр болып отыр», – деп әжесінің мойнынан құшақтап, креслоның қанатына жайғасты.

– Иә, әже, айтайын. Сіздің он тауығыңыз күніне он жұмыртқа туады. Айына отыз жұмыртқа. Енді соны қазіргі нарық, базар бағасына көбейтіп жіберсеңіз отыз мың теңге. Ол сіздің елу жыл ерте тұрып, етігіңізбен саз кешіп кешке дейін елу жыл жүргенде алған жеті мың теңгеңізден көп. Демек, артығын мемлекет қазынасына салық ретінде төле деген сөз. Қазіргі әкімдерге, министрлерге еңбекақы төлеу керек? Бұрынғыдай зауыт-фабрикасы, өндіріс орындары жоқ. Кеніштерді шет елдің байларына берген мемлекет ол қаржыны қайдан алады? Қарапайым халықтан салық арқылы алады.

– Ой, құдайым-ай, бұлар бүргенің аяғын көрген шығар.

– Заманымыздың талабы сол.

– Қойшы-ей, заман, заман. Ол заманың кімге керек?! – Әжесі эп-сәтте шырты ете қалды. Шашақты ақ жібек үлкен жаулығының алқымын қымтады. Жоғарыдағы Мараттың ойлағаны дұрыс. Кезінде аудандық, облыстық озаттар қатарында ауданда, Алматыда өтетін келелі кеңестерге шаруашылықтан адам жіберу керек болған соң, әйтеуір бір адамды жіберетін. Дулатбай жылқыны иесіз тастай алмайды. Жәмилә баратын. Талай қатысқан. Никита Сергеевичтің: «XX ғасырдың сексенінші жылы коммунизмді орнатамыз!» – деген, «елді алға ұмтылдырған жасампаз» сөзін жақтап сөйлегендердің талайын көрген. Өзі де жана жоспарларды жақтап қол көтерген.

Омырауы жұлдызға толы Леонид Ильичтің: «Кемелденген социализмді өркендеткен өміршең заманның адамдарымыз», – деген «ұлағаты ұлы қағидаларын» мадақтаған небір нарқасқалардың лебізіне қол соққан. Жай соқпаған, орнынан тұрып: «Жасасын коммунистік партия!» – деп ұрандатып соққан. Сол шақта сырттан дауыс естілді. Өрекіпген өктем дауыс:

Бірінші том

– Апай, оу, апай, үйдемісіз? – Әжесі мен Марат елең етіп, тағы естілер ме екен деп құлағын тосты.

– Апай! – Бұл жолы қатты шықты. Ызғарлы.

– Бұл кім ей? – деді әжей.

– Әлгі ауылдың әкімі. – Орнынан көтеріліп есікке таянған Марат артына бұрылып әжесіне: – Сол, – деді.

– Е, оның бізде несі бар?

– Сізді іздеп тұр ғой, далаға шықсаңызшы, – Марат әжесіне қиғаштай көз тастады.

– Е...е...е, керегім болса барайын. Сыртқа шыққанда көргені – әкім ауланы қоршаған шарбақтың арғы жағында қара «Джиптің» есігін ашып, рөлде отыр екен.

Ол: «Облыстан бастық келе жатыр», – деп жылда шарбақты көк сырмен боятатын. Әкім болып келгеннен бергі негізгі жұмысы сол.

– Бері келіңіз! – деді. Үйінің шыға берісінде қоянжон су қағардың астында тұрған әже қылт ете қалды ма:

– Іздеген адам өзі келсін, – деді. Қарияның үнінен ұнатпағанын әкім сезсе де, менмендігі жеңіп:

– Осы ауылда мың үй бар, бәріне кіре берсем, қолбала болармын, – деді, кабинадан түсіп жатып. Ол мардымсы басып шарбақтан кіріп, ауланың ортасына жете:

– Оу, қария, мына аудан бізді, ауданды облыс жеп жатыр.

Су қағардың тақтай еденін ауыр денесімен сықырлата басып, баспалдақтан түскен Мараттың әжесі:

– Ел аман, жұрт тынышта дүниені сен-ақ дүбірлетіп жүресің. – Дауысы жай шыққанымен, көңілінде қыжыл бар. Осы шаруашылықтағы алпыс мың қой, бес мыңға тарта ірі қараны, жылқыны, кешегі Кеңес өкіметі берген әлем техниканы жым-жылас еткенін Жәмилә бәйбіше сенімді адамдардың әңгімесінен естіген. Сол байлықтың дәл осы күні жоқ екенін де жақсы біледі. Он бес мың гектар егіндіктің әр гектарынан ең аз дегенде жылда 25 центнер алтын дән оратын. Астық тасыған машина күнде алдынан өтетін. Өйткені, қырман Жаныстың үйіне жақын-ды. Алма, көкөніс, бүлдірген секілді байлық қаншама... Он бес жылдан бері бір борозда тартқан жоқ. Сонда бұл неге әкім, кімге әкім? Жұмысы жоқ халықтан салық жинағаны әкімдігі ме? Осындай ғайбатты

сыртынан әуелде үлкендер айтатын, бұл күнде бала-шаға да айтатын болған.

– Е...е...е, енді неге тұрсың, келгенің жақсы, шаруанды айт. Жол болсын?

– Сіздер нені бүлдіріп жүрсіздер?

– Бүлдіргені несі? – Әже бойын тіктеп адырая қалды.

– Тауық қысыр қалды дегенді қайдан шығарып жүрсіз?

– Не дейді?

– Кешегі ауданнан келген салық полициясы – орыс әйелге тауық біткен қысыр қалды деп жазып беріпсіз. Ол сол қалпымен облысқа факс арқылы жіберіпті. Арызданбай жүре алмайсыздар. Жаңа аудан әкімі жер-жебіріме жетті. Соған кетіп барам.

«Ауданға жаңа келген әкім шақырып жатыр», – дегенде Мараттың әжесі қалт бөгелді. Бұрынғы аудан әкімі бұның үйіне қонақ болып өзі келіп, асықпай картасын ойнап кетеді деп елден еститін.

«Мына жаңа әкімнің жүрегiнiң сәулесi бар екен. Бұлардан жұмыс талап ете бастаса жақсылығы», – деген оймен сәл бұрылып ортадағы кедір-бұдыр, кеңестiк заманның ақырғы жылында қоян жал тас төгіп, бiрақ асфальт төсеп үлгермеген жол үстiндегi «Джипке» көз тастап тұрып: «Бұрынғы әкім он жыл отырды. Қурай басын сындырған жоқ. Осы үкіметке таңғалам, оны жоғары жаққа кеңесші, ақылшы болады деп әкетiптi. Алақандай ауданда ел есiнде қалардай бiр жұмыс iстемеген адам кiмге жарытып ақыл-кеңес бередi», – деген ойда тұрып, көзiн әкімнен алмаған күйi Мараттың әжесi:

– Маған не қыл дейсiң, бар. Жағдайыңды айт! – дедi.

– Құдай-ау, о заман мен бұл заманда тауық қысыр қала ма? – Әкім демiгiп тұрған жерiнде шыркөбелек айналды. Мараттың айызы қанғандай. Қара «Джиптi» әкесi тастап кеткендей аспанға қарайтын дәу қарынның күйгелектенгенiне қызықты. Қызығып тұрып аузынан қалай шығып кеткенiн:

– Аға, сиыр қысыр қала ма? – дедi, әкім Мараттан бұл сауалды күтпеген, қымбат кеудешесiнiң түймесiн босатып:

– Қалады! – дедi.

– Бие қысыр қала ма?

– Қалады.

– Ал қой, ешкі ше?

Бірінші том

– Ей, сен... – Көзі шатынап, табақтай беті тарс етіп айрылуға шақ қалып, булыға: – Нені мыжып тұрсың? – деді демігіп.

– Сіз ашуланбаңыз, тауық та жаны бар хайуан ғой. Демек, тумағаны қысыр қалғаны емес пе?

Кеше тауықтар қысыр қалған деп жазып берген осы Мараттың өзі болатын.

– Енді не дейсің?

– Аудан әкіміне соны айтыңыз.

– Бұл заманның баласы – бала емес, пәле.

– Аға, аузымды қышытпаңыз.

– Қышытса не істейсің?

– Бүкіл мемлекетті, Елбасын, ертең егеменді елімнің алғашқы көсемі деп болашақ ұрпақ мақтан ететін, өмірін, еңбегін өнеге-үлгі ететін, халықтың қастерлейтін адамдарын түгел алдап жүрсіз.

– Ой, тәрбиесіз күшік. – Әкім шыдамады. Маратқа аюдай атылды.

– Әй, әй, тоқта. Баламен бала болып қайтесің. – Мараттың әжесі әуелгідей марғау қимылдамай, жұлқына жолын тосты. Таяу келіп тоқтаған әкім баладан осындай сөз естимін деп ойлап па?! «Көкте – Құдай, жерде – Құдайберген мен», – демеуші ме еді. Жақ еттері дірілдеп, шақырайып тұрып:

– Осың үшін жауап бересің. «Президентті алдадың», – дейді. – Ол тандайы жабысып қалғандай ауыр жұтынды.

– Аға, сіз ренжімеңіз. Осы ел бетіңізге айтпайды, сыртыңыздан дәл мен айтқанды он есе фактімен айтады.

– Сондағы дәлел не?

– Айтайын.

– Әу, Маратжан, үлкен ағаңмен айтыспа! – Әжесі баласын сабырға шақырды.

– Әже, мен бұл кісіні ашуландырып айтысайын деп тұрғаным жоқ. Шындықты айтамын.

– Айтшы, кәне, шындығыңды. Айтшы!

– Сіз жылда осы елде пәлен қой, ешкі, жылқы бар, пәлен гектар егістік жер бар деп жоғары жаққа мәлімет бересіз бе?

– Сұрайды. Мәлімет беремін.

– Сол қойдан, ешкіден, сиыр, жылқыдан төл алдық деп сводканы тағы бересіз, иә, білемін. Бересіз, бәрі өтірік. Мәселен,

Марабайдың үш сиырының екеуі қысыр қалды, ал Ызғарбектің бүкіл қойы кералинге түспей, қышыма болып өлді.

– Мал баға алмаған өзінен көрсін!

– Жарайды, былтыр қысыр қалса, биыл төлдер. Сіз берген өтірік мәліметті ауылшаруашылық министрі Ақордада өткен республикалық үлкен жиында бүкіл елге мақтана айтты. Сіз Егеменді Қазақстанды осы дәрежеге жеткізген Президентті де алдадыңыз. Ақыр айтқан соң түгел айтайын. Бұрынғы кеңестік заманда шаруашылықта 15 мың гектар жерге егін егілетін. Сіз сол жер телімін бөліп бердіңіз. Ең көбін, құнарлысын өзіңіз алдыңыз. Ол да заңсыз. Ал енді жоғары жақ сізден қанша егістік жерін бар деп сұрайды. Сіз жауап бересіз. Әрине, егін ектік дейсіз. Соның әр қайсысынан қанша өнім алдың дейді ғой.

– Иә.

– Сонда биыл әр гектардан қанша центнерден дән алдық деп мәлімет бердіңіз?

– Мені тексеретін сен емес.

– Рас, тексеретін мен емес. Асықпаңыз, астамдық жасамаңыз. Оған да бір кезек келер. Биыл бір дән еккен жоқсыз. Сіз бас пайдаңыз, мансабыңызға бола үлкен саяси қателік жасап жүрсіз. Өткен жетіде, яғни атам екеуміз Талғардағы ағатайдың үйіне бара жатқанда жолда тұрған Калининнің ескерткішін көрдім. Тарихи тұлға болған соң қимай жүрген шығар. Балаңыздың баласы: «Жас мемлекеттің іргетасын қалаған қайраткерлеріміз!» – деп мақтан ететін сондай азаматтардың қадірін түсіріп жүрсіз.

– Ол сенің шаруаң емес! – Әкім әуелгідей адырандамады. Же-тінші сынып оқушысының сөзі мысын басса да, айбат жасап «Джипке» қарай жүрді. Әжесі немересінің батылдығын кешіруді Аллаһтан жалбарына сұрады. Жүрегі тіл-көзден қорқады. Жаманның қарғысы жаман. Жақсы қарғамайды. Сейтегінің сабырлылығын, табандылығын өзінше «жасық болып туғанға, жалтақ болып өстіге» санайтын. Пысық емес, ширақ емес деп қорланатын. Маратты жақсы көріп, басқаларына қарағанда іштартып, өзімсініп әңгіме айтып, жай сұрайтын себебі тайсалмай табандап сөйлейтіні еді. Бірақ іштей риза болса да, бастықпен салғыласқанын ұнатпаған кейіп байқатты. Әрі-сәрі ой толқынында: «Иә, бастық көрсе құрақ ұшатын жағымпаз, жалпақбайлардың

Бірінші том

ең соңы біз-ақ болалық, – деп өзіне-өзі сын көзбен қарай келе: – Әлі-ақ намысшыл, ата-бабасының рухы қолдайтындар өсіп жетілер. Марқұм менің қайын атам: «Жаман биеден жақсы ат тууы мүмкін», – деуші еді. Сол сынды жақсы заман келген болар. Жақсы азаматтар халқымыздың туын биікке көтерер. Жақсы аттар аламан бәйгеден озар. Бірақ, осы қазіргі әкім-қаралар халқы кедей елдің байымайтынын білмей ме?».

Мараттың әжесі өз босағасына жетіп, жирен құнанға жем беріп жүрген немересіне қарады.

6

Сейтек қарағайдың арасына өскен жас балағандарды топырағымен қазып алып, «Ойжайлаудың» етегіндегі тепсеңге тұзу-тұзу борозда тартып, үш шақырымдай жерге қатармен отырғызып шықты. Орман табиғатын үш жыл оқыды ғой. Технологиясын жақсы біледі. Бір жеті бойы екі аяқты арбамен су құйып берді. Өз анасының уызын емген құлындай екі айдың ішінде құлпырып шыға келді. Дәулетбай қалта телефонымен күн сайын аман-саулықты біліп тұрады. Бірақ «Мен осыны істеп жатырмын» деп Сейтек айтқан жоқ. «Көз қорқақ, қол батыр» деген рас. Жұмысқа шыққалы тынған жоқ. Екінші, үшінші қатар тез-ақ бітті. Сонау ақ шоқыларға қарай өрлеген жасыл шыршаның арасы тазаланып еді, аралауға да жеңіл болды. Әр үш метр жерден бір-бірлеп қадалған жүз түп балағанның қатары көбейген сайын сәндене түседі екен. Кейде дем алғанда: «Біз оңай да жеңіл жұмысқа қалай қызықсақ, сөзді де солай икемдей саламыз. Негізінде бұрынғы аталарымыз «қарағай тамырлы қазақпыз» деген ғой, ал біз айтуға жеңіл «Қарға тамырлы қазақпыз» дейміз. Адам баласына бір жақсылығы жоқ, қара қарғада не оңған тамыр бар. Мына қысы, жазы гүлдеп тұратын қарағайдың тамырының тереңнен нәр алып жататынын мақтан етіп айтуға әбден болады. «Қарағай тамырлы қазақпыз» деудің өзі үлкен философия емес пе», – деп ойлайтыны бар.

Екі күннен бері қара бие мен бөрте дөнежінді алып келіп алды. Күндіз өзі сауады. Биелерге де жақсы. Шүйінде жайылады. Кешке үйге не өзі апарады, не Ернұр алып кетеді саумалды. Әкесі жылқышы кезінде ешкі немесе жылқының терісін илетіп, қынаға,

рауғаштың тамырына бояп мес жасайтын. Қанжығасына байлай салса да, арбаға тастай салса да қауіпсіз. Тегі сабаға ашытқан қымыз болғандықтан ба, Ерке базарға кіргеннен клиенттері таласып алады да кетеді. Қалта радиодан бүкіл әлемнің жаңалығын түгел естиді. Күн қызса, биелер көлеңкеде тұрып жусайды. Үйді қоршаған жыныс шырша. Шайыр иісі мұңкиді. Тура іргедегі тұнбаның желкесінде діңіне құшақ жетпейтін бұтағының саясына қоралы қой жатса да болады. Бұл маңайда жоқ, жалғыз жасыл меруерт сырға тағынған қасиетті долана бар. Орманшыға арналған қоржынбас үйге келетін адам аз. Радио станция бар. Өрт немесе төтенше жағдайда қолма-қол хабарлайды.

Қарағайлы кеңшарынан өрлеген кең аңғардың екі қапталы айғыр дөң жол. Жоғарылаған сайын биік дөң сүйірленіп қанжардың ұшына ұқсап жіңішкере береді.

Алматыда тұрып қарағанда мейірімді ақ жаулықты аруанадан айнымайтын іле Алатауындағы ең биік шың жақындағанда мүлде басқа. Мәңгі қардың салқын лебі еседі. Долананың түбіндегі ботаның қайнары айнадай тұп-тұнық. Еңкейсең жүзің көрінеді. Мүк бояған тас қабақты кемерлей құрақ өскен. Бейне мұңға, назға толы сұлу көздің кірпігі секілді. Сол жәудіреген жанардай қайнардан сағыныштың көз жасындай бұлақ ағады.

Төмендеген сайын сай-саладағы бұрым-бұрым бұлақтар қосылып, арнасы кеңіп Қарағайлы кеңшарын қақ жарып өтеді. Кең аңғар тауға таяна келе екіге бөлінеді. Орманшыға үй салған сайдың басын «Ойжайлау», ал күнбатыстағы саласын «Ақсай» атайды. «Ақсайдың» асты - түбі терең шатқал. Терең болғанда да қорқынышты. Ол шатқалмен жаяулап болмаса биік қырына атпен шыға алмайсың. Тік-тік қабырға, қалың тікенекті сары даракқа үлкендігі бармақтай қара қарақат пен долана өседі.

Ал «Ойжайлаудың» үсті жазық. Күнбатыс қапталындағы Үшқоңыр жайлауымен бергі Шамалған ауылына түсетін тіп-тік қырдан және күншығысты діттеп бұрылған сеңгір жота үйірінен бөлінген қызыл атан – түйе секілді. Көлденеңінен қия созылған қырат. Осы қырдағы инедей қадалған саркүйік қалың бетегеге жайылған малдың еті де, сүті де өте құнарлы. Қымызын ішсең, таңдайыңнан дәмі кетпейді. Сырттан қарағанда өркешін күн қақтаған сары інген секілді. Сонау Үшқоңырдан басталып,

Бірінші том

жолындағы бел-белесті жалпақ жазықты күн табанымен таптап басып ботасын іздеп кеңкілдеген сары інгеннің басын дәл сол «Ақсайдың» шатқалына жеткенде алапат бір қарулы қол желкесінен қылышпен шауып жібергендей. Бір кездегі қарағай, қайың, тал, шетен, қарақат, доланасы қаулаған шатқал қазір сүйегі аппақ болып қураған түйенің кеудесіндей үңірейіп тұр.

Сейтек келгелі орманшының қонысынан жоғарғы бұрын бос жататын иінді етекке бес жүз балаған тікті. Алыстан қарасаң, тау тұп-тұнық ауа бүркеген, жап-жасыл орман ғой. «О, шіркін, таудағы анау жасыл орман-тоғайға барып дем алып, серуендеп қайтар ма едім» деп кім армандамады. Сейтек те сонау бала шағынан сол сәтті аңсайтын. Бәлкім, орманшының оқуына да сол арман, үміт жетелеген шығар. Бұл күнде оны байыптап, баяндап қараса, өмір қиялына кіріп шықпаған арнасымен ағызды. Алғаш рет Тоқтабек кілтті әкеп берген күні заңсыз ағаш қырқатын, осы күнгі тілмен айтқандар «браконерлерді» кездестіретмін деп бүкіл баурайды түгел аралап шықты. Ағаш кескен ешкімді көрмеді. Жол қапшығын арқалаған қаба сақал орыспен жолықты. Мойнында мылтық, қолында қару жоқ. Не айтасың. Бірақ куәлігін сұрап көрді. Алматының байырғы тұрғыны. Зейнеткерлік куәліктің көшірмесін, тұратын жерінің мекен жайын алды. Әңгімесі қызық. Бір кездегі табиғат зерттеушісі екен, шылым шекпейді. Арақ ішпейді. Жол қапшығын ашып тастап емін-еркін тамақтанады. Үйренісе келе:

– Толик қайда? – деп сұрады. Сейтек әуелде «Толик» дегенді білмейтінін айтты. Петро: Бұрынғы лесник қайда? – дегенде түсінді, Тоқтарбекті сұрап отыр екен. Ауыл оны «Тоқташ» дейді.

– Ә, ол бастық болып кетті, танысың ба? – деді.

Петро басын изеді. «Тағы да мән-жай сұрағысы келді ме, жоқ сырласып, бұнымен де сыбайлас болсам ба екен» деп ойланды ма, көкшегір көзінің қиығымен қуақылана қарады. Сонан соң:

– Жақсы жігіт! – деп орнынан тұрып, әрі-сәрі кейіпте аз бөгелді де жайына кетті.

Тау ішіне ымырт ерте қонақтайды. «Ақсай» жақтан аяндап қайта оралды. Алғашқы түні қасына қонып та шықты. Әулие долана өскен, қоржынбас орманшының үйі құстың ұясындай. Сейтек бірте-бірте үйрене бастады. Күнде Ернұр не Марат келіп,

саумалды алып кетеді. Аңғардағы кең тас жолмен емес, төтесінен жүретін, көп ел біле бермейтін жалғыз аяқ соқпақпен келсе, атты кісіге он-он бес минуттық жол. Ернұр азық-түлігін әкеп береді. Ал Марат, тіпті, олай емес, кейде қонып қалған Петроны сан-саққа жүгіртеді. Оған бұл жұмбақ адам. Ақыры, сол Петроның сырын ашты. Демалысқа қарсы келіп: «Мен де қонамын», – деп қонды. Петро жоқ болатын. Қалаға кеткен. Марат тауды аралауға шықты. Түске келді.

– «Қисықсайда» суыр көп екен. Борсық та кездесті. Ал Алмалының күнбатысындағы қырғыз асатын кезеңнің басындағы ақ шағыл тастан тізілген Таутеке көрдім. Көке, Петро досың қашан келеді? – деді. Сейтек оның кейде ертеңгісін ерте келетінін айтты. Жорамалы дәл шықты. Петро күн шықпай келді. Келді де: «Қаланың көк түтіні тынысымды тарылтты. Тауға барамын», – деп Марат оянбай жөніне кетті. Марат тұрып, рахаттанып шай ішіп, құлындарды байласты. «Көке, мен кинокамерамды әкелдім. Бұл жолы бәрін түсіремін», – деп торсығына қымыз толтырып алды да, ол да аттанды.

Марат үлкен бесінде оралды. Кинокамерасы бір қапталында, торсығы екінші қапталында. Тау сағасында өскен рауғашты әкелді. Бір құшағын белдігімен бұрып арқасына көтеріп алған. Әлі солқылдақ екен. Екі беті күнге күйіп қызарып кетіпті. Келе сап бір тостаған қымызды сіміріп қисайып еді, демде ұйқыға басты.

Кіші бесінде Ернұр келді. Сейтек Маратты оятып:

– Ертең сабағың емес пе? – деді.

– Иә.

– Қайтқын. Ернұр, сен маған соңғы бороздадағы шұқырларды қазуға көмектес, – деді.

– Көке Петроны көрдің бе? – деді Марат.

– Сен немене, өзімен-өзі жүрген біреуді бірде қылжаққа айналдырасың, бірде кекетесің. Атаңмен қатар. Ұят болады. Ендігі кеткен шығар, – деп, Сейтек сыртқа беттеді.

– Көке, Сіз кез келгенге сенесіз.

– Неге сенбейін. Еш күнәсі жоқ.

– Ол – нағыз броконер.

– Ей, – деді, Сейтек тіке қарап, – дәлелсіз, айғақсыз қылмыс үстінде қолмен ұстап алмай күстаналасан, өзің сотталасың.

Бірінші том

– Мен бүкіл қылмысын көрдім.

– Қуәң бар ма?

– Бар. Бүгін «Қисықсайдың» бес суырын сойып, терісін, етін, майын тұздап алды да кетті.

– Жә, босқа сөйлеме. Бірде-бір мылтық атылған жоқ. Қарыс жердегі «Қисықсайдан» мылтық атылса, мына тау күніреніп кетеді.

– Жарайды, көке. – Марат әкесімен сөз таластырғысы келмеді. Ымыраласты. Сейтек пен Ернұр беткейдегі жұмысын тындырды. Бойы бір метрден сәл ұзын шыршаның өзінен түбіндегі тайқазанның көлеміндей топырағы ауыр екен. Оны салапанмен орап қойыпты. Ернұр әкесінің осынша іс бітіргеніне әрі риза болып, әрі аялай қарады. Бар-жоғы екі-үш айдың аралығында талай жұмысты атқарыпты. Токташ ағасы алты жылдан бері не бітірген. Сейтек осынша ауыр жұмыстан шаршағанымен, сергек. Көңілді. Бұрынғы жіп-жіңішке білегі, төс сүйегі көрініп тұратын кеудесі жұмырлана, толыға түскен.

Қарасұр өңі қызарып, сақал, мұртын қырмаса, әкесі Жаныстан аумайды. Тек мұрны ғана едірейіп, елік танауланып тұр. Қырық жас дегенің он сегіз мың әлемнің қожасы, ақылды да парасатты адамға берілген ғұмырдың бел ортасы ғой.

Қайнардан төменгі бұлақ арнасына қойылған қостағы темір трубаның бүйірінен дәнекерленген түтікке шүмек қойылған. Ол жуынғанда сабынды суды таза ағысқа қоспау амалы еді. Терең, кең құдық қазып, табанын нықтап жуынатын орын жасаған. Төбесіне екі жүз литрлік темір бөшкені дәнекерлеген, оның үсті кең шатыр, су жылып тұрады. Жуынғанда жылы су бітсе, тетік өзінен-өзі ашылып қайта толады. Үйге дейінгі жолға Ернұр шатқалдан жалпақ тас әкеліп, қиюластырып төсеп тастаған. Жаңа заманның бар жақсылығы – ақшаң болса, жаныңа керектің бәрі бар. Ернұр – сол мүмкіндікті шебер пайдаланатын жігіт. Он жеті жас мына сұңғыла ғасырда: «Бала едім», – дейтін өмір емес. Марат душқа, ең алдымен, шайынды. Әкесі жуынуға даярлана бастағанда гүлмен өрнектелген үлкен орамалымен сүртініп тұрып:

– Көке! – деді. Сейтек құлағым сенде дегендей ықылас білдірді.

– Сіз жұмысқа кіріскелі әжем мен атамның жанына отырып шай да ішкен жоқсыз.

– Уақыты жетпей жүргенін неге ойламайды, – деп Ернұр сөзге кірісті.

– Дүниенің түбіне жеткенде, жыртығын жамаған да ешкім жоқ.

Ернұр қызарақтап, уәж қайыра алмай қалды.

– Осындай жанымызда жүргенде әке-шеше деп жүрегін жылытсақ, артықтығы жоқ. Өз зейнетақылары өздеріне жетеді. Сол көңіл ғана жетіспейді.

Мараттың пікіріне Сейтек те, Ернұр да үндемеді. Бірақ Сейтек шындықты іштей мойындады ма, Мараттың Әулиеталда ілініп тұрған киімдерін әкеліп беріп, ілтипат көрсетті. Марат іш көйлегін алып тұрып, Сейтектің қаулай өскен сақалынан сипап еркелей жымиды. Қас қағым сәттік қадірлесудің күштісі-ай десеңші... Қошқар мүйіз ұлттық өрнекпен әшекейлеген күн қағардың ортасындағы аласа жозыны айналдыра қойған қарағай шөлкеге отыра бере Марат:

– Келесі жұмада Ерекең осында болсын. Сіз атам мен апамды мешітке апарыңыз. Ал сенбіде менде бір-ақ сабақ. Спорт. Осында келемін, – деді.

Оның пікірі түзетусіз құп алынды. Ешкім себеп, сылтау айтпады. Бұл жоспарды Сейтек жуынып тұрып естіді.

Мараттың есебі бар. Ол Петроның жықпыл-жықпылдың тар қуысына бұтақтан тор жасап, жапырақ жапқанын, оны көзімен көрмесе ешкімнің білмейтінін, сөйтіп, суырларды қалай аулағанын, терісін сыпырып тұз сеуіп, сәл дегдітіп орағанын, еті мен майын ішіндегі заты көпке дейін бұзылмайтын полиэтилен шағын қапшықтарға салғанын, қан, жынын қалай жасырғанын түгел кинокамерасына түсірген.

Ең құпиясы – суыр інінің аузына кәдімгі темір дәнекерлеуші электродтың үшкір жағын сыртқа қаратып, топыраққа шаншығаны. Суырлардың күн қызбай жайылымға шығатын әдеті емес пе?! Петро соны күтеді екен. Түнімен інде жатқан ашқарақ хайуан ін аузында шошайып сәл отырады. Ол да сақтанады. Қимыл еткен пендені көрмеген аң іннен ұзай қомағайлана жайылғанда Петро ысқырып жіберді. Сасқалақтай шаңқ-шаңқ етіп ұмтылған суыр бар екпінімен ұясына тығылғанда үшкір электрод жүрегінен кіріп, жауырынының ортасынан шығады.

Бірінші том

Суырдың кептелген жерде жан тапсырып, Петроның олжасы болатынын түгел киноға түсірген.

Бұл құпиясы жайлы Марат ләм демеді.

Жанағы әкесі мен ағасына айтқан жоспарды ол әбден ойланған. Петроны іс үстінде, яғни қылмысынан бұлтара алмайтын жағдайда қолға түсірмек.

Оның да жолы оңай емес. Кинокамерадағы көріністі нақты емес, әуесқой кино түсірушінің ісі деп жалтаруы мүмкін.

Марат Дәулетбай ағасынан көмек алуы керек. Сол дйттеген күні Петро ерте ме, кеш пе бір келді. Байқағаны – кешке тарта келіп қонады. Ерте кетеді. Іле-шала бұл да соңынан ілесуі керек. Сол сәтте Дәулетбайға хабар береді. Қоғамдық тәртіпті қорғаушылар тобын алып, ол кісі де жетуі керек.

Сейтек қара бие мен бөрте дөнежінді сауып келді. Енді бір сауым бар.

Ернұр шалғымен ертеңгі құлын жейтін шөпті шауып әкеп, бұтақтан өрген ақырға салды. Шамалғандағы жолдасынан Алабай күшік сатып әкелген. Үш ай болып қалды. Байлаусыз еркін. Алабайдың ә дегенде-ақ құлағы мен құйрығын кесіп тастаған. Бей-берекет үрмейді. «Бұған серік болар бір шәуілдек, жалпылдақ жүн кішкене ит керек сияқты. Жылт еткенді көріп, үріп үлгереді. Жүні қалыңы керек, – деді шарбақтағы шөпті жаймалап жүрген Ернұр. – Өйткені қысқа төзімді».

Марат қазан көтерді. Әкесіне ас әзірлеуі керек. «Тіршілікке қанша күш, қуат жұмсасаң, табиғаттан сонша нәр алу керек». Бұл ой – оның ең негізгі түйіні. Сыртта жасалған тас ошақтың үстіндегі кішкене қара қазанды жуып, су құйды да:

– Көке, ет салайын ба? – деді.

– Бар ма екен, құдықтан қарашы?

Тауда тамақ сақтайтын тоңазытқыш жоқ. Ені де, ұзындығы да, терендігі де екі метр, үстін ағаш тактаймен жапқан, күндіз айналадан жапырақ жұлып әкеп жауып қойған «қойма» бар.

Оны ашу – құпия. Ернұр орнатқан машинаның тежегіші секілді тетікті басқанда қақпақ өзінен-өзі ашылады. Білмегендер сындырмай, «қоймадағы» азық-түлікті ала алмайды. Марат сарт еткізді. Баспалдақпен түсіп, таза ыдыстардағы тамақты түгел қарап шықты.

– Көке, бар екен!

– Онда қазанға сал!

Мөлшерлі етті алып, қазан қақпағын көтеріп, суға салды да, ошақтағы толып тұрған қу бұтаққа от қойды. Жіңішке кернейден түтін бұрқ ете қалды.

– Шай әзірлейін. Күнқағардың астында шұлығын шешіп, шалбарын тізесіне дейін түріп отырған Сейтек «солай ет» деп басын изеді. Кішкентай ескі сары самауырынға от салсаң, тыз ете түседі.

Ернұр мен Марат саумалын құйып алып, үйлеріне қайтты. Оларды аттандырып артынан ұзақ қарады. Құдайға тәубе жасады. Өзі жалғыз өсті. Анасы «жаным сенің құрбандығың» деп Тәңірге күніне мың мінәжат етсе де, әкесі өйтпейтін. Тіпті, әлденеге жұмсаса да нық әрі тік айтатын. Тапсырған ісі ойлағанындай болмаса да аямайтын. «Нені қолыңа алсаң, соны тиянақты, ақылға қонымды жаса. Ертең не болсаң сол бол, қазір бітіріп кетсем, міндетімді атқардым», – деп көз алдап, көңіл бояп іс тындырма. Ондай адамды не дейтінін білесің бе? Сұйық су, сылбыр көмей сұмырай дейді, – деп ұрсатын.

Сейтек әкесінің осындай қасиетіне бұрын ой жүгіртпеді. Көңіл аудармапты. Енді ғой, иә, енді балаларынан соны талап етеді. Жанысқа қарағанда көзі ашық оқыған, жас кезінде ұлы Мұхтардың қаламынан шыққан бар жазғанын түгел оқыды. Қазақ, орыс жазушыларының еңбегінен, әй, оқылмай қалғаны жоқ шығар. Әйткенмен бірен-сараны бар. Мектепте жетінші сыныпта ма, әлде алтыншы сыныпта жүргенінде ме, «Боран» деген ел мақтаған жазушының жаңа повесін Алматыдан іздеп жүріп оқығаны бар. Құрылысы жаңадан басталған бес қабатты үйді «керегесі теңкейіп көтеріліп келе жатыр» деп суреттегені үшін кітапты лақтырып жіберген. Содан кейін-ақ сол ұлы жазушының бірде-бір еңбегіне қарамапты.

Ал «Нұрландия», «Қан мен терінен» бастап бүкіл мақаласына дейін «кемірген» жазушысы бар. «Қан мен тердің» кейбір тарауын жатқа білетін. Әсіресе, ондағы судыр Ахметті, бүкіл бір бөренеден мәңгі тозбайтын құрал-сайман жасаймын деп қолына балта, шотын алып жұмыс бастайтын судыр Ахметтің ақырында ағаш қасық жасамағанын есіне алып тұрып, кейде Ернұрға: «Судыр Ахмет атаңның кебін киіп жүрме!» – деп ескертеді.

Бірінші том

Сейтек осындай әр ойдың басын бір, аяғын бір шолып үлгергенше Ернұр мен Марат қайқаң бетке көтерілді. Ернұрдың біраз мінезін, адамдармен қарым-қатынасын құптамайды. Ал нені қолына алса, соны бітіргенше тынбайтыны ұнайды. Сондай-ақ жолдастарына адалдығы, тазалығы, тіпті, ең аяғы ағаш жонса да жинап кететіні жақсы-ақ. Кез келген әңгімеге араласпайтыны да жақсы қасиет. Тек істің ілгері жылжып кетуіне септігі, көмегі тиетін мәселеге ғана көңілі түссе пікірін, кеңесін айтатыны бар. «Әкеге бала сын» деп бұрынғылар содан айтқан болар.

Жүріс-тұрысындағы тәкаппарлығын, бір жақсы затты көрсе басқалар секілді қызығып, сырын білуге құштарлық танытпай, шалқайып қарайтынын да ұнатпайды.

Адам өз кемшілігін өзі біле ме, білмейді. Дәл сол қасиет Сейтектің өзінен табылады. Физиктер: «Атғас зарядтар бірін-бірі тебеді», – дейді ғой, дәл солай.

Сейтек кенже ұлының қасиеттеріне сараптама жасамапты. Ол, тіпті, жиырмасыншы ғасырда өмір сүрген қандас туысбауырлардың бірде-біріне тартпаған еді. Мүмкін бұл бүкіл ілім-ғылымды игерген, жерді қойып, Айдан резиденция салайын деп жүрген дәуірдің тәлімінің түсінік-түйсігінің әсері шығар. Мүмкін осы бір ештеңеден тайсалмайтын, қызарақтап алқын-жұлқын айқайға, дауға да бармай-ақ, өз байлам-байыбын айтатын ерекше қасиет осыдан үш ғасыр бұрынғы ата-тегінің қайта оралған қаны шығар.

«Иә, Аллаһ тағала, солай-ақ болғай. Үш ғасыр бойы армандаған, сол үшін асу-асу бел асқан, алашапқын жортуыл жасап, тең жартысы қырылса да туған жерінің бір пұшпағын да жауына бермеген ата-бабаларының қасиетті дәстүрін жалғайтын жаңа заманның, азат қазақ халқының алғашқы ұшқыны болғай», – деп Сейтек тәубасына келетін.

Бірақ, қазан-ошақпен айналысып жүріп Мараттың әке-шешесі жайлы айтқаны Сейтектің санасына енді қозғау салғандай. «Оларға дүние-мүліктің керегі жоқ. Күнде бізді көргеніне қанағат етеді», – дегені Сейтектің жүрегін шым еткізді.

Расында да жұмыс істегелі үш айдың жүзінде екі күнде бір барып сәлемдескені болмаса, шүйіркелесіп сөйлесіп, қал-жайын сұрамапты.

Қайқы беткейдің қырынан еңкейе берген екеуінің сұлбасына қарап тұрып: «Еһ, пысық, – деп мырс етіп, қосқа бұрыла бере. – Көрмейсің бе, соның бәрін байқап жүргенін...»

Орманшы үйінің артқы керегесі таяу ат көлігі, аздаған малы тұратын қора-қопсысы бар. Тегі, сақтықпен жасаған болу керек. Қатты жүрген малдың аяқ дүбірі естіледі. Оның алдына темір қада қағып, жиі шарбақты темір тормен орап дәнекерлеп тастаған. Бұтақтан әдемі тоқылған шөп салатын ұзын науаша. Биелер құлынымен сонда түнейді. Алабай ит өзі білмейтін, тіпті, тіршілігінде көрмеген аң келгенде ғана көмейінен гүрілдей ырылдап, есікке тығылатын болар, арс ете түседі.

Көбіне түлкі соғады. Елік түгел лақтады ғой, солар ғана жақындай жайылады. Сейтек әуелгідей елендеп, ұйқылы-ояу жатпайды, балағанмен айналысқаннан бері қатты ұйықтайды.

Көрші орманшылар да алыс емес. Ел орынға отырған соң бәрі рация арқылы хабарласып, амандық-саулықты біліп жатады.

«Ертең биелерді сауып, үйге барып қайтамын. Даярланған балаған түгел орналасты. Әкем шынында да бұрынғыдай емес, жінішкеріп үйден шықпайды. Болмаса менің жанымда жүрмес пе еді. Үйде отырмас еді. Қой, Мараттың ақылы бар. Айтқаны дұрыс», – деп әр нәрсенің басын бір шалып жатып ұйықтап кеткен. Әдеттегідей ерте оянды. Құлындар төрт аяғын созып жіберіп жусап жатыр екен. Ноқта бауынан ұстап тұрғызды да жебей бір сауып алды. Екі биенің желіні де үлкен. Бір сауғанда едәуір сүт береді. Мал сырын, оның тегін әкесі жақсы біледі емес пе?! «Жүйрік жаратып, қыран бүркіт баптайтын заман, әй, өтіп кеткен шығар» деп шаруашылықтағы мыңға жуық жылқыдан осы байтал мен Торқасқа жорғаны алған. Жекелік жылқы, сиыры көп қой деп ойлайтын Сейтек Қарағайлыдағы үйге екі сиыр, екі биенен ғана келді. Кейін білді, қалғанын түгел сатып Ернұрға «Жигули» әперіпті. «Қой бар», – дейді. Ол бір құдасының малымен бірге. Керек болса, әкеліп сояды.

Жоспарлағанындай бәрін жайғап, есігін бекітіп, екі биені жайылымға жіберіп, үйіне келді. Анасының қуанғанын айтпа. Аймалақтап сақал-мұрты өскен бетінен сүйіп, бұл күнде бар-байған алақанымен сипалап: «Құлыным менің нағашы атасы, менің әкемнен аумай қалыпты. Кеше Ернұр мен Маратжаннан

Бірінші том

жайынды естіп, әкең де қуанды. Қарияңды түсінесің ғой. Бекер жатқанша жұмыс істеген жақсы деп айтатын адам ғой. Мына бастықтарға түсінбедік, телефонды да алып тастапты. Ернұрға: «Жайын біліп кел. «Жылдық ақшасын бір-ақ төлегенбіз. Қиюға ешқандай қақың жоқ», – деп айт десем, Ерекең қолын бір-ақ сілтеді. «Адаммен сөйлеспейді. Әуелі есігінің алдына кіргізбейтін полиция тұрғызып қойды. Оған жалынғанша әрқайсыңа бір-бірден телефон әкеп беремін», – деп Еркеге, Айкерімге, маған телефон әкеп берді. Керегі жоқ десем: «Әже, нағыз сізге керек. Сіз әркезде үйдесіз. Қай уақытта да орныңыздан табыласыз деп маған мына телефонды берді», – деп қамзолының ішкі қалтасынан әдемі телефонды шығарды. – Қоңырауды естігеннен кейін асықпай мына жерін басамын. Сөйлесіп біткен соң әне бір тетігін басамын да қалтама саламын. Әй, заман жақсы ғой, балам, – деп бойын тіктеп алған Сейтектің кеудесіне басын қойып, қасып-қасып алды.

– Тек, адамдардың ниеті харамданып барады, – деді, күн-қағардың ортасындағы жозының ана мен балаға таяу шетінде отырған Жаныс. Ол ашусыз, зілсіз жай ғана айтты. Сейтек иық түйістіре жанына келіп жайғасып:

– Тауды сыртынан қарап, тыныш, жасыл орман, таза ауа деп ойлайды екенбіз. Ал ішкі сарайына зер салсаңыз, сырлы бір өмір шайқасы екен.

– Сейтекжан, сол табиғаттың шапағаты мен мейірімі де мол, – деді анасы. Жаныс үндемеді. – Сол мейірімді сезген сайын оған деген сүйіспеншілігің де арта түседі. Тіпті уақыт өте келе онсыз тіршілік ете алмаспын деп ойлайсың, – деп сөзін сабақтап еді.

– Осы менің бәйбішем де «кейбір келіндер» секілді атақ берсең, академик, профессорларға дәріс оқиды, – деді Жаныс. Үнін-де мысқыл бар. Кейбір қоғамда етек жайып бар жатқан, әліне қарамай әлек болып, бойына шақ емес атақтан «тон кигендерге» деген кекесін бар.

Бұл күнде сыр жасыру – ақымақтық. Әлгі тойда сөйлейтін шешендердің: «Көңіліндегіні көзіңнен көріп тұрмын», – дегені рас.

– «Алпыс күн атан болғанша бір күн бура болып селкілдені» бұрынғылар бекер айтқан ба?

– Ей, Сейтектің малы бар. Шайынды бер. Бекер айтпаған. Әр нәрсе орнымен жарасымды. «Аяз би әлінді біл, құмырсқа жолынды

біл» деген нақыл бар. Жә, екеуміз елу жыл бойы түсіністік. Ендігі қалған уақытта да мәмілеге келерміз, – деді Жаныс.

Бұл Жаныстың әңгіме бітті дегені. Бәйбішесі құдағиының ҚазПИ де сырттай жеті жыл оқығанын, енді құдасының қызметі жоғарылаған соң аяқ астынан прәпесір бола қалғанын да айтқысы келіп, тілі қышып еді, «қойшы соныға» тоқталды.

Ернұр қолөнерлік бірлестік пе, фирма ма, компания ма, осы күні бір мекемеде жұмыс істейді. Әйтеуір бастық емес, шебер.

Сейтек әке-шешесімен әр нәрсе жайлы әңгімелесіп, көңілді отырып бір сәтте: «Әке, дәрігерге тексертіп, қаратсақ қайтеді? Адам емес, машинаның да пружинасы созылады, гайкісі шіриді, темірі жұмсарады», – дегісі келіп оқталды. Әлденеше рет тілінің ұшына ілінді. Неге екенін, батылы жетпеді. Баяғы жайдары қалыпты бұзбай, кетпек болды.

Қамшысын, артық ауыс керекті ыдыстарын алып, кермеге байлаған талай орманшының тақымы тиген «Толайкөк» атқа қарай аяңдады. Соңынан естілген әкесінің:

– Сейтек! – деген дауысына бұрылды. Ол да орнынан тұрып, күнқағардың алдына шыққан екен.

– Жәй ма, көке?! – деді.

– Менің айтайын дегенім – мына «Торықасқаны» да ала кетіп, биелерге қос. Бұл жерде босқа байлаулы тұрады.

Аяқ астынан бәйбішесінің төс қалтасындағы телефоны «Менің Қазақстаным» деп әндетіп, әңгімені бөлді. Бәйбішесіне Мараттың жасап бергені. Қалбалақтаған әже телефонын алып, құлағын тосып:

– Бұл кім? – деді аптығып. – Е...е...е. Еркежансың ба?! Жұмысың бітті ме, балам. Бәрі жақсы. Сейтек келген. Шайын бердім. Енді қайтайын деп тұр. Марат телефон соқты дейсің бе?! Е, қайда жүр екен. «Таусамалдағы» орман шаруашылығында. Ала кет деді ме?! Жарайды. Жақсы-жақсы! – деп бәйбіше өшіретін тетікті басып, телефонын қалтасына салды да: – Осы телефоны жақсы екен. Бұрын шырылдаса жалпылдап жүгіріп әлек болушы едім, – деді.

Жаныс бәйбішесінің бар сөзін үндемей тұрып тыңдады да, Сейтекке:

– Жылқы малына еркіндік керек. Бауырын жазып, арқасын күн қақтасын, – деді.

– Ауыл арасында мінгеніңіз жақсы емес пе?

– Қайда барасың. Бұрынғыдай тең-тұс жоқ. «Інінің үйі індей, қыздың үйі қындай» деген осы шығар.

– Анда-мұнда шаруашылықтағы алма бақты, көкөніс танаптарын, жас күнімде талай ат ойнатқан қырат, қырқаны, бел-белесті, егін-жайды аралайтын едім.

Жаныс Сейтекке қарай ақырын жақындап:

– Шаруашылық кеңсесіне кіріп, елдің тыныс-тіршілігінен хабардар болатын едім. Қазір халық тұрмысы жайлы қам жеп, басын ауыртатын адамды таба алмайсың. Бәрі аудан әкіміне жиналысқа кетеді. Жұмысы жоқ, жиналысы көп бұл нендей үкімет екенін білмедім.

Жер телімін аламыз деп буда-буда қағаз көтеріп жүргендер – орыс, оймауыт, әлгі бізге өтірік түрік болып жүрген қашқын күрттер... Олардың қашан, қалай келгенін мен секілді бірлі-жарым адамдар жақсы біледі. Сыртынан тындасам: «Қазақстан – туған жерім!» – деп бауырын отқа тастайын деп жұ-лынып жүр. Мейлі ғой, мен түзете алмайтын қисық бұтақ.

Жаныстың көптен бері баласына шешіліп сыр айтқаны осы. Бостандық, теңдік, саясат, ұлт, ұлыс жайлы, тіпті, ой қозғамайтын. «Тең құқылы Кеңес одағының халқымыз!» – деген ұғымның құлақ кесті құлы еді ғой. Сол одақ ың-шыңсыз ажырасып, әр ұлт мемлекет болдық деп жаңадан Әнұранын айтып, өз шаңырағына Туын тігіп, Елтаңбасын төріне іліп, халықтық қасиетін қорғайтын Ата Заңын қабылдауының әсері ме, көлденең көк аттының өгей ене бауырсақ болуы көңіліне сыймаған соң аузынан шығып, айтылып еді. Сейтек:

– Жарайды, көке. «Торықасқаны» Ерке әкелсін. Сауын болып кетті, – деп атына міне тебіншектеп, «Топайкөкті» әрең желдіріп, үйінің желкесіндегі тік қапталдағы жінішке соқпаққа түсті.

Қапталдағы жолдың бел ортасына жете үйге қайта оралды. Сыртта ешкім жоқ екен.

– Апа! – деп дауыстады. Есіктен Жаныстың сұлбасы көрінді.

– Әке, жаңа дұрыс ойланбаппыз... «Торықасқамен» Ернұр мен Марат маған келіп-кетіп жүр ғой.

– Ә...ә...ә, солай екен-ау. Жем-шөптен кемдік көріп жүрген жоқ қой. Осында тұрсын, – деді.

Сейтек бұрылып тауға беттеді. Қосқа «Топайкөкті» қорқылдата желіп әрең жетті. Бөрте дөнежін мен кара биенің желіні сыздап, темір торға тұмсығын тіреп тұр екен. Егер тор болмағанда кара бие құлынына емізіп қояр еді. Әкесінің қырғыз досына жасатқан қыпқызыл тері қауғасын үйден тез алып шығып, құлынсыз-ақ кара биенің қапталына отырғаны да сол еді, сыздап тұрған желіннің қос үрпісінен сүт төгіліп берді. Бөрте дөнежін жас емес пе, кара биедей иіп салмайды, жирен құлын тұмсығымен түртпесе риза емес. Сейтек сырын біледі. Малмен ерегісіп манди ма, жирен құлынды шешіп қалағанын орындап, қайта байлады. Сонда да кербезсіп керіліп, әрең «жібіді». Жарты қауға сүт сауды. Кем дегенде бес литр саумал. Екі бие қасынып үйездей қалды. Бұл шатқалда ызың еткен шыбын-шіркей, сона жоқ. Күн биік жерде жақын емес пе, биелер кейде талтүсте шыдамай өзенге түсіп, ағаш көлеңкесін паналайды.

Сейтек өзін жеңіл сезінеді. Ата-анасын көріп, тілдесуі күш-қуат сыйлағандай. Ойлап көрсе, ақпан айының ортасынан бері орманның жұмысынан бас көтермепті. Есіне қайдан түскені балағандарды тоң кезінен даярлапты. Қанша екенін де санамапты. Қалай беткейдің қары кетті карта жасап, әрқайсысының арақашықтығын өлшеп, орнын белгілеуге де уақыт керек екен. Тоң жібісімен езілген топырақта тайып жығылып жүріп, ұясын қазыпты. Ең жеңілі отырғызу шығар деуші еді, ол да оңай шағылатын жаңғақ болмады. Ауа қалдырмай нығырламаса, еткен еңбегі зая екенін кейін білді. Әбден іс біткен соң: «Дәулетбаймен неге ақылдаспадым? Бұл тіпті жоспарда жоқ жұмыс шығар. Өзім білермендіктің өкініші ашы», – деуші еді әкем. Оған қашан барып айтсам екен. Бала күннен бірге өсіп, «әй» десеп едік. Енді ес кіріп нағыз сыйласатын жасқа жеткенде...

Осындай тосын ой бір қапталға түгел көк балаған егіп біткеннен бері Сейтекті іштей мазалай бастаған. Кейде осы күдіктен ұйқысы келмейтін, аунақшып ары жатып-бері жатып, шыдамай далаға шығатын. Мақпал қараңғылыққа оранған Алатаудың ақ сеңгір шоқыларына қарап отырып денесі тоңазитын. Сол сәтте жылы төсегіне оралып, шіркін, жылылықтың қадіріне не жетсін, денесі маужырап ұйқыға кететін.

Адам үнемі күдікпен, сенімсіздікпен тағы да өмір сүре алмай-

Бірінші том

ды емес пе?! Жасыл балағандары жанданып, бұрын далайып бос жатқан беткейге көрік бергелі, көзі тояттағалы бәрін ұмыта бастаған.

Ауылмен ортадағы қайқаң беткей біткен жердегі бүркіттің томағасына ұқсас қос төбешіктің ортасынан қылт етіп көрінген аттыға: «Бұл кім-ей?» – деп «Әулиеталдың» түбіне тік тұрып, елегізе көз қадайды. Танып, кім екенін ажыратып үлгермейді. Жалғыз атты жіңішке қолтықшаға еңкейіп көрінбей кетті. Сейтек тез адымдап үйден дүрбісін алып шыққанша қырға көтеріліпті.

Ұңғылы әскери дүрбі шамамен бір көш жердегі адам емес, құмырсқаны алдына әкеледі. «Торықасқа» жорғаны сыландата бастырып келе жатқан Ерке. Иә, өзінің Еркесі. Сағынып кетті.

Тәңір жаратқан ұрғашы мен еркек кіндікке тән құштарлық барлығына ортақ. Оның рахат ләззатын әр тіршілік иесі өз табиғатына тән жарасымдықпен қызықтайды. Құмарынан шығады. Тән қуатынан әр түрлі тояттайды.

Соның ең ұлы шыңын, ең сырлы сұлу сезімін Аллаһ тағала бүкіл тіршілік иесінің әміршісі, иесі адамға ғана сыйлаған.

Еркені көргенде Сейтектің сондай бір аңсары ауды. Ең алғаш Самсада көргенде дәл осындай толқын жүрегін шымырлатқан. Шымырлаған жүрегінің лүпілімен: «Шіркін, мына қызды сүйер ме едім», – деп армандаған. Ол Сейтектің дүниеге келгеннен бергі ең алғашқы арманы болатын. Бұл жолы Еркені көруге асықты. Аймалап сүйгісі келді. Осылай жүрегі тайдай тулап, небір тәтті қиялдың теңізін малти жүзіп үлгергенше Ерке де жанына келген еді.

«Торықасқадан» көтеріп алып, атты шылбырмен байламай тіз-гінін қаданың басына іле сала көтеріп жатын бөлмесіне кірді. Сол нәзік денелі, киіктің лағындай жеп-жеңіл сұлу Еркесі. Кен төсекке шалқасынан жатқызып, дөп-дөңгелек ернінен сүйді. Ерке де сағынған екен. Баяғы қыз кезіндегідей қымсынбайды. Сейтектің мойнынан құшақтап, ып-ыстық демімен алқымынан аймалады.

О, шіркін, бал сезім лезде үнсіз, қарсылықсыз жымдасып, тұтасып кетті. Тек бір ерекшелігі сонау алғаш кездескен сәттегі болат шыбықтай дірілдеп, сәл қозғалса ауырсынғандай болып па еді, жо... жоқ қайталанбайтындай қауіптеніп пе еді.

Ал бұл жолғы екеуінің оңаша аймаласуы айтып жеткізе алмастай тылсым тыныштық орнатты. Сол алғашқы дірілдеген сезім қысқан ұя алтындай балқып, әрбір дене талшығы шым-шым қысып, сол ыстық сезіммен сорғандай жан дүниелерін рахатқа кенелткен, бойындағы бар от ағынын құйған. Еркесін аймалап ұзақ жатты. Басын көтеріп, сақал мұрты қаулаған Сейтек қарақат көзінің асты көгілдір нұрға боялған Еркеге күлімдей қарап:

– Балаларымыз ержетіп қалғанда, – деп жымыды. Онысы: «Аяғың ауыр болып қалған шығар», – дегені еді.

Сейтек жатқан бойы сыртқа құлағын тосып:

– Жылқы кісіней ме? – деді.

Ерке орнынан лып етіп тұрып, сыртқа беттеді. Сейтек те жиналып соңынан ілесті.

– Биелер қалай жайылып еді? – Ерке «Әулиеталдың» ар жағындағы мойнаққа қарай жүргенде Сейтек:

– Үшқоңыр жайлауынан бергі ойпанда жүрген, – деді.

– Иә, иә, сол тұста жүр екен. Немене, Бөрте дөнежін жайылмай «Үлкен жайлауға» қарап, қос құлағын қайшылап әлденеден үріккендей болып тұр ғой. – Еркенің «Үлкен жайлау» дегені – Үшқоңырды айтқаны.

Кей жылы қар қалың түсіп, түгі жетілген кезде Үшқоңырдан басталып қиғаштай кеп «Ақсайға» түйісетін сары інгенге ұқсас өркеш-өркеш биік дөңнің бетегесі қызара бөртіп, күн нұрымен шағылысқанда жанарыңды қаритын. Биыл дәл солай. Талтүстен ауған қызуы мол шуақты күн бар шапағын төгіпті.

– Сәке, Сәке, сонау Алатаудан Шамалғанға тік түсетін қырдың жолына қарашы?

– Нені көріп тұрсың?

– Самолет секілді аппақ бірдеме аспанда емес, жалдың қырымен ағып келеді.

– Жүгір, талдың бұтағына ілген дүрбіні әкелші? – Ерке орманшының үйіне қарай жүгірді. Бөрте дөнежін тыпыршып, шалқалап жатқан қылыштың жүзінде қырға қарай құйғыта шауып барып, ғажайып бір ерекше үнмен кісінеп жіберді.

– Бөрте дөнежінді қасқыр қуып жүрген жоқ па? – Ерке қолындағы дүрбісін Сейтекке ұсынды. Сейтек дүрбіні көзіне тақап демін ішіне тарта:

Бірінші том

– Бозайғыр! – деді.

Бөрте дөнежін қара биені айнала бір шауып шығып, Бозайғырға қарай құйғытып бара жатып тағы кісінеді. Бұл шақта Бозайғыр талдың мәуелі бұтағы ғана көрінетін мойнақпен тұспа-тұс келген. Сейтек қолындағы дүрбіні Еркеге бере жүгіріп, әлгінде қадау ағашқа тізгінін ілген Торқасқаға жетіп қарғып мініп, «Ақсайға» қарай бар екпінімен құйғыта шапты. Көріп келеді. Бозайғыр шауып келе жатқан жоқ, жаратушы табиғаттың сиқырымен құйрық-жалын жел желпіп ұшып келе жатқандай. Қабаттаса бере Бөрте дөнежін қатарласа жүгіріп еді аялдамады, оқтай атылып зу етіп өте шықты. Сейтек қылыштай қырды жағалап, Ақсайдың шаткалындағы құз шыңырауға қып-қызыл күннің нұрын кешіп ағып келе жатқан Бозайғырдан бұрын жетті. Жар қабақта аялдар деп күтті. Жоқ. Бозайғыр жете бере құлын даусымен шырқырай бір кісінеп, құздан ұшты да кетті. Сонау көз ұшындағы шатқалға бір тамшы көздің жасындай тамды да, сінді де кетті. Ықылым заманнан бұндай, тіпті, бұдан да зор оқиғаны көрген Ұлы кеуделі Алатау көрсе де көрмегендей, зеңгір көкке тәкаппарлана қарайды. Сейтектің тұқым-тұяғынан қалған ең соңғы жылқы өзін-өзі саналы түрде ажалға қиып, құздан құлағанына өкінген жоқ. «Туғаныңды көргем жоқ, өлігіңе не деп жылайын» дегенді ертеде өткен сұңғылалар бекер айтпаған шығар.

Сейтек Бозайғырдың өліміне қамығып, қайғырған жоқ. Ой үстінде ұзақ тұрды. Жаныс көргенде күңірене көзіне жас алар еді...

7

Марат пен Ерке Дәулеттің кеңсесінің алдында өткен жетіде кездесіп, үйге бірге қайтқан.

Сонда Ерке:

– Маршруткамен үйге бір-ақ жетпей, мұнда неге тоқтадық? – деп еді, Марат:

– Мама, бір кісімен ақылдасатын шаруам болды, – деп келте жауап қайырған.

Барлық ана кенжесін жақсы көреді ғой. Мойнынан құшақтап шекесінен сүйген. Марат та ыржалаңдай күліп:

– Мама, мамажаным, – деп кеудесіне тығылған. Бұл – үйде, әжесінің жанында жүргенде ешқашанда айтпайтын сөзі. Алыста тұрып, сүйсіне күліп, көбіне әңгімесін әжесіне айтатын.

Ол сол жолы Дәулетбаймен Петро жайлы әңгімелескен. Кинокамерамен түсірген пленкасын кабинеттегі теледидар арқылы көрсеткен. Дәулетбай да таниды екен. Ол Тоқтабектің досы деп білетін. Осыдан бір-екі жыл бұрын тауды аралап жүріп, майы әлі кеппеген аңдардың сүйегін көріп, орманшыларға: «Браконерлерді көрмейсіңдер. Көз алдарыңда байлығымызы баудай түсіріп қырып жатыр. Атылған мылтықтың даусын естімейтін керең шығарсыңдар. Әлде өздерің сыбайлас боларсыңдар», – деп кейіген.

Бірде Тоқташ қылшығы құлпырған семіз борсықтың терісінен иленіп қураған ұзындығы екі, көлденеңі біржарым метр болардай төсенішті үйіне әкеліп тастап кетіпті. Өзі жоқ-ты. Анасы қуана алыпты. Дәулетбай бала күнінен аң терісіне құмар. Тоқташ оны жақсы білетін. Дәулетбай тіпті жас бұзау, құлын терілерін жинап, илетіп әуелде тайжақы жасатып, кейін жени шалбар, күрті шыққанда дәл соған салып піштіріп, қара құлын терісінен шеберге күрті, шалбар тіктіріп киген. Шіркін, бабына жеткізе илесе, құлын терісі мәуітіден де жұмсақ екен. Түгі де қыркылмайды. Тау аралауға атпен шыққанда әлі де сол студент кездегі тайжақы шалбар, костюм-күртесін киеді. Жаңбыр да өтпейді. Жылтыр жүнге су тұрмайды екен. Тоқташтай бала досы сыйласа, неге қолын қақсын. Қуанған. «Әй, бала күннен сыр білетін достар-ай», – деп шортикті киіп, борсық терісінің үстіне аяқ-қолын жайып жіберіп, аунап-қунап мәз болған. Бірақ бұл борсықтарды қайдан аулады деп қаперіне де алмаған. Одан бері неше жыл өтті. Кеңес өкіметі құлады. Ел егеменді, азат республика болды. Алматы мемлекеттік орман шаруашылығының майын сорған, қызығын көрген, тіпті, көптеген игілікті істерді бастап абыроймен аяқтаған, өзін баласындай тәрбиелеген Шулық Авраам Сергеевич Израйльге көшіп кеткен.

Дүниедегі ең ардақты адамдары – анасы мен әкесі де аттанып кетті. Ажалға араша тұра алмады. Құдайдың берген ырыс-несібесінің арқасында қайда апарып емдетпеді. Ештеңе себеп болмады. Ағайын, туыс, жекжат бар ғой. «Сен» деспеген ата-

анасының замандастарына үнемі барып сәлемдесіп жүрмесе де, сыртынан сұрап, айтулы күндерде сәлем-сауқат беріп жіберетін. Қазір солардан қалған көз – Сейтектің әке-шешесі. Кеңестік заман жеңіл секілді. Өкімет бар. Қысылсак көмектеседі деген бір жеңіл жауапкершілікке иек сүйейтін. Кеңес өкіметі Алатауды алып кететіндей көп іске Авраам Сергеевич шырылдап жүргенде немқұрайлылық жасаған да, жауапкершілігіне жүктелген соң бос уағыда берген де еді ғой.

Мараттың: «Менің жерімнің байлығын айдаһардай білдірмей жұтқанына қалай шыдаймын», – деген сөзін естігенде өзінің сол құрлы ойланбағанына жүрегі қысылды. Өзін алдында отырған, жаңа кабинетіне кіргенде баласындай құшақтап, бетінен сүйген он үш жасар Мараттан төменшік сезінді. Өні Сейтекке де, Еркеге де алма-кезек ауысып тұрғандай әсер беретін Мараттың әлі қулық, сұмдықтан пәк, таза жанының сәулесін шашқан жанары кінәсін іштей мойындаған, саналы, сауатты, парасаты мол Дәулетбайдың толыса бастаған жүзін шарпыды.

Расында да кеңестік дәуірде дүниеге келгендер – мемлекеттің «қамқорлығына» сенген, «Қазақстанның бар байлығын Мәскеуге әкетіп жатыр, қалған-құтқанын берсе де ашаршылық жоқ» деген түсінік-түйсікпен есін біліп, етегін жапқан буын.

Өз еркімен халқына пайдалы, игілікті жұмыс бастағысы келсе де жоғарыға жалтақтап, қас-қабағын бағып, қалайда соның тілін табу үшін жылмандап, жағымпазданып өскен өркен.

Бұлар өзінің талантына, тапқырлығына, алғырлығына, тіпті Кеңес өкіметінің «шапағатымен» білікті білім алса да, еркімен пайдаланып іске қоса алмаған костюм-шалбар, галстугі жарасымды, иненің көзінен өтердей епті бейшара ұрпақ еді.

Енді Кеңес өкіметі тас-талқан болып, жетпіс жыл тырнақтап жүріп халық құраған байлық шашылып қалып еді, қалай ие боларын білмей, біресе итеріп иттің алдына тастайды. Онсыз да қалай жеудің орайын таппаған иттер жұлмалап жатыр. Етін жеп далада қалған өгіздің терісін ешкімнің көңілін қалдырмай теңдей етіп бөлуге ымыраласты.

«Ойбай, бұл теріні бір адам бөлсе, өзі жеп қояды. Әділетті көп болып атқаралық», – деп, баяғыдай партия, партияға топтасты. Ол партиялар қайбір бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығаратын

партия. Жаңадан кереге керіп, шаңырағымызды көтерген Елбасына көмектесетін онды ұсынысы бар партия болмай, бүйректен сирақ шығаратын. Әрқайсысы өзі: «Елбасы болатын мен едім», – деп кеудесін соққан анархистер болып, өсек-аянның отын үрлеп, түтінін бықсытатын партия болды. Елдің соры сонда қайнайды-ау деген секілді қилы-қилы ой соңғы кезде «оппозициямыз» деп айғайлайтындар шыққалы Дәулетбайды жиі мазалайды.

– Осы үлкен кісіні мен түсінбедім, – дейді өзімен-өзі сөйлесіп.
 – Теледидарға дүние жүзіндегі мемлекеттердің озығын айтып, ана мемлекет анандай экономикалық жолмен дамыды. Мына мемлекет мынандай сара жолға түскен. Біз солардың жақсы, тиімді жолын таңдап алуымыз керек дейді. Құдай-ау, біз Әміриканы үлгі етсек, қазақ деген халықтың төрт ғасыр зорлық көрген, жалтақ болған, ең соңғы ұрпағын ақыретке орап көрге көмгеніміз. Әмірика – халықтың мемлекеті емес, қашқан-қуылған ұрылар мен алғашқы алаяқтардың мемлекеті. Олар енді бірін-бірі жеп қоятын болғандықтан, қорыққандықтан заңға бағынды. Ал біздің мемлекет – қазақ деген халықтың мемлекеті. Қазақтың салт-дәстүрін, тілін, дінін аспанға көтере отырып, кейбір келген халық соны сыйласа ғана тұратын, ешкімге еліктемейтін мемлекет болуымыз керек. Ата заңына ұлттық дәстүр негіз болуы керек. Қылмыскерді сол дәстүрмен қатаң жазалауымыз керек. Ол демократияға сай келмейді екен деп, жалтақтамауымыз керек! – деп отыруға шыдамай кабинетінде ерсілі-қарсылы жүріп шаршайтыны бар...

Мараттың туған жеріне деген, оның дұшпандарына деген пікірін тыңдай отырып: «Өмірге өз көзқарасы бар. Жеріне жаны аштын жас ұрпақ жетіліп келеді», – деп іштей риза болған көңілмен:

– Енді бұл Петроны қалай тәртіпке шақырамыз? Сенің көргенің – оның талайдан бергі кәсібі. Ойландың ба? – деп сұрады.

– Жаңа өзіне Токташы, Токтабек құрдасы, жолдасы әкелген борсық терісінен жасалған жайманы осы Петро арқылы істегенін көңіліне түйген. Бірақ Маратқа айтпаған. Өз жолдасын өзі қалай жамандайды?! Онда мына қаулап өсіп, адалдық, әділеттік деп ұрандатқан балалардың аға ұрпаққа деген сенімін жоғалтып, сыйсыпататын, көңілін суытып алмай ма?!

– Мен бәрін-бәрін сызып, қағазға түсірдім. Тек, иә, тек уақытын қойғаным жоқ.

Бірінші том

– Неге?

– Ол үшін сіздермен сөзді пісіріп алып, ішкі тәртіп сақшысы сап-сарыала киінбей, жай ғана жүргінші секілді келіп ұстауы керек. Онда да қылмыс үстінде.

– Жарайсың, – деді Дәулетбай, – әкелші, қағазың бар ма?

– Бар. – Марат портфелін ашып, Алатаудың етегіндегі сай-сала, қолтықша, жазықтың Сейтек отырған беткейдегі қалың балағаны бар картасын алдына қойды. Дәулетбай шұқшия қарап, сұқ саусағымен:

– Маратжан, мынау не? – деп жаңа тігілген балағанды көрсетті.

– Ол – көкемнің отырғызған шыршасы!

– Әй, бұл Сейтек қызық, ей, – деді шалқалап.

– Маратжан-ау, балапаным-ау, мен жас балаған отырғызуды бес жылдан бері жоспарлап, қаржы тапшылығы қол байлау болып, – Дәулетбай орнынан көтеріліп қуанып кетті. Костюмының түймелерін ағытып, екі қолын шалбарының қалтасына салған күйі орындықта отырған Мараттың желкесінен еңкейіп: – Өте жақсы, өте жақсы. Анау Петро суырды жайғаған «Қисықсай», оның оң жақ қапталы Аршалы, ә...ә...ә, Аршалының басы күнгей.

– Дәл сол күнгейде суырдың іні көп, көрдіңіз бе, қорым-қорым.

– Иә, сен бәрін көріп, суретке салыпсың.

– Олай еткен себебім жаңа сізге сөз басында айттым ғой.

– Бұл әңгімені Сейтек біле ме? – деді.

Дәулетбай бойын тіктеп, Маратқа едірейе қарады.

– Жок.

– Қызық. Қызық. Ақылдасқан шығар деп отырмын ғой.

– Дәулет ағатай, менің көкем Петроға әулиедей сенеді. Шет жағасын айтып байқап едім, шаң жуытпады.

– Ол сондай. Штирлицтен айырмасы сол ғана.

– Кино пленкасын да көрсетпедім. Ол ерегіскен Петро мені бір күні жазым ете ме деп уайымдайды.

– Оның дұрыс. – Бүгінгі балалар бар жағынан ойлап жұмыс істейді. Әрине, бәрі бірдей емес, ана Тоқташтың Мараттан үлкен баласы қызыл мотоциклмен «Таусамалдың» базарларының шаңын шығарады. Дәулетбай сөзін сабақтады. – Енді не істейміз? Жоспарыңды толық білейін. Сонан кейін қолымнан келгенше толықтыруға көмектесем.

– Былай. Сенбіге мен сабақтан рұқсат алдым. Есебімде сол күні түс ауа Петро келеді. Келсе, әрине, құр қол олжасыз кетпейді. Әдеттегісінше ерте тұрып, тауға кетеді. Дәрі-дәрмекке керек дей ме, шөп жинайды. Гүл тереді.

Әрине, мен оның электродты қай кезде інге орналастырғанын көрген жоқпын. Тұспалдауымша, суырлар ұйықтап жатқанда, жүргіншілер жоқ уақытта көлденең көзге ілінбейтін мезгілде іннің аузына қадайды.

– Солай-солай, сен тегі барлығын жан-жақты қарастырыпсың.

– Біздің заманда бір қадамыңды қалт бассан, қателігінді түзеу қиын. «Ойпыр-ай, шынымен-ақ өмір осынша өзгеріп кеткен бе?! Бұның жасында Сейтек екеуміз ештеңені білмейтін едік. Тоқтабекке еріп, қазіргі «Дружба» кеңшарының орнына егетін қауын, қарбыз алуға барғанымызға мәз едік. Иттерді абалатып қыздары бар үйдің есігінен ары-бері өткенімізге дардай болатын едік». Алдындағы картасына Дәулетбайдың ойға шомған назарын аударған Марат:

– Мен де сақ жатамын. Петро үйден шығысымен оған білдірмей «Ақсайға» қарай кетемін. Аршалының қарсысындағы «Қыземшек» не «Төскейге» жатып, электродты қалай орналастыратынын киноға түсіремін. Ол оңай. Әрине, бейшара суырлардың бар қимыл-қозғалысын экранға ілемін ғой. Күн қызған кезде ұялы телефонмен сізге хабар беремін. Ол кезде Петро қауіп-қатерсіз өлген суырларды әкеліп, союға кіріседі. Пәлендей дүрбеленнің керегі жоқ. Ұстаңыздар.

Дәулетбай Мараттың көңілге қонымды бар жоспарын тыңдап, тағы да: «Міне, болашақ жаңа қазақ. Осылар ер жетіп, ел тізгінін қолына алғанда елім, жерім нағыз бақытқа кенелер. Ел көшбастар ақылды адамдарымен көрікті ғой. Бұлар жаңа ғасырдың азаматтары», – деген қуанышты ой кемесінде отырды. Қайықпен жүзу бар, кемемен жүзу бар. Кемедегі кеңістіктің тынысы кең. Айдын шалқар теңіз әлемінен бәрін-бәрін көресің. Таудай-таудай толқын жалындағы ақ перделерден төгілген мөлдір моншақтан арғы дүниені көргің келеді. Дәулетбай дәл сондай сезімде, көңіл күйде бір сәттік рахатты басынан кешіріп бітпей, Марат:

– Мен кеттім, ағатай. – деді, портфелін ашып, өзі жазып-сызған картасын сала бере. – Атам мен әжем күтіп қалады. Ол екеуі бала

Бірінші том

секілді. Оларды өзім де сағынамын. Мамам да тосып тұрған болар, – деп Дәулетбайға жымия көз қиығымен қарады. Ол әлгіндегі ой құшағынан шыға алмаған күйі қорбандай көтеріліп:

– Келістік. Бар хабар сенен. Ал мен сен қалай жоспарласан, дәл солай іске кірісемін.

– Көкеме айтпаңыз! – Дәулетбай «Көке дегені кім? – деп сәл іркіле назар аударып, күліп жіберді. Е, бұлар атасы болған соң, әкесін «папа» демей, көке деуші еді ғой. Есімнен шығып кеткен екен-ау», – деп ойлай тұрып, жалпақ қолын ұсынды.

– Құп болады, батыр, – деп сөз байласқан. Уақыт деген зулап тез өте шығады. Қарбалас жұмыс. Мемлекеттік қорықта бәрі бар. Арнайы көгалдандыру үшін егілген питомниктен қыстай Астанаға Алатаудың шыршасын, қарағайын жіберген. Оны егетін технологиясын жақсы білетін мамандар да осы мекемеден кеткен. Жұмыс бар жерде қателік те бар. Кем-кетік те аз емес. Бірін түзесек, екіншісі құлағын қылтитады. Жер ана ештеңені, ешкімді өгейсімейді ғой. Тілін тапсаң, жатсынбай балын емізеді. Таппасаң, тікенегін қадайды.

Институтты бітіріп Шульц Авраам Сергеевичтің қолына түскелі кешегі ойын-сауық ән-думанды қыздырып жүретін ақын, сері Дәулетбай табиғаттың қызығына кірген де кеткен. Оған қарақаты, доланасы, алмасы, алуан түрлі бүлдіргені төгілген Алатауы неше түрлі қызықты, тартысты спектакльді минут сайын, сағат сайын қоятын театр сахнасын ашып: «Ал енді қандай өнер көрсетем десең де еркінде», – деп бар тағдырын қолына бергендей болып еді. Енді сол қасиетті жер анасы: «Әркім өз дәуірінен игілікті із қалдыруы керек. Болашақтың тарихы, сол іздерден құралып, ғылым, білім, өнер әдебиетінің пирамидасына айналады. Халық байлығын қасиетте деген сол. Ол, сенің балалық парызың, азаматтық міндетің!» – деп бұрылып, әмір ететінін түсінген.

Әдеттегідей ерте тұрып, жуына бастағанда рация қоңырау соқты. Су-су қолымен жүгіре басып құлағын көтерді.

– Дәулет көке, – Мараттың даусын бірден таныды. Әу баста-ақ сол деп ойлаған. – Асалаумағалейкум.

– Уағаликемсәлем, Маратжан.

– Петро келді. Бәрі ойлағанымдай.

– Өте дұрыс.

– Қазір көкем екеуі шай ішіп отыр. Сонан соң тауға кетер.

– Жақсы. Мен бәрін даярлап қойдым. Бәлкім өзім де барып қалармын.

– Жақсы, көке, жақсылықпен жолығайық. – Дәулетбай Мараттың дәл бір ересектерше тілдесуіне риза болды.

Кеңсесіне келісімен ішкі тәртіпті сақтайтын мекеменің басышымен кеше келіскен. Телефонмен тағы да бір пысықтады. Марат Петроның қашан қостан шығып кеткенін байқамай қалыпты. Асыға үйге кіріп киініп, комерасын алды да оразасын ашпай, «Ақсайға» қарай үкідей ұшты. Ертеңгі шықтан көтерілген ақ ұппа тұман жібек шымылдықтай сырғып Алатаудың қолтық-қолтығына ілініпті. «Қыземшек» мойнағы оңтайлы деп соған қарай жүгірді. Халық ат қоюға шебер ғой, ол мойнақ «Қыземшек» десе қыз емшегіндей еді. Жаңа толысқан балауса денеге түйін тастап, уақыт өте ұшы сүйірленетін. Бірақ Марат әлі көрмеген, тіпті ойламаған. Қатты қос алмаға қайсы бозбала, қандай еркек кіндіктілер қызықпаған. «Қыземшек» мойнағы дәл сондай еді, гүл-бәйшешегі қаулаған шалғынның бір талы үзілмеген. Марат сол жасыл шалғынды биылғы жылы ең алғаш басқан пенде шығар. Алдындағы кең шалғынды аңғар да тұнып тұр. Осыдан төрт-бес жыл бұрын шаруашылықтың Сартауқұмнан көшіп, кеудеге келіп қонған көп малы жайылып дәл осындай келбетін сақтамайтын. Елбасының арнайы әмірімен мемлекеттік қорыққа айналғалы бақылау да күшейген. Сол кең жасыл аңғар бірте-бірте еңістеп «Аршалы» беткейге таянғанда жіңішке өзекке айналатын. Шеткі суырдың қорым іні қарағай шоғырына таяу-ды. Марат қозғалған ештеңені көре алмады. Бір шоғыр қара қарға көкке көтерілгенде жалғыз сауысқан биіктемей, екінші шоғырдың ең шетіне өскен қып-қызыл шетеннің бұтағына барып қонды. Петроның төбесі сонда ғана қылт етіп көрініп, еңкейе басып қолындағы электродын іні аузына қатар-қатар асықпай, байқалмайтындай ептеп қадай бастады.

«Бүгін көп олжаны қанжығасына байлап кетуге келген екен. Оны құдай жөн көрсе...» Марат дүрбімен көріп жатыр. Бәрін ойдағыдай орналастырған болар, қол қапшығын иығына іліп, «Қыземшекті» бетке алып Маратқа қарай жүрді. Енді күн қызып іннен шыққан суырлар алаңсыз жайылып тойғанша емдік шөп іздейді.

«Мына шөбінен гүлі көп «Қыземшекке» қалайда келер», – деп түйді Марат.

Сол кезде Петроның көзіне көрінбес үшін тауға таяу, шалғын өспейтін жылқының төсіне ұқсас күнбатыс тұстағы ел «төстік» дейтін жалға қапталдай өрледі. Бәрі ойлағанындай. Енді тек дәл түсті күту керек. Шалғыны қысқа қаптал едәуір жер екен. Қарағайлы тау етегіне дейін жүріп, тіке «Төстікке» қалың бұталы қарағай, тал, шетенің арасынан шықты. Ашықтау алаңда тұрып қарсыдағы Аршалыға, одан бергі өзекке көз жүгіртіп еді. Петро көрінбеді. Дүрбі салды. Қыстай ін түбіне жиналған азығын қорек етіп, көкке ілінген суырлар семірген-ау қорбандап жайылып жүр. Ұзақ уақыт күн тимегендік қой, жүндері қарақоңыр.

Сақтанғаны дәл шықты. «Қыземшекке» еңкедеп әр шөпке үңіліп көтеріліп бар жатқан Петроның тұтас тұлғасы дүрбінің айнасын жаба қалды. Марат дүрбіні төмен түсірді. Төбесіндегі дөп-дөңгелек күнқағары ма, жоқ, дәстүрлі бас киімі ме, үнемі шешпейтін тақиядан төгілген қалың сары шаш қауға сақалымен жалғасып, қыр мұрынды сопақ бетін түгел орап тұратын. Көзіне дүрбіні қайта тақаған Марат анық көрді. Петроның қолындағы сары жұқа жеңіл қапшығынан терген гүлдің шашағы шашырай шығып кетіпті. Марат сағатына көз салды. Он. Ертеңгі ақ ұлпа тұман аспанға көтеріліп кеткен. Шарбыдай шашыраған аспандағы жеңіл бұлт арасынан төгілген күннің өткір сәулесі шөбі қаулаған тау етегін қыздырып, сол қызу ауаны ысыта бастаған. Ерте тұрғандықтан ба, әлде күн қызуынан ба, Мараттың керіліп бір жатқысы келді де, жолқапшығын көк шөпке тастап, дүрбісін, кинокамераны жанына қойып, шалғынға шалқалай жата кетті. Көзі ілінгенін байқамай қалды. Суырдың ащы шаңқылынан шошып оянып, жанарын кең ашып көк зеңгір аспанға қарады. Ту биіктегі аққудың қанатындай ақ жібек бұлт астында үлкен құс қалықтап жүр екен. Бұл жерде ақ тұмсық құмай да, күйкентай да, қиядағыны көзі шалып, қылыштай қиып түсетін қыран да көп. Солардың шашбауын көтерген қара қарға, сауысқан да аз емес. Суырлар да сөйлеседі. Біріне-бірі хабар береді. Ой, тіршілік-ай, сырыңа сенің кім түсінген... Құпияң көп-ау...

Сірә, ата суыр болу керек, тағы да шаңқ етті. Сол сол-ақ екен Аршалы беткейдің суыры шулай жөнелді. Марат асығыс басын

көтеріп, сағатына қарады. Тілі он екіге сырғи бастапты. Тез қалта телефонын шығарып, Дәулетбайдың нөмірін теріп құлағына тосты.

– Маратик, біз ауылдан шықтық, – деді Дәулетбай.

– Өзіңіз де келе жатырсыз ба?

– Марат бастық міндеттеген соң отырамыз ба? – Дәулетбай күле әзіл айтты.

– Онша асықпаңыздар?

– Дұрыс. Біз «Бұрғансайдағы» орманшыға соғамыз.

Марат енді дүрбіні мойнына асып, кинокамераны алдына алып, созған аяғының өкшесін жерге тіреп жүрелей отырып бүкіл Алатаудың бауырындағы әлемді түгел шолуға кірісті. Алматы, аралағанда көздің нұрын сүйіндіретін, ертегіде айтылатын сырлы, сиқырлы Алматы сұрғылт перде жамылғандай. Көктөбедегі теледидар мұнарасы көкке шаншылған ақ алмас қанжар секілді. Одан жоғары баяғыда «Албансай», «Суансай» дейтін Алатаудың екі аңғары. Атасы: «Әкем Іргебай айтқан Райымбек әулие сол сайда тұрыпты», – деген. Оған оның әкесі айтқан шығар... Одан бергі киіктің жотасындай қырқаның етегі кең тепсең. Кеңестің өзімшіл бықсық саясаты жердің тарихын, атын халық зердесінен шығарып, ұмыттырғысы келді де, өзінше атап «Юбилейный» деп шағын шаруашылық құрған. Марат ол «Юбилейныйдағы» туыстарының үйіне әжесі мен атасына еріп талай барған. Сол Медеу мұз айдынының екі қапталына маржандай тізіп егілген неше түрлі алма, алша еккен тау етегін аралап көргенде адамдардың еңбегіне керемет сүйсінген.

«Қазір де жайнап тұрған шығар. Сонда ержеткенде өзім емін-еркін атпен бір аралаймын, – деп едім, әлі орындалған жоқ». Өлгінде шалқалап жатқанында көрген үлкен құсы көзден ғайып болыпты. Күннің ыстығының әсері ме, ертеңгі қаптаған қара қарға да, шықылық-шықылық еткен сауысқан да жоқ. Жер-әлем бейкам бір тыныштықтың мейіріміне толғандай. Қатты бір ысқырықтан шошып кетті. Отырған жерінен қалай тұрғанын білмеді. Ысқырық қай жағымнан шықты деп демін ішіне тартып тыңдағанда қайта ысқырды. Аршалы беткейден екен.

«Ә, бұл, Петро!..» деді ішінен. Сол сол-ақ екен суырлар шаңшаң етіп кетті. «Демек жайылымнан ініне қарай жүгіріп барады. Көрейін!» – деп кинокамерасын іске қосты. Айтқаны дәл шықты.

Бірінші том

Қарасұр суырлар қалың шөптің арасымен ініне қарай ағып барады.

Шіркін, тіршілік, сен не деген қымбат едің, артқы екі аяғын қатты серпігенде алдыңғы екі аяғынан асып түседі. Олар алдында өлімнің, дүниеқоңыз адамның қолынан жасалатын ажалдың күтіп тұрғанын қайдан білсін. Ін аузындағы сары топырақ бұрк-бұрк етті де, тіршілік тынышталды.

Араша түсер әлі жоқ Мараттың жақ сүйегінің еті түйіліп, тісі шықыр-шықыр етті. Ту сыртынан шыққан аттың пысқыруын естімеді. Бұл таудағы қан тамырына ұқсас соқпақпен талай жүрген Дәулетбай мен бас инженер тәртіп сақшыларын қарағайды пұшпақтай жүріп, етектегі адамдардың көзіне түспейтін соқпақпен әкелген.

Оны Марат білмейтін, күнбатыстағы тепсеңге қарап алаң көңілде тұр еді.

– Әй, батыр! – деген дауыс тура қыр желкесінен күтпеген тұстан шыққанда қатты сасқалақтай бұрылған Марат жығылып барып бойын тіктеді.

Дәл төбесінде қалың қарағайдың арасындағы сүмбедей сұлу құла атына мінген Дәулетбайды, бас инженерді, олардың соңындағы екі аттыны көргенде күліп жіберді.

– Ой, ағатай... Сіз екенсіз ғой.

– Батыр екен деп жүрсем.

– Қызықсыз, батырға да жан керек. – Марат бойын да, ойын да тез жинап алды. – Дүрбілеріңізді Аршалыға салыңыздар. Тез-тез! – деді.

Төртеуі де ат үстінде ерлеріне жанбастай отырып, дүрбі салды.

– Әне, жинап жүр! – деді Дәулетбай.

– Әрең шығарады. – Бас инженердің соңында тұрған ұзын қараға Марат:

– Суыр қорыққанда бар екпінімен інге тығылады емес пе, тырнақтарымен жерді қатты тіліп түскен шығар, – деп түсінік берді.

Сырттай бәрін көріп, киноға түсірген сақшылар Петроны алды да кетті. «Қарағайлыда» әр алуан баяндалған әңгіме гу-гу етіп жүрді. Газетте: «Хайуанаттарды өз бас пайдасына аулаған браконерді Ішкі істер департаментінің қырағы көз сақшылары

қолға түсірді. Ол әбден дәндеген, көп жылдан бері ұрлықты кәсіп еткен алаяқ екен. Мемлекеттік заң аясында жазасын алады», – деген қысқа ақпараттық хабар басылды. Маратты есіне алған ешкім болмады.

8

– Өз ойымда саған адалмын. Кішкентайдан бірге өстік. Әкешеміз де бір ағаштың бұтағы. – Дәулетбай креслода отырған Тоқтабекке тура қарамай ақырын сөйлеп ойын сабақтады. – Рас, өтпелі кезеңде мекемеміз қаржыдан қысылды. Сонда да сен еңбекақынды дер уағында алдың.

Алдында жатқан Ішкі істер департаменті кеше әкеліп берген Петроның әр түрлі қырынан, әр түрлі кейіптегі суреттеріне қытымырлана қарады. Біреуі тақыр бас, біреуі тікенек шашты, ал енді бірінде қара базарда сапырлысқан адамдар қатарында тамақ жасайтын халаттылардың алдына тырсылдаған жұмсақ пакеттерді қойып, ақша санап тұрған сәті бейнеленген. Соларды араластырған Дәулетбай иленген қасқыр, түлкі, борсық, суыр, қоян терілерін мойнына ораған Петроға қадала қалды да, Тоқтабектің алдына шашып жіберді.

– Бұл қудың сенімді серігі сенсін. Досым деп сеніп, еркіңе жіберген, қызметіне жауапсыз қараған, мемлекеттік заң алдында басымен жауап беретін қылмыскер – менмін.

Тоқтабектің демі жиілеп, өңі ерте піскен помидордай бөртті. Ол бұл күнде қапсағай денелі, дембелше бойлы, Еркені алып қашқандағы самдағай сары Тоқтабек емес-ті.

Сейтек Тоқтабекпен кездескен сайын Еркені көккептер секілді қос қанатын қақтырмай қолтығына қыса салып, «Газиктің» кабинасына отырған сәтін көз алдына елестетеді. Толысып, толған. Биіктігі мен ені бірдей, дөңгелек жүзі көз тояттардай еді, енді барт болған. Алғаш көрген тосын көз семіздік екенін де, іркілдеген ісік екенін де ажыратпас еді. Қысылыңқы қой көзінің қабағы салбырап, алды қат-қат. Ол орманшы болғаннан кейін-ақ осылай шала илеген текенің терісінен жасалған көкөнез меске ұқсады да қалды. Әке-шешесі өмірден ерте өткеннен кейін шығар, ауылдың ең үлкені, біртоға, әр болмысқа парасатпен қарайтын осы Елбасы

– Сұлтанның әкесінен бастап: «Тоқаш, Тоқаш!» – деп еркелетті де, одан кейінгі Дәулетбайдың да, Сейтектің де ата-анасы сол әлпештеуді жалғастырған.

Әкесі Мұратбек ардың-күрдің ақкөңіл жан-ды. Оған қатты айтты деп ешкім ренжімейтін. Не ойласа да ағынан жарылып ақтарыла қалатын, сол мінезін кейбіреулер өз иініне икемдеп, аяғында сайқымазақ та жасап кететін. Алма өз діңінен алысқа түспейді емес пе, Тоқтабек те тәуекелшіл. Кейде: «Заманым түлкі болса, неге мен тазы болып шалмаймын» деген қуақы тәсілге де бара салатын. Тоқтабек Петроның қармағына солай ілінгенін ә дегенде-ақ білген.

Әкесі жалғыз болғанымен Тоқтабек, Құдайға шүкір, бала-шағалы. Төрт ұл, үш қызы бар. Жайлауда отырғанда ел «Әли момын» дейтін Әли ағаларының үйіндегі бүкіл ауылдың ұйытқысы, жарқылдап жайнап жүретін жеңгесі көрші қырғыздың «Талдыбұлақ» совхозындағы жылқышының алтын асықтай қызын үйіріп, қайнысы Мұратбекті шақырып алып; «Әй, осы мына ағаларың Әлекең екеуміз де махаббат, шапағат демей-ақ үйленіп едік. Алла дұшпан көзінен сақтасын, кімнен кембіз? Көгеріп, көктедік. «Сүйдік, күйдік» деп тиіп, ай өтпей айырылысып жатқандарды да көрдік. Білеміз. Мына Тоқтарбегің ақыры оқып жатқан жоқ. Ана қырғыздың қызына құда түсеміз», – деп еді, ол жеңгелеріне кім қарсы келген. Дүркіретіп бар кәдесімен құда түсіп еді, олар да қарсы болмады. Әйткенмен: «Балалар таныссын, табыссын», – десіп келіскен.

Әли ағаларының бәйбішесі – қиыннан қиыстырып жіберетін адам, «туған күн», «Ерулік», «Ағайын жай» дегендерді жиілетіп, епті келіндеріне нұсқауды беріп, Тоқташты да, қырғыз қызын да бір-біріне жақындатып, эне-міне дегенше тойын жасап, отауын тігіп жіберді. Келін де сары домалақтарды бірінен кейін бірін сыйлап Мұратбек қайнысының үйі базарға айналған. Бұл күнде солардың алды үйленіп, Тоқташ қатарынан кем жасамай балаларының алдына шатырын мансарттап үй де тұрғызып берген. Әрине, әкесінен қалған дәулет жоқ.

Су жағасындағы елдің аш болмайтыны секілді орман ара-лағандар орнын тапса, олжалы.

Сейтекпен әңгімесінде Дәулетбай: «Алатау – біздің бала-

ларымызға да пана. Тек артымызды тазалап жүруіміз керек», – дегенді бекер айтпаған.

Тоқташтың қомағайланып кеткенін, кеудесіне нан пісіп, лас етігімен жүрген жолын былғағанын ешкімге айтпай, Алматы мемлекеттік қорық офисін күзететіндерге бастық етіп жылжытқан. Артынан дәл осындай қоқысы шығады деп ойламаған. Қанша жасырғанмен, арамдық түбінде бір шығады екен. Адам осы қылмысымды ешкім көрген жоқ дегенмен, жаратушы Тәңір бәрін көріп тұрады.

Орнынан тұрып, терезеден күретамыр жолмен заулап өтіп жатқан машинаға қараған Дәулетбай:

– Петро неше жылдан бергі істеген ісінде кіммен сыбайлас екенін тергеушіге түгел жазып беріпті, – деді.

Тоқташ өзінен-өзі қыстығып, терлеп кетті. Бала күнгі жолдасы бүйтіп пышақсыз бауыздағанша, қамшысыз сабағанша жерден алып, жерге салып тепкілеп не жер-жебіріне жеткенше боқтауы керек еді. Онда баяғы дарбақай мінезіне басып, ақталғансып тіл қатып, көкірегін қысқан себеп-сылтауларды сыртқа шығарып далбасалар еді.

– Петродан не алып едің?

– Ім... – Айтайын дегені кеудесіне тығылып үні шықпады.

– Табысты бөліскен шығарсындар? Менен несін жасырасың?

Дәулетбайдың сөзі бойын сәл жеңілдетті.

– Болды ғой.

– Куә жоқ па еді.

– Екеуіміз ғана. Бергенін...

– Иә, оның қара базарда тамақ жасайтын екі орны бар. Қалада жекелік асханасы жұмыс істейді.

– Онысын білмеймін ғой. Мына күніне мың құбылған заманда кім не істемей жатыр? – Тоқташ: «Жегіштер, алпауыттар жер қазынасын да жалмап жатыр емес пе?! Таудың тышқаны деген олардың қасында не тәйірі?» дегісі келіп неше рет оқталды. Бірақ айтуға батылы жетпеді.

– Егер тергеуші келсе, айғақ болар құрал-жабдық, зат бар ма?

– Әлгі-әлгі. Болатқа Германиядан әкелген мотоциклін берген.

Оны бізге аударғалы аз-ақ күн болды.

– Міне, сені сол ұстап береді. Бұлтартпайтын дәлел.

Бірінші том

– Ескі моторол не, министрлер шетелге самолет те сатып жатыр емес пе?!

Дәулетбайдың әп-сәтте қаны басына бұрқ ете түсті. «Кореяға соғыс самолетін сатты. Бұл – халықаралық қылмыс», – деген әңгіме ел аузында дуылдап жүрген. Оның себеп-салдарын толық білмейтін қызылауыз саясаткерсымақтар халыққа қисынды, қисынсыз болжам айтып, бора-бора болып жатқан.

– Ей, – деді шұғыл бұрылып, – самолетте екеуміздің не жұмысымыз бар? Алдымен өзіңе жауап бер. Ертең тергеуші шақырады. Есіңді жи. Былжырап шатпақтама?!

Тоқтабек сүйретіліп көтерілді де, ақбуырлы шашын сипалап кабинеттің есігіне беттеді.

– Күзетшілерді пысықта. Елбасы осы таудың бауырындағы мемлекеттік қорықтарды көріп шығады деген жоспар бар.

Тоқатай бұрынғыдай шалқалап жүрмей, ілбіп бара жатып Дәулетбайдың сөзін тыңдаған күйі, басы салбырап сыртқа шығып бара жатты. Оның әке-шешесі өлгеннен кейінгі еңсесінің төмендегені осы еді.

* * *

Сейтек есігінің алдындағы бүкіл Дулатбай әулетінің алтын дінгегі секілді бір түп өрік аппақ гүл төкті. Алма ағаштың бұтақтары да жасыл сырға тағына бастады. Совхоз иелік еткенде арнайы шыққан бригада дінін әктеп, артық-ауыс, қыңыр-кисық бұтағын кесіп күтетін-ді. Әуелгі жылы Жаныс қария тынбай қимылдаған. Еңбегі далаға кетпеді. Бау-бақшаның да сырын түсінгендей болды. Алма бақ жасарғанмен, қазірдің өзінде ол қарқын жоқ. Сейтек – орманшы. Жұмысы жетерлік. Ерке базар шыққалы соған кетеді. Айкерім мен Мараттың сабағы бар. Ал Ернұр «Ұлттық ұсталық шеберханасы» деген өзінше бір фирма ашқан. Айналадағы Шамалған, Таусамалдағы достарын біріктіріп еді, оған Әли қарияның кіші баласы Қанат демеуші болған. Сол бұрынғы трактор, машина, комбайн секілді шаруашылықтың бүкіл техникасы тұратын базды шеберханасымен жекелікке алыпты. Инженер-механик емес пе? Соны: «Қалай пайдалансаң да өзің біл, бұрынғы ұлттық сандық, ер-тұрман, қамшы секілді ұсталар

жасайтын құрал-жабдықты түгел жаса», – деп Ернұрға беріпті. Бір жыл бойы баздың қоршауының сыртын тазалап, шарбағын сәндеп, ішіндегі шашылған тырма, түрен, соқа секілді темірлердің іске жарамдысын жөндеп, керек еткен жеке шаруаларға көмектесті. Ондай іспен арнайы құрылған механизаторлар тобы айналысады. Тек жанармайын құйып берсе, ақысыз, пұлсыз жұмысын бітірсе, кім жаман дейді. Ол көмек беруді Қанат бастаған. Бекерге келген жұмыс күшін кім іздемейді?!

Қарағайлы, Шамалған, Таусамал елді мекендерінің жеке шаруашылығынан естіген жақсылыққа тіршілік түгел қол созды. Айналадағы елден де сұраныс көбейді. Жеңіл ақымен оларға көмектеседі.

Қолы шебер ұсталар ұлттық сандық, қоржын, ыдыс-аяқ, ертұрман секілді заттарын базарға да шығарған-ды. Бәрінің затын, мекенжайын анықтап, қаншалықты қаржыға алғанын нақтылап сатып алушыға беретін қағазы бар.

Барлығы ұсақ-түйек болғанымен, осы ұлттық шеберхананың бастығы Ернұрға үлкен міндет. Не керек, Жаныстың бәйбішесін бүкіл ауыл «әже» деп кеткен. Кейде азан шақырып қойған аты да есінен шығып, «Әже!» дегенде «Ау, құлыным» дейтін әжелерінен басқалары тас-тастан ешкі қуалайтындай алма бақтың шетіндегі үйден ертемен аттанып, ел орынға отырғанда толық жиналады. Ойлана қарасаң, кешегі Кеңес өкіметі кезіндегі жұмысқа сағат тоғызда барып, атқаратын ісінің айналасында аспай-саспай, жанын қинамай жүріп алтыда үйіне кейде сау, кейде мас болып қайтатын қайран кең қолтық қазақ қатал бір өмір мектебінде қайта оқыған шәкіртке айналғанын өздері де байқамай қалған.

– Сейтек, құлыным, жұмысыңнан қаласың. Ертеңгі тамағыңды іш, – деген анасы.

– Ой, апай, жұмыс қайда барар дейсіз?! Машинаға тиейтіндерін жинағанша талай уақыт бар, – деп күн иыққа көтерілгенде «Газикке» мінетін Сейтек емес.

Өзімдікі дегенде өгіз қара күш жұмсайтын қазақ жарық дүниеге жаңа келгендей аз абдырады да, алғыр санасы тез оянды. Елбасы: «Бір шаруашылықтағы жетпіс мың қойды, мыңдаған жылқы, сиырды бөліп берсем, байыған халқым рахат бір өмір сүрер» деп ойлаған еді, алдына салған қоралы қойды бауырлары әрқайсысын

Бірінші том

бір шыны аракка, шай, тұзға, ұнға айырбастап, алты айға әрен жеткізген. Кейде адам жарлы-жақыбайларға алтын, күміс, ақша беріп, жақсылық жасадым деп ойлайды. Оны санасына сәулесі барлар бағаласа бағалар, ал қайсыбір тексіздер тойғаннан кейін ұмытып та кетеді. Елбасының: «Өз күндерінді өздерің көріңдер!» – деген сөзі әуелде ерсілеу естілгенімен, халықтың санасына, намысына ерекше әсер етті.

Қазақстанда қай халық жоқ, бәрі бар. Олар сырттан көп нәрсені көріп келгендіктен бе, қазаққа қарағанда тіршілікке бұрыннан икемді болатын. Елбасы: «Бәрін тең бөліндер», – дегенімен, етектегі қазанның құлағын ұстағандар: «Е, бәрін тындырамыз!» – деп емексітіп, ол кісінің көңілін аулап, көзін алдап, «тең бөлген» байлықтан бір ауыз сөзінің құны артық болып шыққан. Тек Австралияның аборигендерінің кебін киген – Қарағайлы елді мекенінің ең басындағы бүркіт қабақ дөңінің түбіндегі «Әулиеталдың» «Көкқайнар» тұнбасының іргесіне үй салған Жаныс пен Жәмилә әжей ғана.

Енді түнде дүк-дүк сокқан кәрі жүрек секілді «шабанканы» атасы кірпіш клеткеге қамап тастап еді, тыныштық орнады. Көршілер де түсінді-ау, енді суды «Көкқайнардан» ағатын бұрынғыдай қайнар бастаудан алмай, таудың суына қосылатын тұстан пайдалануға кірісті.

Тірі пенде құр қарап отыра алмайды екен. Сейтек есігінің алдындағы неше жылдан бері алма ағаштан қиған артық ауыс бұтақтарды тазалап, жиі тартылған тікенек сымның әр жарты метр жерінен тіктеп қойып еді, оның қоршауы өзінше бір ерекше табиғи дизайнға айналып, әдемі көрінетін болды.

9

Жаныстың үйінің алдындағы алма бақ пен ауылдың ортасы ашық, әу дейтін жер. Ауылдың ең шеткі үйлерінің бақшасы мен алма бақтың сол екі арасынан қар кетіп, жер дегдігеннен бері түрлі машиналар жүріп, қазір қара жолға айналды. Бұрынғы жекелік малдың қозы, лағы, бұзауы жайылатын жасыл алаң жоқ. Қара жолда шаң сүйреткен камаз да, иномаркі де заулайды. Тыным жоқ. Алғашында Жаныс пен бәйбішесі таңданатын, енді мотор

гүрілінен құлағы шулайды. Бірте-бірте пенде бәріне үйренеді екен. Енді оған назар да аудармайды, көңіл де бөлмейді. Ерке базардан ерте қайтып еді, жолда сабақтан шыққан Айкеріммен жолығып бірге келген.

Құдай адамның берекесін алмасын де. Екі бие, екі сиырдың сүті, енесі мен атасының зейнетақыға алатын теңгесі бұларға не ішеміз, не жейміз дегізбейді.

Сейтек еңбекақысын алуға әлі барған жоқ. Төртінші айға айналды. «Шамның жарығы түбіне түспейдіні» бұрынғы дана-гөйлер қалай тауып айтқан десеңші.

Дәулетбай сонау Түргеннен бергі орманшылар шаруасымен айналысып, кеңсесінің желкесіндегі қызметкерлердің жайын ұмытқан.

Мүмкіндігі жоқ. Бәрі бар, бірақ уақыт жетпейді. Өткен жолы Марат көтерген мәселенің аркасында Қарағайлы орман алқабын түгел бір аралады. Сейтектің тындырған жұмысына қуанды. Ішкі істер басқармасының аудандық, қалалық қызметкерлері талай уақыттан бері күдіктенсе де, ұстай алмай жүрген браконерді ұстады. Оның негізгі өнімді қайдан алатынын көптен аңдып, бар фактімен қолға түсіре алмай жүрген. Айлакер, алаяқ браконерді тұтқындауға көмектескен Алматы мемлекеттік қорықтың бас директоры Дәулетбай Саймасевқа риза болды. Бас инженеріне Сейтектің еңбекақысын есептетіп еді, бес жүз тоқсан үш мың қырық екі теңгенің жұмысын тындырыпты.

Әкесінің замандасы, Сейтек жолдасының әкесі мен анасына сәлем берейін әрі еңбекақысын алсын деп айтпақ болып Дәулетбай да ат басын тіреген. Елден ерекше бұтақ шарбақпен қоршалған үйдің темір есігіне тұмсығын тіреп тоқтаған ақ «Волгаға» қайнаған сары самауырынды үйге кіргізуге еңкейген Ерке әуелде «бұл кім?» деп таңырқай назар аударған. Дәулетбайды көргенде қуанып кетті. Самауырынды қоя сала:

– Дәукең келе жатыр! Дәукең келе жатыр! – деп қуана дауыстап жіберді. Мамасының даусын естіді ме, үйден Айкерім де жүгіріп шықты. Дәулетбай – кіндік әке, зайыбы – кіндік шеше.

Айкерім жүгіріп барып, мойнына асылып, арсалақтап Дәулетбайдың бетінен сүйді. Көрсін, көрмесін адамның жан-дүниесіндегі сыйластық суымасын десеңізші... Тіршілікте одан қымбатты

ештеңе жоқ шығар. Ол суыса, қайта жылынуы қиын-ақ. Ал, дүние, байлық мына базарға толған жерде қайда жоқ.

Жаныс пен Жәмілә шешесі келіні мен Айкерімі екі иығынан құшақтап үйге кірген Дәулетбайды көргенде қалбалақтап, кәрі кеуделерін көтеріп орнынан тұрып бетінен сүйді.

Жаныс сырқаттанғаннан бері о дүниелік замандастарын да, олардың ұрпақтарын да көп ойлайтын. Жайда қара емендей діті қатты сол қарт Дәулетбайды құшақтап тұрып, көзіне толған жасты төгіп жіберді.

– Ой, көке, бұныңыз не? – деп Дәулетбай құшағына қысып-қысып қайта отырғызды.

– Әкең қартайды білем. – Жәмілә күле сөйледі. – Кей күндері жанында жүрген жалғыз маған ләм демейді.

– Иә, келін, балалар аман-есен бе? – Жаныс өзін-өзі тез тыйып алған. Баяғы бабымен амаңдық-саулық сұрай әңгімеге араласты.

Дәулетбай ашық-жарқын азамат қой. Ағынан жарылып, үй ішіндегі бар жайды жайып салды.

Сәлем берейін-ақ десе де, жұмыстан қолы тимейтінін айтып шағынды. Бұрынғыдай жұмысты анаған-мынаған тапсыра сала алмайды. Бәрі өз игілігі, өз міндеті екенін баяндай келіп, ертең Елбасы Сұлтан Назарбековтің, облыстық әкім Заңғар Нұрахметовтің, облыстағы Сейтек Онғарбаевтың мемлекеттік қорықты аралайтынын әңгімеледі.

– Жәке, осы, Сұлтан біздің балаларды тани ма екен? – деп Жәмілә бәйбіше сөз қыстырды.

– Әшім аға мен жеңгей таниды. Біз жазда жайлауда, қыста қыстауда бірге жүргенімізбен, бір ауылда тұрмадық қой. Сұлтан таныса, бізді таниды. Бұлар туғанда ол жігіт болып қалған. Ал мына Дәулетбайдың әкесімен жақын туыс. Ол – ауылдағы құдайы көршісі әрі құрдасы Орманбеттің ұрпағы. Қадырғалиды жақсы таниды. Мектепте бірге оқыған. Құдай оған да бақ берді, атасы Қарасай батырдың рухы жебеді. Ол – енді туыс, жекжат-жұрағаттың емес, түсінгендерге барша қазақтың туысы. Халықтың көсемі. «Атаның ұлы болма, адамның ұлы бол», – деген данагөй Абай. Жаныстың кейде бір осылай есіле сөйлейтіні бар. Сол шабыты келді ме: «Біз оқымадық. Бірақ қариялардан естіген әңгімелерім бар. Ол да аңызға айналды. Бірақ аңыздың тамыры ақиқаттан

нәр алады. Нағыз қазақ қанынан жаратылған, халықтық рух пен намысынан қуат алған төрт-ақ хан бар дейтін олар. Бірі – Қаблан хан, кейін Жалайыр атаныпты. Қалай Жалайыр атанғаны жайлы да аңыз бар. Екіншісі – Қыпшақ, кейде Қаңлы-Қыпшақ дейді. Шыңғыс хан шапқыншылығынан Отырарды қорғаған Қарахан. Үшіншісі – Үйсін Қараш хан. Бұлардың қай дәуірде өмір сүріп, қай дәуірде дүниеден өткенін білетін адамды өз басым көрмедім. Ал төртіншісі – Шыңғыс ханның өзі түсінен қауіптенген ұрпағы қырық пышақ болып, бірін-бірі сатып, бірін-бірі бауыздаған кезде қоқандықтар қоқандап тыныштық бермеген соң ба, Бәйдібек бидің ұрпағы, Жолмамбеттің тегі Шапырашты, Көшек батырлардың бастауымен, Дәулетбайдың қолдауымен бауыры Нұрбайды Жетісу қазақтары бірігіп ақ киізге отырғызып, құрметтеп хан сайлаған.

Нұрабай хан білімді, сабырлы-салмақты, халықтың жайын ойлайтын, көптің көңілін тапсам деп армандаған парасатты азамат екен. Тегінде халықтың өз ортасында өсіп, оның тұрмыс-тіршілігін түсінетін билік басындағы патша қателіктерге де, кейбір бұзық ниеттілердің бұра тартқанына да кешірімшіл келеді. Ұлығының ондай ұлағатты қасиетін көбі түсінбейді. Өзін одан, яғни кешірімді патшадан артықпын деп есептейді. Көзінше күліп сөйлеп, көзі жоқта соның атақ-абыройын сатып, халықтың қанын ішіп, өзі істеген қателікті соның қоржынына салады.

Ондай жақсы патшаның жақсылығы бағаланбайды. Содан да шығар қазақ халқынан шыққан осы төрт ханның аты бұл күнде ұмыт болды. Кім біледі енді», – деп Жаныс қария бір дем үнсіз отырды. Қолындағы кесесін Еркеге ұсынып еді, Дәулетбай қол жалғады.

– Мен оқымаған адаммын ғой, – деп әңгімесін сабақтады. – Ал басқыншыдан шыққан Шыңғыс ханнан бергі хандар қаншама халыққа қатыгездік жасады. Өз дегеніне көнбеген қазақтың небір асылдарын әртүрлі амал-айламен құртып, қазақты талай қанға бөктірді. Өйтпесе Шу өзенінің бойындағы «Арғын қырылған» деген жер аты жайдан-жай аталар ма еді, ұмытылған жоқ. Олар өз билігінен, үстемдігінен айырылмау үшін «қазақ жерін қорғаймыз» деген сөзді қалқан етіп, бізді талай қырғынға айдап салды. Қазаққа жасаған сол айлакерлердің қолбасшылығы, қатыгездігі есте

Бірінші том

сакталып дәріптеледі. «Қазақ сол ханның тұсында бірікті. Жерді, елді қорғап қалды», – деп тарихқа жазылды.

Солардан, демек Қараш, Қаблан, Қарахан, Нұрабай ханнан кейінгі халықтың қайнаған ортасынан шығып, халқына көсем болған қазіргі Елбасы. Төртеуінің заманынан бұның заманы тіпті бөлек. Олардың тұсында бүкіл дүниежүзі қазақ деген халық барын да білмейтін. Бұл күнде қазақ халқының мемлекеті деп әлем таныды. Танытты!

Сендер бақыттысыңдар. Бір күн жетіп, бір күн жетпеген өтпелі заманның кем-кетігіне бола күйінбеңдер. Болашақ сендердікі, – деп Жаныс кесесіне күміс шай қасығын көлденең қойды. Онысы–болдым дегені.

– Біздің Жәкең сөйлеп бір кетсе, шежіреші. Иә, менің аталарым Кенесарының қолымен келіп, ақыры қайтарға аты болмай, қасиетті Алатаудың етегінен пана тауыпты. Әлгі «Арғын қырғыны» дегеніңіз, сірә, сол уақытта болған-ау.

Еркеден жоғары отырған Жәмилә әжей ауыр күрсінді. Әжей тегі арғын екенін білгенімен, жеті атасынан хабарсыз еді. Қан дегенді қойсаңшы, сонда да тегін ұмытпайды. Жеме-жемге келгенде «арғынмын» дегенді бауыр етіп, барын алдына жаяды.

– Сейтек еңбекақысын алсын! – деді Дәулетбай.

– Қанша екен? – деді Ерке.

Дәулетбайдың туған женгесі – Еркеге немере әкпе. Сол бір жібек жіптей құда-жекжаттың арқасында Сейтекке қосылмады ма?

– Алған соң әкеліп апамның алақанына салғанда бір-ақ білесің. – Бәрі көтеріле сыртқа шыққанда іңір қараңғылығы тау бауырын түгел жапқан. Көрші Пак Сергейдің қоршауындағы самсыған жарыққа көз салған Дәулетбай:

– Немене, сендерде свет жоқ па? – деді.

– Қазір «шабанкіні» оталдырам. – Ерке мал тұратын қора жаққа көз қиығын салды.

– Дәулетжан, біздің тоқты да, телефонды да әкімат кесіп тастаған, – деді Жәмилә қария.

– Қызық осылар. – Дәулетбай машинасына қарай аңдады. Ол ақ «Волганы» оталдырғанда «шабанка да» дүкілдеп, үйге кіре берістегі су қағарға орнатқан электр шамы жанды. «Шабанка»

түнгі қараңғылықтан құтқарғанымен, күндіз тоңазытқышқа қойған тағамдары бұзылып, Еркені қинай бастаған.

Әлгінде Дәулетбай: «Президент вертолетін Сейтек жас ағаш отырғызған орманшы үйінің желкесіндегі тепсеңге не Кеңсайдың арғы қапталындағы бұрын совхоздың биесін байлап, қымыз даярлайтын жазыққа қондырамыз», – дегені Еркені әртүрлі қиялға жетеледі.

«Ылғи теледидардан көретін Сұлтанды көрсем ғой, шіркін», – деп те толқыды. Ақыры ары ойлап, бері ойлап: «Сол күні базарға бармай, Дәулетбай айтқан беткейдегі жазықтан жоғары бұлақтың жағасына ерте, тәртіп қорғаушылардан бұрын барып жайғасам. Вертолет қонғанда жарқыратып тазалаған қымыз құятын торсықпен су алып қайтқан болып, келген адамдардың жанынан өтсем, патшаны көрмеймін бе?!» – деген ой жылт етті де: «Ұят болып жүрмей ме?» – деп бөгелді.

Осы ойын, жоспарын енесіне айтып ақылдасқысы келіп, әлде неше оқталып, әлденеше бұл пікірінен қайтып, жүріп жатқан. Мемлекеттік қорықты көру үшін Елбасы, Алматы облысының әкімі бастаған бір топ мемлекет адамдары ертең келеді деген түні тәтті қиялда жатып таң алдында Ерке қатты ұйықтап кетті. Жүйкесіндегі күндізгі арманы, қиялы жаңғырды ма, жоқ, Алланың аяны ма, керемет жақсы түс көрді. Түсінде Сейтек екеуі бір арбаға толтыра қарағайдың бұтағын тиеп, үйлеріне жаяу сүйреп келе жатады.

Бар күшін салып тартып, өрлеп келе жатқан Сейтек: «Осынша көп бұтақты неге тиедік? Күнделіктісін күнде алсақ та болар еді. Өз тауымыздың бұтағын өзіміз қомағайлана қиып, есік алдына жинап қайтеміз?!» – дейді.

«Онда жартысын осы қайқаңға түсірейік. Тағы да келерміз», – дейді өзі. Сейтек әдеттегісіндей келіскені де белгісіз, кекеткені де белгісіз жымыып: «Діңінен үзіп алған соң діттеген жеріне жеткізбей, шамаң келмеген жерге шашып кетсең, обал емес пе?! Кәне, бар күшімізді салалық», – деп арбадағы ақ бұтақтарды сүйреп, үйлерінің желкесіндегі қырға шығады.

Қырға көтерілгеніне қуанған Сейтек Алатаудың етегіндегі әсем Алматы, бүкіл ел еститіндей зор дауыспен: «А...а...ай, елім, мені көріп тұрсындар ма? Ерке екеуіміздің аппақ бұтағымыз бар.

Бірінші том

Бұндай бүрі де, діңі де, бұтағы да аппақ қарағай тек Алатауда ғана өседі. Басқа жер әлемде жоқ!» – деп айғайлайды.

Өзі көргелі, бірге жиырма жылға жуық тіршілік еткелі Сейтектің дәл осындай ағынан жарыла қуанып, әлденеге риза болса да дауыс көтеріп мақтана сөйлегенін көрмеген Ерке: «...Ақырын, ақырын, ұят болады», – деп сабырға шақырып тыпырлап жатып оянып кетті. Содан таңға көз ілген жоқ. Жақсылыққа жорыды. Ерте тұрды. Алдымен екі сиырды сауып, бадаға қосты. Сары самауырынды сыртқа шығарып, суға толтырып, отын жағып, кернейін оттыққа кигізгенде енесі дәрет сындырды.

Ерке: «Мен бұрын тұрған шығармын», – деп еді, қателесіпті. Алма бақ жақтан келе жатқан Жанысты көргенде ағаш тәбіреткіде жайылып отырған енесіне күле қарап:

– Көкем бақта жүр екен ғой, – деді.

– Таңғы намаздан кейін кеткен. Енді бір жеті күн жаумаса, алма биыл төгілейін деп тұр. Соңғы жылдары бақша қаншама құлпыра гүлдегенімен, мезгілсіз жауған суық ызғарлы жаңбыр шайып, өнімі ала-құла болып, бір бәйбішенің емес, осы маңайдағы елдің жүрегі шайлығып қалған. Сол қауіп Жәмиланың жанын аландататын. Сыртқа шықты.

Жіңішке, шалғы мұртты Жаныс әкім жылда көк бояумен сырлататын, бұл күнде Ернұр жасаған кең қоршаудың ішінде қалған шарбақтан өтіп, келіні мен бәйбішесіне таянды.

– Осы көк төбет қазір түнде үрмейтін секілді, – деді Жәмилә...

– Біріне-бірі жақын қатты керілген темір тікенектен тышқан әрең өтеді. – Жаныс қолындағы басына жез имек кигізген тобылғы таяғын күнқағардың керегесіне сүйей бере бәйбішесіне жауап қайырды.

Ернұр жасаған, жазда шай ішетін едені тақтайланған күнқағардың шатырын жабатын жалпақ сары өріктің төменгі қураған шолақ бұтағына Жаныс жеңіл сұр күртесін, ақ қалпағын кигізді де, беті-қолын жууға әзірленді.

Ата-енесінің шайын берген Ерке Президент вертолеті қонады деген жерге баруға ақыры берік байлам жасаған. Денесіне қонымды, өзіне өте жарасатын ұзын, кең етек көк жібек көйлегін, сыртынан жеңіл, шолақ жең қамзолын киді. Күндегідей жалаң бас жүруді ыңғайсыз деп тапты. «Енді мені ешкім қыз демейді.

Ендеше бүкіл әлем сыйлаған, қазағымның қасиетті баласы өзімнің бауырыма ізетімді, ілтипатымды көрсетсем, «текті ауылдың қызы, текті атаға келін болған екен» дер. Орамал салайын», – деген байлам жасады. Түрлі орамалды бірінен кейін бірін басына байлап, айна алдында ұзақ тұрды. Ақыры шеті үлпілдеген шашақпен көмкерілген, ақ жібек шаршаны тақты. Тура тұрып та, қырынан да қарады. Неге екенін өзіне-өзі сүйсінді. Қынаға боялған, мүйіз өрнек салған тері дүңгіршегіне қымыз құйып алып, сыртқа шыққанда енесі Еркеге таңдана қарап:

– Құлыным-ай, осылай киінгенің қандай жарасымды. Иә, жаратушы Тәңірім, балаларымды тіл-көзден сақта. Жәкең екеуміз ешкімнің ала жібін аттамап едік. Тілегімізді қабыл ала көр, – деді бәйбіше. Еркеден: «Қайда барасың, қайдан келдің?» – деп өмірі сұраған емес. Қашан да өзімен-өзі күнгірлеп сөйлесіп, кейде ішінен тілеуін тілеп, мінәжат жасап қалатын. Бұл жолы Алла кәрі жүрегіне аян берді ме екен, тебірене сөйледі. Енесінің арман-тілегін Ерке ұзап кеткенше естіді. Ол бейне: «Жолың болсын. Тілегің қабыл болсын!» – деп бата бергендей әсер етті.

Дәулетбай Елбасы мінген вертолетті қайда қондыратынын айтып кеткеннен бергі ойлаған ойын орындау үшін Ерке діттеген жеріне ерте барды.

Жарты сағаттан кейін Кеңсайдың ең басындағы шатқалға дейін созылған қара жолмен Ішкі істер департаменті қызметкерлері мінетін бір машина бұлақ басындағы тепсең жазыққа барып, қайта қайтты. Сол тыныштықтан соң іле-шала үш машина барып тағы оралды. Еркеге күн аспанға тез көтерілетіндей әсер етті. Сағатына карағаны сол-ақ екен, күншығыс жақтан самолеттің гүрілі естілді. «Қарағайлы» кеңшарынан жоғарғы Кеңсайдың аузы – толған полицей машинасы. «Бастықтар келеді дегенді естісе аудан, облыс белсенділері ылғи солай етеді ғой», – деген Ерке атасының бір жолы шалдарға айтқан әңгімесін есіне алды.

Қазақстанда партия комитетінің бірінші хатшысы, XX ғасырдың дара тұлғасы Дінмұхаммед Ахметұлы Қонаев бір мемлекеттік қорықты көруге машинамен барыпты. Сонда да жолдағы аудан басшысы дәл осындай бүкіл ауылдың шарбағын көк бояумен сырлатып, көшеге бірде-бір адам шығармай күтіп алып, шығарып салып отырыпты. Алматыдан басталған жол аудан орталығын

қақ жарып өтеді екен. Көшеге кіргелі бір адамды көрмеген Дінмұхаммед ауыл шетіндегі қырға шығып тоқтап тұрып: «Ойпырай, бұл ауылдың адамдары қайда кеткен? Өскен, өнген-ақ ел еді. Біреуін көрмедім ғой», – депті, – деп атасы күлетін.

Күннің алқызыл нұры теңіздей жүзіп, Алатаудың ақ шоқыларын белдеулеген жасыл жағалаудан вертолет кейде биіктеп, кейде төмендеп дәл бір өзін іздеп жақындап қалғандай жүрегі тулап соғып Еркенің қан тамырлары шымырлап кетті. «Енді вертолет ойпаңға келіп қонғанда қалай көрінемін. Оққағарлары: «Арнайы жүрген шпионсың», – деп ұстаса, не айтамын», – деп сасқалақтай бастады.

Пенде дегенді қойсайшы, әп-сәтте жақсылық пен жамандық алма-кезек ауысып, бірінен-бірі маңызды, бірінен-бірі қауіпті болып кетеді екен. Ерке де сондай бір мазан күйге түсті. Тікұшақ Аршалының үстінен қалқып өтіп, Ақсайдан арғы «Үшқоңыр» жайлауына қарай беттегенде: «Ә, бұнда қонбайтын болды», – деген ой алаң көңілін арнасына түсіргенде, алыстап кеткендей болған мотор гүрілі қайта жақындады. Ерке ту сыртына кеудесімен бұрылды. Сүйір тұмсық ақ вертолет Кеңсайға қарай еңкейе берді. Ерке сол сәтте вертолеттің арқасындағы ауаны шыркөбелек иірген қалақшаны анық көрді. Жерге жақындаған сайын мал жайылмай қалың өскен, бірақ оу жылдары тігілген қазақ үйдің орны анық көрінетін ойпаңның шөбін жапыра доңғалағы жерге тиді. Қалақша қозғалысы баяу айналып, мотор үні үзілді. Сол сәтте бүйірдегі кабина есігі ашылып, әдемі баспалдақ лып-лып сырғып жерге тірелді. Ең алдымен вертолеттен жұмыр денелі, қимылы тез, бейне бір робот секілді екі жігіт шығып айналаны шолды ма, бөгелгендей сәл іркіліп баспалдақпен төмен жүргенде әр кезде теледидардан көретін, ақ күміс араласқан шашын оң шекесіне жыға қайырған Елбасының ашық-жарқын дидары жарқ ете қалды. Елбасының сол жақ иығына жақын жүрген жалпақ жауырынды, еңселі, қайратты қоңыр шашын артына қайырған ер келбетті қызыл шырайлы жігіт ағасы әлденені айтты ма, Елбасы оған қиғай жүзін бұрып, алаңсыз ағынан жарыла күлді.

Еркені қандай құдіретті күш қолдағанын қас қағым сәттік ол екеуінің бейнесін айнадан көргендей анық көрді. Сондарынан ілескен топтан Дәулетбайды ғана таныды.

Бұлақ басынан қалай тұрып, вертолетке қалай жақындағанын Ерке білмей де қалды. Бәрінен бұрын вертолеттен түскен екі жігіт көріп, шапшаң басып алдын тосты.

– Бұл жерде неғып жүрсін? – Екеуінің даусы бірдей шықты. Ерке сәл толқып:

– Су алуға келген едім, – деді.

– Үйің қайда? – Ерке лүпілдеген жүрегін тоқтатып иегімен арғы беткейдегі үйін меңзеп:

– Әне! – деді.

– Қолыңдағы не?

– Қымыз! – Үйден ыдысты бос алып шықпай қымыз құйып, бетін ақ мәрлімен жауып алған.

Жігіттер қатар қол созып, мәрліні ашқаны сол еді, Елбасының жанындағы балуан денелі шалқақтай жүретін серігі жанына келіп:

– Оу, мынауың қымыз ғой, иісі қандай бұрқырайды ей, – деді.

– Аға, биені өзіміз байлап, сауамыз.

– Жарайсың. Кәне, дүңгіршегіңді бере тұршы!

Заңғар өрнекті сары алтындай дүңгіршекке сүйсіне қарап алып, басына көтеріп қымызды сімірді де жіберді. Риза көңілмен Еркеге ыдысын қайырып тұрып:

– Міне, нағыз қымыз! – деді. Сол шақта жанына қелген Сұлтан:

– Ата-енен бар ма? – деді.

– Бар, аға, бар. Сұлтанның жалтылдаған жанары Еркенің жүзін қарып өтті. Дөңгелек ақ сары жүзіне, шымыр орта бойлы денесіне спорттық костюм шалбары құйып қойғандай екен.

– Атаңның есімі кім?

– Дулатбаев Жаныс.

Сұлтан есіне әлденені түсіргендей Еркеге тесіле қарап ойлана қалғаны сол еді, бір кезде жетістігін айтып, мақтана сөйлейтін облыстың орман шаруашылығының бастығы қиын жағдайда қандай игілікті істі тындырғанын дәл бейне өз қолымен атқарғандай самбырлап мақтана баяндай жөнелді.

Заңғар оған көңіл бөлмей Еркеден:

– Жағдайларын қалай? – деп сұрады.

– Аға, ел, ер-азаматтар аман болса, бәрі жақсы, – деді.

– Тек, жарық болмай тұр.

– Неге? – Заңғар шалқалап таңдана қарады.

Бірінші том

– Ақпанда «әкім бұйырды» деп электрик қиып кетті.

– Мұрат! – өз атын естіген көмекші домалақ қара жігіт жылдам басып, Заңғардың жанына келді.

– Дәптеріңе жаз. Аудан әкімі Талғат биге тапсыр. Электр жүйесіне қоссын. Ертең ерте қорытындысын айт!

– Зәке, қазір-ақ айтамын. – Жігіт Еркенің аты-жөнін жазып алып, вертолеттің артынан айналып ұялы телефонын терді.

– Рахмет, аға, сау-саламат болыңыздар. – Ерке тұра беруден ұялды. Үйіне қарай аяңдады. Заңғар:

– Ата-енене сәлем айт, – деді дауыстап.

Ерке алғаш мектепке барып ұстаз алдын көргенде осындай бір толқып, бақытты сәтті басынан өткерген. Одан кейін де талай өмірдің қуанышты сәттерін көріп, басынан кешірді. Бәрінің өзіндік әсері, өзіндік жүректе сақталар жылылығы бар. Алғаш өмірге сәби әкелгендегі тәтті жан тебіренісін қалай ұмытар. Бәрі-бәрі өмір ағысымен ағыпты.

Солардың бәрінен ерекше мектепке барған сәттегі ештеңеге теңгермейтін бақытпен әйелге тән өмірдің гүлдеген шағы – отыз бес жасында екінші рет кездесіпті. Ерке махаббат жайлы, жігітті, тіпті отбасын құру жайлы ойлап та, армандап та үлгермей, аяқ астынан Сейтекке қосылды. Құдайына әр кезде мың бір рет мінәжат етіп, тәубасына келеді. Содан бері бірде-бір рет жаны жасып, көзіне жас алмапты. Таудан ағатын асау ағысты шағын өзенге салған ағаш көпірден өтісімен ағыл-тегіл болып жылады. Алғаш рет сырттай талай қиялдап, өзінше осы кездесу жайлы жоспар жасаған арманының орындалғанына жылады. Қуаныштың көз жасы.

Алма бақтың үлкен дарбазасынан кіргенде өзіне-өзі келді. Әуелде ата-енесіне бар жайды айтайын деген. Неге екенін ақылдаспай өз білермендік жасағанынан қысылды. Күндегідей киімін ауыстырып, қарияларға шай бермек оймен қазан-ошақ жаққа барғанда талайдан үнсіз тұрған дәу тоңазытқыш гүр ете түсті.

– Мыналар Құдайдан қорқып тоқты қосты! – деді енесі қуанып.

Ерке ішінен: «Жақсының шарапаты!» – деді. Былай қарағанда мына тылсым кеңістікті, аспан әлемін алақаныңда ұстағандай дәуірде «мен атқардым» деп айтуға да тұрмайтын кіп-кішкентай

ғана болғанымен, бір отбасы үшін жиырма бірінші ғасырда оңайлықпен түйіні шешілмейтін мәселе болатын.

* * *

Жерге жылылық кірген соң-ақ совхоз жұмысшылары барлық іске жабыла кірісетін. Сартауқұмнан көтеріле көшіп, Қараойдағы көктеулеріне қонып, «Құралай салқынын», «Бес-қонағын» күтетін малшылардың тіршілігі өзінше қым-қуыт болып жатқанда Қарағайлыдағы ел бау-бақшаны тазалап, алма, өрік, шабдалы, алшалардың дінін ақтап, дәрі-дәрмек шашып бітіп, дәл осы шақта адамдардың мойны совхоздың қапылған жұмысынан босап, ағайын, жекжат аралап желпініп қалатын.

Жаныс қария егемендікті алғаннан бері сол бір ынтымақты, сол бір кеңқолтық сыйластықты сезінбейді. Әркім өз тіршілігімен әлек. Кімнің не жұмыспен айналысатынын біліп болмайды. Бұрын ғой, оқу жылы аяқталғанда қарттары: «Немеремді дәрігердің оқуына апарамын» немесе «Инженер болады», яки: «Зоотехник, иә, мал дәрігері ветврач болады» деп бастары қосыла қалса, зор сеніммен айтып отыратын. Ал ата-аналары: «Қалаған мамандығын алса, өкімет жұмыс тауып береді. Құдай бақытын ашсын, анау пәленбай алқаштың бастық болған баласынан несі кем», – дейтін еді. Бұл күнде Жаныс қария ондай арман-үмітті, астамшылықты ешкімнен естімейді. Тіпті, балаларының болашағы жайлы ойланатындар жоқ секілді. Оны басқа емес, өз отбасынан байқайды. Немересі Ернұр мектепті жақсы тәмамдады. Бірде еркелетіп отырып: «Қандай мамандықты игергің келеді?» – деп әлденеше сыр тартты. «Әй, ата, ветврачтар, зоотехниктер, тіпті дәрігерлер де базарда сауда жасайды. Оны оқып қайтемін? Үкімет болашақ қазақтың элитасын Америкада, Англияда, т.б шет мемлекетте арнайы жолдамамен оқытамыз деп жатыр. Ол оқуға Жаныс Дулатбаевтай атақты жылқышының баласы бармайды. Миллионердің, сенаторлардың, шенеуніктердің балалары барады. Демек, кімнің қалтасында доллар бар, сол оқиды. Ата, оған басынды ауыртпа, мен сені адал еңбегіммен-ақ бағамын», – деп мойнынан иіскеп, қарт бетінен жұмсақ алақанымен сипап, қарулы қолымен қысып қойғанда жаны жадырап, кәрі кеудесіне қуаныш толып: «Маған

осы сөзіңнен артық ештеңе де керек емес», – деп іштей айтып, мәз-мейрам болған. Содан бері болашақта кім болатынын сұрамайды. Байқайды, әжелері қатты мазасызданып жүр. «Ернұр жігіт қой, ал мына Айкерімнің жайы не болар екен? Биыл мектебін жаны аман болса, бітіреді», – деп жаз жақындаған сайын ойланғанда Жәмила кей түні кірпік ілмей шығады.

Оқуына баруға үйден шыққан Айкеріміне есік алдында бәй-бішесі екеуі қатар тұрып қарайтыны бар. Бұрынғы он бес метр жерге қадаған көк шарбақты Ернұр сыпырып тастағалы аула кеңіді, сонау алма бақтың қоршауындағы жасыл бояумен сырланған қақпадан өтіп, көзден таса болғаннан кейін екеуі күйбеңдеп әрнәрсені бір ұстап, көңіліне алған шаруасымен айналысады. Не керек екеуі де немерелеріне қуанышы мол өмірді тілейді. Бірақ біріне-бірі айтпайды. Неге екенін, олардың ертең қандай мамандықты игеріп, нендей кәсіппен айналысатынын білмейді. Демек, болашағына сенім жоқ. Халықтың бәрі бай емес. Тегі әлімсақтан өздері секілді кедей көп, бай аз. Бай мен кедейің бір дәуірде тату-тәтті өмір сүрген емес. Қаншама тәтті сөзбен жуатқанмен, қиылыспайтын қиын тіршілік. Жаныс қария би болмаса да, би түсетін үй болған. Небір нарқасқа қазақтың ел басқарған азаматтарын осы жұпыны ғана үйінде дастарқан жайып қонақ еткен. Олармен бір дидарласып, әңгімелесу бір институтты тәмамдағандай. Егер тарихтың бетіне тұра қарағанда Кеңес өкіметінің басшылары жақсы өмір сүрсе сүрген шығар, бай болам деп дәл ХХІ ғасырдың ел басшылары секілді дүние жинамағаны ақиқат. Кейде Кеңес бастықтары Жаныспен әңгімелескенде: «Адамзат жаралғалы бері осындай байы да, кедейі де жоқ қоғам болған емес, – деп астарлай сөйлеп. – Неше алуан халықты бір тарының қауызына сыйғызып, бір адамның аузына қарату оңай емес. Бүкіл жер шарындағы алуан ренді, алуан ойлы адамды осы тәртіпке келтіру мүмкін болар ма екен?» – дейтінін есіне алатыны бар. Қазір ғой, сол елден пәре алмай, ала жіпті аттамай қызмет еткен зерделі зерек осы ауданға бірінші хатшы болған ақсақалдың замандастарын кейбір надандар: «Коммунистік партияның қолшоқпары. Социализмнің сойылын соққандар», – деп текке күстаналайды. Олар – уақыт талабына адал, ұстараның жүзімен жүрген нағыз саясаткерлер. Қиын қыстау жағдайда, бір ауыз сөз үшін сотталатын заманда

қызмет атқарса да, халықтық қасиетті сақтауға тырысты. Алаштың аманатына адал болды. Салт-дәстүрді құрметтеді. Бағалау керек, – деп айналасына бейқам ғана көз салып отырып, көзкөргендерін «жаңа қазақтардан» арашалайтын Жаныс кейде қолындағы тобылғы таяғымен жаңа өзі айтқан «жаңа қазақтардың» төбесінен түрткендей болады. Кеңестік өкімет қазақ секілді аз халықтың ұлттық тарихын, ұлттық дәстүр-салтын, үлкеннің кішіге деген шапағатты мейірімін, ілтипатын, кішінің үлкенге ата-анаға деген ізетін қаншама зердесінен, санасынан жою мақсатында бар шараны, бар кедергіні қойса да, осы ақсақалдар соларға қызмет етіп жүріп-ақ, халқының қазынасын жанын ажалға байлап тұрып қорғады. Енді бар билік қолыңа тиді. Халқыңа жақсылық жасашы. Көрейін!» – деп кіжінетін еді.

Жыл өткен сайын ол кіжініс те «қызуын» суытқан. Адамнан төзімді, оның ішінде қазақтан төзімдісі жоқ шығар. Егемендікке ие болған жылдардағы алғашқы аласапыран басылды. Ортаға жинаған ел дәулетінен «аламын» деп алпарысқандар аларын алып тынғандай. Мектеп, емхана, қоғамдық асханалар, дүкендер секілді мемлекет иелігіндегі халыққа қызмет ететін орындарды аз ғана топ бөліп-бөліп жекелік етіп алған. Милицияда, сотта, прокуратурада жұмыс жасайтындар болмаса, басқалардың бәрі бос. Мал да аз. Бәрі базарға жұтылып кетті. Байлықтың құралуы қиын болғанымен, жоқ болуы, құруы оңай екен. Ал бұрынғы егін, көкөніс, егетін жерді қырық тоғыз жылға иелікке алған осы Қарағайлының адамдары әбден үкіметке сеніп аузын ашып қалған әдетімен «техника жоқ», «жанар май жоқты» сылтау етіп қол қусырып отыр. Арпа, бидай егетін жерге «Шоң айна» немесе «Кәріқыз» деген шоқ-шоқ тікенек гүлі бар қара қурай қаптап кетті. Көпке топырақ шашудың қажеті не. Белгілі кәсіппен айналыспайтын отбасының мүшелері ертемен тиын-тебен табу үшін базарға кетіп, кешке титықтап үйлеріне жете құлайтын болғандықтан, жерді күтуге қалдары жоқ та шығар. Басқа көршілес елдің қал-жайынан Жаныстың естіп-білгені бәрі базар жағалап жүргендей. Сейтек те сол жұмыссыздың бірі еді, үш-төрт айдан бері орман шаруашылығына кірді. Ерке – сол базаршы. Ал Ернұрды Әшім ақсақалдың кіші баласы Қайрат жұмысқа қосты. Өзінің қол шеберлігі бар еді, сәті түсті. Байқайды немересінің көңілі тоқ.

Өз кәсібіне өзі риза секілді. Енді мына немересі Айкерімді ойлағанда дұрыс па, бұрыс па әртүрлі осындай ойға сүңгиді. Бар тіршілік иесіне тән қасиет. Жер бетіндегі адам біткен болашақ ұрпағына бола отқа да күйеді, суға да түседі. Бірақ әр халықтың табиғатына тән әдет-ғұрпы бар. Еуропа халқының балалары ер жеткен соң өз күнін өзі көруге тырысады. Мүмкін ол да дұрыс шығар. Еңбек еткенге не жетсін. Ал қазақ өлгенше баласын, баласының баласын бағып өтеді. Жиырмамыншы ғасырда «мен білмеймін» дейтін пендені табу тіптен де қиын. Оқығаны да, оқымағаны да бәрін біледі. Жаныс та сол сұңғыла қоғамның толық мүшесі. Батыста туып өскен балалар ата-анасы өлген соң солардың қалған дүниесіне мұрагерлікке келмесе, тірі кезінде қол ұшын бермейтінін жақсы біледі. Телехабарлардан да, радиодан да естіді. Германияның екі мемлекеті тіл табысып қосылғаннан кейін Кеңес Одағы тарап, осы қазақстандық атақты футболшы Отанына кеткен. Өзінің сыйлас танысы еді, үш айдан кейін қайта көшіп келді. Бірде: «Еліңнен неге қайттың?» – деп сұрағанда мұнайып отырып: «Мінез-құлқымыз, әдет-ғұрпымыз, тіптен, қиылыспады. Қазақ халқы жақсы ғой, өздерін мәдениетіміз деп санайтын батыстағы ағайындар бірімен-бірі тек баспа-бас қатынас жасайды екен. Олар робот секілді», – деген-ді. Ал шығыс халқының ұрпағы ата-анаға деген парызына адал. Кейде батыстың кино сериалдарын көріп отырып Жаныс пен Жәмилә: «Япыр-ай, осылар өздерін мәдениеттіміз деп ойлағанымен, тіпті, киім киісінен бастап жабайланып барады-ау.

Әнеубір Ресейдің жап-жас жігіті алпыстан асқан, өзін «өнер жұлдызымын» деп бағалайтын анасындай әртіске үйленіпті.

Ұлы Абайдың әкесі Құнанбай қажы ұнатпаған қас қаққандай сәтте өте шығатын қызыққа бәрін құрбандық еткен жылпос бір тең-тұсына:

«Аяққа баспа адамдықтың киесін,

Бұта көрсең бұт көтеріп сиесің.

Адам түгіл айғыр да

Таниды ғой биесін», – деген екен. Ғұлама Құнанбайдың бір ауыз сөзінде білген адамның бүкіл ғұмырына сабақ болар ой жатыр емес пе? (Өлең 1973 жылы Шығыс Қазақстан облысы Үлкен

нарын ауданы, Ленин колхозының төрағасы, Еңбек ері, ғалым, ел құрметтісі Бошай Кітапбаевтың қойын дәптерінен «Қызыл қайың» деген елді мекенде қонақта отырғанда жазып алынған) Осы зіл-зала мәдениеттен халқымды, балаларымды сақта, Тәңірім», – деп күйзелетіндер бар.

Кейде қонаққа шақырылады, кейде таныс жақын ағайын, жегжат сырқаттанғанда көңілін сұрап келуге жолға шығады. Сонда, әсіресе, қыз балалардың кіндігін көрсете киген киміне қарауға ұялатыны бар. «Өй, Алла-ай, бұл не көрсеқызарлық. Сұлулық бар тәнін ашып тастау емесін, мәдениеттілік тас ғасырдағы жабайы адамдар кейпетіне оралу емес екенін ойламай ма?» – дейтін өз пәлсапасын пайымдап. Тас ғасырдағы адамдардың суретін Мараттың оқулығынан көрген.

Бұл ойларды ойлап өзіне-өзі: «Бәлкім кейбір мәселені мен жете түсінбейтін шығармын. Әркімнің жүріс-тұрысы, атқарған ісі өзіне дұрыс. Басынан өткермеген адам қайдан білсін...» – деген тоқтамға келгені қашан. Тірі жүрген соң, көзімен көрген соң, әркім-ақ ойын ортаға салады. Жаныс қария да сол пенденің бірі. Білім, ғылымды игермесе де, көкірегі даңғыл, көңілі кең, ойлау қабілеті терең. Жиырмасыншы ғасырдағы даланың данагөйлерінің бірі. Бұл күнде бәріне тәуба етеді. Бұрынғы замандағы ата-бабаларынан, әй, Құдай өзі кешірсін, артық өмір сүрді.

Енді, міне, қазақ деген халық дүниеге келгелі армандаған арманының орындалғанын көрді. Әулие ақынның өлеңімен әсерлеп айтқанда: «Мың өліп, мың тірілген қазақтың» көк туын көкке көтергенін көзімен көрді. Ол – тек жиырма бірінші ғасырда бай болып та, кедей болып та өмір сүретін барша қазақтың бақыты.

Жетпіс жастың ақ желкенін атар таңның, шығар күннің ыстығына да, суығына да жайған Жаныс өлімнен қорықпайды.

Бір кездегі тік кеудесі еңкіш тартқан Жаныс есігінің алдындағы күнқағардың төріндегі жұмсақ, кең, биік қанатты креслоға шалқая отырып, жылтыр қара бұлғары мәсілі аяғын созып:

– Бәйбіше, оу, бәйбіше! – деді. Сиыр қораның күншығыс керегесіне жалғас дәретханадан жеңіл құманын көтере шығып келе жатқан Жәмила әжей:

– Жәке, мен мұндамын ғой, жай ма? – деп күнқағардың жұқа тақтай керегесінен ақ жаулықты төбесі көрініп жақындай берді.

Бірінші том

– Әлгі Марат қайда?

– Оның мешіттегі сабағына баратын күні. Егер оқу ерте бітсе, үйге енді келеді. Ал кешіксе, бірден мектебіне барады. Мараттың барлық жүріс-тұрысы әжесіне аян. Қайда барарын әжесіне айтады.

– Е...е...е. – Жаныс сол қолын көтеріп көзіне жақындатып білегіндегі осыдан ширек ғасыр бұрын «Озат жылқышы» деп өкімет сыйлаған алтын сағатына қарап. – Келетін болып қалыпты, – деп күбірледі.

– Жайша іздедің бе?

– Әлгі оппозиционерлердің газеті шығатын күн. Соны ала кел, жаңалықтарды білейік дейін деп едім.

– Әй, Жәке-ай. Оны Марат өзі де әкеледі. Әйткенмен солардың жазғандарының бәрі өсек-аяң секілді.

Жаныс қария бәйбішесінің сөзіне жымыып күлді. Сонан соң:

– Сен екеуміз Ұлы қазақ – Бейбарыстың киносын бірнеше рет көрдік, ә?

– О, не дегінің, Жәке-ау, менің тегім ғой. Мысырға патша болды.

– Жарайды сенің-ақ тегің. – Жаныстың даусында «Осы жерде бөліне, жарыла қалғанын, қыпшақтың арғынмен туыс екенін, қаны бір екенін дәл бір мен білмейтіндей» деген секілді мысқыл бар-ды.

– Бірақ сол кинодан не түсіндің?

– Жәке, менің атам бүкіл Мысырды билеп тұрып, туған жеріме барамын – деп жусан иісі бұрқыраған даласына келді ғой.

– Жарайды-жарайды, оны білеміз. Жаңа осы бүгінгі қазақты басқарған патшаға қарсы айғай-аттан салғандардың газеті жайлы әңгімеден бастадық қой.

– Өзіңіз ғой, менің ұлы бабам жайлы сөзді қосқан.

– Иә, сол кинодағы патшалардың патшасы Бейбарыстың айтқан мына сөзін ұмытпа: – Бәйбішесі күнкағарға кіріп, Жаныстың оң жағындағы көрпешеге тізе бүгіп, құлағым сізде дегендей бетіне қарады.

– Айтайын. Бейбарыс жұмысқа елдегі жағдайды жазып отыратын хатшы алады. Сонда хатшы: «Бар шындықты жазамын», – деп уәде бергенде ұлы атаң сүйінгенін де, таңданғанын да білдірмей, ойлы көзімен қадала қарап тұрып: «Бар шындықты сен маған айтасың. Ал халыққа мен не айтамын соны жазасың!»

– деген... Менің топшылауымда саясат деген сол. Халықтың қал-ахуалын, тұрмысын патша білгенімен, мемлекеттің жағдайын бар халық жете түсініп біле бермейді. Содан кейін барып әркім өз пайымдауынша «олай неге болмайды», «бұлай неге болады» деп «ақыл» айтады. Ұлы Бейбарыстың заманына қарағанда біздің заман күрделі. «Данышпандар» көп, жарайды, эне, балаң да келді.

– Маратжан ба? О, құлыным. – Әжесі барбайған алақанымен жер таянып көтеріле бере. – Тамағын даярлайын, – деді.

Алма бақтың қоршауындағы жасыл қақпаның бүйіріндегі жаяу жүргіншілер кіретін есіктен көрінген Марат үйге де таянған. Ол газет бумасын жоғары көтеріп:

– Ата, міне, бар газетті алдым. Енді бұны сабақтан келген соң оқып беремін – деді, қолындағы бар қағазды Жаныстың алдына тастап.

– Жарайды, балам. Ертең демалыс...

– Иә, ата – Марат Жаныстың алдындағы газеттің бумасын жайып, керегін алып атасының алдына жазып, тұтас газет бетіндегі ақ қалпақты, ақ шапанды қолында аса таяғы бар суретті көрсетіп:

– Мына атаны танысыз ба? – деді.

Жаныс еңкейіп сәл отырып о бір жылы малшыларға келіп, ғылыми коммунизмнен лекция оқыған, обком партияның, саяси насихат бөлімінің инструкторын жазбай таныды.

– Бұл азаматты танимын. «Социалистік қоғамның негізін салған Маркс, Энгельс, оны жүзеге асырған коммунистік партияның көсемі Ленин», – деп тамаша әңгіме өткізген.

– Ата сіз Марксті де, Энгельсті де, Ленинді де жақсы біледі екенсіз ғой.

Жаныс Маратқа күлімдей қарап:

– Көзімізді ашып, оң мен солымызды білгеннен танығанымыз да, табынғанымыз да осы көсемдер ғой. Оларды мына газеттегі аталарың аузын ашып, көзін жұмып тұрып насихаттаған соң, мақтаған соң миымызға сіңіп кеткен.

– Қазір осы кісі – «Аттан!» деген діни қозғалыстың көсемі.

– Япыр-ай, ә...? – Жаныс қария ойланып қалды. «Адам деген қолма қол өзгере салады екен-ау. Бір бұрыштан апарып екінші бұрышқа қойсаң жақсы көрсететін теледидар секілді», – деп тез ойлағанымен немересіне айтпады. Адамға деген сәби сенімін әрі-

сәрі жасағысы келмеді. Есейгенде өзі елеп екшеп алар деп тапты. – Онысы жақсы екен. Халқына пайдалы іс атқарғаны жақсы, балам, – деді.

– Әй, Маратжан, тамағыңды іш, суып қалады, сабағыңа даярландың ба?

– Әже, жетайым менің. Сабақты түнде әзірлегенмін.

– Онда әжеңе бар. Газеттің маңызды мақалаларын босағанда оқып берерсің.

– Әй, ата, оқығаныңда нағыз саясаткер болар едің.

– Әй, балам. Оқу түгілі, 1930 жылғы ашаршылықтан аман қалғаныма рахмет айтамын. Мен секілді талайлар аштан өлді ғой.

– Осыған да тәуба. Сендердей немерем бар.

– Ата, ата, сен бар ғой, ақылдысың.

– Әй, Маратжан!

– Міне, әже, міне, ұшып барам! – Марат үйлерінің ашық тұрған есігіне қарай жүгірді. Марат сабаққа баруға шығып бақшаның қоршауын жағалап мектепке қарай жүргені сол-ақ екен бір қара «мерседес» қарсы келіп жанына тоқтады. Рөлдегі адамды танымады. Қатарындағы ауылдық әкіматтың көмекшісі домалақ сары жігіт. Сол:

– Сейтек бар ма, ей? – деді.

– Сәлематсыз ба, ол жұмыста. Тауда.

– Үйде кім бар?

– Атам мен әжем бар.

«Мерседес» жылжыды да кетті. Марат: «келіп, кетіп жататындардың бірі болар», – деп алаңсыз мектебіне қарай аяндады. Кеңшардың шетіне барғанда артына бұрылып еді, қара «Мерседес» жасыл қақпаларының алдында тұр екен. Екі жігіт қабақтың түбіндегі мәуелеп гүлі төгілген алма бақтың арасындағы жолмен жаяу жүріп кетті. Алдымен кірген таныс, әкімнің көмекшісі күнқағардың төрінде газет бумасы жатқан дастархан жаятын дөңгелек жозының шетінде креслода отырған Жанысқа:

– Ассалаумағалейкум! – деп бірінші сәлем беріп, қолын алды. Жанындағы сыптай қара жігіт те көмекшіні қайталады. Жайғасып отыруларын өтінген Жаныс:

– Жол болсын азаматтар! – деді де үйдегі бәйбішесіне. – Оу, бәйбіше қонақ келдіні қосты.

Ақ жаулығын алқымынан байлаған Жамилә бейне орыстың «мәтрөшкә» деген қуыршағы секілді кең көйлегі көлбеңдеп қарсы алдындағы күнқағарға жақындады, оған иек қағып сәлемдескен әкімнің көмекшісі:

– Жәке, мына жігіт облыстық жер комитетінің қызметкері, – деп таныстырды.

Жаныс:

– Қайсы ауылдың баласысың? – деп сұрады.

– Қалалықпын, Жәке.

– Жақсы. Бәйбіше, қымыз әкел!

Жәмилә қарап тұрмай өзі де соны қамдауға кірісіп, ақ кәстрөлін, кесесін қойған пәднөсін алып жаздық сарайдан шыға бере: – Иә, жайша жүрсіндер ме? – деді.

– Мына қапылған заманда кім жайша жүреді, Жәке! Сіздерге аудандық соттың шешімін әкелдік, – деді көмекші.

Жаныс: «Бұл не шешім? Сотта біздің қандай жұмысымыз бар? Нені сандалып отырсың?» – деп шарт кетпек болды. Ол екі жігітке кеудесін тіктеп, суық қарағанынан сүйегі шығыңқы жақ еттерінің түйілуінен анық байқалған. Бірақ өзін-өзі сабырға шақырып, сөздің ақырын күтуді ойлады.

– Мен шаруашылықтың жылқысын түгел санап өткізіп бергенмін. – Үні ақырын шыққанымен ызғарлы еді. – Ғұмырымда бірде-бір адамның ала жібін аттаған жоқпын. Балаларыма да сенемін. Сот әділетті. Иә әділетті сот «осы Жаныс Дәулетбаев елу жыл тер төгіп еңбек етті. Сонда алған пенсиясы 7500. Ол аз, көбейту керек» деп шешім шығарған болар.

Екі жігіт «Мынау оңай жарылатын жаңғақ емес» деген секілді біріне-бірі қарады. Ойдағыларын айта алмай күйбеңдеп көп отырды. Жәмилә бәйбіше құйған қымызды зәрін ішкендей үзіп жұтып әрең бітірді. Ақыры облыстық жер басқармасының қызметкері қипақтап сөз бастады.

– Ақсақал, пәлендей қорқағын шаруа емес. Шешім Жанысұлы Сейтектің атына шыққан.

– Ол не бүлдіріпті?

– Жай, жалдамаға алған жер телімдеріңіз жайлы түсініспестік болған. Соның қағазы – мынау. – Ол қолындағы қара папкіден екі парақ қағазды шығарып, газеттің үстіне қойды.

– Осы жер телімін алғаннан бері бізді үкімет іздейтін болып кетті. Онысы жақсы. Әр кезде мемлекеттік жаңалықты сен әкелесің, – деп Қарағайлы кеңшары әкімінің көмекшісіне кекесінді назар аударған Жанысқа облыстық жер басқармасының қызметкері мойнын бұрып қиғай көз салып:

– Келгеннен кейін таныссын. Бәрі заңды. Ал біз қайталық. Рахмет сіздерге, – деп орнынан тұрып сыртқа беттеді.

Әкім көмекшісі домалап соңынан ілесті. Жаныс та, бәйбішесі де ләм деген жоқ.

10

Ерке базардан ерте келді. Екі жігіт әкелген қағаз Жаныс пен Жәмиләның есінен шығып кеткен. Келіні шай берген соң көңілдері жайланып, дастарқан шетіндегі қалың көпшіне жастық қойдырып қисайған. Ерке: «Атам мен енем демін алсын. Мен де аяғымды суытайын», – деп сыртқа шығып, күнқағарға кіріп, креслоға жайғасып, бұрқырап жатқан газеттерді қараған. Еркенің қолына «Аудандық соттың шешімі» деген қағаз ілініп, оқығанда жүрегі тоқтап қалғандай көзі бақырайып: «Бұл не қылған сот шешімі», – деп танданды. Бүкіл жазуды аяғына дейін оқыды. Қағазда: «Қарағайлы ауылдық әкімат Дулатбаев Сейтек Жанысұлына жерді заңды түсінбей берген. Бұл жерді облыстық жер басқармасынан КНБ-ның генерал-майоры Ринат Халиевке жекелікке берген. Осы мәселе жайлы іс қозғаған аудандық сот жерді иесіне қайтаруды үш күннің ішінде сот орындаушысына міндеттейді», – деп қол қойып, мөр басқан.

– Бұл не деген озбырлық?! – деді Ерке.

Ол осындай кеуде соқтықты базарда да, жолда да күнде көреді. Сауда жасап тұрғандарға жылт етіп салық инспекторы келіп, сан түрлі себеп-сылтау айтып, мал иесін қысқанда саусағына қысқан теңгені қудың алақанына салып құтылады. Ол айналмай салық полициясы жетеді. Амалсыздан оған да сыбаға ұстатады. «Енді біткен шығар» дегендерінше экология инспекторы жетеді. Одан кейін ауыл әкімі, оның орынбасары, базар иесі, оның контролері.. тыныштық жоқ. Базарға апарған затты қайдан алғанын анықтайтын куәлік. Санитарлық тазалық, сертификат, лицензиялық

қағазды алуың да қиын. Әрқайсысы екі жүз теңгеден көп болмаса, аз емес. Бұларды талап ету сыпайылықпен емес, дөрекі, зіркілдеп, қорқыта-үркіте келеді. Адалдығын айтса сенбейді, алдағанда ғана сенеді.

Соның бәрін көз алдынан өткізіп тұрып Еркенің: «Өй, Алла-ай, ертенгі өміріміз не болар екен. Мына шолақ белсенділердің рәкеттен несі кем. Балаларымыз ненің күнін көреді. Бұлардың озбырлығына шыдай алмай қарсылық жасаса, жазықсыздан жазықсыз жазалы болып жапа шегеді-ау», – деп болашаққа күмәндана ой жүгірткенде Еркенің жүрегі дірілдеп, төбе шашы тік тұрады.

Ерке ата-енесінің жайбарақаттығына түсінбеді. Өзін қуана қарсы алды. Шайын да ұсақ-түйек әңгіме айтып отырып жайбарақат ішті. Атасы ғой, анау-мынау нәрсеге бола кейімейді. Ал енем – аңқылдақ, еш сыр бүге алмайтын адам. Кейбір қариялар секілді күйіп-піспейді, алақ-жұлақ етіп ашуланбайды да, не айтса да жайбарақат сөйлеп-ақ айтатын. Бұл жайды ол кісі маған келген бойда-ақ айтар еді ғой. Білмеген, иә, білмеген.

Шыдап отыра алмады. Қағазды қолына ұстап ата-енесі дем алып жатқан бөлмеге кірді, енесі терезе жарығында әлденені жамап отыр екен. Атасы аяқ киімін киюге кірісіпті.

Олардың тыныштығын бұзғысы келмеді. Сыртқа қайта шығып ұялы телефонын алып, Ернұрға айтқысы келіп, райынан қайтты. Ерке Ернұрдың қиянатқа төзбесін біледі. Есін білгелі біреудің оған әлімжеттік жасағанын көрген жоқ. Ана жүрегі қаншама атасы мен енесінің баласы деп айтқанымен, оны бәрінен жақсы түсінеді. Сабырлы, салмақты, нені тапсырсаң да үнсіз атқаратын Ернұр әлдекімнің озбырлығына жол бермесін сезеді.

Не болса да Сейтекпен ақылдасайын деп шешті. Ұялы телефонның нөмірін тік тұрған бойы терді.

– Алло, Ерке, қалдарың қалай? – деген Сейтектің даусын естіген соң ата-енем сыртқа шығып қалар деп бақшаға қарай оңашалана беріп:

– Сейтек, Сейтек, Сейтек, біз аман-есенбіз. Мен бүгін ерте келдім. Үйдемін.

– Көкем мен апам...

– Ол кісілер демалып жатыр. Сыртқа шығып беседкідегі

Бірінші том

қағаздарды қарасам, біреулер аудандық соттың шешімін әкеліп тастапты.

– Ол қандай сот, ол не шешім?

– Мен де толық түсінбеймін. Біздің жерді облыстық жер басқармасы генерал-майор Ринат Халимовке жекелік үй салуға берген. Сот біздің босатуымызды талап етеді.

– Қайсы сот?

– Аудандық.

– Ой әкеңнің... Қазір мен барамын, – деп телефонды сөндірді.

Үйден алдымен атасы Жаныс қария шықты. Айналаға көз жүгіртіп сәл аялдады да дәретханаға беттеді.

Есіктен өзін іздеп сөйлей көрінген енесіне:

– Ау, апа. Мен мұндамын, – деп уәж қайырған Ерке енесіне жақындады.

– Бағана әлгі ауылдық әкімнің көмекшісі мен облыстанмын деген бір жігіт келіп, қағаз әкеліп беріп кетті. – Қоянжан су қағардың ортасына келген енесі әнгімесін үзіп, шалқалай бере қолымен күнқағарды көрсетіп: – Ана жерде жатқан болу керек. Қандай қағаз екенін білелік, оқышы? – деді.

– Көрдім апа. – Ерке қолындағы қағазды көтеріп: – Мынау ма? – деді.

– Иә, иә!

Жаныс ағашқа ілінген қолжуғыштан жуынып, күнқағардың ортасындағы кең жозыны айналып өтіп, креслосына барып отырды.

– Оқыдым. – Ерке атам да естісін деді ме анық сөйлеп, Жаныс қарияға көз қиығын салып, – Біздің жерімізді облыстық жер басқармасы генерал-майор Ринат Халиевке үй салуға беріпті. Жаныс томағасы алынып тұғырда отырған қыран секілді иегін көтеріп, Еркеге қиғай қарады.

– Генералға, біздің жерден басқа жер таппа па? – Жәмилә камзолының жағасын түзеп, жұдырықтасып кетуге әзірленгендей домбал денесі шириға қалды.

Бұл бәрінің де күтпеген жаңалығы еді. Премьер-министр келіп кеткеннен кейін жер мәселесін кім ойлапты және кеше, бүгін шешілген жоқ. Осы ауданда ең алғашқы қырық тоғыз жылға жер алған екеу болса, бірі – Жаныс. Біреу болса, ол да өзі және

жай әкімшіліктің шешімі емес, мемлекеттік заңмен актісіне жер инженерлері келіп, кадастрлық нөмір қойып, әр сантиметріне дейін картаға түсіріп, мөр басып берген. Ол кезде жер бүгінгідей алтынға айналған жоқ-ты. Қарағайлы шаруашылығының көп мүшелері «Ойбай, ол жерді игере алмаймыз. Басқа байлау етіп керегі не?» – деп жерді несиеге алудан ат-тонын ала қашқан. Қарағайлылықтар ғана емес, аудан халқының көбі сөйткен. Енді ғой аспандап тұрғаны. Бәйбішесінің дегбірі қашқанынан шошынған Жаныс:

– Әй, сен... байқа. Қан қысымың көтеріліп кетеді. Бұл бір түсініспестік болар. Әрі сот бізді қатыстырмай шешім шығара да алмайды. Қаптап жүрген машейниктердің шырғалаңы да болуы мүмкін. Сабыр сақтау керек! – деді. Бәйбішесі де, Ерке де әуелгі қызу әсерінен төмендеп, ойлана қалды.

– Ерке, әлгі Сейтекті шақыршы?

– Қазір келеді. Сөйлестім.

– Әкіматқа барып анық-қанығын біліп қайтсын. Айғай, аттанның керегі жоқ. Үкімет бар. – Жаныс тоқтам айтқанымен іші алай-дүлей еді.

Әкелерінен естіген әңгімеде қара шекпенді орыстар келіп осы Жетісудағы жайлы, жақсы жерлерді тартып алыпты. Мына Алексеевкі, Анатоьевка, Николаевка деген елді мекен содан пайда болыпты. Ал өзі көрген жоқ. Ол кезде өмірге келмеген екен. Өзі «ақтар» деген Ақ патшаның жақтастары мен «қызылдар» деген Кеңес өкіметін орнатушылардың шайқасында аузын арандай ашқан айдаһардан аман қалды. Содан бері коммунистік партияның «Бәріміз тең құқылымыз. Бай, кедей деген жоқ», – деген жақсы ұранының астында еңбек етіпті. Дәл мынандай, әсіресе, өз теңдігімізге иеміз, жеке қазақ халқының мемлекетіміз деген дәуірдегідей қанағатсыздықты, қайырымсыздықты көрген жоқ. Тірі жүрген соң бәрін естіп келеді. «Тонап кетіпті», «Черный Алмастың тобы ана базарды басып алды», «Рыжий Алмас мына базарды өзіне қаратыпты». «Тырп еткенді тырайтып жок етіп жіберетін «Четыре братья» деген бір топ бұзақы бар. Тіпті бұлардан үкімет адамдары қорқады. Сыбайлас. Міне, қызық, солармен бірге жүрген анау рәкет министр болып кетті. Бұл бұзақылардың мемлекеттік тәртіпті қорғайтындармен ым-жымы бір» деген секілді алып-қашпа жағымсыз әңгіме жата ма?! «Отыз

Бірінші том

тістен шыққан сөз отыз рулы елге жетеді» бұрынғылар бекер айтпаған. Қарағайлының ең басындағы бүркіт қабақ жотаның түбіндегі Жанысқа да жететін. Соны естіп отырып жас мемлекет емес пе, қалыптасса арадағы бірлі-екілі мұндай бұзықтардың жыны басылады. Ең бастысы ел тыныш ынтымақты болса, «Тай тулап үйірінен кетпейді» деп ойлайтын. Ал мына өзіне нақақтан-нақақ қиястық жасап отырған сондай содырлардың бірі болса жөн басқа. Білдей генерал Ринат Халиев. Оны халық сенген мемлекеттік мекемесі қолдайды. Әділеттің ақ ордасы сот мақұлдайды. Сонда халық не істейді?! Мемлекет – халықтікі. Халықсыз мемлекет бола ма?

Жаныс қарияның ойы шатасты. Ұшына, қиырына жететін емес. Креслодан жұлқына тұрып, сұр күртесін иығына іліп, қалпағын киіп, беседкінің бұрышында сүйеулі тұрған тобылғы таяғын алып, алма баққа қарай жүрді.

Далайып қариясының қимылына таңырқай қарап, әрі-сәрі болып тұрған бәйбішесі де жыбырлай жүріп барып еңкейіп құманын көтерді де:

– Әлгі Айкерім келді ме? – деді Еркеге.

– Жоқ, апа, оның бүгін қосымша сабағы бар.

– Тамақ іш деп тиын-тебен беріп пе едің?

– Иә.

– Е...е...е, дұрыс болған. Сейтекпен қашан сөйлестің?

– Әлгінде ғана. Сіздер демдеріңізді алып жатқанда.

– Бесін намазы да болып қалыпты. – Бәйбіше дәретін алып, күнқағарда ілулі тұрған жайнамазын жайып, мінәжатын жасауға кірісті.

Ерке үйге кірді. Әйелдің шаруасы біткен бе? Әжей намазын оқып, алақанымен басынан бастап бетін сипай бере дарбаза жаққа көз салып еді, кіріп келе жатқан Айкерімін көрді.

– Құлындарым-ай, сендер бақытты болсаңдар, армансызбын. – Әжесі өзімен-өзі сөйлесті.

Ерке: «Ернұрға да айтайын. Ерте кел дейін», – деп ұялы телефонмен хабарласты.

Ол тіпті Еркенің айтқан сөздерін жайбарақат қабылдады. Атасы мен әжесіне тән болған соң Еркемен қалжыңы да белгісіз, еркелегені де белгісіз тілдесетін.

– Өзімше ерте қайтамын. Келіндеріңіздің менімен кездесуге уақыты жоқ екен, – деп күлді.

«Ұлттық қол өнері» бірлестігіндегі жиырма бес жігіт түйілген жұдырықтай ынтымақты еді. Соңғы кезде Алматыдай үлкен қалаға жақын болғандықтан ба, ауыл-ауылдағы ауқатты жанұяларды тонап кету, малын зорлап әкету көбейіп кеткен. Жігіттер сондай сорақылыққа жол бермеуге келісіп, «Халық жасақшылары» деген тентектерді тәртіпке келтіретін топ құрған. Ол жаңалық емес-ті. Кеңестік дәуірде де болған. Жастардың бұл бастамасын әкім-қаралар да қолдаған. Олар өздерінің қарақан бастарына бола қолдаған. Әзірге ауқаттылар да, байлар да солар. Қаракшылар қымбат дүние-мүлкі бар үйді тонайды. Болымсызға қолдарын бұлғап қайтеді. Қатар-қатар тау етегіндегі әкімшілік шешім шығарып, аудандық заң орнына тіркетіп, ішкі тәртіпті қорғайтын департамент «Халық жасақшысы» деген куәлік берген. Сол «Халық жасақшыларының» командирі – Ернұр Дулатаев. Жасақшылардың бәрінде машина, ұялы телефон бар. Оқиға болған жерге он бес-жиырма минутта жетуге уағдаласқан. Сондай төтенше жағдайда ғана қосатын машина төбесіне орнатқан дабыл қаққыштары бар. Жайда елді дүрліктіруге болмайды. Ол өздері қабылдаған, әділет мекемесі мақұлдаған жарғыларында бір тармақ болып жазылған. Жұмыстан қайтарларында: «Әрқашанда даярмыз!» – деп ажырасатын. Сол әдетімен Ернұр жігіттеріне амандық-саулық тілеп қоштасып, үйіне ерте келді. Жасыл қақпасын ашып, ақ «Жигулиді» алма ағашқа сұғындыра тоқтатып кілттеп, үйге жаяу келді. Бақшаны қоршап, құлып салатын қақпа қойғалы кілемдей жасыл шөпті таптап шандатқысы келмейтін. Дәу көк ит бар. Екі қапталдағы көршілер түнде прожекторды жарқырата жағады. Келгендер де бұрынғыдай машинасының тұмсығын үйге әкеліп тіремейді. Ақ «Жигулиден» озбайды.

Жаныс немересі Ернұрмен алма бақтың ортасында кездесті. Бұл күнде атасы Ернұрдың қолтығынан келеді. Бейнебір інісіндей құшақтаған Ернұр:

– Ата! – деді. Жаныс құлағым сенде дегендей күлімдеп көз тастады. Сол қараған күйі: «О, жастық» деп ойлады. Бірақ жастық дегені – өткен өмірдің ыстықтығы. Болмаса Жаныстың жастығы дәл Ернұрдың жастығының астарына жарамайтын. Ол Ернұр

Бірінші том

секілді ақ «Жигули» мінген жоқ. Машина деген қиял еді. Ауылдағы жалғыз ескі «зисті» көрсе соған-ақ мәз болатын. Құрыштан күйғандай бұлшық еттері бұлт-бұлт ойнаған денесіне шап-шақ қалталары көп құнды көк матадан тігілген «женсиді» киген жоқ. Күлтеленген қою қара шашты сәндеп кім қидырған. Іргебай қария ұстарасын шалбарына жанып-жанып алып, жалтыратып сыпырып тастайтын.

Ернұр:

– Ата! – деп қайталады. – Биыл алманы жинап алған соң әжем екеуіңді «Дубайға» курортқа апарамын. Путевкіге тапсырыс бердім.

Жаныс «Дубай» курортын біледі. Теледидардан бәрін көрген. Қарқылдай күлді. Ернұр: «Атам риза болды» деп жорыды. Ал Жаныс курортқа баратынына емес, бәйбішесі екеуінің плавка киіп, суға шомылатынын елестетіп күлген.

– Жақсы, балам. Рахмет. Әжең екеуіміз теңізді қақ жара бір малтиық, – деді, немересінің меселін қайырмай. Екеуі аяндап жүріп есік алдына да жеткен еді. Әжесі атасы мен немересінің мәз-мейрам болып келе жатқанына қарап:

– Әй, Жәке, сіз Ернұрға әлгі қағаз жайлы айттыңыз ба? – деді.

– Ол не қағаз, әже?

– Түсінбедім, құлыным. Жер дей ме, генерал дей ме? Бағана әлгі әкімнің саржағал көмекшісі бір қағаз әкеп берген. Ерке, әй, Ерке!

Үйден шыққан Еркенің даусын естіп:

– Әлгі қағаз қайда? Ернұрға берші!

Ерке ашық тұрған есіктен лып етіп шығып, қолындағы қағазын Ернұрға ұстатты. Ернұр көз жүгіртіп бір емес, екі қайталап оқып шығып, қағазды ызаға булығып жыртпақ болғанын байқаған Жаныс:

– Тоқта, балам! – деді. Өңі қызыл-күренденген Ернұрдың екі көзі өрттей лапылдап атасына қарады. – Қағазда не кінә бар. Бұл – қазақты қағаз жейтін заман. Ашу, ызаның керегі жоқ. Ертең осы қағаздың пайдасы бізге керек. Жыртпа? Бәрі төменгі балақтағы бит-бүргенің ісі, балам. Ойланайық. Мен үйден шыққалы екі-үш сағат болды. Үкімет бар ғой. Қалай ғана осындай сорақылыққа жол береді. Ағаш ұстаған жерден сынбайды. Сабырмен сонын күтелік. Осындай тоқтамға келдім. – Ернұр атасының сөзін тыңдап тұрып,

колындағы әлгінде жұмарлап жыртып-жыртып тастамақ болған қағазды жазды.

Тау жақтағы жалғызаяқ қаптал жолмен сырғып Сейтек те жетті. Атын қораның сыртындағы керме ағашқа байлап, мал өргізетін шарбақтан кіріп, әкесі мен анасына сәлем берді. Ернұрдың ұсынған қолынан ұстап, бетіне қарап тұрып:

– Саусақтарың егеудей болып кетіпті ғой, – деп жымыды. Үйден жүгіріп шыққан Айкерім әкесінің мойнынан құшақтап, Ауғанстанның междехеттері секілді Сейтектің өсірген сақалын сипады. Қыз әкеге жақын ғой, сағынған. Сейтек Айкерімді алдына алып күнқағардың еденіне төсеген тақтайға барып отырды. Ол да сағынған еді. Бауырына басып бір дем отырды.

– Папа, күнде келіп тұрсаңшы?

– Енді қол босады.

– Сонда күнде тауды аралайсың ба, папа?

– Жұмыс сол ғой, Айка. Алыстан қарағанда тау жап-жасыл, тап-таза болып көрінгенімен, сол тап-таза әлемнің құрт-құмырсқасы, бақа-шаяны, жыланы, жын-сайтаны аз емес.

– Сейтектан-ау, қызыңнан басқа да осы үйде ел бар ғой. – Жәмилә да баласын сағынатын. Баласы көз алдында жүргенде Жаныс та дүниесі түгелдей сезінетін. Ал Ерке осылардың бәрінен артық іңкәр құштарлықпен сағынатын болар. Іштей аймалады. Оны сезіну үшін Ерке болуың керек.

Көкжиекке тірелген нарттай қызыл алма бақтың төріндегі Жаныстың отбасын қимай аялдап тұрғандай еді. Ернұрдың «Жигулинен» арғы қақпаға екі «Джип», бір қара «Мерседес», көк «Ауди» келіп тоқтады.

– О...о...о, бұл қандай қонақ? – деді, Сейтек. Машинадан шыққан солдат киімін кигендер қақпаны ашып машинамен ішке кіргісі келді ме, сілкілеп-сілкілеп ашылмаған соң жаяулардың қақпасынан топырлай өтті. Алдыңғысы үйге беттеді.

Есіктерінің алдында жайбарақат тұрған отбасына таяи бере алдын бастаған орыс:

– Здравствуйте, – деді.

– Здравсти-здрасти! – деді Жаныс.

Орыстың қатарына келіп тоқтаған қазақ:

– Кто хозяин? – деді. Ернұр шыдамады.

– Біз бәріміз хозиянбыз. Ал сіздер кімсіздер? – деді қазақша.

– Мы судоисполнители!

Сейтек алдындағы Айкерімді ақырын тұрғызып, «Үйге бар!» дегендей ыңғай білдірді.

– Сіздерге аудандық соттың шешімін әкеп берді ме? – деді қазақ.

– Берді – деді Жаныс. Үні зілді шықты. – Ол үкіметтің соты ма?

– Мен түсінбей тұрмын, көке? – деп Ернұр көрсеткен қағазға қол созды. Жаныс сөзін жалғады.

– Егер ол мемлекеттік сот болса істі тергемей, екінші жер иесінің дегенімен шешім шығарғаны заңды емес.

Қазақ жанындағы орыстың қазақша түсінбейтінін білгендіктен, соған діттеп орысша:

– Жолдас подполковник, бұл кісілер жоғарыға шағымдансын. Біздің міндетіміз – орындау. Генерал әлгінде: «Бұл кісілердегі бар қағаздың түпнұсқасын әкеліңдер, ал өздері ертең жерді босатсын. Өз еріктерімен босатпаса, тәртіпке келтіріңдер», – деген.

– Сіз кімсіз? – Ернұр одан құжатын көрсетуді талап етті. Қазақ төс қалтасынан КНБ-ның қызыл куәлігін шығарып ашып көрсетті. Бекен Марқабаяев майор екен. Төс қалтасына қайта салды. Түй-мелеген жоқ. Өзіне-өзі сенімді. Подполковник Сейтекке қарап:

– Жердің актісін әкел! – деп бұйырды.

– Ол актіні сізге бере алмаймын.

– Неге? Заңға бағынбасаң, күш қолданамыз.

– Ей, балам, сен соттың орындаушысымыз деп таныстың. Енді ауыл үйді тонап жүрген рэкetterше сөйлейсің. Сондай ел тонайтын машейниктің бірі шығарсың. Мына өтпелі қоғамда пойызды рельс, рельсті пойыз жасау оп-оңай, – деп Жәмилә әжей орысша заулап бергенде солдат киімін киген жеті-сегіз атан түйедей жігіттердің аузы ашылып, көзі бақырая қалды. – Так что ол қағазды әрбір келгенге бере алмаймыз.

– Жер кімнің атында? – подполковник қайта қоразданды.

– Менің атымда! – Сейтек қарама-қарсы келіп жауап қайырды.

– Онда тез әкел!

– Сен не естіп тұрсың!

Ернұр мәселенің оңай шешілмесін сезді және өзі атасынан батпай, әрең шыдап тұр. Егер үй-іші болмаса бағана-ақ айқасты бастап жіберер ме еді. «Ал мыналардың ниеті бұзық, енді сәл

кеудемсоқтық сөйлесе төзімім таусылар» деп оңаша шығып, халық жасақшыларына хабар берді. Он бес, жиырма минутқа айналдырып тұрамын деп ескертті. Қайта оралғанда көргені – майор Сейтектің жағасынан алып, едірендеп тұр екен. Подполковник долданып алған. Шүнірек көк көзінің кірпігі тікірейіп, жарылуға шақ қалған. Подполковник ұзын қарасұр, шешен екені де, түрік екені де белгісіз, мұрттыға шақырая қарап:

– Ты... ты для чего стоишь! – деп ақырды. Құйрығына қызған бізді сұғып алғандай бүктеліп келіп, ол Сейтекті кіндік тұсынан тепті де жіберді.

– Әй, мыналар КНБ-ның иті емес, адам тонағыштар ғой, – деп Жаныс майордың жағасынан шеңгелдей ұстап тіктене қалған Сейтекке қарай ұмтылды. Сол шақта подполковник Жаныстың сұр күртесінің жағасынан алып, шалқалата лақтырып жіберді. Ернұр шыдамады. Сейтекті ұстаған майордың кеудесі ашық еді, шығыс жекпе-жегінің жиі қолданатын тәсілімен айналып кетіп, кетасының іш жағымен иектің астынан теуіп еді майор жерден бір метр көтеріліп, күнқағардың қора жақтағы бұрышына барып құлады. Өлгінде көрсетіп, түймелемей қалтасына салған куәлігі ұшып барып қораның алдына түскенін Еркенің көзі шалды. Өзіне қарай атылған мұртты қараны көргенде өте сабырмен тосып, ол қолын сілтей бергенде жалт беріп жалпақ алақанның қырымен желкесін қия соқты. Қалт жібермеді. Тұмсығымен жерді сүзе құлады.

Подполковник қорықты ма, жоқ, айбат көрсеткісі келді ме пистолетін аспанға атып жіберіп:

– Токта! Қозғалсаң атам! – деп шарылдай айқайлады.

– Алла-ай, Алла-ай, бұл не деген адамдар?! Жәмилә бәйбіше ақ самайы қобырап, екі қолын көтере жайып Ернұрға қарай ұмтылып еді, қорыққандықтан ба, аяғы қозғалмады.

– Қорықпа, апа. Атсын. Ат. Атсаң, бәрің осы жерден тірі шықпайсыңдар. Менің бір әкем Кеңес өкіметіне қарсы шығып, 1947 жылға дейін атысқан. Сен атып үлгергенше, мен сенің жүрегінді суырып аламын! – Ернұрдың айтқаны шындық. Болған тарих.

Ымырт қараңғылығы үйдің желкесінен төнген жотаның түбіне толық қонақтап, көршілердің шамы жалт-жұлт етіп жана бастаған. Бар жарығымен қараңғылықты тілгілеп сирендеткен

көп машинаны көргенде подполковник пистолетін апыл-құпыл қорабына салды. Өздеріне бұндай көмектің келмейтінін білетін. Жиырма бес машина алма бакты қабырғалай созылған қара жолмен жүріп, жарықтарын сөндірмей Жаныстың үйіне қаратып тізгенде «сот шешімін орындаушылар» түгілі бүкіл үй-іші шошыды. Подполковниктің қарсысында тұрған Ернұр ғана тіл қатты.

– Жолдас подполковник, бұл келген сендер секілді қарапайым адамдарды қорлайтын қаныпезерлер емес, халық жасақшылары. Енді қандай талабың бар? Айт!

– Ернұрым-ау, мыналар өзіміздің ауылдың балалары ғой, – әжесі қуанғаннан жылап жіберді.

– Бізге генерал жердің негізгі актісін әкелуді тапсырған. Ол болмаса жер иесін апаруға тиістіміз.

– Акті берілмейді. Ал мен керек болсам жүр, барамын. – Сейтекке майор қол жұмсаған секілді. Мұрнынан аққан қан анық көрініп тұр.

– Жүр онда. – Подполковник қалған серіктеріне: – Сендер не бітіріп тұрсындар? Анау екеуін машинаға апарып сал! – деп ақырды.

Ернұр мысқылдай күліп: – Сәл шыда, жолдас подполковник, заңды жұмыспен келген екенсің, сол заңға сай бітірелік. – Сонан соң әжесінің жанында тұрған Маратқа:

– Үйден қағаз, қалам әкел! – деді. Марат бәрін орындап қағаз, қалам әкелді.

– Жолдас «сот шешімін» орындаушы подполковник, енді мен не айтамын, соны орындайсың. – Ол электр шамы жанған күнқағардың ортасындағы дөңгелек жозыны иегімен нұсқап. – Отыр да жаз, – деді. Подполковник мол денесімен жай қозғалып, ағаш табуреткаға жайғасты. – Жаз. Генералдың тапсырмасымен барған үй біздің талабымызбен келіспеді. Күш қолдануға мәжбүр болдық. Соның нәтижесінде орашалақ қимылдаған өз адамдарымыз өзімен-өзі арандасты. Жер иесінің амандық-саулығына кепілдікке өз куәлігімізді тастауға мәжбүр болдық. Аты-жөніңді жаз да қолыңды қой.

– Бізге қызметтік куәлігімізді беруге болмайды. Басқа талабыңды жаздым, соған қол қоямын, – деп подполковник қолын қойып, қағазды Ернұрға көрсетті. Ернұр халық жасақшыларына:

– Бұл подполковник КНБ-нің қызметкері – Кошкин Владимир Кутц. Не істейміз? – деді жігіттерге.

– Сіз бұл подполковникке біздің кімдер екенімізді айтыңыз. Басқаша ойлауы мүмкін. Шамалған елді мекеніндегі «Халық жасақшыларының» жетекшісі аудандық Ішкі Істер департаментінің мөрі басылған қызыл қапты куәлігін ашып көрсетіп: – Халық жасақшысымыз. Сіздер секілді күш көрсететіндерге жол бермейміз, – деді.

– Адамды алдауға болады. Күнде қолдан жасай салатын куәлігін қалдыруға болмайды. Қой мына жерге куәлігінді! – деп жуан Жұман ортаға шығып, жуан сұқ саусағымен жозыны көрсетті. – Бол тез. Енді бұл жерге қайта айналып келсең, өзіміз соттаймыз. Тез таста куәлікті. Біз куәлікті Сейтек ағаны босатқан сәтте қолыңа береміз!

Подполковник куәлігін қойып еді, қалғаны үнсіз орындады.

– Ал, Сейтек аға, қорықпаңыз. Біз бұларды қалаға кіргізіп жіберіп қайтамыз. Жүріндер, – деп Жұман алдына салып алма бақтан айдап шығып, бес машинаның алды-артын қоршап жолға түсті. Әжесі: «Ернұрым-ау, – деп қолымен немересінің бетін сипап, Ернұр еңкейгенде маңдайынан сүйді. – Бұл не деген сұмдық? Ой, Алла-ай, бұндай адамдар қайдан шыққан? Жетпіс жылда көрмеген пәлені қартайғанда көрдік-ау. Жала қайдан, пәле қайдан деген осы-ау. Ернұр-ау, «Халық жасақшылары» қалай білген, ә? Көсеген көгергірлер болмағанда мыналар қырып кетуден тайынбайды, тайынбайды. Құдайдан да, адамнан да қорқатын емес. Ішіне сыймаған кейісін сыртқа шығарып сөйлей жүріп, әжесі Жаныстың жанына барып тізесін бүкті.

11

Кешкі асты Жаныстың отбасы үнсіз отырып ішті. Әркім өз ойымен, түйсік, түсінігімен әлек еді. Ерке бұндай пәле болады деп ойламаған. Жоқты іздемей-ақ, барға қанағат етіп, осы тыныштық тіршілігіне риза еді. Сейтекті алып кеткеніне онша күйінген жоқ. Ұрлап әкеткен жоқ. Үкімет адамдары бүкіл құжатын қалдырып кетті. Осы жерге келгенде есіне майордың қалтасынан ыршып кетіп, қораның алдында қалған куәлігі түсіп:

Бірінші том

– Марат! – деді, дастарқан басындағы мылқау тыныштық дір етті.

– Не, мама?

– Қораның алдынан қалта шамыңмен майордың құжатын қарашы!

– Жарайды! – Жүгіріп кеткен ол тез оралды. Қолындағы қоңыр қапшықтың іші тола доллар екен. Қызыл куәлікті Ернұрдың алдына қойды.

– Арам байлық. Сен қолыңмен ұстадың ба?

– Жоқ. Сыртындағы салапанды көрмейсің бе?

– Әй, сен, Штирлицсің.

Бала кезінде Сейтекке достары осылай дейтін.

Ернұр әдеттегісіндей мансарттың күншығыс қапталындағы балконға жатты. Генералдың тапсырмасын орындаушылар өздерін қоршаған машиналардан құтылып, қала ортасына барғанда алда келе жатқан подполковниктің қара «Джипі» тоқтады. Құйысқан тістескен соңғылар да моторларын сөндірді. Жүргізушілерден басқасы қара «Джиптен» оқшау тұрған подполковниктің жанына жиналды. Тек аудандық соттың адамы мінген көк «Аудиде» ғана адам жоқ. Өзі машинасын кілттеп, ең соңынан барды. Сигарын алып тұтатқан подполковник түтінді ішіне тартып үріп жіберіп:

– Енді не істейміз? – деді. Майор жағын сипалап:

– Сіз білесіз! – деп мінгірледі. Подполковник:

– Аудандық сот шешімін орындаушы жолдас, Райымбек даңғылына жеткенде үйіңе қайта бер. Бізден хабар болмай, аузыңнан сөз шықпасын. Қалғандарың менің соңымнан еріндер.

– Кепілдікке алған жер иесін СИЗО-ға тапсырамыз ба? – Подполковник бұл сұрақты қойған серігіне жауап берген жоқ. Машинасына отырып Розыбакиев даңғылымен тік төменге тартты. Жол бойы тізіліп тұрған машина. Бір бағыттағы әртүрлі жеңіл машина бейне өзен ағысымен жарысқан балықтан аумайды. Райымбек даңғылында көк «Ауди» күнбатысқа бұрылды. Қара «Джип» қала аудандарындағы Ішкі істер басқармасы жанындағы уақытша қамақтардың бірде-біріне соқпай, Рысқұлов даңғылынан өтіп, солтүстікке қарай заулады. Ол генералдың фазендасына тіке тартқанын соңындағылар бірден түсінді. Генерал-майор Ринат Халиев осыдан екі жыл бұрын жанында көлі бар, көкөніс егетін

бригаданың базын жекешелендіріп, бүкіл көкөністік танапты көлімен қосып түйекірпішпен қоршатып, ең жаңа құрылыстық сәулетпен, астына машиналар кіретін жерасты қалашығы бар коттедж салдырған. Сауна, спорт залы, ұзындығы екі жүз метр тир алаңы, сауық-сайран өткізетін театрдан аумайтын мейрамхана, жеке-жеке демалатын бөлмелермен бірге, жазықты адамдарды отырғызатын қамақтарды да ұмытпаған еді.

Кошкин Владимир Куц, Юра Моисей, Әлен Исаларға жақсы таныс. Коттеджден шамамен бес шақырым боларлық биік қоршаудың қақпасындағы күзетшілер тұратын үйге өздеріне белгілі, өзгелерге жұмбақ пароль берілгенде ғана қақпа автоматты түрде өзі ашылады.

Генерал-майор өз жолдамасымен Ливанда оқытқан Бекен Марқабаев бұндай тапсырмаларды орындауға жаңа кіріскен. Ал Ериұр желкеден бір-ақ ұрып сұлатқан шешен Магаметтің қолы неге боялмаған. Қанға да, неше түрлі орамды да ұстаған. Шамадан-шамадан арам байлық долларды да тасыған. Аллаһ деп отырып адамның қанын ішкен жендет. Жағымпаздар мен жандайшаптардың Ринат Халиевқа берген парасы Магамед арқылы Ринаттың отбасының қолына тиеді. Аудандық сот орындаушысынан басқа төрт машинаның жүргізушілері – Ринат басқарған барлық үлкенді-кішілі іс-қимылдың жанды куәлары. Қарсылық көрсеткен жерде сойылын соғар қолшоқпарлар. Жолға жеке шыкса құдай деп ойлар – ойламасын бір Аллаһ қана біледі. Ал одан басқа тірі пендеге дес бермейтін, жол тәртібін сақтайтын инспекторларға сәлем бермей өте шығатын Құдайдан кейінгі, құдайсымақ Ринат басқарған КНБ-нің жүргізушілері.

Подполковник фазенданың қақпасына тақай бере жүргізушіге: «Токта!» – деді.

Бекен мен Магаметті оңаша алып шықты.

– Ринатқа жауапты мен беремін. Куәлік жайлы ешкімге айтпаңдар! – Кошкин Бекенге қиғай бұрылып: – Кәдімгі шампанский тығынындай ұштың. Үш жыл Ливанда не үйренгенсің? – Үні сайқалдана шығып, мысқылдай күлді. Бекен әуелде жағым сынып кетті ме – деп қорыққан. Сөйлеуге әрең шамасы келгелі сейілді. Владимир Куцке қолындағы кілттің тетігін басып, күзетшіге: «Бізге қақпаны аш!» – деп белгі берді. Сейтектің қолына салған кісенді

«Джиптің» ең артқы орындығына бекіткен. Жан-жағын қараңғылап тастаған. Қайда бара жатқаны да белгісіз. Іштей: «Аудандық Ішкі істер департаментіне апарар» – деп жорамалдады. Өйткені жол ұзарып кетті. Магаметтің қабырғалата тиген сокқысынан еркін демін ала алмай келеді. «Қабырғамды сындырып жіберген-ау, ит», – деп ойлады. Бекен жағасынан сілке басып, басымен кеңсірігінен соғып өткен. Ет қызуымен байқамаған еді, енді-енді сезініп келеді. Көзінің алды домбыққан секілді. Кеңсірігі сыздап ауырады.

Машина қатты жүрген сайын денесін ауырсынады. Ринаттың фазендасының астындағы «қалашыққа» кіру де жұмбақ, шығу да жұмбақ еді. Бәрі тоқ арқылы жұмыс істейді. Коттеджге жақындағанда қолындағы кілттің тетігін бассаң, теп-тегіс бетон жол төмен түседі. Кіріп кеткен соң сиқырлы тас қайта көтеріліп, жымы білінбейтін жолға айналды. Сейтек машинаның еңкейгенін білді. Сәл жүріп барып кілт тоқтады. Артқы есік кілтпен ашылып, кісеннің бір саласын отырғыштан ажыратып:

– Шық машинадан, – деп зекірді Магамед. Кеудесін әрең көтеріп, жерге аяғы тигенде желкесінен итеріп, – Алдыма түс! – деп бұйырды.

Кең ұзын дәліздің төбесі самсаған электр шамдары. Шақырайған жарыққа көзі шағылысқан Сейтек демін әрең алып келеді. Сол жақтағы темір есікке жеткенде:

– Тоқта! – деп бұйырды. Магамед қалтасынан кілтін шығарып ашты да, Сейтекті итеріп кіргізіп, қолындағын кісенді алып:

– Осында жатасың! – деп есікті қайта жапты да жөніне кетті. Сейтек: түрме осы шығар – деп түсінді. Бұл – мемлекеттің түрмесі емес. КНБ-нің генерал-майоры Ринат Халиевтың құпия түрмесі еді. Қамаудағы адамдарды қинау үшін қақпағы ауа алмастыратын вентиляторды жауып тұншықтыратын. Тас еденді, тас қабырғалы тар бөлмедегі қоңыр одеял жапқан темір төсекке барып отырған Сейтек сол жақтағы қабырғасын басып бүктеле қисайды. Күндіз ұзақ тынбай тауда жұмыс істеп шаршағаннан, одан кейін өз үйінде өзін қорлағаннан титықтаған ол талықсып жатып, мызғып кетті.

Өмірде адамдай төзімді тіршілік иесі жоқ шығар. Жаратушы Аллаһ тағала қаншама ақыл-ой, қайрат, алмастай өткір тіл сыйлап, бірін мен бірін сөйлесіп түсініс, сөйтіп, бақытты өмір сүр, жаңалық тап, ырысы-несібең өсетін жерінді жайнат, деп ешбір тіршілік

иелерінің қолынан келмейтін қабілетті беріп, қасиетті міндетті жүктепті. Бұл міндет барлық тіршілік иелеріне ортақ қой. Сол ортақ парызды кім қалай түсініп, қалай атқарады?! Сол міндеттен қарапайым, адал еңбек иесі Дулатбаев әулетінің де алар сыбағасы, атқарар парызы бар еді. «Алматы қаласындағы алты ауданның Ішкі істер басқармасын, оның түрмесін түгел аралап шықты. Тірі пенде білмейді. Тәулікте болған оқиғаны тіркейтін журналды парақтап отырып қарады. Ондай оқиға жайлы әңгіме жоқ.

Ел аман, жұрт тынышта «үкімет адамымыз» деп кепілдік беріп, куәлігін тастап кеткен адамдарды да ешкім танымайды. Білмейді. Жаныс осы сексенге аяқ аттаған жасқа жеткенде мұндай құпия өмірді көрмейті. Қолымен аттандырған тірі баласын таба алмаудан өткен азапты, «досың түгілі дұшпанымың басына берме» деп тілеген болар еді».

Уақыттың ізі – әжім торлаған жүзі өзі түтігіп кетті. Тік маңдайындағы сызықтар жиілеп, сіркесі су көтермей, алма бақтың қақпасына жете тоқтаған ақ «Жигулиден» сүйретіліп әрең шықты. Ой азабын арқалағаннан ауыр ештеңе жоқтай. Бүркіт қабағының астындағы бұл күнде отты жанары қайтып, құдықтың түбіндегі шалшық суға ұқсаған қоршау ішіне телміре қарап: «Маған осы бақтың неге керегі бар еді?! Бұдан да балам артық емес пе еді?! Неге бере салмадым. Мына үкімет ...» – деп түңіле жерге түкіріп жіберді. Ол жерге емес, әділетсіздікке, қасқырдан жаман қомағайлыққа, адал еңбекті аяқ асты жасаған, өзі ертеңнен үйінен шыққаннан бері жөн айтатын бір адам таппаған заманның, қоғамның бетіне түкірген еді.

Ол жеке басынан басқа адамға адам деп қарамайтын, тойымсыз, қанағатсыз, шатаяқ жатырдан шыққан қатыгез генералдың түрмесі барын білмеген-ді. Егер білсе Сейтегін алып қайтпаса, сол жерде өзін-өзі бауыздап кетер еді.

Жаныстың қаны қатты қарайған. Құр сүлдесін сүйреп алдынан шыққан Айкерімге де, Еркеге де, бәйбішесіне де қарамай, күнқағардың төріндегі креслосына отыра кетті. Таба алмағанын бәрі түсінді. Бәрі айнала бере көз жастарын сұртті.

Сейтек қайда отырғанын ойлап-ойлап, таба алмады. Қамақтың темір есігінің ортасындағы терезе секілді қақпа ашылып, бір стақан шай, екі тілім нан, ішілген астан қалған сарқыт секілді бір табак

Бірінші том

картошканы әкеліп қойып: «Іш, бастық келген соң сөйлеседі», – деді Магамед. Сейтек қабырғасының ауырғанына қарамай таңдамай, талғамай алдына қойған тамақтың бәрін ішті, бора-бора болып терледі. Ыдыс-аяқты жайып қойып, төсекке барып бір сәт тынықты. Әл-қуаты әлсіреген денесі ширағандай, әлгіндегі тамақ берген тесіктен түскен ақ сәулені есіне түсіріп: «Күндіз болар», – деп ойлады.

Осы жасқа келгелі түрме түгілі милицияның алдын көрмепті. «Бастық келген соң жіберер» деп үміттенді.

Сол сәтте есікке кілт салынып бұралды да, есік ашылды. Автоматты алдына ұстаған Магамед:

– Керегеге карап, қолыңды артыңа ұста! – деп бұйырды. Кісенді салып, – Алға түс! – деді. Ұзын дәлізбен айдап келіп, лакталған үлкен қайың есікке жеткенде:

– Тоқта! – деп әмір берді.

Қайың есікті ашып, желкесінен итеріп жіберді. Жұмсақ мойылдай қара ковроланға табаны тигенде бейне теңіз бетімен жүріп келе жатқандай сезінді.

Ринат келісімен Владимирді шақырып алып, ұзақ сөйлесті. Жер иесінің сот шешіміне келіспейтінін айтқанда толыса бастаған кең иықты ақсары Ринаттың көк көзі шатынап, долданғаны сонша қаны басына шауып, өңі біресе қызарып, біресе бозарып кабинетте теңселіп кетті. Ол мұндай қарсылықты күтпеп еді. Бұдан зорын істемеді ме? Миллиондаған доллар тұратын қант зауытын құны курай құрлы жоқ ескі ақшаның жүз мың сомына алды. Әй деген бір адам болмады. Алматының жанындағы Талғар, Іле осы Қарасай аудандарының ең көрікті, табиғаты әсем, шырайлы жерлеріне бірнеше коттедж тұрғызды. Қаланың ішіндегі бұрынғы мемлекеттік ең сәулетті ғимараттарды иеленді. Қуана құптады.

Енді қайдағы бір қара шал қадірін кетіріп, ауласынан қуып шығарды.

– Атып-атып неге тастамадың?

– Олар бізден бұрын қару жұмсауға даяр тұрды.

– Немене сонша көп пе?

– Көп, бүкіл бақшаны прожектормен қоршап, «Калашниковтың» ұңғысын маңдайымызға тірегенін көргенде – Владимир Кутц «Калашников» автоматын ойдан қосып әсірелеп жіберді.

– Амалсыз жердің иесін алдық та қайттық. Сіздің тапсырмаңыз солай-ды.

– Ол қайда?

– Магамед, әй, Магамед, оны әкеліп тирге кіргіз? – деп бұйырды подполковник.

Сейтек ортадағы төр жағына кресло қойған дөңгелек столға жеткенде:

– Тоқта! – деді, Магамед – Генерал қазір келеді, күт! – Өзі келген ізімен қайта кетті.

Керегесінде бірде-бір терезе жоқ, күн сәулесі түспейтін кабинетке көз жүгіртті. Төбедегі үлкен люстра аспандағы ай секілді де, айналасындағы жыпырлаған көздей электр шамдары самсаған жұлдыздан аумайды. Сол жағындағы түнгі көгілдір аспандай төңкерілген кереге неше түрлі ою-өрнек. Бұл не деген шеберлік. Дәл таң алдындағы көкжиек. Табиғаттың талмабауыр көрінісін қалай айнытпай бейнелеген. Таңдана қарады Сейтек. Талай қызыға, құмарта қараған күн мен түннің алмасар сәтіндегі таң қараңғылығы. Адамдар «бәрін білемін» дегенімен, сол сәттегі жаратылыстың сиқырлы суретін көре бермейді. Өзі де солардың бірі еді, орманшы болғаннан бері аспан мен жердің сырлы құбылысындағы жұмбақтарды байқады. Білгенінен білмегені, көргенінен көрмегені көп шығар.

Есіктің сықыры Сейтектің ойын үзіп, артына жалт қарады.

Кең кеуделі дембелше денелі, аласа да емес, биік те емес, генералдың костюм шалбарын киген кең маңдайлы, қою сарғыш шашын қысқа қырықтырып, сол жақ шекесіне жыға қайырған дөңгелек бет ақсары өнді жас жігіт қол созым жерге келгенде көзімен-көзі түйісе қалды. Алшақ қастың астындағы көкжасыл жанары жемтігіне атылайын деп бүктеле қалған сілеусінді елестетті. Сейтектің адам тани білетін қасиеті қателеспепті. Дәл сол Алатаудан өзі талай көрген сілеусінше айбат шеге:

– Бен Ладенмен қашаннан бері бірге жұмыс істейсің? Сендей террористі қолма-қол атып тастау керек.

– Сізге түсінбедім.

– Түсінесің. Қанша талабиің бар?

Сейтек генералдың артында тұрған шошақбас, пісте тұмсық, шегір көз ұзын подполковникке таңдана да, үрейлене де көз

салып үлгермеді, генералдың шақ ете қалған ащы даусынан селк ете түсті.

– Айт! Кеше ұлттық қауіпсіздікті қорғайтын офицерлерді қоршап, күш көрсеткен қанша банды? – Сейтек мұндай шабуылды күтпеген еді, бірте-бірте есін жиып, өзіне-өзі келгендей болды.

– Жолдас генерал-майор, КНБ-нің офицерлеріне тиіскен ешкім жоқ. Керісінше, олар менің қабырғамды сындырды. Мына күптей болып іскен бетімді көрмей тұрсыз ба?

– Тоқтат! Менің нені көріп, нені көрмегенімді тексеретін сен емессің. Қанша бандың бар? Қару-жарақты Бен Ладен сендерге кім арқылы жеткізеді?

– Бізде ешқандай қару-жарақ та, банды да жоқ!

Генерал подполковникке:

– Апарып тұрғыз анда! – деп иегімен Сейтек түнгі көгілдір аспанға ұқсатқан көкжиекті көрсетті. Подполковник Сейтектің желкесінен итеріп, әуелде өзі ою-өрнекке ұқсатқан керегеге апарғанда анық көрді. Тир екен. Қарауылға қойған цифр жазылған, әртүрлі белгілер сызылған шеңбер, үшбұрыш секілді шытырман сызықтарға алыстан қарап, ою-өрнек деген екен. Көкжиек дегені әртүрлі оқ ізі шұрық тесік еткен қабырға екен.

– Жан керек болса, шындықты айт. Әйтпесе атып тастаймын! – деп генерал пистолетін шығарды. Сейтек: «Қорқыту үшін жасаған дөнайбат шығар. Адамды адам ақ-қарасын анықтамай, жазықсыздан жазықсыз жазаламас. Фашистер де ондай қатыгездікті жасайтын адамдарына жасаған деп ойлап үлгергенше генерал өзін қарауылға байлағанда денесі суып кетті. Пистолет тарс еткенде көз оты жарқ етіп, денесінен жан кетіп қалды. Оң иығын сүйкеп өткен оқ бүкіл денесін айналдыра тесіп шықты. Кеудесінде жаны бар адам өлімге де үйренер, жансыз денесін Сейтек қозғаудан қорықты. Сәл қимылдасам оқ өкпемнен өтіп кетер деп, кірпік қақпай генералдың алдында жиырма бес метрдей жерде қадалды да тұрды.

– Нағыз Бен Ладенның сарбазы. – Ол пистолетін бұрыла беріп қорабына салды да, Сейтекке жалт қарап. – Вадим, жан керек болса жердің қағазын берсін. Жан керек болмаса Магамед пен Бекен көрін өзіне қаздырсын. Мен келгенде жауабын айтсын. Айтпаса – бұған топырақтың сол жерден бұйырғаны, – деп есікке беттеді. Подполковник соңынан ерді.

Сейтек уһ деп демін алғаны сол-ақ екен бүкіл денесі қызынып, маңдайынан тер бұрқ ете қалды. Ол жер бетінде не түрі пенде барын білетін, алайда дәл осы генералдай тіршілік иесін көрмепті. Онда да тәрбиелі-тәлімді отбасында өмірге келіп, білім алып, үлкен мемлекеттік әскери дәрежеге жеткен адамнан осыншалық қаныпезерлікті, надандықты күтпеп еді.

Қорлығына өкіріп жылағысы келді. Бірақ көзінен жас шықпады. «Ту, иттің баласы-ай», – деп алқымына кептелген өксікті өкіне тұрып жұтты. Кошкин Вадим мен Магамед көзін байлап, машинаға отырғызып бір жерге әкелді де, өздері машинадан шығып, келте тіл қағысып, қайта келіп «джиптің» артқы орындығына байлаған кісенді шешті. Сейтекті жерге түсіріп қоршауға кіргізді де, қолынан кісенді, көзіне жапсырған жұқа қытайдың сүргішін жұлқып алды. Төрт бұршына қада қағып салапанмен қоршалған ұзындығы екі, ені бір метрден сәл кең жерді көрсетіп, қолына күрек беріп:

– Қаз! – деді зілдене.

Сейтек: «Бұл – әлгінде генерал айтқан өз көрім. Тәуекел. Маңдайыма жазылған шығар, шынымен-ақ әке-шеше, балаларым-мен тіл қатыспай кетемін бе?» – деп күректі қолына алды.

12

Жаныс алма бақтың қақпасына тоқтаған Ернұрдың ақ «Жигулинен» шыққанда күні бойы жолын күткен Жәмилә бәйбіше есігінің алдындағы жапырақ жайған, бұтағы әудем жерді бүркеген жуан дінді өріктің түбінде тұр еді. «Сейтекті тағы да таба алмаған ау», – деп егіле жылап жіберді.

«Көз алдымызда, әлдекімдер емес, ұлттық қауіпсіздікті қорғайтын мекеменің адамдары қолхат беріп, куәліктерін тастап тұрып алып кеткен адамның ізімқайым жоқ болғанын кім көрген? Ой, Алла-ай, бұл не деген жауапсыздық. Бұл не деген жауыздық...»

Кешегі кең етек көйлегіне шолақ жең жасыл қамзолы жарасып, кеудесін кере немерелеріне, қариясына, келін баласына, тіпті келіп-кетіп жататын адамдарға шалқая қарап, әжім торлаған ақ дидарынан көңілі қош мейірімі анық көрінетін Жәмилә аз уақыт ішінде шөгіп кетті.

Жер әлемді жайлаған қуаңшылықтан қаңсыған ен далада қалған жалғыз тал сексеуілдей қаңқасын әрең көтеріп, ақырын жүріп келе жатқан Жанысты аяды. Иә, аяды.

Көз алдына оның жастық шағы елестеді. Бүгінгідей еденіне кілем төселмеген, неше түрлі жиһаз жинамаған, хрусталь люстра ілмеген, киізі де ескі алты қанат қоңыр үйде тіршілік етіп, шаруашылықтың қалың жылқысын бағатын, тік маңдайлы, қыран қабақ, қыр мұрынды, денесінде артық қырым еті жоқ, өңді, өткір қара көзі уайымсыз-қайғысыз жайнап жүретін Жаныс емес пе еді?! Жоқтықта жоқ екен деп мұқалмайтын. Тоқтықта тойдым екен деп әлдекімдер секілді шалқақтамайтын төзімді Жанысты қартайғанда осылай жасиды деп ойлап па еді. Құлтеқұла атымен жұлдыздай ағып шауып келе жатып қолындағы бұғалығын лақтырғанда қалың жылқының арасындағы шу асаудың мойнына дәл түсіретін. Сол сәтте асаудың мойнындағы ұзын қыл арқанды сүйретіп бос жіберіп, үйірден үзіліп жеке шыққанда қуып жетіп, сұңғақ денесі қалай тез қозғалатынын, садақтай иіліп жерден арқанды іліп алып тақымына басқанда есік алдында тұратын Жәмилә баладай қуанатын.

«Болат майыспайды, бір-ақ сынады», – дейтін Жаныс бәйбішесінің жанына келіп, жүзіне қадала қарап сәл бөгелді де, ілгері жүріп кетті. Ол Жәмиләға сол қарасымен бәрін айтты. Жаныстың ызалы да мұңлы әжім торлаған көзінен Жәмилә да бәрін түсінді. Бәрін ұқты.

Шекпенін, қалпағын өрік ағаштың шолақ бұтағына іліп, күнқағардың төріндегі креслосына отырып, еті қашқан тамыры адырайған салалы саусақтарымен жеңін түрді. Жәмилә жаздық үйден ақ кәстрөлді, Ернұрдың фирмасы жасаған өрнекті жеңіл ағаш тостағанды алып, дастарқанға қойды. Қылта мойын, имен сапты ожауды да сол фирманың шеберханасында жасаған. Қымызды сапырып дәу тостағанды толтырып Жаныстың алдына қойды. Жаныс та шөлдеген-ді. Тарамыс-тарамыс қолымен көтеріп дем алмай сіміріп, ыдысын қайта ұсынып, жіңішке мұртын сипады. Барлық қимыл-қозғалысына аянышты жанарымен қараған Жәмилә: «Бір-екі күннің ішінде мұрты да ағарып кеткен бе?» – деп ойлады.

Қақпаны ашып, машинасының әр жерін шұқылай ішке кіргізген болып, жабығып, жасып жүдеп кеткен әжесін көргісі келмей

қашқақтап жүрген Ернұр қақпаны кілттемек оймен солай қарай жүргенде Дәулетбайдың «волгасы» келіп тоқтады. «Волганың» артқы есігінен шыққан Дәулетбай Ернұрмен ұялы телефон арқылы үнемі сөйлесіп тұрған. Сондықтан мән-жайдан толық хабардарды. Жүре қол алысып, үйге жеткенше сөйлеспеді. Сусындаған Жаныс қария мен Жәмилә да тіл қатыспаған. Әрқайсысы өз ойымен отырған-ды. Жаныстың үлкен атасы Дәулетбайдың жалғыз ұлы Іргебайға деп осы жерге сабанды көп қосып лаймен жапқан қоржынбас үйіне кім келіп, кім кетпеді. Ол кезде Жаныс жетіде шығар, бала еді. Атасы бір күні: «Ақтар келіп кетті», – десе, келесі күні: – «Қызылдар келіп кетті», – деп отыратын. Жаныстың есінде еміс-еміс қалғаны – маңдайында жұлдызы бар шошақ төбе бас киім кигендер дүбірлете келіп, «қырамын, жоямын» деп кинамай: «Ақтар келсе, тез хабар бер!» – деп кететін. Сол кезде: «Бәлшебек жеңді. Енді бай да, кедей де жоқ. Артель құрамыз!» – деген белсенділер көбейген. Іле-шала: «Арқадан ашыққан ел келіпті, ойбай, бірінің етін бірі жейді екен. «Аша тұяқ қалмасын, асыра сілтеу болмасын!» – деп бүкіл малын жинап ортаға алыпты. Содан ел жұтап, қаңғып кетіпті», – деген қауесет гүрілдеп жөнелді. Сол уақытта бір жасар қызын көтерген ерлі-зайыпты пайда болған үйлерінде.

Атасы қоржынбас соқпа тамның бір бөлмесін босатып беріп, бір қазаннан тамақ ішкен. Бірінен-бірі сынық сүйем ғана аласа сегіз ағасы әкесі мен анасының ортасында жататын. Жаныс бір көрпе жамылатын. Бәріне ол кезде Жаныс жете түсінбейтін. Жоқ болған шығар. Бүгінгідей ананы ішемін, мынаны жеймін дейтін уақыт па, жаңа таныстары жан бауырдай араласып, ынтымақ-бірлігі жарасып еді, тоқ болды. Жалғыз қызыл сиырдың сүті май да, құрт та болды. Сондағы бір жастағы қыз – осы алдында отырған Жәмилә. Ең алғаш тағдыр қосқаннан бері санаса, жетпіс жылдан асыпты. Балалық шақтары бірге өтті. Бірі жігіт, бірі бойжеткен қыз болыпты. Әке-шешелері құда боламыз дегенше Жаныс пен Жәмилә бауырмыз деп білетін. Ағасы ағалық ілтипатын бұзбады. Қарындасы қарындастық ізеттен аттамапты.

Қыр мұрын, қияқ қас, қолаң шашы тірсегіне түскен, гүл ерін, аққудың балапанындай ақ қызға айналадағы көрші-қолаңнан қызықпағаны жоқ. «Әнуарбек пен Алтынның қызына үйленген

жігіт нағыз бақытты. Құдай қаласа, балама құда түсемін», – дегендер көбейгенде Іргебай мен Ақмоншақ шыдамады. «Біз келіссек балалар қайда барады. Өлі ештеңе ойларында жоқ. Алдымен Әнуарбек пен Алтынның көңілін табалық», – деп әзіл-қалжыңға шебер әрі жақын-жуық сыйлас ағайынның бәріне ықпалды Назарбек ағасының әйеліне сырларын айтып еді, әр кезде жақсылық десе жанын аямайтын абысыны ұзын әңгімені қысқа қайырып: «Әй, Әнеке, мына Алтын екеуің кешегі қиын күнде менің қайным мен келіміме бауыр болғансың. Енді бұрынғы ата дәстүрі мен достықты сүйек жаңартумен жалғастырған құда боламыз. Біздің Жәкетай да жақсы жігіт. Сенің Жәмиләң да өз баламыз. Әкел қолыңды», – деп қолын алып, қол айқастырып қауыштырған да жіберген. Жаныс ең алғаш бұл әңгімені естігенде Жәмиләға қарауға ұялып, анадайдан көрсе айналып кететін. Жәмиләның бала кезден бергі жақындық сезімі сол құдалық деген сөз құлағына шалынғалы ынтық бір ықыласпен алмасып кеткендей әсер еткен. Көргісі келетін. Алыста жүрсе де көзінің қиығымен қарауға тырысатын. Ер балаларға қарағанда әйелдің әдемі аңсары ерте оянбай ма?...

– Ассалаумағалейкум! – Дәулетбайдың сәлемі Жаныстың ойын үзді. Созып жіберген аяғын жинап:

– Уағалейкумсалам! Кел, батыр. Төрге шық, – деді.

Жәмилә қуанып кетті. Жақсы бір хабар еститіндей елегізіп:

– Кел, Дәулетжан, кел-кел, – деп әлденеше қайталады.

Дәулетбай да көңілді кейіп, ниет білдірді. «Өздері шаршап, Сейтекті күтіп жүр ғой. Жақсы сөз – жарым қуаныш», – деп «ырыс» деген түсініктемеге өзінше мағына бере дидарласып, әңгіме сабақтады.

– Үй-іші, келін, балалар аман ба? – Жәмилә ылғи өз мұң-зарымды айта бермейін деп ішке тарта тіл қатты.

– Бәрі жақсы, апа!

– Дәулетжан, біздің жайды естіген боларсың? – деді Жаныс.

– Білемін, әке. Бүкіл ел естігенді мен неге естімейін.

– Мұндай сұмдықты ес білгелі басымнан өткермеппін...

Екі күннен бері прокурорына да, әкіматына да, сотына да, милициясына да бардым. Бұлардың бәрі: «Ұлттық қауіпсіздікті қорғайтын департаменттің ісіне араласа алмаймыз. Балаңызды

қайда әкетеді? Ертең-ақ қайырады. Шаршамаңыз, хабарын білісімен Сізге айтамыз, қайта беріңіз», – деп шығарып салады. Мемлекет адамдарына сенбей, кімге сенесің? Сенемін. Сол сеніммен көңіл жұбатайын десем аяғы жым-жылас. – Жаныс амалсыздан сөзін аяқтағандай алақанын жайды.

Дәулетбай үнсіз тыңдап отырып:

– Әке, мен де қарап жатқаным жоқ. Естігелі ат үстіндемін. Ештеңенің шеті, шегіне шыға алмаған соң үлкен кісінің інісі Қайратқа бардым. Біле тұра бір септігі тиер деген оймен бардым. Қайраттың саясатқа, мұндай талас-тартысқа араласпайтынын білемін. «Үлкенсіз, ақылдасқалы келдім», – дедім. Ол кісі генералды біледі ғой. Бар жағдайды қоспасыз баяндап едім, тыңдап отырып, сіздің бұл жағдайыңызға жаны ашығандықтан жүрегі ауырғанын айта келіп: «Оны мен де түсінбеймін», – деді. Бұл жігіттің жұмбақ екенін, жоғары орын араласпаса өзінің жолдас-жорасының, тамыр-танысының қолынан келмейтінін ағынан айтты.

– Бұл генералдың... – Жаныс сөзін шарт үзді.

– Мен Сейтек келгенше тауға күзетші жібердім. Ерке күндіз малын жайғап, кешке үйге келіп тұрады. Қазір келіп те қалар. Генералға айтқанын орындататын бір-ақ адам бар көрінеді.

– Ол кім?

– Ол – облыстың әкімі Заңғар Нұрахметов.

– Оу, оған кіру қиынның қиыны шығар.

– Дұрыс айтасыз!

– Жазылып қабылдауын өтінсем...

– Көп уақыт өтеді ғой.

– Енді не істеу керек?

– Облыс басқаратын сыйлас азаматтармен ақылдастым. Олар ертеңгі сегіз жарымда дәлме-дәл кеңсесіне келеді дейді. Ақсақал сол сәтте жолықса, жолы болады дейді. Үлкен қарияларды ерекше қадірлейтін көрінеді. Ертең бар орден-медальды тағып, сағат сегізде облыстық әкіматтың күнбатыс қапталындағы қақпада күтіңіз.

– Келістім.

– Иә, ата-бабаңның асыл рухы қолдасын! – Жәмилә жақсы тілеумен бетін сипады.

Ертемен Қарағайлыдан шыққан ақ «Жигулидің» алдыңғы орындығында отырған Жаныс Аллаһ Тағаладан жолының болуын мың сан мінәжат етіп сұрады. Ол ат жалын тартып мінгелі не қиын сәтті басынан өткерген. Сонда да жаратушы иесінен дәл бүгінгідей жалбарына тілеу тілемепті. Бәлкім...иә, бәлкім, олай етуі Кеңес өкіметінің: «Құдай жоқ. Дін – у» – деген ойды барлық адамның миына күндіз-түні құйып насихаттауынан қалыптасқан, санасына сіңген шығар. Аллаһ Тағаланы аузына алмай, тек өзіне сенетін. Қыс қатты болып, ақ қар, көк мұзға қамалған қалың жылқы тайғанап, қия беттен құлап қырылғанда Құдайдың құдіретін аузына алмапты. Сай-салада теңкейіп-теңкейіп жатқан буаз биелердің өлігін әлі ұмытқан жоқ. Қарлы боранда қасқыр тиіп ыққан қоралы жылқының шұрқыраған даусынан қазір де кейде ұйықтап жатып шошып оянады. Сонда да Кеңес өкіметінен дәл осындай қысым көрмепті. Адал сеніпті. «Мемлекет малын баға алмадың, содан қырылды», – деп қинамапты. Сеніпті.

Жаныс кірпігінің астымен ылғи салтанатты жиынға – жетінші қараша, 9 мамырдағы Жеңіс тойы секілді айтулы күндерде, тойларда киетін қара көк костюмына үш қатар етіп қадаған орден-медальдарына көз тастады. Ернұр Абылай хан даңғылымен көтеріліп, бұрынғы Республика алаңына жетпей солға бұрылып, Алмалы ауданының әкіматының алдына келіп тоқтады. Одан жоғары осы бостандықты, егемендікті армандап, мүмкіндіктерінше сол ұлы жолда күресіп, өмірін қиған ардагерлерге орнатқан екі қатар қола бюстің айналасын гүл көмкеріпті. Орталық алаң кешегі кеңестік дәуірде Орталық партия комитетінде қызмет еткен, қазақтың біртуар ұлы Дінмұхамет Меңдіахметұлының ізі әлі суымаған әсем тарихи ғимаратқа жетектейтіндей. Жаныс Алатауды қалқалаған, биік қаңқасын жуан-жуан жұмыр діңгектер көтерген үкімет үйіне бір сәт ойлана қарады. Талай-талай игі істердің кіндігі кесілген, миллиондаған адамдардың тағдыры таразыланған сұр үй ешкімді көрмегендей, ешкімді білмегендей...

«Бұл үйдің табалдырығын мыңнан біреу ғана аттаған шығар».

– Ата, мынау – біздің жердің нақты іс-қағазы, яғни, жердің әктісі. Ал әне бір бөлегі генералға тән қағаздар. Оның бетінде подполковник Кошкин Владимир Курцтің сенім хаты. Ал салапан

мүшектегі – КНБ-шылардың қызмет куәліктері. Іске толық қанық болу үшін ол кісіге бәрін көрсетесіз, – деген Ернұрдың сөзі ойын бөлді. Екі қапталдағы даңғылдан машиналар тынымсыз ағылып, жүргіншілер легі де көбейе түскен.

Анда-санда болмаса бұндай қағазды Жаныс көп ұстаған емес-ті. Салалы тарамыс-тарамыс тамыры адырайған саусақтарымен қымти ұстап, жолдың екі қапталына егілген, беті тегіс қырқылған тал шыбықты жағалап барып, бюстердің ортасындағы кең алаңқайдан өтті. Мемлекет үйіне кіретін өрнекті жуан-жуан темірден жасалған қақпаға жетті де: «Бастықтардың машинасы осы қақпадан кірер», деп түйді.

Енді уақытты білейін деп қағаз ұстаған сол қолын көтеріп, білегіндегі сағатына қарағаны сол еді, ұзын қара машина жанына келіп тоқтады. Сасқалақтап басын көтеріп алды. Машинаның алдында отырған жіңішке сары жігіт лып етіп сыртқа шығып, желкесіндегі есікті ашты. Сол артқы есіктен сыртқа шыққан иығы керекұлаш жауырынымен тұтаса келіп жуан мойын арқылы жалпақ шүйдесіне жалғасқан атжақты, кең, тік маңдайлы, қырмаұрын, жүзі жарқын, қызыл шырайлы жігіт ағасының дөңгелек қой көзі күлімдеп, әлдекімге ұқсатты ма, таңдана қарап сәл тұрды да:

– Ассалаумағалейкум! – деп қол созды.

Жаныс қарсы алдында тұрған өзінен жарты метрдей ұзын, кең кеуделі азаматқа қалбалақтап шалқая қарап, жуан білекті шымыр алақанды қолын алды.

– Оу, ақсақал, мұнда кімге келіп едіңіз?

– Облыс әкімі Заңғар Нұрахметов деген азаматқа жолығатын шаруам бар, – әлгінде уақытты білмек болғаны есіне түсіп, білегіндегі сағатына қарап. – Ол кісінің келуіне әлі жарты сағат бар, – деді.

– Бастықтар ерте де, кеш те келе береді, ақсақал, – деп әзілдеді Заңғар, теңселе басып, шалқалай жүретін. «Мені таныған шығар», – деді ме, кеңсе есігіне қарай сол жүрісімен жүріп барып, артына бұрылды. Қарт әлі қозғалмапты.

– Оу, көке, жүрмейсіз бе?

– А...а...а, менің сол азаматты ғана күтуім керек.

– Қазірше менде күтіңіз. Келген соң шақырып аламыз.

– Рахмет, рахмет! – Екі күннен бері облыстың бастығын күтіп

Бірінші том

зөрезап болған Жаныс баладай қуанып, соңынан ілесті. Көңіл дегенді қойсаңшы, алдындағы теңселе басқан азаматтың бірауыз жылы лебізі кәрі денесін жеңілдетіп жіберді.

Үшінші қабатқа көтерілді. Айнадай жалтыраған, таза жіңішке тақтайдан өрнектелген үй еденінде алғаш рет жүрген. Жаныс кең дәліздің әшекейлі керегелеріне таңдана көз жүгіртіп келеді.

Жан-жағына жалтақтай қарап: «Әй, дәм татқан құдыққа түкірмеу керек. Кеңес өкіметі қазақ қазақ болғалы көрмеген жақсылықтарды да көрсетті. Басқаны қайдам, біздің Қарағайлыға қарап-ақ бағалайыншы. Ең алғаш оншақты ғана соқпа там еді. Енді неше алуан темірмен шатырланған патшаның үйіндей көше-көше үйлерден көз тұнады», – деп ойлағаны сол еді, күншығыс қапталдағы алтындай сары қайың есік өзінен-өзі ашылып кетті. Алдындағы қайратты қоңыр шашын артына қайырған қайырымды азамат босағаға қырынан тұрып:

– Кіріңіз, ақсақал! – деді. Осынша құрмет, сый көремін деп ойламаған Жаныс:

– Өзің кіргін, балам, – деп шегіншектей берді.

– Сіз кіріңіз. Әлгінде машинаның алдыңғы есігінен жылт етіп көрініп, артқы есікті ашқан жігіт қай жақтан кіргенін іште тұр екен, соған: – Ақсақалдың киімін ал! – деді.

Жаныста қалпақтан басқа не бар. Соны шешіп, жігіттің қолына берді. Сол қолындағы қағазды қатты ұстағаны сонша саусақтары жабысып қалғандай еді.

Кабинеттің оң жақтағы есігін ашып:

– Ата, кіріңіз! – деді жас жігіт.

Терезесі қиыр шығысқа қараған кеңсенің төріне ілген Дін-мұхаммедтің жұлдызды портретінің түбінде отырған, өзін ертіп келген жігіт орнынан көтеріліп, алдындағы бүйірден қосқан столдың оң жағындағы орындықты қолымен нұсқап:

– Келіңіз, отырыңыз! – деп өтінді. – Мен, сіз іздеп келген Заңғар Қобыландыұлы деген әкім боламын. – Жаныс тұрмақ болып ұмтылып еді:

– Отырыңыз-отырыңыз. Қайсы ауданнан келдіңіз? Ел-жұртыңыз аман ба? – деді.

– Қарасай ауданынан, балам. Қарасай ауданынан, – деп қайталады.

– Батыр бабамыздың ауданынан екенсіз. Жақсы аудан. Сөз реті келгенде айта кетейін. Сол ауданға батырдың атын бергенде мен: «Қарасай батыр ауданы деп қоялық» деген ұсыныс айттым. Өйткені Қарасай, Ақсай, Жылысай деген секілді жер аты көп. Кейбіреулер сондай сайдың бірі деп ойлайды ғой. Оған осындағы білгіштер келіспеді. Батыр деген анықтаманы қосқанның еш артықтығы жоқ еді. Батырыңды дәріптедің дейтін кеңестік заңнан, тәртіптен құтылдық қой.

– Біз қарапайым шаруамыз. Маған салса өзіңнің пайымдауың дұрыс.

– Ал енді сіз қандай шаруамен жүрсіз?

Жаныс саусағы жабысып қалғандай жармасқан қағазды алдына қойып, жағдайын анық-қанық түсіндіріп:

– Жалғыз балам еді. Құдайдан көп-ақ сұрап едім. Бергені жалғыз болды. Соған да қанағат етіп едім. Мына зорлық-зомбылық етімнен өтіп, сүйегіме жетті! – деп кеңкілдеп, көз жасы тарам-тарам болып қатты жылады. Бұл Жаныстың ес білгеннен бергі өмірде екінші рет өксігін баса алмай жылағаны еді.

– Сіз 1995 жылы алыпсыз. Ал генерал-майор жолдас 2003 жылы алыпты. – Заңғар Қобыландыұлы үлкен кісінің егіле-езіле жылағанын көріп қатты аяды. Әрі ызаға булығып өрттей жанды. Генерал-майордың осындай өзімбілермендік жасап, елдің дүние-мүлкін, жерін зорлықпен иеленгені жайлы талай естіген. Бірақ, «өсек-аяң шығар, көре алмайтын арамдардың арандатуы болар» деп ойлайтын. Байдың байға барымта жасауы бұрынғы заманда да, кешегі кеңестік дәуірде де болғанын сезетін. Жиырма бес жасынан ел басқару ісіне араласқан адам нені көрмейді, нені білмейді. Көрді. Білді. Қолынан келгенше кем-кетікке, жарлы-жақыбайға, момындарға көмектесіп-ақ келеді. Ол соларға көмектескенде қарымы қайтады деп күтпейтін. Азаматтық парызын адал атқарғанына риза болатын.

Құнажынның құйысқан басарындай жерге бола дүниеқұмарлық жасаған генерал-майорды дәл осы сәтте көрсе, тепкілеп тастардай қаны қайнады. Қызынған денесі ду ете қалды. Бірақ қарттың көзінше долы қатын құсап артық бір ауыз сөз айтқан жоқ. Бар қағазды жинап қойып, орнынан тұрып келіп, қарияны қолтығынан демеп тұрғызып:

Бірінші том

– Шаршамай үйге барыңыз. Бәйбішеніз бар ма?

– Бар! – деді Жаныс.

– Ол жақсы екен. Сол шешейдің шайын ішіп, тыныш жатып күтіңіз. Іс қалай бітті, солай хабар беремін. Міне, мына қағазға бар мекен жайыңыз, байланысыңыз түгел жазылыпты. Заңғар фамилиясына қайта көз тоқтатып бөгелді де, өткен жолы Президентпен бірге мемлекеттік қорықты аралағанда көрген келіншек айтқан «Дулатбаев Жаныстың келінімін» деген сөзін есіне түсіріп: – «Келініңіз қымызды жақсы ашытады екен. Сәлем айтыңыз!» – деп кабинеттен шығарып, көмекшісіне көлігіне апарып отырғызуды тапсырды. Көмекшісі Жанысты Ернұрдың жанына отырғызып, жылы қоштасты.

Жаныс қария облыс әкімінен марқайып қайтты. Діттеп барған ісі бітпесе де көңілді қайтты. Ол халқына тән қасиетті мінез-құлықтың, үлкенге деген сыйдың, құрметтің сақталғанына риза болды. «Текті тектілігін жоғалтпайды екен-ау», – деп кешегі өзін қабылдамаған аудан әкімі Бұққанов Талғатбиды есіне алды. Қабылдау кабинетінде бір сағаттан астам тостырып, көмекшісі арқылы қандай шаруамен келгенін анықтатып: «Ол – менің жұмысым емес. Ішкі істер департаментіне барсын», – деп есігінен қаратпай, жол сілтеп жіберді емес пе? Иә, сөйтті. Бұрын: «Облыстық партияға арызданамын», – десе, «Мансабымнан кетіп қалам ба» деп амалдың жоқтығынан тындар еді, Хрущевтің құйыршық саясатымен ауызданған Талғатбидің замандастары. Енді мына аумалы-төкпелі кезеңде қайтадан жалданып алып, суды сүт деп, сүтті су деп сендіріп, шоктығына қол тигізбей жүр емес пе? «Жақсы жаман болса да, жаман жақсы болса да бір тартады тегіне» деп Бұхар жырау тегін айтпаған. Өлмесек бәрін көрерміз, – деді бәйбішесіне сыр ақтарып.

Жаныс өткен жолы «мемлекеттік қорықты Президент пен облыс әкімі аралап көріпті» деп естіген. Заңғар Нұрахметовтің кеше: «Келініңіз қымызды жақсы ашытады екен», – дегенін бәйбішесіне айтып еді, Жәмилә ас үйде жүрген Еркеге дауыстап:

– Ерке, әй, Ерке! – деді.

– Ау, апа. Жай ма? – деп ата-енесінің жанына келді. Ерке атасының облысқа барған әңгімесін естігелі көңілі жайланып қалған. Жақсы сөз жан азығы ғой.

– Осы базарларына облыстың бастығы келіп пе еді?

– Жоқ, апа.

– Атаңа «келініңіздің қымызы тәтті екен» депті кешегі облыс әкімі...

Ерке екеуіне таңдана ойлана қарап тұрып, сылқылдап күліп жіберді. Ол бұлақ басында тосып отырып, вертолетпен келгендерге жолыққанын, сонда жөн сұраған облыс әкіміне электр жүйесін қыркып кеткені жайлы шағынғанын, ол кісінің тапсырмасымен үйге келгенде тоназытқыштың гүрілдеп жүріп бергенін, сонда қымызын сіміріп болып аты-жөнін сұрағанда Дулатбаев Жаныстың келіні екенін айтқаны есіне түсті. Қуана күлген бойы:

– Ой, апа, қызық. Сізге айтайын деп жүріп жұмыспен айналысып ұмытып кетіппін. Вертолет біз бие байлайтын жерге келіп қонғанда мен тұсынан өтіп бара жатқам, Президенттің жанында жүрген денелі кісі тоқтатып: «Қолындағы торсығың не?» – деді. Мен: «Қымыз торсығы», – дедім. «Бар ма?» – деді. «Бар», – дедім. Қолын созды. Бердім, ол кісі торсықтың аузынан қымыз ішіп болып жөнімді сұраған. Мен атамның аты-жөнін айтқанмын. Атам сол кісіге барған екен ғой.

– Иә, балам. Мені де Құдай қолдаған шығар. Дәулетбай тура сағат сегіз жарымда келеді деген соң қайдан білейін. Ернұр екеуіміз ерте бардық. Машинадан шығып, үкімет үйінің қақпасына жеткенім сол еді, зу етіп бір мәшине келіп тоқтады. Қоладан құйғандай сымбатты денесіне шап-шақ сұр костюм киген азамат жарқылдай келіп сәлем беріп, кеңсесіне қарай аяндап бара жатып, артына қарап: «Оу, қария, неге тұрсыз?» – дейді, облыс әкімін күтіп тұрғанымды, оның келуіне жарты сағат барын айтып едім. «Менің кабинетімде күтіңіз. Келгеннен кейін шақырып аламыз», – деді. Сөйтсем күткен азаматым өзі екен. Біз аңқаумыз ба, жоқ ақылсызбыз ба, кейде түсінбеймін, – деп Жаныс та жымыды. Бәйбішесі таңдана қарады. Көптен бері қариясының езу тартып жүзін жылытқаны осы.

– Момынның ісін Құдай Тағала қолдайды деген рас. Сейтегім келсе, ақсарбас саулық садақа. – Жәмилә келініне қарап: – Қанша күн болды кеткелі? – деді.

– Үшінші күн.

Күнде кешке фазендаға келетін Ринат тышқанмен ойнаған сиямысығы секілді күні бойы өз көрін өзі қазып титықтаған Сейтекті қарауылға тігіп, айналдыра атып өзіне-өзі риза болатын. Сейтек алғашқыдай үрейленіп құр сүлдесін сүйреп шықпайтын. Үйренген. Өлмеген соң адам бәріне көнетін секілді.

Сақал, шашы өскен, сұңғақ бойы еңкіш тартқан, шүңірек көз, қараторы. «Бен Ладеннің досын» Магамед қамаққа айдап бара жатқанда Ринат:

– Ертең ақырғы күнің. Кешке тарта Вадим ұялы телефоныңды береді. Жеріңнің қағазын әкең барған кісіге берсе берді, бермесе...

Адамды азаптаудан нәр ала ма, оның дөңгелек ақсары жүзі қызара бөртіп, рахатты бір күйде қарқылдап күліп тұрып, соңғы шешімін айтпаған. Оны Сейтек қырынан қарап тыңдады. Ойын толық айтпаса да түсінді. Сол жақ қабырғасы ауырса да Бекең мен Магамедтің тепкілеуінен қорғанып қазған көрдің тереңдігі кіндігіне жеткен. Жауап қатпады, ілбіп есікке қарай жылжыды. Сол сәтте қолындағы автоматты Кошкин Владимир Кутцке ұстата берген Ринат тағы да қарқылдап қатты күлді. «Мынау барып тұрған қанішер ғой. Ел құрметтеген адамнан да осындай бала туады екен-ау. Біздің үкімет қандай адамға мемлекеттің ең жоғары шенін беріп, шекпенін кигізген», – деп ойлады Сейтек.

Жаныс қария кабинетінен шығысымен Заңғар іске кіріскен. Егемендікті алған сәттен бұрын мемлекеттік жауапты қызметтерді атқарған ол барлық жұмыстың қыры мен сырына қанық-ты. Республикалық прокуратурада да, облыстық прокуратурада да, қалалық прокуратурада да, Ішкі істер министрлігі мен облыстық қоғамдық тәртіптің сақшыларында, Ұлттық қауіпсіздікті қорғайтын орындарда да сенімді-сенімді азаматтары бар-ды. Бәрін жеке-жеке шақырып, тез бітіріндер деп тапсырма берді. Ринат Халиевтің өзіне арнап жеке папка ашып еді, кеш батқанша «қарны» қампайып шыға келді. Дүниеге тоймайтын қанағатсыз пенде нақылдың қуыс кеудесі екен.

Ринат Халиевтің жиған-терген қазынасы, иеленген жері, техникасы, ұшақтары, қару-жарағы Еуропада да, Африка, Азияда да бар, кішігірім мемлекеттің бірінен артық, бірінен кем еді. Жанында

жүрген жап-жас жігіттің осынша пысықтығына Заңғар таңғалды. Республикадағы ең жас, ең ықпалды азамат екеу болса бірі, біреу болса өзі, қару-жарак, оқ-дәрінің, жеке әскери кадр даярлап ұстаудың неге керегі бар деп ойланбапты.

Кейде әркім-ақ: «Менің өзім ғана білегін басқа тірі пенде білмейтін құпия», – деп өзін-өзі алдайды екен. Мына жер астын, үстін, аспанды тіміскілеген заманда мемлекеттік бүкіл механизмді іске қосып жібергенде бәрін-бәрін алақаныңда тұрғандай көреді екенсің.

Ринат «Президентті қорғайтын ерекше әскери жасақ құрамын» деген желеумен ұйымдасқан қылмыстық топ құрып, оның заңсыз әрекеттерін 1996 жылдан бастап жүзеге асырған. Бұл топ өте құпия түрде жұмыс істейді екен.

Дәулетбаев Жанысқа аудандық соттың адамын алып барған подполковник Кошкин Владимир Кутц ешқандай Президентті қорғайтын заңды құрамда жоқ. Куәліктегі аты-жөні дұрыс емес, басқа адамға жазылған. Сурет соныкі болғанымен, нағыз аты-жөні: жасырын ұйым құрған дисиденттік тізімде Кошкин Владимир Кутц. Ал майор Бекен Марқабаяев, Берік Мұхтаров, ұзын саны әскери полкке жетерлік қызметкерлер «мемлекеттік құқық қорғаушы міндет атқарады» деген жалған құжатпен содырлық жасаумен айналысқан. Жоғарғы билікті зорлықпен басып алуға бағытталған ойларын іске асыру жолында жұмыс істейтіндерді Израиль, Мысыр секілді мемлекетте даярлықтан өткізген сенімді адамдармен толықтырып отырған. Күдік тудырмау үшін Ринаттың ел басшысының әбден сеніміне ие болған беделін, әскери шенін пайдаланған.

Шет елде әскери даярлықтан өткізген адамдарын Алматы қаласы, Алматы облысы секілді ірі қалалардағы ұлттық қауіпсіздікті қорғайтын мекемеге, салық полицияларына, кедендік жүйеге орналастырып, ірі көлемдегі жаңа әскери техникамен, қару-жарак оқ-дәріні 57123 және 864 санды жалған актімен есептен шығарып, иеленгенін анықтайтын мәліметтерді жинақтады.

Заңғар осындай қолына түскен нақты дәлелі бар іс-қағазына қарап отырып, шет елден Қазақстанға 1000-нан астам у түрін заңсыз әкелгенін оқығанда: «Бұл сұмдық елді умен қырғанда өзі не істейді?» – деп еріксіз тұрып кетті.

Қолын шалбарының қалтасына салып, кабинетінде ары-бері ұзақ жүрді. Ұзақ жүргенде жай жүрген жоқ, неше түрлі үрейлі ойдың теңізінде жүзді.

О бір жылдары Ринатпен бизнестік жолға қатар шыққан елге есімі белгілі азаматтардың: «Мемлекеттік төңкеріс жасауға бір-ақ адым қалды», – деген әңгімелері бір сәт ел ішінде қылаң беріп, бұл сөзді айтқан азаматтарды қуғындап, кейбіріне кінә тағып, жауапқа тартып, аяғы сиыр құйымшақтанып біткені есіне түсті. Оппозициялық ерікті газеттерге әлденеше рет талдап отырып дәлелдеп жазғанымен, мемлекет басшылары үн-түнсіз естімегенсіп қойғанын біледі.

Соның ең бастысы – сонау кеңестік дәуірде. «Кеңес елі – өз елім». Кеңес Одағының қай түпкіріне барса да «өз жерім» деп еркін жүретін уақытта Ресейде, Қырғызстанда, Өзбекстанда, Тәжікстанда, Түрікпенстанда, Қарақалпақ автономиялық республикасында тұратын қазақтар арғы ата-тегінің қонысын іздемеген. Алматы қаласына, жақын Алматы облысына ағылып келе бастады. Заңғар да сыртқа теппей, ешкіммен келіспей Алматының айналасындағы ауданнан жер берген. Ол жасаған жақсылығы біреуге ұнаса, біреулерге ұнамайтын. Кейде сол алып-қашпа өсек аяң өрттей лаулап алдынан шығатын. Осындай қарбалас жұмыс аз ба? Көп. Сол саясатпен айналысуына мұрсат бермеген-ді. Әрі Ринаттың әкесімен құдайы көрші. Көршілік парызға адам екі дүниеде де жауап береді. Заңғар басында бұл қағазды алғашқы әсермен, етқызуымен жинатқан. Республикаға беделді әкім Заңғардың талап-тілегін сеніп тап-сырған адамдары тез әрі таза орындады. Егеменді елін өркендетуге бар күш-қуатын аямаған Заңғар дәл бұлай болады деп ешқашан ойламайтын. Ел басшысына әділеттілігімен, адалдығымен белгілі азамат қандай жағдайда да ойын ашық айтудан тартынбайтын. Бұл жолы ерекше тұйыққа тірелді. Адамдар арасындағы ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрден аттап өте алмады және күш көрсетіп жеңе алмасын да білді. Қара папкіде жинаған Ринаттың даярлығы кез келген заңға бағына қоймасын да түсінді. Ринаттың бұл ісімен айналысатындар ерте ме, кеш пе табылар. Мен мына Қарағайлыда тұратын қарияның мәселесін бір жолға салайын. Ол үшін сыйлас генералмен жылы сөйлесіп қана келісермін, – деп телефон шалды.

- Сәлем, жолдас генерал-майор!
- Бұл кім?
- Мен – Заңғар ағаңмын.
- Сау-саламатсыз ба, аға?
- Рахмет.
- Жай ма? Сіз ешқашан телефон шалмайтын едіңіз.
- Ақылдасатын бір әңгімем бар еді.
- Айтыңыз. Біз сіздің қандай шаруаңыз болса да даярмыз.
- Рим! ол кездескенде Рим... деп еркелете сөйлесетін.
- Қуаныштымын. Аға мен іні солай болу керек қой.
- Маған кіріп кетуге уақытың бола ма?
- Ағасы шақырғанда інісі уақыт табады. Сағат 12-де сізде боламын.

– Рахмет. Қуана күтемін.

Генерал-майормен жылы сөйлескеніне риза болды. Алдындағы қалың папкідегі ол жайлы жиналған мәлімет, дерек, дәлел-дәйек қаншама қағаз жүзінде нақтыланғанымен, Заңғар сенбеді. Оны жамандыққа қимады. Папкіні ашып, Дулатбаевтың жерге алған актісін бөлек алып қойды да, сыртына «таласым жоқ» деп жаздырып, баласын СВО-дан босат деп сұрамақ болды.

Қабылдау бөлмесінде өзін күткен адамдар да, көмекші әзірлеген аудандарға жіберетін іс-қағаздар да жеткілікті еді. Алдымен іс қағаздарға көз жүгіртті. Қол қоятын жерге қолын қойды. Ал, жоғарғы жақтан келген қатынас қағаздарды айналысатын орынбасарларына бағыттап, қоңырауды басып хатшы қызды шақырып қолына беріп:

– Әрқайсысына қашан жібергенінді анықтап, тіркегін, – деді. Хатшы іс-қағазды алып, бұрыла беріп:

– Кешіріңіз. Сізге Қарасай ауданының әкімі Бұқпанов жолдас келіп отыр, – деп хабарлады. Заңғар оң жақ иығын көтере қиғаш қарап, ойлана қалды да:

– Кірсін, – деді.

Көлденеңімен биіктігі теңесіп кеткен, жасының жастығына қарамай шашы да ағарып кеткен Талғатби бұрын ақжарқын сәлемдесіп, еркін сөйлейтін. Бұл жолы қипақтай басып келіп, күмілжи сәлем берді.

– Шаруа қалай?

Бірінші том

– Жақсы, Зәке, жақсы.

– Басқа жайды қоя тұр. Мына қарияның жеріне неге тиісесің?

– Зәке-Зәке, былай әлгі жер бастығы...

– Токтат! Жерге шешімді әкім шығарды. Жердің иесі бар ма, жоқ па анықтамай сен не бітіріп отырсың?

– Ім...ім. Генерал-майор сұраған соң...

– Жер сұрағаны үшін ол кінәлі емес, жоғары лауазымды азаматты заңсыз іске араластырған сен кінәлісің. Бар да қариядан өзің кешірім сұра. Қалған мәселемен кейін сөйлесемін, – деп, әңгімені қысқа бітірді.

Заңғар келген адамдарды түгел қабылдады. Көмекшісін шақырып, генерал-майор Ринат Халиевті күтіп алуды тапсырды. Дәл сағат он екіде кабинетіне кірген бойы ортадан сәл биік, жымия күлген ақсары жігітті Заңғар құшақтай қарсы алды.

Қолтығынан алып келушілерге арналған орындықтың оң қапталына отырғызып, орнына барып жайғасып:

– Қал қалай? –деп әдеттегісінше ақжарыла қарады.

– Жақсы, аға!

– Сенің де уақытың тығыз болар.

– Айтар шаруам – мынау. – Ол жұмысқа келген бойда бөлек қойған Дулатбаевтың іс-қағазын қолына алды. – Сен Қарасай батыр ауданынан жер алыпсың. Жер алғаның жақсы. Бірақ ол жер сол ауданды алғаш құрушылардың бірі әрі елдің құрметті азаматы, тіпті, сенің үлкен қайын атаңды жақсы білетін, сыйласатын Дулатбаев Жаныс деген қарияға 1995 жылдан бастап тиесілі екен. Аудан басшылары қателесіпті. Қартты қапаландырмай, жерін өзіне қайыралық. Міне, мына қағаздың сыртына «қарсылығым жоқ» деп қолыңды қой да, СИЗО-да жатқан баласын аудандық Ішкі істер басқармасына тапсыр, – деп жер актісін Ринат Халиевтің алдына қойды. Генерал-майор дәл осындай төтесінен қоятын әңгімені күтпеп еді, көгілдір жанары жылтылдап, өңі қызара бөртіп кетті. Кеудесін тіктеп сәл ойланып отырып:

– Сіз сұрасаңыз қандай проблема болмақ, – деп қолын қойды.

Бар мәселені қолма-қол шешіп, қолма-қол іске кірісетін Заңғар ұялы телефонын ұсынып: – Жігіттеріңе Дулатбаев Сейтекті Қаскелең түрмесіне жеткіз деп тапсыр. Мен аудандық милицияның бастығына қабылда деймін.

Ринат Халиев Заңғарды көптен білетін. Ұсақ-түйек мәселеге көңіл бөлмейтінін, пыш-пыш әңгімеге жоқ, турашыл мінезіне, айтқанын орындайтын адалдығына қызығатын. Сондай-ақ өзі ерекше құрметтейтін адамның осы жас мемлекетті құрғаннан бергі жан досы екенін де жақсы білетін.

– Ринат, екеуіміздің де сыйлайтынымыз бір адам. Осы елдің де, жердің де иесі – сендерсіңдер. – Жігіттеріне тапсырма берген сөзін естіп отырып, генерал-майор қайырған ұялы телефонды алып, орнынан жұлқына көтерілген Заңғар: – Рахмет, сыйлағаныңа рахмет, – деді. Барлық сенімді адамдарын іске қосып жинатқан фактілерді айтпай-ақ, көрсетпей-ақ шешермін дегенін ұмытып кетті ме, алдындағы қара папкіні ашып, жер актісін салғанда Ринаттың өзіне таныс бір топ «КНБ қызметкерлерінің» куәлігі көзіне оттай басылды.

– Заңғар Қобыландыұлы, сіз біздің жігіттердің куәлігін қайдан алғансыз? – Ол әп-сәтте тілінің ұшына келген «астыртын артымнан компромат жинап жүрсіз бе?» деген сөзді айтуға оқталып тоқтады.

Өмірге қалада келіп, қалада өскен Ринат көңіліне келгенін кім болса да айтып қалатын. Бұл жолы Заңғардың мысы басты ма, жоқ оған деген сенім жеңді ме өзін-өзі ұстады.

– Ол – өзіміздің қауіпсіздікті қорғайтын жігіттердің куәлігі! – деп Заңғар сасқалақтай жалтарды. Бұл да оның өміріндегі алғаш рет ақталуы еді.

Ринатты қабылдау бөлмесіне өзі шығарып қайтты. Кабинетіне оралғанда алдында жатқан қалың қара папкіге көзі түсті. Ол папкідегі құпия шындықты жинаған адамдарға да жан керек. Ерте ме, кеш пе ар алдында, заң алдында жауап береді. Заңғар қара папкіні көтере ұстап, сейфтердің ішінде кілті тек өзінде ғана бар сейфке ақырын қойып: «Ел басына екі талай күн тумаса, осы есіктен шықпа!» – деп қайта бекітті.

Көзін байлап машинамен әкелгеннен кейін көгілдір аспаннан басқа ештеңе көрінбейтін полиэтиленнен жасалған қоршауда өз көрін өзі бүгін соңғы рет қазып жүрген Сейтек сырттағы ұялы телефонның шырылын естігенде шошып кетті. Бұл Заңғар

Бірінші том

Нұрахметовтің өтінішімен телефон шалған Ринат Халиев еді. Қас қағым уақытта Сейтектің басында екі түрлі ой ағыны тоғысты. Үміт пен күдік алма-кезек ауысып, жан дүниесі дауыл шайқаған теңіздей тулап тұрғанда автоматтың ұңғысы қоршауға бұрын кіріп:

– Ары қарап, қолыңды артыңа ұста! – деген Магамедтің әмірі естілді. Сейтек айтқанын орындады. Сәл қарсылық жасаса, атып тастайтынына көзі жетті.

Түнде тынысы бітіп, ауа жетпей алпарысып жатып, қамақтың есігін тепкілегенде, бетіне кара тор киген адам тамақ беретін терезеден қарап:

– Жан тәтті, ә? – деген. Ол қолындағы рацияны аузына апарып: – Аш вентиляторды! – деді әлдекімге. Жер астындағы қамақта отырғандарды жәбірлеудің бір түрі – ауа келетін қақпаны жауып, әл-дәрмені таусылғанда: «Айтқанымды орындайсың ба, жоқ орындамайсың ба немесе қойған талапты атқарасың ба, жоқ атқармайсың ба?» – деп қинайтын.

– Бен Ладеннің жансызы. Бүгін ең соңғы күнің. Кешегі кешкі сөз есінде ме? Соны орында! – деді. Сейтек генерал-майор екенін даусынан таныды. Түнде жатарда қарауылдан құтылған соң үндемей кеткенімен, жерді бермек болып шешкен.

«Әке-шешемді жылатып, балаларымды қинағанша алар жерін алсын. Сол жерсіз де күн көріп, осы жағдайға жеттік. Менің пікіріммен олар да келісер», – деген тоқтамға келген.

Ауасыз өмір сүру қиын екенін Сейтек басына түскенде білді. Аузы кеуіп, тілі жабысып, оралымға келмей қиналып жатып:

– Ор...ын дай...мын! – деген. Сол уәдесі есіне түсіп: «Енді босатар», – деп үміттенген. Магамед қолына кісен салып, көзін байлап, аузын скотч деген пәлемен желімдеп, желкесінен итеріп әкеліп, машинаның артқы есігінен кіргізді. Кісеннің бір тармағын орындыққа бекітіп жайғастырды. Ол адам емес қасқыр жетелеп жүргендей машинаға от беріп, жылдамдыққа қосты. Алдыңғы орындықта отырған Владимир мен Магамедтің сөзі естілмейді. Сейтек: «Бұлар көрімді қаздырып бітпей қайда алып барады. Әлде жаңағы сөйлескен генерал-майор болар. Атып таста деді ме екен. Атса, осы даяр көрге атар еді ғой. Көме салса, кім табады. Ешкім де таппайды. Осы мен қандай түрмеде жатырмын.

Жоқ, әкем бар қағазды ал да, баламды әкеліп бер деген шығар...»

Осындай оймен әр ағаштың бұтағына жармасқандай болып келе жатқан Сейтек машинаның өрге қарай жүріп келе жатқанын анық білді.

«Иә, тауға бара жатырмыз» деп ойлап үлгерген жоқ, оң жаққа қарай жалт бұрылды. Асфальт жолмен жүрген машина қапыда кез болған жардан ұшардай шошына ұмтылып тоқтады. Есік ұзақ ашылды. Сейтек қапырық машина ішінде қара терге түсті. Бір мезгілде екі-үш адам сөйлесіп келіп, машинаның артқы есігін ашып, Магамед орындыққа бекіткен кісеннің кілтін бұрап тұрып:

– Тез сыртқа шық! – деп бұйырды. Мал айдағандай қақпалап келіп есіктен кіргізіп, көзіндегі байлауды шешіп, аузына жапсырған лентаны алды.

Кірген қомалақтың ішін шолып шыққан Сейтек өзінің бойынан жоғарғы адам басы сыймайтын терезеден Алатаудың сұлбасын көрді. Ызғарлы цемент кереге кеудесін екі күн емес, екі жыл қысқандай. Көз алды торланып, демі дірілдей шықты. Алқымына өксік келіп тірелді. Мұндай қорлықты көремін деп өзі де, көреді деп танысы, достары да ойлап па еді. Жоқ, бір көруді армандаған Алатауға қайта көз жүгіртті. Қарсы қабырғадағы нар төсекке қарай аттағаны сол еді, есікке кілт салған тықырды естіп, артына мойнымен бұрылды. Темір есікті ашып, ішкі арматурадан жа-саған тордың құлпысын алған, кәдімгі өзіне таныс милиция киімін киген жігітті көргенде етене танысымен кездесетіндей асыға қимылдап, соған қарай жүрді. Жете бергенінде: «Шық сыртқа, Дәулетбаев!? – деді милиция сержанты.

Биік қоршаудың үстінен тікенек сымтор керген түрменің кен ауласына аяғы тигенде жылы самал желпіген дымқыл жердің иісі аңқасын жарып өтті.

Сержант:

– Соңымнан ер! – деп Ішкі істер басқармасының ғимаратына қарай бастады. Ол Сейтекті аудандық бастықтың есігін ашып кіргізіп, өзі сыртта қалды.

Подполковник орнынан күле көтеріліп, жылы сәлемдесіп:

– Отыр! – деп жан-жағына орындық қойған ұзын сары столды нұсқады. Қоршаған орта оп-оңай сазбалшықтай илеп, ырқына бейімдепалатынын адам байқамай қалады. Алжамандық, қатыгездік

Бірінші том

қоршаса, өмір есігін ашқалы сол қатыгездіктің тұтқыны болғандай тұйықталады. Ринат, Владимир, Магамедтің қарым-қатынасы Сейтекті ғұмыры мұндай ілтипатты көрмеген жанның халіне жеткізген. Ол өзгерісті сырт қарағандарға байқатпағанысығанымен, өзі де сезбейді. Бар адамға сенбейді, үреймен қабылдайды.

Ең шеткісіне барып, тізе бүкті. Подполковник әдеттегі сыпайылығы:

– Заңғар Қобыландыұлы сәлем айтты. Бәрі де жақсы болады, – деді. Сейтек Ішкі істер басқармасының төрағасы айтқан сөзді бар зейінімен тыңдағанымен, Заңғар Қобыландыұлы дегеннің кім екенін, оның Сейтекке неге ықыласы түсіп сәлем айтқанын түсінбеді. Қамауға алынған аз уақыттың арасында адамдарға деген түсінігі, түйсігі шұғыл өзгерген еді. Бәрі саналы, саликалы пенделерше сөйлеспейді. Адам құқығын қорғайтын мемлекеттік қызметкер деп бағалайтындардың өз уақыты болса да, өле-өлгенше санасына сіңіріп таңба салған қарым-қатынасын көріп, біліп түнілген. «Жана қазақстандықтардың» бәрі Сейтекке жаналғыш, адамды хайуаннан да жаман азаптаушы секілді болып көрінді. Дүние үшін, жеке өз пайдасы үшін бүкіл ұлт болып ғасырлар бойы жинаған, сақтаған халық қазынасын тәрк еткен тәубасыздар болып көз алдына елестейді. Ринат Халиевтің «Бен Ладені» бастыққа біртүрлі жирене қарады. Осындай әрі-сәрі ойда: «Күтейін. Әлі-ақ айдаһардай аузын ашып, тісін көрсетіп, генералға жеріңді бер дейтін шығар. Айтқанына көнбесем, бұл да оның кейпін киеді. Жоқ, аш пәледен қашқан дұрыс. Сұраса дегеніне келісейін».

Подполковниктің телефоны қонырауын соқты. Ол кешірім сұрағансып, қолын сәл көтерді де, орнынан тұрып барып телефон құлағын көтерді. Көтерді де көңілдене сөйлей жөнелді.

– Сәлем, ә...ә...ә, Заке, сіздің тапсырмаңызды қазір орындаймын. Міне, өзімен әңгімелесіп отырмын. Жақсы-жақсы. Айтамын, айтамын. Бәріне міндеттеймін. Сау-саламат болыңыз. – Ол Сейтектің қарсысына келіп: – Ал, кеттік, – деді.

Қолынан кісен алынғаннан бері Сейтек өзін еркін сезінгендей. Шапкісін жүре киіп сыртқа беттеген төрағаның соңынан ерді. Ұстараның жүзіндей сағатына сан құбылған тіршілікке байлам айтып үлгермейсің. Осыдан бір-екі күн бұрын Сейтек КНБ-ның ба, жоқ, қаладағы аудандардың қай түрмесінде отырғанын, қайда

жүргенін, жатқанын білмей нала болса, енді облыстағы үлкен бір ауданның Ішкі істер басқармасының төрағасы Алматыдан соғылған телефонның әмірімен елпең қағып жүр. Ілтипатына ие болып қастерленіп, қара «Мерседеске» отырып, Қарағайлыға қарай ағып барады. Бала кезінде әкесі Жаныс: «Сәуір болмай айранға тоймайсың», – дейтін-ді. Сол айраны көп ай да аяқталып қалған. Райымбек елді мекенінің күнбатыс қапталындағы жайын балықтың жонындай дөңдегі зираттың тұсына келгенде подполковник аруақтарға тәубе етіп, бетін сыйпады. Сейтек те, «Мерседесті» жүргізуші де қайталады.

– Мен мектепке барғанда мына қапталда бір шоғыр ғана зират бар еді, бұл күнде қалаға айналды. – Төраға осы ауылдың тумасы екенінен хабар берді.

– Менің ең үлкен атамның да зираты осы Райымбекте, – деп Сейтек те ауыр күрсінді.

– Қарағайлыға қашан бардыңдар?

– Сол үлкен атамыз 1905 жылдары орыстар келгенде шығыса алмай, тауға шығып кетіпті. Кейін дүниеден өткенде ата-бабасының жанына әкеліп жерлепті.

Сейтекке сол иығынан қарап отырған подполковник:

– Әкеңнің аты кім? – деді.

– Дулатбаев Жаныс.

Тар көшеден бір топ ит таласа-тармаса өтті де, жүргізуші тежегішті қатты басып, машина өңмендеп барып тоқтады. Әңгіме де кілт үзілді.

Елдің жұмыстан, базардан қайтқан шағы болар, лек-лек машина тасқыны жоғарғы жолға шыққаннан кейін көбейіп кетті. Жолдың жан-жағына артық дүниесін жайып, ашық базарға айналдырғандардың арасынан ине өтпейді. Еркін өмірдің, кең дүниенің, таза ауаның қаншалықты қасиетті екенін түсінуге, бағалауға ұзақ ғұмыр сүру шартты емес екенін адам басына қиын іс түскенде біледі. Сондай зобаланды күн өтісімен ұмытып кететіндер де аз емес. Жол бойындағы мүшекке қайтадан көмірін, құмын, қиыршық тасын, вагон-вагонға тыққан цементін салып сатқандар мен бір-екі сиырының сүтін, қатық, май, құртын, «қара базардан» арзанға сатып алып, бір-екі теңге үстіне қосқан аяқ киім, сулық секілді ұсақ-түйектерін пұлдағандар онсыз да тар жолды одан

бетер тарылтып, жан-жағынан қысқанда басқа тіршілікке көңіл бөліп береке табу мүмкін емес-ті. Осы жол бойындағы халықты тәртіпке шақыратын, сауда-саттықтың адал-харамын анықтататын Ішкі істер департаментінің бастығы қаулаған қақтығыстың, қарбаластың ортасында – бейне отты кешіп келе жатқандай еді.

Тау етегін көктей жүріп Таусамалы елді мекенінен өтіп, Қарағайлыға бұрылғанда жолдың жан-жағындағы сауда жасаған лаулаған жанды өрттен сытылып шыққандай болды. Қара «Мерседес» машинасына отырған үшеуі енді жолды тарылтқан, жан-жағын қысқан сауда жасаушыларға жалтақтамай, алдарына қарады. «Кемедегінің жаны бір» болғанымен, әрқайсысының да білгісі келген мәселесі бар еді.

Аудандық Ішкі істер департаментінің төрағасы облыс әкімі Заңғар Нұрахметовтің тапсырмасын орындап, генерал-майордың тұтқынын үйіне әкеле жатыр. Осы ауданның тұрғыны екенін білгенімен, оған Заңғардың қандай қатысы барынан хабарсыз. Қамақтан кабинетіне әкелген сәтте Заңғар телефон шалды, жөн сұрап та үлгермеді. «Міне, шығып бара жатырмын», – деп айтты да, Сейтекті ертіп есік алдында тұрған машинаға отырды.

Сейтек өзіне де, елге де құпия түрменің қайда екенін ойлап, шеті, шегіне шыға алмай торықты. Ол осы жарты ғасырға жуық ғұмырында қамақ емес, милицияның алдында отырмапты. Бүкіл өмірін түрмеде өткізгендер басынан кешпеген азап пен тозақтан құтылып келе жатқандай. Қарағайлы Алатаудың алақанындағы кешегі бір шоқ гүлдей ауыл емес, қанатын кең жайған. Күншығысы әсем Алматымен жалғасты. Ал етектегі Таусамал елді мекені бір саулықтың емшегіне жармасқан егіз қозыны елестетеді. «Мерседес» кеңшардан жоғарғы алма бактың шетіндегі жалғыз талдың түбіндегі үйдің тұсына келіп тоқтады. Бұл – «Әулиетал», Дулатбай ұрпағының Отаны.

Көк мәуіті костюм-шалбар киген Жаныс үйден жалғыз шықты. Өрік ағаштан сәл ұзап барып, қалт бөгелді. Тор-тор ақ қалпағын түзеп, асықпай шалғы мұртын сипады. Жағасы қалқайған ақ көйлектен көрінген қылтанақ мойны айналасындағыны елден

бұрын көріп-біліп, өзінше ой түйіп үлгеретін кәуек бас пен қуыс кеудені шаққа жалғап тұрғандай... Соңғы кездегі ел аман, жұрт тынышта басынан өткен дауыл оған оңай соққан жоқ еді.

Сейтектің аман-есен келуі қам көңілін жұбатқаны болмаса, жанын жылытпады... Бұл жаңа қоғамға түсінбейді. Қазақты қазақ тонаса, қазақты қазақ қорласа, зауал ғой, зұлымдықтың аяғы немен бітеді. Бір жолға жеңді. Онда да мемлекеттік заңның күшімен емес, жайды түсінген жақсы азаматтың шарапаты тиді. Ертең қайтеді?..

Ой жетпейтін шың, көз жетпейтін шыңырау... Шырғалаң бір шым-шытырық тіршілік қайта айналып соқпасына кім кепілдік береді. Өшпескен қарсақ құлағымен ін қазбай ма? Осындай зорлықты көрген жалғыз өзі ме? Жоқ барша жұрттың арқалаған азабы ма? Кедейдің бәрінің көрген күні, атқан таңы тозақ шығар. Сыртқа сырын ашпас, мұңын шақпас. Теңдік алғанда көрген жақсылығымыз осы ма?!

Жаныстың құлағы шыңылдап кетті. Қаумалаған күмән-күдік пен қаруын кезенген қауіп. Жанын жай таптырмайтын сұрықсыз сұрақ. Қорғанар күші жоқ. Тиянақты тоқтам айтар, жол табар қауқары тағы жоқ. Қарапайым шаруаның тірлігі – тиегі жоқ домбыраға ұқсас еді.

Жаңадан дәндері шырайлана бастаған алма баққа қытымырлана қарап тұрып: «Осы маған артық байлықтың керегі не?» – деп өзінен-өзі сұрады. Жауап беріп үлгермеді, есіктен буыншақ-түйіншегін көтере сөйлей шыққан бәйбішесі Жәмилә ойын бөлді.

Бүгін екеуінің осы Қарағайлыда бірге өскен туысының әрі досының дүниеден қайтқан күні. Алматыда тұратын баласы Дәулетбай құдайы тамаққа шақырған. Соған барады. Әйелдердің жолға аттануы – үлкен мәселе. Құр қол жүрмейді.

Жәмилә жақындағанда Жаныс Қарағайлының басындағы, өз үйінің алдындағы Алматы қаласынан келетін автобустардың ең соңғы аялдмасына қарай аяндады.

Бүрмелі ұзын көк көйлек, өрнекті жасыл қамзол киген, ақ кимешекті толық ақсары бәйбішесін ерткен Жаныс бейне археологиялық қазбадан табылған архаизмнің өте құнды экспонаты секілді.

Тыным таппайтын автобус алдында ғана кеткен-ау аялдамада ешкім жоқ екен. Жәмилә ендігі кезек екеуіміздікі болар деп

Бірінші том

жорамалдады. Күнбатыс қапталдағы көшеден екі адам көрінді. Ұзын бойлы, сопақ бас, арық қара жігітті қапталдай жүрген жалпақ денелісі әлденені алқын-жұлқын болып дәлелдеп келеді. Серігінің сөзін үнсіз тыңдаған жігіт Жанысқа жете бере:

– Ассалаумағаликем! – деді. Сонда ғана жалт бұрылған жалпақ жігіт:

– Ә, көке, кешіріңіз? Ассалаумағаликем! Сіз екенсіз ғой, – деп елпектей келіп қол берді.

– Иә, менмін, танымадың ба?!

– Сізді танымағанда кімді танимын. Сіз – Ернұрдың атасысыз.

– Жақсы. Ашуың қатты. Неге кейідің?

– Мына әкім... – Жаныс сөзін бөлді.

– Қайсы әкім?

– Өзіміздің Қарағайлының жарты патшасы.

– Е, е, е.

– Сол жерімді Қарақалпақтан келген адамға бізге айтпай беріп жіберіпті. Қысқасы сатып отыр.

– Осы шаруашылықта туғаннан бері еңбек еткен сенің әкенді білмей ме? Қырық жыл бригад болды.

– Сатқанын занды анықтаған жоқсың, асықпа!?! – Жолдасы тоқтам айтты.

– Ис-қағазын жасапты. Мұндай менбілермендікке не істеуге болады? Иесі барын біле тұра басынып отыр. Алматыда тұратын мына заңгер досымды шақырып, соған байланысты Қаскелеңге бара жатырмын.

– Дұрыс. Сендер жассындар. Біз заң-законды түсінбейміз. – Жаныс іштегі қыжылын айтпады. Бірақ осындай барлық қитұрқылықты жасайтын төменгі топ. Жоғарғы ел ағалары білмейтін шығар деп түйді. Үкіметті жақтап та, даттап та абырой таппайтынын басынан өткен жай анық түсіндірген.

Тік көшені өрлеп өздеріне беттеген жастар әндетіп келеді. Басына мексикалықтардың қалпағын киген, ақ көйлекті, ақ шалбарлы жігіт мойнына асқан гитараны саңғырлата соғады. Қыз-жігіттер көңілді-ақ. Жанысқа ақырын басып жақындаған Жәмила:

– Молда баланың үйінен шыққан болар. Кеше кенжесі Отан алдындағы борышын өтеп келді, – деді. Жастарға еліре қараған жалпақ сары жігіт:

– Бұл – елу жасын тойлаған Түркиядан келген бай Абдолланың қонақтары, – деп түзетті.

Жаныс ол байдың даңқын естіген. Ауыл ақсақалдарын қонаққа шақырған. Бірақ өзі бара алмаған. Үндемеді.

Жігіт бар даусымен әндетіп келеді. Осы кезде ән деп те, әнші деп те айтуға болмайтын, бірақ өздерін «Өнер жұлдызымыз» деп бағалайтын, жекелік радио толқыны, телеарнасы барлар арқылы жарнамалайтындар көп еді. Үкімет «демократиялық мемлекетпіз» деп жариялағалы әумесер «жұлдыздар» сахнадан да, экраннан да түспейді. Әуелде көпшілік қабылдамап еді, «көрге де көнесің» деген рас екен, қазір құлаққа да, өмірге де сіңіп барады. Әсіреқызыл сазгер Африканың да әні емес, қазақтың да қаны емес, қайдағы бір қарабайыр қойыртпақты шығарса, оны шырқайтын әумесер әншілер де жеткілікті. Оларды кешіруге де, уақытша естуге де болады. Жастық желіктері басылар. Мына сақалды саясаткерлерге не жоқ?! Сол әпербақан саясатшыл «шешендерді» теледидардан көргенде Жаныс жанын қоярға жер таппайды. Екі адамның басы қосылса алға шығып зарлап, ел басшыларын, халық білетін сыйлы азаматтарды сынап-мінеп, «ақыл» айтқанда ызаға булығып теледидарды сөндіреді. Оларға тек дейтін, сен босқа күйе жақтың дейтін аузы дуалы ақсақалдар да жоқ секілді. Анық-қанығын ашып, ақиқатын дәлелдеп жазалайтын үкімет те жоқ. Ал мыналар жаңа желік атына мінген сондай «таланттардың» бірі болуы керек, әйелдерше жайып жіберген шашын желпіп тастап, гитарасын сабалай әндете жақындады.

*Махаббатым мәңгілік,
Сені іздеймін ән қылып.
Кел сүйейін ерніңнен,
Жатсын дүние жаңғырып.
Бар сырыма сенгін сен,
Сағыныштан өлдім мен
Мына жалған өмірге -
Бір сен үшін келдім мен!*

Шашақталған тар көк женси шалбарына алуан түрлі моншақ таққан, түйме қадаған кіндігі жалаңаш жас қыз айналада ел, үлкен қариялар бар деп қаперіне алмай, қып-қызыл етіп бояған

Бірінші том

шашын желкесінен бір түйіп алып, өлеңнің соңғы сөзін әлденеше қайталаған жігітті құшақтап жүре аймалап келеді.

– Оһ, махаббат! – деді бригадтың жалпақ бет баласы. Жанындағы:

– Студент кезінде сен де әнші боламын деп әлек салғансың. – Ұзын кара досы мырс-мырс күлді.

– Жас кезде әуестенген болармыз. Бірақ мұндай шатпақ ән айтпадық. Қазақтың Ақан серісінен, Біржан салынан, Мұхитынан қалған әнді шырқадық. Нұрғисасы мен Шәмші, Әсетінің әсем де сазды әнін асқақтаттық. Ал мынау не? Қойыртпақ. Шамасы миллионер Әбекең гуілдеткен-ақ екен. – Есігінің алдында екі «Джип» тұрса да бұларды жеткізіп салмады. Жылаңқы тиын санаған бай.

– Қолындағысын қонағына беретін осы жердің тума қазақтары емес. Бұлар түні бойы тойының көркі болды ғой, – деп күңк етті заңгер. Думанды жастар аялдамаға жеткенде автобус-такси де көрінді.

– Аха, міне, машина да келді. Нурик, гитараны байқа. Тез-тез, – деп қызыл шашты қыз жігіттің сол қолтығындағы жіңішке кара додабас ақкуба қызды қағып жіберіп, есігі ашылған домалақ таксиге қарай жұлқи сүйреді. Қайдан жиналғанын адамдар тез-ақ қаптады да кетті. Машинаны жарып жіберердей жапырлай ұмтылып, лықа толтырды. Кейде машина резина секілді созыла ма, жоқ жүргізуші жол тәртібін сақтауды ұмытып теңгеге қызыға ма, бір қора топ кішкентай домалақ абтовуска сыйды да кетті. Қас қаққандай болмай машина жолға шығып, жоқ болды. Елден бұрын келдік деп тұрған Жаныс пен Жәмилә сыймай, ақ қарға құсап аялдамада қалды.

Балалары машинамен апаралық дегенде Жаныс келіспеген. Келіспейтін де себебі бар-ды. Ол қауқауласқан ортаны іздейтін. Көрші-қолаң қарттармен осындай жолда сәті түсіп кездессе, өткен-кеткенді айтып әңгімелесуді аңсайтын. Ашығамыз, киімсіз қаламыз демейтін. Мал жоғалады, ұры келедіні қаперіне алмайтын. Оу бір күні үйінен әдейі арнап шығып аяндап, осы Қарағайлыда қалған замандастарын аралады. Бірі жалғыз сиырын бағады екен. Соның сүтімен күн көріп отырған жайы бардай. Екіншісі сыпыртқы сатып базарда жүрген көрінеді. Үшіншісі бір байдың үйін күзетуге шығыпты. Ол бай жастарға сенбейді екен. Қысқасы

ешқайсысын көре алмай, осы тіршіліктен түңіліп қайтқан. Бұл жолғы ойы бұрынғыдай ескі көз таныстары кездесе, жай-күй сұрасып барамын ба деген үміт, дәме еді. Ол да бұйырмады. Әлгі автобусқа мінгендердің ішінен: «Мына қариялар бәрімізден бұрын келіп тұрған. Сол кісілер отырсын», – деп кішілік ізет білдірер пенде табылмады. Бұрын мұндайда «Орыс болып кеткен» деп өзін-өзі жұбататын. Сол орыс ықпалынан құтылғандағы, өз еркіне өзі ие болғандағы адамдық қатынас, болмыс Жаныстың жанын құлазытты. «Енді кімді кінәлаймыз?» деген шарасыз кейіппен бәйбішесіне қарады.

Жәмилә қариясының ойын іштей түсінді.

– Мен Ернұрға телефон шалсам, қазір келеді. Оған қалай қарайсыз? – деді. Айналадағы бар қимыл-қозғалысқа, іс-қарекетке көңілі толмай қиястанған Жаныс қырланып, костюмының түймесін ағытып бұрыла бере:

– Қайтесің мазалап. Келер тағы бірі. Қазір үкіметтің автобусы жоғын білесің. Жеке ақша табатындар аз ба, келер тағы, – деді. Сосын Жәмиләға жалт қарап. – Такси емес, жүк машинасын күні бойы тосқаныңды ұмыттың-ау, ә? – деп сынай қарады.

– Жарайды. Тосалық. Қазір екіншісі келер.

Жәмилә сөз жарыстырған пенде емес. Жайдары жүзі күлімдеп, өз үйіне, Алатауға қарады. «Әулиеталдың» жанындағы көк шатырлы үйден көтерілген бір бұрым түтін тұп-тұнық аспанға шаншылып тұр. Есіне енесінің: «Түтінің түзу шықсын!» – деген батасы түсті. Жаңа шығарда даладағы ошаққа отынын даярлап, Айкерімге: «Ертеңгі сүтті пісір», – деп кеткен. Сол оттың түтіні екені анық. Үнемі алдағы күннен үлкен үміт күтетін жаны жақсылыққа жорыды. Жақсылық іздеген халықтың ұрпағы ғой.

Қариясының айтқаны болды. Бұл жолы жаңа «Икарус» келді. Елден бұрын кіріп, екеуі екінші орындыққа отырып алды. Ілесе кірген жастары: «Жер ортасынан асқан кенестік заманның зиялысы бар ма?» – деп сұрағанға: «Мына ағалар», – деп кез келген қазақ көрсетердей үш азамат шалқалап, салонды барлай қарап сәл тұрды да, оң жақтағы қапталға көршілес болып жайғасты.

Жаныс пен Жәмиләға адам деп те көз салмады. Жаныс қытымырлана қиғай қарап отырып: «Сәлем бермеді деп жаңағы екі жігітті кінәлағаным бекершілік екен. Мыналар нағыздың өзі

Бірінші том

гой. Бұларды жер бесік түзетпесе, басқа ештеңе түзетпес», – деп тәубесіне келгенше биіктігі мен ені бірдей төрт бұрышты жалпақ бет ақсары азамат жайғасып болып, еңтігін баспай:

– Сендер түнде «Четыре братьяның» келгенінен не түсініп, не байқадыңдар? – деп галстугін кеңітіп, мінбеге шығардай ширатылып тамағын кенеді.

Содан бір дем үндемеді. Ешқайсысының жауап қайырмасын білді ме:

– Құдамыздың жаны қуырдақ болып кетті. Иә-ә-ә, жасымыздың үлкендігіне әрі кешегі мәнсап-мәртебемізге қарамай, бәріміз жапырлай тұрып сәлем бердік.

– Е, е, е. Солай болды. Құданың балаларымен дос шығар. Үй иесі құда құрмет көрсеткен соң біз де ілтипат жасадық. Онда тұрған не бар...

Бұл кешегі кеңестік дәуірде облыстық кәсіподақтың төрағасы еді. Әлгінде әңгімені бастаған ЦК-ның бір бөлімін басқарған, терезе жақта отырған шыр алмаған, шөлдің сексеуілі өндес кәсіподақтың төрағасы айтқан пікірге мән бермей, қайқайып отырған күйі алдына көз салды. Кәсіподақ төрағасының қолынан келмейтін іс те, өнер де жоқ. Қандай заманда да ол әмбебап. Ертең қайта социализм орнаса да орын табады.

– Тек қызып тұрған ойын бұзылды, келген мизерді тастадым...

Әлі отырмаған сұңғақ бойлы, қыр мұрынды аққұба азамат күйінішсіз, сүйінішсіз екі серігінің сөзін тыңдап қатарында тұр. Ол кеңестік дәуірде министрлер кеңесінің төрағасына көмекші болған. Оң қолы. Ол қызметке отыра салып әңгімені бастаған, алдындағы иығы кере құлаш жалпақ сары нағашысының арқасында қолы жеткен. Нағашысын, сыйлас көршісі кәсіподақ төрағасын «Қыдырып, сейілдеп қайталық» деп, құдасының үйіне кеше сенбіде сол ертіп келген.

Бұл күнде базар көбейгелі не жоқ, бәрі бар. Сонау Америка, Франция, Түркияда шығатын дүние-жиһаз, киім-кешекті былай қойғанда, не түрлі ішімдік, тәтті тағам Алматының базарында.

Оның құдасы – бұрынғы осы Қарағайлы шаруашылығының директоры. Кейін табылған «інісі» – президент.

Соның арқасында жер шарының барлық ендігіндегі елмен қарым-қатынас жасайтын бұл үйден іздесең, құс сүтін табасың.

Үш қабатты патша сарай-ындай үйдің алтын тұтқалы есігі көп. Кімнің қайда отырғанын анықтау қиын.

Ел ағасы ат жалын тартып мінгелі сыртта жұмыс істеді. Алғыр азамат адал еңбегімен өсіп, ірі мәнсапқа қолы жеткенше ағайын-туыстың ынтық ықыласын, ыстық құшағын онша байқамаған. Тіпті, ол сонау Арқада қатардағы қызмет атқарғанда қазіргі бауыр болып жүргендердің бар-жоғын білмейтін. Талаптыға Аллаһтың нұры жауды.

Қалай қызметі өсті, солай білімді, білікті туысқан көбейген. Соның бірі Хрущевтің заманында бастық біткенді мақтап, аянбай қол шапалақтап, мәнсапқа ие болғалы кез келген тесіктен майланбай өтетін пысық, осы жігіттің құдасы болды. Ол Қарағайлы шаруашылығының кешегі қожасы, қазіргі Ел ағасының отбасымен, бала-шағасымен қоян-қолтық араласты. Сыйласты. Тамырын теренге сіңірген тағдыры бір талшық. Дәуірлеп тұр. Ел ағасының жаңадан табылған «жанбауыры» кеңестік заманнан інісінің жұмыстан қалт еткен шағын қағыс жібермей қонақ етті. Әрқашанда арада жүретін сенімді адам, көмекші. Бір Құдайдан басқаға көмек керек. Сондай таза, сымбатты да сыпайы жігіт. Артық сөзі жоқ. Бірте-бірте жібек мінез жігіттің жанұясы Елбасының осындай ағайын-туыстарымен араласты.

Төрағаның үш қызына көмекшінің жалғыз қызы қосылды. Құдай көп көрмесін төртеу болды.

Көмекшінің қызы әрі шырайлы, әрі алғыр. Ойлағанын жасқанбай, жалтақтамай бетке айтағын қыз тез тіл табысып, бір үйдің балаларындай болып кеткен.

Қарағайлыға қыдырып келген сол сұлу қыздарға жер, жол көрсететін серік керек. Ол да осы үйден табылды. Бірақ директордың шомбал қарасын қаланың қыздары әуелде жақтырмады. Ол да занды құбылыс. Ауыл балаларына тән олпы-солпы, жүріс-тұрысы болбыр, ботқа бет шомбал қара бозбаланы бәрі әжуа, мазақ ететін. Қалай болғанда да сабырлы, бар адамның сөзін ыржиып күліп тұрып тыңдайтын ол осылар мені мазақ етті, үйдегі қара мысық секілді түртпектейді деп шамданбады. Бәріне ол да шыдады. Оны қаладан келіп, көкке шығып серуендейтін бастықтың қыздары қолбала секілді: «Алып келші, апарып қойшы, шақыра салшы», – деп емін-еркін жұмсайтын. Үйренісе келе

Бірінші том

оның еркек кіндікті екенін де ұмытқан ерке қыздар Қарағайлы кеңшарының желкесіндегі Кеңсайдың өзеніне шешініп тастап, емін-еркін шомылып жүрді.

Сонда жалпақ мұрын, төртбақ қара бозбала айдын көлде жүзген аққудың балапанындай сұлу, сымбатты көмекшінің қызына, қазіргі өзінің әйеліне, жағадағы көк шалғында етпетінен жатып жәудірей қарағанда дүниеде өзінің бар-жоғын ұмытып та кететін еді. Бірде сондай тәтті қиялда жатқанында осы әйелінің: «Әй, менің көйлегімді әпер!» – деген әмірін естімепті. Құйрығына тиген тепкіден шошынып, ту сыртына жалт қарағанда желкесінде тұрған алтын мүсіндей қызды көргенде қорыққанын да, ұялғанын да білмей, бетін басып жер бауырлап жатып алған. «Әй, тұр!» – деп аттап өткенде көзінің астымен қызға біткен бүкіл болмысына қарауға төзімі жетпей, жер бауырлай жылжып, оң қапталында жатқан көйлек-көншегін осы тұста тұрсың-ау деген жорамалмен лақтырып жіберген.

Содан көпке дейін жақындауға батпай, алыстан аңсай қарайтын. Сұлу қыз оған сықылықтап күлетін. Директордың шомбал қарасы сол күлкіден де ләззат алатын. Ішінен: «Шіркіннің сұлуы-ай, кімнің жары болар екен», – деп тамсанатын. Бұйрыққа дауа жоқ.

Мына нағашысы мен көршісінің әңгімесін тыңдаған жігіт ағасының жанына балаған ерке де сұлу сол жалғыз қызы түнде бәрі құрметтеліп қонып аттанған Қарағайлының бұрынғы бастығының шотпал денелі, талпақ танау, бадырақ көз қара баласына ғашық болып, шаңырақ көтерді. Бақыт дегенді қойсаншы. Қалай құда болды, солай шаруасы шалқып жүре берді. Лупамен қарап, әр қадамын бағып отыратын үкімет құлады. Онсыз да: «Қашан партиядан шығып сотталар екенмін. Халықтың байлығын құртқанымды «інім де» кешірмес. Не де болса бастықтардың кеңірдегін майлайын», – деп жанталасқан «ағанын» айы оңынан туып, Кеңес өкіметі құрыды. Жетпіс жыл ортаға жинаған халықтың байлығын бастықтардың қалай талап әкеткенін Қарағайлының адамдары байқамай да қалды. Бұл ауылда ұры жоқ. Өйткені, басы-қасында министрлер кеңесі төрағасының туысы жүрді. Оны дәл қазірге дейін тірі пенде кінәлай алмайды. Көмекшінің қызы менсінбейтін күйеу бала, шотбал қара – Таусамалдағы базардың иесі.

Мына сұр костюмды, көк галстук таққан, алдындағы екі ағасына ілтипатпен қараған жігіт ағасының сұлу қызы – оның әйелі. Яғни, бүкіл алыс, жақын шет елмен сауда жасайтын Береке деген фирманың президенті.

Табиғатынан ашық-жарқын, ер көңіл жанның қайда барамын десе де, алды ашық. Сен қайда бармақсың деп ата-енесі де, күйеуі де сұрамайды. Ұшамын десе ұшақ дайын. Есігінің алдында неше түрлі шетелдік машина тұр. Жалғыз мініп кетемін десе де еркінде. Ел сыртынан не айтпайды. Сұлу келіншектің тұла бойы тұнған сыр.

Терезе түбінде отырған күнбатыс қапталындағы аттың жалындай қырдан бергі неше түрлі бүлдірген түрін өсіретін ойпаң алқапқа көз салды. Жаздың бұл мезгілінде алуан түрлі киінген қыз-келіншек бұл жерді жайнатып жіберетін. Жасыл алқаптың арасындағы шахмат тақтасындай қара жолдың бойында жеміс піскенге дейін себілетін минералдық тыңайтқыштар әкелген машина қаптап жүретін. Қозғалған пенде жоқ. Кеңестік дәуірде кедейлер үйлеріне шатыр жасау үшін іздеп таба алмайтын, тапса қаражаты жетпейтін, дот баспайтын ақ қаңылтырмен қоршап тастапты. Жаныс бүлдіргендерін қорығаны шығар деп түсінді. Ол жерді әуелде үлеске алғанын, кейін қалталы байлар сатып жібергенін, енді екі-үш қабатты, сәулетті сәнді үй салынып, сатуға даярланатын жоба-жоспардан бейхабар-ды.

– «Төрт ағайындылар» келгенде сен тіпті елпілдеп кеттің, – деген дауыс Жаныстың ойын үзді. Назарын салды. Әлгінде келген үш азаматтың жалпақ сарысы түкпірде отырған тырақай қараға жуан мойнын бұрып, қиялай көз салғанына қарап, «сөйлеген сен боларсың» деп жорыды. Облыстық кәсіподақ төрағасы қатарындағы саз бетті жалпақ сарыға қарамай, шаншылып отырған күйі:

– Қызықсың, құдамыз құрақ ұшқанда қыңырлық танытып не керек?! – Жаныс «Мынау да мықтының бірі болар, болат шегедей екен. Тегі аласа бойлылар әлін білмей аспаға қарап жүреді. Сондықтан болар басқалар көрмегенді олар көріп үлгереді» деген тоқтамға келді. Бұл жолы Жаныс қателеспеген еді.

Таудан ылдифа қарай сырғанаған «Икарустың» Таусамал кеңшарына қалай тез келгенін кептеле толған жүргіншілер оң жаққа

Бірінші том

жалт бұрылып, қалт тоқтағанда білді. Бір шоғыры аялдамада машинадан түсіп, жаңадан қалың тобы қапыла мініп, автобустың дәлізі толып кетті. Қолында бір буда газет-журналы бар ашан жүзді аққұба жігіт алдыңғы есіктен кіріп келе жатқанда Жаныстың ту сыртында отырған бозбала:

– Ақын Таусамалда не бітіріп жүр? – деп, орын бермек болып көтеріліп еді, ақын:

– Рахмет, келесі аялдамада қаламын, – деп ризашылық білдірді. Абыр-дүбірді естігені болмаса Жаныстың бар назары сыртта.

Көше бойы толған базар, қаулаған адам. Бірақ өзі танитын бір пенде жоқ. Үйден шыққандағы үміті зая кетті. Лаулаған сауда, әсіресе оның түсінбегені қарыс жер жүрмей кездесетін машинаға май құятын қалың бекет болды.

Сол бекеттің алды толған кілең шетелдік машина. Соған таңдана қарап отырып Жаныс:

– Заманның тез-ақ өзгергені-ай, бәрі бар. Бірақ әлдене жетіспейтіндей, – деді, өзімен-өзі сөйлесіп. «Ол не?» деп үнсіз өзінен-өзі сұрады. Мына адамдардың өңі көз ілеспес шапшаңдықпен алмасқан даңғаза қозғалыста жауап қайырмақ түгілі, ойының ұшығына шыға алмады. Бар болғаны жақсы. «Тек мына май құятын бекетті жолдан алыс салса, Құдай ата ма? Зәуде от тисе бомбыдай атылады емес пе? Көше толған адамдар апат болады-ау», – деген сөздің аузынан қалай шыққанын, әлгінде кірген, көршісі ақын деген жігіт іліп әкетті:

– Дұрыс айтасыз, қария. Бұл ештеңе емес, Алматы қаласының әр көшесінің мүйісіне әлгі жағымпаз Храпин деген қу әкім бұдан да үлкен «бомбы» тығып жатыр... Арнайы қастандық деп осыны айтады. Бірақ неге екенін ешкім көрмейді. Соны ел басшылары біліп отыр. Көрсен де көрмейді. Қазір пара бергендерге жол шетіндегі алты сотық жер түгілі елді де, жерді де сатады.

– Қарағым-ау, ұйғырлар мен күрттер сатуды әлдеқашан бастаған.

– Оларда жер телімі көп қой.

– Соны сатады да кетеді. Үйренген. Жерсіз қалған қазақ қайда барады?

Ақын жігіттің қызына айтқан сөзін Жаныс та, қатар отырған Қарағайлыдан бірге мінген үш азамат та, тіпті, автобуска мінгендер де түгел естіді. Бірақ ешқайсысы қарсы да келген жоқ. Бұрын-

ғыдай қызбаланып қолтағандар да жоқ. Мұндай сөзге елдің құлағы үйренген секілді. Осыдан бірер жыл бұрын осындай әңгіме шықты, бітті жұмыр басты пенде біткен ду ете қалатын. Сонда Жаныс та білгенінше өз пікірін қосатын. Кейін: «Саясат, саясат дейді. Ол қандай болады екен деп ойлаушы едім. Байқап тұрсам, өзім де қып-қызыл саясаттың ортасында жүр екенмін», – деп күлген. Өйткені әкімдерді, мемлекет басшыларын сынап-мінеп, «ел байлығын ұрлап жеп қойды» деп күстаналау әдетке айналып кеткен. Шындыққа қарсы келуден сыналған бастықтар да жасқана ма, жоқ, еті өліп, беті көнтеріленді ме: «Біз сен айтқандай жемқор емеспіз. Жала жауып арымызды аяққа бастың. Заң алдында жауап бер, дәлелде», – деп олар да аузын ашпайды. «Мына жалақорлардың алдына шық. Ақтал!» – деп халық та ләм демеді. Бұл жолы да солай болды. Машина мен адамдар араласып кетті. Кіріп-шығып жатқан қос қақпаның алдына жетіп тоқтағанда лықа толы адамдар шықты да, отыратындар есікке лап берді. Бірінші болып артқы есіктің алдында тұрған Марат бастаған бір шоғыр балалар кірді. Кірді де атасы мен апасын көріп:

– Алақай, – деп құшағын аша жүгірді. Кеудесімен ту сыртына бұрылған екеуі таңдана қуана қарап:

– Құлыным-ау, сен қайда барасың? – деп жарыса тіл қатты.

– Бүгін «Азат» партиясы Республика алаңында шеру өткізеді екен, мұғалімнен сұранып сыныбымызбен соған бара жатырмыз. Ғасырға жуық Коммунистік партияға құлағы үйренген Жаныс пен Жәмилә кейінгі көп партияға онша көңіл бөлмейтін. Біртүрлі тосырқай қараған Жәмилә:

– Азаты несі, құдай-ау? – деді таңдана. Артына жалт бұрылған Қарағайлыдан шыққалы бір рет тіл қатпаған Таусамал базары иесінің қайын атасы: «Мұндай костюм менде ғана бар» дегендей жақсы костюмына бір, Жәмиләға бір қарап:

– Биліктегілердің атқарған қызметіне көңілі толмайтындар сондай оппозициялық топ құрып, соны «Азат» партиясы дейді. Жігіттің бетіне бажырая қараған Жәмилә.

– Түсінбеймін, – деді. – Бір азаттыққа қол жетті. Енді қандай азаттық керек?

– Ой, әже. Бұл мәселе күрделі. Басыңды ауыртпа? Алаң Дәулетбай ағаның үйінің жанында. Атам екеуміз қыдырып барып

Бірінші том

қайтамыз. Талай мықты, жақсы адамдарды көреміз. Өзің жақсымен бір кездесу де бақыт дейтін едің ғой.

– Қойшы, балам. Неге керек? Алматыда онсыз да көретін жер аз емес.

Әже мен немере келісімге келіп үлгермеді. Автобустың алдыңғы есігінен кимелей кірген тақырбас, кеудесі алақаптай үш жігіт жолындағы елді шырылдата жапырып, жүргізушінің қыр желкесіне жетіп тұрды. Оларға: «Бұларың дұрыс емес» деген пенде болмады. Жәмиланың көршісі жалпақ сары:

– Анау алдыңғыны түндегі «Четыре братьяның» жанынан көргемін, – деп көршісі арық караға күңк етті. Сол шақта Марат әжесінің құлағына:

– Бұлар – Таусамал базарының крышасы, – деп ысылдай сыбырлады. Әжесі «крыша» деген «жаңа қазақтың» жаргонын түсінбеді. Үшеуінің жуан бөксесіне ұнатпаған көзбен қарап үндемеді.

Марат ішінен: «Бұл үшеуі оппозициялардың шеруіне кетіп барады. Сонда қайсы партияның сойылын соқпақ?» – деп ойлады. Базардан өткеннен соң «Икарустың» жүрісі жеңілдеді. Бұрынғыдай әр аялдамаға тоқтап, қандай аялдама екенін айтпай, жолаушылардың тілегі бойынша тоқтайды екен. Тәртіптің жоқтығы ғой. Қаланың адамдарға арналған өз машинасы аз емес екен. Алматының атақты «Көкбазары» – ең соңғы нүкте. Марат жолдастарымен келісіп бөлінді де, Жаныс пен Жәмиланы ертіп таксиге мініп, Дәулетбай ағасының үйіне жол тартты.

Жаздың ашық күні әсем Алматыны ыстық құшағына қысып, бар шуағымен аймалап тұрғандай. Аспанда шөкім бұлт жоқ. Тек арайлы күн алқызыл нұрын төгіп тұр.

Заңғар Нұрахметов әкім болып тұрғанда Алматының орталығындағы қазаққа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын, тек қазақтың қанын кешкен адамдардың атымен аталатын көшелердің атын өзгертті. Аты өзгермей қалған жалғыз көше бар. Ол – Форман көшесі.

Марат жол нұсқаған қара «Тойота» қаптаған қалың шет елдік жеңіл машинаның арасында Алатауды бетке алып, сол көшемен ағып келеді. Бұл кең көшенің неге өзгермей қалғаны жайлы айтылатын әңгіме де алуан түрлі.

«Тойота» сол Форманның кең, түзу көшесімен қайқаң өрге көтерілгенде оң қапталдағы Елбасының мекен жайынан төменгі Республика алаңына толған халықты көрген Марат:

– Ата, мынау шеруге шыққандар, – деді. Отырғандар бұрылып назарын салды. Сәл үнсіздіктен соң Жаныс:

– Сонда бұлар не іздеп жүр? Сонау бір мың тоғыз жүз сексен алтыншы жылғы осы алаңдағы қырғынды теледидардан көргемін. Оның жөні бар. Ал бұларға түсінбедім.

– Ой, ата, өмір қашанда күрес. – Жәмилә Мараттың тықылдағанын ұнатпады, сөзін бөлді.

– Енді біздің Маратжан да ақыл айтады.

Марат әжесіне қарап сықылықтап еркелей күлді. Содан кейін атасына тез бұрыла бере:

– Қазір әжемді ағатайдың үйіне жеткізген соң екеуміз барып көрелік. Қазір Қазақстанда партия көп. Олар өздерін оппозиционерлерміз дейді.

– Олар кімдер? – Марат атасына жауап қайырды:

– Халықтың жан ашырымыз дейді. Бұларға үкімет рұқсат еткен жоқ. Кімнің не айтқанын тыңдалық. Келістік қой, ата, ә?

Қарсы алдындағы ұшар басында ақ қары айнадай жалтыраған Алатаудың ең биік шыңына қарап ойлана қалған Жаныс жауап қатпады. Жақсының жақындаған сайын қадір-қасиеті мәңгі бірге жүретіндей еленбей, бірте-бірте жан жылуы әлсізденетінін, содан алыстағанда: «Әттең, шіркін, бағалай алмаппын-ау», – деп санын соғып, көрде жатқан енесіне қол созғандай елжіреп еске алатын, өкіріп өкінетін, тек қазаққа ғана тән табиғатты ол ғылыми саралай алмайды, бірақ нобайын түсінеді.

Жаңа жол серіктері жан-жағынан қысқанда тынысы тарылып, кәрі кеудесін сүйреп автобустан сыртқа шыққанда лүп еткен самалымен желпіп өткен алдындағы асқақ Алатау енді жақындаған сайын аласарып бара жатқандай. Немересіне алаңға барамын не бармаймын деген жоқ. Өзі бір қол жетпейтін шындай болып отыр.

– Келістік пе, ата?

– Келістік!

– Соятын малға кім бата береді? – Жәмилә абдырап үлкен ақ жаулығының алқымын кеңітті.

Бірінші том

– Атам береді. Уақыт әлі ерте.

– Е, е, е, онда дұрыс. – Жәмилә жайланды. Машина жаңа әсем архитектуралық жобамен бой көтерген, кең ауласына жасыл бетеге егілген, балалар ойнайтын, қарт тұрғындар демалатын орындар жайлы жасалған тоғыз қабатты үйдің алдына келіп тоқтады. Бәрінен бұрын машинадан шыққан Марат жүгіріп барып, әткеншекке отыра бере:

– Тамаша! – деп айғайлады.

Мол денелі Жәмилә жаңа кең көйлегіне оратылып әрең түсті. Түсті де айналасын қуанышты жүзбен шолып өтіп:

– Жәке, Жәке, мен «Көкбазардан» бергі үйлерді түгел көрдім. Кеңестік замандағы салынған үйлер кейінгі мыналарға қарағанда тауық күрке секілді екен. Құдай-ай, балалардың осы бақытын көп көрме! Шырақтарымың тілеген тілеуі ақ болсын. Біз көрген қиындықты көрмесін, – деп самбырлай сөйлеп, тілеу тілеп қорбандап жүріп қоржынын, кілегей, қымыз құйған дүңгіршектерін сыртқа қойып үлгерді. Қашан келер екен деп жалтақтап жүрген Дәулетбайдың жансерігі балконнан көрді ме, жоқ, ас үйдің терезесінен шалып қалды ма, үйден жүгіріп шығып, Жәмиләны құшақтай қауышты. Бір күнгі қуанышын мың күнге бағалаған қайран қазақтың қаймағы бұзылмаған дархан көңілі шынымен-ақ қайта оралған шығар. Бар қимыл-қозғалысқа тегінде бар тектілікпен қарап, өз өресі жеткенше баға беретін Жаныстың айналадағы барлық қарым-қатынасқа, табиғаттың таза мейіріміне көңілі толды. Сол марқайған жаны осы дүниеде жамандық бар дегенді ұмытқан еді. Ол жан жылулығымен Дәулетбайдың келіншегі Балжанның шайын ішіп, батасын жасап, бар міндетін атқарып, Мараттың өтінуімен үйден төменгі жаяу баратын жердегі шеру өтетін алаңға баруға аттанды. Бәйбішесі үйден шығарда Маратқа: «Белгілеген уақытта келіндер. Шақырылған қонақтар күтіп қалмасын!» – деп қадап ескертті. Өйткені атасы соның өтінуімен кетіп барады. Жаныс өзі өкіметке қарсы қозғалысты, шеруді кейде кинодан көргенімен, араласып көрмеген еді және қатысамын деп ойлап па еді, жоқ. Әкесінің сөзі есіне түсті. «Балам, Құдайға тіл тигізбе, түптің түбінде кәрі ұрады, патшаға тіл тигізбе, күндердің күнінде тағы ұрады» деп құлағына құйып кеткен. Рас екен. Әрқайсысы өз күнәсіна сай жазасын тартты. Кейде Сейтектің

күйінгенде ел басшыларына айтатын сынын, кейісін естігенде әкесі секілді: «Балам, Тәңірдің пешенеге жазғанынан артық болмайды. Ел басқару оңай емес. Бүкіл халық түгілі өз үйінде не болып жатқанын білмейсің. Бірақ тіршілікте құпия сыр жоқ. Алла да, патша да солардың бәрін біледі. Жасыру мүмкін емес. Ол бүгін болмаса ертең ашылады. Соны дер кезінде Аллаһ айтпайды, бірақ аян береді. Ал патша – адам мен Аллаһтың арасындағы елші, бар жайды жасырып жаппай, әділдікпен дер кезінде халыққа айту керек. Олай етпесе, халық жаны асыл қазына ғой, кешіреді. Бірақ тарих кешірмейді», – дер еді.

Мараттың соңында ақырын басып аяндап келе жатқанда аяқ астынан осы секілді әртүрлі ой санасын сан-саққа тартқылады. Оның сабырлы ойы, салмақты төзімі неге болса да шыдамды еді. Арық, ашаң кеудесіне жақсылық та, жамандық та бәрі сыятын. Оны біреулер қазақи жасықтық, ынжықтық дейді. Енді бірі намыссыздық, жағымпаздық дейді. Бұл бағалауды қаншама мойындау қиын десе де, осы пікірлердің негізі бар. «Заманымыз түлкі болса, тазы болып қағып түсіреміз» деген талай тарлан азаматтың ақыры итке айналғаны да рас. Одан туған ұрпақтың кім боларын бір Аллаһ біледі. Жеке басынан өткен дәуірмен бағаласа, осыдан үш ғасыр бұрынғы ата-бабаларының ұлтын сүйген намысы, қаны өзінде де, замандастарында да жоқ. Бар деп айтса, миллионнан бірі ғана айтар. Осындай қилы-қилы ой ағысы жетелеген Жаныс аланның қыр желкесінен шыққанын байқамай қалды. Дауыс ұлғайтатын микрофонда сөйлеп тұрған шешен:

– Бұл қазақ деген біртұтас халықтың мемлекеті Қазақ республикасы деп аталуы керек. Біз мемлекетімізді қолдаймыз. Кез келгеннің тартқылауына салуына жол бермейміз! Қазақ тілі мемлекеттік жалғыз тіл болуы керек. Рас, арамызда ғасырлап бірге өмір сүрген бұратана ағайындар бар. Олардың көбі әлдеқашан қазақша сөйлеп кетті. Ал кейбір кеудесіне нанымыз піскендер неге олай етпейді? Кім кедергі болды? Ешкім жолын бөгеген жоқ. Оның негізгі себебі – қазақты халық деп менсінбеді. Ата-бабалары қазақ жеріне басқыншылықпен, озбырлықпен келген. Біз кеңестік өкіметтің күштеуімен «өз еркімізбен қосылдық» дедік. Оның жүз жылдығын, тіпті екі жүз, үш жүз жылдығын «тойладық». Тойламасақ, бүкіл ұрпағымыз құрып кетудің алдында тұрды. Сол

менмендік кеуде кейінгі мәдениетті ұрпақтарына кедергі болды. Болмаса олардың ұйғырдан, немістен, тағы басқа кейін келсе де, қазақ тілінде сөйлейтін ағайындардан несі артық, несі кем? Енді ол ағайындар сол кеудемсоқтықты қойып, ынтымаққа келу керек. Үкіметіміздің халық сенген басшылары жалтақтамай осы талапты орындауын сұраймыз. Біз мемлекеттік тәртіпке қарсы емеспіз. Бәрі әділетті болсын. Бүгінгі осы кездесуге оппозициялық партиялардың жетекшілерін, ел ағаларын, республика басшыларын шақырдық. Мақсатымыз – қырын тарту, дау-дамай емес, кеңінен, өрелі пікір айтып, алдағы күндерде еліміздің гүлденуіне қызмет ету.

Атасын алға жетелеп мінбеге жақын жерге жеткізбек болып жанығып келе жатқан Маратқа далбақтап ілескенімен Жаныстың құлағы шешен айтқан сөзде. Алдындағы қалың тығыз топқа тірелгенде Мараттың иығына сүйенген атасы.

– Бұл сөйлеп тұрған кім? – деді сыбырлап. Марат та танымайды. Бірақ соңғы уақытта газеттерден суретін көрген.

– Халықтық демократия партиясының президенті.

– Е, е, е. Жаныс теледидардан өзінің кешегі ұятты, арсыз қылықтарын бүркемелеу үшін «елін сүйгенсіп» өзеурей екілене сөйлейтін белсенділердің талайын көрген. Олардың соңғы уақытта өкімет басшысын мадақтап, ел басқарған, көпті көрген білікті жақсы адам болып көрініп, жадағай жалпаң жасап тұрғанын түсініп құсқысы келетін. «Елбасшысы да адам ғой. Шынымен айтып тұр деп сенеді-ау осындай мәймөңкеге. Бұлардың көбі – қоғам байлығын жұтқан тойымсыз жалмауыздар. Сенбе, сенбе. Алданып қалма!» – деп іштей шырылдайтын.

Патшаға кеңес беретін, ақыл айтатын Жаныс кім? Айғайы жетпейді. «Патшада алпыс кісінің ақыл-айласы бар, қырық кісінің күш-қуаты барды» бұрынғы данагөйлер жайдан жай айтпаған ғой. Осындай қулардың жылтыр сөзіне ақылмен баға берер» – деп өзін-өзі алдаусырататын.

Алдындағы жұмыр топ қозғалғанда Марат та шапшаң қи-мылдап, арадағы саңылаумен атасын дауыс шыққан жаққа жетеледі. Дұрыс істепті. Тура мінбеде тұрғандардан сәл төмен барып тоқтады. Сол жерден бүкіл алаң анық көрінеді екен. Оның көзі өткір емес пе, теңіздей толқыған адмдарды мұз жарғыш шошқа тұмсық атом кемесіндей жарып келе жатқан бағанағы

өздерімен бірге Қарағайлыдан келген тақырбас апай төс үш жігітті жазбай таныды.

– Ата! – Тандана шыққан даусы созылып өте ақырын естілді.

– Не? Не, балам?

– Бағанағы бізбен бірге келген шопырдың желкесінде тұрған үш жігіт...

– Олар не істейді?

– Білмеймін. Жүрістері суыт.

– Ендігі сөз «Жаңғыру» қоғамдық бірлестігінің президентіне беріледі.

Жаныс пен Мараттың әңгімесі үзілді. Шешеннің бойы қысқа болар денесі көрінбеді. Даусы естілді.

– Жолдастар, біз – бақытты қазақтармыз. Алайда осы бақыттың рахатын халық көрмей отыр. Кеніштерді өзіміздің банктен несие алған келімсектер иеленуде. Азаматтардың бәрі жұмыссыз. Брежневтің бастамасымен жиналған елу миллион қой, жылқы, сиыр бүгінде жоқ. Енді жерді сатамыз деп отыр. Жерсіз мемлекет бола ма?

Бір дем үнсіздіктен соң алдыңғы жақтан біреу:

– Жерді сатқанша республиканы түгел неге сатпаймыз? – деп айғайлады.

Сол сәтте арнайы сөз алған «Жаңғыру» қоғамдық бірлестігінің президенті ойын жалғады.

– Біз осындай түйінделген мәселеге сіздердің назарларыңызды аударып, бұған жол бермеуді ойладық. Өз жерімізде, өз елімізде өзіміз жетімнің күнін көрмеуіміз керек, ағайындар. Менің айтпағым осы.

Алаңдағы халық ду қол соқты. Жаныс шаруашылықтың талай жиналысына қатысқан. Дәл мұндай кең алаңға толған адамды өмірінде бірінші рет көріп тұр. Аудандағы, облыстағы озат малшылардың слетіне, салтанатты мәжілісіне баратын. Қол жеткен табысты мадақтап дәріптейтін, соңында уралап қол соғып қайтатын. Ал дәл мынандай алаңға жиналған жиынды, үкіметке қатал тілек, талап айтқандарды көрген емес-ті.

Бүгінгі алған әсері мол. Алаңдағы адамдардың дидары алтындай балқып алдында тұр. Небір нар тұлғалы жігіттер бар екен. Нағыз ертедегі жыр дастанда бейнеленген батырлар секілді.

Бірінші том

Алтын күннің нұрымен арайланған ақ, қызыл, сары, өндерін көріп, көңілі марқайды.

«Өскен, өнген халықтың ұрпақтарының түр-тұрпаты, бет-бейнесі осындай-ақ болар», – деп шалқайды. Сол шақта кездесуді бастаған шешен:

– Құрметті азаматтар, біз бұл алаңға қолымызға қару ұстап, қан төккелі келгеміз жоқ. Әрқайсымыз достық іздеп, жүрегімізді қолымызға ұстағандай адал ниетпен келдік. Өздеріңіз көріп тұрсыздар. Осы жерде пәле іздеп, қолтығына тас тыққандар болса, көгеріп көктемес. Сондықтан да демократиялы мемлекетпіз. Неге екенін мемлекет басшылары оппозиционерлерді бейне дұшпандай қабылдайды. Халыққа жақындатқысы келмейді. Олар да бүгін осында келіп, сіздердің алдарыңызда біздің қателігімізді дәлелмен көрсетуі керек еді, амал не ешқайсысы жоқ, – деді.

– Жолдас президент! – Қырандай саңқ ете қалған дауысқа бүкіл алаң жалт қарады. – Неге жоқ. Бар! Міне, мен келдім. Мінбердің алдындағы тұтасқан халықты қақ жарып теңселе басып келе жатқан, еңсесі биік, зор денелі, кең иығын шалқақ ұстайтын, атжақты, ашық қызыл шырайлы, кере қарыс тік маңдайлы Заңғарға халық жарылып жол ашты.

– Мынау облыстың әкімі ғой! – Жаныстың үні қатты шықты. Жанындағылардың бірі одырая, екіншісі қарияға қиғаштап көз салды. Кімнің не ойлағанына Жаныс мән бермей, ентелей Заңғарға қарады. «Нағыз азамат!» – деді риза көңілмен.

– Ата, бұл сіз барған бастық қой.

– Иә, балам..

Жаңа ғана гуілдеп кеткен халық дауыл алдындағы теңіздей тына қалды. Қала бастығы дәл бір жау келетіндей Желтоқсан даңғылын милицияның машинасымен тығындап жауып тастаған. Сонау Форман көпесімен жүрген машинаның гүрілінен басқа зың еткен дыбыс жоқ еді, қайдан көтерілгенін алаңның төбесінен вертолет ұшып өтті. Сол шақта әлгінде ғана Жанысқа одырая қараған дембелше қара.

– Осы алаңда митингіге келгендерден милиция көп, – деп қалды Оның үніндегі көңіл ырғағының пәстігін сезген Жаныстың түсінгені – вертолеттің халықтың төбесіне қонардай жақын ұшқанын ұнатпағаны.

– Кімдердің келгенін киноға түсіріп жүр-ау, шамасы. – Жанындағы қызыл шырайлы жас жігіт ойын айтып үлгермей, вертолет қайта оралды. Бұл жолы ақырын айлана жүрді.

– Айтқаның дұрыс шықты.

Ол күмілжіп Жаныстың артына тақалып, жүзін қалқалай бере: – Халық арасында күмәнді пікірді өзіміз туындатамыз. Оппозиция ұсынысын, ойын айтар еді, кетер еді. Дәл бір бомба тастайтындай сақтанып, тәртіп сақшыларын да қаптатыпты, – деп кейісін қиналып тұрып айтып салды.

– Мұны жасап отырған өзіміздің бастық шығар?

Жас жігіттің сауалына жігіт ағасы:

– Ит біледі де. Жоғарыға жақсы, сақ адам болып көрінгісі келген шығар, – деп еңкейе бере жауап қайырды. Осынша қысылып киналғандарын көріп, сөзін естіген Жаныс: «Бұл екеуі де жауапты қызмет атқаратын азамат болды. Қайтсін. Жан бағу керек. Ертең оппозицияның сойылын соқтың, арамызда жүрген шпион екенсің деп қызметінен қуса, менің Сейтегім құсап жұмыссыз қалады-ау», – деп уайымдады.

«Көршіңнен тыныштық кетсе, үйінде маза болмайдыны осындайдан айтқан шығар. Жанындағы екі азаматтың тынышсызданғанына көңілі ауған Жаныс Заңғардың сөзді қалай бастағанын, не айтқанын естімей қалған. Естігені:

– Мен президенттің бүкіл бағдарламасын қолдаймын! – дегені.

Осы сәтте: – Елдің бір ғасыр бойы маңдайының терін төгіп жинаған қазынасын, күн көріп отырған шаруашылығын талқандап біттіңдер!

Мінбердің ту сыртынан шыққан жуан дауысты адамның үні ашына шықты. Заңғар сөзін бөлмей, сабырмен тыңдады. Тыныстай қалған сәтті ұтымды пайдаланған Заңғар әлдекімдер секілді шыжбалақтанбай, байыппен бастап кетті.

– Құрметті замандастар! Көп қорқытады, терең батырады. Сіздерден ешкім артық емес. Егер мемлекет басшылары, яғни мемлекеттік реформаға еңбек етіп жүрген біз қателік жіберсек, бірлесіп, ақылдасып түзетелік.

– Оған кім жол беріп отыр? Сенатта не Мәжілісте оппозициядан бірде-бір депутат жоқ, – деп, әлгіндегі гүрілдеген дауыс сөзін бөлді. Заңғар бар дауыспен екпінді сөз бастады.

– Келмесек келмеді деп, халықты сыйламады деп күстаналайсыздар. Алдарыңызға келіп жағдай айтсақ, осылай сөзімізді бөліп талапайлайсыздар. Алып-қашпа айғайдан, далбаса даудан не пайда? Жаңағы сөйлеген азамат кез келген ит пен құсқа жем болардай біраз уақыт әңгіме айтты. Елбасы болашақты қалай жасаймыз, қандай тиімді ұсыныстарың бар деп ашық айтып, талап-тілек, ақыл-кеңес күтті. Бәріміз демократиялы мемлекет болалық деп мейлімізше бір кісідей келістік. Сонда әлгіндегі ең күрделі мәселені күн тәртібінің алдына қоймай, есек тағаладық па?! Ал енді әбден іс біткен соң сол демократияны пайдаланып, бит терісінен биялай тігіп жүрміз. Бұл – саналы саясаткердің сөзі емес, ауыл үйдің арасындағы сандырақ сандал. Оппозиция жолында жүрген партия қайраткерлері – сауатты, салиқалы, білім, білігі бар кешегі өз замандастарымыз. Олар да халықтың тұрмысының жақсаруы жолында игі тілектегі азаматтар, қайраткерлер.

Заңғардың сөзіне риза болып ішінен: – Дұрыс. Дұрыс. Аталы сөзге тоқтаған халықпыз» деп қарап тұрды Жаныс. Етегінен тыпырши тартқан Марат:

– Ата! Ата, қараңызшы. Қарағайлыдан бірге келген тақырбастар жиналысты басқарып тұрған жерге жақындады. Киноға түсіріп жүр. Ал анау біреуі диктофонын жоғары көтеріп алыпты. – Жаныс немересі нұсқаған тұсқа мойнын бұрды. Көзтаныс тақырбасты үшеу еді. Енді топтанып алыпты. Арасындағы өткенде КНБ-данбыз деп үйіне келіп, Сейтекті алып кеткен полковникті жазбай таныды. «Бұлар мемлекеттік тәртіпті қорғайтын адамдар екен-ау» деп ойлап үлгергенше Заңғар сөзін сабақтады.

– Рас, үй ішінен үй тіккісі келіп жүрген топтардың болуы да мүмкін. Жас мемлекетімізді жайдақ жауыр атқа мінгізгісі келетін кулар жоқ дей алмаймын. Біз соларға жол бермеу үшін Елбасына көмектесуге тиіспіз.

– Олар әлдеқашан камданып, Үлкен үйді көзге көрінбейтін сиқырлы тормен орап үлгерді.

– Соны сен дәлелде! Олар кімдер? – деп, Заңғар көлденен сөзді қағып тастады. Оның байсалды даусы қатты шықты. – Кәне, жаңағы сөзді айтқан, бізге жұмбақ шеңберді жасап үлгергендерді көрген азамат бері келіп, олардың кім екенін айтшы мына халыққа. Кәне, кәне!

Оның талабына ешкім үн қатпады. «Мен айтамын!» – деп алға шыққан пенде болмады.

– Міне, біз осылаймыз. Осындай тілеуі дұрыс еместер соңғы уақытта оппозиция өкілдерін арандатып, жас мемлекетімізге қарсы қоя бастады. Сөйтіп, халық пен Үкімет арасына бос ауа толтырып, түсініспестік қалыптастырды. Кейбір еркін басылым газеттерді де құйрығына от қойған тұлкінің соңынан қудырып, айтақтауды шығарды. Бұрышта тұрып журналистерді соққыға жығып жаланы жас үкіметтің қанжығасына байлай салатынды шығарды. Осының бәрі – жаңағы менің сөзімді бөлген жігіт айтқан Үлкен үйді ораған сиқырлы тордың ісі. Соның қияметі. Ол тордың сырын «халыққа жақтас болып» от лақтырған азаматтар біледі. Бірақ, айтпайды. Көріп, естіп тұрсыздар, мен одан бері келіп айтуын өтіндім. Ол құдыққа түскен бақадай жым-жылас болды.

– Жарайсың! Сөздің осындай ашығы керек! Заңғар, оу Заңғар!- деп айғайлады Жаныс. Баяғы жылқы қайырғанда алты қырдан ары кететін дауыс қайда? Қарлыққан үні Заңғарға жаңғырық секілді жетті. Заңғар жалт қарап, жыға танымай алдырақтай қалғанда. – Мен, Жаныспын ғой, Жаныспын! – деп үлгерді. Енді Жаныстың бұлдыраған қарт жанары Заңғарды емес, шыр айналған балалардай кино түсіргіштерді, қобдишасын иығына іліп, таяқшасын аспанға көтеріп шошаңдатқандардың шоғырын көрді.

– Ата, ата, әжемнің айтқан уақыты болды. Қайталық, қайталық, – деген Мараттың ұсынысын зыңылдаған құлағы анық естіді. – Қалғанын ертең-ақ теледидардан көріп, радиодан естиміз. Газеттер өкіртіп жазады. Кеттік, ата! Мә, саған, әкімге бізбен бірге келген дәу тақырбас жұмыртқа лақтырды.

– Не дейді?

– Дәл сол.

– Енді бұлар шатақ шығарады.

– Неге?

– Шеруге келгендерге кінә тағу керек қой. Рұқсат етілмеген жиын өткізді дейді. Аяғы бұзақылыққа жалғасты дейді. Қоғамдық тәртіптің сақшыларына бағынбады дейді.

– Онда кетсек кетелік, балам, – деп бұрыла бергенде, Заңғар:

– Бұл күнде сол торды құрғандар өздерінің бизнестегі бәсекелестеріне шабуыл жасауға шықты. Күшпен жерін, офисін,

өндіріс орындарын тартып алуға кірісті. Бұлар алдағы уақытта мемлекетімізге қауіп төндіруден де тайынбайды. Бөлтіріктің көзін аштырмай тірсегін кимасақ, көкжалға айналса ырылдап аяғымызға жармасып мазалайды.

Мараттың соңынан ілескен Жаныс оның әр сөзін қалт жібермей тыңдап келеді. Көк мәуіті костюм шалбарлы қария күн қанша ыстық болса да қапырықтан қаталамады. Керісінше талайдан айтсам-ау деп жүрген сөзі айтылып, бойы жеңілдегендей еді. Арық сұңғақ денесі сәл еңкіш тартқанымен, жүрісі нық.

Дәулетбайдың жаңа әсем үйіне тез-ақ жеткендей болды. Енді алаңдағы халықтың даусы алыстан әрең-әрең естілді.

Осылай адамдардың басынан өткен тарих жаңғырыққа айналады. Өзекті өртердей қатал өмір тартысы да, жүрек жарылардай жақсылықтар да аңызға айналатынына жиырмасыншы ғасырдың уын ішкен, жиырма бірінші ғасырдың ащы тұзының дәмін татып жүрген, жетпіс жастың төріне шалқалап шығып, қарапайым ғұмыр сүрген Жаныс пәлендей мән бермеді. Тіпті, осы қазіргі өзі көрген шеру, митингінің, естіген сөздің ертең-ақ ұмыт болатынын, әркім әр алуан бояу жағып құлпыртатынын ойлаған да жоқ. Қас қағым сәтте қырық құбылатын заман-ай десеңші...

Терезесінен Алатауы анық көрінетін кең бөлмелі үйдің төріне жайылған тамақ толы дастарқанға отырды. Қонақ көп екен. Танитыны – осы үйдегі Балшекердің әкесі. Жаныс ерекше көңіл қошымен бата жасады. Жәмиләның көңілі жайланып:

– Иә, аталы-балалы деменстранттар не көріп, не естідіңдер? – деп сұрады.

Жаныс қалпын сақтап үндемеді. Марат:

– Атам нағыз күрескер екен. Облыстың әкімі сөйлегенде қостап айғайлап жіберді.

– Әрине, ол Ел басшысын, Президентті жақтаған болар?

Құдасы Балшекердің әкесі отырғандарға күле көз тастады.

– Дәл солай, – деді Марат.

Сонда ғана Жаныс тамағын кенеп:

– Жақсыны бағаламай бола ма? Айтқан ойы ашық. Менің түсінуімде көпшіліктің көңілінен шықты, – деп тоқтады.

– Иә, ол – ер жігіт, – деді құда еңсесін тіктей бере, – егемендікті алғаш алған кезде осы Алматыдағы үйі жоқтарға Таугүл,

Алтынбесік деген жерді таратып бергенде ел риза болды. Бірақ сол жер телімін бөлген бас архитектор үлкен қателік жіберді. Жаяу адам жүретін жол жоқ. Сонау соғыс жылдары салынған көшелері оқтай түзу Алматының дәстүрі бұзылған. Иір-қиыр. Жаяу адам жүре алмайды. Ескі Тәшкен көз алдыңа елестейді. Оның үстіне бүгінгі «оқу өтіп кеткен» шопырлар жын қуып келе жатқандай жүреді.

– Қулар көше жолынан үнемдеген жерді сатқан ғой! – Дәулетбайдың жаңа көршісі күмілжімей тура тартты.

– Тамақ алыңыздар! Біз бұрын Алматыға жаңа көше түссе, жол бойын көгалдандыруға кірісетін едік. Қарағай, қайың, терек егетінбіз. Жиек жолдың бойын көгалдандыратын едік. – Дәулетбай қонақтарын тамақ жеуге шақырды. – Содан құтылды, – деді.

Жанысты, Жәмиләні, Маратты Қарағайлыға Дәулетбай жеткізетін болды. Алматы мемлекеттік орман шаруашылығының бастығы әлі «Волгаға» мінетін. Ақ «Волга» әл-Фараби даңғылына шықты. Жаныс кең жол бойындағы сәулетті үйлерге қызыға қарап: «Шіркін, осы заманда жас шағын өткізгендерде арман бар ма? Не ішемін десе де, не киемін десе де, бәрі бар. Мына жол үстіндегі алуан түрлі моншақтай тізіліп ағылған әдемі машинаны көріп үлгермейсің. Сонда да адамда қанағат жоқ», – деген тәтті ойын Ермендісайға жеткенде өзі отырған қапталдан қабаттасқан дәу қызыл «Мерседес» быт-шыт етті. Тіпті рөлде отырған Дәулетбайға қарай құламаса, дәу өгіздей машинаны жүргізіп, өзіне төніп келе жатқан, аппақ, ерні де, шашы да қып-қызыл қуыршақтай қыз ештеңеге қарамай, шалғы мұртының жартысын бетімен қоса сыпырып кетердей көрінді. Саскалақтап Дәулетбайға қарай тығылды. Оның олай шошынатын жөні бар.

– Мынауың қайтеді-ей, – деді қарлыға.

– Қазіргі жастар осындай, Жәке! – деді Дәулетбай.

– Мен білгелі атам бұлай қорыққан емес, – деп, артқы орындықта әжесімен қатар отырған Марат сықылықтай күлді.

Содан бастап Жаныс жан-жағынан зуылдап өтіп жатқан машинаның жүргізушілеріне қауіптен қарайтын болды. Жартысынан көбі қыз-келіншек екен. Бір таңданғаны шаштары алуан түрлі: қызыл да, көк те, ақ та, сары да, қара да, жасыл да соған ерекше мән берді. Іштей таңданған Жаныс: – Япыр-ай, бұлар

аналарынан осылай туды ма екен?» – деп ойлады. Ақ «Волга» өзіне таныс Жандосов пен Сайын көшесіндегі кептелген қалың машинадан әрең сытылып шығып, Таусамал базарына тірелді. Базар алдында адамнан машина көп. Буыншақ, түйіншек көтерген халыққа қарап, танып береке таппайсың. Үлкен бесіннен кейінгі базардың айналасы құмырсканың илеуіндей.

Қошқар құйрық бөксе мен текенің тұмсығындай қос алқа керген кеудені жалпақ мықын жалғаған, мұрындары қолағаштай о бір кеңестік дәуірде келген күрттердің күрең қызыл бір топ келіншегі мына аласапыран жалған дүниені жалпағынан басып ақ «Волганың» алдын қиып өтті. Жолдың оң қапталындағы аялдама адамға толы екен. Ептілері Дәулетбайдың соңында келе жатқан маршрутқа ентелей жүгірді. Тек, Қарағайлыдан: «Жерімді сатып жіберіпті», – деп әділдік іздеп шыққан бригадирдің баласы мен досы әлдекімге еліре айғайлап қызу сөйлеп тұрды.

– Мына жігіт бригадир ақсақалдың баласы ғой, – деді Дәулетбай.

– Иә, бағана көргенмін, – деп Жаныс жақтырмай жауап қайырды. Аузындағы сөзін айтып үлгермей, заңгермін деген досы қайқайып тұрып, бригадирдің баласының тұмсығын қойып қалды.

– О, шіркін, от айналмай ойран болған жалған достық, – деді Жаныс.

– Қария-ау, бұны Алматыдан арнайы шақырған досым деп еді ғой. – Жәмилә жаныға қартының желкесінен үнілді.

– Иә, досы... – Дәулетпай аялдамақ болып жүрісін тежегенде, Жаныс:

– Қайтесің, мас емес пе. Қазір қайта табысады, – деп тоқтатпады.

Жаныс кімнің підірәсі? Өз әулетінің ғана. Балалығының қалай өткеніне баға бере алмайды. Есін енді біліп жарық дүниеге алақанын жайып ұмтылған шағында әкеден айырылған. Кейде өң-түсін елестететіні бар, еміс-еміс бір сұлде қылаң береді. Есінде анық қалғаны – жылқыдан оралғанда жирен биенен түспей, «Жаныс!» деп айғайлар еді. Сонда қазақ үйдің алдына жалаң бұт, жалаң аяқ күйі жүгіріп шығар еді. Алатаудың өркеш-өркеш ақ шоқыларына көтерілген күн сәулесі көзін қарып, қысқа саусақтарымен көлеңкелейтін.

Ол да ұзаққа бармады. Соғыс басталды. Бұл соғыс ауылдағы Қосай шежіреші айтатын қазақ жеріндегі соғыс емес, сонау

батыста басталып барша әлемді қамтыған соғыс. Қарағайлыға сол қиырдағы соғыстан қаралы хабар жиі келетін.

Тегі қиындық пен жоқтық адамдарды бауырмал жасайтын шығар, сол хабарға бүкіл ауыл күңіренетін. Еңіреп жылайтын. Соғыс та бітті. Бірақ Қарағайлыдан кеткен боздақтар қайта оралмады. Бар жұмыс жесір қатындар мен өзі секілді жетім балалардың иығына ілінді. Бір кем дүние жоқтық, құдай-ау, қыр соңынан дәл қазірге дейін қалған жоқ.

Біреу сәл жылы қабақпен қараса, дүниедегі бар жақсылықты басына үйіп тастағандай қуанатын. Бір шыны шай мен бір қасық талқанды күліп отырып берсе, күллі әлемдегі тәттіні ішіп-жегендей сезінер еді.

Тіпті осы сәтте де сондай әсерде келе жатыр. Сол балалығы қаншама ауыр, қиын болса да, қазір еске алса, қызық та ыстық. Одан кейінгі тіршілігі де белгілі. Ел басқардым, ерлік жасадым деп айтпайды. Біреуді жарылқап жақсылығымды көрсеттім дей де алмайды. Білетіні жолдаспын дегендердің жолына қиянат жасамады. Аш жүрсе де адал болды. Көппен бірге көргенін ұлы той деп бағалады.

Қырық жыл бойы Қарағайлының жылқысын бағумен өткен ғұмыры көзді ашып-жұмғандай уақыттың ішінде асау судай ағыпты да кетіпті. Жас кезінде ауыл ақсақалдары: «Қазына көңіл қария бол», дер еді. Содан дәме ететін. Бұл күнде қария болды, қариялықтан қашып құтыла алмайды екенсің, бірақ қазыналы қариялығы бағалана ма? Ақыл-кеңес сұрайтын немесе өткен тарихты білсем деп қызығатын пенде бар ма?

Жоқ. Әй, жоқ.

Мына заманда бәрі білгіш.

Ендеше Жаныстың Жәмилә мен Сейтекке: «Анау бітпей қалды, Мынау жетпеді», – деген секілді ұсақ-түйекті түртпектеген қазымыр қария болғаны анық.

Жаныс дәл осы сәтте өткен өмірін еске алып, қайта оралмады. Иә, енді ол кімге керек.

Қарағайлы кеңшарына жеткенге дейінгі жол бойы бір күнде көрген, өзін қоршаған өмірде кездескен қилы-қилы көріністі, аялдамадағы өнер қуған жастарды да, «Икарусқа» мініп, көшенің мүйісін айнала берген аялдамада қалғандарды да, тіпті, екі аяқты

Бірінші том

арбасын жүкке толтырып, бірін-бірі қаға-соға базарға қарай тертер болып жүгірген алуан түрлі реңі бар, алуан түрлі мінезі, үні бар адамдарды да көңіл экранына түсіріп, түгел-түгел ой елегінен өткізді. Бәріне баға берейін, сынайын немесе түзейін де деген жоқ.

Ақ «Волга» Қарағайлының ең басындағы бірі кәріс архитектуралық сәулетпен, екіншісі еврейлердің дәстүрімен бой көтерген, бүкіл ауласына электр жарығы нұрын төккен екі қабатты үйдің ортасындағы Алатаудың жұлдызды көкзенгір аспанын жамылған көк темір шатырлы Жаныстың жалпақ аласа үйінің алдына барып тоқтады.

ЖЕТИМ ЖЕРДІҢ ИЕСІ

Жаныс қолда бар қаржысын жинап, малын сатып, «Бұл заманда машинасыз еркек қанатсыз құс секілді екен», – деп, Сейтекке «Мерседес» машинасын сатып әперген.

Шымкенттегі құдасы келін түсіріп, соған кемпірі мен Маратты алып жаздың, ыстығына қақталмай түнде жүріп барған. Көптен көрмеген ағайындар бірінен кейін екіншісі шақырып, бір жеті жібермеді. Көрді. Көңілі толды. Ел етек-жеңін жинап қалыпты.

Өзі де бір дәуірдің сарбазы емес пе, барлық облыстағы мәнжайды бармағанымен, өз көзімен көрмегенімен, елден естіп, радиодан тындап, теледидардан көрген. Сол сәтте бәрінің тілеуін тілегенімен, осы Шымкенттегі қым-қуыт талас-тартысқа, атыс-шабысқа қарап отырып: «Ойпыр-ай, бұл Шымкент пен Тараз қазақтың қалың ортасы еді ғой. Сонау Голощекин қырғынынан да қаймағы бұзылмай талайларға пана болған еді. Қабырғасы қайысса да сынбап еді. Өткен ғасырларда басына қаралы заман орнағанда бүкіл қазақ бас қосқан қара шаңарақ еді ғой», – деп «Әулиеталдың» түбіне барып отырып талай ойланған. Ондайда адамның қиялында шек бар ма?! Бүкіл қазақтың Меккеден кейінгі қасиет орны – Түркістандағы қасиетті Қожа Ахмет Яссауидың ғимаратын тұрғызу үшін жүздеген шақырым жерден кірпіш тасыған Құдайдың құлы Мұхаммед (с.ғ.с.) үмбеттерін азық-түлікпен қамтамасыз еткен ұлы атасы – Бәйдібек Қарашұлын да ойлаған.

Қазіргі Қарағайлыдан – бұрынғы «Дулат сай», кейінгі кеңестік замандағы Чапайдан жергілікті тұрғындарды іздеп табу қиын.

Түсінбегендер Жанысты ғұмыр бойы жылқы баққан, оқымаған, қара шал дегенімен, өз дәуірінің түйсігі мықты түлегі ғой. Қадірлей білгендерге ол – осы Қарағайлыға ең алғаш өмірдің дәнін еккен, болашақ ұрпақтың қазығын қаққан тарихи әулеттің таза тұяғы.

Сол соңғы тұяқ бүгін күндіз Шымкенттен шығып, Күйіктің асуынан аскалы келеді. Мінген машинасының жеңіл жүрісіне риза. Мұндай машинаны сыртынан талай көрген. Есігінің алдына премьер-министр Тимошенко да, генерал да мініп келген.

Ауыл әкімінің қыңыр, қисық қылығын күнде көргендіктен, мініп жүрген дәу қара «Джипіне» онша назар аудармайтын. Ал мына баласына әперген машина жол жақсы болса, бүлк еткізбейді екен.

Өткен өмірдегі көрген-білгеннің бәрі жақсы дегенімен, жеңіл машиналар мына машинадан жаман екенін іштей мойындады.

Бірақ табиғатына біткен сонау тегінен қанына сіңген мінез емес пе, лепілдеп мақтамады.

Соңғы орындықта басына жастық қойып, Маратқа қарай жамбастап еркін, кең жатқан бәйбішесіне көз қиығын салды.

Бұл Жаныс не көрмеген. Сонау полуторка жүк машинасынан бастап төрт доңғалаққа түгел мінді. Ең соңғы «Жигулиге» де мінді.

Шымкенттегі ағайын-туыс, құда-жекжат ортасында кемелденген көңілі олардан алыстаған сайын, ұзаған сайын жол бойының жұтандай бастағанына қарап отырып, пәстеніп құлази бастады.

Жолдың екі қапталында сонау таудың сағасынан бастап, төменгі қырат-қырқаның етегіне дейін бір кезде қора-қора болып қой жайылып жататын, табын-табын сиыр, үйір-үйір жылқыны көрген. Сол мал қайда, жоқ... Көзінді ашып-жұмғанша жанына жетіп баратын алты қанат ақ үйлер тұратын. Қайда, жоқ... Сонау көкжиекпен астасқан, анда-санда самал соққанда жасыл теңіздей толқып жататын егін-жай қайда, жоқ. Машинамен қатарласа жарысқан жол бойындағы мәуелі бал тамған бау-бақша қайда, жоқ.

Мұндай құлазыған даланы, жол бойындағы иесіз қалып бытшыты шыққан ауылды Сейтек былтыр Павлодар, Қарағандыға барғанда көрген. Былқ етпейді. Көңілі суыған. Сондағы күйзелісін мына тырысып отырған әкесіне айтқан. Оған әкесі: «Бір ғасыр отырған бала-шағасын бағып өсірген қоламталы жерін, баспанасын қолынан іс келмейтін жаман адамдар ғана тастап кетеді. Оған өзі кінәлі. Үкімет кінәлі емес, сол жерге еңкейіп еңбектенбегендер кінәлі. Ұясын тастап Қарлығаш та кетпейді», – деп жайда екпіндеп, өзеуремейтін әкесі ұзақ-ұзақ сөйлеген. Содан бері жер жайлы ләм демейді.

Іштей жанығып келе жатқан жалғыз Жаныс қана. Ол жерін сатып жіберген. Қарағайлыдан басқа ел, жер қаз қалпында деп ойлайтын.

Қалың малды, жайқалған егінді Жаныс осыдан ширек ғасыр бұрын келгенде көрген. Ол кезде жас еді, жас болмаса да жасамыс еді, елу деген тәйірі, ердің жасы емес пе? Орыстың «Ақбоз атына», яғни көршісінен сұрап мінген «Волганы» қапталдағы қалың ауылды қақ жарып, біріне түсіп қымыз ішіп, екіншісінен ет жеп, үшіншісінің үйінде қонақ боп шалқып, бір-екі жеті жүріп қайтқан еді ғой.

Жол бойындағы құлазыған дала Жаныстың кеудесіне сыймай кетті. Ақырып айғайлағысы келді. Тыңдайтын кім бар?

Сейтек бар. Сейтек өзінше бір қиял. Ол бар пәлені бастықтардан көреді.

Бәйбішесі томпайып тыныш жатыр. Оның да пиғылы белгілі.

Марат Жаныс көрген өмірді, тіршілікті ауызекі сөзден естігені болмаса, білмейді. Осыдан небары бес-алты жыл бұрынғы табын-табын сиырды, қора-қора қойды, үйір-үйір жылқыны ол көрген жоқ. Мына далада кеше ғана миллиондаған малдың жайылғанын, бау-бақша егін жайдың жайқалғанын көрген жоқ. Егер ол көрсе, тықылдап мазасын алып, өзінен сұрар еді. Компьютер, интернет деген сиқырды үйренгелі ол білмейтін ештеңе жоқ. Жер шарының тарихын атасы мен әжесінің алдына жайып салады. Дүниеде болып өткен данагөйлердің, тарихта болған көсемдердің өмір жолын кейде атасына әкеліп көрсететіні бар.

Жаныс қарияны анау тар шатқалдың төбесіндегі Күйік асуы тыңдай ма? Тыңдамайды.

Мынау менің жерім, менің елім деп қилы-қилы ойға бұлықса да, іштегі ойын, қысасын айтар адам таба алмай алысып келе жатқан Жаныстың ата-бабасы басынан өткерген не сұмдық зобаланды осы Күйік көрген. Солардың да данагөй сөзін естіген, көз жасын көлдей төккен мұң-зарын тыңдаған... Бірақ айтар тілі жоқ.

Күйік енді өзінен асайын деп «Мерседеспен» ағызып келе жатқан Жарқышақ пен Домалақ ананың кенжесі Дулаттың ұрпағы, Жаныс бидің үрім-бұтағы, шапырашты Қарасай батырдың туған жиені Қарағайлыдағы жылқышы Жаныс екенін де, ал ана жалпақ сары бәйбішенің сонау қаракесек керней көкбөрі Жарлығап батырдың тұқымы екенін де, олардың мың тоғыз жүз отызыншы жылы қолдан жасалған ашаршылықта арып-ашып келіп, тірі қалғанын да біледі.

Сөз жоқ, біледі. Олардың кейбіреулерінің тойғаннан кейін ұмытып кеткенін де біледі. Өйткені бәрінің де осы кезеңде күйігі қалған. Сондықтанда Күйік атанған.

Ақ «Мерседес» кезеңге шықты. Сейтекке тоқта деп Жаныс белгі берді.

Жаныс созғалақтай қозғалып, көтеріліп сыртқа шықты. Ықылым заманда бүкіл қазаққа пана болған қатпар-қатпар Қаратауға көз қиығын салды.

Жерге аяғы тиген кезде шоқ басқандай қаздия қалды. Бір кездегі сүмбедей денесі шымырқанып, қияқ қара мұрты қайқайып, қайыстай қатқан қараторы өңі қас қағым сәтте қызарып кетті.

– Ата! – деді Марат, – Сен қызарып кеттің ғой. Әлденеден қорқып кеттің ә?

– Е, тәйір-ай, неден қорқады? – деді әжесі.

– Бұрын бұл кезеңнен аспаған шығар?

– Әй, балам-ай, сенің атаң не көрмеген. Күйіктен де қиын асудан асқан.

Жаныстың әр заманда оқ пен оттан күйген адамдардың тасқа, топыраққа айналған сүйегін басып тұрғандай сезініп, түршігіп толқыған күйін ешқайсысы білген жоқ. Бұл Күйіктен қазағым деп, елім деп, жерім деп талай тартысты басынан өткізген Ер Есім хан да асқан. Қазақтың қасиетті жеріне қызығып, қанды қырғын жасап жаулап алмақ болып, сонау Мысырдан келіп, арманы орындалмай өлерінде оң қолын аспаға көтеріп: «Оу, адамдар, елді-жерді шаптым, сонда да көріме алып бара жатқан ештеңем жоқ», – деп күйініп, екі-ақ метр топыраққа көмілген Зұлқарнай да асқан.

Бұл Күйіктен Еуропаны жаулаған, берісі Ресейді үш жүз жыл билеген, ақыры қай жерге көмілгені әлі жұмбақ болып жүрген Шыңғыс хан да асқан.

Жаныс та келіп тоқтады. Бұл аймақта Күйіктен басқа жол жоқ.

Бірақ, Жаныстың дәл осы сәттегі жан дүниесіндегі қарапайым сезім, құбылыс жоғарыдағы екі қолбасшының ойына кіріп-шыққан жоқ еді. Басынан өткен жоқ...

Жеңген де, жеңілген де, қашқаны да, қуғаны да, Тәңіріне табынып тәубесіне келген, тірі жанға зияндығы тимегендер де осы Күйіктен асқан. Солардың бірі – Жаныс. Тәңіріне тәубе еткендей тылсым тыныштықта қалқайып тұрған Жаныс:

– Кеттік! – деді.

Ақ «Мерседес» ақырын қозғалып, кедір-бұдыр жолға түсті. Жол жаман болса, тұлпар да тұқың-тұқың басқан есек секілді екен.

Шоқалақтап жүрісі мандымады. Тегіс жолдағы тыныштықта маужыраған бәйбіше де басын көтерді. Жаныстың да ойы шашырап кетті. Шашыраған ойдан шапағатты сөз туындай ма, ары отырып, бері отырып жолда көрген, көңіліне сыймаған көрініске қайта оралды. Ақыры шыдамады.

– Апыр-ай, бір нәрсеге түсінбедім. Жол бойындағы ауылдың айналасында егін еккен бір алқап жоқ. Түрен, бізше айтқанда соқа жыртқан ескі аңызда қарасора қаптап тұр. Сол аңыздың пұшпағында жайылған топ-топ үлкенді кішілі ірі кара көрінеді.

– Бұл күнде елдің бәрі өзіміз секілді, жекелік. Анау екі гектар алма ағашты ұқсата алмай жүр емеспіз бе? – Сейтек Жаныстың сөзін бөлді.

– Солайы, солай... – Жаныс күрсінді. – Ал малы қайда? Малсыз қазақтың күні күн бе?

– Кімде қанша мал бар дейсіз. Көп болса жиырма...отыз қой бар шығар, соны да жаятын жер жоқ шығар. Бәрі өзіміздің Қарағайлы секілді бөліп-бөліп алған. Енді бастықтар... – Сейтек бастық деген сөзді неге айттым деп тілін тістеп, ойын аяқтамады. Жаныс түсінді.

– Дұрыс айтасың, жаятын жайылым жоқ. Жерсіз, шаруасыз ел ел ме, елсіз... – Бұдан ары ойлауын ойлағанымен тиянақты нүкте қоюға Жаныстың өресі де, тәуекелі де жетпеді.

– Біздің мықты данагөй басшылар, – Сейтек бұл жолы пікірін майдалап жеткізгісі келді – Әр адамды тар темір шеңберге кіргізіп, сонда тірі тұрғаны үшін одан салық алып, сонымен мемлекетті байытып, күн көргісі келеді. Малды көбейт-көбейт дейді. Оу, оны қайда бағады?

Жаныс қапталдағы терезеден қыржиып сыртқа көз тастады. Жақпар-жақпар жартастардың әр шоқысы: «Ә, келе жатқан кім екен десек, сен екенсің ғой. Құдай біледі құдаңның үйіне барып, күні бойы қымыз, айран, сүт сатып базарда жүретін қызыңды көріп, көңілің жайланған шығар. Бір сенің қызың емес, елдің бәрі базарда. Қайдан келіп жатқаны елге жұмбақ. Дүние көп екен ғой», – деп қаңғырлай сөйлеп, соңынан қарап қалып жатқандай.

Бірінші том

– Ата! – деді, Марат. Жаныс бұрылып, желкесінен қарап қадалып отырған Маратқа көз қиығын салды.

– Бұл асуды неге Күйік деген? Тегі күйік дегеннің мағынасы не?

Оның бәрін нақпа-нақ анықтап, жан-жақты түсінуге ерекше көңіл бөлетінін Жаныстан бастап бәрі біледі. Бұл пысықтығын өзгелер түгілі үйіндегі бауырлары да жақтырмайды. Қазір қалада да, ауылда да мектеп оқытушылары мен оқушыларынан басқа атқа жеңіл адам жоқ. Әкіматта жиналыс болса да, өнерпаздар көңілді концерт өткізсе де кең залды оқушылармен толтырады. Әкімдік компьютерді жақсы білетін оқушыны іс-қағаздарын тергізуге шақыртады. Осындай шаруаны атқаруды оқулықтан басқа газет-журналдағы ақпаратты шағып білетін сауатты Маратқа көбіне жүктейді. Ол Ақордадан бастап барлық облысты шолса, өз облысын, ауданын, ауылдағы әкімдіктің қандай шаруамен айналысатынын қағаз жүзінде болса да, жақсы біледі. Бүкіл жер шарындағы жаңалықтан хабардар. Заманы солай. Көп білген адамды елдің бәрі жақсы көре бермейді. Марат та солардың бірегейі болмаса да бірі. Жаныс сығырая көзін қадап ойланып біраз отырды да, «Күйіктің мағынасын бұған мен айтпағанда кім айтады» деген токтамға келіп, алдына қарай бере:

– Мен саған айтып жеткізе алар ма екенмін. – Ол әлгіндегі бір жан тебіренісі толқытқан көңілін басты ма, тамағын кенеп алып, – Күйік деген сөздің нақтысы – оттан, оқтан адамның денесі, дүние мүлкі жанғаннан кейінгі қалған қалдықты айтады. Ал мына асуды Күйік деп атаудың, менің түсінігімде, мағынасы зор.

Бұл от пен оқтан жанған, күйген, сөйтіп тасқа, топыраққа айналған сан мыңдаған адамның сүйегі жатқандықтан Күйік атанған. Сондай қымбаттысынан, кимасынан айырылған адамдардың ет жүрегін езген, сан ғасыр өтсе де саналылардың жүйкесінде сақталатын көзге көрінбейтін жан күйігі болады. Ол өте-өте қиын күйік. Амал не, тірі жүріп жан күйігін аркалаудан өткен азап жоқ. Ол күйіктің шет жағасын анау әжең екеуміз көрдік, жүрегімізде сызы әлі бар. Құдай сендерге көрсетпесін. – Неге екенін Жаныстың үні дірілдеп кетті.

Марат атасын түсінді.

Ақ «Мерседес» тар шатқалдан шыққан соң жұлдыздай ақты. Енді Қордайға дейінгі тау етегі жасыл кілемдей түрленіп,

сағыммен сан құбылып керемет шапшандықпен артта қалып бара жатқандай еді. Бала жастан ат үстінде жүріп көз шырымын алып әбден үйренген Жанысқа «Мерседестің» самғауы мамық төсектей еді, қалғып кетті.

* * *

– Иван Сергеевич жүз гектар жер алыпты!

Қою бұйра қара шашы бұрқыраған, бұғы мойын, жалпақ бет, орта бойлы қара жігіт алдында тұрғандарға көпті білетіндей шалқая мардымсып көз жүгіртті. Ақ «Волгадан» түсіп, қалың топтың шегіне іліккен Алматы мемлекеттік қорығының директоры Дүйсен: «Бұл сөзді кім айтты?» – деп айналасына көз жүгіртті.

– Иван дегені кім? – деді, қарсысындағы жұқа тоқыма ақ қалпағын көзіне түсіре киген сүйегі тарамысына ілінген ұзын сары.

– Премьер-министр емес пе!

– Әй, өткен жетіде ғана премьер-министр Қожакелдинді марапаттап, орден тағып едік қой. Немене жеті сайын ауыса ма?

– Ол шетелге қашып кетті! – деді ту сыртындағы жас жігіт.

– Неге? – таңдана сауал қойды.

Көршілес топтың белсендісымақ бірі:

– Кінәсі болғаны да, – деп екі ұшты тіл қатты.

– Осы біздің бастықтардың бәрі кінәлі шығар. Өйткені бірде-бірі халықтың да, мемлекеттің де сынынан өткен жоқ.

– Құдай-ау, солардың бәрі сөзіне, ісіне халық тоқтаған, ел сыйлаған азаматтар емес, бүгінгі бастықтардың қайдан табылғанын ешкім білмейді, қаптаған бизнесмендер. Жаңа заманның костюм-шалбарын киген, кешегі Бейімбет Майлин ағаның кейіпкерлері.

Бүгін бар да, ертең жоқ.

– Кетіпті ғой, эне...

– Қалғаны да сол секілді. Әлі кеткеннің көкесі алда...

Қалың қара шашын желкесінен түйген, аспан түстес юпка, ақ кофта киген сүйір иек, сопақ бет келіншек, шамасы кешегі кеңес өкіметінің жөн білетін азаматшасы болу керек, «сөзім айналадағы елдің көңілінен шықты ма, жоқ шықпады ма», – деген жоқ, өз пікірін қосты.

– Бәрі білгіш.

Келіншекті қаға-соға кеңсенің есігіне қарай ұмтылған арық тырақай жігіт: – Міне, кезегім келді. Кеше де тұрдым. Қазір-қазір, – деп қаға-соға жанынан өте шықты...

– Қойшы-ей, түсініп үлгермейсің. Жарайды, жаңа үкімет басшысына сонша жер неге керек бола қалыпты?

– Біздей емес, орыс халқы дүниені терең ойлайды. Кешегі көшіп кеткен бауырластарын қайта әкелгелі жүр де...

– Оған таңданатын несі бар. Қолына билік тиген соң қарпып қалайын деген ғой. Осы шаруашылыққа еш қатысы жоқ Андрей Антонов деген генерал бүкіл Қарасай ауданындағы тауды түгел жекешелендіріпті деп естідім.

– Сен де көпіртіп жібересің, тауды не қылады?

– Менің естігенім бір мықтының бұғы өсіремін дегені...

Алматыдан шығып, Шымкент қаласына барып тірелетін машина тізбегі бір секунд үзілмейтін күре тамырдай қара жолға салынған көпірдің астымен өтіп, айналма жол арқылы өрге бұрылып, аптыға жүріп, Қаскелең қаласының кіре берісіндегі аудандық Жер басқармасының алдына жетіп тоқтаған жап-жаңа шетелдік көліктердің шоғыры қап-қара бұлттан аумайды.

Жолдың күншығыс қапталындағы бес қабатты үй бейне сикыршылардың ұясы секілді. Кезегі келген адамдарды кіргізіп, шығарып тұрған милиция өзінше бір әулие. Алдына топтанған қалың машина қас қағым сәтте аспанға ұшып кеткендей жок болады да, қайта шоғырлана қалады.

Қолына буда-буда қағаз ұстап жүгіріп жүрген адамдарға қарап үлгере алмайсың, жай жүрмейді, гу-гу сөз. Дүйсен жаңа жолға шығарда Жердің бастығымен телефон арқылы сөйлескен. Қабылдамақ болып келіскен. Енді, міне, көрмейсің бе, алуан түрлі алып-қашпа сөздің ортасына кірді де кетті. Ол жай келген жоқ. Сыйласып жүрген, әлгінде ғана айналасындағы ел айтқан қарт генералдың өтінішімен келген.

Кеше жұмыстың аяғында Таусамалдағы кеңсесіне бас сұққан таныс генерал: «Өзіңмен ақылдасуға келдім», – деп, іс-қағазын көрсеткен. «Тау етегін қырық тоғыз жылға жалға сұрап едім, жоғарғы жақ келісті. Шешімін жаңа алдым. Бірлесіп орманшылардың акционерлік қоғамын құрсақ, жақсы игілікті іс жасар едік. Мен асығыс шетелге кетіп барамын, бұған көп қаражат керек.

Демеуші таппасақ болмас. Сенен өтінішім – мына қағазды Жер басқармасына өткізе бер. Ал өзің орманда қандай тиімді жұмыс жасауға болады. Қысқасы аяғымызды тік басатындай демеуші тапсақ, ары қарай өз күнімізді өзіміз көрерміз», – деп келіп кеткен.

Бұрын да талай-талай саятқа бірге шығып сыйласқан қария болған соң тілегін орындамақ еді.

Сол тірі жан білмейді деген әңгіме түні бойы итше күшіктеп, алдынан шыққанына Дүйсен таңданды. «Бұл адамдардан ештеңені жасыра алмайсың», – деп костюмының жан қалтасынан шылымын шығарды.

Таңданатын жөні бар. Генералдың тауды алатынын анықтайтын үкімет шығарған шешім өзінен басқа ешкімде жоқ. Сол қағазды заңдастырып, Акт алу үшін Жер комитетіне келіп тұрған да өзі. Басқа тірі пенде білмейді», – деп ойлаған. Қателесіпті. Көшедегі көк аттылар гулетіп тұр.

– Аға, қаламыңыз бар ма? «Ай, күнін толтырмапсыз», – деп қағазымды қайырып берді. Қазақты қағаз жеп қоятын заман болды ғой. Әне, кезегім келіп тұр. Қайта кезекке тұрсам, бір күнім тағы өтеді. Мына жанталасып тұрғандар қатардан шықтың, бітті қайта жібермейді. – Сигаретін енді тұтатпақ болып оқталған Дүйсен асығып-аптығып тұрған жігітті аяды ма, қорбандап төс қалтасынан тез қалам алып берді.

* * *

Қазір ел ішінде жерді жекешелендіру мәселесі өртше лаулап тұр. Қазақ осы жер үшін ғасырлар бойы шайқасқан. Басынан не килы заман өткен, сонда да жерін көзінің қарашығындай қорғаған. Егемендікті алғаннан бері сол қасиетіне ештеңені теңгермейтін «жерді сату керек пе, сатпау керек пе?» деген сауалға қазақтар сатпаймыз десе, үкімет басшылары «Жерді сатпасақ, игере алмаймыз. Қаңсып жатқаннан не пайда?» деп алуан түрлі себептер мен жорамалды айтады. Саясатшымыз деген қазақтар: «Біз осыдан ғасырға жуық арабтар жіберген қателікті қайталамауымыз керек. Арабтар еврей байларына жерді баю үшін сатқан. Бүгін сатсақ, ертең сол өзіміз сатқан жерді иеленгендерге ұрпағымыз құл болады. Тарихта «жерін сатқан сорлы халық! деген атқа ие боламыз. Көрдің бе, әне, үш миллион еврей жүз миллионнан астам

арабтардың төбесінен карап, тұяқ серпітпей отыр», – деп пәлсапа айтады.

Халықтық талқыға салмақ болып еді, оған қазақтардың тәуекелі жетпеді. Себебі қазақ жеріндегі халықтың алпыс пайызы – кірмелер, күнін көру үшін келгендер. Оларға сатылғаны тиімді. Ертең әр ұлт: «автономия болғымыз келеді» деп шықса, қолдайтындар табылады.

Бір Қазақстан жеріне жеті Еуропаның мемлекеті сыяды. Сатылса жеті атасынан бері жарымағандарды жарылқайды. Сатып алған байлардың жорғасы мен дорбасы соның қалтасына түседі. Бір премьер-министр қазанды қайна-тып, піскен ас – аузыма түскен ас» деген уақытта: «Жер сатылатын болса, мен отставкаге кетемін», – деп жалт берді. Енді заң шығаратын Парламентке тірелді. Не керек жер мәселесі дәл осы сәтте бір Қарасай батыр атындағы ауданда емес, бүкіл қазақ жерінде өрттей лаулаған кезді.

Қазақта ғасырлар бойы шешілмей келе жатқан «Жер дауы, жесір дауы» деген екі дау барын елдің бәрі біледі. Соның жер дауын Кеңес өкіметі: «Бүкіл жер – мемлекет мүлкі», – деген шешім шығарғаннан бері мұндай апын-күпін мәселе болған емес-ті. Бұрынғы Атақонысым деген ұғым маңызын әлдеқашан жойған. Адамдар атымен аталатын жер, су, тау, сай-саладағы «Жетен сай», «Жарқынбек сай», «Жанғазы сай» деген секілді атау ұмыт блып бара жатқан-ды. Сол социалистік дәуір бастаған мемлекеттік жерге әуелі артель, сонан соң бірлескен қожалық құрып, ақырында бұрынғы көшіп-қонып жүретін жерде сәулетті үйлер бой көтеріп, тұрақты елді мекендер орнап, Ұлы дала жасарып-жайнап қайнаған өмір ұясына айналған. Бір кездегі төрт аяқты жануарлардың тұяғы тоздырған шұрайлы алқапқа үш жүзден астам қала орнап, зауыт, фабриканың биік мұнарасы бой көтерген.

Шымкенттегі құдасына барып қайтқан Жаныс сол туған жеріндегі тұтасқан елді іздеген.

Егемендікті алғаннан бері халықтың адал еңбегінен нәр алған ұлы даланың сол келбет-кейпі тез өзгерді. Байлықтың құралғаны қиын болғанымен, жоғалуы жылдам екен. Ен жайлаған миллиондаған төрт түлік мал, егін жайы бар іргелес иық тірескен шаруашылықтар ешқандай саясатсыз-ақ жым-жылас болыпты.

Дәл осы қарбаласта мемлекет басшыларының ғасырға түзелмейтін қателік жібергенін қарапайым қазақ Жаныс көріп келеді.

Сол малды ешкім аспаннан әкелген жоқ, адам жинап, қорғағанымен, осы жер-ана баққан еді. Өлі де баға берер еді. Бірақ мемлекетті басқарған «Кемелденген социализмнің түлектері»: «Қазақстанның қойының етінен Австралияда баққан қойдың еті әлдеқайда арзан» деп әлемге жар салып, Голошекиннің жолын қуып, елу миллион қойды ешкімге білдірмей жоғалтты. Бүгін сол қателіктің ізі суығанымен, ел есін жинаған соң сұрайды. Осы талайдың жанын жаралаған, көңілін құлазытқан жағдай үшін қарапайым халық кімді кінәлайды? Қазақтың Голошекиндері әлі жауап береді.

Соғыс болған жоқ. Жау шапқан жоқ. Табиғаттың алапат зілзаласын ешкім көрген жоқ. Айтып-айтпай не керек, жердің сәні, елдің көркі болған, осы жерге егін егіп, малын бағып, ұрпағын ақысыз-пұлсыз оқытып тәрбиелеген мыңдаған елді мекеннің иелері жұмыс таба алмай қалаға көшті де, мекен-жайлары бомба түскендей қирап иесіз қалды. Енді байтақ далаға сондай елді қоныстандыру үшін кемі бір ғасыр керек екенін, оған өзінің өмірі жетпейтінін ойлады Жаныс.

Алайда байлықтың құлы болып жалмағандар бұған өздерін кінәліміз деп есептемейді.

Егер Сейтектің әр кезде айтатын ой түйініне тоқтаса, ХХ ғасырдың отызыншы жылындағыдай қазақтар киіз үймен көшіп-қонып жүргенде тарихында болып көрмеген ашаршылықты ХХІ ғасырда басынан өткізер еді. Табантас құйылған тұрақты үйлі-жайлы болғандығынан, ниетінің адалдығының, пейілінің кендігінің арқасында халық жойқын ашаршылықтан аман қалды.

Тіршілік тоқтамады. Енді, міне, Алатаудың етегіндегі Қаскелең қаласындағы аудандық Жер басқармасының алдында, жерге жаятын қора-қора көп малы болмаса да, «Жер аламын!» деп жанталасып тыпырлап жүр. Ғасырға жуық тынышталған жер дауы қайта басталмақ.

Дәулетбай жер комитетінің бастығына телефон соқты. Пайғамбар жасының табалдырығын аттаған ел ағасы кабинеті толған адам екенін айтып, сәл босасам шақырамын деп уәде берді. Сол сәтте жолдың екі қабырғасын қысқан қалың машинаны қақ жарып,

«жол полициясының» машинасы өтті. Қас қағым болмай қайта оралды. Дәулетбайдың машинасы тұрған жерге тоқтап, дауыс зорайтқышпен:

– Мына машиналарды алыңыздар! – деп талап етті. Ешкім тұяқ серпімеді. Инспектор әр машинаның нөмірін айтып, даңғырлатып әлденеше қайталады. Ақыры иелері келе бастады. Дәулетбай ақырын аяңдап жанына таянғанда:

– Аға, жоғарғы жақтан бір кісілер келеді екен. Тезірек орын босат деп жатыр. Басқа жерге қойыңызшы? – деп өтінді.

– Кім келетінін сұрамады. Бос орын іздеп айналасын шолып еді, жарты шақырым жерге дейін ине шаншырдай бос жер жоқ екен. Амалдың жоқтығынан машинасын от алдырып, ең шетіне барып тұрды. Тәртіпке кім қарсы келсін. Басқарманың алдынан бір қора қой сыятын орын ашылды. Соған қарап Дәулетбай мемлекет қайраткерлері келер деп ойлады.

Дәулетбай сағатына қарады. Орманшы Сейтекке баратын уақыты болып қалыпты. Ол жоғарғы бастықтың қызындай қошемет-қолпашты талап етпейді. Жылқыбайұлындай жылмындамайды. Бірақ уағдасына берік. Мың шенді мен шекпендінің алдында жақсы кісі болып жинаған көбік атақ-даңқтан бір адалдың алдында абыройлы болуды артық деп білді.

Үнжырағасы түсіп «Волгасына» барып отырып, Алатауды бетке алып жүрді де кетті.

* * *

Сейтек жарты ғасыр ғұмыр сүріпті. Тіпті кешеге дейін «коммунизмде өмір сүреміз» деп сенді. Соған бас иді. «Қарыным ашады, киімім жыртық болады, жұмыссыз қаңғырып қаламын» деп ойламаған-ды.

Социалистік қоғам, коммунистік тәлім-тәрбие, тәртіп мәңгі маңдайына шегеленгендей сезінетін. Ештеңені жасыруға, жабуға болмайтын, неше түрлі тыңшылары, көреген көздері бар болат құрсаудай коммунистік партияның өзгеруі басқа капиталистік мемлекетте болса болар, ал Кеңестер Одағында өзгеріп, дәл мұндай күл-талқан болады деп қарапайым ауылшаруашылық институтын үшінші курста тастап кетіп, шопыр болған Сейтек ойламады, тіпті «нағыз саясаткермін» дейтіндердің өзі ойламаған.

Ол заманда бүгінгідей болғаны да, болмағаны да «саясаткер-мін» деп он адам бас қосса ұялмай-қызармай көрінген ел ағаларын ғайбаттап, тіпті, оларды қойшы-ау, өзін ақысыз оқытып адам қатарына қосып осылай сайрауына жақсылық шапағаты тиген қоғамға тас лақтырып, топырақ шашып сөйлейтін көбік ауыз көп саясаткер жоқ еді.

Адамның өзгеруі оңай екен. Егемендікті алғаннан бері өзінің де саясаткер болып бара жатқанын Сейтек байқаған жоқ.

Айналасындағы қаулаған тіршілік, онда да көзін ашқаннан бері санасына сіңген ортақ мақсатқа, ортақ игілікке, ортақ қоғамға арналған тіршіліктен мүлде бөлек, әркім өз қара басының қамын ойлаған, маңайындағы елге аш қасқырдай қарайтын қарау, қарақшы тіршілікке қарап, демек, «Заманы түлкі болса, тазы болып шалатын» түсінік, түйсікпен өмір сүре бастағанына Сейтек әлі мән берген жоқ.

Бірақ, кеше ғана туған жеріме бір шыбық ексем, ертеңгі өсер ұрпағымның игілігі үшін деп білетін қарапайым орманшы енді сол еңбегінің генералдың иелігіне өтетінін Дүйсеннен естігелі күйінді. Ол – қоғамның белсенді бір мүшесі. Ертеңгі өсер ұрпақ алдында міндетті түрде жауап беруі керек. «Отан отбасынан басталса», сол Отанның Сейтек те бір тіреуі емес пе? Иә, дәл солай.

Биікке жаяу өрмелеген Сейтек аппақ қардан төменгі қайқы қылыш секілді қырдың дәл төбесіне жетіп, сандық тасқа барып тізе бүкті.

Осы жерден Алатаудың жасыл орманына оранса да қалың машинаның көк түтіні бүркеген Алматы қаласы да, көз жетер жердегі ауыл, елді мекен де айнаның бетінде жатқандай көрінеді екен.

Тауға күнде киетін резина табанды көне жеңіл туфлиы, жұқа боз матадан тігілген шалбар, күртелі Сейтек кең қанаты екі иығын жапқан ақ қалпағын көтеріп еді, қоңыр киік танау дөңгелек жүзіне күн нұры дөп түсті. Тік маңдайына көлденең бес сызық жол салыпты. Шың тастың түбіндегі қайнардың суындай тұнық ойлы өткір жанарын әжім торлапты.

Мойнындағы дүрбісін қабынан шығарып, етекке көз жүгіртті.

Батысындағы Ұзынағаш елді мекені мен Есік қаласы енді бір оншақты жылда қосылып кететіндей көрінді.

Адам өмірі қызық. Бір кезде Маратқа: «Бар газет-журналды оқып неге керек, пайдалысын оқы», – дейтін еді, орманшы болғалы Марат қана оқитын сол газет-журналды үндемей, онаша тауда жүріп түгел өзі оқитын болған.

Барлық қозғалысқа қарап отырып, әртүрлі ойға малтыды. Әр алуан ақылдыдан шыққан сөзді есіне түсірді.

«Мемлекетті батырлар орнатады, ақылдылар өркендетеді, ақымақтар, сұмырайлар мен қулар қызығын көреді» дегенді айтқан адам данышпан екен.

Өзі еккен балаған қарағайдың ортасындағы тақта жолмен өрге жүре бере, «Осы ұлан-байтақ жерді қазақ деген халыққа сыйлаған батырлардың көбі ұмыт болды. Бір тілде, бір салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты, ықыласты, инабатты, дінді радиосыз, газет-журналсыз, теледидарсыз уағыздап, санамызға сіңіріп, жүрегімізге ұялатқан ұлы даланың данагөйлерін бұл күнде тіпті еске де алмаймыз. Кейде дәл бір өзіміз алғаш рет айтқандай білгішсініп, мінберге шығып сөйлегенде ауыздыға сөз бермейміз. Қолында мәнсап тұрған соң соларды қолпаштап қол соғамыз, мақтаймыз.

Қарап отырсам ертеде өткендер мұраға алуан түрлі аңызға толы жерді ғана қалдырған екен. Соның рахатын кім көріп отыр?

Мен кіммін? Батыр емеспін. Оқымысты да емеспін. Шенді де емеспін, шекпенді де емеспін.

Бастықтар «көп ұлтты мемлекетпіз» деп көпіре мақтанатын республикада тұратын қайдан, қашан келгені белгісіз жүз отыз ұлттың бәрі осы Алматы облысы, Қарасай батыр атындағы ауданның «Қарағайлы» елді мекеніне жиналған. Сол жүз отыз ұлттың бірімін.

Түп-тұқияным – осы жердің иесі, ғасырлар бойы мекендеген байырғы тұрғыны. Бірақ, кеше ұрыссыз, соғыссыз Кеңес өкіметі быт-шыт болып, бүкіл үш жүз миллионға жуық халық аузына қараған коммунистік партия құлап, ғасырлар бойы қаналған халқы бар он бес мемлекет егемендігін жанталасып алып жатқанда жайбарақат үйде жүрдім. Бір мен емес-ау...» Сейтек осы жерге келгенде жүгін жеңілдеткісі келді. «Жалтақ, қорқақ қазіргі ел басқарып жүрген басшы бауырлар да әліптің артын бағып, ең соңында қозғалды. Ертең мен Андрей Антоновтың құлымын... Бұрын әділдікті үкіметтен іздейтін едік. Енді шағынарым –

мемлекетім емес. Андрей. Соның сөзі сөз. Өйткені ол – жер иесі. Қырық тоғыз жылға дейін кім бар, кім жоқ».

Бұдан ары ойлауға Сейтектің батылы жетпеді. Қылыштың жүзінде отырғандай тыпыршып орнынан тұрып кетті.

Бұл бір елге де, ерге де, байға да, кедейге де үлкен жауапкершілік жүктеген сәт еді. Кеңес өкіметі сонша қара тақырға отырған емес-ті. Ғасырлар бойы қалыптасқан, небір сұмдық қақтығыстарды басынан өткеріп, адамзат тарихында дамудың ең соңғы нүктесіне тірелген, бүкіл капиталистік қоғамды үрейлендірген жер бетіндегі алып мемлекет еді.

Алайда Лениннің ойларын жалғастырушы көпірме мақтанға семірген көсемдерді сырттан бақылаған капиталистік қоғамның тісқақты, әбден ақсүйегін кемірген білгірлері қол қусырып қарап отырған жоқ. Коммунистер қол соқса, қолпаштап дүбірге-дүбір қосып, «аянбай» қол соқты. Не керемет көпірген мадақ-мақтаудың жуындысын аямады. Төкті. Алаяқ саясаткерлер аяр күлкісін де аяған жоқ.

Сырттан қараған адамға Ленин құрған қоғам қозғалмайтын заңғар шындай болып көрінгенімен, сол Ленин күдіктенген орыстың өзімшіл дәрежелігі мен ұсақтығы оның түбіне жетті.

«Мәңгі мызғымайтын одақ» 1991 жылы есіктің алдында ойнап жүрген балаларға үлестірген тәтті кәмпит секілді оп-оңай шашылды да қалды.

Сол күні Кеңестер Одағына бағынышты халықтар сенерін де, сенбесін де, қуанарын да, жыларын да білмегені Аллаһқа аян. Ана тілінде сөйлесе тірі пенде тындамайтын. Олар осы жүрек жарды жаңалыққа қай тілде қуанарын да білмеді. Алғаш рет ақ сүтпен емген ана тілінде айғайлағысы келді. Қарағайлыдағы қарт тұрғын Жаныс: «Ақсарбас! Ақсарбас! Ақсарбас!» – деп ақ қойын құрбандыққа шалған.

Әкесі қуанған соң Сейтек те қуанған. Бұл қуаныш әуелде барлық Қарағайлы халқына ортақ деп білген. Бірақ көршілеріне қарап ойлана қалған. Іргесінде отырған Сергей Пак неге қуанбайды? Сонау елуінші жылдан бастап Қарағайлыны мекендеген Авраам Медведов қайта-қайта келіп, көзілдірігін әлденеше сүртіп құн-жыңдай күлімдеп құттықтағансыды. Не жұмыс істейтінін ешкім білмейтін ауыл шетіндегі шешендер ештеңе естімегендей болды.

Бірінші том

Түні бойы жортатын түріктер мен күрттер егемендік алдық деп Жанысқа ұқсап елпендеп жүрген жоқ. Иә, сонда бостандық, еркіндік жалғыз Жанысқа ғана керек пе еді? Бәріне керек еді, бірақ олар дәл Жаныстай қуанған жоқ.

Бостандық күрес арқылы ғана келеді. Бодандықтан революция ғана азат етеді. Бұл заңдылықты Сейтек тарихтан оқыған. Оған атыс-шабыс, қантөгіс арқылы қол жетеді.

Әкесінен басқа Қарағайлыдағы елдің меңіреуленіп мең-зең болғаны егеменді ел болғанына сенбегендіктен болар.

Жоқ, әбден үрейленіп қалғандықтан ба екен? Әлде, Кеңес өкіметі бір ғасыр бойы алдап-арбап, жүректері шайлыққан соң тегін келген бостандықты ақ көңілімен бас салса, тағы да аңдып тұрып атып немесе абақтыға айдап, сорымыз қайнар деп тартынды ма, не керек, лаулап тұрған отқа жүгірмей, әліптің артын бақты.

Сейтек сол сәтке дәл қазіргідей көңіл бөлген жоқ. Әбден іс біткен соң, «Әттегені-ай, сонда неге солай істемедім» деп санын соғатын аталарының әдетімен бірнеше жыл өткеннен кейін ой елегінен өткізіп келеді.

Иә, сөйтіп, өшкені жанғандай, өлгені тірілгендей болған Жаныстың да өрекіпген көңілі бірте-бірте сабасына түскен. Күн өткен, ай өткен, жыл өткен. Уақыт өткен сайын үміті арзымайтын дәннің қауызына айналған. Жалғыз ұлының жұмыс таба алмай салы суға кетіп қажығанын көргенде кімді жазғырып, кімді кінәларын білмей түңілді.

16

Бұл Қарағайлы кенті жаз, қыс, күз, көктем демеі бүкіл ел болып жабыла жұмысқа кірісетін. Соңғы төрт-бес жылдан бері ол қайнаған қозғалыс жоқ. Кімнің не тіршілік істеп, немен айналысып жүргені белгісіз. Бұрын ғой, көктем шықты болды құрал-жабдығын алып, бау бақшаға немесе бүлдіргенді алқапқа қарай ағылып бара жататын. Бәрі жадырай күліп, өрік ағаштың саясында отыратын Жаныс пен Жәмиләға сәлемдесетін. Сол сәтте кәрі жүректері ынтымақтың ыстығын сезгендей болар еді. Енді ғой үлесіне алған жер телімін сатып бітіріп, үйінің ауласындағы алты сотидан артық жерін сатуға кірісті. Онымен екі-үш

қабат үй көтеріп, айналасын қызыл-жасыл, сұр кірпішпен қалап биік қоршап тастады. Бір үйден осыдан аз жыл бұрын кинодан ғана көретін түрлі түсті үш, төрт шетелдік машина шығады. Дүниенің көптігі адамдарды бұзатын секілді. Бұл күнде кешегі өте-өте қымбат сол жылылық суып бара жатқандай. Қарағайлы кенті желсіз күнгі теңіздей. Көгілдір айдын беті тұп-тұнық. Кім болса да мамыражай бейқам өмір деп ойлайды. Бірақ көрер көзге ғана солай. Бұл құбылысты қазақ жерін мекендейтін жүз отыз ұлттың өкілі түгел қоныстанған Қарағайлының жан дүниесіне зер салып үңілгендер ғана байқайды. Ал кеңшардың ежелгі тұрғыны зейнеткер Жаныс қарияның отбасы басынан өткізген жағдай лүп етіп жел тұрғанда пайда болатын ұсақ толқынды еске түсіреді. Бүкіл кеңшар болып күліп-ойнап жұмылатын өмірге деген ортақ мақсат, ортақ құлшыныс жоқ. Әрқайсысы өз күндерін өздері көріп, жеке баю жолын іздеуде.

Бұл елдің тіршілігі, қарым-қатынасы, жеке баюға деген ұмтылысы, қанағатсыз көзқарасы жаңа өмірдің жылт еткен бір ұшқыны секілді көрінгенімен, тұрғындардың табиғатына, жүріс-тұрысына минут сайын сіңіп әдетке айнала бастаған. Осы көзге көрінбейтін, қолға ұстауға келмейтін жұмбақ қоғамның тылсым тынысы шырмай ораған, көрер көзге күлімдегенімен, бетпе-бет келгенде қорқынышты «дерттің» сиқырлы шеңбері секілді. Ол арбағанда адамдар сол көзге көрінбейтін сиқырлы шеңберге кіру үшін жан дүниесіндегі бар қуат-күші қозданып, уақыт өткен сайын алға озып кетпек болып жанталасып жүргенін кім болса да көрер еді. Барлық Ұлылық күнделікті адам өмірінде болатын ұсақ-түйек күрестің жиынтығы екенін мойындасақ, бүгінгі кемелденді деген мемлекет те әрбір тірі пенденің қарақан басының қамын ойлап отқа да түсетінін, суға да түсетінін көрсететін боямасыз шындық бар екенін дәлелдейді.

Жалпақ көк шатырлы үйдің алдындағы өрік ағаштың түбінде орындықта отырған Жаныстың бұл күнде ешкіммен қарым-қатынасы жоқ. Күн өткен сайын әр отбасы өз үйін биік дуалмен қоршап, «жеке-жеке мемлекетке» айнала бастағаны анық. Көршілерін бұрынғыдай көрмейді. Көрмеген соң: «Ассалаумағаликем!» – деп олар амандаспайды. «Уағаликем сәлем, қалың қалай, балам?!» – деп өзі де жай сұраспайды. Қарағайлыда бұрынғы ағайын,

туыс жоқ. Бар болса да сырттан келгендер көбейді де, олар ескі моншақ секілді болып елеусіз қалды. Адамдар тез өзгереді екен. Күнбатысындағы көршісі Авраамұлы Моисейді, күншығысындағы Сергей Николайұлы Пактен басқасын танымайды.

Үйден шыққан Жәмилә ақ құманын көтеріп, күнқағар жаққа бет түзеді. Сейтек таң бозынан таудағы жұмысына кеткен.

Генерал-майор Анатолий Сергеевич тікұшақпен ұшып жүріп, ауылдан жоғарғы таудың мәңгі жібімеген көкмұзына дейін түгел темір тормен қоршап тастаған. Қарағайлыдан кіретін кең сайдағы жолға өрнектелген қақпа орнатып, күзет кезекшілері тұратын қоржынбас үй тұрғызған. Содан ба, жоқ, кең дүниенің көзге көрінбейтін қапасқа айналғаны ұнамай ма, бұл күнде Алатауға деген кешегі Сейтектің де тәтті арманы, ыстық ықыласы суыған. Енді орман байлығына, аң-құсына жымсыма қол салатындармен бұрынғыдай күреспейді. Атына мініп асықпай барады. Анатолий Сергеевич тапсырған жұмысты мүлтіксіз, таза орындайды. Оның неге керек екенін тіпті сұрамайды. Орман шаруашылығының жеке адамның иелігіне өткенін әкесі Жанысқа айтқан да жоқ. Соңғы кездегі ызындаған сары маса секілді ұшақтың төбесінен гүрілдеп өтіп, Алатаудың қапталын тынымсыз шарлайтынын Жаныс та көрмей жүрген жоқ, көрді. Бірақ халыққа табиғат сыйлаған орманның жеке пенденің игілігіне айналғанын білмейді. «Мына ғылым мен техника дамыған жаңа заманда зерттеу жұмысы жүріп жатқан шығар, оны сұрап несіне мазалаймын», – дейтін ішінен.

Жаныс қия қапталдағы жалғыз аяқ жолда жирен қасқа ат үстіндегі Сейтекке қарап: «Бұл неге ерте қайтты?» – деп ойлады. Баласының соңғы кездегі жүріс-тұрысына көңілі толмаған әке: «Бір кикілжің бар-ау», – деп топшылайды. Қаптал табанымен үйдің арасындағы ашыққа шыққан Сейтек мал қораның алдына келіп, атынан түсіп шылбырын кермеге байлады. Сонан соң Жаныстың алдына келіп:

– Ассалаумағаликем! – деді. Бүгін жұмысқа әкесі тұрмай кеткен.

– Уағаликем сәлем! – деді Жаныс. – Ерте қайттың ғой. Шаруан жақсы ма?

– Бәрі дұрыс. Менде қазір екі бастық бар. Таусамалда – Дәулетбай, Алатауда – Анатолий. – Жаныс сәлем берген Сейтекке шалқалай бере ойлана көз салды.

– Анатолийың анаубірдегі айтқан азамат па?

– Генерал-майор. Қазір мемлекеттік орман шаруашылығы соныкі. Акционерлік қоғам болды. Анатолий – сол қоғамның президенті.

– Е-е-е. Алатауды ұшақ бекер шарламаған екен ғой. – Жаныстың жанынан өгіп бара жатқан Жәмила: – Енді тауды жекелендірмек. Бұл пенделерде қанағат жоқ, – деді.

Сейтек сағатына көз қиығын салып:

– Мараттың сабақтан келетін уақыты болыпты. – Ол сағатына сығырая ұзақ қарады. Бұрын: «Бол-бол, апа, уақытым жоқ. Ақцияның алаңын тазалау керек. Шайыңызды тез беріңіз», – деп дігерлейтін. Бұл заманда нағыз бақыттылар өмір сүруде. Күш қуатың жеткенше өзін үшін еңбек ет. Жағдайың болса шалқаңнан жатып тынық, демал. Кеңес өкіметі секілді: «Неге жұмыс істемейсің. Арамтамақсын», – дейтін ешкім жоқ. Қазір екі мың гектар бау-бақшасы, үш жүз мың гектар жерге дәнді-дақыл, жүз гектар алқапқа көкөніс егіп, екі мыңға жуық адамды еңбекпен қамтыған коммунизмде тіршілік ететін коммунистер басқаратын Қарағайлы шаруашылығы жоқ. Алматыдан бергі «Құрамыс» бөлімшесін Сауданбай деген жекелікке алған. Кілең байларға үй салып жатыр. Кімнің қалтасы қалың сол алады. Үй болғанда қандай үй. Хан сарайы. Таусамалына дейінгі неше түрлі бүлдірген егілетін жазық, шамамен бес жүз гектар жер, сатылып бітті. Алматы мен Ташкентті жалғайтын күретамыр жолға дейінгі бау-бақшалы жер – Тимошенконың «Ясинная полясы».

– Тимошенкоң әлгі осы үйге келген министрлердің бастығы ма? – деп жүріп келе жатып сөйлеген Жәмиләға Сейтек:

– Дәл сол азаматтың өзі, – деді.

– Жарайды шұрайлы жерді алған-ақ екен. Бұл Қарағайлыда сенің әкеңнен басқалар жерін сатып бітті. Анау жолы Ернұрдың тілін алғанда көп істі бітірер едік. Биыл оқуға баратын Айкерімге Алматыдан екі бөлмелі үй әпергенде жақсы болар еді. Сабағынан шыға салып үйіне кіреді. Бұл қария ол жерді не істейді? Қазақ жер сатпайды дейді. Заманның талабына қарай әрекет ету керек. Бастықтар сонша көп жерді неге пайдаланады?

– Бұлар ол құнарлы жерге аграрлық іс-тәжірибе жүргізетін институт секілді бұрынғыдай көкөніс, бүлдірген, дәнді-дақыл егіп

елдің игілігіне айналдырмайды. Сәулетті үй салып, сатып байығалы жүр.

Гүл жайнаған шаруашылықтың қас қаққандай сәтте талапайға түсіп, тоз-тоз болғанын Жаныс пен Жәмилә есеп-қисапқа салып зерттемесе де жүрегінің сүзгісінен өткізетін. Жоқты тауып, оны көпшіліктің игілігіне айналдыру қарапайым қазаққа қандай қиындыққа түскенін бір Аллаһ біледі. Содан кейін Сейтектің әкешесі біледі. Ал сол ғасырға жуық ортаға жинаған қазынаның жоқ болуы оңай екенін де іштері сезеді. Көзді ашып-жұмғандай уақыттың ішінде жым-жылас болды.

Жоқ. Неге жоқ? Жау шапқан жоқ. Кеңірдегі кетпеннің ұңғысындай қулар қоғамның малын құртып тынған. Енді: «Елсіз жерге қала орнаттық!» – деп, кеудесін кере мақтанатын социализмнің белсенділері тарап та кеткен. Болмағанды болды деп өзін де, халықты да, үкіметті де алдап, әбден құныққан Қарағайлыны жақсы білетін жағымпаздар билікті қолына алған. Енді ешкімге жауап бермейді. Оларды үкімет те кінәлай алмайды. Өйткені аңғал, аңқау ел басшылары сенді. Иә, сенді. Бір танданарлық мәселе – «Кемелденген капитализмді» қайта құрған» қазақтың жаңа «Голошекиндері» түптің түбінде ел алдында жауап береміз деп ойламады. Оны сайраған саясаткер емес, саналы ғұмыр сүрген Жаныс пен Жәмилә да біледі. Адал еңбекті ертеңгі ұрпақ ақтап алады. Оны Сейтек көреді. ХХІ ғасырда құпия ештеңе жоқ. Ал Жаныс пен Жәмилә көрмейді.

Ағаш шарбақпен қоршалған, ақ гүлін төккен алма ағаштын ортасындағы жолмен жүрген Марат та жетті. Мойнындағы портфелін жүре шешіп, күлімдеп келіп атасының бетінен иіскеді. Атасы мен әжесінің қарсысындағы орындықта отырған Сейтекке қарап:

– Көкем бүгін ерте келіпті ғой, – деді.

– Иә, түстен кейін Таусамалдағы орман шаруашылығында жиын. – Сейтектің сөзін аяқтатпай Жәмилә қабаттасты.

– Базардан қайтарда Ерке де соған барамын деген.

– Жайша ма? – деді Жаныс.

– Жаңа аксенерлік қоғамның ол да мүшесі екен. Талабын тәртібін талқылап заңдастыратын көрінеді. Енді сендер түскі тамақтарыңды ішіндер. Даяр тұр. – Жәмилә ауыр денесімен ақырын қозғалып, құманын көтеріп орнынан тұрды.

Алатаудың көктемi биыл жылдағыдан ерекше жайлы болды. Бүкiл әлем жасыл құраққа, сарғалдақ пен қызғалдаққа оранып тұрғандай едi. Тiршiлiкте табиғаттың мейiрiмiн сезiнгеннен артық рахат та, бақыт та жоқтай. Амал не, сол ештеңе тең келмейтiн көзге көрiнбейтiн, қолмен ұсталмайтын, тек жүрекпен қабылдайтын қымбат бақытты адамдар дер кезiнде пендешiлiкпен бағаламайды. Сонау бiр жылдары Жаныс Сартауқұмның сары алтындай балқыған бұйрат-бұйрат, жал-жал жоталарына шығып, көк теңiздеi аспандағы ақ ұлпа бұлттарға қарап тұратын сәттерiн еске алғанда жазира жарық бүкiл дүниенiң иесiндеi сезiнетiн. Бiр қызығы, ол жылда көктемде Бозайғырды мiнетiн. Оның сырына ешкiм көңiл бөлмейтiн. Ұзындығы есiк пен төрдей, қаз мойын, кеудесi кере құлаш, күлте жал, күмiс шашақ кекiлдi Бозайғырдың жаясы Балқаш көлiнiң толқынындай бұлт-бұлт ойнайтын едi. Қырық жыл мiндi. Бұл уақытта мiнуiнiң өзiндiк себебi, сыры бар. Биелер құлындап, жаңа үйiрге түсер алдында: «Тұлпардың соңғы тұқымы борпылдаған бос болмасын. Қарасай батырдан қалған тектi жылқының ұрпағы мықты болу керек», – деп Жаныс үйiрге қосуға баптайтын.

Ащы терi алынып, бауырын тартып бабына келгенде Бозайғырдың үрпiсi үлпiлдеп, аталық енегi емiлмеген емшектей едiрейiп, мүсiнi қалыпқа құйған күмiстей жалтырайтын. Жаныс сексеннiң сеңгiрiне шықса да жақсының жасық болмай, жалтылдап жанып жалын болғанын iздейдi, сұлудың сылқым сымбатына құмарта да, қызыға да қарайды. Оған мына жарық дүние солармен сәндi, солармен мәндi. Құмартқаны – келешек ұрпақтың арайлы, ашық жарқын болғанын армандағаны. Қызыға қарағаны – сұлу да сырлы ортада жасқаншақтар мен жағымпаздарға орын табылмай қалса екен дегенi.

Жаныс өзiмен бiрге бiр дәуiрде өмiр сүрген қазақтарды қазақ қазақ болып жаралғаннан бергi ең бақыттылар деп есептейдi. Өйткенi, олар дүниедегi қиялға кiрiп шықпаған жақсылықтарды да, қиындықтарды да басынан өткiздi. Жақсылықта жалын болып жанды. Жалынды қазақ екенiн әлемге танытты. Қиындықты қылыштай қиып түстi. Жоқтан бар жасады. Адамзат тарихында болмаған байы да, кедейi де жоқ жаңа қоғамда өмiр сүрдi. Еңбек еттi. Ғасырлар бойы қазақ үйiн ат, түйеге артып көшкен бауырлары

Бірінші том

алтын сарайдай үйге кіріп, қаңсып жатқан ұлы далада сәулетті де сәнді қалалар бой көтерді. Ай мен күннің арасын аяғымен баспаса да, алақанымен ұстағандай қашықтықты көзімен көрді.

– Жәке, дастарқан күтіп қалды, – Жәмиланың үйден шыққан даусы Жаныстың ойын үзді. Дастарқанның жолы үлкен. Қариясы төрге отырмай, асқа қол созбау – бұл әулеттің қалыптасқан әдеті. Жаныс жайлап қозғалып, ескі креслодан тұрды. Бір кездегі сүмбедей түзу денесі Бозой жазығының ақселеуіндей иіліпті. Сонғы уақыттағы қан қысымының көтерілуі жанын қинап жүр. Өлім жайлы ойлап көрмеген еді, бұрын жалғыз Сейтектің тілеуін тілейтін. Енді Құдайдың бергеніне риза. Өнді. Өсті. Дәм-тұз бұйырса бәрінің қуанышын, қызығын көргісі келеді. Дұрыс. Өйткені ол – бақытты заманның қариясы. Ары таза адамның жаны да таза. Бірақ мәңгілік ғұмыр жоқ. Пешенесіне бұйырған, мандайына жазылған өмірдің біткен сәті кез келсе: «Маратым үйленбеді-ау», – деп өкінбей, күліп тұрып-ақ кеткісі келеді.

Марат жүгіріп келіп қолтығынан демеді. «Мені сен демесең, сені Тәңірің демесін, құлыным», – деді. Жаныс ақырын басып әкесінің әкесі табалдырығынан аттаған көк шатырлы жалпақ үйіне кіріп, дастарқанға жайғасты. Балаларының басы осылай біріксе, бәйбішесімен әзілдесетіні бар.

– Бүгін шайыңның иісі бұрқырап кетіпті.

– Сағынғансың ғой.

– Елу бес жыл бірге өмір сүрген адамды сағынбай, кімді сағынамын?

– Жәке, сағынатын қалың болса, «сағынғанға не жетсін» деп жүр ғой әншілер.

– Сағына білу де бір бақыт. Жастық шақта ол сағынышты от құшаққа қысып мауқыңды басасың. Ал қартайғандағы сағыныш бәрінен қымбат. Оны Құдай басыңа бермесін – Жәмилә ойланып қалды. Әжім торлаған аққұба өңіне жұқа қан ойнап, көзінің астымен Жанысқа қарап әңгімені басқа арнаға бұрды:

– Жирен бие әлі сауылған жоқ.

– Шайдан кейін Марат екеуміз сауамыз, апа! – Сейтекке бұрыла назар аударған Жәмилә:

– Жиналысыңа кете бер. Бұрын біз пайдалы істің түйінін біткен іс шешеді дейтінбіз. Ал бұл күнде менің байқауымша, бүкіл істі

жиналыс шешетін секілді. Не көп жиналыс көп. Оған қатыспасаң, пайдадан да шеттеп қаласың. Естуімше, аксиядан өз үлесінді алуың керек. Біздің келін базарда сауда жасайды емес пе, бүгінгі заманның барлық сырын сол біледі. Ол сені сол Таутүлде тосады. Бара бер.

Жаныс қарт бұл күні ерекше көңілді болды. Жеңіл сұр шекпенін, жұқа киізден тігілген ақ қалпағын киіп, саумалдан бір сіміріп, ақ таяғын қолына алып, Қарағайлыны аралап бір көргісі келіп сыртқа шықты.

«Әулиеталдан» жоғарғы биік кемерге көтерілді. Сонау Матай шоқысынан бергі өзі талай жүріп өткен Іле бойын ақ сағым анық көрсетпесе де оймен шолды. Неше түрлі аңыз болып осы күнге жеткен, жылдың төрт мезгілінде де не үлкеймейтін, не аласармайтын, желмен ұшып жоғалып кетпейтін егіз құм тау – Басқалқан мен Аяққалқанның Ебіден жел соққанда естіген адамның жан дүниесін тебіrentетін сыңсыған мұңлы әуезін есіне түсірді. Одан бергі ХХ ғасырда өмірге келген Қапшағай теңізі балқыған қорғасындай толқыды. Өмір – күрес деп данагөйлер бекер айтпаған. Кейде пендешілігі жеңіп қытымырлана қалатын өзінің де көңілі толқыды.

Дүниенің сұлуы-ай. Алатау мен қарсыдағы Арқарлы таудың арасы тұтасып жатыр. Жайлауға шығарда «Көкқайнарға» қонғанда сағынып барып аралайтын әсем Алматы мен қайқаң төскейдегі Қарағайлының арасы қосылып кетіпті. «Қала мен ауылдың біртұтас тіршілік мекеніне айналуы бейбіт өмірдің жемісі ғой. Енді бір елу жылдан кейін...» – деп күбірледі. Одан ары ойлауға көңілі соқпады. Өресі де жетпеді.

Ол ақырын жүріп үйінің айналасындағы өзі білетін көшелерді жорамалмен аралады. Осыдан ширек ғасыр бұрынғы біреуі тақтаймен, екіншісі теміртормен, үшіншісі жіп, сым темірмен қоршаған, кей жеріне кедір-бұдыр тас төселген, шаңы бұрқыраған иір-киыр көше жоқ.

Еңсесі екі есе биік әсем шатырлы коттеждер әшекейлі-ақ. Ауласына Алатаудың мәңгі жасыл жас қарағайын егіпті. Алма, алмұрт, өрік ағаштың жапырағы самалмен тербетіле: «Сені біз білеміз!», – деп сыбырлайтын секілді. Бірақ, танитындар түгілі танымайтын бір адам кездескен жоқ. Тек жан-жағынан жұлдыздай

ағып, ақ, көк, қара иномаркілі машиналар өтті. Бұл үйлер иелерінің бәрі – жаңа заманның бизнесмендері еді. Таңның атысымен тастастан ешкі қуғандай бірі базарға, екіншісі шет елге, үшіншісі банкіге, қысқасы оңай олжа, табыс тауып, баюдың жолын іздеп, зуылдап жан-жаққа кететін. Сондықтан да Жәмилә екеуіне кейде қарағайлылықтардың жан жылулығы азайып, мейірімі суып, ағаш адамға айналып бара жатқандай көрінетін. Бұл жолы ауылының көркейгеніне қуанды. Баршылықта ғұмыр сүргенге не жетсін. Қайта үйіне айналып келгенде күн көкжиекке тірелген. Ақ қалпағын шалқайта көтеріп, айналасын қайта бір шолып шықты. Аспан мен жер қосылған жап-жасыл жиектегі шөгіп бара жатқан нарттай қызыл күннің шапағы өзінің көк шатырлы үйін орап, қапталда жайылып жүрген екі құлынды биеге ең соңғы нұрын төгіп тұр екен. Ол сонда өзінің де сексен жыл бойы рахатын көрген жарық дүниені ең соңғы рет көріп тұрғанын білген жоқ.

– Жәке, бүгін ауылыңды аралап көрдің ғой.

– Иә, бәйбіше. Өмір қалай тез өзгерген. Шалқар көңіл қазақтың басына бақыт құсы қонған екен. Оны сорлылар ғана көре алмайды.

– Ойбай-ау, сынап, мінейтіндер көп қой.

– Оттайды. Билікті сол білгіштерге, сыншыларға берші, баяғыда быт-шытымызды шығарар еді. Байқап, ой елегінен өткіздім. Сол ауыл үйдің өсегін жинап сын айтқыштар, Құдай біледі, мына еркіндікте өз күнін жөндеп көре алмай, отбасын асырай алмай жүргендер. Саумалың бар ма?

– Бар, бар. Салқындасын деп әлгінде ғана тоңазытқышқа қойғамын. – Шекпенін жүре шешіп, өрік ағаштың бұтағына ілді.

– Кәне, әкел, – деп Жәмилә ұсынған кесені алды. Асықпай сімірді.

– Дәріңді бер. Ортаңғы үйдегі кең диванға жастық таста. Соңғы жаңалықты көрейін.

Жәмилә шам жақты. Едендегі ою-өрнегі көз үйірген үлкен қызыл кілем жарықпен шағылысты. Үш жерден ілген хрустальдан жасалған люстраның жарығы бөлмені ерекше жайнатып жіберді. Диванға қарсы керегедегі теледидар-театрдың сахнасындай еді.

Дәл сол сәтте бөлмеге келіні Ерке кіріп, тәбеті тартса дәмін татсын деді ме, диванның алдындағы газет, журнал, теледидарды қосатын кілт жатқан, немересі Ернұр өрнек салып ағаштан жасаған, кең аласа үстелге алма, алмұрт, алуан түрлі жүзім толы

әшекейлі астауды әкеп қойды. Тұсындағы кілемнің ортасына ілген үкілі үлкен домбыраға қарап Жаныс: «О, жаратушы Тәңірім, осы көрген өміріме ризамын. Еліме тыныштық тілеймін. Өмір болған жерде бір жақсы мен бір жаман бар. Бәріміз жақсы болсақ, мына тіршіліктің қасиет-қадірі болмас еді. Жақсыны тану үшін, басқа халықты қайдам, біздің қазаққа бір жаман міндетті түрде керек! Тәубе-тәубе, пенделеріңе қанағат сыйла, Тәңірім!» – деп жастыққа жантайды. Көзі ілініп кеткен еді, Мараттың: «Ата-ата!» деген даусынан оянды. Теледидардың пультын ұстап, жанында тұр екен.

– Қазір «Жаңалықтар панорамасы!» Ата!

– Онда қос? – деді, Жаныс.

– Міне, Елбасы Малаизия республикасының президентімен әңгімелесіп отыр.

– Айналадағы елмен, көршілермен тату болғаны жақсы. Жамандар ғой, жанындағысын жарытпайды.

– Бәрімен жалпақ шеше болған да жараспайды. Жаныс немересімен сөз жарыстырмайды. Онысы – «былшылдаған көп саясаткердің бірі болсын» дегені емес, ой еркіндігіне шек қойғысы келмегендігі. «Ақылсыз емес, өзі де түсінер» дейтін. Ойы дұрыс екен. Осыдан екі жыл бұрын бүкіл оппозициялық шатпақ газетті оқитын. Қазір қарамайды да. Демек, ол ақ пен қараны ажыратып арнасына түсе бастады.

– Ата, бүгін үкімет ұсынған жобаны депутаттар дауысқа салады. Халық қалаулылары қолдаса, әңгіме бітті. Бір қадамын ХХ ғасыр бойы қанын төгіп қорғаған қазақ тұңғыш рет жерін сатады.

– Біз де көрелік, естиік. – Есіктен сөйлей кірген Жәмиланың соңында Айкерім де, Сейтек те бар еді.

– Міне, төраға ұсынысты ортаға салады. – Мараттың айтқаны дәл шықты. Төраға ұлан-байтақ жерді игеру мемлекеттің ең негізгі мақсаты екенін жан-жақты түсіндірді. Ол мақсатты орындау үшін жеке шаруашылықты өркендету керек екенін есеп-қисаппен қиуластырғанда Жәмилә шыдамай кетті ме:

– Құдай-ау, баяғыда игерген жерге егін екпей қарасораны қаптатқан қарағайлылықтар Бозойға барып бидай егеді дегенге кім сенеді? – деп айтып аузын жиғанша депутаттар жер сатылсын деген заңға қол көтеруге кіріскен. Диванда жамбастап жатқан Жаныс:

– Мыналары несі-ей, – деп дәл бір өзі қалаулылардың ортасында отырғандай жұлқына қолын сермеп, кеудесін көтере бере сылқ етіп шалқасынан түсті.

– Әй, әй, Жәке, Жәке, – деп ұмтылған Жәмилә оң қолымен Жаныстың жүрегін басып жабысып жатып: – Қош бол, – деп сыбырлады. Тікесінен тік шаншылып «Ата!» деп шырқыраған бір ғана Мараттың дауысы шыңылдап ұзақ тұрды. Кімнің не дегенін ешкім естіген жоқ.

Өз дәуірінде тұлпар мінсе де, маңдай терін төксе де, Ұлы даланы қолына қылыш ұстап қорғамаған, көсемдік жасап көпшілікке қол басшы болмаған, қолындағы бір жапырақ нанды тірі пендеден аямаған, басқа емес, алпыс жыл өміріне серік болған Сарыарқаның алтындай сары қызы жан-жары Жәмиләға «Сен!» деп айтпаған, жер иесі, данагөй Төле бидің ұрпағы – Жаныс дүниеден өтті. Өлім бары ақиқат, бірақ тіршілік жалғасады. Ажал айтып келмейді. Буырқанған қайғы мәңгілік емес. Бұрқ етіп басылған кезде Жәмилә орнынан тұрып, төсектерінің басында жататын Жаныстың қоңыр дәптерін әкеп ортаға қойып:

– Өлім де бір сын. Осында жазылған ағайын, жекжат, туысқан-туғанға қалдырмай хабар бер! – деп Айкерімнің алдына қойды.

Жаныстың жаназасын шығарар уақыт жақындағанда «Қарағайлыға Елбасы келе жатыр!» деген хабар гу ете қалды. Сол сәтте жылап отырған Жәмилә: «Ұлы нағашысы ұмытпаған екен», – деп ойлады.

Күн айналмай бар әлемнің баспасөзі, теледидар, радиосы: «Қарапайым еңбек адамына дүние жүзінде болмаған құрмет көрсетіліп, Елбасы жаназасына қатысты. Үлкен, мархабат. Жаңалық!» – деп жар салды. Ең соңғы жер иесі осылай айтып бітпес, қайтып келмес сапарға аттанды.

Мазмұны

Бірінші бөлім

Дала оттары
(повесть) 3

Екінші бөлім

Жер жылуы
(повестер) 165

Үшінші бөлім

Жер иесі
(роман) 339

**«Қазақ энциклопедиясынын»
Бас директоры
Тойбаева Ж.**

**ДОСАН
ЖАНБОТА**

Бірінші том

ЖЕР ИЕСІ

**Редакторы Мауытов Н.К., Әлімбекова Ә.
Корректоры Жамықасева Ш.
Дизайнері Мұбарак Қ.
Тех. редакторы Мелдеш Б.**

*Кітапты безендіру барысында
Шәкен Бөкетовтың суреттері қолданылды.*

«ҚАЗАҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ» ЖШС
Баспа директоры
Тондосов Ж.

ISBN 978-601-7472-80-1

Басуға 06.01.2015 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x90 $\frac{1}{16}$. Офсеттік баспа. Шартты б.т. 35,0.
Таралымы 2000+150 дана. Тапсырыс № 377.

«Қазақ энциклопедиясы» ЖШС
Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-інде басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.

